CEMİL KOÇAK

Türkiye'de Millî Şef Dönemi

(1938-1945)

Dönemin iç ve dış politikası üzerine bir araştırma

CİLT 1

iletişim

CEMİL KOÇAK, 1956'da İzmir'de doğdu. Orta öğrenimini İzmir'de tamamladıktan sonra, 1978'de SBF Basın-Yayın Yüksek Okulu'ndan mezun oldu. SBF'de yüksek-lisans ve doktora eğitimine devamı etti (1978-1980). Âfet İnan Tarih Araştırmaları Ödülü'nü kazanan (1990) *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)* yazarın doktora tezidir (1985). Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Doktorasından sonra, 1991 yılında Siyasal ve Sosyal Bilimler Doçenti oldu. *Abdülhamid'in Mirası* (1990) ile Sedat Simâvi Vakfı Sosyal Bilimler Ödülü'nü kazanan (1991) *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)* (1991) adlı araştırmaları yayınlandı. Makaleleri ve kitap tanıtma yazıları, başta *Tarih ve Toplum* ve *Toplumsal Tarih* olmak üzere, çeşitli dergilerde yayınlandı. Samet Ağaoğlu'nun *Siyâsî Günlük (Demokrat Parti'nin Kuruluşu)* adını taşıyan günlüğünü (1992) ve Haldun Derin'in *Çankaya Özel Kalemini Anımsarken (1933-1951)* adlı anılarını (1995) yayına hazırladı. 1984 yılından bu yana TÜBİTAK'ta görevli olan yazar, yakın dönem siyâsî târihimiz ile ilgili araştırmalarını sürdürmektedir.

Yurt Yayınları (1. Baskı), Ankara, 1986

İletişim Yayınları 359 • Araştırma-İnceleme Dizisi 54
ISBN 975-470-543-3 • ISBN 975-470-531-3 (Tk. No.)
© 1996 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 1996, İstanbul

KAPAK Ümit Kıvanç
DİZGİ Cemil Koçak
UYGULAMA Suat Aysu
DÜZELTİ Cemil Koçak
KAPAK BASKISI Sena Ofset
İÇ BASKI ve CİLT Şefik Matbaası

İletişim Yayınları
Klodfarer Cad. İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34400 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Fax: 212.516 12 58

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 11
SUNUŞ 13
İKİNCİ BASKI İÇİN SUNUŞ 17
GİRİŞ 21

I. BÖLÜM
Atatürk döneminin son siyâsal gelişmeleri 23

1) **ATATÜRK-İNÖNÜ İLİŞKİLERİ VE ÇATIŞMALARI** 24
Hükûmete Dışarıdan Müdahalelerin Yarattığı Sorunlar 25
Dış Politika Sorunları 27
Devletçilik Sorunu 29
Celâl Bayar'ın İktisat Vekâleti'ne Atanması 35

2) **ÇATIŞMADAN AYRILIĞA: İNÖNÜ'NÜN BAŞVEKİLLİKTEN AYRILIŞI** 47

3) **CELÂL BAYAR HÜKÛMETİ** 76
Bayar Hükûmeti'nin Kuruluşu 76
İktisâdî ve Siyâsî Alanda Yeni ve Önemli Atılımlar 86
Ekonomik Politika 87
Denizbank Kânunu 87
Devletleştirmeler ve Dış Yardımlar 93
Siyâsî Değişiklikler 93
Siyâsî Müsteşarlıklar'ın Kaldırılması 93

Önemli Siyâsî Atamalar **95**

Celâl Bayar Hükûmeti Hakkında Kısa Bir Değerlendirme **96**

4) 10 KASIM'A DOĞRU İKTİDAR MÜCÂDELESİ: SİYÂSAL GELİŞMELER, AYRILIKTAN SONRA ATATÜRK-İNÖNÜ İLİŞKİLERİ, ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI, SİYÂSÎ MENKÛB İNÖNÜ'NÜN MÜNZEVÎ HAYÂTI VE İNÖNÜ'YE KARŞI SİYÂSAL GİRİŞİMLER **97**

II. BÖLÜM

Geçiş dönemi: Celâl Bayar Hükûmeti **139**

1) İSMET İNÖNÜ'NÜN CUMHURBAŞKANLIĞINA SEÇİLMESİ **139**

2) CELÂL BAYAR HÜKÛMETİ **144**

3) İNÖNÜ'NÜN İLK YURT GEZİSİ: KASTAMONU KONUŞMASI **152**

4) CUMHURİYET HALK PARTİSİ ÜSNOMAL BÜYÜK KURULTAYI: DEĞİŞMEZ GENEL BAŞKAN VE MİLLÎ ŞEF İSMET İNÖNÜ **154**

ARA EK I: 1936 Yılında CHP'ye Kayıtlı Üye Sayısı ve 1936 Yılında CHP Parti Örgütü Sayısı **159**

CHP 1927 Senesinden Sonra Yapılan Kongreler **163**

Değişmez Genel Başkan ve Millî Şef İsmet İnönü **164**

5) İNÖNÜ'NÜN BARIŞ POLİTİKASI: MUHALEFET, YENİ DÖNEMLE BARIŞIYOR **173**

6) İNÖNÜ'NÜN SİYÂSAL DÂVÂLARI: İNÖNÜ, GEÇMİŞ DÖNEMLE HESAPLAŞIYOR **182**

İnönü'nün Siyâsal Dâvâları (I): İstanbul Vâlisi, CHP İstanbul İl Başkanı ve İstanbul Belediye Başkanı Muhiddin Üstündağ Dâvâsı **183**

Hükûmette Tedricî Değişimin Başlangıcı **189**

İnönü'nün Siyâsal Dâvâları (II): Ekrem Hamdi Bakan (König) Dâvâsı **192**

İnönü'nün Siyâsal Dâvâları (III):
İmpeks, Satie ve Denizbank Dâvâları 210

7) BAYAR HÜKÛMETİ'NİN İSTİFÂSI 224

III. BÖLÜM
Savaşın başından Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırısına kadar olan dönemde Türk dış politikası (1939-1941) 229

1) TÜRKİYE'NİN BATI İTTİFÂKI: ÜÇLÜ İTTİFAK ANTLAŞMASI 238
İtalya'nın Arnavutluk'u İşgâli 242
Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu 243
Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu 255
Türk-Sovyet Görüşmeleri 257
Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifak Antlaşması 270

ARA EK II: Türkiye, İngiltere ve Fransa Arasında 19 Ekim 1939 Târihinde İmzâlanan Üçlü İttifak Antlaşması 271

İngiltere ve Fransa İle İktisâdî Görüşmeler ve Antlaşmalar 285
İngiltere ve Fransa İle Askerî Görüşmeler ve Antlaşmalar 289
Bakû Planı 291

2) "GARİP SAVAŞ" DÖNEMİNDE VE SONRASINDA TÜRKİYE'NİN BALKAN POLİTİKASI 294
Türkiye ve Balkan Antantı 295
İtalya'nın Savaşa Girişi, İngiltere ve Fransa'ya Savaş İlânı, Fransa'nın Yenilgisi ve Etkileri 299
İtalya'nın Yunanistan'a Savaş İlânı ve Etkileri 312

ARA EK III: İkinci Dünyâ Savaşı Yıllarında Türk Ordusu'nun Durumu 319

Sıkıyönetim İlânı **341**

3) TÜRK-ALMAN İLİŞKİLERİ **342**

Türkiye'nin Batı İttifâkına Yönelişi ve Almanya **345**

Türk-İngiliz Görüşmeleri ve Almanya (I) **355**

Arnavutluk'un İşgâli ve Türk-Alman İlişkileri Üzerindeki Etkileri **360**

Türk-İngiliz Görüşmeleri ve Almanya (II) **364**

Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu ve Almanya **386**

Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu, Hatay Sorunu ve Almanya **440**

Türk-Sovyet Görüşmeleri ve Almanya **449**

Üçlü İttifak Antlaşması ve Almanya **455**

"Garip Savaş" Döneminde Türk-Alman İlişkileri **485**

Fransa'nın Yenilgisi, Bakû Plânı'nın Açıklanması ve Etkileri **494**

Bakû Plânı'nın Açıklanması ve Etkileri **502**

Alman Ordusu'nun Balkanlar'a İnişi ve Sonuçları **513**

Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması **547**

ARA EK IV: Türkiye ve Almanya Arasında 18 Haziran 1941 Târihinde İmzâlanan Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması **587**

IV. BÖLÜM

Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırısından müttefik zaferlerine kadar olan dönemde Türk dış politikası (1941-1943) **599**

1) TÜRKİYE'DE ALMAN ETKİSİNİN ARTMASI **599**

Almanya'nın Türkiye'yi Savaşa Sokma Çabaları **599**

Almanya ve Türancı Akım (I) **660**

2) TÜRKİYE'DE ALMAN ETKİSİNİN ARTMASINA KARŞI MÜTTEFİKLERİN ÇABA VE FAALİYETLERİ **695**

ÖNSÖZ

Genç arkadaşım Cemil Koçak'ın, iki yıl önce doktora tezi olarak hazırladığı *Türkiye'de Millî Şef Dönemi, 1938-1945* başlıklı kitabına benim bir Sunuş yazmamı istemesinden kıvanç duyuyorum. Çünkü, oluşmasını yakından izlediğim bu yapıtın, eşine az rastlanır düzeyde, titiz bir çalışma sonucu olduğu kanısındayım.

Millî Şeflik dönemi, Türkiye Cumhuriyeti kadar, (doğumunun 100. yılı dolayısıyla, hakkında sözlü ve yazılı birçok yayınlar yapılan) İsmet İnönü'nün yaşamında da önemli bir kesittir. İnönü'nün Atatürk'le ilişkileri ve siyasal tutumunun onunkiyle karşılaştırılması konusunda, birbirlerinden çok değişik görüşler var. Cumhuriyetin bu iki önderi arasındaki kişilik ve anlayış farklarının birçoklarınca abartıldığı kanısında olduğum için, Dr. Koçak'ın serinkanlı yaklaşımını çok sağlıklı buluyorum.

Kuruluş dönemi üzerinde kendim de bir kitap yazdığım, tek-parti yönetiminin Millî Şeflikle geçen son evresi, bu deneyin bütününe ışık tutmaktadır ve onun tümünün doğru değerlendirilmesi bakımından, bu evrenin iyi bilinmesi gerekmektedir. Girmemiş olsak da, dünya savaşı koşullarında tek parti yaşamı, elbette özel bir durumdur. O nedenledir ki, elinizdeki kitabın yarısı dış politikaya ayrılmıştır.

Yazarın, çoktan yayınlanmış bulunan Alman dış politika belgelerinden geniş ölçüde yararlanması, çalışmanın değerine çok önemli bir katkı oluyor. Bizimse, İkinci Dünya Savaşı şöyle dursun, Birinci Dünya Savaşı'yla ilgili arşiv belgelerimiz bile

araştırıcılara henüz doğru dürüst açılmadığı için, bu tür bilimsel araştırmalar bir anlamda topal kalmakta; kendi hükûmetimizin tutumu, ancak yabancı resmî kaynaklara yansıdığı biçimiyle öğrenilebilmektedir.

Atatürk döneminde geliştirilen uluslararası ilişkiler, savaş yıllarında tümüyle değiştirilmek zorunda kalınmıştı. Bu çerçeve değişikliğinin iç politikaya yansıması ve giderek, doğrudan doğruya onun niteliğini başka bir biçime dönüştürmesi, Dr. Koçak'ın çalışmasından pek güzel anlaşılıyor.

Aramızda âdettir: Siyasal bilimde bir kitap övülürken, önemli bir *boşluğu doldurduğu* söylenir. Alanımız, tüy kabası, iyi düşünülmemiş, taklitçi, yüzeysel, korkak incelemelerle, çözümlemeye çalıştıkları olguları bile denetlemeden birbirlerinden aktardıkları için güvenilirlikten uzak araştırmalarla, ezbere bir kuramsal model ışığında üretilen kurgulamalarla *dolu* olduğu için, ciddi bir çalışmanın boşluk doldurması marifet sayılmamak gerekir. Dr. Koçak'ın kitabı ise, Millî Şef dönemi hakkında, bundan çok daha fazlasını başarmaktadır.

Emeklerinin ürününü candan kutluyor ve genç araştırıcılara da örnek olmasını diliyorum.

METE TUNÇAY
[Ankara/1985]

SUNUŞ

Bu kitap, Siyâsal Bilgiler Fakültesi'ne sunulmak üzere, Doç. Dr. Mete Tunçay'ın damşmanlığı altında, bir doktora tezi olarak hazırlandı.

Bir doktora tezi yazmak için pek çok neden bulunabilir. Benim nedenim, yalnızca târihsel bir merak ve bilimsel araştırma tutkusu olmaktan ileriye geçmez.

Doktora tezimin Türk siyâsal hayâtının belirli bir dönemini kapsayan târih çalışması olması konusunda hiç tereddüt etmedim. Târih çalışması, benim kişisel tercihlerime uygun düşüyordu. Ancak, bu belirli dönemin, niçin Millî Şef dönemi olduğunu herhâlde açıklamak gerekir.

Bu seçimin aslında iki nedeni var.

Öncelikle, yapacağım çalışmanın, Türk siyâsî târihinin üzerinde pek durulmamış bir bölümü üzerine olmasını daha başından istiyordum. Öte yandan, uzun zamandan beri, bu alanda yapılmış çalışmaların, her nedense, Atatürk'ün ölümünden çok-partili hayâta geçişe kadar olan dönem üzerinde hemen hiç durmadıklarının ya da pek az ve önemsiz oranda durduklarının farkına varmıştım. Oysa bu aralıkta, gözardı edilen önemli bir dönem vardı. Bu dönem, çok-partili hayâta girişe temel olmak bakımından da dikkate değerdi. Yeni dönemin açıklamasını yapabilmek için, Millî Şef döneminin de yeterince üzerinde durulmuş ve incelenmiş olması gerekirdi. İşte, dönemin yeterince üzerinde durulmamış olması çalışmanın seçiminde önemli rol oynadı.

Diğer yandan, "İsmet Paşacı" bir evde yetişmem nedeni ile her zaman "İsmet Paşa"ya bir ilgi duyduğumu belirtmeliyim.

Belki biraz da bu nedenle İsmet İnönü'yü konu alan bir çalışmayı tercih ettim.

Bu iki nedenden hangisinin daha baskın geldiğini ben de bilmiyorum...

Çalışmanın başında, söz konusu dönemde Türkiye'nin yalnızca iç politika gelişmelerini araştırmak istiyordum.

Oysa, aradan kısa bir süre geçtikten sonra derhâl fark ettim ki, bu dönem, İkinci Dünyâ Savaşı gibi bir büyük olay gözardı edilerek incelenemez.

Bu nedenle, hiç aklımda yokken, dönemin dış politikasını da özenle açıklamaya çalıştım. Çünkü, dönem boyunca iç ve dış politika arasındaki yakın ilişkileri ve karşılıklı etkileri vurgulamanın başka bir yolu yoktu.

İç ve dış politika arasındaki yakın etkileşimi vurgulamak amacı ile, çalışmanın temel ayrım noktalarını saptadım.

Bu anlamda çalışma, dönemin iç ve dış politikasını kapsamak üzere genişlemiş oldu.

Çalışmanın belki de hayli uzun olmasının temel nedeni, işte bu nesnel gereklilikten kaynaklanıyor.

Diğer yandan, bu nedene, döneme ilişkin şimdiye dek ayrıntılı bir inceleme yapılmamış olması ve dolayısıyla çalışmada her konu ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmek istenmesi de eklenebilir.

Dış politika bölümlerinde geniş yer kaplayan, dönemin Türk-Alman ilişkilerine yönelik bilgi ve açıklamalar, birinci el kaynaklardan, ilk kez tamâmı kullanılarak, Alman Dışişleri Bakanlığı arşivlerinden [Akten zur Deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945 (ADAP)/Aus dem Archiv des Deutschen Auswaertigen Amts/Bonn] elde edilmiştir.

Bu çalışmada kullanılan Alman Dışişleri Bakanlığı arşivleri, seçilerek basılmış olan belgeler olmakla birlikte, dönemin Türk-Alman ilişkileri hakkında genel ve doğru bir fikir vermektedir.

Türkiye'nin müttefiklerle olan ilişkileri ise, ikinci el kaynaklardan yararlanılarak derlenmiştir. Ancak söz konusu ikinci el kaynakların da, aslında arşiv çalışmasına dayanan değerli ve özgün araştırmalar olduğunu belirtmeliyim.

Araştırmayı kitap hâlinde yayınlarken içeriğini değiştirmedim. Fakat önemli ölçüde biçim değişikliği yaptım.

Bunun nedeni, akademik bir çalışmada yoğun ve ayrıntılı olarak bulunması gereken bütün târihsel olay ve olgularla, yalnızca târihsel bir merakla, dönem hakkında genel bir bilgi ve fikir edinmek isteyebilecek okuyucuları yormamak endişesi olmuştur.

Bu düşünce ile, geniş ve ayrıntılı bilgi almak isteyen okuyuculara ve bu alanda daha sonra yeni araştırmalar yapmak isteyebilecek araştırmacılara, yeri geldikçe, ayrıntılı ve geniş bilgi alabilecekleri, EK bölümler hazırladım.

Dönem hakkında genel bir bilgi edinmek isteyen okuyucular esas metin ile yetinebilirler. İlgilerini çeken herhangi bir konuda da konu ile ilgili EK'e başvurabilirler.

Dönem hakkında daha ayrıntılı bilgi almak isteyen okuyucuların ve araştırıcıların ise, EK bölümlerden yararlanmaları mümkündür.

EK'lerde yer alan bilgi ve açıklamaların önemsiz ayrıntılar sayılmaması gerektiğini burada vurgulamak isterim.

Aksine, târih çalışmalarında ayrıntıların önemi inkâr edilemeyeceği gibi, ayrıntıların çok önemli ögeler olduklarını da düşünüyorum. Bu ilginç ayrıntılar olmaksızın herhangi bir konuda yorum ve saptama yapma olanağı yoktur.

Esas metinde yer alan hemen hemen bütün genel yorum ve saptamalar, her zaman, mümkün olduğunca, târihsel olay ve olgularla desteklenmeye çalışılmıştır.

Burada çalışmanın başından sonuna dek yakın ilgisini esirgemeyen Doç. Dr. Mete Tunçay'a sözcüklerle ifâde edemeyeceğim teşekkürlerimi açıklamak istiyorum. Zor ve sıkıntılı zamanlarında beni bir an olsun yalnız bırakmadan, bir "doktora babası"nın ne demek olduğunun en iyi örneğini vererek, çalışmam ile yakından ilgilendi, yol gösterdi ve yüzlerce sayfa el yazmasını hiç itirâz etmeden ve en kısa zamanda okuyarak değerlendirmesini yaptı. Onun çok değerli zamânını boş yere harcamamış olmayı diliyorum.

Doktora tezimin kabülü aşamasında, bir hayli uzun süren akademik süreç sırasında, gösterdiği yakınlığı ve ağabeyliği

hiçbir zaman unutamayacağım hocam Prof. Dr. Ahmet Mumcu'ya teşekkür etmek, benim için yerine getirilmesi zevkli bir görevdir.

Ve nihâyet son olarak (ama önem bakımından aslâ sonuncu değil!) eşim Gülayşe'ye sevgi ile teşekkür etmek istiyorum. Yaptığım işe değer ve anlam verdi. Coşkumu ve sıkıntımı paylaştı. Tüm yazdıklarımı (tüm ev işleri ve çocuk bakımının yanında) satır sektirmeden okudu ve düzeltti. Öneriler getirdi. Ona duygusal olarak pek çok şey borçluyum.

Pek az doktora tezi benim içinde bulunduğum olumlu ve rahat koşullar altında yazılabilmiştir. Ben bu olağanüstü imkândan ne ölçüde yararlanabildiğime dâir bir karâra hâlâ varabilmiş değilim. Çok değer verdiğim kişilerin zamanlarını ve ilgilerini boşa harcamamış olmayı diliyorum. Çalışmamı destekleyenleri mahçup etmemiş olmayı umuyorum. Bana gösterilen yakın ilgiye, dostluğa ve harcanan zamâna karşılık, hatâların ve yanlışların yanında, daha iyi bir çalışma yapamamış olmanın bütün sorumluluğu bana âiddir.

CEMİL KOÇAK
Ankara/Aralık 1985

İKİNCİ BASIM İÇİN SUNUŞ

Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945), 1986 yılının Şubat ayında yayınlandığından bu yana on yılı aşkın bir süre geçti.*

Metni, ilk kez, 1982-1983 yıllarında, doktora tezi olarak yazmıştım. İlk aşamada red edilince, dörtte üç oranında bir

---

* İzleyebildiğim kadarı ile kitabım hakkında yayınlanan tanıtma/eleştiri yazıları şunlardı: **Cumhuriyet,** (20 Şubat 1986); Selim Deringil, "Bir 'Alternatif Târih'e Doğru", **Cumhuriyet,** (3 Nisan 1986); "Yakın Târihimiz İle İlgili İki Eser", **Tercüman,** (16 Mayıs 1986); Hikmet Özdemir, "Türk Tek-Parti Yönetimi Üstüne Bir Târih Çalışması: 'Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)'", **Târih ve Toplum,** Sayı: 41, (Mayıs 1987); Walter F. Weiker, "Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)", **Journal of Economics and Administrative Studies/ Ekonomi ve İdârî Bilimler Dergisi,** Volume/Cilt: 1, Number/Sayı: 1, (Winter/Kış 1987) ve Ayşe Güneş-Ayata, "Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)", **ODTÜ Gelişme Dergisi,** Cilt: 15, Sayı: 1-2, (1988).

Araştırmamda yer alan olgusal düzeydeki hatâları, gözüme çarptığı oranda, yeni baskıda düzeltmeye çalıştım. Umarım, okuyucular ve araştırmacılar, yeni baskıda da yer alması kaçınılmaz olan, dizgi hatâlarının dışında, olgusal düzeydeki yanlışlarımı da bulup çıkarırlar. Tıpkı, Başar Başarır'ın, **Toplumsal Târih** dergisinde (Sayı: 21, Eylül 1995) yayınlanan "Urfa'da Cumhuriyet Halk Fırkası" adlı makâlesinde, bunun güzel bir örneğini bize gösterdiği gibi...

Tâbiî yorumlarımı da tartışmaya hazırım. Ama, öncelikle belirtmem gerekir ki, bu metinde ortaya çıkan bütün yorumlar ve sonuçlar, esas itibârî ile, araştırmamda belirginlik kazanan olgusal malzeme ile temellendirilmiştir. Bunun için de, sonuçlarımı ve yorumlarımı tartışmaya hazırlananların, öncelikle, ya bu çalışmamda ortaya koyduğum olguların yanlışlığını, ya bu tür olguların benim yorumlarımı haklı çıkaramayacağını, ya da bütün bu olguların yanında, benim yorumlarımın yanlış olabileceğini göstermek üzere, benim gösterdiğim olgusal malzemenin dışında, ama en az benim gösterdiklerimin ölçüsünde ve sayısında, yeni olgular göstermeleri gerekir. Aksi hâlde, teorik düzeyde kalarak, ideolojik/siyâsî sonuçlara varabilmek gayreti içinde, ikincil el araştırmaları referans göstererek, benim bu metinde ulaştığım sonuçların ve yorumların aksini gösterir sonuç ya da yorumlara ulaşmak gayretini, pek nâfile bulduğumu ve bulacağımı belirtmek isterim.

Dikkati çekmek istediğim nokta, geçmişimize ve günümüze ilişkin siyâsî târih/siyâset tartışmalarında, soğukkanlılığımızı koruma gereğidir. Aksi hâlde, ne dünümüzü, ne de bugünümüzü anlamamız mümkün... Bu da, "körebe" olmaktır ki, sanırım, ne çocukluğumuzda "körebe" olmak isterdik, ne de şimdi...

kısaltmaya giderek, yeniden yazmak zorunda kaldım. Yayınlanma safhasında ise, metnin uzunluğu dolayısıyla, kısaltmaya da gönlüm elvermediğinden, bir kez daha düzenlemeye gitmeye ve metnin içinden seçilmiş bâzı bölümleri ek hâline getirmeye karar vermiştim. Kitabın ilk baskısı bu şekilde ortaya çıktı.

Yeni baskı için ise, herşeye yeniden başlamak gerekti.

Kitabı dördüncü kez kaleme alırken, amacım, metne sâdece birikmiş yeni bilgi ve belgeler eklemek değildi. Tabiî bunu da yaptım. Yeni kaynaklar kullandım. Metni, bilgi ve belge yönünden, biraz daha zenginleştirdim. Dahası, yorumlarımı, daha açık, net ve kesin ifâdeler ile, mümkün olduğunca, keskinleştirmeye çalıştım.

Ancak bunlar da, temelde, biçimsel değişikliklerdi. Tıpkı, ilk baskıda yer alan ekleri, bu kez, yeniden metin içine almam, dipnotlarda kullandığım bilgileri de yeniden metne aktarmam ve dipnotlarda birikmiş ağırlığı ortadan kaldırmaya çalışmam gibi...

Ama, esas amacım, daha değişik ve daha kapsamlıydı.

Hedefim, bu türden uzun, kapsamlı, ayrıntılı ve yer yer teknik bir araştırma metnini, daha rahat okunabilir bir kitaba dönüştürmekti. Yâni, kapsamlı bir araştırmanın da okuyucuyu yormayan bir kitap hâline dönüştürülebileceği kanısına varmıştım ve bu baskıda, bunu gerçekleştirmeye çalıştım. Önce, bugün baktığımda, ilk baskıda kullandığım ve artık bana akıcılıktan uzak ve soğuk gibi görünen üslûbu düzeltmek istedim. Mümkün olduğunca ve elimden geldiğince, bu türden çalışmalarda görülen soğukluğu ve iticiliği önlemeye gayret ettim.

Burada, bâzı teknik sorunlara da değinmek isterim.

Dış politikada, Almanya ile ilişkilerde yer alan ve 1939 yılı öncesine âid bâzı bilgileri, daha önce, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)** (Türk Târih Kurumu, Ankara, 1991) kitabımda kullanmıştım. Burada da kullanmak zorunda kalınca, az da olsa, bir çakışma söz konusu oldu.

Kaynakçamda yer alan bâzı metinleri şu ânâ kadar ben de görememiştim. Ama bir gün onları da inceleyebileceğimi ümit

ediyorum. Göremediğim metinleri, yanına (*) işâreti koyarak, belli ettim.

Nerede ise onbeş yıl önce, bu araştırmayı yapar ve metni kaleme alırken, metinde sözü edilen bâzı ülkeler artık haritada görünmüyorlardı. Yâni, târih olmuşlardı. Estonya, Litvanya ve Letonya... Bugün ise, durum yine farklı değil... Metinde sözü edilen bâzı ülkeler, artık atlaslarda yer almıyorlar. Sovyetler Birliği ve Yugoslavya... Yukarıda sözünü ettiğim üç ülke ise, yeniden doğdular.

Ülkemizde dış politika tartışmaları yeni yeni başlıyor. İzlenen dış politikaların alternatifleri olduğu/olabileceği ortaya konuluyor. Bugün bu tartışmaların ışığında, ülkemizin İkinci Dünyâ Savaşı yıllarında izlediği dış politikayı irdelemenin bir anlamı olabilir mi?

Bu soruyu yanıtlamak güç olmakla birlikte, en azından şunu belirtmek gerekir: Bugün dış politikada pek sık gündeme gelen, 12 Ada, Kuzey Irak/Musul, Batı Trakya gibi konuların, elli yıl önce de hangi koşullarda ve nasıl gündeme geldiğini bilmek, bize, dış politikada bâzı konuların, konjonktüre bağlı olarak, zaman zaman yeniden gündemin ilk sıralarını işgâl edebileceğini gösteriyor. Ama daha da önemlisi, bu tür konuların târihsel arka plânlarını soğukkanlı bir şekilde gözler önüne sermek, temelsiz suçlamaların ve demagojik yaklaşımların önlenmesi için, sanırım, bilimsel bir alan yaratabilir. Okuyucu, bu metinde, söz konusu tartışmaların geçmişini öğrenecek ve hâlen süren ve günlük basında sık sık rast geldiği görüşlerin doğruluk payını test etme imkânına sâhip olabilecektir. Sanırım, sâdece bu temel bile, dış politika târihimizin dışında, günlük dış politika tartışmalarına doğrudan bir katkı sağlayabilir.

Eğer merâk eden varsa, bundan sonra, öykünün devâmını, yâni, 1945-1950 döneminin mâcerâsını, aynı çerçevede, yazmak niyetindeyim.

Bu yıl, muhtemelen, "Türkiye'de Demokrasinin 50. Yılı" olarak değerlendirilecek... Bununla birlikte, demokratikleş(e)meme tartışmalarının daha uzun yıllar süreceğini tahmin etmek için de, kâhin olmaya gerek yok... Metnin iç poli-

tika ile ilgili kısımları, ülkemizin demokrasi mâcerâsının hemen öncesindeki, ekonomik, sosyal, kültürel ve siyâsal atmosferi hissetmemizi sağlıyor. Bu büyük kasırga/alabora öncesinde, toplumun nerede bulunduğunu yakından görmek, kanımca, bu türden tartışmalara yine doğrudan bir katkı niteliğindedir.

CEMİL KOÇAK
Ankara/23 Mart 1996

GİRİŞ

Türkiye'de Millî Şef dönemi (1938-1945), İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığının ilk ve Türkiye Cumhuriyeti'nde tek-parti yönetiminin son yıllarını içerir.

Bu araştırmada Millî Şef döneminin iç ve dış politikasını birlikte incelemeye çalıştım.

Dış politikanın iç politika üzerindeki etkisini ve bu etkinin derecesini, araştırmada tek tek somut olaylarla ortaya koymaya ve böylece iç ve dış politikanın karşılıklı etkileşimine ilişkin genel nitelikte bir kuramsal önermenin doğruluk payını, târihsel olguları temel alarak, araştırmaya gayret ettim.

Dış politikanın iç politika üzerindeki etkileri abartılmamalıdır. Bununla birlikte, tek-parti dönemi boyunca, dış politika gelişmelerinin iç politika üzerinde (belki de) en çok etkili olduğu dönem, İkinci Dünyâ Savaşı yılları olmuştur.

Araştırma, Atatürk döneminin son siyâsal gelişmeleri ile başlıyor. Bu gelişmeleri, kronolojik olarak savaştan önce ve dış politikadan tamâmen bağımsız oldukları için, incelemenin başında ve dış politika gelişmelerinden ayrı olarak ele aldım.

Savaşla birlikte dış politikanın önemi artacak ve iç politikanın anlaşılabilmesi açısından da ele alınması gerekli olacaktır. Bu nedenle, iç politika bölümlerinden önce dış politika bölümlerine yer verdim.

Araştırmanın dış politika ile ilgili bölümlerinde, Türkiye'nin savaşa katılmamayı nasıl başarabildiği sorusuna yanıt vermeye çalıştım.

Bunu yaparken dönemin Türk dış politikasını ayrıntılı biçimde tasvir ettim.

Diğer yandan, İkinci Dünyâ Savaşı yıllarında izlenen Türk dış politikasının sonuçlarını da yeri geldikçe irdeledim.

İç siyâsal gelişmeler konusunda ise, birkaç temel soruyu yanıtlamak istedim.

İsmet İnönü'nün Atatürk ile çatışmasına ve sonunda Atatürk-İnönü ayrılığına ne gibi sorunların yol açtığı ele aldığım ilk sorudur.

İnönü'nün, Atatürk'ün ölümünden yaklaşık bir yıl önce, Başvekillikten ayrıldığı hâlde, nasıl olup da, Atatürk'ün ölümünden hemen sonra, Cumhurbaşkanı seçilebilmiş olduğu, yanıtlamaya çalıştığım ikinci sorudur.

Millî Şef dönemi ile Atatürk dönemi arasında yönetim açısından temel bir fark olup olmadığı ise, incelenen diğer bir konudur.

Bir başka soru, Cumhuriyet Halk Partisi'nin târihi ile ilgilidir. Atatürk ve İnönü dönemleri karşılaştırıldığında, partinin yapısında bir değişiklik olup olmadığına ilişkindir.

İnönü dönemindeki yeni girişimlerin nedenleri ve etkileri ile tüm siyâsal sistem içinde bir liberalleşmeye gidilip gidilmediğini ya da bu yönde bir amaç taşınıp taşınmadığını, bir başka soru grubu olarak ele aldım.

Savaş yıllarında izlenen iktisâdî politikaları, etkilerini ve siyâsal sonuçlarını da göz önüne alarak, bir başka konu olarak inceledim.

Millî Şef dönemi, 1945 yılı başlarında sona ermeye başlayacak ve ülke, bu târihten sonra, yeniden bir "geçiş dönemi"ne girecektir.

Araştırmanın sonunda, 1945 yılındaki siyâsal gelişmelere kısaca ve genel olarak değinerek, özellikle siyâsal ortamın, üslûbun ve havanın nasıl değiştiğine, değişmekte olduğuna dikkat çekmeye çalıştım. Vurgulanan değişim, dönemin sonuna işâret etmek bakımından önemlidir.

Millî Şef döneminin iç ve dış politika açısından geniş ve ayrıntılı olarak incelenmesi, târihsel bir merak olmanın ötesinde bir anlama sâhiptir. Savaş sonunda başlayan yeni dönemin, yeni siyâsal sistemin ve siyâsal mücâdelelerin anlamını kavramak, Millî Şef döneminin yakından bilinmesini gerektirir.

I. BÖLÜM

Atatürk döneminin son siyâsal gelişmeleri

Mustafa Kemâl Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de ölümü üzerine Cumhurbaşkanlığına İsmet İnönü'nün seçilmiş olması, ilk bakışta olağan ve doğal bir gelişme olarak yorumlanabilir. Nitekim yakın dönem siyâsî târihimiz ile ilgili incelemelerde bu konu nedense hiç sorgulanmaz.

Oysa Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci Cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü, Atatürk'ün ölümünden yaklaşık bir yıl önce Başvekillik görevinden uzaklaştırılmış (Eylül 1937), bu târihten Atatürk'ün ölümüne dek geçen sürede, beşinci dönem TBMM'de yalnızca Malatya mebusu olarak görev yapmış ve aktif siyâsal hayattan tamâmen çekilmişti.

Atatürk'ün ölümünden bir süre önce Atatürk ile çatıştığı ve bu nedenle de görevinden ayrıldığı bilinen İnönü'nün, Atatürk'ün ölümünün ertesi günü, karşısında hiçbir aday olmaksızın, nasıl ve hangi ortamda Cumhurbaşkanı seçilmiş olduğunu açıklayabilmek için, önce Türk siyâsal târihinin 1930'lu yıllara rastlayan dönemini ve bu dönemdeki Atatürk-İnönü ilişkilerini daha yakından incelemek gerekir.

Bu bölümde, Atatürk-İnönü ilişkilerini ve çatışmalarını göz önünde bulundurarak, İnönü'nün Başvekillikten ayrılışı, Başvekilliğe Celâl Bayar'ın getirilişi ve Bayar'ın Başvekillik dönemi üzerinde durarak, iktidardan uzaklaştırılmış İnönü'nün nasıl yeniden iktidâra gelebildiğine açıklık kazandırmaya çalışacağım.

1) ATATÜRK-İNÖNÜ İLİŞKİLERİ VE ÇATIŞMALARI

Atatürk-İnönü ilişkilerinin başlangıcı Harb Akademisi yıllarına rastlar. Bu yıllarda ilişkinin bir tanışıklıktan öteye geçmediği anlaşılıyor. Ancak Akademi yıllarından sonra, Ordu yaşamının değişik dönemlerinde bâzı görevlerde birlikte oldukları ve ilişkilerinin sürdüğü biliniyor.[1]

Tanışıklığın yakın çalışma arkadaşlığına dönüşmesi Kurtuluş Savaşı yıllarına denk düşer. Bu dönemde Mustafa Kemâl Atatürk BMM Başkanı iken, İsmet İnönü de önce Meclis üyeliği, Batı Cephesi Komutanlığı ve Hâriciye Vekilliği görevlerinde bulunur.

Cumhuriyetin ilânında Atatürk Cumhurbaşkanı seçildiğinde, İnönü de Başvekâlete getirilir ve böylece uzun yıllar sürecek bir siyâsal işbirliğinin temelleri atılır.

Atatürk ile İnönü arasında süregelen uzun ve yakın siyâsal işbirliği kendini hemen belli etmektedir: İsmet İnönü, Cumhuriyetin ilânından itibâren, 21 Kasım 1924-2 Mart 1925 târihleri arasın-

---

1 İnönü, bu dönemde Atatürk ile ilişkilerini şöyle anlatıyor:

"Atatürk ile bizim Erkânı Harb sınıflarında sınıflarımız birbirine yakındı. Atatürk, benden iki sene ileride idi. (...)

Atatürk ile mektepte fazla bir münâsebetimiz olmamıştır. (...)

Mektepten çıktıktan sonra Orduda birbirimizin hayâtını daha yakından işitir, tanır, ilgilenir olduk. (...)

Atatürk ile yakın iş münâsebetleri Birinci Cihan Harbi ile başlar.

Birinci Harbin çıkması ile her birimiz bir cephede vazife almıştık. Meselâ, rahmetli Atatürk, Çanakkale'de en büyük ve tehlikeli muharebelerini yaparken, ben Genelkurmay'da, yâni Başkumandanlık Karargâhı'nda Harekât Şûbesi Müdürü olarak hâdiseleri yakından takip eder, vazife temasları yapardım. (...) Atatürk ile de bu şekilde temaslarım olmuştur.

Atatürk, Birinci Cihan Harbi'nin ilk devrinde, kısa zamanda büyük kumandan olarak çıktı. Bu arada benim de Genelkurmay'da vazifem bitti. İlk kumandanlıklarım Kafkas Cephesi'nde oldu. Atatürk ile orada buluştuk. Ben cephe Erkânı Harb Reisi idim. Atatürk, Kolordu Kumandanı idi. Henüz General olmamıştı. Olmak Üzere idi. Muharebe esnâsında ben Kolordu Kumandanı oldum. O da Ordu Kumandanı oldu. Böylece münâsebetlerimiz daha yakın bir hâle geldi.

Gerek Ordunun, gerekse memleketin âtisi için en yakın münâsebetlerimiz, o zaman orada olmuştur. Atatürk ile aramızda siyâsî ve içtimâî bakımdan yakın bir anlaşma, görüşlerimiz arasında uygunluk ve ilerisi için düşüncelerde açıklık, Kafkas Cephesi'nde berâber bulunduğumuz o sırada teessüs etmiştir.

Sonra ayrıldık oradan... Ben Filistin Cephesi'nde iken, Atatürk oraya, benim bulunduğum Orduya, Ordu Kumandanlığı'na geldi. Böylece tekrar buluştuk ve muharebe sonuna kadar da berâber kaldık." **İnönü Atatürk'ü Anlatıyor**, s. 9-11.

da görev yapan Fethi Okyar Hükümeti dışarıda tutulacak olursa, 1937 yılının Eylül ayına dek kesintisiz biçimde Başvekillik yapmıştır.

İnönü, Atatürk döneminin değişmez Başvekili; tek-parti iktidârının "İkinci Adamı"dır.

Bu yakın çalışma arkadaşlığı sırasında, gerek uzun dönemli düzeltim programları, gerek günlük siyâsal olaylar, gerek dış politika konuları ve gerekse parti ve hükümet sorunlarında; kısaca, yeni bir devletin kurulma sürecinde ve günlük yönetim alanında karşılaşılan sorunlar hakkında her zaman aynı fikir, görüş ya da uygulama yanlısı olmamaları ve bu nedenle de aralarında belirli bâzı konularda anlaşmazlıklar ve tartışmalar olması doğal görülmelidir.

Türkiye'de tek-parti yönetiminin tamâmen yerleştiği ve yönetim sorunlarının ağır bastığı 1930'lu yıllarda, bu tür anlaşmazlıkların değişik örneklerini bulmak mümkündür:

Hükûmete Dışarıdan Müdahalelerin Yarattığı Sorunlar

1932 yılının Ağustos ayında bir gece, "Atatürk'ün Sofrası"nda, dönemin Maarif Vekili Esat (Sagay) Bey, Doktor Reşit Gâlip tarafından çok sert bir biçimde eleştirilir. Genç ve atılımcı bir kişi olan Doktor Reşit Gâlip, o târihte Cumhuriyet Halk Fırkası Umûmî İdâre Heyeti üyesi olarak, Halkevleri'nin yönetimi ve denetimi ile ilgileniyordu. Gâlip'in iddiasına göre, Maarif Vekili, çalışmaları sırasında, yeniliklere destek olacak yerde güçlük çıkarmaktaydı. Gâlip'in sert eleştiri ve şikâyetleri Atatürk'ü fazlasıyla rahatsız eder. Çünkü Esat Bey, nihâyet Atatürk'ün eski hocasıdır. Sonunda tartışma, Atatürk'ün sofrayı terk etmesi ile sonuçlanır. Fakat konu kapanmaz.[2]

Olaydan kısa bir süre sonra, 18 Eylül'de, Atatürk Esat Bey ile konuyu yeniden görüşür ve 19 Eylül'de, yine bir sofra dâvetinde, diplomatça bir üslûpla, eski hocasına sağlık nedenleriyle dinlenmesini tavsiye ederek, muhtemelen daha önce aralarında kararlaş-

---

2 İsmet Bozdağ, **Atatürk'ün Sofrası**, s. 77-87; Hasan Cemil Çambel, **Makâleler-Hâtıralar**, s. 79-82; Yâkup Kadri Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, s. 132-134.

tırdıkları biçimiyle, Esat Bey'in kendi yerine Doktor Reşit Gâlip'i önermesini sağlar. Hemen aynı gece, Atatürk, Cumhurbaşkanlığı Umûmî Kâtibi Hasan Rızâ (Soyak)'ı çağırır ve İnönü'ye Vekil değişikliği isteğini, daha doğrusu karârını telgrafla bildirir.

Unutulmamalıdır ki, olay, İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda geçmekte ve Ankara'da bulunan Başvekil İnönü'nün bilgisi dışında olmaktadır.

Geceyarısı İnönü'den umulmadık ve beklenmedik biçimde sert bir yanıt telgrafı gelir:

> "Geceyarısı gaflet uykusundan uyandırılarak, kabinesinde değişiklik yapılmak istendiği haberini alan bir Başvekilin, bu hususta ileri süreceği mütâlâadan nasıl bir fikir selâmeti beklenebilir?"[3]

İnönü, hiç kuşkusuz, hükûmet çalışmalarının kendi dışında, hele parti ve Meclis dışında konuşulup tartışma konusu yapılmasına, Vekillerin resmî mekanizmalar dışında, konuyla ilgisi olmayan kişiler önünde ve hattâ onlar tarafından değiştirilmesine tepki duyuyordu.

Ayrıca, bu tür örneklerin istisnâ oluşturmadığını da vurgulamak gerekir. Örneğin, Ahmet Hamdi Başar, 1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapanmasından sonra, Atatürk'ün çıktığı yurt gezisinde, Kayseri'de karşılaşılan sorunlar üzerine Ankara'ya çekilen bir telgrafın öyküsünü anlatıyor:

> "Gâzi bu işe kendisi el koydu. Gece sofra başında Ankara'dan gelecek telgrafı bekliyoruz. Bizzat Gâzi imzâsı ile bir telgraf çekilerek, Başvekil İsmet Paşa'dan hâdisenin sebebi sorulmuştu. Geceyarısı Ankara'da Başvekil ve alâkalı Vekiller ve memurlar faaliyette... (...)
>
> Çekilen telgrafa cevap geliyor. Hayır, bu telgraf asıl mühim noktayı örtbas etmektedir. [Vakit] geceyarısını geçmiş... Sofrada Gâzi, Recep [Peker] Bey'e içinde ağırca kelimeler bulunan bir telgraf dikte ettiriyor."[4]

İnönü, hiç kuşkusuz, arada sırada hükûmetinin bu şekilde sorguya çekilmesine ve kınanmasına karşı da duyarlı davranıyor ve bu tür davranışlara karşı sert tepki gösteriyordu.

---

3 Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, s. 132; Bozdağ, **Atatürk'ün Sofrası**, s. 85-86.

4 Ahmet Hamdi Başar, **Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye**, s. 37.

Reşit Gâlip'in Maarif Vekilliği'ne getirilmesine benzer bâzı olayların daha önce de yaşanmış olması, İnönü tarafından her zaman hükümet işlerine dışarıdan müdahale olarak değerlendirilmiştir.

İnönü, anılarında, bu konuda şunları yazıyor:

> "Evvelce de Atatürk ile hükûmet başkanı olarak beni müteessir eden bir olay cereyan etmişti. Atatürk, Vekillere sert muamele yapacak... Atatürk'ten bilhassa ricâ ettiğim, Vekillerden hangisini istemiyorsa, itimâdı yoksa söylesin... Vekile söyleriz. Hiç kimse kendi itimâdına mazhar olmadığı hâlde Vekâlet'te kalmak arzusunda değildir. Emin olsun bundan... Bunu değiştirmek mümkündür. Yapmasın bunu... Bunu ricâ ettim kendisinden... Bu nokta üzerinde son derece kırılıyorum.
>
> Toplanıyoruz... Herhangi bir Vekili istifâya mecbur etmek için, sert muamele yapmak, onun için çok ağır bir muamele oluyor. Hükûmet olarak, Başvekil olarak, benim için de çok üzüntü verici bir hâdise oluyor."[5]

Ayrıca, unutulmasın ki, 1932 yılının Eylül ayında, yâni bu olaydan hemen önce, İktisat Vekili de aynı şekilde değiştirilmişti. Bu konuyu ileride daha ayrıntılı olarak ele alacağım.

Dış Politika Sorunları

Atatürk'ü yaşamının son yıllarında bir dış politika sorunu olarak yakından ilgilendiren Hatay konusu, Atatürk-İnönü ilişkilerinde gerginlik yaratan bir başka önemli noktaydı.

Atatürk, kendine özgü sezgi gücü ile uluslararası ilişkiler ve politikayı değerlendirdiğinde, Türkiye'nin Hatay'ı topraklarına katabileceğine inanıyordu. Fransa, gerek kendi iç politika sorunları ve gerekse 1930'lu yılların ikinci yarısında Avrupa'da Almanya'nın meydana getirdiği dış politika sorunları nedeniyle Hatay'a gereken ilgiyi gösteremezdi.

Oysa bu konuda Atatürk'e göre daha ılımlı bir politika izlemekten yana olan İnönü, herhangi bir ileri adım atmaksızın, sorunun görüşmeler yoluyla ve gerekirse daha uzun bir sürede çözülmesinden yanaydı.

Sorunun gündemde birinci sırayı almasına karşın sürüncemede

---

5 İsmet İnönü, **Hâtıralar**, (2. Kitap), s. 289.

kalması, Atatürk'ün açıkça hükûmeti eleştirmesine neden olur.[6]

İnönü, anılarında, Hatay konusunda Atatürk ile olan görüş ayrılığını şöyle açıklıyor:

> "[19]36 senesi ve [19]37 [yılı] başı, olayların gittikçe birikerek, yorgunluk ve gerginliğin artmış olması devridir. Türlü meselelerden Atatürk ile aramızda münâkaşa çıkmıştır. Bunların büyüğü Hatay meselesinde oldu. (...)
>
> Fransızların (...) Hatay meselesinde gösterdikleri olumsuz siyâset, Atatürk'ü dâimâ meşgul ediyordu. Muhitinde, yakınlarında, hattâ hemşiresinde bile örneğini gösteren büyük bir hassâsiyet başlamıştı.
>
> Hatay'da vaziyetin devâmı[nın] artık mümkün olamayacağı kanaati yayılıyordu ve akşama, sabaha bir büyük hareket olacakmış gibi bir hava yayılmıştı. Hatay meselesindeki bu her an patlama havası ve her an büyük bir hareketin başlayacağı intıbaı Atatürk'ten geliyordu. (...)
>
> Atatürk, bütün bu hâdiseler bir araya gelince, Hatay meselesini artık hâlletmek zamânı geldiğine hükmediyor ve birdenbire büyük tezâhürat şeklinde bu mesele ortaya atılıyor.
>
> Dışişleri, gece gündüz Hatay meselesi ile meşgul oluyor ve nihâyet Fransa Hükûmeti nezdinde teşebbüse geçerek, bu meselenin bir an evel hâlledilmesinin iki memleket, iki halk arasında huzûrun tesisi için acele bir mâhiyet taşıdığı bildiriliyor.
>
> Bu şartlar altında Hatay meselesinden Fransızlarla aramız açıldı. Tabiatıyla açıldığından itibâren uzun bir müzâkere devri başladı. Hatay'da bir neticeye varmak ve uzun müzâkere devrini kısaltmak için, Atatürk, hergün sabırsızlanıyor, hâdiseyi yakından tâkip ediyordu. (...)
>
> Bir aralık Atatürk'ün hâlinden bir askerî müdahale ile emrivâki yapmak fikri geçtiğini fark ettim.
>
> Kendisi ile bu meseleyi görüştüğüm gibi, Erkânı Harbiyei Umûmîye Reisi Fevzi [Çakmak] Paşa ile de görüştüm.
>
> Hatay'daki meselede haklarımızı tatbik sahasına koymak için bir netice alabilirdik, almak için çalışabilirdik. Fakat her siyâsî teşebbüsü bir tarafa bırakarak, bir askerî hareketle emrivâki yapmak şeklini mahzurlu buluyordum. Kesin olarak vaziyet aldım. Ne yapabilir Fransızlar? 'Hiçbir şey yapacak hâlde değiller' fikri ileri sürülüyordu. Evet, Fransızlar Suriye'deki mevcutları itibârıyla hiçbir şey yapacak hâlde değiller.
>
> Fakat sâdece harb ilân edilmesi bile, bizim memleketimizi büsbütün yeni bir siyâsî ortam içine atardı. Avrupa'da gelişmekte olan büyük siyâ-

---

6 Hasan Rızâ Soyak, **Atatürk'ten Hâtıralar**, (Cilt 2), s. 546-654; Mete Tunçay, "Hatay Sorunu ve TBMM", **Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı (1876-1976)**, (**Kânunu Esâsî'nin 100. Yılı Sempozyumu**), s. 251-260.

sî olaylar sebebiyle, kendi imkânlarımızı, durumumuzu birdenbire muayyen bir meseleye bağlamış oluruz ihtimâlini, ciddî bir sakınca olarak görüyordum.

Fevzi [Çakmak] Paşa'dan ricâ ettim. Bana yardım etmesini söyledim.

Nihâyet Atatürk, İstanbul'da son gösterişli hareketleri yaptıktan sonra, Ankara'ya dönerken, yolda kendisi ile Eskişehir'de görüştüm. Uzun boylu tekrar anlattım. Bir askerî hareket şıkkına girmenin mahzurlu olacağına onu iknâ etmeye çalıştım ve muvaffak oldum. Dinledi uzun boylu... Böyle bir hareket yapmayacağını, yaptırmayacağını söyledi. (...)

Hatay meselesinde, böyle büyük bir buhrandan, hem hükûmet olarak, hem de şahsen kendim geçmiş bulundum. (...)

Atatürk ile Hatay konusunda (...) 1936-[19]37'de çok münâkaşa ettik. Uzun sürdü. Ve belki, 'O zaman bir askerî hareket yapsaydık, daha isâbetli olurdu, daha iyi olurdu' fikri onda kalmış olacaktır. Ama bunun işâretini, izini hiçbir zaman göstermedi."[7]

Dış politika alanında bir diğer önemli anlaşmazlık konusu da 1937 yılındaki Nyon Antlaşması olacaktır. Bu konuyu ileride daha ayrıntılı olarak ele alacağım.

Devletçilik Sorunu

Genç Cumhuriyetin ülkenin ekonomik sorunlarını çözme yolunda attığı adımların başarılı olamadığı, 1929 Dünyâ Ekonomik Buhrânı'nın dıştaki ve Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın içteki etkileriyle daha yakından anlaşılır.

Cumhuriyetin kuruluşundan Büyük Ekonomik Buhrân'a dek (1923-1929) izlenen ekonomik gelişme modelinin "liberal" ve "özel girişim yanlısı" olduğu konusunda iktisat târihçileri birleşiyorlar.[8]

Genç Cumhuriyet, içinde bulunduğu geri tarım toplumunu sa-

---

7 İsmet İnönü, **age**, s. 283-284. Ayrıca, Hatay konusunda, Atatürk ile İnönü arasındaki görüş farkını belgeleyen bir başka kaynak olarak bkz. "Atatürk'ten İnönü'ye, İnönü'den Atatürk'e Özel Mektuplar (2)", **Milliyet**, (22.1.1990)

8 Haldun Derin, **Türkiye'de Devletçilik;** Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik;** İlhan Tekeli-Selim İlkin, **1929 Dünyâ Buhrânında Türkiye'nin İktisâdi Politika Arayışları;** İlhan Tekeli-Selim İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu;** Çağlar Keyder, **Dünyâ Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929);** Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar;** Yahya Sezâi Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisâdî Târihi (1923-1950);** Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Târihi (1908-1985);** Bilsay Kuruç, **Mustafa Kemâl Döneminde Ekonomi;** Mustafa Sönmez, **Kapitalist Devlet İşletmeleri ve Türkiye;** Korkut Boratav, "Büyük Dünyâ Buhrânı İçinde Türkiye'nin Sanâyileşme ve Gelişme So-

nâyileşme yönüne hızla itebilecek özel sermâye birikiminden ve özel girişim dinamizminden tamâmen yoksundu.

Ekonomik alandaki zayıf yapı, 1929 Buhrânı ile karşılaştığında, buhrânın ilk belirtileri siyâsal ortamı da etkilemiş ve Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın simgelediği güçlü bir muhalefet akımı yaratmıştı. Gerek ekonomik ve gerekse siyâsal yapıda başgösteren ciddî sarsıntılar, CHP'nin ve hükûmetin, izlenen iktisâdî politikaları, somut koşulları da göz önüne alarak, yeniden gözden geçirmesine neden olacaktır.

1929-1932 yılları arasındaki dönem, bir arayış dönemi olarak kabul edilebilir. Bu dönemde, liberal iktisâdî politika terk ediliyor ve devletin ekonomi üzerindeki müdahaleci eğilimleri ağırlık kazanıyordu. Ancak, özel girişime duyulan yakınlıkta bir soğuma olmamıştı.

Arayış döneminin sonunda, 1932 yılında, "devletçilik" dönemi başlamış sayılmaktadır.

Korkut Boratav, bu iki dönem arasındaki benzerliği ve farkı şöyle özetliyor:

> "1923-1929 dönemini 'liberal' diye nitelemek yaygındır.
>
> 'Liberal' sözcüğü, 'özel sermâyenin desteklenmesi' anlamında kullanılıyorsa, bu yaftaya itirâz etmeyebiliriz. Ancak liberalizm, genel olarak anlaşıldığı gibi, devletin ekonomiye müdahalesinin mümkün en az düzeyde tutulmasını ifâde ediyorsa, bu döneme 'liberal' demekle bâzı ciddî yorum hatâlarına yol açmış oluruz.
>
> Zirâ 1923-1929 yılları, devletin özel sermâye birikimi lehine çeşitli dolaysız müdahaleler yaptığı bir dönemdi."[9]

---

runları: 1929-1939", **Târihsel Gelişim İçinde Türkiye Sanâyi;** Orhan Kurmuş, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sanâyiin Korunması ve Ticâret Sermâyesinin Tavrı", **Târihsel Gelişim İçinde Türkiye Sanâyi;** İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Devletçilik Öncesinde Sanâyi Politikası Arayışları", **Târihsel Gelişim İçinde Türkiye Sanâyi;** Korkut Boratav, "1923-1939 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Değerlendirilmesi", **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Sosyal Sorunları;** Emre Kongar, "Devletçilik ve Günümüzdeki Sonuçları", **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Sosyal Sorunları;** Orhan Kurmuş, "1916 ve 1929 Gümrük Târifeleri Üzerine Bâzı Gözlemler", **Türkiye İktisat Târihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi,** (1978 Özel Sayısı); Çağlar Keyder, "1923-1929 Döneminde Para ve Kredi", **Türkiye İktisat Târihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi,** (1978 Özel Sayısı); Çağlar Keyder, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk Tüccarının 'Millîleşmesi", **Türkiye İktisat Târihi Üzerine Araştırmalar: II, ODTÜ Gelişme Dergisi,** (1979-1980 Özel Sayısı); **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000).**

9 Boratav, "1923-1929 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Değerlendirilmesi", **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Sosyal Sorunları,** s. 42.

1930 yılında başlayan "himâyecilik" dönemini, nihâyet "devletçilik" tartışmaları ve uygulamaları ile 1932-1939 dönemi izleyecektir.[10]

1930'lu yıllar boyunca az ya da çok, fakat mutlaka süren "liberalizm-devletçilik" tartışmasının, özü itibârıyla yeni bir tartışma olmadığına burada özellikle işâret etmek isterim.

Bu tartışma, aslında İkinci Meşrutiyet'ten itibâren İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde geniş ölçüde mevcuttu. İttihat ve Terakki iktidârı döneminde, önceleri bir hayli revaçta olan "liberalizm"den sonra, özellikle Birinci Dünyâ Savaşı sırasında "devletçilik" eğilimi ağır basmıştı.[11]

Görüldüğü gibi, bir iktisat politikası olarak devletçilik uygulaması ve liberalizm-devletçilik tartışması, Cumhuriyetin Osmanlı'dan devraldığı bir mirastı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktisâdî ve siyâsî amaçlarını, büyük ölçüde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin içinden gelen Cumhuriyetin siyâsî kadroları da paylaşıyorlardı. Amaç, devletin ekonomiye etkin müdahalesi ve uygun iktisat politikaları ile millî bir kapitalizm ve millî bir burjuva sınıfı yaratabilmekti.

Cumhuriyet döneminde de, özel girişimin desteklenmesi anlamında, liberal ekonomi anlayışı hiçbir zaman terk edilmeksizin, ancak bâzı düzenlemelere tâbi tutularak, devletin ekonomik alanda, ama özellikle de sanâyi alanındaki müdahalesi genişleyecektir. Bu genişleme, hiçbir zaman özel girişime karşı olmayacak; devlet, sanâyi yatırımlarında bulunurken bu alanda bir çatışma yaratmamaya özen gösterecektir.

Devletçiliğin niteliği ve tanımı, devletçiliğin ne olduğunun, devletçilikten ne anlaşıldığının ya da anlaşılması gerektiğinin, hiçbir zaman somut ve açık olarak tartışılmaması/tartışılamaması ve devletçi uygulamalarda dönemden döneme görülen, ancak açıkça kabul edilmeyen farklılıklar sonucunda, hiçbir zaman belirginleşemedi.

---

10 Boratav, "1923-1929 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Değerlendirilmesi", **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Sosyal Sorunları**, s. 44.

11 Zafer Toprak, **Türkiye'de "Millî İktisat" (1908-1918)**. (Özellikle "Millî Bankacılık", "Millî Sanâyi" ve "Savaş Devletçiliği" bölümlerine bkz.)

Bununla birlikte, devletçilik, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)' nin resmî belgelerinde, kısaca da olsa, tanımlanmıştı.

Örneğin, Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF)'nın 1931 yılında kabul edilen programında bu konuda şu görüşlere yer veriliyordu:

> **"Ferdî mesâî ve faaliyeti esas tutmakla berâber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mâmuriyete eriştirmek için, milletin umûmî ve yüksek menfaatlerinin icâp ettirdiği işlerde -bilhassa iktisâdî sahada- devleti fiilen alâkadar etmek mühim esaslarımızdandır."[12]**

CHP'nin 1935 yılında kabul edilen programında ise, devletçilik konusuna daha ayrıntılı olarak değiniliyordu:

> **"Özel kınav ve çalışma esas olmakla berâber, imkân olduğu az zaman içinde ulusumuzu genliğe ve yurdu bayındırlığa eriştirmek için, genel ve yüksek asığların gerektirdiği işlerde, hele ekonomik alanda, devleti filiğ sûrette ilgilendirmek başlıca esaslarımızdandır.**
>
> **Devletin ekonomi işleri ile ilgisi filiğ sûrette yapıcılık olduğu kadar, özel girişimlere ön vermek ve yapılmakta olan işleri düzenlemek ve kontrol de etmektir.**
>
> **Devletin, filiğ olarak, hangi ekonomik işleri yapacağının belirtilmesi, ulusun genel ve yüksek asığlarına bağlıdır. Bu lüzum üzerine, devletin, filiğ olarak, kendi yapmaya karar verdiği iş, eğer özel bir girişit elinde bulunuyorsa, onun alınması her defâsında özgü bir kânun çıkarmaya bağlıdır.**
>
> **Bu kânunda özel girişitin uğrayacağı zarârın devlet tarafından ödeme şekli gösterilecektir. Bu zarar oranlanırken, gelecekteki kazanç ihtimâlleri hesâba katılmaz."[13]**

Bununla birlikte, CHP'nin 1931 ve 1935 yıllarında yapılan kurultaylarında, devletçilik konusunda ayrıntılı herhangi bir açıklama yapılmadığı gibi, ayrıca konuyu ayrıntıları ile tartışan ve açıklayan yayın da yapılmamıştı.[14]

---

12 **Cumhuriyet Halk Fırkası Programı**, (1931), (İkinci Kısım/Ç Fıkrası).

13 **CHP Programı**, (1935), (İkinci Kısım/Ç Fıkrası).

14 Bu konuda bkz. Recep [Peker], **CHF Programının İzâhı; CHF Kâtibi Umûmîsi Recep Bey'in Bir Nutku; CHP Genel Sekreteri R. Peker'in Söylevleri**; Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, s. 79-106; Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 164-201. Gayri resmî bir tartışma odağı olarak Kadro dergisi istisnâî bir örnek oluşturur. Bkz. Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 206-236.

Kemâl Karpat, üzerinde hiçbir zaman resmî bir tartışma açılmamış olan Türk devletçiliğini şöyle tanımlıyor:

> "Türk devletçiliği sağlam oturtulmuş bir teori olmaktan ziyâde, olayların zoru ile ortaya çıkan pratik bir siyâsetti. Mânâ ve târifinin bir Bakandan ötekine değişmesi de bunu gösteriyordu. (...)
>
> Devletçilikte kişinin yerinin ne olduğu açıkça belli değildi.
>
> Teoride özel sermâye ve teşebbüse hak tanınıyordu. Zamânın Başbakanı [İsmet İnönü], 1934'de (...) CHP'nin özel teşebbüsü memleket ekonomisinin ana unsuru olarak kabul ettiğini söylemişti.
>
> Pratikte devletin ekonomik faaliyetleri, bu çeşit işletmeleri sınırlayacak, hattâ ortadan kaldıracak derecede genişlemekteydi."[15]

Aslında CHP, devletçiliği, ilk kez 1930 yılında, Serbest Cumhuriyet Fırkası'na karşı, İsmet İnönü'nün ağzından savunmuştu. İnönü, Sivas'ta yaptığı konuşmada, Serbest Cumhuriyet Fırkası tarafından hükümete ve CHP'ye yöneltilen eleştirileri yanıtlıyor ve yeni ekonomik politikayı şöyle açıklıyordu:

> "Liberalizm nazariyatı bütün bu memleketin güç anlayacağı bir şeydir.
>
> Biz iktisâdîyatta hakikaten mûtedil devletçiyiz.
>
> Bizi bu istikâmete sevk eden, bu memleketin ihtiyâcı ve bu milletin fıtrî temâyülüdür.
>
> Memleketin ihtiyaçları için herkes ve her yer hazineden çâre arar. (...)
>
> Mûtedil devletçi olarak halkın temâyülâtına ve metâlibine yetişemiyoruz diye kusurluyuz.
>
> Devletçilikten büsbütün vazgeçip, her nimeti sermâyedarların faaliyetlerinden beklemeye sevk etmek, bu memleketin anlayacağı bir şey midir?"[16]

İnönü, üç yıl sonra, Kadro dergisinde, aynı konuda şunları yazacaktır:

> "İktisatta devletçilik siyâseti, bana herşeyden evvel bir müdâfaa vâsıtası olarak kendi lüzûmunu gösterdi. (...)
>
> İktisatta devletçiliği, biz, inkişâf yolu tâkip edebilmek için bir müdâfaa vâsıtası ve bu sebeple bir azimet noktası, bir temel addetmeye mecbur bulunuyorduk. (...)

---

15 Kemâl H. Karpat, **Türk Demokrasi Târihi**, s. 80-81.

16 Herbert Melzig, **İnönü Diyor ki**, s. 163-164.

Biz iktisatta devletçiliği, inkişâf için ve yeni düzeni kurmak için de feyizli ve müsbet bir yol sayıyoruz.

Memleketin muhtâç olduğu sanâyii, teşkilâtı, vesâiti, devletin yardımcı nezâreti ve hattâ doğrudan doğruya teşebbüsü olmaksızın kurabilmeyi, safdil olanlar düşünebilir. (...)

Geri ve eksik vesâit içinde bırakılmış olan kahraman ve büyük bir milletin sanâyiini ve iktisâdî düzenlerini, devletin bütün vâsıtaları ve imkânları ile bir an evvel vücûda getirmek, taşıdığımız vazifelerin en ağır ve en mühimidir. (...)

'Devlet ancak ferdin yapamayacağı şeyleri yapmaya çalışmalıdır' nazariyesi, basiretle mütâlâa olunmalıdır.

Bir defâ, efrâdın yapabileceği bir şeyi, devletin, bahusus bizim devletimizin yapmaması, şâyânı arzudan da fazla bir şey, lâzım bir şeydir. Çünkü herşeyden sarfınazar, yalnız maddî vâsıta bakımından, yapacağımız işler o kadar çok ve o kadar mühimdir ki, bunlardan, efrâdın yapabileceği kısmına vesâitimizi dağıtmamak, elbette en mâkûl şeydir.

Maahaza, benim kanaatimce, bir işin efrâda veyâ devlete âid olması, o işin talep ettiği vesâitle ölçülemez.

Meselenin bütün memlekete alâkası veyâ husûsî menfaatlere terk edilebilmesi ihtimâlidir ki, bu hususta karar vermeye esas olacaktır."[17]

Devletçilik tartışmalarının yalnızca akademik düzeyde bir iktisâdî politika tartışması olarak kalmadığını, aksine bu tartışmaların ve yarattığı çatışmaların siyâsal alana da yansıdığını, sâdece yansımakla da kalmayıp, siyâsal alandaki aktörler arasındaki ilişkileri yakından ve derinden etkilediğini ve hattâ belirlediğini burada vurgulamak isterim.

İktidarda bulunan ve yönetici konumda olan asker-sivil bürokrasinin, bu dönemde ticâret ve sanâyi sermâyesi ile işbirliği yapmaya ve ortaklık kurmaya başladığı göz önüne alınırsa, uygulanan ve uygulanacak iktisâdî politikaların, devletin çeşitli kademeleri ile kurulacak ticârî bağların ve iş ilişkilerinin, sözünü ettiğim geniş çevrenin, yâni gerek asker-sivil bürokrasinin, gerekse ticâret ve sanâyi sermâyesinin, doğrudan doğruya maddî çıkarlarını, hem de yakından ilgilendirdiği kendiliğinden anlaşılır.

Bu nedenle de, iktisâdî/mâlî alanda başgösteren çıkar çatışmaları, kendini doğrudan doğruya siyâsî alanda da gösteriyordu.

---

17 Başvekil İsmet [İnönü], "Fırkamızın Devletçilik Vasfı", **Kadro**, Sayı: 22, (Teşrinievvel 1933), s. 4-6.

Bu noktada iktisâdî politika alanında meydana gelen tartışma ve çatışmaların siyâsî alana nasıl yansıdığını göstermeye çalışacağım.

İnönü'nün yazısının en önemli kısmı, "meselenin bütün memlekete alâkası veyâ husûsî menfaatlere terk edilebilmesi ihtimâlidir ki, bu hususta karar vermeye esas olacaktır" cümlesi, öz olarak, bu dönemdeki devletçilik tartışmalarının ana ögesine dikkat çekmek bakımından son derece yararlıdır.

İnönü'nün devletçilik görüşü ile CHP'nin 1935 yılında kabul edilen programında yer alan devletçilik anlayışı arasında tam bir benzerlik olduğu da dikkati çekiyor.

Bu konudaki tartışmalar, en azından resmî düzeyde, bir kuramsal açıklıktan yoksun kaldığı için, siyâsal düzeyde aslında gruplar ve kişiler arasında çatışmalar biçiminde ortaya çıkacaktır.

Celâl Bayar'ın İktisat Vekâleti'ne Atanması

"Karar vermeye esas olacak" bir ölçüt üzerinde anlaşılamamış olması, devletçi uygulamalara geçiş aşamasında, 1932 yılında, önemli bir tartışma ve çatışmaya neden olur.

Aslında bu çatışma, 1924 yılında Atatürk'ün önerisi ve desteği ile kurulan İş Bankası'nın CHP içindeki özel girişim yanlısı ve destekçisi çevresi ile, daha çok devletçi müdahale ve girişimlerden yana olan İnönü ve çevresi arasındaki, herhâlde sayıları pek çok olan, çatışmalardan yalnızca biridir. Fakat sonuçları açısından çok önemli bir çatışmadır.

Bu dönemde İş Bankası, özel girişim dinamizmi ile değişik ve kârlı sanâyi alanlarına yatırım yapıyor ve verimli yatırımları ile çok kez başarılı bir politika izliyordu. Ne var ki, İş Bankası ile İnönü'nün yatırım kararları, anlaşılan aynı alanları hedef almıştı. Son olarak, ülkede kâğıt sanâyiinin kurulması yolunda İş Bankası Umum Müdürü Celâl Bayar'dan gelen bir öneri yeni bir tartışmaya ve çatışmaya neden olur. Bayar'ın kâğıt sanâyiinin İş Bankası tarafından kurulması için İktisat Vekâleti'ne yaptığı başvuru, anlaşılan Vekâletin bürokratik işleyişini aşamaz ve sürüncemede kalır. Oysa bu alanda kârlı bir yatırım gören İktisat Vekâleti, kâğıt sanâyiinin, bir kamu hizmeti olması dolayısıyla, kendisi tarafından, yâni devlet

tarafından kurulmasını plânlamaktadır. Çatışma, muhtemelen İş Bankası çevresine yakınlık duyan ve Atatürk'ün de yakınında bulunan kişiler tarafından bizzat Atatürk'e aktarılır. Bu çatışma da, hemen her zaman olduğu gibi, Atatürk'ün karârı ile son bulacaktır.

Yalova'da, 1932 yılının Eylül ayında, dönemin İktisat Vekili Mustafa Şeref Özkan'ın, yine "Atatürk'ün Sofrası"nda, bizzat Atatürk tarafından sert biçimde eleştirilmesi ve bu nedenle de istifâ etmek zorunda kalması, Atatürk ile İnönü arasında yüzyüze bir çatışma ile sonuçlanır.[18]

Bu kez de Başvekil İnönü'nün bulunmadığı bir sırada, yine resmî mekanizmalar dışında, hükümet ve İnönü eleştiriliyor; dahası bir Vekil, yine İnönü'ye danışılmaksızın, hattâ onun haberi dahi olmaksızın, değiştiriliyordu.

İnönü'nün bu olay üzerine bizzat Atatürk'e karşı gösterdiği sert tepki, bu tür dışarıdan müdahalelere karşı olan tutumunu yansıtmaktadır.

İnönü'nün, hiç kuşkusuz, tepkisini çeken bir başka konu da, Atatürk'ün yakınında bulunan ve İş Bankası çevresinde yer alan bâzı mebusların ve bu çevreye yakın kişilerin, siyâsal güçlerini, nüfuzlarını ve ilişkilerini kullanarak maddî kazanç sağlamaya yönelik girişimlerine göz yumulduğuna ilişkin söylentiye dayalı haberlerdi.

Yâkup Kadri Karaosmanoğlu, anılarında, İnönü'nün bu tür girişimlere karşı yürüttüğü siyâsî mücâdeleyi ve sonuçlarını şöyle özetliyor:

> "İsmet Paşa, (...) devletçilik sistemini gereği gibi tatbik etmiş olsaydı, (...) 'affairiste' adını taktığı kimselere beylik atlar üstünde cirit oynamak imkânını vermezdi. Zirâ onlara bu imkânı veren, ekonomik ortamın kargaşalığından başka birşey değildi.
>
> Hâl böyle iken, nedendir bilinmez, İsmet Paşa bu sebebi şunun bunun siyâsî ahlâka aykırı davranışlarında aramış ve açtığı 'fazilet mücâdelesi'ni birkaç şahsın üstünde teksif edip, hep onlarla uğraşmaya başlamıştı.

---

18 Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, s. 116-130; Bozdağ, **Atatürk'ün Sofrası**, s. 99-118; Şevket Süreyyâ Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 1), s. 476-484; Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, s. 144-148.

> Fakat İsmet Paşa'nın (...) 'siyâseti ticârete âlet' edenler aleyhine sarf ettiği bütün bu gayretler, millî ekonomi bünyemizde hemen hiçbir müsbet netice vermiyor; sâdece kendisine karşı yeni bir muhalefet cephesinin kuruluşuna yol açıyordu ve bu sefer, başgösteren iktisâdî buhran yüzünden, bu cephe memleket ölçüsünde bir genişlik gösteriyordu."[19]

Görülüyor ki, İnönü, İş Bankası grubu ile, bir yandan, İş Bankası'nın yatırımlarını engelleme ve devletin yatırım alanlarını genişletme eğilimi nedeniyle; diğer yandan da, bu grubun önde gelen kişilerinin "siyâseti ticârete âlet eden" girişimlerini olanak ölçüsünde engelleme çabaları sonucunda, iki farklı alanda çatışıyordu.

Aslında farklı gibi görünen bu iki çatışma alanının, birbirinin içine geçmiş, karmaşık ve tek bir alan oluşturduğuna dikkat edilmelidir.

Çatışmaların şiddeti, değişik zamanlarda farklı derecelerde olmuş; fakat çatışmalar, tüm dönem boyunca hiç eksik olmamıştır.

Yalova'da devletçiliğin esasta farklı yorumlanmasından ve uygulama anlayışındaki farklılıktan kaynaklanan Atatürk-İnönü çatışması, sonunda bir uzlaşma ile sonuçlanır. Atatürk, kâğıt sanâyiinin devlet girişimi ile kurulmasını kabul ederken, İnönü de İktisat Vekili Mustafa Şeref Özkan'ın istifâsını onaylar.[20]

1932 yılında Yalova'da varılan uzlaşma ile, Atatürk'ün arzusu ve İnönü'nün muhtemelen gönülsüz kabülü ile, ülkenin ekonomik sorunlarının çözümü için, Celâl Bayar, İnönü Hükümeti'ne İktisat Vekili olarak katılır.

Hilmi Uran, anılarında, Celâl Bayar'ın, "hükûmetin iktisâdî politikasını beğenmeyip, tenkit edenlerin başında" geldiğini belirtiyor.[21]

Uran'a göre, "Belli idi ki, Mustafa Şeref [Özkan] merhumun İktisat Vekilliği'nden çekilmesini de, oraya Mahmud Celâl [Bayar] Bey'in tâyinini de merhum Atatürk dikte etmişti."[22]

---

19 Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, s. 99-100. Ayrıca bkz. Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt:1), s. 486-476.

20 Mahmut Goloğlu, **Tek Partili Cumhuriyet**, s. 45-47; Hilmi Uran, **Hâtıralarım**, s. 268-269; İsmet Bozdağ, **Bir Çağın Perde Arkası (Atatürk-İnönü, İnönü-Bayar Çekişmeleri)**, s. 41-56.

21 Uran, **age**, s. 269.

22 Uran, **age**, s. 269.

Celâl Bayar da, bir gazete sohbetinde, Abdi İpekçi'nin, "İktisâdî görüşleriniz farklı idiyse, İnönü'nün Başbakanlığı sırasında, beş yıldan uzun bir süre nasıl İktisat Bakanlığı yaptınız?" sorusunu, "Atatürk empoze etti" biçiminde yanıtlıyor.

Ancak, Bayar, aynı gazete sohbetinde, İktisat Vekilliği'ne İnönü'ye karşın atanmadığını vurgulayarak, bu konuda Atatürk ile İnönü'nün aralarında anlaştıklarını belirtiyor.[23]

İş Bankası Umum Müdürü Celâl Bayar, 9 Eylül'de İktisat Vekâleti'ne atanır ve haber aynı gün Anadolu Ajansı tarafından da açıklanır:

> "İktisat Vekili Mustafa Şeref [Özkan] Bey'in sıhhî vaziyetinden dolayı vûkû bulan istifâsı üzerine, yerine İzmir mebusu Mahmud Celâl Bey'in tâyini, 9 Eylül 1932 târihinde Reisicumhur Hazretleri'nin yüksek tasvibinden geçmiştir.
>
> İş Bankası'nın kuruluşundan beri Umum Müdürlüğü makâmında bulunan Mahmud Celâl Bey, memleketin iktisat âleminde fikirlerinin itidal ve isâbeti ile şöhret kazanmış bir zattır. Bundan evvel de aynı makamda bulunmuştu.
>
> Bugünkü şerâit dâhilinde iktisâdî hayâtımızın başına gelişi hayırlı ve efkâra sükûn verici tesir yapacağına şüphe yoktur."[24]

İktisat Vekili Celâl Bayar, yeni görevine başlarken, Atatürk'e gönderdiği telgrafta şöyle diyordu:

> "İrâde ve feyzinizin ilhâmı ile işe başladım. Halkın ve memleketin ihtiyaçlarını en iyi sezen yüksek dehânızın açtığı nurlu yolda, şimdiye kadar olduğu gibi, mefkûreci bir ameleniz sıfatıyla candan çalışacağım.
>
> Yeni vazifemde muhtâç olduğum kuvvet ve mukâvemeti de teveccüh ve itimâdınızdan alacağım. Bütün teşebbüslerimde bana tükenmez bir kuvvet ve mukâvemet menbaı olan yüksek teveccüh ve itimâdınızın devâmı en yüksek emelimdir.
>
> Derin bir saygı ile ellerinizden öperim büyük Paşam..."[25]

Atatürk de, yeni İktisat Vekili Bayar'a, pek de alışılmamış bir biçimde, Anadolu Ajansı aracılığıyla yanıt veriyor ve bir de kutlama mesajı yolluyordu:

---

23 "Her Hafta Bir Sohbet... Konumuz: Atatürk, Konuğumuz: Celâl Bayar", **Milliyet**, (İki Kısım), (12.11.1974).

24 Cemâl Kutay, **Celâl Bayar'ın Yazmadığı ve Yazmayacağı Üç Devirden Hakikatler**, s. 105.

25 **Ulus**, (30.9.1937).

"Yıllardan beri büyük ve ciddî iktisat işleri içinde bizzat uğraştınız. Görgü ve tecrübelerinizi çoğalttınız. Bu defâ İktisat Vekâleti'ni daha yüksek ve amelî vasıflarla deruhte etmiş bulunuyorsunuz. Bundan memnun ve müsterihim.

Gerek zâtı devletinize ve gerek zâtı devletinizi büyük isâbetle seçen Başvekil Paşa Hazretleri'ne teşekkür ederim.

Bütün dünyâda olduğu gibi, memleketimizde de en başta bulunan mühim işimiz, iktisat işidir. Bu işte en yüksek muvaffakiyeti temine çalışmak hayâtîdir, zarûrîdir. Bunun için bu işte bütün devlet teşkilâtının, bütün yurttaşların ve hepimizin ciddî duygularla alâkalı olmamız lüzümu tabiîdir.

Millî iktisat yolunda emin olarak ve emniyet vererek kat'i ve radikal adımlar atarken, esas programımızın ilhâm ettiği amelî tedbirleri tercih etmek en doğru yoldur.

İçtimâî heyetimizin bütün işbölürmleri sâhiplerini aynı faydalı alâka ile bu yolun el ele vermiş, omuz omuza dayanmış bir hedefe yürüyen samimî yolcuları yapmak, devletin iktisat işinde yorgunluğunu azaltmak ve muvaffakiyet zamânını kısaltmak için tek çâredir.

Muvaffakiyetiniz için benimle berâber bütün arkadaşlarımızın ve yurttaşlarımızın maddî ve mânevî her türlü vâsıtalarla yardımcınız olduğunu düşünerek, müsterihâne ve muvaffakiyetten emin olarak radikal sûrette çalışınız efendim..."[26]

Atatürk, İnönü Hükûmetlerinin, Lozan'dan kalma bir endişe ve alışkanlıkla desteklediği, yabancı sermâyeye ve dış yardıma karşı siyâsal bakımdan tedbirli politikalarını, ayrıca sıkı sıkıya bağlı olduğu denk bütçe, denk dış ödemeler dengesi ve anti-enflasyonist sıkı para politikalarını, TBMM'yi açış konuşmalarında ve devletçilik konusunda yaptığı konuşmalarda desteklemişse de[27] aslında daha başından itibâren devletçi iktisâdî politikaların başarısından kuşku duymuştu.

CHP'nin devletçilik ilkesi ile, 1937 yılında yapılan bir değişiklikle devletçiliğin aynı zamanda bir Anayasa ilkesi hâline getirilmesi, bu görüş açısından bakıldığında, bir çelişki olarak görülebilir.

Ancak devletçiğin Anayasa ilkesi olduğu ne kadar doğru ise, bu ilkenin sorumlu yöneticiler tarafından resmî düzeyde, kuram-

---

26 **Ulus**, (30.9.1937).

27 Atatürk'ün ekonomiyi de içeren TBMM açış konuşmaları ve hükûmet programları için bkz. Âfet Inan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanâyi Plânı (1933)**, s. 27- 183.

sal olarak ve ayrıntılı biçimde hiçbir zaman açıklanmadığı da bir gerçektir. Dolayısıyla yöneticiler, devletçilik tanımı ve anlayışı konusunda, aynı kavramdan yola çıkarak, farklı sonuçlara varabiliyorlardı. Hattâ devletçiliğin tanımı yalnızca dönemden döneme ve kişiden kişiye değişmekle kalmıyor; dahası aynı kişiler farklı dönemlerde aynı kavramı farklı biçimde yorumluyorlardı. Fakat bu farklı anlayışlar da resmî düzeyde bir tartışmaya neden olmuyordu. Uygulamada meydana gelen ve ayrıntı sayılabilecek konulardaki çatışmalar gerçekte tamâmen bundan, yâni devletçiliğin farklı yorumlanmasından ve anlaşılmasından ileri geliyordu.

İnönü de, Atatürk'ün aslında özel girişime öncelik tanıdığını doğrulamaktadır:

> "Başından itibâren özel teşebbüsü esas tutmuş ve ölünceye kadar bu prensibi tatbik etmiştir."[28]
>
> "Atatürk devletçi değildi. Liberal ekonomiden yana idi."[29]

Cumhuriyetin kuruluşundan beri ekonomik alanda ciddî bir ilerleme sağlanamamış olması, 1929 Dünyâ Buhrânı'nın iktisâdî alanda etkisini çok sert duyurması ve aradan zaman geçmesine karşın, henüz ortada bir düzelme işâretinin de bulunmaması, hiç kuşkusuz, Atatürk'ü düşündürüyor ve rahatsız ediyordu. Çünkü, ülkenin kısa sürede hızla sanâyileşmesi gerektiğini çok iyi biliyordu. Elindeki imkânları değerlendiremeyen ve zâten imkânları da az ve yetersiz olan, bürokratik, kırtâsiyeci, yavaş işleyen, kararsız bir devlet/hükûmet mekanizması içinden sanâyileşmeyi sağlayıcı hızlı ve atılımcı bir dinamizm beklenemeyeceğini bizzat kendi deneyimi ile seziyordu.

Oysa, diğer yandan, gözünün önünde, son derece kısıtlı olanaklar ile yola çıkmış, fakat kısa zamanda verimli ve başarılı yatırımları ile atılım yapmış bir İş Bankası örneği ve onun Umum Müdürü Celâl Bayar vardı.

Yâkup Kadri Karaosmanoğlu, anılarında, Bayar'ın Atatürk nezdindeki itibârını şöyle anlatıyor:

---

28 **İnönü Atatürk'ü Anlatıyor**, s. 36.

29 Sabahattin Selek, "Ölümünün Birinci Yılında İnönü: Demokrasiye Geçiş, Atatürk-İnönü Ayrılığı", **Milliyet**, (4.1.1975). (Cümlenin İnönü'ye âid olduğunu belirtmek isterim).

"[İktisat Vekili Mustafa Şeref Özkan'ın] bir çeşit güdümlü ekonomi politikasına meyilli oluşu da, iş âleminde bir takım tertiplere yol açmış bulunuyordu. Böylece İktisat Vekâleti, sanâyileşme ve ekonomik gelişme hareketlerimizi destekleyecek yerde, köstekleyen bir hükûmet cihazı zannını uyandırmaya başlamıştı.

Oysa, öte yanda, bir İş Bankası vardı ki, hemen bütün sınâî ve ticârî teşebbüslere yardım etmekten ve hattâ çoğuna bizzat katılmaktan geri kalmamaktaydı. Bu mâlî müessesenin başında bulunan ise, Mahmud Celâl Bey'den başka biri değildi. Şu hâlde Celâl Bey'in memleketin en yetkili iktisatçısı olduğuna inanmak lâzım gelmez miydi?

İtirâf ederim ki, Atatürk de buna inanmış ve bu inancını birçok vesilelerle açıklamıştır.

Meselâ, ne vakit İş Bankası'ndan söz açtı ise, o bankanın bütün başarılarını Celâl Bey'in dirâyetli sevk ve idâresine atfedici beyanlarda bulunmuştur.

Hattâ bir gün gelmiş, İş Bankası'nın kuruluşunun onuncu yılı münâsebetiyle İstanbul'da Ertuğrul yatında yapılan bir törende, bize Celâl Bey'i göstererek, 'Bilesiniz ki, Mahmud Celâl Beyefendi Türkiye'nin en büyük iktisatçısıdır' demiş ve herbirimizin kalkıp onu ayrı ayrı tebrik etmemizi istemişti."[30]

Atatürk, Cumhuriyetin ilk yıllarında büyük ve önemli siyâsal sorunların çözülmesi için İsmet İnönü'yü tercih ettiği gibi, bu kez de ülkenin ekonomik sorunlarının hızla çözülmesi için Celâl Bayar'ı tercih ediyordu.

Böylece İnönü'nün ekonomide devlet müdahalesini genişletme eğilimine karşı bir tutum almaktaydı.

Bayar'ın yeni görevine başlarken İş Bankası Umum Müdürlüğü'nden ayrıldığını düşünmek yanıltıcı olur.

Bayar, İş Bankası'ndan ayrılırken yaptığı ve 9 Eylül 1932 târihli Akşam gazetesinde yayınlanan açıklamasında şöyle diyordu:

"Sizden ayrılmak olur mu? Bundan böyle de hep berâber çalışacağız. Gâyelerimiz müşterek değil mi? Resmî vaziyetim ne olursa olsun, İş Bankası'nı asla ihmâl edemem. Şimdiye kadar olduğu gibi o müesseseye maddeten ve mânen dâimâ bağlı kalacağım."[31]

---

30 Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, s. 131-132.

31 İlhan Tekeli-Selim İlkin, bir çalışmalarında, yanlış olarak, Bayar'ın İş Bankası'ndaki görevinden ayrıldığını belirtiyorlar. Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, s. 171.

Bayar, bu iki görevi bir arada yürüttüğünü belirtiyor:

> **"Hem İktisat Vekili, hem İş Bankası Umum Müdürü idim. (...) İş Bankası'na gelen bir arzuyu Umum Müdür olarak hükûmete ben intikâl ettirdim ve İktisat Vekili olarak izâhını yapacak yine bendim."**[32]

Bayar'ın sözünü ettiği olay, Turhal Şeker Fabrikası'nın kurulması önerisidir. Fabrikanın temeli 7 Eylül 1933 târihinde atılmıştır.

O hâlde, hiç olmazsa bir süre için, Bayar, hem İktisat Vekili, hem de İş Bankası Umum Müdürü olarak görev yapmış olmalıdır.

Bayar'ın İş Bankası'ndan ayrılırken verdiği söze sâdık kalmaya çalıştığını ise, ileride göreceğiz.

İktisat Vekili ve İş Bankası Umum Müdürü Celâl Bayar, 12 Eylül'de yayınladığı bir tamimde, "serbest sermâyenin çalışmasına müsaade etmeyen ve bütün iktisâdî faaliyetleri benimseyen aşırı devletçilik fikrine" karşı çıkıyordu.[33]

1932-1937 yılları arasındaki dönem genel olarak değerlendirildiğinde, İktisat Vekili olarak Bayar'ın ikili bir işlevi olduğu görülür.

Birincisi, dönem boyunca Türkiye'de gelişme eğilimi gösteren devlet işletmeciliğinin ve müdahaleciliğinin özel girişim ile çatışmamasına dikkat edilmesini sağlaması, bu gelişmenin ölçülü ve dengeli tutulmasına dikkat etmesi; ikincisi ise, İş Bankası çevresi ile İnönü arasında bir denge kurmaya çalışmasıdır.

Bayar'ın, İş Bankası Umum Müdürü olarak ve özel girişimi esas kabul eden iktisat politikası anlayışı ile, Türkiye'de devletçilik uygulamasını yönlendirmesi ve yönetmesi, ilk bakışta şaşırtıcı gelebilir.

Fakat Bayar'ın İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde ve Millî Mücâdele sırasında ekonomik alanda devletçilikten yana bir politikayı savunduğu da unutulmamalıdır.

Bayar'ı İnönü'den farklı kılan, onun devletçiliği bir iktisâdî politika olarak geçici bir süre uygulamak, bu sırada özel girişime katkıda bulunmak ve bundan sonra da ekonomide liberalizmin tedri-

---

32 Kutay, **Celâl Bayar'ın Yazmadığı ve Yazmayacağı Üç Devirden Hakikatler**, s. 124-125. (Cümlenin Bayar'a âid olduğunu belirtmek isterim).

33 Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 172.

cen yeniden ağırlık kazanmasına çalışmak gerektiğine inanmasıydı.

İnönü ise, devletçiliği sürekli bir uygulama olarak görüyordu.

Bu görüş, muhtemelen, CHP Umûmî Kâtibi Recep Peker'den de etkilenmekteydi.

İnönü, elbette özel girişime karşı değildi. Ancak uygulamada, özel girişim-devlet işletmeciliği tercihi, devletçilik lehine gelişme eğilimindeydi.

İnönü de, Peker de, devletçiliği salt bir iktisâdî politika aracı olarak görmüyorlar, devletçiliğin iktisâdî boyutunun dışında, siyâsal ve sosyal sonuçlarını da vurguluyorlardı.

Atatürk ise, 1930'lu yılların ikinci yarısında kurulmaya çalışılan "yepyeni bir güdümlü ekonomi düzeni" konusunda aslında Bayar ile aynı görüşleri paylaşıyordu. Özel girişimin başarılı olabileceği alanlarda devletin yatırım yapmasını, devlete yüklenmiş gereksiz bir ağırlık olarak görüyordu. Devlet, ancak özel girişimin ulaşamayacağı alanlara müdahale etmeliydi. Zâten bir süre sonra, özel kesim güçlendiği oranda, bu tür müdahalelere gerek de kalmayacaktı.[34]

Atatürk'ün, İnönü'nün devletçi uygulamalarına karşı, İktisat Vekilliği için, İş Bankası Umum Müdürü Celâl Bayar'ı seçmesinin anlamını, bu görüş yakınlığında aramak ve bulmak gerekir.

Ahmet Hamdi Başar, İnönü ile Bayar arasındaki anlayış farkını şöyle dile getiriyor:

> "1932 senesi, inkılâp târihi bakımından bâzı mühim cereyanlar ve hâdiselerle doludur.
>
> Açık olarak iki cephe teşekkül etmiş ve çarpışmaya başlamıştır:
>
> Himâyeler sâyesinde canlanan yeni sanâyiciler ve yeni burjuva bir tarafta; devletin kuvvetlenmesi nispetinde kuvvetlenen memur sınıfı diğer tarafta...
>
> Bunlardan birincisi, İş Bankası etrâfında toplanmış...
>
> İkincisi de, hükûmet ve Mecliste hâkim olmaya başlamıştır.
>
> İş Bankası, Gâzi'nin himâyesinde... Gâzi, işin, zenginliğin çoğalmasını istiyor. Bunun yapacağı fenâlıklar üzerinde hiç durmuş değil...
>
> İkinci temâyül ise, daha çok İsmet Paşa tarafından himâye görüyor.

34 Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 181-201.

1932 senesinde İsbankçılarla hükûmetçilerin gizli ve açık çarpışmalarının şiddetlendiğini görüyoruz.

Hükûmetçiler, Mecliste bütçe müzâkereleri ve teşkilât kânunları vesilesiyle, az çok serbest işleyen iktisâdî devlet teşekküllerinin bütün salâhiyetlerini daraltmakta ve her işe el atmaktadırlar. Eninde sonunda bu işletmelerin bütün hakları ve salâhiyetleri alınarak, tapu idâreleri hâline konulmayı intâç eden bugünkü idârî devletin ve hükûmetçiliğin kat'i galebesini hazırlayan faaliyetler, o târihlerde başlamıştı.

Hükûmetçilere bu galebeyi temin eden âmillerin başında, o zaman idârî devletin karşısında iktisâdî devleti temsil eden İsbankçıların, şahıs himâyesinde biraz ileri gitmiş bulunmaları sebep olmuştu. Bilhassa derhâl yüksek maaşlarla iş bulan gençlerin gördüğü himâyeler, hükûmet memurları muhitinde ve Orduda geniş tepkiler yaratmaktaydı. Piyasada ve iş sahasında ise, bâzı nüfuzlu insanlar, ekseriyâ gayri Türk müteşebbislere siper olarak, sanâyi ve iş sahasında birdenbire büyük kazançlar elde etmekte idiler. Bu nüfuz yüzünden de bu kâbil teşebbüsler, gerek gümrük ve gerek devlet himâyelerinden emin şekilde faydalanmakta idi. (...)

Celâl Bey'in İktisat Vekili olması, hükûmetçilerin kat'i mağlubiyetine ve iktisâdî devletin, İş Bankası cephesinin zaferine alâmet sayıldı. (...)

Halbuki Celâl Bey, İktisat Vekili ve hattâ Başvekil olduktan sonra, hükûmetçilerin baltalama hareketleri için için daha şiddetlendi.

Devlet mesûliyeti üzerinde olduğu için, Celâl Bey, İşbankçılar etrâfında toplanmaya çalışan iktisâdî devleti istediği gibi müdâfaa edemiyordu. Celâl Bey'in devlet adamı olması, bilakis hükûmetçilerin işine yaradı.

Barem Kânunu'nun iktisâdî işletmelere de teşmili, salâhiyetlerin kânunlarla daraltılması, işbilir ve enerjik elemanların işbaşından uzaklaştırılması gibi usûllerle, iktisâdî devlet işletmeleri de kuşa benzetiliyordu."[35]

İnönü ile Bayar, 1932 yılının Eylül ayından 1937 yılının Eylül ayına dek, beş yıl süreyle, aynı hükûmette, İnönü Başvekil ve Bayar İktisat Vekili olarak, ortak siyâsal sorumluluklar yüklenirler ve işbirliği yaparlar.

Bayar, bir gazete sohbetinde, Abdi İpekçi'nin, "İnönü ile iktisâdî görüşlerinizin ayrılığına rağmen, onun hükûmetinde uzun süre İktisat Bakanlığı'nı nasıl yürütebildiniz?" biçimindeki sorusunu yanıtlarken, hem bu karmaşık siyâsî uzlaşmanın nasıl mümkün

35 Başar, **age.** s. 151-152. Ayrıca bkz. Muammer Tuksavul, **Doğudan Batıya ve Sonrası**, s. 382-383.

olabildiğini açıklıyor, hem de Atatürk ile İnönü'nün devletçilik anlayışındaki farklılığa bir kez daha dikkat çekiyor:

> "Ben İnönü'ye saygı gösterirdim. Şefimdi... Kendisine her fırsatta izâhat verirdim. Ve o da bana yardım ederdi. Yâni, anlaşırdık...
>
> Atatürk, tedricen dar devletçilikten beriye doğru geldi. İsmet Paşa, olduğu yerde kaldı. Mesele budur."[36]

Ancak bu zorunlu işbirliği, çok kez tartışmalı ve çatışmalı bir nitelik gösterecek; önemli tartışmalar/çatışmalar ise, her zaman Atatürk'ün hakemliği altında çözüme kavuşacaktır.

Örneğin, Bayar, Turhal Şeker Fabrikası'nın kurulmasına ilişkin hükümet içinde çıkan tartışmaları anlatarak, bu sert tartışmalar sırasında kendisinin toplantıyı terk etmek zorunda kaldığını belirtiyor. Bu tartışma da, Atatürk tarafından Bayar lehine çözülecektir.[37]

Anlaşıldığı kadarı ile, Atatürk, İnönü-Bayar tartışmalarında, Bayar'ın sorun ve çatışma çıkarmamaya büyük özen gösteren dikkatli politikasına karşılık, çok kez Bayar'dan yana tutum alıyordu.

Bayar, tartışma, çatışma ve uzlaşma üzerine kurulu bu hassas dengeyi şöyle tasvir ediyor:

> "Önce şu hakikati, ispat hakkım dâimâ mahfuz olarak, tekrâr edeyim: Uzun hayâtımda, istisnâsız hiçkimse ile şahsî anlaşmazlığım olmadı.
>
> Bilhassa İsmet Paşa ile kendimize âid sayılacak mevzularda ihtilâfa düşmek için hiçbir sebep yoktu. Ne mâzi münâsebetlerimiz vardı, ne de meslektaşlık rekâbeti... Ferdî ve âilevî yaşantımızda da açık inhiraflar yok, bilakis benzerlikler vardı. Görünürdeki şahsî çekişmeleri isteseydik de mümkün değildi.
>
> Çünkü başımızda öylesine mihrak kudret vardı ki, şahsen muvâzene unsuru olabilmesinin memleket hizmetlerini aksatmadan yürütmeye kâfi gördüğü müddetçe, ona da, bana da faydalı neticelere bağlayacağımız vazifeleri verdi ve senelerce aynı kabinede hizmet ettik. İsmet Paşa Başvekil, ben Vekil olarak...
>
> Fakat ispatları ortada olduğu için, söyleyeceğim; Atatürk için benim hizmetlerim bir başka değerdi.
>
> Merâk edenler, 9 Eylül 1932'de ikinci defâ İktisat Vekâleti'ne tâyinim ve Başvekil olarak 8 Kasım 1937'de Millet Meclisi'nde okuduğum hükû-

---

36 "Her Hafta Bir Sohbet... Konumuz: Atatürk, Konuğumuz: Celâl Bayar", **Milliyet**, (İki Kısım), (12.11.1974).

37 Kutay, **Celâl Bayar'ın Yazmadığı ve Yazmayacağı Üç Devirden Hakikatler**, s. 124-126.

met programından sonra lütfettiği telgraf ve mektubu okusunlar. (...)

Millî Mücâdelenin iki ön şahsiyeti arasına girmemeye mutlak itinâ ile gayret ettim.

İsmet Paşa ile çekişmelerimiz olmamış mıdır? Elbette ve dışarıdan tahmin edildiğinden daha derin olmuştur. Hemen kaydedeyim ki, bunlar teferruat ve tatbikatta değildi. Esasta idi. (...)

Zaman zaman aslından çok uzak şâyiaların dile getirildiği rahmetli İsmet Paşa ile anlaşamadığımız mevzuların temelinde, (...) bilhassa ekonomik hayatta devlet-fert münâsebetleri, devletin rehberlik hudûdu, hür teşebbüsün hak garantisi, vatandaşın refah sınırının meşru emeğinin ulaşabileceği kadar genişliği, sosyal hakların sâdece resmî hizmetlere münhasır kalmama görüşü, yaratıcı gücün devlet adâlet ve şefkatine mazhâriyeti bahislerindendir."[38]

Görüldüğü gibi, Bayar, İnönü ile aralarındaki temel anlaşmazlık konularını gâyet açık ve net olarak belirtiyor.

Yâkup Kadri Karaosmanoğlu, anılarında, hassas denge olarak tanımladığım Atatürk-İnönü-Bayar üçgeninde, İnönü'nün konumunun zamanla geri plâna düşmeye başladığını da vurguluyor:

"Eminim ki, o zaman bu törene [İş Bankası'nın 10. kuruluş yıldönümü münâsebetiyle yapılan törene], bu [Celâl Bayar'ı] kutlama sahnesine dâir haberler ve Atatürk'ün bu sözleri, onun çevresinde bütün olup bitenler ve söylenip konuşulanlar gibi, mutlaka İsmet Paşa'ya iletilmiş olacaktı.

Zirâ o târihten sonra İsmet Paşa'nın iç tedirginliği artık yüzünden, davranışlarından anlaşılmaya başlayacaktı. (...)

Belli ki, İsmet Paşa, o vakitten beri Başvekillik otoritesinin gittikçe zayıflamakta olduğunu seziyordu.

Meselâ, tâkip etmek istediği ekonomik politikada İktisat Vekili ile anlaşmazlıklarının devâm edip gitmekte ve ara sıra ona bir takım tâvizler vermek zorunluluğuna katlanmakta olduğuna şüphe yoktu.

Öte yandan, Atatürk'ün etrâfında bulunanların kendisi aleyhindeki tahrikleri de sona ermiş değildi."[39]

Atatürk-İnönü ilişkilerinin gerginleşmesine neden olan hiç kuşkusuz birçok etken vardı.

Ancak ekonomik konulardaki görüş ayrılıkları ve devletçilik uygulaması ile ilgili anlaşmazlıklar, bu konuda temel önemde rol oynamış gibi görünüyor.

---

38 Kutay, **Celâl Bayar'ın Yazmadığı ve Yazmayacağı Üç Devirden Hakikatler**, s. 142-146.

39 Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, s. 132-134.

Zâten eğer sorun yalnızca bâzı siyâsal konulardan (örneğin, dış politika, parti, hükûmet ya da günlük yönetim konularından) kaynaklanıyor olsaydı, bu durumda Celâl Bayar'ın hızlı siyâsal yükselişini açıklamak mümkün olamazdı. Çünkü Bayar, Atatürk tarafından tamâmen İnönü'nün ekonomik tercihlerine bir seçenek olarak desteklenmişti. Özellikle Bayar'ın desteklenmesinin ve tercih edilmesinin nedenini ise, Atatürk ile İnönü arasındaki iktisâdî politikaya ilişkin ve muhtemelen gittikçe genişleyen görüş ayrılığında aramak gerekir.

Aksi hâlde, sorun yalnızca bâzı siyâsal konulardan ibâret olsaydı, Atatürk'ün yanında siyâsal alanda İnönü'ye seçenek olabilecek ve gerek partide, gerek hükûmette, gerekse Mecliste Bayar'dan önde gelen, örneğin Hâriciye Vekili Tevfik Rüştü Aras ile Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya gibi kişiler vardı. Böyle bir durumda Atatürk, İnönü'ye karşı ve İnönü'ye bir seçenek olarak rahatlıkla onları destekleyebilirdi. Özellikle Bayar'ın tercih edilmesinin elbette bir anlamı vardır. Bu da, Atatürk-İnönü anlaşmazlığının ve çatışmasının nereden kaynaklandığını gösteren son derece önemli bir noktadır.

1930'lu yıllar boyunca ekonomik sorunlar ve bu sorunların yarattığı tartışma ve çatışmalar, Atatürk-İnönü ilişkilerinin önemli bir kısmını oluşturmuştur. Atatürk ile İnönü arasında bu dönemde çok değişik konularda, bilinen ya da bilinmeyen, yazılmış ya da yazılmamış, önemli ya da önemsiz pek çok tartışma ve çatışma olmuş, ancak ekonomik sorunlar ve devletçilik uygulaması ile ilgili tartışma ve çatışmalar ilişkinin temelini belirlemiştir.

2) ÇATIŞMADAN AYRILIĞA: İNÖNÜ'NÜN BAŞVEKİLLİKTEN AYRILIŞI

Atatürk-İnönü ilişkilerinde tartışmalara ve çatışmalara neden olan temel konuları ayrıntıları ile ortaya koyduktan sonra, bu kısımda İnönü'nün Başvekillikten ayrılmasına kadar uzanacak süreci yakından izleyebiliriz.

İnönü'nün Başvekillikten ayrılış târihi olan 1937 yılının Eylül ayına dek, Atatürk ile İnönü arasındaki tartışma ve çatışmaların arttığı ve şiddetlendiği anlaşılıyor.

Çatışmaların ayrılığa dönüşeceği bu süreci değişik boyutları ile değerlendirebilmek için anılara başvurmanın yararlı ve gerekli olduğunu düşünüyorum.

Fâlih Rıfkı Atay, anılarında, ayrılış öncesi siyâsî ortamı şöyle tasvir ediyor:

> "İnönü, İttihat ve Terakki devrinden kendisince büyük dersler almış olanlardandı. O devrin tenkitçisi idi. İsmet Bey komiteciliği sevmez. Merkezi Umûmî gibi sorumsuz otoritelerin hükûmet işlerine müdahalesini istemez. O, bir düzen adamıdır. (...)
>
> Daha ilk zamanlarda Atatürk'ün bir 'etraf' meselesi olmuştur. Atatürk işi ehline verir, fakat hoşuna gidenle buluşur ve eğlenirdi. Yakın çevresinde idealistler vardı, entrikacılar vardı, menfaatçiler vardı.
>
> İsmet Paşa, bu 'etrâf'a karşı çekingen ve uzak, hattâ sert durmuştur. Ona hatır için iş yaptırmaya teşebbüs etmek cesâreti kimsede yoktu. Atatürk nüfûzunu da ona karşı kullanmaya imkân yoktu. Bu hâl, bilhassa nüfuz tüccarları arasında hoşnutsuzluk yaratıyordu. Sonra herhangi biri nüfuz oyununa kalkışıp da, haber alsa, Atatürk'e şikâyet ederdi. İsmet Paşa, Atatürk şerefini ve devrini nüfuz ticâreti fâciâları ile lekelenmekten korumak için dâimâ ciddî ve tesirli müdahalelerde bulunmuştur.
>
> Korkusu da 'etraf' tahakkümüne ve eski Merkezi Umûmî komiteciliğine dönülmesi idi. Partinin hükûmet işlerine müdahalesini, bâzen çok sert önlemiştir. Doğrusu bu da biraz aşırılık hâlini almıştı. Meclis murâkabesinin pek zayıf olduğu o devirde, partiyi canlı tutmak, halk ile kaynaştırmak ve partiye bir nüfuz tanımak da lâzımdı.
>
> İsmet İnönü hükûmet reisi ve parti Umûmî Reis Vekili idi, ama dâimâ hükûmet tarafı haklı idi. Rahmetli Recep Peker gibi dinamik şahsiyetler parti Umûmî Kâtibi olduğu zaman çatışmalar olur, rahmetli Saffet Arıkan gibi Şef âşıklısı kimseler geldiği zaman çatışma dururdu.
>
> Daha ilk günlerden Çankaya sofrasında ve iç çevrelerde İnönü aleyhine dedikodu ve tahriklerde bulunanlar olmuştur. Atatürk, şahsî müdahalesini gerektirecek önemli meseleler olmazsa, dinler geçer, fakat Başvekil aleyhine latife dahi etmezdi. Sofrasında en çok saygı gösterdiği, en çok nazını çektiği şahsiyet de İnönü idi."[40]

Şevket Süreyyâ Aydemir, bu dönemde, Atatürk ile İnönü arasındaki ilişkilerin hızla soğumakta olduğuna dikkat çekiyor:

> "İnönü bâzı tahriklerden tedirgindi. Müdahale saydığı şeylere karşı titiz, âsiydi. Ve belki de yorgundu. Ama ne var ki, bu direniş hakkını ve

40 Fâlih Rıfkı Atay, **Çankaya**, s. 492-493.

cesâretini, resmî mevkiinin kendisine verdiği yetkiden ziyâde, Atatürk ile müşterek geçen çetin ve mihnetli bir mâziden alıyordu. (...)

Tahriklere gelince: İsmet Paşa, Atatürk'ün etrâfında ve onun yakınları tarafından dâimâ çekiştirilmiştir. Daha bâzı tahriklere mâruz kaldığına inanmıştır. Ama bunlara karşı dâimâ titiz, hattâ sert olduğu da bilinen bir gerçektir. Bunu doğrulayan birçok işâretler vardır. Ama şu muhakkaktır ki, Atatürk'ün çevresinde hiç kimse, onu geçmek, ondan önce olmak tavrını takınamamıştır. Onun yerini alan Celâl Bayar bile, arada İsmet Paşa lehine ve dâimâ nâzik bir mesâfe muhafaza etti.

Sanıyorum ki, bu tahrikler, siyâsî olmakla berâber, iktisâdî mâhiyetteydi. Atatürk'ün bâzı yakınları, bilhassa İş Bankası teşkilâtında söz sâhibi olanların, bu banka etrâfında affairizma ve iş alanlarında, Başvekilin hoşuna gitmeyen bâzı şeylerin cereyan ettiği, kendisinin bunlara karşı mukâvemet ve hattâ mücâdele hâlinde olduğu bilinmektedir."[41]

1937 yılında Atatürk'ün İnönü'ye karşı sert tutum almasında, ilerleyen hastalığının da etkisi olduğunu düşünmek mümkündür. Örneğin, Şevket Süreyyâ Aydemir, bu konunun önemine dikkat çekiyor:

"Atatürk'e gelince; artık o hasta ve yalnızdı. Sinirliydi. (...)

[Hastalık], Atatürk'ün mizâcında ve davranışlarında çok dikkat çekici değişiklikler yaratmaya başlamıştı. Gittikçe daha içine kapalı, daha sinirli, daha haşin bir şahsiyet oluyordu.

Bu huşûnet, bizzat İnönü'ye karşı da ve İnönü'nün hergün biraz daha dikkatini çekecek şekilde gelişiyordu."[42]

Bizzat İnönü de, Atatürk ile ilişkilerinin gerginleşmesinde ve soğumasında, Atatürk'ün ilerleyen hastalığının önemli rol oynadığı kanısındadır.

Abdi İpekçi'nin, "Atatürk ile aranızın açılmasında etrâfındakilerin, sofradakilerin telkinleri mi etkili olmuştur?" şeklindeki sorusunu İnönü şöyle yanıtlıyor:

"Şimdi mühim mesele budur...

Bakın bir hâtıramı anlatayım:

İçeride karışıklıkların olduğu, bir takım ciddî meselelerin belirdiği bir sırada idi. Atatürk ile oturmuş, vaziyeti mütâlâa ediyorduk. Birden bana şunları şöyledi: 'Rejim aleyhtarlarının bir tek ümitleri vardır. Bir tek ümit-

41 Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 1), s. 514-516.

42 Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 1), s. 514-515.

leri kalmıştır. Aramızda çıkacak ihtilâf... İçeride, dışarıda ümit buna bağlanmıştır. Hatırında olsun bu...'

İşte ondan sonra herkes her vesile ile söylerdi. Bunlar hiç tesir etmezdi Atatürk'e...

Hasta olduktan sonra tesir etmeye başladı. Hastalığı ilerledikten sonra dedikodulardan müteessir olmaya başladı. Benim teşhisim budur.

Atatürk ile çalışmamızı iki ayrı devrede izâh edebilirim.

Başlangıçtan hastalığına kadar şöyle olmuştur: Akşamları bir araya gelir, toplanırız. O çoşar, biz çoşarız. Meydan okuyucu bir takım konuşmalar olur. Hepimiz katılırız buna... Atatürk dâhil... 'Şöyle yapalım, böyle yapalım' diye bir takım kararlar alır ve gece geç vakit dağılırız. Ertesi sabah uyanınca, düşünürüm. Dün akşam bir takım şeyler konuştuk, bir takım kararlar aldık. Hemen kalkar, Atatürk'e giderim. Onu yatakta iken uyandırırım. Oturup, konuşuruz. Söylerim: 'Dün akşam biz yine çoştuk. 'Şunu yapalım, bunu yapalım' diye kararlar aldık. Ama olacak şeyler değil... Nasıl yapacağız?' 'Canım sen bildiğini yap' der bana...

Sonra bir devir oldu. Yine aynı şekilde akşamları toplanıp alınmış kararları ertesi sabah görüşmeye gittiğimde, artık 'Sen bildiğini yap' demiyordu. Israr ediyordu bu sefer... Asabileşiyordu...

Esaslı bir değişiklik olmuştu Atatürk'te... Doktorlarına sordum. 'Hastalığın bir safhasıdır bu' dediler.

Yâni, demek istediğim şudur ki, Atatürk'ün sıhhati ciddî olarak bozulduktan sonra, sinir hâkimiyeti, sinir sükûneti zayıflamıştı. Bu, birlikte çalışmalarımızı etkiliyor ve etrâfında telkinler yapanlar için ümitli bir hâl yaratıyordu."[43]

İlginç olan nokta, İnönü'nün bu gözlemini daha o dönemde günlüğüne geçirmiş olmasıdır:

"Son seneleri Atatürk'ün çok zor olmuştu. Gece, alkol tesiri ile alınan teşebbüsleri, ertesi gün iptâl etmek, bir eski âdetimiz idi.

Son şeneler[de] bu âdet kalkmaya başladı. Hele nihâyete doğru (1936-[19]37 vuzuh ile hatırladığım seneler), gece arzu veyâ teşebbüs ettiği bir işi, ertesi gün tamâmen sâkin ve tamam iken de, iltizam ve tâkip etmeye başladı.

Sıhhatinde ve alkolün tesirâtında bu tebeddülü fark ettiğim andan itibâren korkum çok arttı.

Son seneler[de] hükûmet âzâsının ayrı ayrı kendisine çok bağlı olmasını düşünüyordu. Bunun için iptidâî usûller kullanmak istedi."[44]

---

43 **İnönü Atatürk'ü Anlatıyor**, s. 13-14. Ayrıca bkz. Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 1), s. 514-515.

44 "İnönü'nün Hâtıra Defterinden Sayfalar", (Yayınlayan: Metin Toker), **Hürriyet**, (Metin: 17),

İnönü, anılarında da, Atatürk'ün hastalığının yol açtığı sorunları vurguluyor:

> "1936-[19]37'lerde ben nasıl yorgun, artık geçinmekte büyük güçlük çekilen bir adam hâline gelmişsem, Atatürk'ün de, sıhhatinde başlayan bozukluklarla, sükünetini kolaylıkla kaybeder hâle geldiği kanaatindeyim.
>
> Atatürk'ün son anlarında berâber bulunmadım. Ama işittiğime ve tahmin ettiğime göre, son ana kadar melekâtını muhafaza etmiştir.
>
> İnsanlar melekâtını muhafaza edebilir. Bununla berâber hasta bir insanın, bir tartışmada sükûneti dâimâ müteessir olur. Hasta vücut, tartışmalarda, muhakemelerde dâimâ bir yorgunluk ve az tahammül göstermek istidâdındadır.
>
> Muhtelif meselelerde, çekişmelerde, bunları, benim üzerimde bir yorgunluk devri saymak kâbil olduğu gibi, Atatürk üzerinde de bir hastalık devri, başlamış olan hastalıkların sinir üzerindeki yorgunluk devri saymak mümkündür."[45]

Oysa Atatürk'ün hastalığı sırasında Başvekil olan Celâl Bayar, İnönü'nün bu değerlendirmesine kesinlikle katılmadığını belirtiyor:

> "[Atatürk ile İnönü arasında] bu sürtüşme mevcut ve açık... Ama sebebi Atatürk'ün hastalığı değil... Hastalık sebebi ile Atatürk bunu yapıyor... O da değildir.
>
> İddia ediyorum ki, Atatürk, hastalığı esnâsında ne idiyse, sıhhatli zamânında da oydu. Sıhhatli zamânındaki görüşleri, muhakemeleri ve irâdesine sâhip olmak hususları, hastalığı zamânında da tamâmı ile berkemâldi, işliyordu.
>
> İnönü, Atatürk'ü bu şekilde göstermekle, aklınca hem Atatürk'ü koruyor, hem de kendisini korumak istiyor."[46]

(30.1.1974).

İsmet İnönü'nün 1938 yılı sonları ile 1939 yılı başlarını kapsayan bu kısa günlüğü/notları, Metin Toker tarafından gazetede yayınlanmadan önce, yazarın **Tek Partiden Çok Partiye** adlı kitabında kullanılmıştı.

Ayrıca, Orhan Erkanlı da, **Anılar... Sorunlar... Sorumlular** adlı kitabında aynı kaynağı yayınlamıştı.

İnönü'nün günlüğü son olarak İsmet İnönü/**Hâtıralar**, (2. Kitap)'ta yer almıştır.

45 İsmet İnönü, **age**, s. 289. Ayrıca bkz. Atay, **Çankaya**, s. 487.

46 "Her Hafta Bir Sohbet", Konumuz: Atatürk, Konuğumuz: Celâl Bayar, **Milliyet**, (İki Kısım), (12.11.1974).

Atatürk'ün hastalığının kendisi üzerindeki etkileri farklı değerlendirmelere ve yorumlara neden olduğu için, bu konuda tam ve kesin bir hükme varmak mümkün görünmüyor.

Ancak, bir başka önemli boyut saptanabilir:

Atatürk, son zamanlarda, sürekli olarak daha çok dil ve târih gibi kültür, Balkan Antantı ve Hatay gibi dış politika sorunları ile ilgileniyordu. Bu dönemde Atatürk, siyâsal alanın, hükümet ve parti sorunlarının tamâmen dışında kaldığını hissediyordu.

Oysa Atatürk, son yıllarında, siyâsî sorunlara ve konulara yakın ilgi duyuyor ve sorunların çözümünde yeniden itici güç kaynağı olmak istiyordu. Nitekim yukarıda çeşitli anılardan yaptığım alıntılarda da, Atatürk'ün yönetimde daha etkin bir rol oynamak istediği hemen göze çarpıyor.

Atatürk'ün bu tutumu, İnönü'nün başında bulunduğu hükümete dışarıdan müdahalelerde bulunmasını gerektiyordu ki, tam da bu tutumun, İnönü'nün çok hassas olduğu bir konuda, zaman zaman çok sert tepki göstermesine neden olduğunu daha önce gördük. Atatürk ile İnönü arasındaki ilişkilerin tam da bu dönemde hızla gerginleşmesi, İnönü'nün yönetimi paylaşmama eğiliminin bir sonucu olarak kabul edilebilir. Unutulmamalıdır ki, İnönü'nün tam bu sırada yönetimde Atatürk'ün etkinliğini kabul etmesi, aynı zamanda yönetimde Atatürk'ün çevresinin de etkinliğinin artması anlamına gelecekti. Böyle bir gelişme ise, hiç kuşkusuz, İnönü'nün uzlaşabileceği bir siyâsî konum olamazdı.

Gelişmelere bu açıdan bakıldığında, 1930'lu yılların ikinci yarısının başında, Atatürk ile İnönü'nün artık yönetimi paylaşamayacakları açıktı. Çünkü, bir yandan Atatürk, yönetimde ipleri yeniden eline almaya çalışırken, diğer yandan İnönü, bu tür bir ortaklığı, muhtemelen artık kendisinin tamâmen ikinci, hattâ belki de üçüncü plânda kalacağı bir yönetim ortaklığını, kabul etmemekte direniyordu. Bu ortamda siyâsî bir uzlaşmanın mümkün olamayacağı açıktır. Nitekim Atatürk ile İnönü arasındaki ilişkilerin tam da bu sırada iyice gerginleştiği ve soğuduğu, sık sık tartıştıkları ve çatıştıkları ve bu tartışmaların ve çatışmaların gitgide daha sert ve uzlaşmaz bir hâl aldığı anlaşılıyor.

Atatürk ile İnönü arasındaki gergin ve soğuk ilişkileri ve gerginliğin temel nedenlerini açıklığa kavuşturduktan sonra, şimdi artık

çatışmadan ayrılığa giden süreci açıklamak mümkün olacaktır.

Ayrılış öyküsüne, 1937 yılının yaz aylarında toplanma hazırlığına başlanan Akdeniz Konferansı ile başlamak uygun olur.

1937 yılında Akdeniz'in güvenliği devâm etmekte olan İspanya İç Savaşı nedeniyle tehlikededir. Kimliği belirsiz gibi görünen, ancak aslında İtalya'ya âid olduğu bilinen bâzı denizaltılar, Akdeniz'de İspanya'nın Cumhuriyetçi hükûmetine silâh ve cephâne taşıdığından şüphe ettikleri değişik bandıralı ticâret gemilerini batırmaktadırlar. Bu duruma bir çâre bulabilmek, ama aslında İtalya'ya karşı sert önlemler alabilmek için, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu çeşitli devletler, İsviçre'nin Nyon kentinde bir toplantı yapılmasını kabul ederler.

Türkiye'yi Hâriciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'ın temsil ettiği Nyon Konferansı 10 Eylül 1937'de toplanır.

Konferans sonunda oluşan metnin Nyon Antlaşması olarak imzâya açılması ve Aras'ın da hükûmetten bu konuda tâlimat ve imzâ yetkisi istemesi, dış politika konusunda önemli ve yeni bir anlaşmazlığın başlangıcını oluşturacaktır. Çünkü, bu sırada İstanbul/Florya'da olan Atatürk ile Ankara'da bulunan İnönü, antlaşmanın imzâlanması konusunda Aras'a farklı ve çelişkili tâlimatlar verirler.

Atatürk, dış politika konularındaki genel tutumuna uygun olarak, antlaşma ile yakından ilgilenmiş ve Aras ile doğrudan ilişki kurarak, temel politikayı saptamıştı.

Ancak bu noktada Atatürk ile İnönü arasında anlaşmazlık konusu olmaya aday iki önemli sorun bulunuyordu.

Birincisi, hükûmetin sorumluluğunda olan dış politikanın Cumhurbaşkanı'nca saptanıyor ve uygulanıyor olması, hiç kuşkusuz, bu dönemde İnönü'nün onaylayabileceği bir davranış değildi. Ama daha da önemlisi, Türkiye'nin izlemesi gereken dış politika konusunda bu kez Cumhurbaşkanı ile Başvekil arasında önemli bir görüş ayrılığının ortaya çıkmasıydı.

Nyon Antlaşması'na göre, Akdeniz'de ticâret gemilerine saldıran denizaltılar, gerektiğinde imzâcı devletlerin askerî operasyonları sonucunda batırılacaklardı. Anılarında bu konuya temâs edenler, antlaşmada bir maddenin formüle ediliş biçiminden dolayı, Türkiye'nin, söz konusu denizaltıların imzâcı devletlerin ortak askerî

operasyonları sonucunda batırılabilmesi için kendisinden talep edilebilecek yardımı yerine getirmek zorunda kalabileceğini ve bunun sonucunda da ülkenin İtalya ile bir savaşa sürüklenebileceği endişesi ile, Atatürk'ün antlaşmayı imzâlamak istediği hâlde, İnönü'nün buna karşı çıktığını ve antlaşmanın imzâ edilmemesini istediğini belirtiyorlar.[47]

Bu çatışma, esas itibârıyla, Atatürk ile İnönü arasında Türk dış politikasına ilişkin önemli bir görüş ayrılığının bir kez daha altını çiziyordu.

Atatürk, Türkiye'nin bu sırada İngiltere ve Fransa ile yakınlaşması gerektiğini ve bunun için de Nyon Antlaşması'nın önemli bir fırsat olduğunu savunurken; İnönü, Batılı ülkelere yakınlaşma konusunda daha ihtiyatlı bir politika izlenmesinden yanaydı.

Saptanan politikaların farklı olduğunu İnönü şöyle anlatıyor:

> "Tevfik Rüştü Nyon'da idi. Ben Ankara'da idim. Atatürk Florya'da idi.
>
> Tevfik Rüştü konferansta bâzı teklifler, teşebbüsler yapıyordu. Bunlar bizim verdiğimiz tâlimata uygun değildi. Soruyordum. 'Nereden çıktı bu?' 'Atatürk haber veriyormuş ona' dediler.
>
> Ama Tevfik Rüştü Bey dikkatli idi bu işlerde... Benim anladığım, ikimizi de, Atatürk'ü de, beni de, ayrı ayrı idâre etmeye çalışıyordu.
>
> Anlaşılan Florya'dan sormuşlar. O da tabiatıyla mâlûmat vermiş... Öyle olmuş, böyle olmuş... Aslında fazla ehemmiyetli bir şey değildi bu hâdise..."[48]

İnönü, anılarında, dış politikadaki bu anlaşmazlığı şöyle açıklıyor:

> "Bir de Nyon meselesi olmuştur.
>
> Bu, İtalya'nın Habeşistan seferi esnâsındaydı. Birleşmiş Milletler'in [Milletler Cemiyeti'nin] verdiği bir kararda, Akdeniz'de İtalyan gemileri-

---

47 Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 1), s. 507-509; Atay, **Çankaya**, s. 495; Fâhir Giritlioğlu, **Türk Siyâsî Târihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii**, s. 123-124; Âsım Us, **Âsım Us'un Hâtıra Notları**, (Atatürk, İnönü, İkinci Dünyâ Harbi ve Demokrasi Rejimine Giriş Devri Hâtıraları), s. 209-210.

Oysa, Cumhurbaşkanlığı Umûmî Kâtibi Hasan Rızâ Soyak, anılarında, tam tersi bir durumu, yâni Atatürk'ün antlaşmanın imzâlanmamasını, İnönü'nün ise imzâlanmasını istediğini açıklıyor. Hasan Rızâ Soyak, **Atatürk'ten Hâtıralar**, (Cilt: 2), s. 657-682.

Ancak Soyak'ın bu açıklamasının, başkaca herhangi bir kaynak tarafından desteklenmediğini de burada belirtmeliyim.

48 **İnönü Atatürk'ü Anlatıyor**, s. 13.

ne karşı Akdeniz devletlerinin müşterek bir tedbir almaları söz konusu idi. Biz de bu devletler arasına iştirâk edip, vazife alacaktık.

Ben, bu münâsebetle İtalyanlarla evvelâ temâsa gelmek ve İtalyanlarla temâsa gelip, eğer İtalyanlar bizim tarafta, Doğu Akdeniz'de bir hâdise çıkarmak istiyorlarsa, bizimle tutuşmalarının lüzumsuz ve sakıncalı olacağı kanaatindeydim. Bunu onlara söyleyelim. Onun için İtalyanlarla bu şüphe devirlerini idâre ederken, tedbirde dikkatli olduğumuz kadar, çatışmak için vesile vermemeye ve İtalya'nın arzuları nerede kendini gösterecek ve patlayacaksa, onu sükûnetle kendi seyrinde bırakarak, takip etmeye dikkat ediyordum. Bir bahane vererek, bir mâcerâyı kendi üzerimize çekmekte fayda görmüyordum. Bu Nyon meselesi böyle bir dâvâdır.

Bunu görüşmek üzere Hâriciye Vekilimiz Dr. Tevfik Rüştü Aras Cenevre'de idi. Orada temâs ediyordu. Hükûmetçe kendisine verdiğimiz tâlimat... 1937 yazında oluyor... Dr. Tevfik Rüştü Aras orada... Hükûmetçe kendisine bu tâlimatı vermiştik... İştirâk etmesin diye... Nyon'da İtalyanlara veyâ İtalyan gemilerine karşı limanlarımızda tedbir mevzuu bahis... Nyon görüşmelerine katılıyoruz. Akdeniz devleti olarak... Bir madde var. Bu antlaşmayı imzâlayan devletlerin donanmaları, antlaşmaya dâhil bir devletin limanlarından ikmal yapabilir. Bir sûretle İtalya aleyhinde fiilî bir hareket gibi geldi bu bana... İtalya aleyhine fiilî bir düşmanlık... Siyâsî bütün tartışmalara olumlu bir Akdeniz devleti olarak iştirâk ettikten sonra, fiilî bir hareket için ihtiyatlı olmamız ve girmememiz lâzım geldiği kanaatindeyim. Bunun için ısrâr ediyordum. 'Fazla uğraşmayalım' diyordum. Tevfik Rüştü oradaydı. Ben hükümet noktai nazarı diye bunu takip ediyorum.

Atatürk de o zaman Florya'da... Onlar da Tevfik Rüştü ile temâs etmişler. Tevfik Rüştü'nün verdiği bilgiye göre, Florya'dan da ona ayrı tâlimat veriyorlarmış.

Tevfik Rüştü, hükümetle de, Reisicumhur'la da temâs ederek, her iki tâlimâtı idâre etmek için gayret ve mahâret göstermeye çalışıyor. Nihâyet bir gün tâlimatlar çelişiyor. Biz, İstanbul'dan verilen emre göre Tevfik Rüştü'nün bir karar verdiğini veyâ vereceğini öğrendik. Böyle bir hâdise oldu. Tahkik ettim. İstanbul'dan tâlimat vermişler. 'Geleyim, görüşelim' dedim. Gelip görüşmek için izin istedim ben... Görüştüm... Mütâbakata vardık."[49]

Bu konudaki anlaşmazlıkta dikkat edilmesi gereken birkaç önemli nokta var.

---

49 İsmet İnönü, age, s. 285-286.

Birincisi, Atatürk'ün, İnönü Başvekil iken, Hâriciye Vekili Tevfik Rüştü Aras ile doğrudan bağlantı kurması ve ona tâlimat vermesi, İnönü'nün son derece hassas olduğu bir konuda, zâten vâr olan tepkisini artırmış olmalıdır.

İkincisi, dış politika konularında, Hatay sorununda olduğu gibi, bir yaklaşım farkı, bir görüş ayrılığı sürüyordu.

Nihâyet üçüncüsü, sorunun tartışılması sırasında, Ankara ile Florya arasında kurulan telefon haberleşmesi esnâsında, görüşmelerin kesintiye uğramasına İnönü'nün sert tepki göstermesidir. Cumhurbaşkanlığı Umumî Kâtibi Hasan Rızâ Soyak, vakit geceyarısını geçtikten ve Atatürk yattıktan sonra, İnönü'nün telefonu üzerine Atatürk'ü artık kaldırmadığını ve görüşmenin ertesi güne kaldığını açıklıyor.[50]

Nyon Antlaşması 14 Eylül'de imzâ edilir.[51]

Aynı gün Atatürk, antlaşmanın görüşülmesi için TBMM'yi 18 Eylül'de toplantıya çağırır.[52]

Nyon Antlaşması'nın, TBMM'de antlaşmanın imzâcısı Hâriciye Vekili tarafından değil de, bizzat Başvekil tarafından savunulacağına ilişkin bir gazete haberi, belki de Başvekil ile Hâriciye Vekili arasındaki mevcut anlaşmazlığın bir görüntüsüydü:

> "Nyon'da imzâ edilmiş olan antlaşmanın tasdikini mütedâir kânunun BMM'de bizzat Başvekil İsmet İnönü müdâfaa edeceği cihetle, Milletler Cemiyeti Asamblesi'nde Türkiye'yi temsil etmekte bulunan Hâriciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın Ankara'ya gelmesine lüzum kalmamış olduğunu Anadolu Ajansı haber almıştır."[53]

Daha antlaşmanın imzâlanması sırasında ciddî bir çatışmanın mevcut olduğunun ve önemli gelişmeler olabileceğinin bir başka belirtisi de, İnönü ile Bayar'ın 15 Eylül akşamında Karabük-Kastamonu-İnebolu'yu da içine alan bir geziye çıkacakları yolunda basında çıkan bir habere karşılık, bu gezinin yapılmamasıdır.[54]

---

50 Soyak, **age**, s. 660 ve 680-682.

51 Nyon Antlaşması'nın metni için bkz. İsmâil Soysal, **Türkiye'nin Siyâsal Andlaşmaları (1920-1945)**, (Cilt: 1), s. 523-527.

52 **Ulus**, (15.9.1937).

53 **Ulus**, (16.9.1937).

54 **Cumhuriyet**, (14.9.1937).

İnönü'nün, hükûmet toplantısında, Nyon Atlaşması'nın hükûmetçe onaylanmamasını talep etmesi ve Atatürk'ün de buna karşılık, TBMM'yi olağanüstü toplantıya çağırarak, İnönü'nün Mecliste düşürülmesini plânlaması ve bu yönde girişimlerde bulunması, bu sırada anlaşmazlığın ne denli ciddî boyutlarda olduğunun bir başka göstergesi olarak kabul edilebilir.[55]

Bu târihte henüz Atatürk'ün özel mülkiyetinde bulunan Atatürk Orman Çiftliği'nin Hazine'ce satın alınması konusu, bu sırada Atatürk ile İnönü arasındaki günlük tartışma konularından biriydi.

Atatürk, çiftliğin kendi mülkiyetinde olduğunu ve bu nedenle de Hazine'ce satın alınması gerektiğini savunurken; İnönü, çiftliğin gelişmesi için devlet bütçesinden harcamalar yapıldığını ve bu nedenle de çiftliğin, özel mülk kabul edilerek, Hazine'ye satılamayacağını vurguluyordu. İnönü'ye göre, Atatürk, çiftliği Hazine'ye karşılıksız olarak devretmeliydi.

İnönü, anılarında, bu konuyu şöyle anlatıyor:

> "Bu meseleyi ben açtım Atatürk'e... Atatürk ile (...) bu Orman Çiftliği'nin satın alınması meselesini konuştuk.
>
> Atatürk, Ziraat Vekâleti'nin çiftliği almak istediğini söyledi. O zaman, hatırımda tam rakamı kalmadı, bedeli meselesinin konuşulduğunu da orada öğrendiğimi zannediyorum.
>
> Ben buna itirâz ettim. 'Orman Çiftliği'ni yetiştirmek için çok emek sarf etmişsiniz. Ama hükûmet ve devlet de, bir örnek göstermek için, gösterdiğiniz gayreti kolaylaştırmak üzere, çok emek sarf etmiştir. Büyük ölçüde hükûmet yardımı ile, Hazine yardımı ile meydana gelmiş bir eseri tekrar Hazine'ye satmak muamelesi bizim için doğru olmaz.'
>
> 'Ne olacak bu çiftlik?' diye sordu.
>
> 'Ne olacak... Bunu alacaklar bir gün...' dedim. 'Yolunu devlet yapar, suyunu devlet getirir, ağacını devlet diker; sonra eser meydana gelince, bunu değerlendirir, satarsın... Özel bir maldır diye bu yürür gider. Bırakmazlar. Hepimiz gideriz, gitmeyiz, ama ondan sonra bunu alırlar.'
>
> 'E ne yapalım?' dedi.
>
> 'Bilmiyorum, ne yaparsın...'
>
> 'Vereyim öyle ise... Nereye vereyim?' dedi.
>
> 'Hazine'ye ver doğrudan doğruya' dedim.
>
> 'Vereyim' sözünü o söyledi. 'O hâlde ben vereyim' dedi.

---

55 İsmet İnönü, age. s. 286; Us, age. s. 209-210.

Bu muamele böyle takarrür etti aramızda...

Ali Çetinkaya, öğrendiği zaman, beni gördü. 'Atatürk çiftliği Hazine'ye veriyormuş' dedi.

'Evet, öyle kararlaştırdık' dedim. Tafsilat söylemedim. 'Öyle kararlaştırdık' dedim. Hakikat de öyle...

Dedi ki, 'Atatürk bu çiftlikte her ağacın dikilmesine ilgi göstermiştir, takip etmiştir, zevk almıştır. Bunu seviyor. Üzüntüsü yok mu? Bunu böyle Hazine'ye bağışlamakla müteessir olmaz mı?'

'Hiç öyle görmedim ben' dedim. Hakikat de öyle...

'Olmaz... Son derece müteessir olmuştur. Hiç şüphe etme buna...' dedi. 'Bir ağacına kıyamayan hepsini birden verir mi bunun?' dedi.

Aslında çiftliği elden çıkarmanın bir sebebi de, zarar etmesi... Ondan kurtulmak için satış muamelesi düşünülüyor.

Çetinkaya, 'Mümkün değil... Çok müteessir olmuştur.' dedi.

'Doğru bir şey değil bu...' [dedim].

'Doğru bir şey yapmadı mânâsına mı söylüyorsunuz? Doğru bir şey değil mânâsına mı söylüyorsunuz?' dedi.

'Öyle görmedim ben' dedim.

Böyle bir ikâzı aldım. Böyle bir şey yaptı bana... Bu bir..."[56]

17 Eylül günü, yâni TBMM toplantısından sâdece bir gün önce, Atatürk ile, İstanbul/Florya'dan dönüşünde kendisini Ankara'da Atatürk Orman Çiftliği istasyonunda karşılayan İnönü arasında, bu kez de Atatürk Orman Çiftliği'nde bulunan bira fabrikası konusunda yeni bir tartışma çıkar.

Aslında, çiftlikte bulunan bira fabrikasının yarattığı sorun daha eski târihlere uzanıyordu. Ancak o gün konu Atatürk tarafından yeniden gündeme getirilir.

Atatürk, Atatürk Orman Çiftliği karşılıksız olarak Hazine'ye devredilirken, çiftlikte bulunan bira fabrikasının yine kendi mülkiyetinde kalmasına karar vermiştir. Ancak bira fabrikasının İstanbul'da bir rakibi vardır: Bomonti Bira Fabrikası... İstanbul'daki Bomonti Bira Fabrikası ise dâvâlıdır. İmtiyaz süresi sona erdiğinden devletçe devralınacaktır. Buna karşılık, Bomonti Bira Fabrikası, bu muamelenin iptâli için yargı yoluna başvurmuş ve dâvânın Danıştay'da görüşülmesini talep etmiştir. Ancak Atatürk, bu konuda ısrarlıdır ve gereken muamelenin bir an önce tamamlanmasını ve

56 İsmet İnönü, **age**, s. 288.

bira fabrikasının devlete devrini talep etmektedir. Atatürk, özel mülkiyetinde bulunan Atatürk Orman Çiftliği'ndeki bira fabrikasının, rakip nitelikteki Bomonti Bira Fabrikası'nın devlete devrinden sonra, bir sözleşme yapılarak, bira üretiminde ve satışında tekel hâline getirilmesini istiyordu.

İnönü ise, bu projeye şiddetle ve sert biçimde karşı çıkıyordu.

17 Eylül günü de, İnönü, Atatürk'ün sorusu üzerine, Atatürk'ün düşündüğü projeyi eleştiren bir konuşma yapar.

İnönü'ye göre, Atatürk Orman Çiftliği'ndeki bira fabrikasının mâliyeti yüksektir ve kalitesi de düşüktür. Ayrıca, fabrikanın ürettiği biranın dağıtımı da güçtür. İnönü, çiftlikteki bira fabrikasının Bomonti Bira Fabrikası ile rekâbet edemeyeceği görüşündedir.[57]

İnönü, anılarında, bira fabrikası sorununu şöyle özetliyor:

> "İkincisi, çiftlik Hazine'ye devrediliyor, fakat bira fabrikası devredilmiyor. Bunu sonradan öğrendim. Dediler ki, 'Bira fabrikası devredilmeyecek.' 'Pekâlâ' dedim. Bira fabrikası devredilmeyecek ve bira inhisârı yapılacak.
>
> İstanbul'da Bomonti Fabrikası'nın bir dâvâsı var. Ondan bir defâ da Atatürk şikâyet etti. Bomonti Fabrikası, imtiyaz müddetinin bitmesi üzerine devlete intikâl ediyor. Bomonti Fabrikası buna itirâz ediyor. 'Harb seneleri müddetten sayılmaz' diyor. 'Harb seneleri müddetten sayılır' diye bir toplantımızda Atatürk Bomonti Fabrikası'nın haksız olduğunu, bu muameleyi bir an evvel neticelendirmek lâzım geldiğini söylüyordu. 'Nedir? Niçin teehhur ediyor?' diye aradık. Adam Danıştay'a mürâcaat etmiş... 'Adam haksızdır. Muamelesini durdurmak lâzım... Bir an evvel bitirmek lâzımdır.' mülâhazasına karşı, ben dedim ki, 'Ne yapıyor adam? Böyle bir muameleye mâruz kalmıştır. Bir Türk şirketidir. Türk mahkemesine mürâcaat ediyor. Yabancılık diye iddiası yok adamın... 'Mahkemeye gitmeyin' mi diyeceğiz? Olmaz böyle şey... Gitsin.' dedim. Bakalım mahkeme ne hüküm verecek? Bu meseleyi böyle kapattım ben...
>
> 'Bomontiye'ye lüzum yok' diye düşünüyorlar. 'Halbuki ona da ihtiyaç var' diye söyledim ben... 'İkisine de ihtiyaç vardır' dedim.
>
> İnhisar Vekâleti bira fabrikası ile bir mukâvele yapacak... İnhisar mukâvelesi yapılarak, tâyin olunan fiyatla, bira fabrikası satış yapacak... İşletilecek... Bu muamele bahis konusu... Orman Çiftliği yapacak bunu... Orman Çiftliği devlete verilecek ve sonra da bira fabrikası ile Vekâlet böyle bir şey yapacak... Mukâvele yapacak...

57 Soyak, **age**, s. 698; Giritlioğlu, **age**, s. 125; İsmet Bozdağ, **Bir Çağın Perde Arkası (Atatürk-İnönü, İnönü-Bayar Çakişmeleri)**, s. 106-107; Us, **age**, s. 207.

Bir gün Vekil bana geldi. Dedi ki, 'Orman Çiftliği ile bira fabrikası... Bütün bu tasarruflar Atatürk adınadır. Onun için bu inhisar mukâvelesi Vekâlet'le Atatürk arasında yapılmak lâzımdır.'

Bunun üzerine ben Atatürk ile konuştum.

'Vaziyet bu' dedim. Bira fabrikası ile mukâvele yapılacak ve bunu Orman Çiftliği yapamaz. Mal sâhibi olan, tasarruf sâhibi olan sizinle Vekâlet arasında inhisar mukâvelesi yapılmak lâzım...

Güldü Atatürk... 'Nasıl olacak?' dedi.

'Bu, olmayacak' dedim. 'Karşı karşıya geçeceğiz de, Devlet Reisi ile hükûmet olarak inhisar mukâvelesi yapacağız. Olmaz bu...' dedim.

Çiftlik hikâyesinde vaziyet bu..."[58]

Ancak İnönü'nün açıklamaları konunun yalnızca bir yönünü sergiliyor.

Şimdi sorunun diğer yönüne işâret etmek istiyorum.

Fâlih Rıfkı Atay, anılarında, bu konuda şunları anlatıyor:

"Ahmet İhsan Tokgöz, ki tam bir menfaatçi idi, İstanbul'daki Bomonti Fabrikası'nın hisselerini almış ve İdâre Meclisi Reisi olmuş... İsmet İnönü'nün enîştesi Kudüslü Abdülrezzak'ı da İdâre Meclisi'ne almıştı.

Her ikisi, Ankara'da bira fabrikasının genişletilmesini önlemek ve Bomonti imtiyazını uzatmak için, Ankara fabrikasının gelir getirmeyeceği fikrini İsmet İnönü'ye telkin ettiler."[59]

Atatürk, aynı gün, 17 Eylül'de, Atatürk Orman Çiftliği'ne gider ve konuyu kendi yakınlarından bir kez daha soruşturur.

Bu sırada projenin soruşturulması ile görevlendirilen Cumhurbaşkanlığı Umûmî Kâtibi Hasan Rızâ Soyak, Atatürk'e, Bomonti Bira Fabrikası'nın imtiyaz sâhibinin ve İdâre Meclisi Reisi'nin Ahmet İhsan Tokgöz olduğunu ve İnönü'nün enîştesi "Kudüslü Abdülrezzak"ın da şirketin İdâre Meclisi'nde üye olduğunu anlatır. Soyak tarafından Danimarkalı uzmanlara yaptırılan soruşturma sonucunda, uzmanlara göre, eğer çiftlikte bira fabrikasının ürettiği biralar fıçılarla taşınıp İstanbul/Haydarpaşa'da şişelenecek olursa, Bomonti Bira Fabrikası'na bile rakip olabileceği belirtilir. Atatürk, Soyak'ın yaptırdığı soruşturma sonucunda, projenin başarılı olacağına inanır.

---

58 İsmet İnönü, **age**, s. 289.

59 Atay, **Çankaya**, s. 494

Ancak, Atatürk tarafından özel olarak Hasan Rızâ Soyak'a yaptırılan bu soruşturma, Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya tarafından İnönü'ye iletilir.[60]

Aynı günün akşamı, Çankaya'da, "Atatürk'ün Sofrası"nda, konu hükümet üyelerinin de huzûrunda yeniden açılır.

Atatürk, hem bira fabrikası sorununu ele alır ve kendi soruşturmasının sonucunu açıklar, hem de Ziraat Vekili Şâkir Kesebir'i sert biçimde eleştirir. İnönü, bu eleştirileri aynı sertlikte yanıtlar. Önce, daha önce de birkaç kez olduğu gibi, bir hükümet üyesinin istifâsının istenmesini, kendisine danışılmadan ve sorulmadan böyle bir karar alınmasını, hükümete dışarıdan yeni bir müdahale olarak değerlendirir ve kınar. Daha sonra, kendi değerlendirmelerine güvenilmeyerek, başkalarına soruşturmalar yaptırılmasından rahatsız olduğunu belirtir ve bundan şikâyetçi olur. Ayrıca, Atatürk ile doğrudan ilişki kuramadığından söz ederek, araya aracılar girmesini eleştirir. Hükümeti ilgilendiren konuların resmî mekanizmalar dışında ve resmen sorumlu olmayan kişiler tarafından görüşülüp, karâra bağlanmasını ve sorumlu Başvekil olarak kendisinin bu sürecin tamâmen dışında bırakılmasını da kınar. Tartışma, o gece Atatürk'ün sofradan çekilmesi üzerine yarıda kalır.[61]

İnönü, anılarında, bu sahneyi şöyle özetliyor:

> "Nyon olayını tâkiben İstanbul dönüşünde, akşamüzeri, 'Atatürk çağırıyor' denildiği zaman, Vekillerin türlü sebeplerle, çoktan beri birikmiş olan dolgunluklarla sert muameleye mazhar olmaları ihtimâli benim zihnimde bir kâbus gibi canlandı. Bundan sonraki sofra hayâtının teferruatının ehemmiyeti yok... Ziraat Vekâleti'nin çalışmadığından bahsettikten sonra, şahıslara karşı çok kırıcı olmaya başladı. Ben onları müdâfaa etmek mecburiyetinde kaldım. Bununla sofra toplantımız ekşi bir hava içinde bitti."[62]

İnönü, bu sahneyi günlüğüne de şöyle işlemiş:

> "Hulâsa Eylül 1937 kavgası oldu.

---

60 Atay, **Çankaya**, s. 494; Soyak, **age**, s. 705-707.

61 Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 1), s. 509-511; Goloğlu, **Tek Partili Cumhuriyet**, s. 252; Giritlioğlu, **age**, s. 125-126; Atay, **Çankaya**, s. 496-497; Soyak, **age**, s. 707-708; Hilmi Uran, **Hâtıralarım**, s. 302-303; Us, **age**, s. 206-207.

62 İsmet İnönü, **age**, s. 289-290.

Bu kavgada haksızlık esâsında Atatürk'ündü.

Tatbikatta idâresizlik ve haksızlık ikimiz arasında bana düştü.

Haksızlık ona âitti.

Şunun için:

Aramızda geçen bir devlet işini, 'Sonra görüşürüz' dedikten sonra, akşam masada hâlletmek, yâni gündüzden tasarladığı mülâhazaları ve sebepleri imposition şeklinde karar alarak tebliğ etmek ve bu vesile ile sevmediği birkaç Vekili tahkir etmek istedi.

Evvelâ sâkin idim. Sükûnet ile geçiştirmek istedim. Hâlindeki tecâvüz mânâsının arttığını görünce, sabrım tükendi. Sonra şiddetle mukâbele ettim. Mukâbelemin şiddeti onu sükûnete getirdi. Tasmim ettiği hâdiselerde haklı olmak için sebep toplamak karârına derhâl başladı.

Sükûnet... Târiz... Hafif tahrik...

Sonra Hatay ve Nyon meselelerini de söyledi."[63]

Ertesi gün, 18 Eylül'de, TBMM, Nyon Antlaşması'nı görüşmek ve onaylamak üzere toplanır.

Atatürk, aynı gün, İnönü ile bir kez daha görüşür.[64]

İnönü, ayrılık öncesindeki bu son görüşmeyi şöyle anlatıyor:

"Bir akşamüzeri sofrada kavga eder gibi bir münâkaşa geçti.

Ertesi gün Atatürk ile görüştük.

Kendisinin bana söylediği şuydu: 'Şimdiye kadar bin meselede bin defâ kavga ettik. Akşam pek aleni oldu. Bir müddet çekilmen, istirahat etmen lâzım.'

'Minnettâr olurum sana' dedim.

'Çok teşekkür ederim' dedim.

Hakikaten kendime hâkim olamayacak bir vaziyet idi. Olabilir... Oluyor... Hepimizin hergün yanımızda bulunanlarla, birlikte çalıştıklarımızla başına gelen bir mesele... (...)

Bin defâ kavga ettik, ama hepsinde ikimiz başbaşa idik. Yalnız bu sonuncusu Vekiller Heyeti önünde olmuştur."[65]

18 Eylül günü TBMM toplantısına katılmayan Atatürk, yaptığı

---

63 "İnönü'nün Hâtıra Defterinden Sayfalar", **Hürriyet**, (Metin: 17), (30.1.1974).

İnönü, Abdi İpekçi'nin, "Münâkaşanızın sebebi neydi?" şeklindeki sorusunu şöyle yanıtlıyor:

"Türlü meseleler... Filan mesele nasıl oldu? Falan mesele nasıl oldu? Şimdi teferruatı ile hatırlayamayacağım. Bir takım meseleler... Günlük meseleler..." **İnönü Atatürk'ü Anlatıyor**, s. 12.

64 **Atatürk'ün Nöbet Defteri.**

65 Sabahattin Selek, "Ölümünün Birinci Yılında İşmet İnönü: Demokrasiye Geçiş, Atatürk-İnönü Ayrılığı", **Milliyet**, (2.1.1975).

uzun gezinti sonunda[66] kesin bir karâra varır.

18 Eylül akşamı Atatürk ile İnönü, Ankara'dan İstanbul'a gitmek üzere birlikte trenle hareket ederler. Trende Atatürk ile İnönü arasında yalnız geçen bir görüşme sırasında İnönü'nün Başvekillikten çekilmesi ve yerine Celâl Bayar'ın geçmesi kararlaştırılır.[67]

İnönü, Atatürk ile trende geçen konuşmalarını günlüğüne şöyle not etmiş:

> "Ayrılmak karârı kısa oldu.
>
> Dil Kongresi [Târih Kongresi] için İstanbul'a giderken trende berâber bir kahve içtik.
>
> 'Ne olacak?' dedi.
>
> Ben evvelâ çok müteessirdim. Ağlayacak vaziyette idim. Gönlünü almayı istiyordum.
>
> 'Çok muzdaribim' dedim.
>
> 'Bilmiyorum nasıl oldu?'
>
> 'Âlem önünde olmasaydı' dedi.
>
> 'Ne düşünürsün?' dedi.
>
> Birden uyandım. Her zamanki gibi geçmiş veyâ geçecek hâdise addediyordum. Bu suâl üzerine ayıldım. Teessürümü yendim.
>
> 'Bir şey düşünmedim. Ne emrederseniz öyle yaparız.' dedim.
>
> O: 'Bir fâsıla verelim'
>
> Ben: 'Hay hay... Size müteşekkir olurum.'
>
> O: 'Şekli'
>
> Ben: 'Hastalık'
>
> O: 'Evvelâ izinle yapalım'
>
> Ben: 'Çok iyi... Kongreden evvel mi, sonra mı?'
>
> O: 'Nasıl istersen... Sofraya gidelim.'
>
> Ben: 'Çok yorgunum. Gidip yatayım.'
>
> O: 'Gizli tutalım. Kimi düşünürsün?'
>
> Ben: 'Mâzur gör... Kimseyi söyleyemem.'
>
> O: 'Celâl Bayar!'
>
> Ben: 'Hakikaten bana iyi tesir etti'"[68]

İnönü, anılarında, Atatürk'ün kendisine seçenek olarak ortaya attığı Bayar adını samimî olarak benimsediğini şöyle ifâde ediyor:

---

66 **Atatürk'ün Nöbet Defteri.**

67 Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 1), s. 512-513; Atay, **Çankaya**, s. 497-498; Soyak, **age**, 708.

68 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", **Hürriyet**, (Metin: 12), (24.1.1974). İnönü, aynı sahneyi, anılarında da anlatıyor. İsmet İnönü, **age**, s. 290.

"Pek münâsip olacağını, isâbetli olacağını söyledim. Gerçek şudur ki, samimî kanaatimi söylüyordum. O günkü mevzuu bahis olabilecek insanlar arasında ve uzun müddetten beri teessüs etmiş olan berâber çalışma devrinde, en iyi seçmenin bu olacağını samimî olarak söyledim."[69]

18 Eylül akşamı Atatürk ile İnönü arasındaki mevcut anlaşmazlıklar ve çatışmalar nihâyet bir ayrılık ile sonuçlanır.

Ayrılığa, ilk bakışta, gündelik sorunlar neden olmuş gibi görünüyorsa da, aslında bunlar, ayrılığın mevcut temelleri üzerinde, birer bahane olarak kalır.

İnönü, anılarında, bunu gâyet açıklıkla belirtiyor:

"Bu toplantıya giderken muhtemel hâdiselere göre, ondan kopmak için, vazifeden çekilmek için kesin bir niyetim var mıydı? Bir hâdiseye gidiyoruz. Neticesi ne olacak? Nasıl çıkacak? Bilgim yok... Bir olaya gitmek endişesi bende uyandı. Artık çalışma güçlüğünden dolayı ayrılmayı da düşünüyordum.

Ben, sabırlı ve tahammüllü bir adam olarak tanınmışımdır. Arkadaşlarım, siyâsî rakiplerim münâkaşa ederler. Benim sabırla ve tahammülle geçirdiğim her meseleden sonra, büyük bir gayret sarf ederek, o işten kurtulmaya çalıştığıma, gayretimin bu maksada dayandığına hükmetmezler. Arkadaşlarım da, herkes de, 'O sabırlıdır, dayanır' [derler.] Beni böyle muhakeme ederler. Sonra bir gün yine zorladıkları zaman, hiç ummadıkları ölçüde sabrımın tükendiğini görürlerse, şaşakalırlar. Bu sefer beni haksızlıkla ithâm etmeye kalkarlar. Bütün hayatta kaderim bu...

Atatürk ile berâber çalışmaktan sonra ayrılma olayının tafsilâtı bu...

Sebepleri söyledim. Birikmiş sebepleri söyledim.

Bunların hepsinin üstünde olan temel sebep, biraz evvel de işâret ettiğim gibi, bendeki yorgunluk ve uzun müddet berâber çalışmaktan mizaçlarımız arasında vakit vakit hâsıl olan tartışmaların, çekişmelerin verdiği netice bu... Bunu tabiî bir netice olarak almak lâzımdır. Uzun süre berâber çalışmanın, uzun bir yorgunluk ve tartışma ortamının, bir gün bir kopmaya müncer olması tabiat hâdisesidir. Böyle olmak lâzım gelir."[70]

İnönü, bir sohbetinde, bu kopuşu şöyle değerlendiriyor:

"Atatürk ile aramızdaki hâdisenin patlamasına sebep olan olaylar birer vesile ve bahanedir.

Aslında ikimiz de dolu idik.

---

69 İsmet İnönü, **age**, s. 290.

70 İsmet İnönü, **age**, s. 290.

Ben çoktan beri çekilmek istiyordum.

Fakat istiyordum ki, bu çekilmem kolay olmasın... Öyle bir şekilde çekileyim ki, onu sarssın, intibaha getirsin...

Asıl mesele, işte budur."[71]

Hilmi Uran da, anılarında, yukarıdaki açıklamaları doğruluyor:

"Fakat İnönü'nün Başvekillikten istifâsına tek bir hâdise sebep olmadığı... (...)

Fakat bu sofrada cereyan eden o geceki hâdise, nihâyet bardağı taşıran son damla vazifesini görmüştür.

Hakikat, Atatürk'ün bir müddetten beri bâzı devlet ve hükümet işlerini, hükümet dışındaki ve kendi etrâfındaki birkaç kişinin meşveretiyle hâlleder olması ve İnönü'nün de bu gibi olup bittilere karşı tahammülünün tükenmiş ve taşmış bulunmasıdır."[72]

Celâl Bayar da, bir gazete sohbetinde, Abdi İpekçi'nin, "Aslında nedir efendim ihtilâflarının gerçek nedenleri?" şeklindeki sorusunu şöyle yanıtlıyor: "Ben o meselede İnönü'yü haksız bulurum. O çok uzundur." İpekçi'nin, "Kısaca lütfetmez misiniz?" şeklindeki ikinci sorusunu da, Bayar, "Kısaca izâhı mümkün değildir" şeklinde yanıtlıyor.[73]

19 Eylül'de içlerinde Celâl Bayar, Refik Saydam, Ali Râna Tarhan, Ali Çetinkaya ve Şükrü Saraçoğlu'nun da bulunduğu bâzı Vekiller ve mebuslar trenle Ankara'dan İstanbul'a hareket ederler.[74]

Aynı gün, Atatürk ile İnönü trenle İstanbul'a varırlar ve doğrudan Dolmabahçe Sarayı'na geçerler. Programa göre, Dolmabahçe Sarayı'nda İkinci Türk Târih Kongresi'nin açılışında birlikte bulunacaklardır.

Ancak İnönü, Atatürk'ün arzusu üzerine, Dolmabahçe Sarayı'nda kalmaz ve buradan ayrılarak Heybeliada'daki evine gider.[75]

20 Eylül'de İkinci Türk Târih Kongresi'nin Dolmabahçe Sara-

---

71 Sabahattin Selek, "Ölümünün Birinci Yılında İnönü: Demokrasiye Geçiş, Atatürk-İnönü Ayrılığı", **Milliyet**, (9.1.1975).

72 Uran, **age**, s. 302.

73 "Her Hafta Bir Sohbet..., Konumuz: Atatürk, Konuğumuz: Celâl Bayar", **Milliyet**, (İki Kısım), (12.11.1974).

74 **Ulus**, (20.9.1937).

75 Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 1), s. 513-514.

yı'ndaki açılışında Atatürk yalnız olarak ve yanında İnönü olmaksızın bulunur.[76]

Başvekil İnönü'nün, "ne sabah sergi açılışında, ne de kongrenin açılışında bulunamaması dikkati" çeker; "türlü ihtimâllere, tefsirlere" yol açar.[77]

Yine aynı gün, 20 Eylül'de, Anadolu Ajansı'nca yayınlanan resmî bir tebliğ ile, İsmet İnönü'nün görevinden izin alarak ayrıldığı haberi kamuoyuna duyurulur:

> "Başvekil Malatya mebusu İsmet İnönü'ye, talep ve ricâsı üzerine, Reisicumhur Atatürk tarafından birbuçuk ay mezuniyet verilmiş ve Başvekâlet vekâletine İktisat Vekili Celâl Bayar tâyin edilmiştir."[78]

Gerçekten de, 20 Eylül günü trenle İstanbul'a gelen ve resmî tebliğin yayınlandığı gün Atatürk tarafından kabul edilen Bayar'a, Başvekâlet görevi verilecektir.[79]

Bu önemli değişim sırasında Dâhiliye Vekili ve Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri Şükrü Kaya'nın da Başvekâlete atanabileceği konusunda ümitvâr olduğunu, ancak Atatürk tarafından kendisine bir Başvekil adayı sorulduğunda da, Celâl Bayar'ı önerdiğini burada belirtmeliyim.[80]

Bu kısa not, Şükrü Kaya'nın siyâsî beklentilerini açığa çıkarması bakımından önemlidir. Bu bilgi, aynı zamanda, yeni Cumhurbaşkanı seçimi aşamasında, Şükrü Kaya'nın yer alacağı siyâsî konumun ipuçlarını da daha bu sırada bize veriyor.

Siyâsal alandaki bu yeni gelişmeler elbette olağan karşılanmadı. Çünkü, İnönü, Başvekilliği döneminde hiçbir zaman "resmen istirahat için mezuniyet" almamıştı. Ayrıca, kendi isteği ile izinli olduğu zamanlarda da, her zaman Refik Saydam bizzat İnönü tarafından Başvekâlete vekâleten atanırdı. Oysa şimdi Celâl Bayar, İnö-

---

76 **Ulus**, (21.9.1937).

77 Us, **age**, s. 205.

78 **Tan**, (21.9.1937).

79 Kutay, **Celâl Bayar'ın Yazmadığı ve Yazmayacağı Üç Devirden Hakikatler**, s. 151-152; Bozdağ, **Bir Çağın Perde Arkası (Atatürk-İnönü, İnönü-Bayar Çekişmeleri)**, s. 133-134.

80 Bozdağ, **Bir Çağın Perde Arkası (Atatürk-İnönü, İnönü-Bayar Çekişmeleri)**, s. 133; Atay, **Çankaya**, s. 498.

nü'nün vekili olarak bizzat Atatürk tarafından Başvekâlete atanıyordu. Atama işlemindeki resmiyet ve soğukluk da dikkati çekecek derecede belirgindi.[81]

Bu aşamada, İnönü'nün Başvekillikten ayrılmasının ve Bayar'ın (önce vekâleten) Başvekil olmasının nasıl değerlendirildiğini daha yakından görelim.

Âsım Us, hâtıra notlarında, bu konuda şunları yazıyor:

> "Büyük Millet Meclisi'nin açılmasına muallâk olan en kuvvetli ihtimâl, Celâl Bayar'ın başkanlığı altında yeni bir kabinenin kurulmasıdır.
>
> Fakat bugünkü fiilî vaziyet, İsmet İnönü'nün Başvekil olması ve Celâl Bayar'ın Başvekil vekili bulunmasıdır.
>
> İsmet İnönü, birbuçuk ay sonra muhakkak sûrette çekilecekse, niçin bu karar bugünden tatbik mevkiine konulmuyor da, birbuçuk aylık bir fâsıla veriliyor?
>
> Bâzılarının iddia ettiği gibi, bu hususta hiçbir kânunî engel olmadığına ve Meclisin tâtil devresinde bulunduğu sırada dahi böyle bir değişiklik yapılabileceğine göre, bu sebebi yeni kabineyi teşkil için bir hazırlık devresine lüzum görülmesinde aramak doğru olur.
>
> Ayrıca, kabine reisliğinden çekilecek olan İsmet İnönü'nün yeni bir vazife deruhte etmesi, bunun için de Meclisin toplanmasına ihtiyaç görülmesi gibi ihtimâller hatıra gelir.
>
> Nihâyet İsmet İnönü'nün çekilerek, Başvekâlete Celâl Bayar'ın gelmesi ile bir siyâset değişikliği olmayacağının daha iyi tebârüz ettirilmesi için Meclisin içtimâ hâlinde bulunması daha faydalı olacağı düşünülmüş olabilir. (...)
>
> İsmet İnönü'nün, Atatürk'ten birbuçuk ay mezuniyet aldıktan sonra, İstanbul'da durmayarak, âilesiyle birlikte Ankara'ya gidişi, bu istirahat müddetinin birbuçuk aya münhasır kalmayacağını göstermişti.
>
> Bundan sonra muhtelif kaynaklardan gelen haberler bu ihtimâli teyid etti.
>
> Celâl Bayar, Meclis açılınca, kat'i olarak Başvekilliği deruhte edecek ve yeni bir kabine için çalışmaya başlayacaktır.
>
> Böyle bir değişikliği cumhuriyet ile idâre edilen bir memlekette tabiî görmek lâzım gelirken, bir takım dedikodular meydan almaktadır. (...)
>
> İsmet İnönü, iktidar mevkiine sarılarak, ondan ayrılmak istemeyen bir insan değildir. Şimdiye kadar Atatürk tutmuştur. Bu defâ müsaade etmiş ise, memleket menfaatlerinin yüksek bâzı icâpları olduğuna hükmetmek lâzım gelir. Bu icâp, Türkiye'nin bir tek kabine kurulabilir bir memleket

81 Us, age, s. 205.

olmadığı kanaatini dâhilde ve hâriçte göstermek olabilir. (...)

Dün olduğu gibi, bugün de Atatürk devrindeyiz.

İsmet İnönü, Celâl Bayar isimleri, bu devrin birer faslıdır ki, aralarında ruh ve renk itibârıyla hiçbir fark yoktur.

İsmet İnönü, yorgunluğu hasebiyle bugün işbaşından çekilmiştir. Yarın Atatürk'ün göstereceği sahada faziletli ve feyizli mesâîsinde yine memleketi müstefid edebilir."[82]

Hilmi Uran da, anılarında, Âsım Us'un görüşlerine katılıyor:

"Yalnız İnönü'nün Başvekillikten hemen ayrılmasından bâzı mahzurlar doğabileceğini düşünen Atatürk, bir ihtiyat tedbiri olmak üzere, ona iki [birbuçuk] aylık bir izin vermeyi münâsip görmüş ve öyle yapmıştır."[83]

Metin Toker de bu görüşlere katılıyor. Toker, hükûmette siyâsî kariyer bakımından Bayar'ın önünde yer alan Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya ile Hâriciye Vekili Tevfik Rüştü Aras gibi önemli isimler varken, özel olarak Celâl Bayar'ın seçilmesinin bir iktisâdî politika tercihi olduğunu da bu vesile ile bir kez daha vurguluyor:

"Celâl Bayar'ın ismi sürpriz tesiri uyandırmıştır. Atatürk'ün bir süre için, 'Evvelâ izinle yapalım' demesi, herhâlde Bayar ismine alışılmasını sağlamak husûsundan doğmaktadır. (...)

Atatürk'ün Bayar'ı seçmesindeki bir başka sebep, onun iktisâdî ve mâlî sahada 'İsmet Paşa politikası'ndan farklı; daha liberal bir görüşün sâhibi olmasıdır."[84]

Kâzım Özalp ise, "Niçin Bayar?" sorusunu, dönemin gergin siyâsî atmosferini göz önüne alarak ve çatışmaların dindirilmesini sağlayıcı bir başka boyuta da dikkat çekerek, şöyle yanıtlıyor:

"Atatürk, Celâl Bayar'ı çok severdi. İş Bankası'nı ona kurdurdu. Bundan da çok memnun idi. Celâl Bey de Atatürk'e çok bağlı idi.

Atatürk, o günlerde, 'Bundan sonra ben idâre edeceğim' diyordu. Bu duruma göre, ona her işi gelip soracak, danışacak ve her emrini yapacak ve daha doğrusu herşeyi rahat rahat söyleyebileceği bir Başvekil lâzımdı. Celâl Bey de bu bakımdan çok uygundu. Onun için seçti."[85]

---

82 Us, **age**, s. 208-213.

83 Uran, **age**, s. 303.

84 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (Metin Toker'in 12. Yorumu), **Hürriyet**, (24.1.1974).

85 Sabahattin Selek, "Ölümünün Birinci Yılında İnönü: Demokrasiye Geçiş, Atatürk-İnönü Ayrılığı", **Milliyet**, (8.1.1975).

Şevket Süreyyâ Aydemir de, Kâzım Özalp'ın bu görüşüne katılıyor:

> "Belki de daha uysal ve itaatli bir Başvekil, onun muhtâç olduğu istirahat havası için kendisine daha uygun geliyordu. Ve gâliba şu da vardı ki, hükûmeti biraz daha hareketli, biraz daha hamleli görmek istiyordu. Hükûmetin ise, bürokratik bir görünüş havasında, kendi içine kapandığı kanaatine de varmış olması, onu sarsmak, kımıldatmak ihtiyaçları duymuş olması da mümkündür."[86]

Aydemir, aynı noktayı bir kez daha vurguluyor:

> "Uysal ve itaatli bir Başvekil, onun son zamanlarında muhtâç olduğu bu istirahat havasını daha iyi sağlayabilirdi ve Celâl Bayar, bu bakımdan elbette İsmet Paşa'dan daha başka bir insandı."[87]

1937 yılının Eylül ayında Başvekâlette meydana gelen bu önemli değişimin, sâdece aradan zaman geçtikten sonra değerlendirildiğini düşünmek son derece yanıltıcı olur.

Aksine, o dönemde de bu değişimin nedenleri üzerinde duruluyor ve resmî açıklamaların dışında da kamuoyuna bilgi verilmeye çalışılıyordu.

Basında bu konuda verilen bilgilerin, dönemin koşulları ve tekparti dönemi basınının içinde bulunduğu siyâsî atmosfer göz önüne alınırsa, mümkün olabilen açıklıkta yazılabildiğini burada belirtmek isterim. Kişisel çatışmaların yazılabilmesi elbette mümkün değildi. Bu büyük siyâsî değişim, ancak hiçbir şeyin değişmediği ve değişmeyeceği üslûbundan hareket edilerek açıklanabilirdi. Nitekim öyle yapıldığını da görüyoruz.

Daha da ilginç olan nokta, İnönü'nün halefi olarak seçilen Celâl Bayar'ın, siyâsî bir rekâbetten değil, fakat iktisâdî politikadaki görüş farklarından dolayı seçildiğinin bu dönemde dahi basın organlarında yazılabilmiş olmasıdır.

Bu noktada, bu önemli siyâsî değişimin, dönemin basınında yarattığı yankılara değinmek istiyorum.

1937 yılı sonbaharındaki bu önemli değişim, basında büyük ilgi

---

86 Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 1), s. 515. Bu konuda benzer görüşler için bkz. Aydemir, **Tek Adam**, (Cilt: 3), s. 543-552; Atay, **Çankaya**, s. 483.

87 Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 1), s. 518.

uyandırmış ve yanlış yapmıştı.

Örneğin, Cumhuriyet gazetesi, İnönü'nün bu uzun iznini okuyucularına şöyle açıklamaya çalışıyordu:

> "Başvekilimiz Birbuçuk Ay Mezun
>
> Tahkikâtımıza nazaran, Başbakanın Reisicumhur nezdinde bu istirhâmına, doktorların bu kadarlık bir istirahat fâsılası için gösterdikleri lüzum âmil olmuştur. Başbakanın sıhhî vaziyetinde endişe olunacak hiçbir cihet yoktur. Mesele, yeni ve büyük işlerin başlangıcı olan Meclis içtimâi iptidâlarına kadar Başbakanın istirahat eylemesinden ibârettir."[88]

Tan gazetesinde ise, haberler çok daha açık bir biçimde yazılabilmişti:

> "Başvekâlette Kat'i Değişiklik
>
> C[elâl] Bayar Başvekil oldu.
>
> Fakat Meclis açılıncaya dek vekil sıfatı ile vazife görecektir.
>
> Bu kat'i tebeddülden ecnebi devletler de haberdâr edilmiştir.
>
> Tebeddül, hiçbir fikir ihtilâfından doğmamıştır. Atatürk ile İsmet İnönü arasındaki arkadaşlık ve sevgi her vakitki kadar derin ve samimîdir."[89]

Tan gazetesinin bu cesur haberciliği hayli şaşırtıcıdır. Ama belki de daha da şaşırtıcı olan, gazetenin, değişimin "iktisat dâvâsı" ile yakın ilgisine dikkat çekmesidir ki, bu dönemde bu konu sâdece aşağıdaki satırlarda ve şu şekilde dile getirilebilmiştir:

> "Fakat tekâmülümüzde öyle bir merhaleye gelinmiştir ki, serdeki fidanı açık havaya çıkarmak, geniş bir sûrette dal budak sâhibi olmasına imkân hazırlamak icâp etmiştir.
>
> Bir büyük asker ve diplomata ihtiyaç gösteren makam, bu yeni devrede bir iktisatçıya lüzum göstermiştir. En kestirme yol, bu iktisatçıyı doğrudan doğruya işbaşına getirmek; para, ziraat, iktisat şeklinde olan memleket dâvâları ile yeni bir tarzda ve yeni usûllerle uğraşmasına imkân bırakmaktı.
>
> İşte Başvekâlette değişiklik saiklerini bu yolda tahmin etmek câizdir.
>
> Dediğimiz gibi, bunda inkılâp cephesinde, kıymetli çalışma arkadaşları arasında en küçük bir ahenksizliği hatıra getirecek hiçbir nokta yoktur."[90]

---

88 **Cumhuriyet**, (21.9.1937).

89 **Tan**, (26.9.1937)

90 **Tan**, (26.9.1937)

Diğer yandan, Ahmet Emin Yalman, yine Tan gazetesinde, yine aynı gün şunları yazıyordu:

> "Başvekil İsmet İnönü'nün birbuçuk ay izin için ricâ ettiği resmî bir tebliğ şeklinde duyulunca, siyâsî hayat içinde bulunanlar bunun mânâsını tefsirde güçlük çekmediler.
>
> İsmet İnönü, hiç şüphesiz Başvekâletten istifâ arzusunu göstermiştir.
>
> Birbuçuk aylık zamânın tam Meclisin açılışına tesâdüf etmesi de, vaziyeti bu bakımdan aydınlatmaya yardım ediyordu. Yeni Vekiller Heyeti'nin kurulması için Meclisin açılmasına ihtiyaç var. Meclis açılıncaya kadar vaziyetin idâresi için de tabiî şekil, ancak Başvekilin mezun sayılması ve yeni Başvekilin Meclis açılıncaya kadar vekil adı altında vazife görmesi olabilir. İşte tutulan yol budur. (...)
>
> Önümüzde bulunan dâvâlar olduğu için, Atatürk, inkılâbımızın yeni merhalesinde doğrudan doğruya bir iktisatçının işbaşında bulunmasının faydalı ve amelî bir hareket olacağını düşünmüştür.
>
> Prensip itibârıyla bu karâra vardıktan sonra, bu mevkii Celâl Bayar'ın doldurmasından tabiî birşey olamazdı.
>
> Celâl Bayar, Türk bankacılığında ve Türk iktisâdî hayâtında geniş görüşü, amelî ve verimli çalışma usûlleri, prensiplere bağlılığı sâyesinde memleket için hayırlı varlıklar kurmuş, yeni yeni çığırlar açmıştır. Demek ki, inkılâbın yeni devresinde hükûmetin başına geçen yeni Başvekil, üzerine aldığı vazife bakımından çok esaslı tecrübelerden geçmiş, kıymetli bir şahsiyettir.
>
> Mâziden kalan en fenâ miraslardan biri de, kırtâsî zihniyettir. İdâre mekanizması içinde saplanıp kalmış olan bu zihniyet ve bunun doğurduğu dar usûller, geniş ölçüde bir inkişâfın engelidir.
>
> Celâl Bayar, mâzinin bu fenâ mirasını az bir zamanda tasfiye etmek husûsunda memleketin en ziyâde güvenebileceği bir şahsiyettir."[91]

Tan gazetesi, Başvekâletteki değişimin kalıcılığına ilişkin haberini ertesi gün bir kez daha yineliyordu:

> "Henüz resmiyet kesbetmeyen bir Başvekâlet değişikliğinden ecnebi sefirlerin resmen haberdâr edilmesi elbette akla gelemez. Fakat hükûmetimizle temasta bulunan bütün ecnebi sefirlere gayri resmî sûrette haber verilmiştir ki, Celâl Bayar'ın Başvekâlete geçmesi takarrür etmiş bir meseledir."[92]

---

91 Ahmet Emin Yalman, "Başvekâlette Değişiklik", **Tan**, (26.9.1937). Ayrıca bkz, Us, **age**, s. 211.

92 **Tan**, (27.9.1937).

Basında yayınlanan haberler ve muhtemelen kamuoyundaki söylentiler arttıkça, resmî bir açıklama yapılması zorunlu hâle gelmiş olmalı ki, 27 Eylül'de, Başvekil vekili ve İktisat Vekili Celâl Bayar'a hitâben bir tebliğ yayınlanır:

> "Başvekil Malatya mebusu İsmet İnönü, şiddetli sürmenaj neticesi olarak mutlak istirahat şeklinde mezuniyete ihtiyaç hissetmekte olduğundan bahisle, tedâvisini bitirebilmek üzere birbuçuk ay müddetle mezuniyet istemiş ve talebi tensip edilerek, Başvekâlet vekâletine sizin tâyininiz muvafık görülmüş, keyfiyet BMM Riyâseti'ne ve kendisine tebliğ edilmiştir."[93]

Basında yayınlanan haberler üzerine ve nihâyet resmî açıklamadan sonra, Başvekâletteki değişimin aslında kalıcı olduğunu Cumhuriyet gazetesi de doğrulamak zorunda kalacaktır. Cumhuriyet gazetesi, ertesi gün, 28 Eylül'de, "İsmet İnönü'nün mezuniyeti bitince, Başvekâlete Celâl Bayar'ın geleceği anlaşılıyor" şeklinde yazıyordu.[94]

Ancak Cumhuriyet gazetesinde, aynı gün yayınlanan bir başka yazıda, "Kendi Kendimizi Tenkit: Hükûmet ve Matbuat Disiplini" adlı makâlede ise, Tan gazetesinin bu cesur haberciliği sert bir biçimde eleştiriliyordu:

> "Muzır elemanların aleyhimize yapabilmeleri muhtemel spekülasyonlara meydan vermemek için, son vaziyetin izâhında matbuatın teenni ile hareketi bir vazife bilinmiş, hattâ İstanbul Vilâyeti'nin bir tebliği ile Başvekâletteki tebeddüle dâir birdenbire curcuna şeklini alıveren neşriyata devâmın câiz olmadığı bildirilmişti."[95]

Yunus Nâdi'nin yönetim ile olan yakın ve samimî ilişkileri de göz önüne alınırsa, deyim yerinde ise, yarı-resmî nitelik taşıyan bu uyarılara dikkati çekmek isterim.

Cumhuriyet gazetesinin doğrudan Tan gazetesine yönelik bu suçlamalarının yanında, yine aynı gün, Yunus Nâdi, "Hükûmet Tebeddülü Eftrâfında Mülâhazalar" adlı makâlesinde şunları yazıyordu:

---

93 Cumhuriyet, (28.9.1937).

94 Cumhuriyet, (28.9.1937).

95 Cumhuriyet, (28.9.1937).

"Başvekil İsmet İnönü'nün, Büyük Başbuğ Cumhurreisimizden istirahat ihtiyâcı ile istirhâm ederek istihsâl ettiği birbuçuk aylık mezuniyeti hitam bulduktan sonra dahi, hükûmet reisliğine avdet etmeyeceği ve buna göre, Başvekil vekili Celâl Bayar'ın, önümüzdeki ikinciteşrin iptidâsında açılacak Meclise Başvekil olarak yeni kabinesi ile geleceği anlaşılıyor. (...)

Gerek İsmet İnönü, gerek Celâl Bayar, Büyük Şefin en yakın ve en sevdiği arkadaşlarıdır.

Binaenaleyh vûkûu kararlaşan değişiklikte, siyâsî bir noktai nazar farkı gibi herhangi derecesinde bir ihtilâf tasavvur etmeye imkân yoktur.

Cumhuriyet Halk Partisi'nin bir hükûmetini, aynı partinin diğer bir hükûmeti istihlâf etmiş olacaktır. O kadar... (...)

Celâl Bayar'a gelince...

İş Bankası'ndan İktisat Vekâleti'ne geçen bu kıymetli arkadaşın, memlekette millî ekonomi fikirlerini yaratanların en başında gelenlerinden olduğunu bütün millet bilir. (...)

Memlekette hizmet safında sâdece nöbet değiştiriliyor gibi bir vaziyet önündeyiz."[96]

Ancak, basına yansıyan haberler ile resmî tebliğ arasında hâlâ önemli bir fark vardı. Başvekâletteki değişimin kalıcı olduğu henüz resmen doğrulanmamıştı.

Gerçi kamuoyu, basın aracılığı ile, İnönü'nün izin almasından yalnızca bir hafta sonra, ayrılığın kalıcı olduğunu öğrenmişti. Ancak bu, basındaki söylentiye dayalı haberlerin bir sonucuydu. Henüz resmî bir bilgi yoktu.

28 Eylül târihli Tan gazetesinde ise, siyâsî gelişmelerle ilgili daha çok söylentiye dayalı haberlere yer veriliyordu. Buna göre, Teşkilâtı Esâsîye Kânunu'nda değişiklik yapılacak ve TBMM toplantısından sonra da seçime gidilecekti. Dahası, bu arada seçim kânunu da değişecek ve tek dereceli seçim sistemi kabul edilecekti. Ayrıca, hükümette de değişiklik yapılacağına ilişkin haber, yorum ve tahminler ardı ardına sıralanıyordu.[97]

Nihâyet aynı gün, 28 Eylül'de yayınlanan yeni bir resmî tebliğ ile durum açıklığa kavuşturuldu. Ancak resmî tebliğ, sâdece fiilî durumun aydınlatılmasına yönelik değildi. Bunun yanı sıra, resmî

96 **Cumhuriyet**, (28.9.1937).

97 **Tan**, (28.9.1937).

tebliğ ile, bu konuda basında yayınlanan, özellikle de Tan gazetesinde yayınlanan haberler sert biçimde ve şiddetle eleştiriliyordu:

> "Resmî Tebliğ
>
> Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'nden tebliğ edilmiştir:
>
> Başvekil İsmet İnönü'nün mezuniyet alması üzerine bâzı gazetelerde rivâyet şeklinde çıkan ve hakikate uygun olmayan şâyialar, içeride ve dışarıda yanlış akislere meydan verecek bir mâhiyet almaktadır.
>
> Başvekil İsmet İnönü mezuniyet almıştır ve Meclis toplandığı vakit Celâl Bayar'ın Başvekâlet makâmına getirilmesi takarrür etmiştir.
>
> Şâyialar nâmı altında Tan gazetesinin 28 Eylül târihli nüshasında çıkan Teşkilâtı Esâsîye Kânunu'nun tebdili mâhiyetindeki yazılar ve intihâbatın yenilenmesine âid rivâyetler, hiçbir esâsa istinâd etmeyen haberlerdir.
>
> Bâzı gazetelerin, memleketimizin esaslı işleriyle alâkadar rivâyetleri, hiçbir kontrole tâbi tutulmaksızın ve mesul ve salâhiyetli merciilerden tahkik etmeden, herhangi uzak ve yabancı bir memlekette geçiyormuş gibi ve lâubâli bir tonda neşretmeleri, milletimizin yüksek menfaatleri ile hiçbir vakit kâbili telif değildir ve Türk efkârı umûmîyesinin böyle hareketleri tasvip etmeyeceğine şüphe yoktur."[98]

Resmî tebliğ ile İnönü'nün Başvekâletten kesin olarak ayrıldığı resmen doğrulanmış oluyordu. Bu doğrulama, mezuniyet haberinden tam bir hafta sonra yapılmıştı. Ancak İnönü, resmî plânda Başvekillik görevini hâlâ sürdürüyor görünüyordu.

Yayınlanan resmî tebliğ, sâdece son siyâsî durumun açıklığa kavuşturulması ile ilgili değildi; diğer yandan da, tek-parti dönemi basınının içinde bulunduğu siyâsî atmosferi yansıtıyordu. Tebliğ, basının serbestlik derecesini ve çerçevesini çizmesi bakımından da üzerinde durmayı gerektirir.

Görüldüğü gibi, tek-parti dönemi basını, hiç kuşkusuz Türk dış politikasına uygun düşecek bir biçimde, uzak, hattâ çok uzak ülkelerde meydana gelen siyâsî değişimlerin dedikodularını ve ayrıntılarını rahatlıkla yazabilirdi. Ancak, kendi ülkesindeki en önemli siyâsî değişimin nedenleri üzerinde duramaz, bu konuda herhangi bir görüş açıklayamaz ve konunun ayrıntılarını dahi yazamazdı. Basın, yukarıdan gelecek resmî açıklamaları beklemeli,

---

98 Cumhuriyet, (28.9.1937). Ayrıca bkz. Us, age, 211-212.

resmî tebliğleri yayınlamalı ve bununla da yetinmeliydi. Yunus Nâdi'nin deyimi ile, tek-parti döneminin "matbuat disiplini" elbette bunu gerektiriyordu.

Tek-parti yönetiminin, Tan gazetesinin bu cesur tutumunu, sâdece resmî tebliğin sert ve şiddetli eleştirileri ile yanıtladığını düşünmek yanıltıcı olur. Tan gazetesi, Matbuat Kânunu'nun 50. maddesi gereğince, "memleketin umûmî siyâsetine dokunacak neşriyattan dolayı", 28 Eylül'de, hükümet tarafından 10 gün süreyle kapatılacaktır.[99]

Fiilî değişimin resmî yorumunu ise, partinin ve hükümetin resmî gazetesi ve sözcüsü olan Ulus gazetesinde Fâlih Rıfkı Atay şöyle yapıyordu:

> "Bu değişmeyi, Cumhuriyet hükûmetinin iç ve dış politikası bakımından herhangi bir tefsire müsâit telâkki edenler, en kısa zamanda aldandıklarını göreceklerdir. (...)
>
> [Atay, İnönü ve Bayar'ı övdükten sonra şöyle devâm ediyor:]
>
> İsmet, bir kelime ile, harbte ve sulhta, Atatürk'ün emrinde ve Atatürk'ün evlât, arkadaş ve yoldaşı İsmet! (...)
>
> Yeni Türkiye'nin mâliye ve iktisat inkişâfının târihini yazacak olanlar, Celâl Bayar ismini hürmetle anmayı unutmayacaklardır.
>
> O, yalnız İş Bankası'nı değil, Türkiye'de modern millî bankacılık hayâtını kurmuş ve mâliye ve iktisat âleminin Türk unsuru ile kadrolanmasını temin etmiştir. (...)
>
> Atatürk'ü seven herkes Celâl Bayar'ın yardımcısıdır."[100]

Celâl Bayar'ın bir süre sonra Başvekil olacağı kesin olarak ve resmen açıklandıktan sonra, Bayar'ın Başvekâlet vekilliği (kendisi hâlen Başvekâleti vekâleten sürdüren İktisat Vekili idi) 20 Eylül'de başlamış ve yaklaşık olarak bir ay sürmüştür.

Başvekâlet görevini 20 Eylül'de bizzat Atatürk'ten İstanbul'da alan Bayar, 24 Eylül'de Ankara'ya döner ve ertesi gün, 25 Eylül'de, Ziraat Vekili Şâkir Kesebir ile İş Bankası'nı ziyâret ederek, İş Bankası Umum Müdürü Muammer Eriş ile görüşür.[101]

---

99 **Ulus**, (29.9.1937). Ayrıca bkz. Us, **age**, s. 213.

100 Fâlih Rıfkı Atay, "Başvekâlette", **Ulus**, (29.9.1937).

101 **Ulus**, (25-26.9.1937).

Bayar'ın yeni görevine başlar başlamaz, deyim yerinde ise, daha ayağının tozu ile, öncelikle İş Bankası Umum Müdürü Muammer Eriş ile görüşmesi, yeni Başvekilin belirgin eğilimini sembolize etmesi bakımından çok önemlidir.

Diğer yandan, bu sırada Bayar'ın Atatürk ile de sık sık görüştüğü anlaşılıyor.[102]

İsmet İnönü'nün siyâsî menkûbiyetine daha sonra yeniden dönmek üzere, bu noktada dikkatimizi, siyâsî bakımdan gözden ve itibardan düşmüş İnönü'den ayırarak, bu sırada siyâsî kariyerinin en yüksek noktasına ulaşmış olan Celâl Bayar'a ve kuracağı hükûmetin etkinliklerine çevirmemiz yerinde olur.

3) CELÂL BAYAR HÜKÛMETİ

Başvekillik görevini vekâleten yürüten İktisat Vekili Celâl Bayar, 25 Ekim'de, o zamana dek Başvekil olan İsmet İnönü'nün bu görevden resmen istifâsı sonucunda, Başvekil olur ve yeni hükûmeti kurmakla görevlendirilir.

Bayar Hükûmeti'nin Kuruluşu

İsmet İnönü, 25 Ekim'de Başvekillikten resmen istifâ eder ve istifâ resmî bir tebliğ ile duyurulur:

> "Resmî Tebliğ
>
> Malatya mebusu İsmet İnönü, bu ayın 25 inci günü Başvekâletten istifâsını vermiştir. (...)
>
> Hükûmet ve parti teşkilâtımızın birleştirilmesi dolayısıyla Malatya mebusu İsmet İnönü Parti Umum Reis Vekilliği'nden istifâ etmiş ve bu vazife Başvekil Celâl Bayar'a tevdi olunmuştur."[103]

Dikkat edileceği gibi, tebliğin son bölümü doğrudan CHP ile ilgiliydi ve Başvekil Bayar, aynı zamanda CHP Umûmî Reis Vekili oluyordu.

İsmet İnönü, sâdece hükûmetten ayrılmış olmuyor, fakat aynı zamanda parti üzerindeki denetimini de yitiriyordu.

---

102 *Atatürk'ün Nöbet Defteri.*

103 **Ulus, (26.10.1937).**

Ancak burada dikkat edilmesi ve üzerinde durulması gereken bir noktaya işâret etmek istiyorum. Belki de bu küçük ve önemsiz ayrıntının o dönemde hiç üzerinde durulmamış, hattâ farkına dahi varılmamıştı.

Aslında tebliğde söz konusu edilen (ve ikinci bölümde bir başka açıdan üzerinde duracağım) 1936 târihli genelge, sâdece "hükûmet ve parti teşkilâtı"nın birleştirilmesi ile ilgiliydi. Genelge, CHP Umûmî Reis Vekilliği'ne ilişkin bir düzenleme ile hiçbir şekilde ilgili olmadığı gibi, genelgede CHP Umûmî Reis Vekilliği söz konusu dahi edilmiyordu. Ancak, "parti ve hükûmet teşkilâtı"nın birleştirilmesi sonucunda, mantıken, nasıl Dâhiliye Vekilliği ile parti Genel Sekreterliği'nin aynı kişide birleşmesi gerekiyorsa, Başvekillik ile Parti Umûmî Reis Vekilliği'nin de aynı kişide birleşmesi gerekecekti. Dolayısıyla, bu aşamada, parti genelgesi uyarınca, Celâl Bayar CHP Umûmî Reis Vekili oluyordu.

Başvekil Celâl Bayar'ın CHP Umûmî Reis Vekilliği'ne atanması, aslında, bu konuda parti nizamnâmesinde öngörülen bir düzenlemeye dayanılarak yapılmalıydı. Ancak bu mümkün değildi. Çünkü, 1935 târihli CHP Nizamnâmesi'nde bu konuda herhangi bir hüküm yer almıyordu. Yâni, parti nizamnâmesi, partinin Umûmî Reis Vekili'nin nasıl atanacağına ve nasıl görevden alınacağına ilişkin herhangi bir düzenleme öngörmemişti.

CHP Umûmî Reis Vekilliği, bir makam olarak, 1923 târihli CHP Nizamnâmesi'nde yer almamıştı. CHP Umûmî Reis Vekilliği, Cumhuriyetin ilânından sonra, parti nizamnâmesinin herhangi bir hükmüne dayanmaksızın, doğrudan doğruya CHP Umûmî Reisi Mustafa Kemâl Paşa'nın İsmet İnönü'yü bu makâma ataması ile ihdâs edilmişti.

1927 târihli parti nizamnâmesinde ise, CHP Umûmî Reis Vekilliği artık bir makam olarak yer alacaktır. CHP Umûmî Reis Vekilliği'ne nasıl atama yapılacağına ilişkin olarak ilk kez 1927 târihli parti nizamnâmesine açık bir hüküm konulacak ve Umûmî Reis Vekili'nin bizzat Umûmî Reis tarafından atanacağı hükmü, nizamnâmeye eklenecektir.

Ancak 1931 târihli nizamnâmede artık bu yönde bir hükme rastlanmıyordu. Her ne kadar, parti nizamnâmesinde Umûmî Reis Vekili'nden söz ediliyorsa da, nizamnâmede bu makâma nasıl ata-

ma yapılacağına ilişkin bir açıklık yoktu.

1935 târihli nizamnâmede de bu durum devâm edecektir.

Yâni, 1937 yılında, parti nizamnâmesinde, CHP Umûmî Reis Vekili'nin atama yöntemi ile ilgili herhangi bir düzenleme bulunmuyordu.

İsmet İnönü, 1923-1937 yılları arasında, CHP'nin Değişmez Umûmî Reis Vekili olmuştur denilebilir.

Uygulamada, 1923-1937 yılları arasında, yaklaşık onbeş yıl boyunca, CHP Umûmî Reis Vekilliği makâmında herhangi bir değişiklik yapılmamıştı. 1937 yılının sonbaharında ise, CHP Umûmî Reis Vekilliği'nde ilk kez bir değişikliğe gidiliyordu.

1937 yılında CHP Umûmî Reis Vekilliği'nde yapılan değişiklik hiçbir şekilde parti nizamnâmesine dayandırılamazdı. Olsa olsa, 1927 târihli eski nizamnâmenin parti içinde yarattığı kuşkulu bir geleneğe dayanılarak, yeni Umûmî Reis Vekili'nin Umûmî Reis tarafından atanması söz konusu olabilirdi. Ancak bu yola gidilmediği görülüyor. Atama, herhâlde hukûkî ve meşru bir temel sağladığı düşüncesiyle, parti genelgesine bağlanacaktır.

Şimdi bu konuyu biraz daha yakından incelemeye çalışalım:

Bilindiği gibi, 1923-1938 yılları arasında, İsmet İnönü, iki kez Başvekillik görevinden ayrılmıştır. İlk kez, 24 Kasım 1924 târihinde Başvekillikten istifâ etmiş ve yeni hükûmet aynı gün Fethi Okyar tarafından kurulmuştu.

Mete Tunçay, tek-parti dönemi üzerindeki araştırmasında, bu değişim üzerine şu yorumu yapıyor:

> "İsmet Paşa, Başvekillikten ayrıldıktan sonra da, 'CHF Umûmî Reis Vekili' sıfatını muhafaza etmiştir. Yâni, Fethi Bey'e hükûmet verilmiş, ama parti teslim edilmemiştir. Bu, Fethi Bey iktidârının geçici olarak düşünüldüğünün bir kanıtı sayılabilir.
>
> Nitekim ikinci kez (1937'de Celâl Bayar'a) Başbakanlığı bıraktığında, CHP Genel Başkan Vekilliği'ni koruyamamıştır."[104]

Bayar, Mete Tunçay'a yazdığı özel bir mektupta, İnönü'nün CHP Umûmî Reis Vekilliği'ni korumak istemesine karşın, bizzat Atatürk'ün tâlimâtı ile, bu göreve getirildiğini açıklıyor:

---

104 Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, s. 105/dipnot 91.

"İstanbul/28 Eylül 1980

İsmet Paşa Başvekillikten ayrıldıktan sonra, CHP [Umûmî] Reis Vekilliği'nde kalmak için benim yanımda Atatürk'ten istekte bulundu. Atatürk, gâyet nâzik bir şekilde, 'Bu, usûlümüze aykırıdır' dedi ve beni göstererek, 'O vazifeyi de görecektir' diyerek ilâve etti. İsmet Paşa, bir şey söylemeden ayrıldı."[105]

Bu noktada iki saptama yapmak gerekiyor.

Birincisi, Atatürk'ün belirttiği gibi, parti içinde tek bir olay ile bu konuda bir geleneğin oluştuğu şüphelidir. Eğer böyle bir geleneğin oluştuğu kabul edilecek olursa, bu takdirde, geleneğin, 1937 yılının Ekim ayında uygulananın tam aksi olduğunu kabul etmek gerekir. Nitekim 1924 yılında Başvekâlette meydana gelen değişiklikte, İsmet İnönü CHF Umumî Reis Vekilliği sıfatını koruyabilmişti. Dolayısıyla da, bu kez, 1937 yılında, Atatürk'ün belirttiğinin aksine, parti içindeki geleneğin aksinin uygulandığına tanık oluyoruz.

İkincisi, eğer, Mete Tunçay'ın belirttiği gibi, ilk ayrılıkta CHF Umumî Reis Vekillliği'nin İnönü'de kalması, Fethi Okyar Hükümeti'nin geçiciliğine bir kanıt oluşturuyorsa, bu kez aksi olan durum, Bayar Hükümeti'nin kalıcılığına bir kanıt olarak değerlendirilmelidir.

Bayar Hükûmeti 25 Ekim'de açıklanır:

Adliye Vekili	:	Şükrü Saraçoğlu
Millî Müdâfaa Vekili	:	Kâzım Özalp
Dâhiliye Vekili	:	Şükrü Kaya
Hâriciye Vekili	:	Tevfik Rüştü Aras
Mâliye Vekili	:	Fuat Ağralı
Maarif Vekili	:	Saffet Arıkan
Nâfia Vekili	:	Ali Çetinkaya
İktisat Vekili	:	Şâkir Kesebir
Sıhhat ve İçtimâî Muavenet Vekili	:	Hulûsi Alataş
Gümrük ve İnhisarlar Vekili	:	Ali Râna Tarhan
Ziraat Vekili	:	Şâkir Kesebir

Daha sonra, 1938 yılının Nisan ayında yapılan bir ara seçimde, İktisat Vekâleti Müsteşarı Fâik Kurdoğlu Manisa mebusu olacak

105 Tunçay, age, s. 105/dipnot 91.

ve 13 Nisan'da da Şâkir Kesebir'in yerine Ziraat Vekâleti'ne atanacaktır.[106] Kurdoğlu'nun, Bayar'ın İktisat Vekilliği döneminde, Bayar'a hayli yakın olduğu bu atamadan hemen anlaşılıyor.

Yeni kurulan Bayar Hükümeti ile istifâ eden İnönü Hükümeti karşılaştırılacak olursa, yeni hükümetin, tek bir farkla, eskisinin aynı olduğu görülür. Yeni hükümette yalnızca İnönü Hükümeti'nde Sıhhat ve İçtimâî Muavenet Vekili olarak görev yapan Refik Saydam yer almamıştı.

Bu konuda yapılan resmî açıklama ise şöyleydi:

> "İsmet İnönü Kabinesi'nde Sıhhat [ve İçtimâî Muavenet] Vekili bulunan Refik Saydam, ahvâli sıhhiyesinin uzun müddet istirahat ve tedâviye muhtâç olması hasebiyle, yeni teşekkül eden kabinede vazife alamamıştır."[107]

Oysa gelişmelerin perde arkasını Âsım Us'un notlarından okuyabiliyoruz:

> "Celâl Bayar Kabinesi teşekkül edilmeden evvel, Atatürk, İsmet İnönü Kabinesi âzâsına birer birer sormuş... Celâl Bayar ile teşriki mesâî edip etmeyeceklerini anlamak istemiş... Yalnız Sıhhiye [Sıhhat ve İçtimâî Muavenet] Vekili Refik Saydam itirâz etmiş..."[108]

Hilmi Uran, anılarında, bu gelişmeyi şöyle değerlendiriyor:

> "Refik Saydam'ın o vakit kabineye girmek istememiş olması da, meyvelerini bundan sonraki senelerde müsbet ve menfî olarak vermiştir."[109]

Bu nedenle, Sıhhat ve İçtimâî Muavenet Vekâleti'ne, Refik Saydam'ın yerine, Hulûsi Alataş getirilmiş; Şâkir Kesebir ise, İktisat Vekili olmuştu.

Yine Hilmi Uran'ın anılarından, Bayar Hükümeti'nin kuruluşunda Atatürk'ün doğrudan oynadığı rolü yakından görmek de mümkündür:

> "O vakit işitildiğine göre, Başvekillik vazifesini üzerine alırken, Celâl

106 **Cumhuriyet**, (14.4.1938).

107 **Ulus**, (26.9.1937).

108 Us, **age**, s. 226.

109 Uran, **age**, s. 305.

Bayar, kim bilir, belki de İnönü gibi asker olmadığı için, Ordu üzerinde tesis edebileceği hâkimiyetten endişe izhâr etmiş ve Atatürk de bu ciheti kendisi sağlayacağını vaad ederek, böyle bir endişe taşımamasını Bayar'a tavsiye etmiştir.

Bunun gibi, merhum Ali Çetinkaya'nın Nâfia Vekâleti'nde bırakılmasını da Celâl Bayar'a yine Atatürk'ün tavsiye etmiş olduğu ve Çetinkaya'yı orada kalmak için ayrıca iknâ ettiği söylenebilir. Çünkü, o vakitler, Celâl Bayar ile Ali Çetinkaya'nın bu kabinede birlikte çalışamayacak kadar aralarının açık olduğu ve münâsebetlerinin, Refik Saydam ile Bayar münâsebetinden daha iyi olmadığı bilinen bir şeydi."[110]

Bayar Hükümeti, İnönü Hükümeti'nden farklı olmadığı gibi, Siyâsî Müsteşarlıklar'da da bir değişikliğe gidilmemişti.

Bu noktada, Siyâsî Müsteşarlıklar hakkında, kısa da olsa, bilgi vermek isterim.

Siyâsî Müsteşarlıklar, 1937 yılı başında Anayasada yapılan bir değişiklikle kurulmuşlardı.

10 Şubat 1937 târih ve 3115 sayılı yasa ile, bir yandan CHP'nin 6 ilkesi (6 Ok) Anayasaya girmiş; diğer yandan da, Anayasanın 44. maddesine şu fıkra eklenmişti: "Siyâsî Müsteşarları, Başvekil, Meclis âzâsı arasından seçerek, Reisicumhur'un tasdikine arz eder." Yine aynı yasa gereğince, Anayasanın 47. maddesi, "Vekillerin ve Siyâsî Müsteşarlar'ın vazife ve mesuliyetleri mahsus kânunla tâyin olunur" biçiminde değiştirilmişti. Anayasanın 49. maddesini de değiştiren yasa ile, Siyâsî Müsteşarlar'ın gerektiğinde Vekile vekâlet edebilecekleri de öngörülmüş ve eğer Siyâsî Müsteşar Vekil olursa, kararnâmesinin Meclise sunulacağı hükme bağlanmıştı. Anayasanın 50. maddesinde yapılan bir değişikle de, Siyâsî Müsteşarlar'ın TBMM karârı ile Divânı Âli'ye sevk edilebilecekleri öngörülmüştü. Yasa, Anayasanın 61. maddesini de değiştiriyor ve buna göre, Siyâsî Müsteşarlar'ın Divânı Âli'de yargılanabilecekleri hükme bağlanıyordu.

3117 sayılı yasa ile Siyâsî Müsteşarlar'ın durumu açıklık kazandı.

Yasaya göre, Siyâsî Müsteşarlık sayısı Başvekil tarafından saptanacak ve Cumhurbaşkanı tarafından onaylanan hükümet listesi ile

110 Uran, age, s. 304.

belirlenecekti. Bir Vekâlete birden çok Siyâsî Müsteşar atabilecekti. Siyâsî Müsteşarlar'ın görevleri, Vekâletin TBMM'deki işlerini Vekiller adına izlemek ve sonuçlandırmak, Vekillere yöneltilen soruları Vekil adına yanıtlamak, Vekilin bizzat yapacağı bütün işlerde ona yardımcı olmak ve yönetimi kendisine verilen belli Vekâlet hizmetleri hakkında gereken kararları almaktı. Siyâsî Müsteşarlar, ancak Başvekilin arzusu ile hükümet toplantılarına katılabiliyorlardı. Toplantı sırasında kulladıkları oylar ise, ancak danışma niteliğindeydi.

Kendilerine verilen işlerden dolayı kişisel sorumlulukları bulunduğu, hükûmetin ya da Vekilin istifâsı hâlinde, istifâlarının ya da düşmelerinin gerekmediği, görevlerinin sınır ve derecesi ile türlerinin kararnâme ile belirleneceği ilgili yasada öngörülmüştü.

29 Mart 1937 târihinde ise Siyâsî Müsteşarlar atanırlar:

Adliye Vekâleti Siyâsî Müsteşarı	: Salâh Yargı
Millî Müdâfaa Vekâleti Siyâsî Müsteşarı	: Necip Ali Küçüka
Dâhiliye Vekâleti Siyâsî Müsteşarı	: Abdulmuttalip Öker
Maarif Vekâleti Siyâsî Müsteşarı	: Nâfi Âtuf Kansu
Ziraat Vekâleti Siyâsî Müsteşarı	: Rızâ Erten
İktisat Vekâleti Siyâsî Müsteşarı	: Ali Rızâ Türel
Nâfia Vekâleti Siyâsî Müsteşarı	: Sırrı Day
Sıhhatve İçtimâî Muavenet Vekâleti Siyâsî Müsteşarı	: Hulûsi Alataş

Daha sonra, Hâriciye Vekâleti Siyâsî Müsteşarlığı'na Nûman Menemencioğlu getirilecek, Mâliye Vekâleti Siyâsî Müsteşarlığı'na Fâik Baysal ve boşalan Ziraat Vekâleti Siyâsî Müsteşarlığı'na da Tahsin Coşkun atanacaktır.[111]

Hilmi Uran, anılarında, Siyâsî Müsteşarlıklar'ın kurulmasını şöyle değerlendiriyor:

> "Bu, Vekillere yakın bir yardımcı olmak ve mebuslar arasından seçilip, tâyin edilmek üzere ihdâs edilmiş Müsteşarlıklar idi.
>
> Siyâsî Müsteşarlıklar'ın [Müsteşarlar'ın], mebus olmaları sebebiyle,

111 Tarhan Erdem, **Anayasalar ve Seçim Kânunları**, s. 31-40 ve 43-44; Goloğlu, **Tek Partili Cumhuriyet**, s. 210-220.

bilhassa Meclis çalışmalarında Vekillere verimli birer muavin olacakları düşünülmüş ve aynı zamanda eğer istidatları varsa, ileride birer Vekil sandalyesini işgâl için de yetişmiş olacaklarımülâhaza edilmişti."[112]

Siyâsî Müsteşarlıklar konusuna ileride yeniden değineceğim. O zaman konunun değişik boyutlarına da değinme fırsatı bulacağım.

Yeni hükûmetin resmî yorumu ise, Fâlih Rıfkı Atay'ın kaleminden şöyle yapılıyordu:

"Yeni Başbakan, memleket ekonomisinin mesûliyet makâmında, partinin devletçilik dâvâsını takviye etti.

O, devletçi prensibin zayıflığa uğramaması için, onu mutlaka ve en iyi muvaffak kılacak tedbirlere başvurmuştur.

Devletçiliğimizin bir husûsîyeti var: Biz yalnız müdahaleci değiliz; aynı zamanda işletmeciyiz. Müdahalecilikte dünyâ devletlerinin ekseriyesiyle berâberiz. Tecrübeler istifâdemize açıktır. Bundan başka doğrudan doğruya fabrika, mâden ve müessese işletiyoruz.

Celâl Bayar, bu hizmeti, büsbütün yeni zihniyet ve usûllerle temsil etmek lüzûmunu Kamutay'da muhtelif kânun müdâfaalarında izâh etmiştir.

Devletçilik prensibini muvaffakiyetsizlikle zayıflatabilir usûller yerine, onu muvaffakiyetlerle kuvvetlendirir usûller koymak..."[113]

Fâlih Rıfkı Atay'ın, Ulus gazetesinde, yeni hükûmetin ve Başvekilin özellikle devletçilik uygulaması ile ilgili yeni yaklaşımları olduğunu açıkça vurgulaması, Başvekâletteki değişimin temel nedeninin iktisat politikası ve devletçilik sorunu olduğu yolunda yukarıda uzun uzun sözünü ettiğim konunun başka bir vesile ile yeniden doğrulanması olarak değerlendirilmelidir.

Nitekim Atatürk de, 1 Kasım'da, TBMM'yi açış konuşmasında, aynı şekilde ekonomik sorunlara, özel olarak da devletçilik konusuna değiniyordu:

"Kesin zaruret olmadıkça piyasalara karışılamaz. Bununla berâber, hiçbir piyasa da başıboş değildir. (...)

Endüstrileşme karar ve hareketimize mütenâzır olarak bugünkü mevzuatımızda düşünülecek tâdiller ve ilâve edilecek bâzı yeni hükümler vardır.

Bunların başlıcalarını şöyle hulâsa edebiliriz:

---

112 Uran, age, s. 304-305. Ayrıca bkz. Us, age, s. 141-142.

113 Fâlih Rıfkı Atay, "Yeni Hükûmet", Ulus, (27.10.1937).

Sermâyesinin tamâmı veyâ büyük kısmı devlete âid ticârî-sınâî kurumların mâlî kontrol şeklini, bu kurumların bünyelerine ve kendilerinden istediğimiz ve isteyeceğimiz ticârî usûl ve zihniyetle çalışma icâblarına süratle tevfik etmek...

Bu gibi kurumların bugünkü usûllerle çalışabilmelerine ve inkişâf etmelerine imkân yoktur. (...)

Cumhuriyet bütçelerinin taayyûn eden ve dâimâ kuvvetlenmesi gereken müşterek husûsîyetleri, yalnız denkli oluşları değil, aynı zamanda, koruyucu, kurucu ve verici işlere, her defâsında daha fazla pay ayırmakta olmalarıdır."[114]

Bir hafta sonra, 8 Kasım'da, Bayar, yeni hükûmetin programını Mecliste okur.

Bayar Hükûmeti'nin programında, özellikle özel girişimin gelişmesi yolunda devletçe alınması gereken önlemler vurgulanarak, şu görüşlere yer veriliyordu:

"Bizim gibi parti hükûmetlerinin kendilerine mahsus bir programı yoktur. (...)

Tâkip edecekleri program, CHP'nin realist ve dinamik programıdır. (...)

Dâimâ her işte, plân, program ve rasyonel çalışmayı temel olarak alacağız. (...)

Hulâsa, politikamız zaman ve ihtiyâca uyan güdümlü ekonomi politikasıdır. (...)

Biz 'otarşist' değiliz. Fakat Türkiye'de, ekonomik şartlar mevcut ve millî ekonomi bakımından yapılması kâbil ve zarûrî herşeyi yapmak ve yaptırmak azmindeyiz.

Fert tarafından yapılabilecek işlerin, fertlerce yapılmasını himâye ve teşvik edeceğiz. Bu maksatla, sanâyi teşvik siyâsetimizde devâm edeceğiz.

Fakat ferdî mesâî ve sermâyenin bugün için yetmediği ve gidemediği işlerde, millî korunmanın gerektirdiği hususlarda, millî emniyeti ve umûmî menfaati temin etmek, ferdî mesâî ve sermâyenin çeşitlenip büyümesini kolaylaştırmak için devlet işbaşına gelecektir."[115]

İlginç olan bir başka nokta da, bu yönde bir gelenek olmamakla birlikte, Atatürk'ün Bayar Hükûmeti'nin programına sâhip çıkması

114 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, s. 392-405.

115 **Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri (1920-1953)**, s. 308-321.

ve bunu her vesile ile açıkça belirtmesidir.

Atatürk, henüz Bayar Hükûmeti'nin programı hazırlanırken, 5 Kasım'da, Bayar'a şu mesajı yolluyordu:

> "B[ay] Bayar
>
> Programınızı okudum. Kıymetli bir iş programıdır. Hayırlı olsun. Cümlenize kolaylıklar ve başarılar dilerim.
>
> Kemâl Atatürk. 5.11.1937."[116]

Atatürk, Bayar Hükûmeti'nin Meclisten güvenoyu aldığı günün akşamı da, bu kez Çankaya'da, Bayar'a, hükûmet üyelerinin önünde, şöyle hitâb eder:

> "Millete yepyeni bir program bildirdiniz. Bu program, benim millete vaad ettiğim hususlardır. Celâl Bayar ve arkadaşları, benim millete vaad ettiklerimi yapacaklarını bana ve millete vaad ettiler. Ben, milletle berâber, Celâl Bayar'ın ve arkadaşlarının programının nokta nokta tatbik edildiğini takip edeceğim."[117]

Hükûmet programının okunmasından sonra, Bayar Hükûmeti için yapılan güven oylamasında, hükûmet, TBMM üye tam sayısı olan 399 mebustan oylamaya katılan 364'ünün oybirliği ile Meclisten güvenoyu alır.[118]

Bayar Hükûmeti'nin programı, esas itibârıyla, Atatürk'ün 1 Kasım'da TBMM'yi açış konuşmasında verdiği tâlimatların âdetâ yeniden ifâdesiydi. Hattâ Bayar'ın okuduğu program metninde "Şef" deyiminin bir hayli sık geçmesi de hemen dikkati çekiyordu. Bayar, hükûmet programında tam 39 kez "Şef"in tâlimatlarından söz ediyordu. Programda Atatürk'ün adı ise toplam beş kez geçiyordu.

Bayar, eski hükûmet üyelerini ve Siyâsî Müsteşarları değiştirmemişti.

Ancak hükûmet programında ekonomik sorunları vurgulamanın gayreti içindeydi. Yeni Başvekil, hiçbir şeyin değişmediği ve değişmeyeceği geleneksel söylemi içinde, yeni iktisâdî politika eğilimlerini tanıtmaya çalışıyordu. Bununla birlikte, görüldüğü gibi, başlangıçta radikal bir değişim programı ortaya konulmamıştır.

---

116 **100. Yaşında Celâl Bayar'a Armağan**, s. 140.

117 **100. Yaşında Celâl Bayar'a Armağan**, s. 140.

118 Goloğlu, **Tek Partili Cumhuriyet**, s. 278.

Oysa, daha başlangıçtan itibâren, gerek yabancı basın, gerekse Türk basını, siyâsal ve ekonomik alanda önemli değişimler olacağı beklentisi içindeydi.

Bayar'ın, İnönü'nün temel iktisâdî politikalarını (yâni, sıkı para politikası, denk bütçe, düşük yatırım programları ile düşük ithâlât kapasitesi vb.) değiştireceği daha ilk zamanda basında yer almıştı. Buna karşılık, Bayar, göreve başladığının daha ilk günlerinde, 24 Eylül'de, "Paramızın kıymeti asla düşürülmeyecek" diyordu.[119]

Kemâl Karpat, siyâsal yapıda da radikal bir değişiklik beklentisi olduğunu şöyle ifâde ediyor:

> "İnönü'nün yerine Bayar'ın Başbakan oluşu, bâzılarınca rejime demokratik bir nitelik verilmek istendiği şeklinde yorumlandıysa da, bu tahminler doğru çıkmadı."[120]

Bayar, yeni hükümetin programını okurken, eski Başvekil İsmet İnönü'den de saygıyla söz etmeyi ihmâl etmiyordu:

> "İnkılâbın bidâyetinden beri zaman zaman refâkatinde çalışmak, fakat asıl maksat için fâsılasız arkadaşlık etmek şerefini taşıdığım selefim Malatya mebusu İsmet İnönü'yü hürmet ve muhabbetle anmayı zevkli bir vazife telâkki etmekteyim."[121]

Atatürk, Başvekâletteki değişiklikten sonra, yanında Başvekil Celâl Bayar olduğu hâlde, bâzı Vekillerle birlikte Doğu seyahatine çıkar.[122]

Bu seyahatin, yeni Başvekili tanıtma amacı taşıdığını düşünebiliriz. Atatürk'ün bâzı önemli değişim programlarından önce ve sonra, halkla doğrudan ilişki kurmak ve programını halka tanıtmak amacı ile, bu tür gezilere çıktığı burada hatırlanmalıdır.

İktisâdî ve Siyâsî Alanda Yeni ve Önemli Atılımlar

Bayar Hükümeti'nin açıklanan resmî politikası, hiç olmazsa başlangıçta, İnönü Hükümetlerinden farklı değildi.

---

119 **Ulus**, (25.9.1937). Ayrıca bkz. **Yabancı Matbuat Bülteni**, (Eylül-Ekim 1937).

120 Kemâl Karpat, **age**, s. 65/dipnot 110.

121 **Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri** (1920-1953).

O hâlde gerçek farklılıklar, (eğer varsa), elbette ancak uygulamada ortaya çıkacaktı.

Bu aşamada, yeni Bayar Hükûmeti'nin iktisâdî ve siyâsî alandaki etkinliklerine eğilmemiz gerekiyor.

Ekonomik Politika

Denizbank Kânunu

Atatürk, 1 Kasım'da, TBMM'yi açış konuşmasında, "şu günlerde Yüksek Meclise (...) Denizbank hakkında bir lâyiha gelecektir" diyordu.

1930'lu yıllardaki devletçilik politikası, ulaştırma sektöründeki, özel olarak da deniz yollarındaki uygulamalar ile göze çarpmıştı.

Korkut Boratav, bu durumu şöyle anlatıyor:

> "1932-1939 yılları arasında, demiryollarının, denizyollarının ve rıhtım işletmelerinin tamâmen devletleştirildiğini görüyoruz. Ekonominin herhangi bir kolunda kamu sektörünün bu derecede ve bu hızla hâkim olduğuna rastlanmamaktadır. (...)
>
> Denizyollarında, özellikle de iç hatlardaki posta seferlerinde, devlet işletmelerinin hâkimiyeti ise, tartışmalı bir biçimde gerçekleştirilmiş ve bu icraat, devletçiliğin gelişimi bakımından da ilgi çekici ve önemli bir aşama olmuştur."[123]

Bu konudaki eski mevzuat ile değişikliklerini yine Korkut Boratav'ın incelemesinden izlemek yararlı olacaktır:

> "Türkiye İskele ve Limanları Arasında Posta Seferleri Hizmetlerinin Devlet İdâresine Alınmasına Dâir Kânun'a göre, Türk limanları arasındaki posta seferleri devlet tekeline verilmekte ve bu işte çalışan özel kişilere âid gemiler ihtiyârî bir devletleştirmeye tâbi tutulmaktadırlar. (...)
>
> Kânuna göre, Türk limanları arasında muntazam posta seferleri yaparak, yolcu, hayvan, eşya nakli devlet tekeline geçmektedir.
>
> Ancak, şilepçilik, özel tertibatlı hayvan nakli, liman-içi ve körfez-içi

---

122 Atatürk ve berâberindeki heyet, 12 Kasım'da trenle Ankara'dan hareket eder. 13 Kasım'da Sivas'a, 14 Kasım'da Malatya'ya, 15 Kasım'da Diyarbakır'a, 17 Kasım'da Elazığ'a, 18 Kasım'da Adana'ya, 19 Kasım'da Mersin'e ve Konya'ya, 20 Kasım'da da Afyon'a varan heyet, aynı gün Eskişehir üzerinden Ankara'ya döner. Mehmet Önder, **Atatürk'ün Yurt Gezileri**.

123 Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 269.

nakliyat ve devletin muntazam vapur işletmediği limanlar arasında yapılan nakliyat devlet tekeline tâbi değildir."[124]

Mustafa Şeref Özkan'ın İktisat Vekili olduğu dönemde kabul edilen yasa, devlet tekeline alınan alanda hâlen posta seferleri yapan özel kişilere âid gemilerin, devlet tarafından belirli koşullarla satın alınmasını öngörüyordu.

O sırada böyle bir yasa çıkarılmasının nedenini ise, Korkut Boratav şöyle açıklıyor:

> "Cumhuriyetten sonra, yabancılara muhtâç olmaksızın kıyı ulaşımını yapabilmek için, bir yandan Seyrisefâin idâresi yeni gemilerle genişlemiş, öte yandan armatörlere gemi almaları için büyük kolaylıklar tanınmış ve neticede gemilerimiz ihtiyâcı aşacak kadar çoğalmıştır. Bu duruma bir de büyük buhrânın sâhil nakliyatı üzerindeki etkileri eklenince, özel armatörlerle Seyrisefâin arasında kıyasıya bir rekâbet başlamış[tı]."[125]

Ancak özel kişilerin elindeki gemiler, eğer muntazam sefer yapmaya elverişli ve iki ay içinde de gemilerin satılacakları bildirilir ise, devletçe satın alınacaklardı. Gemilerin alım fiyatları bir komisyon tarafından saptanacaktı. Fakat ekonomik buhran sonucunda hızla düşen fiyatlar nedeni ile, armatörlerin bir zarâra uğramamaları için, gemiler piyasa fiyatından daha yüksek bir değere satın alınacak ve bedelleri nakden ödeninceye dek, gemileri kullanma hakkı armatörlere âid olmaya devâm edecekti.

TBMM'de eleştirilen tasarı, sonunda yasalaşmış, ancak Bayar'ın İktisat Vekili olmasından sonra, yasanın değişeceği beklentisi içinde, gemisini satmak için hiçbir armatör girişimde bulunmamıştı.[126]

124 Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 269-270. Ayrıca bkz. Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, s. 250-251.

125 Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 270. Ayrıca bkz. Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, s. 251-252.

126 Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 269-270; Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, s. 252.

Özel girişime karşı sert önlemler içeren bu katı devletçi yasa tasarısına özel gemi sâhipleri de karşı çıktılar. Tasarının TBMM'de kabul edilmemesi için propaganda yaptılar ve mebuslar arasında kulis faaliyeti yürüttüler. Fakat bu çabalarından bir sonuç alamadılar.

Ancak, Meclis'te tasarının görüşülmesi sırasında bâzı milletvekillerinin tasarıyı ve tasarının

Gerçekten de Bayar'ın İktisat Vekili olmasıyla, 9 Temmuz 1932 târih ve 2068 sayılı yasa, 29 Mayıs 1933 târih ve 2239 sayılı Denizyolları İşletme Kânunu ile değiştirilecektir.

Yeni yasanın gerekçesinde, 2068 sayılı yasanın özel deniz ticâretini hemen hemen ortadan kaldırdığına işâret ediliyor ve özel deniz ticâretinin genişletilmesi arzusu vurgulanıyordu.

Korkut Boratav, yeni yasayı şöyle değerlendiriyor:

> "Kânun, 2068 sayılı kânunla karşılaştırılırsa, özel armatörlerin de posta seferleri yapmasını mümkün kıldığı için, daha liberal bir içerik taşımaktadır.
>
> Ancak, 2068 sayılı kânundan önceki yıkıcı rekâbet hâlinin yeniden doğmaması için, piyasaların bölünmesi ve fiyat tesbitlerine ilişkin hükümler konmuş, seferlerin devletçe denetlenmesi imkân dâhiline alınmıştır."[127]

Ancak bu nispeten liberal eğilimli yasa da amaçlananın tam tersi bir sonuç verecektir.

Korkut Boratav, bu olumsuz sonucu şöyle özetliyor:

> "2239 sayılı kânun da posta seferlerinde devlet tekeli ile sonuçlanmış, hattâ özel silepçiliği eski kânuna kıyasla yeni sınırlamaların altına sokmuştur."[128]

Bu yasadan sonra, 31 Mayıs 1933 târih ve 2248 sayılı Denizyolları ve Akay İşletmeleri ile Fabrika ve Havuzlar Hakkında Kânun kabul edilecektir.

Yasa, Seyrisefâin Müdürlüğü'nü kaldırıyor ve yeni bir örgütlenme öngörüyordu. Eski merkezî yönetimin sorumluluğu altındaki tüm işler yeni ve ayrı yönetim birimlerine bağlanıyordu.

Bu yasanın yanı sıra, 18 Mayıs 1934 târih ve 2521 sayılı Liman İşlerinin Hükûmetçe İdâresine Dâir Kânun, 10 Haziran 1936 târih ve 3023 sayılı İstanbul ve İzmir Limanlarının Sûreti İdâresi Hak-

---

ardında yatan görüşleri eleştirmeleri göz önüne alınırsa, söz konusu dilekçede öne sürülen görüşlerin Mecliste de taraftar bulduğu (ya da taraftârı olduğu) kabul edilebilir. Cemil Koçak, "Türkiye İktisat Târihinden Bir Belge: Devletçilik ve Teşebbüs-ü Şahsî. Millî Vapurcularımızın Bir Ârîzası", **Yapıt**, (Toplumsal Araştırmalar Dergisi), Sayı: 13, (Kasım-Aralık 1985), s. 133-137.

127 Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 273-275. Ayrıca bkz. Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, s. 252-253.

128 Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 275. Ayrıca bkz. Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, s. 252-253.

kında Kânun ve 10 Haziran 1936 târih ve 3025 sayılı Van Gölü İşletmesi Kânunu, bu dönemde denizyolları ile ilgili devlet girişimlerini ortaya koymaktadır.[129]

Denizyolları işletmesinde ve yönetiminde verimli bir çalışma düzeninin sağlanamamış olması sonucunda ve bu alandaki devlet girişimlerine yeni bir örgütlenme içinde hız verilmesi düşüncesiyle, Bayar Hükümeti'nin kuruluşundan sâdece iki ay sonra, 27 Aralık 1937 târih ve 3295 sayılı Denizbank Kânunu TBMM'ye sunulur ve kabul edilir.

Yasanın gerekçesinde, eski mevzuatın yönetimde bir parçalanma yarattığı, rasyonel ve verimli bir örgütlenme sağlayamadığı vurgulanıyor ve denizcilik işlerinin tek bir elde toplanmasının yararları belirtiliyordu. Kredi ve finansman sağlayabilmek için de bu yeni kuruluşun bir banka biçiminde örgütlenmesi gerekli görülmüştü. Denizbank, Seyrisefâin İdâresi'nden doğan kurumları (Denizyolları İşletmesi'ni, Akay İşletmesi'ni, Fabrika ve Havuzlar Müdürlüğü'nü, İstanbul, İzmir ve Trabzon Limanları'nın İşletme Müdürlükleri'ni ve Van Gölü İşletme İdâresi'ni) ve liman işletmelerini içerecekti. Söz konusu yönetimlerin tüm varlıkları ile devletin vereceği sermâye, Denizbank'ın ana sermâyesini (50.000.000 TL) oluşturacaktı.

Korkut Boratav, Denizbank hakkında şu bilgileri veriyor:

> "Denizbank'ın yapacağı işler ise, şöyle sayılmaktadır:
>
> 1) Bu kânunla uhdesine geçen inhisar ve imtiyazları işletmek,
>
> 2) İnhisarları gerektirmemek şartı ile, deniz, göl, nehir ve limanlarda ve bunların kıyılarında deniz ticâreti, denizcilikle ilgili sanâyi ve inşaat ile sâir denizcilik işlerini ve Bakanlar Kurulu karârıyla zorunlu görülecek iskeleler veyâ şehirler *arasında karayolu nakliyatı yapmak*,
>
> 3) Denizcilik işleriyle ilgili kredi açmak,
>
> 4) Her türlü banka muamelesi yapmak,
>
> 5) Denizlerimizi ilgilendiren turizm meseleleriyle uğraşmak,
>
> 6) Deniz yardım teşkilâtını ve Devlet Reisi'ne âid deniz vâsıtalarını yönetmek.
>
> Denizbank'ın bankacılık dışı hizmetlerinin târifelerini, İktisat Vekâleti ve banka temsilcilerinden kurulu bir komisyon bir yıl için tesbit eder. De-

129 Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 276-278; Tekeli-İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, s. 253-255.

nizbank'a intikâl edecek kurumlar, Bakanlar Kurulu karârı ile tüzel kişiliği hâiz kurumlara veyâ şirketlere dönüştürülebilir. Şirket hâlinde hisselerinin nâma muharrer ve hissedarlarının Türk olmaları şarttır."[130]

Korkut Boratav, Denizbank Kânunu'nu devletçilik politikası açısından da şöyle değerlendiriyor:

"Denizcilik işlerimizde kânun, bâzı yönleriyle daha devletçi, bâzı yönleriyle de daha ılımlı bir görünüş taşımaktadır.

Daha devletçi olan hükümleri, Denizbank'a, tekeli getirmemek şartı ile, deniz ticâretine girişmek, denizcilikle ilgili sanâyi ve inşaat yapmak ve Bakanlar Kurulu karârı ile belirli yerler arasında karayolu nakliyatı yetkilerini veren hükümlerdir. (...)

Öte yandan, kânun, denizcilikle ilgili işletmelerin, hattâ (...) limanların, Bakanlar Kurulu karârı ile şirket hâline getirilebileceğini belirtmekle, 1920'lerin şirketlerle yürütülen kamu hizmetlerine yeniden bir dönüş eğilimini de taşımaktadır.

Bu sebeple, kânunda iki zıd yöndeki farklı eğilimlerin bir arada vâr olmasını, belki de devletçi gidişin iyice yavaşladığı, hattâ bir geriye dönüşün ilk belirtilerini taşıyan 1937 [yılı] sonunun çelişkili durumunun bir ifâdesi olarak yorumlayabiliriz."[131]

Denizbank Kânunu, aslında Bayar'ın İş Bankası deneyiminden kaynaklanan gerçek tercihini yansıtıyordu.

Ancak vurgulamak istediğim nokta, sâdece yasanın kendisi değil... Yasa kadar, hattâ belki de yasadan daha da önemli olan nokta, yeni örgütlenmenin yönetim kadrosu ve bu kadronun oluşturulma biçimidir. Bu noktada, Denizbank'ın yönetici kadrosunun, büyük ölçüde İş Bankası'nın yönetici kadrosundan oluşturulmaya çalışıldığını göreceğiz.

Yeni örgütlenmenin en önemli ataması 1938 yılı başında yapılır ve Denizbank Umum Müdürlüğü'ne İş Bankası İstanbul Şube Müdürü, "muktedir bankacılarımızdan" Yusuf Ziyâ Öniş getirilir.[132]

Bayar'ın, hiç kuşkusuz, İş Bankası'ndaki çalışma yıllarından yakından tanıdığı Yusuf Ziyâ Öniş, bu atama ile, Denizbank'ın en yetkili kişisi oluyordu.

---

130 Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 278-279.

131 Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 279-280.

132 **Cumhuriyet**, (9.1.1938).

Burada ilginç olan bir başka nokta da, bundan hemen hemen bir yıl önce, basında, Denizyolları idâresinde değişiklik yapılacağı ve Denizyolları Müdürü Saadettin Bey'in görevinden alınacağı yolunda bir habere rastlanmasıdır.[133] Ancak bu haber hemen ertesi gün resmen tekzib edilmiştir.[134] Belki de Bayar, daha İktisat Vekilliği döneminde, Denizyolları'nda yeni bir düzenlemeye gidilmesi yönünde girişimde bulunmuş, fakat bu konuda Başvekil İnönü'nün desteğini alamamış ve bu nedenle de girişimi sonuçsuz kalmıştı.

25 Şubat 1938 târihinde, "Denizbank İdâre Meclisi Reisliği'ne, banka ve deniz iktisâdî işlerinde tecrübe sâhibi olup, İktisat Vekâleti'nce inhâ edilen Ziyâ Taner; İdâre Meclisi âzâ[lık]larına, İktisat Vekâleti'nce inhâ edilen Cemâl Şâhingiray ile Mâliye Vekâleti'nce inhâ edilen, deniz subaylığından mütekâit Sedat Urul'un tâyinleri", 3295 sayılı yasanın 10. maddesi gereğince ve İcrâ Vekilleri Heyeti'nin 16 Şubat 1938 târihli kârârı uyarınca yapılır.[135]

Görüldüğü gibi, Denizbank'ın İdâre Meclisi Reisliği ile üyeliklerine, hiç kuşkusuz, Bayar'ın İktisat Vekilliği sırasında yakından tanıdığı ve kendisine yakın olan isimler atanıyordu.

23 Mart 1938 târihinde ise, Denizbank Umum Müdürlüğü İşletme Kısım Muavinliği'ne İş Bankası İstanbul Şûbesi Fen Müşâviri Hamdi Emin Çapın'ın, Fen Kısmı Muavinliği'ne M. Hârun İlmen'in ve Bankacılık Kısmı Muavinliği'ne de İş Bankası Hamburg Şûbe Müdürü Tâhir Kevkep'in tâyinleri, İcrâ Vekilleri Heyeti'nin 14 Mart 1938 târihli karârı ile onaylanır.[136]

Denizbank'ın yönetim kadrosu, görüldüğü gibi, büyük ölçüde, bankacılık konusunda deneyimli ve başarılı sayılan İş Bankası'ndan sağlanmaya çalışılıyor ve hiç kuşkusuz Bayar'ın güvendiği ve ona yakın isimlerinden oluşuyordu.

İş Bankası'nın çalışma yöntemleri ve ilkeleri, hiç kuşkusuz, Denizbank'a da aynı şekilde uygulanmak istenecekti. Yönetimin oluşturulma biçimi, bu kanıyı fazlasıyla güçlendirmektedir.

---

133 **Akşam**, (20.4.1937).

134 **Ayın Târihi, (AT)**, No: 41, (Mayıs 1937).

135 **Resmi Gazete, (RG)**, Sayı: 3841, (25.2.1938).

136 **RG**, Sayı: 3863, (23.3.1938).

Bu dönemde hükûmetçe alınan iki kararı burada belirtmek, belki de yeni yönetimin iktisâdî politika alanındaki belirgin eğilimini yansıtmak bakımından yararlı olur: İş Bankası'na Londra'da şube açma iznini hükûmet onaylamış;[137] yine İş Bankası'nın gıda sanâyii alanında özel girişim ile ortaklık kurması kabul edilmiştir.[138]

Vurgulamak gerekir ki, yeni bir atılım olarak Denizbank, tamâmen, İnönü ve ekibine zıd, Bayar ekibince oluşturuluyordu ve bunun gözden kaçması da mümkün değildi.

Devletleştirmeler ve Dış Yardımlar

Bayar Hükûmeti döneminde birkaç özel girişim devletleştirilir.

25 Ocak 1938'de İzmir Telefon TAŞ İşletmesi'nin hükûmetçe satın alınması için sözleşme imzâlanır. Bu arada Ereğli Şirketi ile Üsküdar ve Kadıköy TAŞ devletleştirilen işletmeler olarak sayılabilir. Diğer yandan, 23 Mayıs 1938 târihinde İstanbul Elektrik Şirketi hükûmetçe satın alınır ve şirket, 1 Temmuz 1938'den itibâren Nâfia Vekâleti'nce işletilmeye başlanır.

Dış politika bölümünde göreceğimiz gibi, bu dönemde, İngiltere ve Almanya'dan alınan dış yardımı, bir iktisâdî politika değişikliği olduğu kadar, dengeli bir dış politika gereği alınmış siyâsal bir karar olarak da değerlendirmek mümkündür. Dış yardımlar, daha çok dış politika dengeleri açısından önemlidir. Fakat elbette bir iktisâdî politika eğilimini de yansıtır.

Siyâsî Değişiklikler

Siyâsî Müsteşarlıklar'ın Kaldırılması

Bayar Hükûmeti, TBMM'den güvenoyu aldıktan çok kısa bir süre sonra, Siyâsî Müsteşarlıklar'ın kaldırılması yönünde bir yasa önerisi hazırlar.

Âsım Us'un hâtıra notlarından konunun önemli bir boyutunu saptamak mümkün oluyor. Âsım Us, Siyâsî Müsteşarlıklar'ın İnönü'nün talebi üzerine oluşturulduğunu, ancak Atatürk'ün o zaman bunu pek de benimsemediğini şöyle anlatıyor:

---

137 **RG**, Sayı: 4028, (4.10.1938).

138 **RG**, Sayı: 4043, (21.10.1938).

"Anlaşıldığına göre, Atatürk, esâsen Siyâsî Müsteşarlık Kânunu'nun çıkarılmasına, böylę bir teşkilât kurulmasına taraftar değildi. Fakat İsmet İnönü'nün arzusuna [da] karşı gelmek istememişti. Bu teşkilât, bir tecrübe olarak kurulmuştu. Atatürk, bu teşkilâtın ilgâsı için münâsip bir zaman bekliyordu."[139]

Nitekim Hilmi Uran da, anılarında, Âsım Us'u destekler biçimde, konunun İnönü tarafından gündeme getirildiğini, ama Atatürk'ün bu türden bir örgütlenmeyi yararsız bulduğunu açıklıyor.[140]

Bayar'ın da bu konuda Atatürk ile aynı görüşte olduğunu burada belirtmeliyim.

Âsım Us'a göre, yeni örgütlenmenin bu denli hızlı biçimde ortadan kalkmasının nedeni, "intihâp edilen Siyâsî Müsteşarlar'ın ekseriyetle Vekillerin yanında emir kulu vaziyetinde arkadaşlar" olmalarıydı.[141]

Nitekim Âsım Us, Siyâsî Müsteşarlar'ın siyâsî etkinliklerini de şöyle özetliyor:

"Siyâsî Müsteşarlar, Bakanlar Kurulu toplantısına bir kere gayri resmî sûrette iştirâk etmişler...

Bir defâ da ilgâ karârı verilmek için Atatürk'ün başkanlığı altında yapılan son Bakanlar Kurulu'nda bulunmuşlar ve bu teşkilâtın lüzumsuz olduğunu Atatürk karşısında itirâf etmişlerdir! (...)

Atatürk, Siyâsî Müsteşar[lık]lar'ın kaldırılması için toplanan Bakanlar Kurulu'na riyâset etmişti. O zamanki Siyâsî Müsteşarların birer memur vaziyetinde olduğunu izâh ettikten sonra, Siyâsî Müsteşarlara da böyle olduğunu kabul ve tasdik ettirmişti. Bundan sonra Siyâsî Müsteşarlar istifâlarını vermişlerdi."[142]

22 Kasım'da tüm Siyâsî Müsteşarlar, bizzat Atatürk'ün talebi üzerine istifâ ederler.[143] 23 Kasım'da toplanan CHP Meclis Grubu,

---

139 Us, **age**, s. 237.

140 Uran, **age**, s. 304-305.

141 Us, **age**, s. 234-235.

142 Us, **age**, s. 236.

143 **Cumhuriyet**, (23.11.1938).

Ayrıca, bir geceyarısı vûkû bulan emri vâki şeklindeki istifâların ayrıntılı öyküsü için bkz. Us, **age**, s. 235-236; Uran, **age**, s. 305-306.

bu konuda bir Anayasa değişikliği yapılmasını kabul eder[144] ve TBMM de 29 Kasım'da toplanarak, yeni bir yasayla Anayasanın ilgili maddelerini değiştirir ve Siyâsî Müsteşarlıklar kaldırılır.[145]

Bu gelişme üzerine, Hâriciye Vekâleti Siyâsî Müsteşarı Nüman Menemencioğlu, Gâziantep mebusluğundan da istifâ edecek ve Hâriciye Vekâleti Umûmî Kâtipliği'ne atanacaktır.

Önemli Siyâsî Atamalar

Denizbank yönetimine İş Bankası'ndan atanan kadro, esâsen bir siyâsal tercihi de yansıtıyordu.

Ancak bu dönemdeki (Eylül 1937-Ocak 1939) Resmî Gazete koleksiyonu incelendiğinde, Bayar Hükûmeti döneminde, üst düzey bürokrasi içinde, yönetimde, radikal, anlamlı ve önemli bir değişiklik yapılmadığı görülür.

Bu saptama şaşırtıcı değildir. Aksine, eğer bunun aksini gösteren bir saptama ile karşılaşılsaydı, bu kez, İsmet İnönü'nün, aradan bir yıl geçtikten sonra, nasıl olup da, buna karşın, Cumhurbaşkanı seçilebildiği sorusuna yanıt bulmak herhâlde çok güç olurdu.

Ancak, bu yönde atama beklentileri de vardı. Örneğin, Yunus Nâdi, bir yazısında, Cumhurbaşkanlığı Umûmî Kâtibi Hasan Rızâ Soyak'ın, bir ara seçimde mebus olacağını ve daha sonra da Ziraat Vekilliği'ne getirileceğini yazıyordu. Yunus Nâdi'nin bu sırada yönetimle olan çok yakın ve samimî ilişkileri göz önüne alınırsa, bu haberin dikkat çekici olduğunu ve üzerinde önemle durmayı gerektirdiğini burada belirtmek isterim. Bununla birlikte, bu tahmin ya da istek hiçbir zaman gerçekleşmeyecektir.[146]

Bu arada Resmî Gazete'de benzerine sık rastlanmayan, fakat son derece ilginç bir atamaya yer vermek istiyorum: İş Bankası Umum Müdürü ve aynı zamanda Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi Yönetim Kurulu Başkanı Muammer Eriş, 1938 yılının Nisan

---

144 **Cumhuriyet**, (24.11.1937).

145 **Cumhuriyet**, (30.11.1937). Ayrıca bkz. Goloğlu, **Tek Partili Cumhuriyet**, s. 278-279; Erdem, **age**, s. 45 (29 Kasım 1937 târih ve 3272 sayılı yasa).

146 *Yunus Nâdi, "Yeni Başbakan: Celâl Bayar"*, **Cumhuriyet**, (27.10.1937).

ayında yapılan bir ara seçimde Ankara mebusu olur.[147]

Bu atama, Celâl Bayar'ın gerçek siyâsî tercihini göstermesi bakımından sanırım hayli anlamlıdır ve semboliktir.

Celâl Bayar Hükûmeti Hakkında Kısa Bir Değerlendirme

Bayar Hükûmeti'nin yaklaşık bir yıllık faaliyeti göz önüne alındığında, siyâsal ve ekonomik kararları İnönü Hükûmetleri ile karşılaştırıldığında, bâzı yeni iktisâdî politika eğilimleri hemen seziliyordu.

Uygulamada fazlaca örnek olmamasına karşın, yalnızca Denizbank örneğine bakarak, Bayar'ın kendi tercihine uygun bir politika güttüğünü söylemek mümkündür. Yalnızca Denizbank örneği bile, bir iktisâdî politika değişikliği eğiliminin sembolü olarak kabul edilebilir. Nitekim bu dönemde de Denizbank, yeni yönetimin sembolü olarak kabul edilmiştir. Devletleştirme örneklerini de göz önüne alarak, Bayar Hükûmeti'nin, İnönü Hükûmetleri ile kıyaslandığında, hayli liberal bir iktisâdî politika eğilimini temsil ettiğini belirtmek gerekir.

Bayar Hükûmeti'nin siyâset üslûbu da farklıdır. Bu dönemde, İnönü'nün Başvekilliği sırasında çatışma yaratan konuların artık tamâmen çözüldüğü hissediliyor. Atatürk, ipleri yeniden eline almıştır ve hükûmeti yönetmektedir. Hükûmete dışarıdan müdahaleler, Bayar için Şef'in tâlimatlarıdır. Bu bakımdan, Atatürk'ün siyâsî amacına ulaştığını belirtmek gerekir.

Siyâsal alana bakıldığında ise, iki hükûmet arasında hiçbir fark görülmeyen bir noktaya hemen işâret etmek yerinde olur. Bu da, her iki hükûmetin hemen hemen aynı isimlerden oluşmasıdır. Son İnönü Hükûmeti'nin üyeleri, bir tek eksikle, Bayar Hükûmeti'nde de karşımıza çıkarlar. Yeni hükûmette Hulûsi Alataş ile Fâik Kurdoğlu'nun adlarına ise yeni rastlanıyor. Hiç olmazsa, Fâik Kurdoğlu'nun Bayar'a yakın olduğunu tahmin edebiliyoruz. Bunun yanı sıra, Bayar, kendisine yakın bâzı isimleri siyâset sahnesine çıkarmak için girişimde bulunmuştur. Bu girişimler, Bayar'ın siyâsî alanda da zamanla etkin bir konuma gelmek istediğini gösteriyor.

Bayar, CHP Umûmî Reis Vekili olarak, anlaşıldığı kadarı ile,

---

147 **RG**, (10.2.1938); **Cumhuriyet**, (1.4.1938).

parti içinde bir değişikliğe gitmemiştir.

Bürokraside de önemli ve anlamlı bir değişiklik yapılmamıştır.

Bir genel seçim olmadığından TBMM üyeleri de değişmemiştir.

Ancak dönemin kısalığı, Bayar'ın Başvekilliği'nin Atatürk'ün hastalığı sırasına denk gelişi, dış politikada Hatay sorununun sürekli olarak hükûmetin gündeminde bulunması gibi nedenlerle, Bayar Hükûmeti'nin faaliyeti konusunda tam bir yargıda bulunmak zor görünüyor.

Zaman daha uzun olabilse ve Atatürk'ün hastalığı gibi olumsuz koşullar olmasa, Bayar Hükûmeti'nin, özellikle de ekonomik alanda, İnönü Hükûmetleri'nden farklı bir tutum alacağını düşünmek için yeterli neden ve gösterge vardır.

Bayar Hükûmeti'nin siyâset üslûbunun da Atatürk'ün arzu ettiği biçimde süreceğini belirtmenin yanlış bir öngörü olmayacağı kanısındayım.

Bayar Hükûmeti döneminde siyâsal kadrolarda radikal ve önemli bir değişim olmaması ise, İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesinin temel koşullarından birini yaratacaktır.

Bu noktada, gözlerimizi artık yeniden siyâsî menkûb İsmet İnönü'ye çevirebiliriz. Şimdi İnönü'nün, belki de en zor yıllarından biri olan, bu uzun yılının ayrıntılı biçimde üzerinde durmak istiyorum.

4) 10 KASIM'A DOĞRU İKTİDAR MÜCÂDELESİ: SİYÂSAL GELİŞMELER, AYRILIKTAN SONRA ATATÜRK-İNÖNÜ İLİŞKİLERİ, ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI, SİYÂSÎ MENKÛB İNÖNÜ'NÜN MÜNZEVÎ HAYÂTI VE İNÖNÜ'YE KARŞI SİYÂSAL GİRİŞİMLER

İnönü, Başvekil olarak altı hafta izin aldığının resmen açıklandığı 20 Eylül günü, İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda toplanan İkinci Türk Târih Kongresi'nin açılışına katılmaz ve Atatürk'ün arzusu üzerine, Dolmabahçe Sarayı'nda da kalmayarak, dinlenmek üzere Heybeliada'daki evine gider.[148]

148 **Cumhuriyet**, (22.9.1937).

Kongrenin ikinci günü, 21 Eylül'de, İnönü, Dolmabahçe Sarayı'na gelir ve toplantıya katılır.[149] Burada Atatürk ve Bayar ile de görüşür.

Ancak ertesi gün, 22 Eylül'de, İnönü, beklenmeyen bir biçimde, âni bir kararla, Ankara'ya dönmek üzere, İstanbul'dan ayrılır.[150]

23 Eylül günü Ankara'ya varan İnönü, aynı gün öğleden sonra Başvekâlete gider.[151]

Aynı gün Bayar da Ankara'ya gelmiştir ve 24 Eylül'de İnönü ile Bayar birlikte Başvekâlete giderler.[152]

Kısa bir süre sonra, 29 Eylül'de, Atatürk İnönü'ye Ege bölgesinde yapılacak askerî manevralara birlikte katılmayı önerir.[153] Atatürk ile İnönü, 8 Ekim'de başlayan manevralarda yeniden bir araya gelirler ve 12 Ekim'de birlikte Ankara'ya dönerler.

İnönü, anılarında, bu birlikteliği şöyle tasvir ediyor:

> "Manevralar sırasında münâsebetlerimiz, bilhassa dış görünüş itibâriyla, eskisi gibiydi. Sık sık berâber oluyorduk. Tartışmalara berâber katılıyorduk. Fakat bu durum, daha ziyâde kısa ve geçici bir müşterek misâfirliğin icâbı idi."[154]

25 Ekim'de Başvekillikten resmen istifâ eden İnönü, sâdece Başvekillikten ayrılmakla kalmıyor, fakat aynı zamanda, CHP Umûmî Reis Vekilliği görevinden de ayrılıyor ve o günden itibâren siyâsî arenada yalnızca Malatya mebusu olarak kalıyordu.

İnönü'nün Başvekillik görevinden resmen ayrılması, siyâsî etkinliğinin de büyük ölçüde sonu anlamına geliyordu.

İsmâil Arar, bir yazısında, bu durumu şu örnekle açıklıyor:

> "Güzel Ordu'nun başından buna benzer bir olay da 1937 yılında geçmiştir. Gazetenin Cumhuriyet Bayramı günü yayınlanacak sayısına İsmet İnönü'nün resmi basılmış, altına da 'Başbakan İsmet İnönü' diye yazılmış-

149 Tan, (22.9.1937).

150 Ulus, (23.9.1937).

151 Ulus, (24.9.1937).

152 Ulus, (25.9.1937).

153 Cumhuriyet, (30.9.1937).

154 İsmet İnönü, age, s. 291.

tir. Oysa İsmet İnönü, 25 Ekim 1937 günü Başbakanlıktan istifâ etmiştir.

Sonuç: Gazetenin Ordu'da dağıtılan ve başka yerlere gönderilmek üzere postahâneye verilmiş olan bütün sayıları toplatılmış, İsmet İnönü'nün resmi altındaki 'Başbakan' sözcüğü çizildikten sonra yeniden dağıtılmasına izin verilmiştir!"[155]

İnönü, 29 Ekim'de Cumhuriyet Bayramı törenine katılırsa da, gece verilen baloya gelmez.[156]

İnönü, Atatürk'ün dâveti üzerine, Ekim ayında üç, Kasım ayında iki ve Aralık ayında da bir kez Çankaya'da bulunur.[157]

İnönü, anılarında, bu dâvetleri şöyle değerlendiriyor:

"Yine Ankara'dayız... Resmî münâsebet bakımından uzak bulunuyoruz. Resmî vazifeliler yanında, vazifesi olmayanların, münâsebetlerini az çok uzak tutmaları tabiîdir. Bu arada bir, iki defâ Çankaya'ya çağırdı. Berâber sofrada bulunduk."[158]

Başvekillikten ayrıldıktan sonra, 1937 yılında, İnönü'ye karşı resmî tutumun sert olmadığı anlaşılıyor.

Bu sırada, soğuk ve mesâfeli olmakla birlikte, Atatürk-İnönü ilişkisi sürüyordu. İnönü Başvekillikten ayrıldıktan sonra, Atatürk'ün emri ile, kendisine, Atatürk'ün İş Bankası'ndaki özel hesâbından, her ay 3.000 TL ödenir. İnönü Başvekil iken de, Atatürk, her ay kendisine, yine İş Bankası'ndaki özel hesâbından, 2.000 TL maddî yardımda bulunuyordu. Ayrıca, Bayar Hükümeti'nde görev almayan Refik Saydam'a da, yine Atatürk'ün arzusu üzerine, aynı kanaldan her ay 500 TL yardım yapılır. Bu ödemeler, 1938 yılının Kasım ayına, yâni Atatürk'ün ölümüne dek devâm edecektir.[159] Yine İnönü Başvekil iken kullandığı devlete âid otomobil ile yanındaki müstahdemlerin bâzıları da emrinde bırakılır.[160] Bu dönemde İnönü'nün Özel Kalem Müdürü Vedîd Uzgören de yanında ve emrinde kalır.

---

155 İsmâil Arar, "Köyde Çıkan İlk Gazete", Târih ve Toplum, Sayı: 60, (Aralık 1988), s. 58.

156 Us, age, s. 222.

157 Atatürk'ün Nöbet Defteri.

158 İsmet İnönü, age, s. 291.

159 Soyak, age, s. 713.

160 Giritlioğlu, age, s. 130.

Başvekillik görevinden ayrıldıktan sonra, İnönü'nün o zamâna dek CHP ile Halkevleri'nde bulunan resimlerinin ne olacağı sorusu, 1937 yılının son günlerinde resmî bir genelge ile yanıtlanır:

"Cumhuriyet Halk Partisi
Genel Sekreterliği
Ankara 18.12.1937

CHP Başkanlığı'na,
Halkevi Başkanlığı'na,
Umûmî Müfettişlere,

Zâta Mahsustur

İşgâl ettiği makamlardan ziyâde, yurduna ve ulusuna yaptığı hizmetlerle, inkılâp ricâlimiz arasına girmiş olan İsmet İnönü'nün, parti teşkilâtı ve Halkevi binâlarında resmine gösterilen hürmet ve itibârın, eskisi gibi devâm etmesi tabiîdir.

Bu resimlerin, yalnız mevki ve makam icâbı asıldığı zahabı ile, indirilmiş olanları varsa, eski yerlerine konulması lüzûmunu bildirir, sevgiler sunar ve başarılar dilerim.

CHP Genel Başkan Vekili
Celâl Bayar"[161]

Genelgeden anlaşılan, bâzı yerlerde, CHP ile Halkevi binalarında, İnönü'nün resimlerinin kaldırılmış ya da kaldırılıyor olmasıdır ki, bu tutum genelge ile engellenmek isteniyordu. Ancak resmî devlet dâirelerinin genelgenin dışında tutulması dikkat çekicidir. İnönü'nün resmî devlet dâirelerinde bulunan resimlerinin ise, kaldırılıp kaldırılmadığına ilişkin herhangi bir bilgiye rastlayamadığımı burada belirtmeliyim.

Ancak Âsım Us'un hâtıra notlarından bu konuda bir izlenim edinmek mümkündür:

"Başvekillikten çekildiği zaman, İsmet İnönü'nün resimleri bir mesele olmuştu. Hattâ Ankara'da, köşe başındaki fotoğrafçı dükkânındaki resimleri kaldırılınca, gençler dükkâncıyı asmaya mecbur etmişlerdi."[162]

161 Giritlioğlu, **age**, s. 131.

162 Us, **age**, s. 346.

İnönü, anılarında, bu sıradaki sâde siyâsî hayâtını ise şöyle anlatıyor:

> "Meclis 1 Kasım'da açılmıştı. İlk günler Meclise girdiğim zaman, milletvekilleri, şaşkın ve çekingen bir hava içinde, bir şeyler bekler hâldeydiler. Ben, bir milletvekili olarak, Meclis içinde bir köşeye otururdum. Biraz zaman geçtikten sonra, milletvekilleri, yeni hükûmetle, yeni idâre ile kaynaşmış bir hâle geldiler."[163]

Ayrılıktan sonra İnönü'yü siyâsî bakımdan ciddî olarak sıkıntıya düşüren ilk olay, Ekim ayı içinde meydana gelir.

İnönü'nün futbol maçı seyretmek üzere bir pazar günü gittiği stadyumda, kendi lehine, Atatürk ve yönetim aleyhine yapılan tezâhürâtın nihâyet bir gösteri biçimini alması, siyâsî çevrelerde geniş tepki yaratır. İnönü karşıtı çevrelerde, bu gösteri bir tertip olarak yorumlanır. Tertibin hazırlayıcısı olarak da, İnönü'ye yakın olarak bilinen Ankara Vâlisi Nevzat Tandoğan gösterilir.[164]

İnönü, anılarında, bu gösteriyi şöyle anlatıyor:

> "Bir pazar günü futbol maçına gittim. Yürüyüşe çıkmıştım. Yanımda çocuklarım ile Kâzım Özalp'ın oğlu da vardı. Onlar maçı görmemiz için ısrâr ettiler. Stadyumda, Atatürk'ün Kalemi Mahsus Müdürü rahmetli Süreyyâ Bey bir yerde oturuyordu. Ben de gittim, yanına oturdum. Biraz zaman geçtikten sonra, halk benim orada bulunduğumu fark etti. Büyük ölçüde nümâyiş yapmaya, bağırmaya ve alkışlamaya başladılar. Baktım, tezâhürat devâm ediyor. Orada oturamaz hâle geldim. Artık stadyumda kalmam doğru olmayacak... Çıktım... Güç hâlde bir arabaya bindim ve eve döndüm. Sonra öğrendim ki, bağırırken fenâ sözler söylemişler. 'Bizi bırakıp nereye gidiyorsun?' demişler. Çok fenâ sözler söylemişler. Hâdiseden pek müteessir oldum. Fakat yapacak bir şey yok... Bir emri vâki karşısında kalmıştım.
>
> Bu olay, Atatürk'ü çok etkilemiş... Arkadaşlarıyla akşam toplantılarında bunun üzerinde konuşulmuş... Her birine ayrı ayrı fikirlerini soruyormuş... Ve sofrada bulunanlardan, kimi müteessir olduğunu, kimi şaştığını, kimi böyle şeyler beklemediğini söylermiş... Görüşmeler günlerce devâm etmiş... Bu lâflar yayılmış ve herkes [hiçkimse] ne olacağını bilmiyor... Çankaya'daki bu endişenin ve Atatürk üzerindeki etkisinin sebe-

---

163 İsmet İnönü, **age**, s. 292.

164 Kandemir, **Siyâsî Dargınlıklar: Atatürk-İnönü, İnönü-Mareşal Dargınlığı**, s. 40. Ayrıca bkz. Özden ve Gülsün Toker, "50 Cumhuriyet Yılını Mevhibe İnönü Anlatıyor", **Hürriyet**, (31.1.1974).

bini sonradan bana anlatmışlardır. Atatürk'ün yakınları, kendisine ilk anda, benim çekilmemin halkça iyi telâkki olunduğu raporunu vermişler. Atatürk, hakikatin, bunun tam zıddı olduğunu hâdisat ile öğrenmeye başladıkça, dikkatli davranmak lüzûmunu hissetmiş... Stadyum hâdisesinden önce *de halk gördüğü yerde beni alkışlamaktaydı.* Fakat stadyumdaki tezâhürat bunların hepsini geçti ve tezâhüratı yapanların önemi, işi bir ciddî mesele hâline getirdi."[165]

Gerçekten de konu kapanmaz. Olay, Kasım ayı başında, CHP Meclis Grubu'nda ele alınır. 6 Kasım târihli CHP Meclis Grubu toplantısında önce Bayar Hükûmeti'nin programı görüşülür. Ardından, Atatürk'ün yakını Sâlih Bozok, hiç âdeti olmadığı hâlde ve hayâtında ilk kez bir Grup toplantısında söz alarak, Atatürk-İnönü ayrılığına ilişkin ortada değişik söylentilerin dolaştığını belirtir ve ayrılığa neden olan gelişmeleri bizzat İnönü'nün açıklamasını ister.

İnönü, CHP Meclis Grubu'nda söz alarak, şu açıklamayı yapar:

"Arkadaşlar, politika hayâtında bu kadar çetin bir azizlik ilk defâ başıma geliyor. Sâlih Bozok arkadaşımız, çekilen bir Başvekilin niçin çekildiğini bilmediğini ve ortalıkta dönen dedikodulara cevap vermemi istiyor. Bu, çetin bir vazifedir. Şimdi arkadaşımın ne işittiğini ve şöyledir, böyledir diye hangi ihtimâlleri bertarâf etmek için benden izâhat istediğini bilmiyorum. Fakat parti de, onun arzusuna uymuş olmak için, hiç sesini çıkarmayarak, bekler gibi bir vaziyet gösterdiğinden, buna hürmet etmeye mecburum.

Ortada merâk edilecek bir şey yoktur. Uzun zamandan beri hakikaten yorucu ve bunaltıcı işler içinde bulunduğumu bilirsiniz. Ve ben Atatürk'ten her vesile ile, artık bana müsaade etmesini ve kendimi toparlamak için fırsat vermesini isterdim. Hattâ o kadar çok isterdim ki, bunun naz telâkki edilmesinden ve lütufkârlıklarından mahrum etmemesini ve mütemâdiyen onların yeniden ifâdesini tekrar istiyormuşum gibi telâkki edilmesinden sakınırdım.

Geçende Nyon Antlaşması ile neticelenen Akdeniz'deki korsanlık işi için kendisiyle münâkaşa etmiştik.

Bir defâ, o zaman partide izâh ettiğimden anlaşıldığı gibi, ben bu vaziyeti çok endişe ile telâkki ettim.

İzmir'e gidiyordum. İzmir seyahatime gitmeden evvel Atatürk'e İstanbul'da mâruzatta bulundum. Bütün bu Avrupa ahvâlinin fenâ olduğun-

165 İsmet İnönü, age, s. 292.

dan, memleketimizin bu bulanık hava içinden selâmet ve emniyetle çıkarılmasında şedit bir endişe gördüm. Vaziyeti Atatürk ile berâber mütâlâa ettik. Bu endişeli mûtâlâalarımdan kendileri daha ileri giderek ihtiyatlı tedbirler tavsiye ettiler. Bu vaziyette ayrıldık.

Biz İzmir'de iken Nyon Konferansı'na dâvet olunduk. Hâriciye Vekilimiz dışarıda idi. Oradan muharebe ettik ve tâlimat verdik.

Sûreti umûmîyede fikrimiz şu idi: Akdeniz Konferansı'na iştirâk etmemek mümkün değildir. Vazifemizdir. Ama kendimizin arzu etmediğimiz ve memleketimizin tâkâtı hâricinde bir bağlantıya girmekten sakınalım.

Sûreti umûmîyede Atatürk'ün de fikri böyle idi. Biz de onu tâkip ettik.

Hükûmet erkânına ayrı ayrı İzmir'den mâlûmat vermekle berâber, Hâriciye Vekilimize de tebligat yaptık. Burada hükûmet toplandı. Üç, dört gün bu konferansa âid mesâî çok yorucu şartlar altında devâm etti. Gündüz akşama kadar çalışıyorlar. Fransa ve İngiltere konferansa hazır olarak gelmişler. Binaenaleyh bir an evvel düşündüklerini, tâdil ettirmeden, olduğu gibi kabul ettirmek istiyorlar. Kararlar veriyorlar ve istiyorlar. Biz bunu geç vakit haber alıyoruz. Aldıktan sonra cevap vermek lâzım... Gece sabaha kadar çalışıyoruz. Hulâsa çok yorucu bir şey... Nihâyet müsbet bir neticeye vardık. Bunları muhakeme ediyoruz. Tabiî bunları dışarıdan, Avrupa'dan alıyoruz. Kendimiz burada mütâlâa ediyoruz ve Devlet Reisimize arz ediyoruz. Onun mütâlâasını alıyoruz. Hulâsa her çetin meselenin müzâkeresi zamânında olduğu gibi, dikkatli ve devamlı, sıkı çalışmalar... Böyle bir çalışmadan çıktıktan sonra, insan büyük bir güreşten çıkmış kadar yorgun ve yıpranmış bir vaziyette oluyor.

Sonra buraya geldik. Atatürk de İstanbul'dan geldi. Mukâveleyi tasdik etmek için Meclis toplandı. Meseleyi Mecliste müzâkere edeceğiz. Atatürk İstanbul'dan geldiği gün, ben kendilerini dışarıda karşıladım. Görüşülmüş olan, cereyan etmiş olan meseleleri yeniden müzâkere ettik. O gün Heyeti Vekile toplandı. Akşamüzeri hükûmeti dâvet buyurdular. Vekillerle berâber orada bulunduk. Orada günün geçmiş meselelerinden konuşuluyordu. Çetin münâkaşalar esnâsında, Avrupa ile münâsebetler üzerine münâkaşalarımız esnâsında, bâzı mütâlâaları, biz burada tetkik ederken, kâfi derecede kavrayamamıştık. O cihetleri tekrar münâkaşa ettik. Vaziyeti Atatürk'e arz ettim. Bu mâruzâtımı kendilerini istikbâl esnâsında yaptım. Sonra söz devlet işlerine intikâl etti. Bu arada, kendisine tekrar tekrar çok yorgun olduğumdan ve vazifeme devâm edebilmek için kendimde kudret görmediğimden ve işlerin icâbındaki mündemiç zorlukları ve güçlükleri karşılayacak kudretimin kalmadığını arz ettim.

Bendenizin terbiyeli bir adam olduğumu bilirsiniz. Benim resmî işlerimde olduğu gibi, husûsî hayâtımda da Atatürk benim velinimetimdir. En mühim resmî hayâtımda ve karşılaştığım hâdisèlerin hepsinde, muvaffak

olmam için Atatürk'ün çok emeği geçmiştir. Fakat kendisi silinmiş, dâimâ bütün muvaffakiyet şerefini bana vermiştir. Tabiî bütün bunlar meydana çıkmıştır. Muharebede de böyle yapmıştır.

Sonra, servetim olmamakla berâber, böyle bir düşünce hiçbir zaman benim zihnimden geçmedi. Ama husûsî hayâtımda bu memlekette maddî bakımdan rahat bir adamın hayâtını geçirdim. Bunu bana Atatürk temin etti. Kendisi bir dilim ekmek yerse, bana yarısını yedirmekten zevk alır. Onun için, gerek resmî hayatta, gerek husûsî hayatta kendisine ne kadar minnettâr olduğumu takdir etmek kolaydır.

O gece kendisiyle konuşurken, şikâyetlerimi, vicdânî olarak bugün takdir ettiğim gibi, bir Şefe, büyük bir adama söylenemeyecek sûrette, billhassa Heyeti Vekile'de, kalabalık bir yerde söylenemeyecek şekilden daha ileri giderek söyledim. Şimdi düşünürken takdir ediyorum. Şikâyetimde söylediğim şu idi: 'Canımdan bezdim... Artık devâm edemeyeceğim...'

Bunların lüzûmu yoktu. Çünkü ortada muayyen hiçbir mesele yoktu. Bu kadar tecrübeden sonra ikimiz arasında cereyan eden konuşmada, 'Artık bu işten usandım' dediğim zaman, dışarıda birisi bunları işitse idi, türlü türlü sebepler tahayyül edebilirdi. Ama olmuyor. Bir gün evvelki ifâdelerimde ölçülerimin normal olmadığını ertesi günü takdir ettim.

Hükûmet işlerinde çalışamayacak kadar yorgun düştüğümü ve yıprandığımı tekrarlayarak, kendisinden istirhâm ettim ki, bana izin versin... Atatürk, o gün pek lütufkâr davrandı. 'Peki' dedi. Tasvip etti. Meclis yeni dağılmış... Tekrar toplamaya da lüzum görülmedi. Onun üzerine, izin şeklinde bir fâsıla verdikten sonra, hükûmet tebeddülünü tasvip ettiler. Meselenin heyeti umûmîyesi bundan ibârettir. (...)

Siyâsî hayâtımda uğradığım çetin müşkülâtı iktihâm için lâzım olan kuvveti hâiz olmadığım yolundaki ısrârım, hükûmetten çekilmemi intâç ettirmiştir."[166]

Konu, İnönü'nün bu açıklaması ile de kapanmaz. Sâlih Bozok, bu kez de, İnönü'den, stadyumda meydana gelen gösterileri açıklamasını talep eder.

Bunun üzerine İnönü, stadyumdaki gösterileri ve bu gösteriler karşısındaki tutumunu da açıklamak zorunda kalır:

---

166 İsmet İnönü, **age**, s. 293-295.

İnönü'nün konuşma metni için birbirine yakın yazılmış kaynaklara bkz. Sâlih Bozok-Cemil S. Bozok, **Hep Atatürk'ün Yanında**, s. 244-250; Sabahattin Selek, "Ölümünün Birinci Yılında İnönü: Demokrasiye Geçiş, Atatürk-İnönü Ayrılığı", **Milliyet**, (11.12.1975); Turhan Aytul, "Türkiye'de Gürültülü Günler", **Milliyet**, (16.9.1979). Ayrıca bkz. Bozdağ, **Bir Çağın Perde Arkası (Atatürk-İnönü, İnönü-Bayar Çekişmeleri)**, s. 9.

"Futbol maçına gittim. Biraz sonra alkışladılar. Maçı veyâ dışarısını alkışlıyorlar. Ne ise... İşi uzattılar. Baktım, bana tezâhürat yapıyorlar. Çocuklarımda berâberdi. Otomobille çıkmayacaktım. Ben esâsen yürümek niyetiyle çık[mış]tım. Dışarıda birkaç mektep talebesi, izciler ve halk kalabalığı vardı. Kalabalıktan bir kısmı kapının etrâfında bulunuyordu. 'Yaşa' diye bağırmaya başladılar. Selâmladım... Bırakmadılar... Onun üzerine orada bulunan bir açık otomobile atladım ve yürüttüm. Hattâ yanıma çocuklarımı dahi alamadım. Biraz yürüyebildik. Polis, jandarma, yol açmak için uğraşıyorlardı. Bağıranlar içinde, 'Yaşa'dan fazla veyâ başka bir söz işitmedim. Böyle değişme zamanlarında ne hâdise olabilir? Böyle herhangi bir memlekette, herhangi bir sebeple sempati tezâhürleri olabilir. Böyle anlarda kalabalık içinde birkaç tahrikçi sûreti mahsusada teşvikler de yapabilir. Fakat evvelce de arz ettiğim gibi, halktan 'Yaşa' sözünden başka bir şey işitmedim. Çok kalabalıktı. Zâten fazla işitir bir adam olmamakla berâber, herhangi bir mülâhazaya sebebiyet verecek bir şey hissetmedim.

Böyle zamanlarda türlü türlü sebeplerle, belki aramıza ve partiye nifak sokmak isteyenler bulunacaktır.

Cumhuriyet, ilk günden beri büyük imtihanlar geçirdi. Yeni bir devlet, yeni bir rejim ve cemiyet kurmak kolay bir iş değildir. Çok daha zengin ve daha varlıklı memleketlerde bu tecrübelerden müsbet neticeler alınmamıştır. Yenilerden de ne netice alınacağı bilinmez. Onun için Türkiye'nin varlığı, dâhilde, hâriçte itimat telkin eden büyük bir varlıktır.

Memleketler için, milletler için en mühim ve en zararlı şey, içte nifaktır. Şimdi böyle zamanlarda, bizim aramıza nifak sokmak için gösterilecek gayretlerin hepsinin beyhûde olduğunu ispât etmeye mecburuz. Şimdiye kadar geçirdiğimiz zamanlarda bu esâsen sâbit olmuştur. Fakat daha zaman geçmeye lüzum olursa, hepimiz nâmuskârâne, vatanperverâne varlık göstermeye mecburuz. Kendi aklımıza, kendi vicdânımıza, kendi vatanperverliğimize, kendi varlığımıza inanıyoruz.

Sâlih Bozok, bana azizlik yapmaktan başlayarak, iyi bir sistemin başlangıcını da göstermiş oluyor. Eğer böyle dedikodu ile veyâhut yanlış tefsirlerle, arkadaşlar arasında, parti içinde bir takım şüpheler hâsıl olduğunu işitirsek, herhangi bir arkadaşın kürsüden açık konuşmaya dâvet edilmesi faydalı olacaktır.

Ben zannederim ki, bu ümitleri kesilinceye kadar, nifak yapmak isteyenler, benim üzerimde oynamaya çalışacaklardır. Arkadaşlarımın bana itimat etmelerini ricâ ederim. Böyle dedikoduları veyâ nifakları tahrik edecek temâyüllere müsâit olmak için en az istidâdı olan, hiç istidâdı olmayan bir yaradılıştayım. Bunun çok sebepleri vardır. Fakat sebeplerin başında, size sözlerimin başında söylediğim gibi, Atatürk'ün bana olan yakın arkadaşlığıdır. Arkadaşlar, bu sefer de ayrıldığım zaman, bana, 'Yi-

ne eskisi gibi arkadaşım ve kardeşimsin' dedi. Atatürk'ü ben yalnız bu teveccüh ve hitapları ile değil, resmî ve husûsî mâişet hayâtımda kendisini velinimet olarak tanıdım ve ölünceye kadar da böyle tanıyacağım. Bu sözlerim, aramızda fenâ bir rol oynamak isteyenleri her türlü cesâretten mahrum edecek kuvvettedir.

Bu nümâyişi yapanlar kimlerdir ve ne maksatla yapmışlardır? Atatürk'e düşmanlık göstermek için benim orada bulunuşumu ve çekilmemi bir fırsat mı bilmişlerdir? Yoksa, mâsumâne, şuursuz bir gösteriden mi ibârettir? Bunun hakkında bir teşhis koyacak durumda değilim. Hükûmetin elinde her türlü imkân vardır. Hâdiseye kimler karışmıştır? Ne maksatla yapmışlardır? Bunları tahkik edebilir. Gerçek, ne ise, meydana çıkabilir.

Arkadaşlarım, parti içinde bana teveccüh edecek her vazifeyi en şerefli ve en yüksek vazife aşkı ile çalışarak yapacak bir emniyet ve liyâkatte beni görmenizi bilhassa ricâ ederim."[167]

İnönü'nün bu sıcak ve samimî açıklamasının etkisi olmadığı söylenemez. Atatürk, stadyumdaki gösteriler üzerine olumsuz bir tepki göstermez. Hattâ gösterileri haklı bile bulur. Nihâyet, bu olayı, önemli hizmetler görmüş ve çekilmiş bir devlet ve siyâset adamına, halkın gösterdiği içten, yakın ve samimî bir ilgi olarak yorumlar.[168]

İnönü, her ne kadar Sâlih Bozok anılarında bunu doğrulamıyorsa da, Bozok'un CHP Meclis Grubu'ndaki sorusunun, Bozok'un kişisel bir girişimi olamayacağına ve bu girişimin kesinlikle Atatürk'ün tâlimatı üzerine yapıldığına inandığını belirtiyor. İnönü, Atatürk'ün bu vesile ile, kendisine bir açıklama fırsatı yarattığını düşünmektedir.[169] Nitekim İnönü, aynı akşam Çankaya'ya dâvet edilir.

İnönü, bu toplantıyı da şöyle tasvir ediyor:

"O akşam Atatürk'te idim. Çok mahçup ve sâkin görünüyordu. Celâl Bayar ve etraf da çok memnun idiler. Fakat Atatürk'ün ızdırap içinde ol-

---

167 İsmet İnönü, **age**, s. 296-297.

İnönü'nün konuşma metni için birbirine yakın yazılmış kaynaklara bkz. Bozok-Bozok, **age**, s. 250-252; Turhan Aytul, "Türkiye'de Gürültülü Günler", **Milliyet**, (16.9.1979).

168 İsmet İnönü, **age**, s. 297-298; Soyak, **age**, s. 715.

169 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (Metin Toker'in 18. Yorumu), **Hürriyet**, (31.1.1974); Bozok-Bozok, **age**, s. 253.

duğunu fark ediyordum. Sofrada bir hiçi bahane ederek, bana karşı ansızın azamî derecede arrogans gösterdi. Sükûnet gösterdim. Artık hiçbir münâkaşaya girmeyecektim."[170]

Bu sırada yabancı devlet adamları ile görüşmesi dahi engellenmek istenen İnönü, anılarında, bu konuda bir de örnek veriyor:

"Kasım ayının ilk haftasında Balkan Paktı devletlerinin Erkânı Harbiye Reisleri Ankara'da toplanmışlardı. Bunlardan Yunan Erkânı Harbiye Reisi General Papagos ile görüşmem mühim bir mesele olmuştur. General Papagos, buraya gelince, benimle görüşmek istediğini söylemiş... Bu görüşmeye mâni olmak istemişler. General Papagos, bunu mesele yaptı. 'Ankara'ya gelirim... İnönü ile görüşmeden giderim... Bu, olmaz!' diye ısrâr etmiş... 'Bunu yapamam' demiş... Bunun üzerine bana geldi. Görüştük. Sonra ben de kendisini ziyâret ettim."[171]

İnönü, 1937 yılı sonbaharında, kendi durumunu ve siyâsî ortamı, günlüğünde, şöyle değerlendiriyordu:

"İlk pek şiddetli, pek kıyasıya şeyler düşünüldüğü günler yumuşar gibi oldu.

Bütün dikkatim, yeni tertibin muvaffakiyetsiz ve antipatik olması ihtimâline mahâl vermemek için...

Dostlarıma hep sükûn ve yardım tavsiye ettim.

İlk anda Atatürk'e, benim çekilmem[in] halkça iyi telâkki olunduğu raporunu vermişler. Atatürk, hakikatin tam zıddı olduğunu hâdisât ile öğrenince çok şaşkın oldu.

Meclis açıldı. Yeni hükûmeti, hem bir ay alıştıktan sonra, çok soğuk karşıladı.

Stadyumda, konserde, sokakta, bana tezâhürat devâm etti. Bir yere çıkamaz oldum. Stadyum tezâhürü hakikî bir hâdise oldu.

Hayâtım fazla gelmeye başladı.

Meclis Grubu'nda Sâlih Bozok suâl sordu. Ansız ve nâzik bir mevzu olmasına râğmen sükûnetli konuştum. Bilhassa Atatürk'e muhabbet ve minnetimi tebârüz ettirdim. Bana yaptığı para yardımlarını söyledim. Çünkü bana en çok ızdırap veren şey, para yardımı idi. Bunu senelerce istemedim. Bu, en nihâyet emniyet meselesi de oldu. Bunu alenen söylemek için bir vesile benim için pek kıymetli idi. Söyledim ve kurtuldum. (...)

---

170 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (Metin: 18), *Hürriyet*, (31.1.1974).

171 İsmet İnönü, **age**, s. 298.

Bir müddet sonra yeni nizam teessüs etti. Tamâmen şahsî bir gidiş... Benim vesvese vermekten sakınmamı anladı. Adamlarının ağızlarını açıktan tutmaya karar verdi. Benden hiçbir sûretle bahsetmemek muraccah olacağını kabul etti. Bana da azamî derecede emniyet vermek istedi.

Vedid'i [İsmet İnönü'nün Özel Kalem Müdürü Vedid Uzgören] her akşam yanına çağırmaya başladı. Öyle ki, bâzıları, onu benim yanımda kendi adamı görmeye başladılar.

Hükûmet için 1937 teşrini nutukları ve sonraları baştan başa sansasion ve demagoji oldu."[172]

İnönü, anılarında, 1937-1938 kışında, Atatürk'ün dâvetlisi olarak, Atatürk ile Çankaya'da sık sık görüştüğünü açıklıyor:

"Bu kış boyunca hemen hemen haftada bir defâ beni Köşke çağırırdı. Onunla ve arkadaşlarla berâber yemek yerdik. Atatürk ile görüşürdük."[173]

Atatürk'ün hastalığının ilk belirtilerinin 1936 yılı sonunda açığa çıktığı, sağlık durumunun ise, 1937 yılında bozulduğu anlaşılıyor.[174]

Atatürk'ün hastalığı, ancak 1938 yılı başında, Ocak-Şubat aylarında, kesinlikle teşhis edilebilecektir.[175]

Bilâl Şimşir'in kapsamlı bir araştırmasında belirttiği gibi, Atatürk'ün sağlık durumunun son derece ciddî olduğuna ve yakın bir zamanda da ölebileceğine ilişkin ilk haberler, yabancı başkentlere daha 1937 yılı sonlarında ulaşmaya başlamıştı.[176]

Şubat ayı sonunda ise, Atatürk'ün sağlığının daha da kötüye gittiği yolunda başkent Ankara'da dolaşan söylentiler, Büyükelçiliklere kadar ulaşmıştı. Örneğin, İngiliz Büyükelçisi Sir Percy Loraine, 24 Şubat 1938 târihinde, bizzat Hâriciye Vekili Tevfik Rüştü

---

172 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (Metin: 18), **Hürriyet**, (31.1.1974).

173 İsmet İnönü, **age**, s. 299.

174 Âsım Arar, **Son Günlerinde Atatürk**, s. 27-30; Bedi Şehsuvaroğlu, **Atatürk'ün Sağlık Hayâtı**, s. 15-17; Kılıç Ali, **Son Günleri**, s. 7-13.

175 Âsım Arar, **age**, s. 33-34; Şehsuvaroğlu, **age**, s. 19-21; Rûşen Eşref Ünaydın, **Atatürk'ün Hastalığı**, s. 8-18.

176 Bilâl Şimşir, "Atatürk'ün Hastalığı", **Belleten**, Cilt: LII, Sayı: 204, (Kasım 1988), s. 1200-1205.

Aras'tan, Atatürk'ün sağlık durumu hakkında bilgi alma ihtiyâcını hissediyordu.

Gerçi Atatürk'ün hastalığı resmen gizleniyordu. Ama bu gizliliğin daha uzun süre devâmına imkân olmadığı da herhâlde görülüyordu.[177]

Zâten hastalık, Mart ayından itibâren hızla ilerleyecektir.

Şubat ayı sonlarında yapılan bir konsültasyon sırasında ise, İnönü de Atatürk'ün yanında bulunur.[178]

Mart ayı başlarında Pâris'ten Prof. Dr. Fissenger dâvet edilir. Fissenger, Atatürk'ü muayene edecektir.[179]

Avrupa kamuoyu, Mart-Nisan aylarında, Atatürk'ün ağır hasta olduğunu Batılı basın organlarından öğrenir. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda ise, hastalığa siroz teşhisi konulur.[180]

Bu sırada, 19-24 Mayıs 1938 târihleri arasında, Hatay sorunu ile ilgili olarak, güneye yapılan bir yolculuk, hastalığın hızlı gelişmesinde rol oynar. Atatürk, 26 Mayıs'ta Ankara'dan son kez ayrılır ve ertesi gün İstanbul'a varır. Yeni alınan Savarona yatında dinlenmeye başlar.

1938 yılının yaz aylarında ise, hastalık daha da ilerler ve ciddîyet kazanır:

> "[Temmuz ayında] Prof. Fissenger de vaziyeti çok daha vahimleşmiş bulduğunu bizlere ifâdeden çekinmiyordu. (...)
>
> Hükümet erkânından temâs ettiği zevâta vaziyetin ciddîyet ve vehâmetini ihsâs etmekten geri kaldığı yoktu.
>
> Hattâ Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'ya her türlü ihtimâlleri göz önüne alarak hazır bulunması lüzümunu açıkça söylemişti."[181]

Atatürk, 25 Temmuz gecesi Savarona yatından Dolmabahçe Sarayı'na nakledilir.

---

177 Şimşir, agm, **Belleten**, Cilt: LII, Sayı: 204, (Kasım 1988), s. 1205-1206.

178 Şehsuvaroğlu, **age**, s. 19-21; Aydemir, **Tek Adam**, (Cilt: 3), s. 555-556; Âsım Arar, **age**, s. 34. Ünaydın, anılarında, bu târihte Ankara'da Atatürk'e bir konsültasyon yapılmadığını ve kendisinin de böyle bir konsültasyona katılmadığını açıklıyor. Ünaydın, **age**, s. 18. Oysa Âsım Arar, anılarında, Ünaydın'ın da söz konusu konsültasyona katıldığını belirtiyor.

179 Şehsuvaroğlu, age, s. 21; Aydemir, **Tek Adam**, (Cilt: 3), s. 557.

180 Şimşir, agm, **Belleten**, Cilt: LII, Sayı: 204, (Kasım 1988), s. 1211-1214 ve 1222-1228.

181 Âsım Arar, **age**, s. 44-45. Ayrıca bkz. Aydemir, **Tek Adam**, (Cilt: 3), s. 559-560.

Atatürk Dolmabahçe Sarayı'ndayken, İnönü, İstanbul'a gelir ve kendisini ziyâret eder. İnönü, bu ziyâret sırasında Dolmabahçe Sarayı'nda bir hafta kadar misâfir kalır. "Eskiden olduğu gibi arkadaşça bir hafta" geçirir ve yeniden Ankara'ya döner.[182]

1938 yılının yaz aylarında Atatürk'ün hastalığının ciddî ve tehlikeli olduğu, hastalığın yakın bir zamanda ölümle sonuçlanabileceği, hiç olmazsa yüksek yönetici çevrelerde (hükûmet, Meclis ve partinin ileri gelen yönetim kadrolarında) artık bilinen bir gerçekti.[183]

Ayrıca, zâten Avrupa basınında da bir süredir Atatürk'ün ağır hasta olduğu ve Türklerin yakında yeni bir Cumhurbaşkanı seçmek zorunda kalacakları yönünde haberler çıkıyordu.[184]

Ancak Türk kamuoyuna hastalıkla ilgili henüz resmî bir açıklama yapılmamıştı. "13 Ağustos'ta İngiliz Büyükelçisi'nin İstanbul'dan bildirdiğine göre, Türk gazeteleri, Atatürk'ün sağlığı konusunda hiçbir şey yazmamaları için uyarılmışlardı."[185] Ancak kamuoyunda çeşitli söylentilerin dolaştığı da biliniyordu.

"Panik yaratmamak için alınan bu tedbire rağmen",[186] Ağustos ayının ilk yarısında, Ahmet Emin Yalman, Tan gazetesinde yayınlanan uzun bir yazıda, Atatürk'ün sağlığı hakkında bilgi veriyor, Atatürk'ün ağır hasta olduğunu açıklıyor ve ulusun, onun hakkında hergün bilgi sâhibi olmak ve gerçekleri öğrenmek hakkına sâhip bulunduğunu vurguluyordu. Yalman'ın bu cesur yazısı, beklenebileceği gibi, yönetimin sert tepkisi ile karşılaşacaktır. Tan gazetesi, bu yazı üzerine, üç ay kapatılır. Aynı yazının Haber gazetesi'nde de yayınlanması, bu gazetenin de birbuçuk ay kapatılmasına neden olur. Dahası, Yalman'ın yazısını çevirerek yayınlayan İstanbul'da yayınlanan bir Rumca gazete ile üç Ermenice gazete de, bu uygulamadan nasiplerini alacaklar ve onar gün kapatılacaklardır.[187] Hükûmet, Matbuat Kânunu'nun 50. maddesini uygulamakta hiç tereddüt göstermemiştir.

---

182 İsmet İnönü, **age**, s. 299.

183 Us, **age**, s.284-286.

184 Şimşir, agm, **Belleten**, Cilt: LII, Sayı: 204, (Kasım 1988), s. 1222-1239.

185 Şimşir, agm, **Belleten**, Cilt: LII, Sayı: 204, (Kasım 1988), s. 1236.

186 Şimşir, agm, **Belleten**, Cilt: LII, Sayı: 204, (Kasım 1988), s. 1236.

187 Ahmet Emin Yalman, **Turkey In My Time**, s. 170-171; Şimşir, agm, **Belleten**, Cilt: LII, Sayı: 204,

Âsım Us, günlüğünde, bu gelişmenin perde arkasını açıkladığı gibi, değerlendirmesini de yapıyor:

> "8.8.1938... Ahmet Emin Yalman'ın, Tan'da, Atatürk'ün sıhhatine dâir yazdığı makâle üzerine, gazetesi üç ay tâtil edildi.
>
> Ahmet Emin, bu makâleyi, hem Şükrü Kaya'ya, hem Başvekil Celâl Bayar'a göstermiş... Müsaade istemiş... 'Olamaz' cevâbını almış... Bununla berâber yine [de] neşretmiştir. Bundan dolayı hakkında derin infial uyanmıştır. (...)
>
> Rivâyete göre, Tan gazetesinin üç ay tâtiline sebep olan makâle, yazıldıktan bir hafta sonra neşrolunmuştur.
>
> Makâlenin altında Refik Hâlit (Karay)'ın 'Yezidin Kızı' ismindeki romanının reklâmı vardı. Makâlenin bu reklâmı kuvvetlendirmek için neşredildiği söyleniyor.
>
> Ahmet Emin'in, bir taraftan Refik Hâlit'in romanını tefrika için ilâna başlaması, diğer taraftan, Şükrü Kaya ve Celâl Bayar tarafından neşredilmemesi söylendiği hâlde, Atatürk'ün sıhhatine dâir olan makâleyi neşretmesi, bir rejim değişikliğini beklediği ve o zaman hükûmete karşı muhalefet cephesi almak karârı verdiği gibi bir mânâ taşıyor. (...)
>
> Ahmet Emin'in Tan gazetesinde Refik Hâlit'in romanını neşretmek için duvar ilânlarındaki resimler, (Refik Hâlit) kırmızı boya ile meçhul bir el tarafından boyanmış... (...)
>
> Tan gazetesi yerine Ulus gazetesinin çıkacağı ve matbaayı tekrar İş Bankası'nın satın alacağı rivâyetleri var."[188]

Ekim ayında, Atatürk'ün sağlığının kötüye gitmesi üzerine, 17-22 Ekim târihleri arasında, hükûmetçe Atatürk'ün sağlığına ilişkin resmî sağlık raporları yayınlanır.[189]

Bu sâyede Türk kamuoyu, Atatürk'ün sağlık durumunun ciddî olduğunu resmen ilk kez öğrenmiş olur.

Oysa, yine Ekim ayında, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda yapılan bir değerlendirmede, Atatürk'ün bir daha yataktan kalkamayacağı belirtiliyordu.[190]

19 Ekim'de ise, İngiliz Büyükelçisi, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir raporda, Atatürk'ün her an ölebileceğini bildiriyor-

---

(Kasım 1988), s. 1236-1237.

188 Us, age, s. 287-289. Ayrıca bkz. Us, age, s. 293.

189 Şehsuvaroğlu, age, s. 52-56.

190 Şimşir, agm, Belleten, Cilt: LII, Sayı: 204, (Kasım 1988), s. 1240-1241.

du. İngiliz Büyükelçisi, Türk Hükûmeti'nin, Atatürk'ün çok yakında öleceği beklentisi ile, gereken önlemleri almaya başladığını da açıklamaktaydı.

Rapora göre, Türk Hükûmeti, Atatürk'ün ölümü hâlinde, TBMM'yi yirmidört saat içinde toplayarak, yeni Cumhurbaşkanının seçilmesini sağlamak için önlemler almaya başlamıştı. Bu arada, Ankara'daki İngiliz Büyükelçiliği ile İngiliz Dışişleri Bakanlığı arasında, Atatürk'ün cenâze töreni için resmî hazırlıklara dahi başlanmıştı.[191]

Atatürk'ün sağlığına ilişkin resmî raporun yayınlandığı ilk gün, 17 Ekim'de, Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, İstanbul'da basın mensuplarına yaptığı açıklamada, tabiî yazılmamak koşuluyla, Atatürk'ün yakın bir zamanda her an ölebileceğini bildirir.[192]

Nâdir Nâdi, bu açıklama sahnesini, anılarında, şöyle anlatıyor:

> "Bakan ne diyecek, önceden biliniyordu. Atatürk'ün ölmek üzere bulunduğunu haber verecekti. Böyle nâzik günlerde gazetecilere düşen ağır görevi hatırlatacak, her türlü tahriklerden kaçınılmasını öğütleyecek, Atatürk ile ilgili sağlık raporlarının yorumsuz olarak yayınlanmasını isteyecekti. (...)
>
> Meraksız bakışlarla Şükrü Kaya'yı dinledik. Atatürk'ü her an kaybedebileceğimizi, bunun birkaç gün, bilemediniz birkaç hafta olduğunu söylediği zaman, doğrusu, salonda pek bir üzüntü havası da esmedi. Hastalığın affetmez türden olduğu aylardan beri duyuluyordu.
>
> O günlerde Bâbıâlinin çenesini, 'Atatürk'ten sonra kim Cumhurbaşkanı olacak?' dedikodusu yoruyordu."[193]

Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, aynı basın toplantısında, bir gazetecinin sorusu üzerine, Atatürk'ün bir vasiyeti olmadığını belirtir. Bir başka gazetecinin, "Yeni Cumhurbaşkanının kim olacağı" yolundaki sorusunu da, "TBMM kimi seçerse, o olacak"; "Namzet, bir, iki kişiyi geçmez" şeklinde yanıtlar. Son olarak, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın Cumhurbaşkanı seçilip seçilemeyeceği yolundaki bir başka soruyu da, Çakmak'ın mebus olmadığı şeklinde yanıtlayarak, "Bakalım, Meclisin kabul edeceği kim-

---

191 Şimşir, agm, **Belleten**, Cilt: LII, Sayı: 204, (Kasım 1988), s. 1249-1250.

192 Us, **age**, s. 299-301.

193 **Nâdir Nâdi, Perde Aralığından**, s. 7.

seye namzetliği nasıl kabul ettireceğiz?" diye sorar ve kimi imâ ettiğini de açıklamadan toplantıyı bitirir.[194]

5 Eylül'de vasiyetnâmesini hazırlayan Atatürk, 29 Ekim günü, Cumhuriyetin 15. yıldönümü dolayısıyla, Orduya da bir mesaj yayınlar.

Atatürk, mesajında, Orduya, "Türk vatanının ve Türklük câmiâsının şan ve şerefini dâhilî ve hâricî her türlü tehlikelere karşı korumaktan ibâret olan" görevini bir kez daha hatırlatır.[195]

Bu mesajı Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ile birlikte hazırlamış olan Atatürk, belki de, yeni Cumhurbaşkanının seçimi arifesinde, ülkede çıkabilecek olası siyâsî karışıklıklara karşı güvendiği Orduyu uyarmak ihtiyâcını hissetmişti.

Bir başka ilginç gelişme de, Atatürk'ün vasiyetnâmesine, yüksek eğitimlerini tamamlayabilmeleri için, İnönü'nün çocuklarına özel bir yardım sağlanmasını öngören bir madde yazdırmasıdır.

Atatürk'ün, gerek Başvekil olduğu, gerekse Başvekillikten ayrıldıktan sonraki dönemlerde İnönü'ye maddî bakımdan her zaman destek olduğu göz önüne alınırsa, vasiyetnâmesinde İnönü'ye doğrudan hiçbir şey bırakmamış olması dikkati çeker. Belki de, bu sırada Atatürk'e İnönü'nün ağır hastalıktan kurtulamayarak öldüğü söylenmişti ve Atatürk de İnönü'nün hayatta olduğunu bilmiyordu. İnönü öldüyse, ona miras bırakmak elbette mümkün olamazdı. Buna karşılık, İnönü'nün çocuklarına yüksek eğitimlerini tamamlayabilecekleri bir maddî imkân tanımak, Atatürk için bir vefâ borcu ve kadirşinaslık örneği olarak değerlendirilmelidir. Atatürk-İnönü ilişkileri gözden geçirildiğinde, vasiyetnâmede bu yönde bir madde bulunmasının sürpriz olmadığını da belirtmek gerekir. Ancak, Hasan Rızâ Soyak, anılarında, bu yöndeki söylentilerin tamâmen asılsız olduğunu belirtiyor.[196]

Bu sıralarda Ankara'da bulunan İnönü ile Dolmabahçe Sarayı'nda hasta yatan Atatürk arasındaki ilişkilerin tamâmen koptuğunu düşünmek yanıltıcı olur.

---

194 Nâdi, **age**, s. 8; Us, **age**, s. 299-301

195 Şimşir, agm, **Belleten**, Cilt: LII, Sayı: 204, (Kasım 1988), s. 1269-1270.

196 Soyak, **age**, s. 128-129; Giritlioğlu, **age**, s. 129-130ve 138; Atay, **Çankaya**, s. 500.

Cumhurbaşkanlığı Umûmî Kâtibi Hasan Rızâ Soyak, yaptığı bir açıklamada, Atatürk ile İnönü'nün, "Atatürk'ün ölümüne kadar aralıksız ve çok samimî temâs hâlinde" olduklarını, Atatürk'ün sağlık raporlarının hergün hükümete verilirken, bir kopyasının da, Atatürk'ün emriyle, İnönü'ye verildiğini belirtiyor.

1938 yılının yaz aylarında, İnönü de, Ankara'da ciddî ve tehlikeli bir hastalık geçirmektedir. Bu dönemde basında adı hiç anılmayan İnönü'nün bu sırada bâzı sağlık sorunları olduğu basına da yansır. İnönü'nün de hasta olduğunu haber alan Atatürk, kendisini muayene etmeye İstanbul'a gelen Prof. Dr. Fissenger'i, Ankara'ya, İnönü'yü de muayene ve tedâvi etmesi için gönderir. Bu sırada İnönü de, tıpkı Atatürk gibi, sürekli hastadır ve yatarak tedâvi görmektedir.

Aralarındaki haberleşmeyi ise, İnönü'nün Özel Kalem Müdürü Vedid Uzgören sağlamaktadır. Uzgören, İnönü'nün mektuplarını Atatürk'e getiriyor ve Atatürk'ün yanıt ve tavsiyelerini İnönü'ye iletiyordu.[197]

Atatürk ile İnönü arasındaki mektuplaşmalar da sürüyordu.

Fâlih Rıfkı Atay, anılarında, bu mektuplaşmaları şöyle anlatıyor:

> **"Bu sırada [İnönü], Atatürk'e, zarfların üstünde 'huzur-ı âli-yi riyâset-penâhiye' yazılı bir hayli mektup göndermiştir.**
>
> **Atatürk öldükten sonra, köşkteki kâğıtları ayıklamak hizmeti verilen Nâfi Âtuf Kansu ve arkadaşları, bu mektupları İnönü'ye geri vermişlerdir."[198]**

Atatürk ile İnönü arasındaki dolaylı ilişki, Başvekil Celâl Bayar'ın, Atatürk'ün hastalığı sırasında, İstanbul'dan "Ankara'ya her [gelişinde] İsmet İnönü'yü de ziyâret" etmesiyle bir başka biçimde sürüyordu.[199]

Sabiha Gökçen de, ilişkinin devâmı yönünde rol oynamıştır.

İnönü'nün günlüğünde bu konuda şunlar yazılı:

---

197 Giritlioğlu, **age**, s. 128; "Atatürk'ten İnönü'ye, İnönü'den Atatürk'e Özel Mektuplar (4)", **Milliyet**, (24.1.1990); **Cumhuriyet**, (10.6.1938).

198 Atay, **Çankaya**, s. 499.

199 "Her Hafta Bir Sohbet... Konumuz: Atatürk, Konuğumuz: Celâl Bayar", **Milliyet**, (İki Kısım), (12.11.1974).

"Sabiha Gökçen, her hafta cumartesi gider ve pazartesi gelirdi. Gelir gelmez, bana Atatürk'ten haberler, muhabbetler getirirdi."[200]

Metin Toker, dolaylı ilişkinin Âfet İnan aracılığı ile de kurulduğunu belirtiyor.[201]

İnönü, bu gelişmeleri günlüğünde şöyle kaleme almıştı:

"Atatürk'ün hastalığı Ağustostan itibâren ağır istikâmet aldı.

Bundan sonra Atatürk'ün bana karşı muamelesinde şu noktalar karakteristiktir:

İstanbul'a geldiğimi istemiyordu. Temâsa gelmekten kat'iyen çekiniyordu. Çok iyi muamele ediyordu. Hatırımı almaya çalışıyordu. Arada bir derin mahçubiyet ve muhabbet nöbetine uğruyordu. Fakat benden çekiniyordu.

Celâl Bayar ile her zaman selâm yolladı. Selâmlarına mektupla cevap veriyordum.

Dr. [Tevfik Rüştü] Aras ile selâm yolladı. Mektupla cevap verdim.

Lozan gününde kimseye bir kelime yazdırtmadılar. Kendisi telefonla çok muhabbetli şeyler söyletti. Sonra haber aldığıma göre, bunları yazı ile göndermek düşüncesinde idi. [Cumhurbaşkanlığı Umûmî Kâtibi] Hasan Rızâ [Soyak], bu şekli ile iktifâ etti.

Sâlih Bozok mektuplar yazmaya başladı. Behiç Bey ile selâm yolladı.

Hastalığın son ağır zamânında Celâl Bayar beni haberdâr etmeye başladı."[202]

İnönü, bu sırada Atatürk ile ilişkilerini, anılarında, şöyle anlatıyor:

"Atatürk, o devrede, Celâl Bayar ile dâimâ selâmlar yolladı. Bunlara mektuplarla teşekkür ettim.

Birkaç defâ Dr. Tevfik Rüştü Aras selâmını getirdi. Dna karşılık da bir mektupla şükrânımı bildirdim.

Sabiha Gökçen, hemen her hafta cumartesi günleri İstanbul'a gider, pazartesi günleri Ankara'ya dönerdi. Bana Atatürk'ten haberler ve muhabbetler getirirdi. Atatürk, onunla da bana iyi duygularını bildirirdi. Kendisine teşekkürlerimi sunar, sağlıklar dilerdim. (...)

Sonradan, benim Atatürk'e, hastalığının dikkati çeken bir ağırlık gösterdiği sırada yazdığım bu mektuplara başka mânâlar verilmek istendi-

---

200 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (Metin: 1), **Hürriyet**, (13.1.1974).

201 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (Metin Toker'in 1. Yorumu), **Hürriyet**, (13.1.1974).

202 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (Metin: 19), **Hürriyet**, (1.2.1974).

ğinde, bunların etrâfında polis romanları tarzında hikâyeler anlatıldığında, pek şaşmışımdır. Mektuplar, insanın ağır hasta olan bir yakınına, büyük âmirine göstereceği samimî alâkanın ifâdesidir. Yazdıklarım, böyle bir durumda duyulan teessür ifâdeleri ve teselliden ibârettir. Aynı zamanda, bana gösterdiği ilgiye, bütün bu zevat vâsıtasıyla gönderdiği selâmlara, muhabbete teşekkürdür. Selâmını aldığımı bu mektuplarla kendisine duyururdum. Mektupların, tabiatıyla hiçbir siyâsî mâhiyeti yoktur. Zâten yazıldığına göre, Atatürk, benim mektuplarımı, yatağının başındaki komodinin çekmecesinde tutarmış... Atatürk gibi bir devlet adamının, dost ve arkadaş mektubunun dışında mâhiyet taşıyacak yazıları komodin çekmecesinde tutacağı hatıra dahi getirilmez. Üstelik mektupların gizli kapaklı bir tarafı da yoktu. Atatürk'ten bütün o selâm ve muhabbet duygularını getirenler, kendisinin mektubumu aldığını, memnun olduğunu bana bildirirlerdi. Mektupların hepsi, işte bu mektuplardan ibârettir. Ve mektupların mâhiyetleri, amansız bir hastalık içinde muztarib yatmakta olan bir yakınımıza bağlılık ve sevgi göstermekten, teselli etmekten, bu duyguları ifâdeden başka bir şey tabiatıyla olamazdı.

Atatürk öldüğü zaman ben Ankara'daydım ve gerek hükûmetin başında, gerek partinin başında aynı Başvekil bulunuyordu. Benim bildiğim kadarı [ile], Atatürk'ün evrâkının gördüğü muamele, tamâmı ile resmî muameleden ibârettir. Başka türlü muamele görmesi için de, ben bir sebep bilmiyorum."[203]

İnönü, Atatürk'ün hastalığı sırasında onu Dolmabahçe Sarayı'nda ziyâret eder. Ancak bu ziyâret, Cumhurbaşkanı ile eski Başvekilin son görüşmesi olacaktır.

İnönü, Atatürk'ün hastalığı ağırlaştığında, kendisi de ağır hasta olduğu için, onu görmek üzere bir daha İstanbul'a gidemez. Hasan Rızâ Soyak, bu sırada İnönü'nün İstanbul'a gitmek ve Atatürk'ü görmek istemesine karşın, Atatürk'ün, İnönü'nün hasta olduğunu bilerek ve seyahatin İnönü'yü yoracağını düşünerek, onun İstanbul'a gelmesini istemediğini yazıyor.[204]

Ancak, İnönü'nün İstanbul'a gitmemesinin, gidememesinin başka nedenleri de vardı. İnönü, kendisi iyileştikten sonra da İstanbul'a gitmeyecek, gidemeyecektir. Bunun nedenini, dönemin gergin havasında aramak gerekir. İnönü, bu sırada günlüğüne, "Hayâ-

203 İsmet İnönü, age, s. 299-300.

204 Giritlioğlu, age, s. 129.

tım fazla gelmeye başladı" şeklinde yazarken, kesinlikle mübâlağa etmiyordu. Bu sırada İnönü'ye karşı bir suikast düzenleneceği söylentisi hayli yaygındı. Bir söylenti, Recep Zühtü'nün İnönü'yü vuracağı yönündeydi.[205]

Âsım Us, günlüğünde, bu konuda şunları yazıyor:

> "Atatürk'ün ağır hastalığında İ[smet] İnönü'nün yakınlarından sayılan İrfan Ferit ile aramızda şöyle bir konuşma oldu:
>
> Atatürk'ün geçirdiği kriz esnâsında olsun İsmet İnönü İstanbul'a gelmeli idi. 'Niçin gelmedi?' diye herkes merâk ediyor.'
>
> İrfan Ferit: Nasıl gelsin? Recep Zühtü, 'Onu vuracağım' diyormuş. İsmet, birkaç defâ gitmek için hazırlandı. Sonra yine vazgeçti."[206]

Gerçekten de İnönü, Atatürk ilk komadan çıktıktan sonra, Ekim ayında ya da daha sonra, İstanbul'a gitmek için girişimde bulunur.

Hasan Rızâ Soyak, bu girişimi şöyle anlatıyor:

> "O kadar ki, bir keresinde, İstanbul'a gelmek için, trende yer ayırtmış, bavullarını trene yerleştirmiş, kendisi de, evinden gara gelmek üzere yola çıkmış ve haberi alan Refik Saydam, telâşla koşmuş ve İnönü'yü âdetâ zorla döndürebilmişti. Çünkü, yolculuk o günlerde ölümüne sebep olacak derecede tehlikeli idi."[207]

Ancak, Refik Saydam'ın İnönü'nün İstanbul yolculuğuna mâni olmak istemesinin ardında, Hasan Rızâ Soyak'ın belirttiği gibi, sâdece İnönü'nün sağlığının seyahat nedeniyle tehlikeye düşmesi ihtimâli yoktu. Ondan daha ağırlıklı bir biçimde, Refik Saydam ve İnönü'nün çevresi, İnönü'nün İstanbul'da bir suikast sonucunda öldürüleceğine inanmışlardı ve İnönü'yü bu nedenle İstanbul'a göndermek istemiyorlardı.[208]

Gerçekten de bu dönemde, İnönü'nün yakın çevresinde, İnönü'ye bir suikast yapılacağı kuşkusu ve endişesi egemendi. Olası bir suikasti önlemek için, Ankara Vâlisi ve Belediye Başkanı, CHP Ankara İl Başkanı Nevzat Tandoğan ile Refik Saydam ve Fâik Özt-

---

205 Bozdağ, **Bir Çağın Perde Arkası (Atatürk-İnönü, İnönü-Bayar Çekişmeleri)**, s. 164 ve 204.

206 Us, **age**, s. 307.

207 Giritlioğlu, **age**, s. 129.

208 Giritlioğlu, **age**, s. 129; Soyak, **age**, s. 761. Bozdağ, **Bir Çağın Perde Arkası (Atatürk-İnönü, İnönü-Bayar Çekişmeleri)**, s. 185-188.

rak, İnönü'nün evini (Pembe Köşk'ü) ve kendisini yakın koruma altına almışlardı.[209]

Fâlih Rıfkı Atay, anılarında, bu sıkı ve yakın korumayı şöyle anlatıyor:

> "Gene son zamanlarda kendisini sevenler, İsmet İnönü'ye karşı bir suikast tehlikesini önlemek için tedbirler almışlardı.
>
> O zamanki Emniyet Umum Müdürü, bir tehlike sezildiği vakit, İnönü'yü kaçırmak ve gizlemek tertiplerini dahi düşünmüştü.
>
> Çankaya'daki İnönü Köşkü [Pembe Köşk] sıkı korumada idi."[210]

İnönü, bu durumu günlüğünde şu satırlarla aktarıyor:

> "Şükrü Kaya, son zamanlarda herkesi tâkip ettiriyor. Tabiî bu, eski muhalifleri çok ayıp ve şiddetli bir sûrette tâzip ediyor.
>
> Herkesi, iktidar mevkiinde olanlar, hayat endişesi ile, muhafızlara, husûsî muhafızlara gark etmek istiyor[lar] idi."[211]

İnönü, anılarında, bu gergin durumu şöyle anlatıyor:

> "Ankara Vâlisi rahmetli Nevzat Tandoğan haftada muayyen bir gün bana yemeğe gelirdi. Bir nevi koruyucu vazife almış gibiydi. Gelir, ihtiyaçlarımı sorar, vaziyeti tetkik eder, özellikle yakından alâkadar olurdu."[212]

Bizzat İnönü, günlüğünde, bu tür bir suikast girişimini imâ ediyor:

> "Teşrinisâni günleri beni İstanbul'a götürmek için Şükrü Kaya ve onun tertibinde ansızın bir fazla gayret belirdi. Ben de candan istiyordum. Şükrü Kaya['nın] tertibindeki bu gayret yakın arkadaşlarımın dikkatini çekti. Kat'iyen bırakmadılar. Onlar haklı ve isâbetli çıktılar. Şükrü Kaya, İstanbul'a son anda beni götüremediği için, pek hiddetli idi."[213]

Şevket Süreyyâ Aydemir, 1938 yılında İnönü'nün Pembe Köşk'teki münzevî hayâtını şöyle tasvir ediyor:

> "[İnönü], Mecliste ve Meclis dışında, mümkün olduğu kadar arka plânda kalmaya çalışarak, evine kapanmış bir insandı.

---

209 Giritlioğlu, **age**, s. 122.

210 Atay, **Çankaya**, s. 500.

211 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (Metin: 14), **Hürriyet**, (26.1.1974).

212 İsmet İnönü, **age**, s. 298.

213 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (Metin: 19), **Hürriyet**, (1.2.1974). Ayrıca bkz. Özden ve Gülsün Toker, "50 Cumhuriyet Yılını Mevhibe İnönü Anlatıyor", **Hürriyet**, (1.2.1974).

O günlerde Pembe Köşk'ün münzevîsi, bir parlamento üyesi ve bir eski Başbakan için günlük hayâtın gerekli kıldığı görünüşler dışında, çevresinden kendisini çekmiş gibiydi.

Pembe Köşk'ün üstüne, bir taraftan içeriden sızan çekingenliğin, diğer taraftan dışarıdan gelen merak, tecessüs, hattâ kontrollerin havası sinmişti."[214]

Aydemir'in çizdiği bu tabloyu Yâkup Kadri Karaosmanoğlu'nun bir anısıyla tamamlamak mümkündür.

Karaosmanoğlu, Prag Büyükelçiliği'nde görevliyken, İnönü'nün sağlık nedenleriyle görevinden ayrıldığını duyar. Bir süre sonra Ankara'ya geldiğinde, İnönü'yü Anadolu Klubü'nde gâyet sağlıklı görünce şaşırır. İnönü'nün kendisine eskisi kadar yakın ve sıcak davranmadığını görünce de, bundan alınır. Ancak İnönü, bir süre sonra, klüpten dışarı çıktığında, kendisini bir garson aracılığıyla çağırtır ve akşam evine yemeğe dâvet eder.

Yâkup Kadri Karaosmanoğlu, öykünün devâmında, bu dönemde İnönü'nün siyâsî durumunu şöyle tasvir ediyor:

"İtirâf ederim ki, o anda şaşkınlık sırası bana gelmişti. Bu gizli, kapalı *çağrı neden icâp ediyordu? (...)*

Bunların cevâbını, kendi kendime, ben ancak birkaç gün sonra verebilecektim.

Ankara'da dolaşan söylentilere göre, İsmet Paşa ile buluşup görüşmek ya da böyle bir arzuyu göstermek, birçoklarınca büyük bir cesâret sayılmakta imiş...

Meğer İsmet Paşa 'tecrit' olunmuş, göz hapsine alınmış bir durumda imiş!

Şu hâlde, İsmet Paşa'nın kendisi de buna inanmış olacaktı ki, -başıma bir şey gelmesin diye- beni evine gizlice alıp götürmek gibi bir ihtiyat tedbiri almayı lüzum görmüştü."[215]

İnönü, anılarında, bu sıradaki yaşantısını şöyle anlatıyor:

"Ben Başbakanlıktan ayrıldıktan sonra ve Atatürk'ün hastalığı sırasında, bâzı kısa zamanlar hâriç, hemen dâimâ Ankara'da kaldım. Ankara'daki evimdeydim. Meclis çalışmalarına katılıyor, daha ziyâde okuyor ve yazıyordum. Yazın eşim ve çocuklarım İstanbul'a gittiklerinde, Ankara

214 Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 2), s. 22.

215 Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, s. 135-136.

Palas'a geçtim. Bir süre orada kaldım. Sonra tekrar kendi evimize döndüm."[216]

Bu noktada ilginç ve çok önemli bir bilgiye rastlıyoruz. İngiliz Büyükelçisi, 26 Ekim'de, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na yolladığı bir raporda, Atatürk'ün koma hâli sırasında, önemli her konuda İsmet İnönü'ye danışıldığını bildirmektedir.[217]

Bu bilgi bize, bu sırada dahi hükûmet ile İnönü arasında yakın ilişki olduğunu gösteriyor.

Atatürk'ün ölüme yaklaştığı bu sırada, yâni 10 Kasım'a doğru, kısa zamanda kendini belli edecek zorlu bir iktidar mücâdelesi başlıyordu.

Sorun, Atatürk'ten sonra yeni Cumhurbaşkanının, bir başka ifâde ile, yeni Şef'in kim olacağı sorusunda düğümleniyordu.

Hiç kuşkusuz, aday terâzisinin bir kefesinde, bütün ağırlığı ile, İsmet İnönü bulunuyordu.

Sorun, terâzinin karşı kefesine hiç olmazsa İnönü kadar ağırlıklı bir aday yerleştirebilmekti.

Atatürk'ün çevresinin bu konuda harekete geçtiği ve bâzı ciddî girişimlerde bulunduğu biliniyor.

İktidar mücâdelesi, hiçbir zaman Atatürk ile İnönü arasında olmamıştır. Bu konuda yanılgıya düşmemek gerekir.

Fâlih Rıfkı Atay, Atatürk'ün, ölümünden sonraki siyâsî gelişmelere hâkim olamayacağını bildiğini, çünkü onun büyük bir realist olduğunu belirtirken, Atatürk'ün siyâsî bir vasiyet bırakmadığını vurgulamaktadır.[218]

Gerçekten de bu mücâdelede Atatürk taraf değildi. Taraflar, Atatürk'ün çevresi ile İnönü ve çevresiydi. Atatürk'ün çevresi, İnönü'nün siyâsî alanda yeniden yükselmesine kesinlikle karşıydı ve bu konuda her türlü siyâsî girişimde bulunmaya da hazırdı.

Gerçekten de, daha İnönü Başvekillikten yeni ayrıldığı sırada, o zamâna dek kendisine siyâsal alanda alttan alta ya da açıktan açığa muhalefet etmiş olan kişi ve gruplar harekete geçmişler ve İnö-

---

216 İsmet İnönü, **age**, s. 298.

217 Şimşir, agm, **Belleten**, Cilt: LII, Sayı: 204, (Kasım 1988), s. 1260.

218 Atay, **Çankaya**, s. 500.

nü'yü bundan sonra siyâsal alanın tamâmen dışında bırakabilmek için bâzı girişimlerde bulunmaya başlamışlardı.

Dâhiliye Vekili ve CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya, Hâriciye Vekili Tevfik Rüştü Aras, İnönü'ye eskiden beri karşı olan ve Atatürk'ün yakın çevresinden Sâlih Bozok, Ali Çetinkaya, Cumhurbaşkanlığı Umûmî Kâtibi Hasan Rızâ Soyak ve bu grubun içinde bulunanlar ile bu gruba yakınlık duyanlar, İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesini engellemek için bâzı girişimlerde bulunmaya başladılar.

Dönemin Başvekili Celâl Bayar, İnönü'ye karşı olan bu siyâsal girişimleri ve gruplaşmaları şöyle anlatıyor:

> "Duyuyorum ki, Mecliste aleni, kapalı gruplaşmalar oluyor.
> Ben bu durumda aleni, kapalı gruplaşmaların aleyhindeydim. (...)
> Buna rağmen, buna Şükrü Kaya da dâhil oluyor. İsmet Paşa'ya bağlı [karşı] olanlar bir grup kurmuşlar. Buna bizim Şükrü Kaya da girmiş... Ali Çetinkaya da katılmış..."[219]

Bir başka yerde, Bayar, şunları ekliyor:

> "Bâzı kimseler el altından harekete geçtiler. Ya kendileri olmak istiyorlar veyâ İnönü hesâbına çalışıyorlardı.
> Ben şu prensibi ilân ettim: Kendim hiçbir şey olmayacağım. (...)
> Sonra beni İnönü aleyhine veyâhut başka birinin lehine çekmek, parti tutmak üzere temâyül gösterenler oldu."[220]

Hâriciye Vekili Tevfik Rüştü Aras, İnönü'nün Başvekillikten istifâ ederek ayrılmasından kısa bir süre sonra, İnönü'yü Türkiye'den uzaklaştırmak için, Washington'a Büyükelçi olarak atanmasını sağlamaya çalışırsa da, bunda başarılı olamaz.

Aras'ın plânına göre, İnönü Büyükelçi olursa, mebusluktan, bu süretle de Meclisten ayrılmak zorunda kalacak ve 1924 Anayası'nın 31. maddesine göre de, Cumhurbaşkanının Meclis içinden seçilmesi zorunlu olduğundan, İnönü'nün hiçbir şekilde Cumhurbaşkanı seçilme imkânı kalmayacaktı. TBMM üyesi olmayan kişilerin Cumhurbaşkanı seçilmesi Anayasaya göre kesinlikle mümkün değildi. İnönü ise, Malatya mebusu olarak, bu im-

---

219 "Celâl Bayar, Atatürk ve İnönü'yü Anlatıyor", **Tercüman**, (16.8.1981).

220 "Her Hafta Bir Sohbet... Konumuz: Politika, Konuğumuz: Celâl Bayar", **Milliyet**, (10.9.1973).

kândan her zaman yararlanabilecek bir adaydı. Ayrıca İnönü, Türkiye dışına çıkarılmış ve bu süretle fiilen de siyâsetten uzaklaştırılmış olacaktı.

Bununla birlikte, Tevfik Rüştü Aras, bir yazısında, bu yönde bir girişimden hiç söz etmemekte, fakat bu sıralarda tam aksi yönde bir siyâsal tutum aldığını iddia etmektedir:

> "Atatürk'ten sonra, devletimizin başına gelmesinde, Sayın Celâl Bayar, Sayın Şükrü Kaya ile elimden geldiği kadar çalıştığım ve İkinci Cihan Harbi arifesinde ve esnâsında, memleketimizin faydasını onun etrâfında toplanmakta gördüğüm hâlde, gazâbından kendimi kurtaramadım."[221]

Oysa Aras, yıllar sonra, bu girişimini şöyle itirâf edecektir:

> "Hem Atatürk'ü, hem Sayın İnönü'yü huzûra kavuşturmak emeli ile, [İsmet] Paşa'nın Birleşik Amerika Devletleri nezdinde Büyükelçi olmasını düşündüm ve bu tasavvurumu, mütâlâalarını öğrenmek için, bir, iki yakın dostuma açtım."[222]

Tevfik Rüştü Aras, bu önerisinden bizzat İnönü'ye de söz eder.

İnönü, anılarında, bu girişime karşı olan tepkisini şöyle anlatıyor:

> "Bir gün Tevfik Rüştü Bey gelmişti. Nevzat Tandoğan ile tesâdüf ettiler. Bundan sonra Tevfik Rüştü Bey de her hafta muayyen bir gün gelirdi. Tatlı tatlı konuşur, berâber yemek yerdik. Umûmîyetle Nevzat Tandoğan ile aynı gün gelirlerdi. Tabiî bâzen ayrı günlerde geldikleri de oluyordu. Bu, devâm etti.
>
> Bir aralık, benim Amerika'ya Büyükelçi [olarak] tâyin olacağım havâdisi çıktı. Hiç haberim yoktu. Fenâ hâlde canım sıkıldı ve çok müteessir oldum. Şiddetli tepki gösterdim.
>
> İlk buluştuğum hafta Tevfik Rüştü Bey'e sordum. 'Evet' dedi. 'Haber benden çıktı' dedi. 'Nasıl oluyor?' diye sorunca, şöyle izâh etti: 'Siz bana her zaman söylerdiniz. 'Amerika'yı görmedim' derdiniz. Amerika'yı görmeyi arzu ettiğinizi söylerdiniz. Ben de bir vesile bulup, sizin Amerika'yı tanımak ve incelemek arzunuzu gerçekleştirmek istedim.'
>
> Kendisine teşekkür ettim ve kesin olarak kabul etmeyeceğimi, bundan vazgeçmesini, bir arzuyu söylemiş olmamla, onu bir vazife ile tamamlamak arasında fark olduğunu bildirdim. Çok sert konuştum ve 'Se-

221 Tevfik Rüştü Aras, **Görüşlerim**, (Cilt: 2), ("Bir Cevap ve Bâzı İfşaat" adlı 1957 târihli yazısından), s. 46.

222 Tevfik Rüştü Aras, "Neler Olacaktı?", **Milliyet**, (4 Kısım), (14.3.1971).

ni mesul tutarım' dedim. Hulâsa, çok şikâyet ederek, Tevfik Rüştü'yü bundan vazgeçirdim."[223]

Bu sahneyi, İnönü, o dönemde güncesine şöyle not etmiş:

"Kıyâmeti kopardım. Böyle bir şeye teşebbüs ederse, dünyâyı başına yıkacağımı bağırdım. Ürktü... Sindi... Evvelâ böyle bir niyet taşımadığını, bunun şimdi aklına geliverdiğini bildirdi. Sıkıştırdım... Bunu düşündüklerini itirâf etti. Düşünmemelerini kesinlikle tembih ettim."[224]

Şükrü Kaya, Meclisin İnönü'ye yakınlık duyduğunu biliyordu. Ayrıca CHP de aynı eğilimdeydi. İnönü karşıtı grubun önereceği bir ismin mevcut Meclis içinden Cumhurbaşkanı seçilmesi oldukça kuşkulu ve zor görünüyordu. O hâlde, Şükrü Kaya'ya göre, yapılması gereken, TBMM üyelerini yenilemek için yeni seçimlere gitmekti. Böylece, yeni Meclisin yapısı, İnönü karşıtı grubun elinde şekillenecek; bu sûretle de yeni seçimler sırasında hem İnönü Meclis dışında bırakılmış olacak (ki, Anayasaya göre, İnönü'nün ancak bu şekilde Cumhurbaşkanı adayı olması ve seçilmesi mümkün olamayacaktı), hem de yeni ve uygun bir Cumhurbaşkanı adayı ya da adayları yeni Meclise girebilecek; sonuçta yeni Meclisin, İnönü karşıtı grubun önereceği Cumhurbaşkanı adayını onaylama ihtimâli hemen hemen kesin olacaktı. Eğer Tevfik Rüştü Aras'ın plânı uygulanabilirse, bu takdirde, İnönü zâten Büyükelçi olarak Meclisten uzaklaştırılacağı için, İnönü'nün yeniden mebus seçilmemesi için bir takım ayrı siyâsal girişimlerde bulunmaya gerek de kalmayacaktı. Şükrü Kaya ile Tevfik Rüştü Aras, bu olanağı değerlendirmek isteyeceklerdir.

Dâhiliye Vekili ve CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya'nın, Başvekâletteki değişim sırasında Başvekillik beklentisi içinde olduğuna ve bu yöndeki siyâsî ihtiraslarına daha önce dikkati çekmiştim. Aşağıdaki satırlar bu saptamayı desteklemektedir:

"İsmet İnönü ile zamanlardır ihtilâf hâlinde olan devrin ünlü şahsiyeti (...) Şükrü Kaya'nın, Atatürk'ün ölümünden sonra ülkenin yolu üzerinde

---

223 İsmet İnönü, **age.** s. 298-299.

224 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (Metin: 7), **Hürriyet**, (19.1.1974). Ayrıca bkz. "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar" (Metin Toker'in 7. Yorumu), **Hürriyet**, (19.1.1974); Atay, **Çankaya**, s. 498.

belirgin fikir ve arzuların sâhibi olduğu ısrarla söylenen ve rivâyet sınırını aşan olaydı."[225]

İnönü, günlüğüne, bu konuda şunları yazmış:

"Şükrü Kaya, Meclisi yeniden intihap ettirmek için ciddî teşebbüs aldı. Başvekil de buna taraftar idi. Atatürk, Meclisin açılmasına Ankara'ya gelemedi. Bu teşebbüs de dile düştü ve red olunması muhakkak bir mâhiyet arz etti."[226]

İnönü, bu girişimin içinde Bayar'ın da bulunduğu kanısındadır.

Ancak Fâlih Rıfkı Atay, bu girişimin bizzat Bayar tarafından önlendiğini açıklıyor.[227]

İnönü karşıtı kişilerin, grup ya da grupların, Cumhurbaşkanlığı seçiminde İnönü'ye seçenek olarak ortaya koyabilecekleri güçlü bir aday bulabilmeleri aslında hiç de kolay değildi. Zâten söz konusu kişi ve grupların ortak noktası, İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesine karşı olmalarıydı. Yoksa, bir Cumhurbaşkanı adayı bulmaları ve onun üzerinde birleşip anlaşmaları çok zor görünüyordu.

Cumhurbaşkanı adayı olarak ortada bâzı adlar da dolaşıyordu.

Örneğin, İnönü, kulağına gelen isimleri günlüğüne şöyle not etmiş:

"İki, üç ay türlü şâyialar çıktı. Haberler hep halefler üzerine dolaşıyordu. Mareşal [Fevzi Çakmak], Fethi Okyar, Celâl Bayar... Bir aralık ve sonraları, Dr. [Tevfik Rüştü] Aras ve bilhassa Şükrü Kaya..."[228]

1934 yılından beri Londra Büyükelçisi olarak görev yapan, Atatürk'ün yakın arkadaşı ve Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurucusu ve lideri Fethi Okyar'ın adı da adaylar arasında geçiyordu.

Ancak, Okyar mebus olmadığından Cumhurbaşkanı seçilmesi Anayasaya göre mümkün değildi.

Bununla birlikte, daha 1938 yılının Temmuz ayında, Avrupa'nın

---

225 Cemâl Kutay, **Atatürk'ün Son Günleri**, s. 22.

226 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (Metin: 7), **Hürriyet**, (19.1.1974). Ayrıca bkz. "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar" (Metin Toker'in 7. Yorumu), **Hürriyet**, (19.1.1974); Atay, **Çankaya**, s. 498.

227 Atay, **Çankaya**, s. 499.

228 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (Metin: 1), **Hürriyet**, (13.1.1974).

diplomatik merkezlerinde, Fethi Okyar'ın adı telâffuz edilmeye başlanmıştı.

İngiliz Büyükelçisi, 30 Temmuz'da kaleme aldığı bir raporda, bu söylentiyi İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na iletti.[229]

Okyar adı Ekim ayında da gündemdeydi. Okyar, Londra Büyükelçiliği'den Ankara'ya izinli olarak dönmüş, Atatürk'ün hastalığı sırasında ülkeden ayrılmamayı tercih etmiş ve Londra'ya dönüşünü iki kez ertelemişti.

> "İngiliz Büyükelçisi, 10 Ekim'de, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, bu duruma dikkat çektikten sonra, Fethi Okyar'ın Cumhurbaşkanı seçilmesi olasılığına değiniyor ve bu takdirde, yeteri kadar popüler olmayan Okyar'ın siyâsî çatışmaları önleyemeyebileceğini endişeli bir tarzda vurguluyordu. Büyükelçi, Okyar'ın seçilme şansı olmadığı kanısındaydı."[230]

Bu arada Fransız basınında da Okyar'ın Türkiye'nin yeni önderi olacağına ilişkin haber ve yorumlar yayınlanıyordu.

Ancak bu tür haber ve yorumlar, muhtemelen siyâsî bir istihbârâta ya da öngörüye dayanmaktan çok, bir isteğin yansımasıydı.[231]

Âsım Us, bu konuda günlüğüne şunları yazmış:

> "Atatürk'ün hastalığı esnâsında İsmet [İnönü] ve Fethi [Okyar] isimleri etrâfında bir takım şâyialar çıktı.
>
> Şükrü Kaya, bu gibi şâyiaları tekzib için, Fethi'nin niçin İstanbul'da kalarak, Londra'ya gitmediğini gazeteciler toplantısında izâh etti.
>
> Atatürk, Fethi'ye, 'Git' demiş... Fethi de, 'Ben seni bu hâlde yatar ve hasta bırakıp gidemem' diye cevap vermiş... Atatürk, 'Allah Allah... Bu Fethi de benim hastalığımı ne kadar merâk ediyor.' demiş..."[232]

İnönü, Fethi Okyar'ın siyâsî tutumunu, günlüğünde, şöyle değerlendirmişti:

> "Fethi Okyar, fitneye iltifat etmedi."[233]

---

229 Şimşir, agm, **Belleten**, Cilt: LII, Sayı 204, (Kasım 1988), s. 1275.

230 Şimşir, agm, **Belleten**, Cilt: LII, Sayı 204, (Kasım 1988), s. 1276-1277.

231 Şimşir, agm, **Belleten**, Cilt: LII, Sayı: 204, (Kasım 1988), s. 1279-1281.

232 Us, **age**, s. 303.

233 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (Metin: 1), **Hürriyet**, (13.1.1974).

İnönü, bu kısa cümle ile, herhâlde, Fethi Okyar'ın Atatürk'ün çevresinde yer almadığını, kendisine karşı herhangi bir siyâsî girişimde bulunmadığını ve bu tür siyâsî girişimlere de katılmadığını belirtmek istiyor.

İnönü'ye karşı olanlar, ona bir seçenek oluşturmak üzere, terâzinin diğer kefesi için, İnönü'ye yakın bir güce ve ağırlığa sâhip olduğunu hissettikleri bir adayı, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ı düşünürler.

Ancak bu konuda bâzı önemli hukûkî engeller vardı. Öncelikle, Çakmak TBMM üyesi olmadığından, Anayasaya göre Cumhurbaşkanı seçilmesi mümkün değildi. Bu durumda, ya Meclisi yenilemek için yeni seçimlere gitmek ve bu sûretle Çakmak'ın mebus olmasını sağlamak ya da Anayasanın Cumhurbaşkanı seçimi ile ilgili maddesini değiştirmek gerekiyordu. Şükrü Kaya'nın Meclisi yenileme girişimi sonuçsuz kalacak; ikinci olasılığı gerçekleştirmek için ise, bilinen bir girişim olmayacaktır. Zâten bir başka sorun da, Çakmak'ın, mebus olabilmesi için, Genelkurmay Başkanlığı'ndan ayrılması gereğiydi. Dolayısıyla, Çakmak'ın bu konuda iknâ edilmesi gerekiyordu. Ancak Çakmak, bu konuda kendisine yapılan önerileri red edecek ve Ordunun başında kalmayı tercih ettiğini açıklayacaktır.

Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın adaylığı konusu, Çakmak'ın adaylık önerisini red etmesiyle kapanmaz.

Bu sırada bir siyâsî vasiyet sôylentisi vardır.

"Vasiyet fikri ve ihtimâli üzerine memleket aylarca çalkalan[ır]."[234]

Cumhurbaşkanlığı Umûmî Kâtibi Hasan Rızâ Soyak, Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya ve Hâriciye Vekili Tevfik Rüştü Aras, Atatürk'ün bir siyâsal vasiyet bırakmasını beklerler.

Soyak, bir süre sonra, Başvekil Bayar nezdinde, bu konuda bir girişimde de bulunur.

Soyak, Atatürk'ün, 5 Eylül günü, Dolmabahçe Sarayı'nda vasiyetnâmesini yazdırdıktan sonra, kendisine bir sözlü siyâsal vasiyet bıraktığını Bayar'a açıklar.

---

234 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (Metin: 1), **Hürriyet**, (13.1.1974).

Soyak, Atatürk'ün vasiyetini hazırlattıktan sonra, kendisini tek başına alıkoyduğunu ve sözlü olarak kendisine siyâsal vasiyetini açıkladığını belirtir.

Soyak'ın açıklamasına göre, Atatürk, Soyak'a, bu konuda söz ve seçim hakkının elbette ulusa ve onun temsilcisi olan TBMM'ye âid olacağını vurguladıktan sonra, bu konudaki kendi görüşlerini anlatır.

Kendisinden sonra akla gelebilecek ilk adın İsmet İnönü olduğunu, gerçekte onun ülkeye önemli hizmetlerde bulunduğunu, fakat halkın sevgisini bir türlü kazanamadığını ve bu nedenle de onun seçilmesinin pek mümkün olmadığını belirtir.

Bundan sonra da sözü Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'a getirir ve onun da ülkeye önemli hizmetleri olduğunu, ayrıca herkesle iyi geçindiğini ve sorumlu makamların görüşlerine dâimâ değer ve önem verdiğini anlatarak, onun kimse ile çatışmamış olması dolayısıyla Devlet Başkanlığı için en uygun aday olacağını vurgular. Çakmak'ın bu görev uğruna çok sevdiği Ordudan belki de ayrılmak zorunda kalacağını, ancak kendisinin bunu istemeyebileceğini tahmin eden Atatürk, bu tür bir sorunun da önemli olmadığını, çünkü Cumhurbaşkanlığı makâmının aynı zamanda Başkumandanlık makâmı olduğunu ve Çakmak'ın bu şekilde Ordu ile de yakından ilgilenmesinin mümkün olacağını belirtir.

Bütün bu görüşlerin ışığı altında, Atatürk, yasal bir yol bulunup da, Çakmak aday gösterilir ve Cumhurbaşkanı seçilirse, çok iyi olacağını sandığını açıklar.

Bayar, Soyak'ın bu şaşırtıcı açıklamasını dinledikten sonra, diplomatik bir biçimde, Atatürk'ün bu tür bir siyâsî vasiyeti olursa, bunu mutlaka kendi Başvekiline açıklayacağını sandığını belirtir.

Anlaşılan Bayar, Soyak'ın açıklamalarına inanmamıştır. Atatürk de Bayar'a bu konuda hiçbir zaman bir açıklamada bulunmaz. Böylece bir siyâsal vasiyet olduğu yolundaki iddia da, Bayar'ın tutumu dolayısıyla sonuçsuz kalır.[235]

---

235 Soyak, **age**, s. 758-760; "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (Metin Toker'in 1. Yorumu), **Hürriyet**, (13.1.1974); Şimşir, agm, **Belleten**, Cilt: LII, Sayı: 204, (Kasım 1988), s. 1277-1279; Atay, **Çankaya**, s. 499-500; Kutay, **Celâl Bayar'ın Yazmadığı ve Yazmayacağı Üç Devirden Hakikatler**, s. 138-142; Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, s. 139-140.

Bayar, bir gazete sohbetinde, aynı görüşünü bir kez daha dile getiriyor:

> "Abdi İpekçi: Affedersiniz, söz konusu şahıs İnönü müydü?
>
> Celâl Bayar: Ondan başkası yoktu zâten...
>
> Abdi İpekçi: Yâni aslında [Atatürk'ün] 'İnönü olmasın' diye bir isteği olmamıştır sizce... Öyle mi?
>
> Celâl Bayar: O kadar olmamıştır ki, Atatürk, ben Başvekil olduktan sonra, İnönü mâlûm çekilmiştir, oturup da ne lehinde, ne aleyhinde benimle herhangi bir meseleyi konuşmuş da değildir."[236]

İnönü, bu girişimleri günlüğüne şöyle not etmiş:

> "Şükrü Kaya, H[asan] R[ızâ] Soyak, başlıca ... [okunamamıştır] olarak Or. [Tevfik Rüştü] Aras ile berâber bir vasiyet koparmak veyâ uydurmak için çok çırpındılar. Son ana kadar bu ümidi muhafaza ettiler. Atatürk'ten koparamadılar. Şifâhen uydurmaya H[asan] Rızâ [Soyak] teşebbüs etti. Celâl Bayar kabul etmedi."[237]

Aslında Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak Cumhurbaşkanlığı için güçlü bir aday olabilirdi.

Nitekim Avrupa'nın diplomatik merkezlerinde ve Avrupa basınında Çakmak'ın adaylığı üzerinde ciddîyetle ve önemle duruluyordu.[238]

Ancak Çakmak, aday olmayı kesinlikle red ederek ve Ordunun başında kalacağını açıklayarak, İnönü karşıtı çevrenin siyâsal girişimlerinden uzak kalmayı tercih edecek ve bu sûretle İnönü'ye rakip olmayacaktır.

İnönü, Çakmak'ın siyâsî tutumunu günlüğüne şöyle geçirmiş:

> "Mareşal, ortalığı bir müddet yokladıktan sonra, müstağni bir vaziyet aldı. Çekilmemin bidâyetinde, başında korkmuş, bana hiç sokulmamıştı. Sonra eski[sin]den daha çok sokuldu."[239]

İnönü'ye karşı yasal açıdan seçilme olanağı bulunan yeni bir aday arayışı sırasında, son kez, TBMM Başkanı Abdülhâlik Ren-

---

236 "Her Hafta Bir Sohbet... Konumuz: Atatürk, Konuğumuz: Celâl Bayar", **Milliyet**, (İki Kısım), (11.11.1974). Ayrıca bkz. "Celâl Bayar, Atatürk ve İnönü'yü Anlatıyor", **Tercüman**, (17.6.1981).

237 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (Metin: 1), **Hürriyet**, (13.1.1974).

238 Şimşir, agm, **Belleten**, Cilt: LII, Sayı: 204, (Kasım 1988), s. 1272-1283.

239 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (Metin: 1), **Hürriyet**, (13.1.1974).

da'nın adı üzerinde ciddîyetle durulur.

Bu amaçla, Atatürk'ün sağlık durumunun ağırlaştığı ve 17-22 Ekim târihleri arasında sağlık durumunu bildirir resmî raporların yayınlandığı sırada, Aras ile Kaya ve arkadaşları, Renda'yı, nedeninden söz etmeksizin, İstanbul'a çağırırlar ve Renda'ya, 20 Ekim günü, Dolmabahçe Sarayı'nda, hükûmet üyelerinin yanında, Cumhurbaşkanı adayı olmasını önerirler. Renda ise, öneriyi kesin bir biçimde red eder. Cumhurbaşkanlığına vekâlet etmesi yolundaki öneri ise, Başvekil Bayar tarafından kabul edilmez. Zâten Atatürk hayattayken, vekâlet söz konusu olamazdı.[240]

İnönü karşıtı grubun, bilinen örneklerini yukarıda açıkladığım siyâsal girişimlerinden bir sonuç alamadığı anlaşılıyor.

Diğer yandan, kendisine karşı her türlü siyâsal girişimden haberdâr olan İnönü, karşıtı olan grubun da kabul ettiği gibi, Atatürk'ten sonra Cumhurbaşkanı olabilecek adaylar arasında ilk sırada yer alıyordu.

İnönü'den sonra gelebilecek adayların ise, bu sıralamada ikinci ya da üçüncü sırada dahi yerleri yoktu.

Terâzinin karşıt kefesinde yer alabilecek kişiler, Başvekil Celâl Bayar ve Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ise, hiçbir zaman aday olmayı gündeme getirmemişlerdi.

Sonuçta, terâzinin bir kefesinde bütün ağırlığı ile İnönü dururken, terâzinin diğer kefesi tamâmen boş kalmıştı.

Elbette bu boşluğun yaratılmasında, İnönü karşıtı gruba yakın durmayarak, hattâ uzak durarak, sonuçta İnönü'nün tek aday olmasını sağlayan Celâl Bayar'ın, Fevzi Çakmak'ın, Fethi Okyar'ın ve Abdülhâlik Renda'nın ayrı ayrı, ama önemli rolleri olmuştur. Bu tutum, iktidar mücâdelesinin sertleşmesini de önlemiştir.

Gerçi görünüşte İnönü, Pembe Köşk'te münzevî bir hayat sürüyordu. Fakat aslında bütün siyâsal gelişmeleri yakından izliyordu. İnönü, iktidar mücâdelesinde dikkatli, dengeli ve itinâlı davranıyordu. Kendisi de, Atatürk'ten sonrası için en güçlü aday olduğunu elbette biliyordu.

---

240 Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 2), s. 23; Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, s. 139-140; Turhan Aytul, "Türkiye'de Gürültülü Günler", **Milliyet**, (31.3.1979); Şimşir, agm, **Belleten**, Cilt: LII, Sayı: 204, (Kasım 1988), s. 1281; Us, **age**, s. 302-303.

Nitekim, Atatürk'ün hastalığının ölümcül olduğu ve hastanın yakın bir zamanda kaybedileceği anlaşıldıktan sonra, Atatürk'ün halefi sorunu ile yakından ilgilenen Avrupa'nın diplomatik merkezlerinde, pek çok haber ve söylenti arasında, İnönü'nün en güçlü ve tek Şef adayı olduğu sonucuna varılıyordu.

İngiliz Büyükelçisi, daha 31 Ekim 1937 târihinde, yâni İnönü'nün Başvekillikten ayrılmasından hemen birkaç gün sonra, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na yolladığı bir raporda, İnönü'nün siyâsal alandan tasfiye edilmediğini vurguluyor ve ileride yeniden en önemli siyâsal konuma gelebileceğinden emin bulunduğunu açıklıyordu.

İngiliz Büyükelçisi, İnönü'nün Başvekillikten ayrılmasından sonra, Atatürk'ün ölümüne kadar geçen süre içinde, Atatürk'ün ölümünden sonra onun yerine İnönü'nün geçeceğinden hiç kuşkusu olmadığını değişik zamanlarda İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na bildirmişti.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı da, daha Ekim ayında, İnönü'nün Atatürk'e halef olacağı konusundaki kesin görüşünü açıklamıştı.[241]

Bu noktada konunun bir başka önemli boyutuna değinmek gerekiyor.

1938 yılında Atatürk'ün sağlık durumunun ciddîleşmesi, yurt içinde olduğu kadar, yurt dışında da tedirgin bir beklenti havası yaratmıştı.

Avrupa'nın önemli diplomatik merkezlerinde, Avrupa'da siyâsal çatışmaların şiddetlendiği ve askerî bağlantıların güçlendirilmeye çalışıldığı bir sırada, Atatürk'ün ölümünden sonra, son yıllarda İngiltere ve Fransa ile daha yakın ilişkiler kuran Türk dış politikasının (ki, bu politikanın Atatürk'ün temel tercihi olduğu da biliniyordu) yeni Şef'in yönetiminde aynı yönde devâm edip etmeyeceği tartışılıyor ve bu konuda kimin Şef olacağının belirleyici öge olduğu yolunda görüş birliğine varılıyordu. Bu nedenle, kimin Cumhurbaşkanı seçileceği, Avrupa'nın diplomatik merkezleri açısından, dış politika gelişmeleri ve Avrupa'daki siyâsî ve askerî güç dengeleri açısından büyük önem taşıyordu. Yeni Şef'in ülkede is-

241 Şimşir, agm, **Belleten**, Cilt: LII, Sayı: 204, (Kasım 1988), s. 1271-1283.

tikrarlı siyâsî rejimi sürdürüp sürdüremeyeceği de bu tedirgin bekleyişin bir diğer nedeniydi. Türkiye'de rejimin istikrârı, doğrudan doğruya ülkenin dış ilişkilerini etkileyeceğinden, bu soru da özel bir önem kazanmıştı.[242]

O zamâna dek, Atatürk'ün dinamizmi ile yapılan devrimler ve düzeltim hareketleri, ama en önemlisi Cumhuriyet rejimi ve laiklik ilkesinden, Atatürk'ün ölümünden sonra vazgeçilecek miydi? Cumhuriyet sürecek miydi? Yönetim değişikliğinden sonra devrimler korunacak mıydı? Yoksa yeni bir restorasyon dönemi mi başlayacaktı?

Atatürk'ün ölümünü bekleyen bir başka grup daha vardı.

Kılıç Ali, bu grubu ve beklentilerini şöyle anlatıyor:

> "Atatürk'ün kudreti karşısında, yıllardan beri bir tarafa sinerek fırsat bekleyen mürteciler, Atatürk'ün ölümü ile, işbaşına geleceklerin yardımı ile, eski şeriat devrinin tekrar doğacağını ümid ediyor ve bekliyorlardı.
>
> Felâket yaklaştıkça, hislerine, kinlerine, şahsî menfaat hırslarına mağlûp bir takım insanlar, vefâkârlık, insanlık hasletlerini bir tarafa bırakmışlar, sinsi sinsi, kötü kötü, faaliyetlerine başlamış bulunuyorlardı.
>
> Bunlar, artık bir kin ve intikam devrine yaklaşıldığını sezerek, mâzide güyâ uğradıkları zararları, kaybettikleri makamları telâfi etmek ümidlerine kapılarak, Atatürk'ün ölümünü neredeyse sanki temenni ediyorlardı."[243]

Kılıç Ali'nin sözünü ettiği ilk grup, yaşamını yurt dışında sürdüren, Osmanlı Hânedânı'nın siyâsî amaçlar peşinde koşan küçük bir kısmıydı.

Amaçları, Atatürk'ten sonra iktidârı ele geçirmek ve Saltanatı ve Hilâfeti yeniden kurmaktı.

Ancak bu küçük grup kendi içinde bile parçalanmış bir hâldeydi. Eski Pâdişah Vahdettin'in grubu ile eski Halife Abdülmecid'in grubu birbirleri ile de çekişiyorlardı. Abdülmecid grubu Alman yanlısı idi; Vahdettin grubu ise, İngiliz yanlısı...

Dolayısıyla, bu iki grup, siyâsî amaçları için, yabancı devletlerle siyâsî ilişkiler kurmaktan çekinmiyorlardı. Kendilerini yakın his-

---

242 Şimşir, agm, **Belleten**, Cilt: LII, Sayı: 204, (Kasım 1988), s. 1271-1283.

243 Kılıç Ali, **age.** s.70.

settikleri ülkeden, Almanya'dan ya da İngiltere'den destek sağlamak için de, karşı grubun iktidar mücâdelesini kazandığı takdirde, Türkiye'de İngiliz ya da Alman karşıtı bir yönetimin işbaşına gelebileceği olasılığını diri tutmaya çabalıyorlar ve Avrupa'daki siyâsî ve askerî alandaki hassas dış politika sorunlarından ve gelişmelerinden yararlanmak sûretiyle İngiltere'nin ve Almanya'nın kendilerine yardımcı olmasını sağlamaya çalışıyorlardı.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın bu grubu hiç ciddîye almadığı açıktır. Gerçekten de, Saltanatçı/Hilâfetçi bu grubun, ne yurt dışında, ne de yurt içinde, üzerinde durmaya değecek ve ciddîye alınabilecek bir siyâsî örgütlenmesi ya da yandaşı yoktu. Siyâsî beklentilerinin ise, herhangi bir gerçekçi temeli yoktu. Bu olağanüstü dönemde, biraz ümitlenmiş olmakla birlikte, Avrupa'daki diplomasi merkezlerine bâzı küçük, kişisel ve önemsiz girişimlerde bulunmakla yetinmek zorunda kalacaklardır. Bu grup, herhangi bir siyâsî atılımda bulunamayacak kadar güçsüz, kendi içine kapalı, küçük ve dar bir gruptu. Kendi arasında dahi siyâsî bir ilişki ve anlaşma yoktu. Aksine, siyâsî geleceklerini yabancı ülkelerin yardım ve desteğine bağlamışlardı. Türkiye'nin siyâsî geleceğinin belirlenmesinde bir katkıları ya da müdahaleleri olması kesinlikle mümkün değildi.[244]

Kılıç Ali'nin belirttiği ikinci grup ise, yurt içindeydi ve siyâsal gelişmelerden somut yararlar sağlamak istiyordu.

Bu grup, Atatürk ile çatıştıktan sonra, siyâsal alanı tamâmen ve kesinlikle terk etmek zorunda kalmış, ancak isimleri önemini koruyan kişilerden oluşuyordu.

İnönü, bu konuda günlüğüne şunları yazmış:

> "Kâzım Karabekir hikâyesi... Atatürk ölmeden bir, iki ay evvel Celâl Bayar ile temâs etmiş... Garpçı hareketlerin, yeni inkılâpların taraftârı olduğunu, bankalar sistemini takdir ettiğini söyleyerek, Celâl Bayar ile berâber çalışmak, görüşmek istediğini söylemiş... Celâl Bayar, bu temâsı *iyi telâkki ederek, görüşmenin* vakti olmadığını bildirmiş... Bunları bana anlatan Celâl Bayar'dır. Ben, meyus etmemek muvafık olacağı mütâlâasında bulundum.

244 Şimşir, agm, **Belleten**, Cilt: LII, Sayı: 204, (Kasım 1988), s. 1214-1222 ve 1274

Vâsıf Fâtih *isminde* mütekâit bir topçu *zâbitinin* eline bir *mektup* vererek, bana göndermiş... Mektupta selâm, sabah... Şifâhen söylenen berâber çalışmak telkini... Bunlar Atatürk ölmezden evvel... Benden mektup istiyor. Sudan cevap verdim. Posta ile mektubuna cevap verdim."[245]

Görüldüğü gibi, 10 Kasım'a doğru, önemli siyâsal değişim öncesinde, herkes kendi payına bir beklenti içine girmişti ve bu beklentinin gerçekleşmesi için de bâzı girişimlerde bulunuyordu.

Yeni Cumhurbaşkanı adayı, hiç kuşkusuz, Ordunun yüksek komuta kademelerinde de tartışma konusu olur.

Bu sırada Ordunun içinde bulunduğu hâleti rûhîyeyi şu satırlarda okumak mümkündür:

"Atatürk öldüğü zaman Harb Okulu'nun ikinci sınıfında idim. (...)

Günün en mühim meselesi, Atatürk öldüğü zaman yerine kimin geçeceği idi.

Başvekil Celâl Bayar ve Atatürk'ün yakın arkadaşları olarak bilinenlerin, Atatürk'ü sevenler ve ona bağlı gençlik indinde pek makbûl şahsiyetleri yoktu. Bu, belki de, o devirdeki kulak gazetesinin propaganda tesiridir.

Ne olursa olsun, o zaman iktidardan uzaklaştırılmış bulunan İsmet Paşa'ya karşı büyük bir hayranlık ve itimat besliyorduk. Biz, Harbiye olarak, İsmet Paşa'yı dâimâ sevmiştik. (...)

İnönü, Başvekillikten uzak bulunduğu günlerde, Harbiye civârında sık sık at gezintisi yapardı. Onun geçtiğini gören biz Harbiyeliler, hangi durumda olursak olalım, hemen pencerelere fırlayarak, büyük tezâhürat yapardık.

Hulâsa, İnönü sevgisini, onun Başvekillikten uzaklaştırılması, bizim genç kalplerimizden söküp atamamıştı.

Harbiyeli olarak, Atatürk'ün yerine mutlaka İnönü'nün geçirilmesini istiyorduk. Atatürk'ten ayrılmanın ağır hüznü ve rûhî baskısı altında, Harb Okulu iç bahçesinde toplanıyor ve bu arzumuzu açıkça belirtiyorduk."[246]

Harb Okulu öğrencilerinin İnönü yanlısı bu açık tutumu, hiç kuşkusuz, komutanları tarafından da destekleniyor ve belki de yönlendiriliyordu.

---

245 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (Metin: 13), **Hürriyet**, (25.1.1974).

246 Dündar Seyhan, **Gölgedeki Adam**, s. 8

Genelkurmay İkinci Başkanı Âsım Gündüz, anılarında, yeni Cumhurbaşkanının kim olacağı konusunda Genelkurmay Başkanlığı'nda bir toplantı yaptıklarını anlatıyor.

Bu toplantıda alınan karar, yeni Cumhurbaşkanının TBMM tarafından seçilmesi ve Ordunun bu seçimden uzak durması gerektiği biçiminde olur. Toplantıdan sonra Genelkurmay Başkanlığı'na gelen ve toplantıya katılamadığı anlaşılan Başvekil Celâl Bayar'a bu karar, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın yanında, Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Âsım Gündüz tarafından bildirilir.

Bununla birlikte, Bayar, Çakmak'a, Mecliste çoğunluğun kendisinin Cumhurbaşkanı seçilmesini istediğini belirterek, Çakmak'tan Cumhurbaşkanlığı için aday olmasını, daha doğrusu Cumhurbaşkanı olmasını ister. Ancak Çakmak, Bayar'ın bu önerisini red edecektir.

Bu toplantıdan kısa bir süre sonra, Birinci Ordu Komutanı Orgeneral Fahrettin Altay, Genelkurmay Başkanlığı'na gelir ve Genelkurmay İkinci Başkanı Âsım Gündüz ile görüşür.

Gündüz, Altay'a, Genelkurmay Başkanlığı'nda yapılan toplantıdan ve bu toplantıda alınan karardan söz edince, Altay, bu karâra itirâz eder ve Birinci Ordu'da Kolordu ve Tümen Komutanları ile yapılan toplantıda İnönü üzerinde karâra vardıklarını açıklar.

Anlaşılan Genelkurmay Başkanlığı'nda yapılan ilk toplantı, Ordunun tamâmının eğilimini yansıtmaktan uzak, dar bir askerî kadronun katıldığı bir toplantıdır.

Gündüz, bunun üzerine, Çakmak'a durumu anlatır ve bu görüşmenin sonunda, İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesi yolunda görüş birliğine varılır.

Ordunun yeni eğilimi, ilk toplantıdan sonra olduğu gibi, hiç kuşkusuz, bu sefer de, Başvekâlete ve TBMM'ye yansıtılır.[247]

Artık bu noktada genel ve kapsamlı bir değerlendirme yapabilir ve İsmet İnönü'nün Atatürk'ten sonra Cumhurbaşkanlığına tüm engellemelere karşın seçilebilmesinde, Başvekillikten ayrıldıktan sonra, TBMM, hükümet, CHP ve bürokraside radikal bir tasfiyeye

247 Âsım Gündüz, **Hâtıralarım**, s. 216-218 ve 223.

gidilmemiş ve dolayısıyla da İnönü'nün bu alanda etkinliğini yitirmemiş olmasının büyük önemi olduğunu belirtebilirim. Bu temel olmasaydı, İnönü'nün seçilmesini açıklamak çok güç olurdu. Hattâ İnönü'nün böylesi bir siyâsî temele dayanmaksızın seçilmesi belki de mümkün olmayabilirdi.

Buna ek olarak, Ordunun eğiliminin ve desteğinin de İnönü'nün yanında olduğunun görülmesi, elbette seçimi son derece kolaylaştıran önemli bir etken olmuştur.

Burada, ikinci Cumhurbaşkanı seçiminde, Ordunun siyâsî etkisini, belki etkiden de öte, rolünü açıkça görmek ve hissetmek mümkündür.

Ordu, kendi içinde, siyâset adamlarının dışlandığı bir toplantıda, can alıcı siyâsî kararlar alabiliyor ve daha sonra bu kararlar, yine Ordunun içinden gelen, ama herhâlde Orduyu temsil gücü bakımından daha ağırlıklı bir başka kararla değişebiliyordu.

Bu bakımdan, tek-parti döneminde Ordunun siyâsî alanda oynadığı rol henüz yeterince incelenmemiş ve araştırılmamış, bu alanda yeterli bilgi birikimi sağlanamamış ve bu konuda kesin bir saptama yapılamamış iken, bu olağanüstü dönemde, Cumhurbaşkanı seçiminde, Ordunun siyâsî rolü üzerinde ağırlıklı olarak durmak ve bu rolü vurgulamak gerekir.[248]

İnönü karşıtı kişi ve grupların, İnönü'ye karşı gerçekten seçilme imkânına ve Meclisin desteğine sâhip bir aday bulamamış ve bir aday adı üzerinde uzlaşamamış olmaları da, iktidar mücâdelesinin sertleşmesini önleyici önemli bir faktör olmuştur.

Terâzinin diğer kefesine İnönü kadar ağırlıklı bir aday bulunabilseydi, bu takdirde seçim mücâdelesi, hiç kuşkusuz, daha da sertleşebilirdi. Ancak, böyle bir adayın bulunması, bulunabilmesi de hiç kolay değildi.

Nihâyet Başvekil Bayar'ın bu çok önemli, olağanüstü ve gergin dönemde, önce kendi adaylığını kesinlikle red ederek, sonra Atatürk ile İnönü arasındaki ilişkilerin kopmamasına çalışarak ve İnönü'ye karşı olan siyâsal girişimlere kesinlikle ve tamâmen karşı

---

248 İnönü'nün Cumhurbaşkanlığına seçilmesinde Ordunun rolünü ve etkisini özellikle vurgulayan bir inceleme için bkz. Hikmet Özdemir, **Devlet Krizi, (TC Cumhurbaşkanlığı Seçimleri)**, s. 55-76.

durarak, İnönü'nün adaylığına büyük ölçüde destek olduğu vurgulanmalıdır.

Başvekil Bayar'ın bu tutumu, hem iktidar mücâdelesinin sertleşmesini, hem de İnönü'ye karşı bir başka adayın çıkmasını önleyerek, İnönü'nün tek aday olarak seçilmesini kolaylaştırmıştır.

Bayar, bu tutumu ile, hiç kuşkusuz, İnönü'nün güvenini de kazanmıştır.

Bayar'ın bu tutumunda, güç dengesini İnönü lehine görmüş olmasının ve bu nedenle İnönü karşıtı bir tutum içine girmek istememesinin de rolü olabilir. Ancak bu, Bayar'ın oynadığı siyâsî rolü değiştirmez.

Aksine, eğer Bayar, Atatürk'ün çevresi ile birlikte, İnönü karşıtı siyâsal girişimlere katılsaydı, bu takdirde, hiç kuşkusuz, iktidar mücâdelesi son derece sertleşirdi. Bu durumda, terâzinin İnönü karşıtı kefesi yeni bir ağırlık kazanırdı.

Bu bakımdan şu tahlil dikkate değerdir:

> "Celâl Bayar Başvekil olunca, İsmet İnönü'ye karşı düşmanlık ve rekâbet hisleri belirtecek ve Atatürk'ün İnönü'ye karşı o sırada uyandırılan menfî hislerini ateşleyecek yerde, ara bulmayı iş edindi. Atatürk'ü yatıştırdı. İnönü'yü Atatürk'ün sofrasına çağırttı ve Atatürk'ün sağındaki yere onu oturttu.
>
> Atatürk'ün ölümünde de, Celâl Bayar, memleket endişesi ile, fedâkârlık ve ferâgatin çok kuvvetli bir imtihanını geçirdi.
>
> O sırada Celâl Bey'in muhitindeki 'mütad zevat' İsmet Paşa'ya karşı şiddetli düşmanlık hisleri besliyorlar, aynı zamanda ondan çekiniyorlardı. 'Cumhurbaşkanı ve Millî Şef olursa, hepimizin boynuna ip takarak sokaklarda sürükletir' diyorlardı.
>
> Celâl Bey Başbakandı. İdâreye hâkimdi. Bizzat Cumhurbaşkanı olmak ve mâcerâlara atılmak, bilhassa kendi özel muhitinin şiddetli baskısı altında, pekâlâ hatırına gelebilirdi.
>
> Fakat Bayar, memleketin menfaatini ve huzurunu muhitinin baskısına göğüs germekte, her türlü ihtirasları yenmekte, bununla ilgili şahsî riskleri göze almakta buldu."[249]

TBMM, 1 Kasım'da, Atatürk'ün adına Başvekil Bayar'ın yaptığı açış konuşması ile yeni toplantı yılına başlar.

---

249 Ahmet Emin Yalman, **Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, (Cilt: 4), s. 39-40.

Kısa bir süre sonra, Atatürk'ün sağlık durumu ciddîleştiğinden, 8 Kasım'da resmî sağlık raporları bir kez daha yayınlanır.

Tam bu sırada, hükûmet Ankara'da Bayar'ın başkanlığında toplanır ve bu toplantıya Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ile İnönü de dâvetli olarak katılır.[250]

Bu, olağanüstü bir dönemde hükümetin olağanüstü bir toplantısı olarak değerlendirilmelidir. Çünkü, hükümet toplantısına katılan ve hükûmet üyesi olmayan bu iki kişi, iki gün sonra ölecek olan Cumhurbaşkanından sonra ülkede onun yerini alabilecek ağırlıktaki iki kişiydi. Çakmak'ın aday olmadığı göz önüne alınırsa, Cumhurbaşkanlığı için tek adayın İsmet İnönü olduğu açıkça görülüyordu.

250 Bozdağ, **Bir Çağın Perde Arkası (Atatürk-İnönü, İnönü-Bayar Çekişmeleri)**, s. 189-195 ve 197; Giritlioğlu, **age**, s. 122.

II. BÖLÜM

Geçiş dönemi: Celâl Bayar Hükûmeti

1) İSMET İNÖNÜ'NÜN CUMHURBAŞKANLIĞINA SEÇİLMESİ

Mustafa Kemâl Atatürk, 10 Kasım 1938'de İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda ölür.

Âsım Us, günlüğünde, ölüm haberinin İstanbul'dan Ankara'daki şu üç merkeze öncelikle bildirildiğini açıklıyor:

> "İstanbul'dan, Celâl Bayar'dan, biri Meclis Reisi'ne, diğeri İnönü'ye, üçüncüsü hükûmete olmak üzere, üç şifreli telgraf gelmiş...
>
> Şifrenin meâli mâlûm olmamakla berâber, emri hakkın maalesef vûkû ihtimâlini teyid ediyor.
>
> Hükûmetçe İsmet İnönü'nün Cumhurreisliği için aralarında ittifak bulunduğuna dâir sözler var."[1]

Ölüm haberi, resmî bir tebliğle yurda ve dünyâya derhâl açıklanır.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nce yapılan resmî açıklamada, Anayasanın 33. maddesi gereğince, TBMM Başkanı Abdülhâlik Renda'nın Cumhurbaşkanlığına vekâlet edeceği de belirtiliyordu.[2]

Cumhurbaşkanı Vekili ve TBMM Başkanı Renda, TBMM'yi, Anayasanın 34. maddesi gereğince, yeni Cumhurbaşkanı seçimi için 11 Kasım'da toplantıya çağırır.[3]

---

1 Us, age, s. 311.

2 Atatürk ve İnönü Başkanlıklarında Cumhuriyet Yılları, s. 163-164.

3 Ulus, (11.11.1938).

Zâten daha 9 Kasım günü İstanbul'da olan tüm mebuslar Ankara'ya çağrılmıştı. Hattâ İstanbul'a yeni gelmiş mebuslardan da Ankara'ya geri dönmeleri istenmişti. Bu sâyede 10 Kasım günü mebusların çoğunluğunun Ankara'da olması da sağlanmıştı.[4]

Bu sırada dahi, İnönü karşıtı grubun, İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmemesi için alınış olduğu önlemlerde bir gevşeme olmamıştı.

Âsım Us'un günlüğünde bu konuda şunlar yazılı:

> "İsmet İnönü'nün Cumhurreisi seçilmesini ihtimâlini Vakit bir gün evvel yazmıştı.
>
> Bunu da bir mesele yapmışlar.
>
> Kontrol altına alınan telefon haberlerini ellerine alır almaz, gazete muhabirlerini partiye çağırmışlar.
>
> Şükrü Kaya: 'Bakalım İsmet'i parti namzet gösterecek mi?' demiş..."[5]

Oysa, 10 Kasım sabahı, İnönü'nün yeni Cumhurbaşkanı olacağı artık kesinleşmiş gibidir:

> "10 Kasım sabahı Pembe Köşk'te uyananlar etrafta bir gayri tabiîlik hissettiler.
>
> Mevhibe [İnönü] Hanım (...) odanın perdelerini açarken, karşı komşularının bahçesinde askerlerin dolaştığını gördü.
>
> Sonradan bunun Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak tarafından alınmış bir ihtiyâtî koruma tedbiri olduğunu öğrenecekti. (...)
>
> Pembe Köşk'ün çevresi askerler tarafından artık tam kordon altına alınmıştı.
>
> Ev, bahçe vazifelilerle dolup taşıyordu."[6]

Atatürk'ün ölümü sırasında İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda bulunan Başvekil Bayar, o gece Ankara'ya gelir. Önce Cumhurbaşkanı Vekili ve TBMM Başkanı Renda ile görüşür ve ardından geceyarısı hükûmeti toplar.[7]

11 Kasım sabahı, CHP Meclis Grubu, Başvekil ve CHP Genel Başkan Vekili Bayar'ın başkanlığında toplanır.

---

4 Us, **age**, s. 310.

5 Us, **age**, s. 320.

6 Özden ve Gülsün Toker, "50 Cumhuriyet Yılını Mevhibe İnönü Anlatıyor", **Hürriyet**, (1.2.1974).

7 **Ulus**, (11.11.1938).

"Reisicumhur olarak İnönü'nün seçilmesi umûmî bir kanaat hâlindedir."[8]

Bayar, CHP Meclis Grubu'nda kısa bir konuşma yaparak, Cumhurbaşkanı seçimi için partinin adayını belirlemek üzere, gizli oyla ve bir aday adı ortaya atılmaksızın, seçim yapılacağını belirtir.

Âsım Us, günlüğünde, bu salıneyi şöyle canlandırıyor:

"Celâl Bayar, Reisicumhur seçimi yapılacağından, partinin namzedini seçmek teklifinde bulundu.

Gizli rey ile oylar verildi. (...)

Parti âzâsı, Celâl Bayar'ın tarzı hareketini sürekli alkışlar ile takdir ettiler.

Partiye hiçbir isim zikredilmeksizin, herkesin bildiği gibi rey vermesine serbest bırakılması, büyük bir memnûniyet uyandırdı."[9]

CHP Meclis Grubu toplantısında, partinin Cumhurbaşkanı adayını belirlemek için yapılan seçimde, 322 oy İnönü'ye, bir oy da Hikmet Bayur tarafından Celâl Bayar'a verilir.[10]

Ertesi gün gazetelerde bu önemli seçime ilişkin haberi okuyanlar, Parti Meclis Grubu'nda Başvekil Bayar'a da oy verildiği yolunda bir bilgiye rastlayamayacaklardır. Basında İnönü'nün oylamaya katılan 323 mebusun oybirliği ile partinin Cumhurbaşkanı adayı seçildiği yazılıdır.[11]

Parti Meclis Grubu toplantısından sonra TBMM Genel Kurulu toplanır.

Aslında Cumhurbaşkanı seçimi Parti Meclis Grubu'nda zâten yapılmıştır.

Artık TBMM'ye kalan sâdece bu seçimi onaylamak ve seçimin önemine uygun bir tören düzenlemektir.

İsmet İnönü, bu gelişmeler sırasında Pembe Köşk'tedir. Parti Meclis Grubu toplantısına olduğu gibi, Meclis toplantısına da katılmaz. Sonuçtan emin gibi görünmektedir.

Ancak Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ile Birinci

---

8 Us, age, s. 312.

9 Us, age, s. 313.

10 Us, age, s. 313.

11 Ulus, (12.11.1938); Tan, (12.11.1938).

Ordu Komutanı Orgeneral Fahrettin Altay TBMM toplantısına izleyici olarak katılırlar.[12]

Bu katılım, herhâlde bu önemli seçimde Ordunun ilgisini ve tercihini sembolize ediyordu.

Cumhurbaşkanı Vekili ve TBMM Başkanı Renda, oturumu açtıktan sonra, Atatürk'ün ölümüne ilişkin tezkere okunur ve yeni Cumhurbaşkanı için seçime geçilir.

Oylamaya katılan 348 üye oybirliği ile Malatya mebusu İsmet İnönü'yü Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci Cumhurbaşkanı seçer.[13]

O sırada TBMM'nin üye tam sayısı 399'dur. Oniki üyelik boştur. Demek ki, TBMM'de toplam 387 üye vardır. İnönü 348 oyla seçildiğine göre, 39 üye bu seçimde oy kullanmamıştır.

Âsım Us, günlüğünde, seçim sahnesini şöyle tasvir ediyor:

> "BMM İsmet İnönü'ye nasıl rey verdi?
>
> Türlü dedikodular var.
>
> Cumhurreisi seçiminin en karakteristik noktası budur.
>
> Bâzıları Celâl Bayar'ın Meclise namzet göstereceğini sanıyordu. Yâhut böyle bir namzet gösterilmek muamelesinin âzâdan bâzıları tarafından yapılacağını tahmin ediyordu. Bu, olmadı.
>
> İptida Parti Grubu [CHP Meclis Grubu] toplantısı yapıldı.
>
> Celâl Bayar, 'Reylerinizi serbestçe vereceksiniz. Parti Grubu toplantısı Reisicumhur namzedi seçmek içindir. Herkes istediği namzedi yazsın... En çok rey alan umûmî heyette namzet gösterilecektir.' dedi.
>
> Grup toplantısında 323 mevcut vardı.
>
> Hiç kimse kime rey vereceğini yâhut rey vermek muvafık olacağını sormadı.
>
> Gizli reyler yazıldı. Bunlar toplandı.
>
> 322 reyin İsmet İnönü'ye verilmiş olduğu görüldü.
>
> Yalnız bir rey Celâl Bayar'a verilmişti. Celâl Bayar şiddetle alkışlandı.
>
> Hakikaten Celâl Bayar'ın parti başkanlığına geçtiği günden beri arkadaşlar arasında zâten kuvvetli olan sempatisi birkaç kat arttı.
>
> Bundan sonra umûmî heyette [TBMM Genel Kurulu'nda] yapılan şey, artık bir formaliteden ibârettir.
>
> Yalnız umûmî heyette toplanan reyler 348 çıkmıştır. Bunun sebebi,

12 **Cumhuriyet**, (12.11.1938).

13 **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi** (Bundan sonra kısaca **TBMM ZC** olarak anılacaktır), Devre: 5, İçtimâ: 4, Cilt: 27-28, 3. İnikat, (11.11.1938); **Ulus**, (11.11.1938).

bâzı âzânın Parti Grubu toplantısına iştirâk edememiş bulunmasıdır. (...)

Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, İsmet İnönü'nün Cumhurreisi seçiminde reyini veremedi.

Reyler toplandıktan sonra, elinde bir beyaz kâğıt parçası olduğu hâlde ayağa kalktı. Reisin kürsüsüne doğru gitti. Elindeki rey pusulasını göstererek, 'Reylerin toplanması muamelesi bitti mi?' diye sordu. Reis Mustafa Abdülhâlik Renda da, 'Bitti' dedi. Bunun üzerine reyini koymaksızın yerine oturdu.

Bir rivâyete göre, dalgınmış... Diğer bir rivâyete göre, bir telgraf gelmiş... Onu okurken rey vermek sırasını kaçırmış... Herhâlde garip bir hâdise oldu."[14]

İnönü, bu seçimi o günlerde şöyle değerlendirmişti:

"İktidarda olmayan, hattâ iktidar mevkiindekilerin sevmedikleri, korktukları bilinen, bir çekilmiş adamın [Cumhurbaşkanlığına] getirilmesi, rızâ ile, serbest rey ile yapılmış, hakikî bir intihap olarak târihe geçecektir."[15]

Seçim sonucu açıklandıktan sonra, Renda, "kendilerine haber vermek ve burada yemine dâvet etmek üzere", İnönü'yü TBMM'ye getirmek için, Meclis toplantısına ara vermiş ve "İsmet İnönü'nün Çankaya'daki köşklerine giderek, intihap neticesini kendilerine arz etmiştir."[16]

İnönü, TBMM'ye geldikten sonra, ikinci oturumda yemin eder ve bu sırada Cumhurbaşkanı olarak ilk konuşmasını da yapar:

"Türk milletini az zamanda büyük bir medeniyet seviyesine yükseltmiş, Türk milletine en kısa yoldan temiz cemiyet hayâtını, feyizli terakki yollarını açmış olan inkılâplar, kâlb ve vicdânımızın en aziz varlıklarıdır."[17]

İnönü'nün, daha ilk konuşmasında, inkılâpları savunması elbette bir tesâdüf değildi.

Yeni dönemde artık birçok şeyin (örneğin, Latin Alfabesi'nin ve kadınların seçme ve seçilme hakkının) değiştirileceği, kaldırılaca-

---

14 Us, **age**, s. 315 ve 320. Ayrıca bkz. Uran, **age**, s. 323.

15 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (Metin: 2), **Hürriyet**, (14.1.1938).

16 **Tan**, (12.11.1938).

17 **TBMMZC**, (aynı yerde), (11.11.1938).

ğı yolunda basında daha ilk günlerde görülmeye başlayan söylentilere bir yanıttı.

Siyâsî menkûbiyet dönemi boyunca basında adı pek ender geçmiş olan yeni Cumhurbaşkanı İnönü, basında övgülerle karşılanır.

Yunus Nâdi, "Atatürk ve İsmet İnönü" adlı makâlesinde, "Atatürk'ün prensiplerini en iyi bilen İsmet İnönü, Büyük Şef'in eserini olduğu gibi devâm ettirecek en seçkin devlet adamımızdır" diye yazıyordu.[18]

Yine Yunus Nâdi, "Yeni Cumhurreisimiz İsmet İnönü" adlı yazısında, "Yeni Türkiye'nin ikinci Cumhurreisi olan İsmet İnönü'ye ikinci Atatürk demekte tereddüt etmeyiz" diye yazarken, aslında tüm basının ortak açıklamalarını özetliyordu.[19]

2) CELÂL BAYAR HÜKÛMETİ

Cumhurbaşkanı seçiminden sonra Bayar, hükûmetin istifâsını İnönü'ye sunar ve İnönü, Bayar'a yeniden Başvekillik görevi vererek, kendisinden yeni hükûmeti kurmasını ister.[20]

Bayar, yeni hükûmeti, aynı gün, 11 Kasım'da açıklar.

Bu hızlı cereyan eden siyâsî sürecin, önceden İnönü ile Bayar arasında kararlaştırıldığı hemen anlaşılıyor.

Başvekil Celâl Bayar'ın kurduğu ikinci hükûmet şöyleydi:

Adliye Vekili	:	Hilmi Uran
Millî Müdâfaa Vekili	:	Kâzım Özalp
Dâhiliye Vekili	:	Refik Saydam
Hâriciye Vekili	:	Şükrü Saraçoğlu
Mâliye Vekili	:	Fuat Ağralı
Maarif Vekili	:	Saffet Arıkan
Nâfia Vekili	:	Ali Çetinkaya
İktisat Vekili	:	Şâkir Kesebir

18 **Cumhuriyet**, (12.11.1938).

19 **Cumhuriyet**, (13.11.1938). Ayrıca bkz. Gül İnanç, "Yarım Asırlık Bir İmaj: Millî Şef", **Toplumsal Tarih**, Sayı: 8, (Ağustos 1994), s. 39-41.

20 **Ulus**, (12.11.1938)

Sıhhat ve İçtimâî Muavenet Vekili	:	Hulûsi Alataş
Gümrük ve İnhisarlar Vekili	:	Ali Râna Tarhan
Ziraat Vekili	:	Fâik Kurdoğlu

Bayar'ın kurduğu iki hükümet arasında bâzı önemli farklar vardı.

Öncelikle, Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya ile Hâriciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'ın yeni hükümette görev alınmaları anlamlıydı.

Aras, 4 Mart 1925 târihinde kurulan İnönü Hükümeti'ne Hâriciye Vekili olarak katılmış ve o târihten beri de kurulan her hükümette aynı görevi sürdürmüştü.

Kaya ise, 22 Kasım 1924 târihinde kurulan Fethi Okyar Hükümeti'ne Hâriciye Vekili olarak katılmış, 4 Mart 1925-2 Kasım 1927 târihleri arasında görev yapan İnönü Hükûmeti dışında, bu târihten sonra kurulan bütün hükûmetlerde Dâhiliye Vekili olarak bulunmuştu.

Her iki siyâset adamı da, Atatürk döneminde, gerek İnönü Hükûmetlerinde, gerekse Bayar Hükûmeti'nde uzun yıllar Vekil olarak bulunmuşlardı.

Şimdi bu yeni dönemin eşiğinde, önemli siyâsî değişimde, hükûmetten uzak kalmaları, elbette değişik yorumlara neden olacaktı.

Âsım Us, günlüğüne, olayın perde arkasını şöyle not etmiş:

> "Reisicumhur seçiminden sonra Başvekil Celâl Bayar istifâsını İsmet İnönü'ye verdi.
>
> [İnönü], *cevâben, yeni kabineyi kendisinin teşkil etmesini*, yalnız Hâriciye Vekili Tevfik Rüştü Aras ile Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'nın değiştirilmesini bildirmiş..."[21]

İnönü de, bu değişimi, günlüğüne şöyle not eder:

> "İlk hükûmet için Dâhiliye ve Hâriciye Vekillerini değiştirmesini Celâl Bayar'a tavsiye ettim.
>
> Tereddüt ettikten sonra kabul etti."[22]

Bayar ise, bu dönemde Başvekilliği kabul edişinin nedenlerini,

---

21 Us, **age**, s. 316. Ayrıca bkz. Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 2), s. 27-28.

22 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (Metin: 3), **Hürriyet**, (15.1.1974).

hükûmeti kurmasını ve İnönü dönemindeki Başvekilliğini şöyle değerlendiriyor:

"Bana, zaman zaman, Atatürk'ün ölümünden sonra, İsmet İnönü'nün Başbakanlık teklifini neden kabul ettiğim sorulmuştur. (...)

1937'de benim Başbakanlığa getirilişim normal prosedür içinde olmamıştır. Dikkat edilirse, dâimâ tercih edilmiş olan 'nöbet değiştirme' tâbiri kullanılmamıştır.

Böylesine bünye farkı meydanda olan devrenin başını çektikten sonra, yerinde kalabilmenin mantık rahatsızlığı ortada gözükür.

Doğru hüküm vermek için, o günlerin şartlarını olduğunca, rahmetli İnönü ile karar için aramızdaki görüşmelerin muhtevâsını [da] bilmek şarttır. (...)

İnönü, kabineyi yeniden kurmamı istedi.

'Bu, sizin için, memleketin içinde bulunduğu şartlar önünde, red edemeyeceğiniz vatanın selâmeti meselesidir' dedi.

Atatürk başımızda olmadan, İsmet İnönü ile uzun zaman çalışamayacağımı çok iyi biliyordum. (...)

Tecrübe edecektim.

İnönü, çok memnun gözüktü ve kabine hakkında düşündüklerimi sordu.

Kabinede yerleri değiştirilmez kat'iliği içindeki Bakanlar arasında, İçişleri Bakanı ile Dışişleri Bakanı'nı vazifelerinde bırakmak istemeyeceğini tahmin ediyordum.

Bu zannım doğru çıkarsa, İnönü'nün kendi kadrosu ve kendine has bir yönetim kuracağı yolundaki ihtimâlin hakikat olduğunu anlayacaktım.

'Sizin karar ve direktifiniz ne olacaktır? Lütfen açıklamanızı istirhâm edeceğim.' dedim.

Bir sükûn ânı oldu.

Sonra, 'İçişleri ve Dışişleri için kimleri düşünüyorsunuz?' suâlini sordu.

Zannederim, karşı karşıya, belirli bir mevzu üzerinde farklılığımızı ilk defâ ortaya koyuyorduk.

'Mâlûmu devletleri, Şükrü Kaya ve Tevfik Rüştü [Aras], Atatürk'ün yerlerinde kalmasını ve hizmetlerine devâmını kat'iyetle istediği iki *emektârı idi*. Ben de hükûmet reisi olarak sahalarındaki hizmetlerinden memnunum.' dedim.

İnönü, açıklamamı bir başka suâl ile, fakat bu defâ hafiften gülerek cevaplandırdı. 'Bu iki dostumuz yerlerinde kalmazsa, hükûmet kurmayacak mısınız?'

Şöyle bir muhasebe yaptım:

Bana 'memleketin selâmeti' demişti. Vaziyetin nâzik olduğunu ben de

biliyordum. Bilhassa dış dünyâ bakımından... Ne olursa olsun, kuracağım kabinenin kısa ömrü de bence meçhûl değildi. O hâlde ısrâr edip de, Atatürk devrinin bu iki mümtaz devlet adamını yıpratmakta ne mânâ vardı?

'Dışişleri ve İçişleri iki hayâtî Bakanlıktır. Buralarda da Sayın Devlet Reisi'nin şahsî itimâdına ve tercihine sâhip iki zâtın bulunması şarttır. Lütfen seçiminizi yapınız.' dedim.

Bu cevâbı beklemiyordu. Çok rahatlamıştı.

Çok yakını Dr. Refik Saydam İçişleri, Şükrü Saraçoğlu Dışişleri'ne böylelikle geldi."[23]

Âsım Us da Bayar'a katılıyor:

"İsmet İnönü, Celâl Bayar Kabinesi'nden Şükrü Kaya ile Tevfik Rüştü Aras'ı çıkarmakla ve bir Sefârete göndertmekle kendilerini korumuş oluyor, Zirâ yerlerinde kalmış olsalar, bir gün düşürülmeleri muhakkaktı."[24]

Atatürk'ün hastalığı sırasında, İnönü'ye karşı tavır alan Aras ile Kaya'nın görevlerinden hemen alınmaları, kaçınılmaz bir siyâsî değişim ve tasfiye sayılmalıdır.

Bu, İnönü'nün ilk siyâsal tasfiyesi olarak da kabul edilebilir.

Kaya, artık yalnızca mebus olarak kalmıştı.

Dikkat edilmesi gereken bir başka önemli nokta da, Kaya'nın Dâhiliye Vekilliği'nden alınmakla, aynı zamanda, CHP Genel Sekreterliği'nden de alınıyor olmasıydı.

Böylelikle, Kaya'nın tasfiye edilmesi, İnönü açısından iki önemli siyâsî mevziin bir anda ele geçirilmesi anlamına geliyordu.

Aras ise, kısa bir süre sonra, 12 Ocak 1939 târihinde, Londra Büyükelçiliği'ne atanacak; bu sûretle mebusluk görevinden de uzaklaştırılacak ve böylece hem Türkiye'den, hem de siyâsetten fiilen ayrılmak zorunda kalacaktır.[25]

---

23 Cemâl Kutay, **Celâl Bayar'ın Yazmadığı ve Yazmayacağı Üç Devirden Hakikatler**, s. 159-164.

24 Us, **age**, s. 317.

25 Gotthard Jaeschke, **Die Türkei in den Jahren 1935-1941**, (Bundan sonra kısaca **JK 1** olarak anılacaktır), s. 67, (12.1.1938); **RG**, Sayı: 4112, (16.1.1939), (Kararnâme No: 10226); **Keesing's Contemporary Archives**, (Bundan sonra kısaca **Keesing's** olarak anılacaktır), (Weekly Diary of World-Events), Volume No: III, (1937-1940), (1939/3401).

Aras'ın yurt dışına tâyin edileceği haberi daha önce siyâsî çevrelerde yayılmış olmalıdır: "Zirâ Tevfik Rüştü Londra Sefâreti'ne gidecek..." Us, **age**, s. 317.

Hilmi Uran, anılarında, Aras'ın bu tür bir tasfiyeden memnun kaldığını açıklıyor. Aras, yeni Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğlu'nu ziyâret ettiği bir sırada, Hilmi Uran'a, "Hiç olmazsa Şükrü Kaya gibi açıkta bırakılmadım" demiş...[26]

Âsım Us, Aras'ın, yurt dışına çıkmadan önce, İnönü ile görüşmek istediğini, ancak bu girişiminde başarılı olamadığını günlüğüne şöyle not etmiş:

> "15.12.1938... Bugün Tevfik Rüştü Aras, İsmet İnönü'nün köşküne gitmiş... Eski lâubâli tavrı ile kapıdan girmiş... Yukarı çıkmak istemiş... Fakat izin alarak gelmediği için kabul edilmemiş..."[27]

Aras, savaş yıllarının ilk yarısında Londra'da kalacak, daha sonra, 1942 yılı başında, emekliye ayrılarak, Türkiye'ye dönecektir.

Aras'ın siyâsal tasfiyesinde bir kara mizah örneği bulmak da mümkündür. Aras'ın İnönü'yü tasfiye edebilmek için, onu Washington Büyükelçiliği'ne atamayı düşündüğü hatırlanırsa, aynı plânı İnönü'nün de Aras için düşündüğü ve uyguladığı hemen görülür.

İnönü'nün siyâsî karşıtlarına uyguladığı bu tasfiye biçimi, İnönü'nün tasfiye hareketine ne kadar yumuşak başladığını da açıklıkla gösteriyor.

Şükrü Kaya'nın Aras'tan daha sert bir şekilde tasfiye edilmesi, belki de İnönü'nün Kaya'yı, Aras ile kıyasladığında, daha ön plânda görmüş olmasındandır.

İnönü, bu konuda günlüğüne şunları yazmış:

> "Dr. Aras ile Şükrü Kaya'nın iktidardan gitmeleri, memlekete hakikî bir inşirah verdi. Kendilerine karşı antipatinin bu kadar şâmil olduğunu görmek herkesi şaşırttı."[28]

Âsım Us, o sırada İnönü'nün kendisine bu konuda şunları anlattığını yazıyor:

---

26 Uran, **age**, s. 325.

27 Us, **age**, s. 347.

28 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (**Metin**: 3), **Hürriyet**, (15.1.1974).

"İnönü'ye şu suâli sormuştum: 'Tevfik Rüştü Aras ile Şükrü Kaya'nın değişmesini herkes beklemiyordu. Bu değişikliğin zamanla olacağı sanılıyordu.'

İnönü, suâlime şu cevâbı verdi: 'Fenâ mı oldu? Haklarında hayırlı olan budur. Onlar kendilerini kaybetmişlerdi.'"[29]

Bu tür tasfiyelere karşı bâzı küçük direniş örnekleri ve görüntüleri de olmuyor değildi.

Örneğin, Âsım Us, bu konuda dikkatimizi çekiyor:

"Ulus gazetesi, bugün (13.11.1938) [târihli] nüshasında, kabineden açıkta kalan Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya ile Hâriciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'ı methediyor.

Bu iki Vekil kabineden çıkıyorsa, herhâlde mükâfat eseri değildir. Acaba bu yazı ile 'yazık oldu' mu denilmek isteniyor?"[30]

Adliye Vekâleti'ne Hilmi Uran, Aras'tan boşalan Hâriciye Vekâleti'ne ise, Adliye eski Vekili ve Bayar'ın tâbiri ile, İnönü'nün yakını sayılan Şükrü Saraçoğlu getirilmişti.

Bayar'ın ilk kurduğu hükûmette, bütün ısrarlara karşın, görev almayan ve yaklaşık bir yıllık siyâsî menkûbiyet döneminde İnönü'nün en yakınları arasında bulunan Refik Saydam ise, bu kez, İnönü'nün de telkini ile, Dâhiliye Vekili olmuştu.

Dâhiliye Vekili Saydam, 1936 yılında alınan ve CHP ile hükûmet arasında birliktelik sağlayan karar gereğince, aynı zamanda, CHP Genel Sekreteri oluyordu.[31]

Bu sûretle İnönü, Saydam aracılığıyla, CHP üzerinde en azından kısmî bir denetim sağlayabilecekti.

Bayar'ın, CHP Genel Başkan Vekili olarak, CHP üzerindeki otorite ve denetimi, Saydam'ın Genel Sekreterliği ile kısmen dengelenmeye çalışılıyordu.

Yeni Bayar Hükûmeti 15 Kasım'da CHP Meclis Grubu'ndan güvenoyu alır.[32]

---

29 Us, **age**, s. 333.

30 Us, **age**, s. 320.

31 Uran, **age**, s. 324-325.

32 Us, **age**, s. 322.

Başvekil ve CHP Genel Başkan Vekili Celâl Bayar (bu sırada CHP Genel Başkanlığı, Atatürk'ün ölümünden dolayı hâlen boştur), 16 Kasım'da TBMM'de hükümet programını okur ve Meclisten de 342 oyla ve ittifakla güvenoyu alır.[33]

Bayar, güvenoyu öncesinde, yeni hükümetinin kısa programını okurken, "Geçen sene lütfen tasvibinize iktirân eden pogramımızın şimdiye kadar yapılmış olan kısımlarından maadasını yürütmek azim (...) ve karârındayız. Aynı zamanda (...) CHP programı da bizim rehberimizdir." şeklinde konuşuyordu.[34]

Bekleneceği gibi, hükümet programı üzerinde bir görüşme olmaz.

Program hakkında yapılan kısa ve övücü konuşmaların birinde ise, yine Bayar gibi İzmir mebusu olan Halil Menteşe şunları şöyler:

> "O [Celâl Bayar], mevkii iktidâra gelir gelmez, beynelmilel şerâitin mahmul olduğu endişeler karşısında, bütçe imkânları ile mukayyet olmayarak, Hazine'nin beynelmilel ve dâhilî pazarlarda kredisini âzamî ütilize ederek, vaziyetin icâb ettirdiği geniş ve fevkâlâde tedbirleri almakta tereddüt etmemiş ve bu yolda büyük cesâret göstermiştir. (...)
>
> Ata'nın ölüm haberi beni Milas'ta buldu. O gün Kaymakamın odasında toplanmıştık. Yeni Reisicumhurun kim olabileceği suâli her dilde dolaşıyordu. Celâl Bayar mı, İsmet İnönü mü? Benden reyimi sordular. Şu cevâbı verdim: 'Benim bildiğim Celâl Bayar, öyle yüksek ferâgat sâhibi bir insandır ki, kendi lehinde bir cereyan olsa dahi, arkadaşlarına İnönü'yü tavsiye edecektir' dedim."[35]

Bayar Hükümeti'nin programı eski hükümet programından farksızdı.

Zâten hükümetteki değişiklik de radikal olmamıştı.

Bununla birlikte, İnönü'nün Bayar'ı Başvekâlete getirmesi değişik biçimlerde yorumlanacaktır.

Örneğin, Yeni Sabah gazetesinde, Hüseyin Câhit Yalçın, tıpkı

---

33 **TBMM ZC**, Devre: 5, İçtimâ: 4, Cilt: 27-28, 5. İnikat, (16.11.1938). Ayrıca bkz. Us, **age**, s. 322-333; Uran, age, s. 326-327.

Basında güvenoyu sayısı 344 olarak veriliyor. **Ulus**, (17.11.1938).

Oysa, TBMM ZC'ye göre güvenoyu sayısı 342'dir.

34 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (16.11.1938).

35 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (16.11.1938).

Atatürk döneminde Başvekâlete İnönü'nün yerine Bayar getirildiğinde rejimde bir yumuşama olacağı beklentisine benzer biçimde, daha 14 Kasım'da, "Dâhiliye Vekâleti'nde vûkûa gelen değişikliği, dâhilî siyâsete âid geniş, müsâmahalı ve liberal işâretlerin ilk müjdesi olarak anlamak istiyoruz" diye yazıyordu.[36]

Oysa bu tür beklentiler doğru çıkmayacaktır.

Aslında bu olağanüstü geçiş döneminde Bayar'ın yeniden Başvekilliğe getirilmesinin temel nedenini, yine bizzat Bayar'ın Atatürk'ün hastalığı sırasına rastlayan Başvekilliği döneminde gösterdiği siyâsî tutumda aramak gerekir.

İnönü, bu olağanüstü dönemde, Bayar'ın dikkatli, itinâlı ve kendisine yakın politikasını unutmamıştı.

Ahmet Emin Yalman, "İnönü'nün buna karşı ilk tepkisi, Celâl Bayar'ı Başbakan yapmak oldu" diyor.[37]

Metin Toker de aynı kanıdadır:

> "İnönü, Cumhurbaşkanı olduktan sonra, Bayar'ı Başbakanlıkta tuttu. T[evfik] R[üştü] Aras ve Şükrü Kaya gibi, onu da ilk anda değiştirebilirdi.
>
> Bunda, hemen daha Atatürk'ün toprağa verilmeden, ortaya bir hükûmet meselesi çıkarmamak arzusu ve basireti şüphesiz tesirli olmuştur.
>
> Ama böyle bir mesele, o günlerin çılgın İsmet Paşa'cı havası içinde birkaç günde hâlledilebilirdi.
>
> Asıl sebep, İnönü'nün Bayar'ı T[evfik] Rüştü [Aras] ve Ş[ükrü] Kaya ile aynı kefeye koymamasıdır."[38]

İnönü ile Bayar'ın, yâni Atatürk'ün iki eski Başvekilinin, Atatürk'ten sonra, Cumhurbaşkanı ve Başvekil olarak, birlikte görevde bulunmaları, içte ve dışta, Atatürk dönemi ve sisteminin süreceği yolunda bir işâret olarak yorumlanacaktır.

Bu sırada içte ve dışta Atatürk'ün kurduğu sistemin devâm edip etmeyeceği yolunda soru soranlar vardı.

Fakat gerek siyâsal alanda olup bitenlere yabancı olmayanlar, gerekse İnönü ile Bayar arasındaki görüş ayrılıklarını bilenler için, bu dönem bir geçiş dönemiydi.

---

36 Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 2), s. 28.

37 Yalman, **Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, (Cilt: 4), s. 40.

38 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (*Metin Toker'in 3. Yorumu*), ***Hürriyet***, (15.1.1974).

Yeni hükümetin ilk görevi, Atatürk için görkemli bir cenâze töreni hazırlamak olur.

Atatürk'ün cenâzesi önce İstanbul'da kalır ve 16-19 Kasım günlerinde Dolmabahçe Sarayı'nda tâzim geçişi yapılır. Bu tören sırasında 17 Kasım günü izdiham nedeniyle yedisi kadın onbir kişi ezilerek ölür.[39] Cenâze töreni 19 Kasım'da İstanbul'da yapılır. Cenâze, önce Yavuz zırhlısı ile İzmit'e nakledilir, oradan demiryoluyla Ankara'ya götürülmek üzere yola çıkarılır ve 20 Kasım'da da Ankara'ya varır.[40] Atatürk'ün cenâzesi 21 Kasım günü Ankara'da yapılan bir törenle geçici olarak Etnografya Müzesi'nde hazırlanmış katafalka konulur.[41]

İstanbul'daki cenâze töreninde bulunmayan İnönü, Ankara'daki törene katılır.

Ancak İnönü'nün İstanbul'daki törene katılmayışı dikkati çeker.

Daha Atatürk'ün cenâze töreni sırasında, dönemin geçiciliğine işâret eden ve yeni bir dönemin eşiğinde bulunulduğuna ilişkin haberler basında yer almaya başlayacaktır.

3) İNÖNÜ'NÜN İLK YURT GEZİSİ: KASTAMONU KONUŞMASI

İnönü, 6 Aralık'ta, CHP İl Kongresi'nde bulunmak üzere, Kastamonu'ya gelir.[42]

Uzaktan bakıldığında, Cumhurbaşkanının partinin basit bir il kongresine gelmesi yadırganabilir.

Oysa İnönü'nün Kastamonu'yu da içine alan bu yurt gezisi iki açıdan önemliydi.

Hatırlanacağı gibi, İnönü, bu bölgeyi ziyâret edeceği bir sırada,

---

39 **Ulus**, (19.11.1938).

40 **Ulus**, (21.11.1938).

41 **Tan**, (22.11.1938).

42 **JK 1**, (6.12.1938), s. 66.

İnönü, 6 Aralık'ta Kastamonu'ya, 7 Aralık'ta Daday ve Taşköprü'ye, 10 Aralık'ta Amasra ve İnebolu'ya, 11 Aralık'ta Zonguldak'a ve 12 Aralık'ta da Karabük'e gelecek, bu yörelerde yöneticilerle ve halkla görüşerek, 13 Aralık'ta Ankara'ya dönecektir.

1937 yılının Eylül ayında, Başvekillikten ayrılmıştı.

Şimdi aynı geziyi, aradan bir yıldan uzun bir süre geçtikten sonra, Cumhurbaşkanlığına seçilir seçilmez yapması, âdetâ işe kalınan yerden, bir süre aradan sonra da olsa, yeniden başlandığına ya da başlanacağına ilişkin önemli bir işâretti.

Bu, aynı zamanda, Cumhurbaşkanı İnönü'nün halkla doğrudan temâsını sağlayan ilk yurt gezisiydi.

Gezinin bir diğer önemli noktası da, İnönü'nün, Cumhurbaşkanlığına seçilmesinden sonra, iç politika ve CHP ile ilgili ilk siyâsal konuşmasını yapacak olmasıydı.

İnönü, Kastamonu konuşmasında, daha çok CHP üzerinde duracaktır:

> "Unutmayınız ki, sınıf ve zümre farkı tanımaksızın, büyük Türk milletinin yekpâre bir insanlık ve medeniyet kitlesi olmasını ideal tutan partimizin başlıca kuvveti, bütün vatandaşların muhabbet ve itimâdı olduğu gibi, başlıca vazifesi de bütün vatandaşların hizmet ve ihtiyaçlarının teminidir.
>
> Parti âzâlığını, husûsî menfaat mülâhazasına aslâ tenezzül ve müsaade etmeyen bir siyâsî terbiyenin sıfatı ve şartı telâkki etmek sâyesinde, partiyi bütün vatandaşları kucaklayan büyük bir âile ocağı hâline getirebiliriz."[43]

Gerçi İnönü, "içeride laik, cumhuriyetçi ve milliyetçi bir rejim"den söz ediyordu.

Fakat asıl üzerinde durulan, parti ve parti üyeliği konusuydu.

O sırada kamuoyunda söylentilere neden olan, parti üyelerine "husûsî menfaat" sağlandığı yolundaki iddialara karşı, İnönü, partiyi ve parti üyelerini açıkça uyarıyordu.

Bu uyarı, yakında bu konuda önemli önlemler alınacağı yolunda bir işâret olarak yorumlanabilir.

İnönü'nün konuşmasında vurguladığı en önemli konulardan biri de, partinin "bütün vatandaşları kucaklayan bir âile ocağı hâline" getirilmesiydi.

Konuşmanın bu kısmı, yeni dönemde rejimde bir yumuşama ya da serbestlik bekleyenler için hayal kırıklığına yol açmış olmalıdır.

---

43 Kadri Kemâl Kop, **Millî Şef'in Söylev, Demeç ve Mesajları**, s. 15-16.

Çünkü İnönü'nün konuşmasında bu yönde bir imâ ya da bir işâret olmadığı gibi, partinin siyâsî gücünün artmasından söz ediliyordu ki, bu eğilim, otoriter tek-parti rejiminin, Atatürk'ten sonra da, kaldığı yerden devâm edeceğini gösteriyordu.

4) CUMHURİYET HALK PARTİSİ ÜSNOMAL BÜYÜK KURULTAYI: DEĞİŞMEZ GENEL BAŞKAN VE MİLLÎ ŞEF İSMET İNÖNÜ

İnönü'nün Kastamonu'da özellikle CHP ile ilgili olarak yapacağı konuşmadan daha birkaç gün önce, basında, "partide tâdilat yapılacak" biçiminde haberler çıkıyordu.[44]

Ancak daha da önce, siyâset sahnesinde bulunanlar, çok yakında bir kurultay toplanacağını tahmin ediyorlardı.

Nitekim CHP Genel Başkanı Atatürk'ün ölümü ile CHP Genel Başkanlık makâmı boşalmıştı ve hâlen boş bulunuyordu.

Cumhurbaşkanlığı seçiminden sonra CHP Genel Başkanlığı seçimi için yakın bir zamanda parti olağanüstü kurultayının toplanması gerekiyordu.

Âsım Us, günlüğünde, daha Atatürk'ün cenâze töreninden hemen sonra bir kurultay beklentisi içinde olduğunu şöyle anlatıyor:

> "24.10.1938... Atatürk, [Cumhuriyet] Halk Partisi'nin Değişmez Reisi idi. Ölümü, tabiî olarak bu vaziyette fiilî bir değişiklik yapmış oluyor.
>
> Cumhurreisliği gibi, Parti Umûmî Başkanlığı fiilen münhâl bulunuyor.
>
> Bu vaziyete göre yapılacak şey nedir?
>
> Bunu yine partinin Umûmî Kongresi tesbit edecektir.
>
> Normal olarak şimdiye kadar dört senede bir toplanan Parti Umûmî Kongresi'nin süratle toplantıya çağrılması lâzım geliyor. (...)
>
> Bu defâ toplanacak Büyük Parti Kurultayı, Genel Başkanlığa âid seçim işini hâllettikten, yâni yeni parti nizamnâmesinin buna dâir olan maddesini tâdil ile berâber İsmet İnönü Genel Başkan seçildikten sonra dağılacaktır.

44 **Cumhuriyet**, (2.12.1938).

Dört senede bir defâ umûmî işler için yapılan toplantı, aglebi ihtimâl gelecek sonbaharda seçilecek yeni mebusların iştirâkiyle ikinciteşrin ayında olacaktır."[45]

Nitekim, Aralık ayı başlarında, yakında toplanacak parti kurultayı için hazırlıkların ilerlediğine ilişkin haberleri basından izlemek mümkündür.[46]

İnönü'nün Kastamonu gezisinden sonra, 16 Arahk'ta, CHP Büyük Kurultayı, CHP Genel Başkan Vekili Celâl Bayar tarafından, 26 Aralık'ta toplantıya çağrılır.

Bayar, çağrı metninde, kurultay gündemini de şöyle saptıyordu:

"Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayı'nı, aşağıdaki maddeleri görüşmek üzere, Ankara'da birincikânun yirmialtısında toplantıya dâvet ediyorum.

CHP Genel Başkan Vekili
Başvekil
Celâl Bayar

Müzâkere Ruznâmesi:

1) Nizamnâmenin Genel Başkan intihâbına âid maddelerinin tâdil ve tanzimi

2) Genyönkur [Genel Yönetim Kurulu] intihâbı"[47]

Bu noktada küçük bir hukûkî ayrıntıya dikkat çekmek istiyorum:

CHP'nin 1935 yılında kabul edilen ve bu sırada yürürlükte olan tüzüğünün 30. maddesi gereğince, ancak Genel Başkan, gerek görürse, CHP Büyük Kurultayı'nı zamânından önce toplantıya çağırma yetkisine sâhipti. Bu yetki, partinin herhangi bir başka organında bulunmuyordu.

Tüzüğe göre, CHP Genel Başkan Vekili'nin, "Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayı'nı fevkâlâde toplantıya dâvet" etme yetkisi yoktu.

---

45 Us, age, s. 329 ve 331.

46 Tan, (3.12.1938).

47 Cumhuriyet, (17.12.1938).

Bu durumda, yâni CHP Genel Başkanlığı'nın boş olduğu bir sırada, partinin olağanüstü kurultaya gidebilmesi hukûken mümkûn değildi.

Ancak bu olağanüstü dönemde, Bayar'ın, CHP Genel Başkan Vekili sıfatı ile, olağanüstü kurultay çağrısı yapması, tüzüğe uygun olmamakla berâber, yine de doğal karşılanmalıdır.

Aksi hâlde, kurultay, parti tüzüğüne göre, bundan böyle ne olağan, ne de olağanüstü şekilde, bir daha hiçbir zaman toplanamazdı.

Çünkü, parti tüzüğüne göre, "Büyük Kurultay, dört yılda bir, Genel Başkanın göstereceği yer ve bildireceği zamanda toplanır[dı]. Genel Başkan, lüzum görürse, Büyük Kurultayı daha önce toplayabilir[di]."

Parti tüzüğünün öngörmediği ve daha önce üzerinde hiç düşünülmemiş böyle olağanüstü bir durumda, partinin hukûka bağlı kalarak yeni bir Genel Başkan seçmesi artık hiçbir biçimde mümkün olamazdı.

Bu hukûkî darboğazı aşmak, ancak siyâsî bir kararla mümkün olabilirdi ki, böyle de yapılmıştır.

Yalnız bu dönemde bu küçük hukûkî ayrıntının dikkati çekip çekmediğini ya da bu küçük pürüz üzerinde düşünülüp düşünülmediğini bilmiyorum. Bu konuda bir bilgiye rastgelmedim. Basında elbette bu küçük hukûkî ayrıntı üzerinde hiç durulmamıştı. Yönetici çevrelerde de konunun üzerinde durulduğuna ilişkin bir ipucu yoktur. Belki de tüzüğün bu hükmü hiçkimsenin dikkatini çekmemiştir. Belki de üzerinde durulmaya değmeyecek kadar küçük bir ayrıntı olarak değerlendirilmiştir.

Basında kurultay hazırlıkları ile ilgili haberler yer alırken;[48] kurultayın toplanacağı gün, Cumhuriyet gazetesinde, Yunus Nâdi'nin kurultayda yapılacak Genel Başkanlık seçimi ile ilgili ilginç bir yazısı çıkar:

> "Türkiye'de Cumhurreisi bizzarüre Cumhuriyet Halk Partisi Umûmî Reisi olacak diye bir kâide olmadığı gibi, öyle bir an'anenin teessüsü de mutlak bir zarûret değildir.

48 Tan. (23. 2.1938)

Zamanla bu vaziyet başka tekâmül şekilleri alabilir.

Bugünkü hâl, henüz bugün şahıslarıyla içinde yaşadığımız yakın bir târihin devâmıdır da, onun için Cumhur Reisimizin sayın şahsiyetinde kıymetli İnönü'nün Parti Umûmî Şefliği'ni dahi deruhte etmeye dâvet olunması en kuvvetli ihtimâlini ileri sürmüş bulunuyoruz."[49]

Yunus Nâdi, yazısında, Cumhurbaşkanlığı ile CHP Genel Başkanlığı'nın aynı kişide birleşmemesi talebini son derece ılımlı bir üslûpla dile getirmeye çalışıyordu.

CHP [Birinci] Üsnomal Büyük Kurultayı, 26 Aralık'ta, Ankara'da TBMM binâsında toplanır.

Kurultay 375 mebus, 207 delege ve 7 Vâlinin katılımıyla ve CHP Genel Başkan Vekili, Başvekil ve Kurultay Başkanı Bayar'ın toplantıyı açmasıyla çalışmalarına başlar.

CHP kurultayında mebus sayısının, parti örgütünü temsil eden ya da en azından temsil etmesi gereken delege sayısından nerede ise iki kat fazla olması, hemen dikkati çekiyor.

Kurultayda, partinin taşra örgütünün temsilcileri azınlıktaydılar.

Bu açıdan bakıldığında, CHP kurultayı CHP Meclis Grubu'ndan farksızdı.

Kurultayda kararların çoğunlukla alındığı ve mebusların da kurultay üye sayısının çoğunluğunu oluşturduğu düşünülürse, CHP kurultayının CHP Meclis Grubu gibi çalıştığı ve CHP Meclis Grubu'ndan oluştuğu sonucuna varılabilir.

Kurultay Başkanı tarafından yapılan sayımdan, CHP'nin 1938 yılı sonunda, yâni partinin kuruluşundan 15 yıl sonra dahi, Ağrı, Diyarbakır, Elazığ, Muş, Mardin, Siirt, Urfa ve Van illerinde (muhtemelen Bingöl, Bitlis, Hakkâri ve Tunceli'de de) parti örgütünün bulunmadığı anlaşılıyor. Bu sekiz (muhtemelen oniki) ilin delegesi yoktu ve bu iller mebuslar tarafından temsil ediliyordu.[50]

ARA EK I'de ayrıntılı olarak verdiğim bilgilerin ışığında, 1936 yılında, CHP'nin Beyazıt, Van, Bitlis, Muş, Hakkâri, Siirt, Mardin,

---

49 Yunus Nâdi, "Cumhuriyet Halk Partisi Kurultayı", **Cumhuriyet**, (26.12.1938).

50 **Cumhuriyet Halk Partisi Üsnomal Büyük Kurultayı'nın Zabtı**, (Bundan sonra, kısaca, **Kurultay Zabtı** olarak anılacaktır); **Tan**, (23-26.12.1938).

Basında, kurultaya 214 ilâ 216 delegenin katıldığı belirtiliyor.

Diyarbekir, Urfa, Elâziz, Tunceli ve Bingöl illerinde, yâni toplam 12 ilde, parti örgütünün bulunmadığı anlaşılıyor. Bu dönemde toplam il sayısı 62 idi. Bu, CHP'nin her beş ilden birinde parti örgütü kurmadığını gösteriyor.

CHP'nin örgütlenmeye gitmediği ya da gidemediği bu illerin yalnızca Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde bulunması da ayrıca dikkat çekicidir.

CHP'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde, bu bölgelerde bulunan illerin neredeyse yarısında örgüt kurmama yoluna gittiğini saptamak ilginçtir.

Cumhuriyetin ilk 15 yılında sürekli olarak isyan ve ayaklanmalara kaynaklık etmiş bu bölgelerde ve illerde, CHP, ya sürekli ve düzenli bir örgütlenmeye gidememiş ya da özel bir politika izleyerek, bu bölgelerde ve illerde parti örgütü kurmamayı tercih etmiştir.

Bunun nedenlerine ilişkin herhangi bir kaynakta bir bilgiye ya da ipucuna rastlayamadım.

Ancak sâdece bu saptama dahi, CHP'nin, daha doğrusu hükûmetin, bu alanda özel bir politika uyguladığını açıkça gösteriyor.

Belki de bu bölgelerde ve illerde oluşturulacak parti örgütlenmesinin kısa zamanda yerelleşeceği ve bunun engellenmesinin de mümkün olamayacağı kuşku ve endişesi, bu politikanın, örgütsüzlük politikasının ana nedenlerinden biriydi.

CHP tarafından 1938 yılında Cumhuriyetin 15. yıldönümü dolayısıyla yayınlanan hayli kapsamlı bir tanıtma kitabında, CHP'nin 2.000.000'a yakın üyesi olduğu açıklanıyor.

Ancak bu rakamın mübalağlı olması çok muhtemeldir.

1935 yılında yapılan nüfus sayımına göre Türkiye nüfûsu 16.000.000 olarak saptanmıştı. 1940 yılında yapılan nüfus sayımında ise, bu rakam 18.000.000 olarak bulunmuştu. O hâlde, 1938 yılı için Türkiye nüfûsunun 17.000.000 olması akla yakındır.

Çocukların, gençlerin ve yaşlıların nüfûsun yaklaşık olarak yarısını oluşturduğu göz önüne alınırsa, bu durumda, Türkiye nüfûsunun siyâsî etkinlik gösterebilecek grubunda bulunan her dört kişiden birinin CHP üyesi olması gerektiği sonucuna varılır.

Üstelik bu kaba hesâba, siyâsî etkinlik alanında, göreli olarak,

çok daha geri durmaya aday, kadınlar da dâhildir. Eğer kadınların bu konuda erkeklere oranla, göreli olarak, daha geride kalacağı olasılığı da dikkate alınırsa, bu takdirde erkekler için CHP üyesi olma oranı çok daha artar.

Belki de bu kaba hesâba göre, her üç ya da iki erkekten birinin CHP üyesi olması gerekecektir.

Bu kabaca yapılmış hesâbın dahi, CHP'nin üye sayısı konusundaki resmî açıklamayı çok kuşkulu bir hâle getirdiği kanısındayım.

Aynı kaynağa göre, yine 1938 yılında, CHP, 1.777 resmî ve itibârî nâhiyede, 25.307 köy ve mahallede örgütlenmiş durumdaydı.[51]

Resmî açıklamadaki bu kâğıt üzerindeki örgütlenmenin de gerçek hayâta ne oranda uyduğu, sorulmaya değer bir başka sorudur. Muhtemelen pek az uymaktadır.

ARA EK I'de verdiğim ayrıntılı bilgilerin ışığında, 1936 yılında CHP'nin toplam üye sayısı 1.237.504 olarak görülüyor.

Gerçeklik payı çok kuşkulu görünen bu rakamlar karşılaştırıldığında, CHP'nin üye sayısında, iki yıl içinde, olağanüstü ve çok önemli, nerede ise, % 50 oranında bir artış olduğu hemen göze çarpıyor.

ARA EK I

1936 YILINDA CHP'YE KAYITLI ÜYE SAYISI VE 1936 YILINDA CHP PARTİ ÖRGÜTÜ SAYISI

Kayıtlı Üye Sayısı Toplamı	Kayıtlı İli	Üye Sayısı	Parti Örgütü Bulunan Kazâ Sayısı	Nâhiye Sayısı	Ocak Sayısı
Üye Sayısı 50.000'den Çok					
	Ankara	57.757	13	129	1.124

→

51 Cumhuriyet Halk Partisi, On Beşinci Yıl Kitabı, (XV), s. 9.

	İzmir	51.278	15	65	641
Üye Sayısı 40-50.000 Arası					
	Bursa	48.620	10	105	908
	Samsun	45.864	8	46	737
	Konya	45.285	14	94	933
	Kayseri	44.942	6	33	582
	İzmit	43.869	9	32	669
	Manisa	43.341	11	74	745
	Zonguldak	42.000	5	39	719
Üye Sayısı 30-40.000 Arası					
	Balıkesir	36.435	12	64	825
	Çorum	36.558	6	39	625
	İstanbul	35.179	16	45	349
	Kastamonu	34.115	9	36	703
	Kütahya	33.544	6	40	664
	Tokat	33.462	6	18	561
	Aydın	32.615	6	35	476
Üye Sayısı 20-30.000 Arası					
	Yozgat	28.833	4	16	605
	Giresun	26.854	6	22	513
	Muğla	26.678	7	16	354
	Sivas	26.622	10	34	937
	Eskişehir	26.508	4	31	368
	Adana	26.140	10	67	472
	Mersin (İçel)	25.995	6	22	287
	Bolu	25.924	6	35	595
	Edirne	24.670	5	15	263
	Trabzon	24.331	6	32	536
	Ordu	23.864	5	29	428
	Çanakkale	23.379	8	32	470
	Niğde	22.570	6	37	383
	Sinop	21.141	4	6	145

→

Üye Sayısı 10-20.000 Arası					
	Afyonkarahisar	19.963	4	41	505
	Tekirdağ	19.104	6	12	229
	Kars	18.580	8	26	640
	Antalya	17.545	10	55	463
	Denizli	17.303	7	39	625
	Çankırı	14.587	3	21	431
	Bilecik	13.493	5	10	287
	Amasya	12.356	3	15	325
	Kırklareli	11.825	5	14	169
	Kırşehir	11.152	4	48	325
	Maraş	10.497	4	56	214
	Isparta	10.024	5	22	253
Üye Sayısı 5-10.000 Arası					
	Erzurum	9.630	7	27	1.201
	Gümüşhâne	8.630	5	11	191
Üye Sayısı 5.000'in Altında					
	Burdur	4.781	4	14	172
	Malatya	4.463	6	25	927
	Rize	3.546	2	7	277
	Erzincan	3.039	[okunamadı]	25	209
	Çoruh G[âzi]	2.270	4	19	570
	Ayıntap	1.575	5	39	259

SONUÇ:

Umum Üye Sayısı	:	1.237.504
Vilâyet Sayısı	:	50
Kazâ Sayısı	:	342
Nâhiye Sayısı	:	1.800
Ocak Sayısı	:	25.941

CHP'nin bu târihi belli olmayan propaganda broşüründe açıklanan parti üyesi sayısı kanımca fazlasıyla abartılmıştır.

→

CHP'nin taşra örgütlerinde görevli yöneticiler, bürokrasinin taşrada önde gelen yöneticileri olan Vâli ve Kaymakamlarla işbirliği içinde, illerindeki parti üyesi sayısını olduğundan çok daha yüksek göstererek, hem parti merkezinin dikkatini çekmek, daha doğru bir ifâde ile, merkezin gözünü boyamak ve siyâsî etkinlik seviyelerinin yüksekliğini göstermek; taşradaki bürokrat yöneticiler ise, yönetimleri altındaki illerin ve yörelerin siyâsî bağlılıklarını ve dolayısıyla da kendi siyâsî bağlılıklarını göstermek ve kanıtlamak amacı ile, partinin üye sayısını merkeze çok abartılı olarak bildirmiş olabilirler.

Bu nedenle resmî rakamları ihtiyatla karşılamak gerekir.

1935 yılında yapılan nüfus sayımında, Türkiye nüfûsu 16.000.000 olarak bulunmuştu. Çocukların, gençlerin ve yaşlıların nüfûsun yaklaşık olarak yarısını oluşturduğu göz önüne alınırsa, bu durumda, siyâsî etkinlik gösterebilecek her on kişiden birinin CHP üyesi olduğunu kabul etmek gerekir.

Ayrıca kadınların siyâsî etkinlik düzeylerinin, erkeklere kıyasla, göreli bir gerilik içinde olduğu da dikkate alınırsa, bu takdirde, bu oran kendiliğinden daha da yükselir ve siyâsî etkinlik gösterebilecek her altı ya da yedi erkekten birinin CHP üyesi olduğu sonucuna varılır.

Bunun da hayli abartılmış bir rakam olduğu açıktır.

Bu tablonun ortaya koyduğu sonuçlar da ayrıca ilginçtir.

Ankara'nın, nerede ise 60.000'e yaklaşan üye sayısı ile, CHP'nin en çok üyeye sâhip olduğu il olması şaşırtıcı değildir. Çünkü Ankara, bürokrasinin merkezidir ve bu dönemde bürokrasi ile CHP'yi ayırabilmek neredeyse olanaksızdır. Bununla birlikte, Ankara'nın bu târihteki nüfûsu göz önüne alınırsa, 60.000'e yakın üye, Ankara'da siyâsî etkinlik çağındaki erkeklerin olağanüstü yüksek bir oranda CHP üyesi olduğunu gösterir.

Asıl şaşırtıcı olan, 50.000'i aşan üye ile, İzmir'in sıralamada ikinci gelmesidir. Bir ticâret kenti olan İzmir'de CHP üyelerinin bu yüksek oranı hayli şaşırtıcıdır.

Nüfus bakımından ülkenin birinci kenti İstanbul'un, sıralamada, Bursa'nın, Samsun'un, Konya'nın, Kayseri'nin, İzmit'in, Manisa'nın, Zonguldak'ın, Balıkesir'in ve hattâ Çorum'un dahi gerisine düşmesi ve İstanbul'da sâdece 35.000 CHP üyesine rastlanması da şaşırtıcı bir başka noktadır.

Bu rakam dahi, tek başına, CHP'nin toplam üye sayısının bir hayli kuşkuyla karşılanmasını gerektirir.

CHP örgütünün bulunduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yer alan illerdeki parti üyesi sayısının, diğer illerle karşılaştırıldığında, göreli olarak azınlıkta kalması, yukarıdaki bulguları doğruluyor.

Gerçekten de CHP'nin en az üyeye sâhip olduğu sekiz ilin altı tânesi bu bölgelerde bulunuyordu.

CHP'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde genellikle parti örgütü kurmadığı, bu bölgelerde parti örgütü bulunan illerde ise, parti üyesi sayısının, diğer illerle karşılaştırıldığında, bir hayli az olduğu görülmektedir.

Resmî açıklamada belirtilen parti örgütlerinin ve parti üyesi sayısının, büyük ölçüde kâğıt üzerinde kaldığını düşünmek ve gerçek hayatta bir karşılığı bulunmadığını kabul etmek, muhtemelen daha gerçekçi bir yaklaşım tarzı olacaktır.

Resmî rakamların bir an için gerçeği yansıttığını kabul etsek bile, bu, yalnızca, CHP üyesi olmanın siyâsî bakımdan bir önemi olmadığını gösterir. Çünkü, isteyen herkes CHP'ye rahatlıkla üye olabiliyor ve bu nedenle de parti üyesi olmak siyâsî bir önem ve anlam taşımıyordu.

Diğer yandan, yine bu durum, parti üyelerinin ideolojik bakımdan da ne denli düşük bir seviyede bulunduklarını gösterir. Çünkü, parti, üye kaydederken, ideolojik plânda bir seçme yapmıyordu. Bu konuyu ileride daha ayrıntılı olarak ele alacağım.

CHP [1]927 SENESİNDEN SONRA YAPILAN KONGRELER

Yıllar	927	928	929	930	930/931	932
Vilâyet	57	0	58	0	56	0
Kazâ	290	294	294	280	310	310
Nâhiye	606	616	616	588	1.737	1.737
Ocak	23.897	23.897	23.897	23.897	23.897	23.897

Yıllar	932/933	934	934/935	936	936/937
Vilâyet	49	0	49	49	0
Kazâ	310	310	310	310	342
Nâhiye	1.737	1.737	1.800	1.800	1.800
Ocak	23.897	23.897	25.941	25.941	25.941

Büyük Kongre: 1919, 1927, 1931, 1935 = 4

→

Açıklama: Yukarıdaki bilgiler, 1937 ya da 1938 yılında basılmış, kapağında bir isim olmayan, fakat kapakta Atatürk'ün TBMM kürsüsünde konuşurken çekilmiş büyük boy bir fotoğrafı yer alan, arka sayfasında ise, Alâeddin Kıral Basımevi/İstanbul ibâresi bulunan, CHP'nin bir propaganda broşüründen derlenmiştir.

Broşürde, yukarıda belirtilen rakamlar, iki ayrı Türkiye haritası (mikyası: 1: 3.000.000) içinde yer almaktadır. Tarafımdan tek bir tabloya çevrilmiştir.

Broşür, Doç. Dr. Mete Tunçay tarafından bu kitapta kullanılmak üzere bana teslim edilmiştir. Kendisine teşekkür ederim.

Bayar'ın kurultayı açmasından sonra, tüzüğün 33. maddesi gereğince, iki Asbaşkanlığa TBMM Başkanı Çankırı mebusu Abdülhâlik Renda ile Konya delegesi Şevki Ergun seçilirler.

Altı kişinin de kurultay sekreterliğine seçilmesinden sonra, Renda kısa bir teşekkür konuşması yapar.[52]

Dâhiliye Vekili ve CHP Genel Sekreteri Refik Saydam, tüzüğün 44. maddesine göre, kurultayca seçilmiş 16 üyeden oluşan Genel Yönetim Kurulu'nca (Genyönkur) hazırlanan ve yine tüzüğün 24. maddesi gereğince, Genel Başkan ile Genel Başkan Vekili ve Genel Sekreter'den oluşan Genel Başkanlık Kurulu'nca (Genbaşkur) onaylanan tüzük değişikliği projesini kurultaya sunar ve projenin incelenmesi için, tüzüğün 34. maddesi gereğince, kurulması gereken encümenin 15 üyesinin seçimine geçilir. Ancak Saydam'ın önerisiyle bu sayı 30'a çıkarılır ve encümen üyeleri kur'a ile saptanır. Bunun üzerine birinci celse sona erer.[53]

Değişmez Genel Başkan ve Millî Şef İsmet İnönü

Daha sonra açılan ikinci celsede encümen mazbatası okunur. Encümenin önerdiği tüzük değişikliği önerisi şöyledir:

"Madde 2) Partinin bânisi ve ebedî başkanı, Türkiye Cumhuriyeti'nin müessisi olan Kemâl Atatürk'tür.

52 Kurultay Zabtı, s. 31-32.

53 Kurultay Zabtı, s. 33.

Madde 3) Partinin Değişmez Genel Başkanı İsmet İnönü'dür.

Madde 4) Partinin Değişmez Genel Başkanlığı aşağıdaki üç sûrette inhilâl edebilir:

a) Vefât

b) Vazife yapamayacak bir hastalığı sâbit olması hâlinde

c) İstifâ

Bu üç şekilden birisi dolayısıyla inhilâl vûkûnda parti büyük kurultayı derhâl toplanarak, partiye mensup mebuslardan bir zâtı Değişmez Genel Başkanlığa seçer."[54]

Bu noktada tüzük değişikliği önerisi üzerinde biraz durmak istiyorum.

Hatırlanacağı gibi, Bayar, olağanüstü kurultayı toplantıya çağırırken, kurultay gündemine Genel Başkanlık seçimini alınamıştı.

Aslında bu, hukûkî bir zorunluluktan kaynaklanıyordu.

İlk bakışta bu çok anlamsız gibi görünür.

Çünkü CHP'nin olağanüstü kurultayı aslında tek ve âcil bir nedenle, Genel Başkanlık seçimi dolayısıyla toplanıyordu.

Buna karşın, Bayar, Genel Başkanlık seçimini kurultay gündemine alamazdı.

Çünkü, CHP'nin 1935 yılında kabul edilen tüzüğüne göre, kurultayın Genel Başkan seçmeye yetkisi yoktu.

Dahası, yine tüzüğe göre, CHP Genel Başkanı'nın nasıl seçileceği de tamâmen belirsizdi.

Çünkü tüzüğe göre, "Partinin Değişmez Genel Başkanı, onu kuran Kamâl Atatürk'tü." (md. 2).

Tüzükte, Değişmez Genel Başkan'ın herhangi bir nedenle görevinden ayrılması ya da ayrılmak zorunda kalması durumunda, yeni Genel Başkan'ın ya da Değişmez Genel Başkan'ın nasıl ve kim tarafından seçileceğine ilişkin bir hüküm bulunmuyordu.

Açıkçası, CHP'de Atatürk Değişmez Genel Başkan ilân edilmiş, fakat Atatürk'ten sonrası için, yeni Şefin seçilme yöntemine ilişkin bir usûl hiç düşünülmemiş ve öngörülmemişti.

Ancak bu sâdece, 1935 yılında kabul edilen parti tüzüğünün eksikliği değildi.

---

54 **Kurultay Zabtı**, s. 37.

CHP Nizamnâmeleri gözden geçirilirse, aynı eksikliğin 1927 ve 1931 yıllarında kabul edilen parti nizamnâmelerinde de olduğu hemen görülür.

Ancak 1923 yılında kabul edilen ilk parti nizamnâmesinde, parti Genel Başkanı'nın kurultayca seçileceğine ilişkin açık bir hükûm bulunuyordu (md. 5).

Şimdi, Atatürk'ün ölümünden sonra, bu boşluk nedeniyle, öncelikle tüzüğün değiştirilmesi gerekiyordu.

Bu nedenle de, önce tüzüğün ilgili hükmü değiştiriliyor, parti kurultayına Genel Başkan seçme hak ve yetkisi tanınıyor ve ancak bu süretle kurultayda yeni Genel Başkan seçimi için hukûkî imkân sağlanıyordu.

Ancak, dikkat edilmesi gerekir ki, yeni tüzükle parti kurultayına sâdece partinin yeni Değişmez Genel Başkanı'nı seçme yetkisi tanınmıştı.

Encümence hazırlanan tüzük değişikliğinin gerekçesinde ise, şu görüşlere yer verilmişti:

> "Siyâsî partiler, millî ve vatanî yüksek menfaatleri temin edici prensiplerde kanaatleri birleşmiş vatandaşların teşkil ettikleri siyâsî cemiyetlerdir.
>
> Millet arasında politik kanaatleri birbirine uygun olanlar kendi hâlinde dağınıktır[lar].
>
> Bunları ancak bir Şef birleştirir ve hepsini bir teşkilât altında toplar.
>
> Şef'in rolü, her memlekette ve bilhassa parti hayâtına yeni girmiş memleketlerde çok mühimdir.
>
> Çünkü politik kanaatleri ekseriyâ prensipler hâlinde birleştirip olgunlaştıracak ve prensipleri zihinlere aşılayacak ve mütamâdiyen besleyecek, memleket siyâsetine istikâmet verecek, millet efrâdını politik sahada yetiştirecek olan Şef'tir.
>
> Her cemiyette ve her parti içinde bu yüksek vasıflarda şahsiyetleri dâimâ hazır bulmak kolay olmadığı gibi, bir siyâsî partinin, idârei âliyesini eline teslim ve emânet ettiği makam ve şahsiyet üzerinde sık sık değişiklikler yapması da otoriteyi zayıflatmak bakımından mahzurdan ârî addedilemez.
>
> Cumhuriyet Halk Partisi gibi milletin kurtuluş ve ilerleyiş mücâdelesinde kendisine rehberlik etmiş, Cumhuriyetçilik, İnkılâpçılık, Laiklik gibi Türk milletini mütamâdiyen itibar ve refah mevkiine yükseltmekte olan prensipleri, değişmez bir akidei siyâsîye olarak kabul ve ilân etmiş olan ve siyâsî bir partinin dar çerçevesinden çıkarak, hemen bütün vatandaşları sinesinde toplamış olan bir partinin Şefliğine intihap edilecek

olan âli şahsiyetin (Millî Şef) vasfını da iktisâb etmiş olması tabiî olduğuna göre, parti Umum Reisi'nin yüksek şahsiyetini her dört senede bir ve her kurultay toplanışında müzâkere ve münâkaşaya mevzuu ittihaz etmeyip, parti Umum Reisliği'nde (Değişmez) vasfını esas olarak kabul etmek, bu yüksek makâmın istikrârını temin ve otoriteyi takviye bakımından millî menfaate daha uygun görülmüştür."[55]

Tüzük değişikliği konusunda encümence ortaya konulan bu gerekçelerin yeni görüşler içerdiği söylenemez.

Aynı görüşlere daha önce CHP Kâtibi Umûmîsi iken Recep Peker'in konuşmalarında ve yazılarında da rastlanıyordu:

"Siyâsal parti hayâtında bilhassa üzerinde durulmaya lâyık başlıca bir unsur, Şef'tir.

Şef, bir siyâsal partinin bütün ana düşüncelerini, irâdesini, yapış kuvvetini ve şerefini temsil eder.

Şef, kendi rühunda beslediği heyecan ve harâretle partisini ve muhitini ısıtır, aydınlatır.

Bütün etrâfını kendine ve birbirlerine içten gelen bağlarla sararak, doğruladığı amaca ilerletir. (...)

Eğer bir siyâsal partinin hakikî Şef'i yoksa, o partinin bugünkü politika *hayâtındaki büyük güçlüklere göğüs germesine* imkân yoktur. (...)

Şef'e verilecek değer telâkkisinde, zamânımızın olgun muhitleri, az çok farklarla, bir düşünürler.

Fakat bunun yanında ya Şef'in rolünü küçülten anarşik düşüncelere veyâ medenî ve değerli insanların bilgilerini, tecrübelerini, zekâlarını hiçe indiren ve Şef'i zamânımız telâkkisine uymayan, yapma bir büyütüşle peygamberleştiren fikirlere rastlarız.

İki de yanlış olan bu akışın ortasında hakikate uyan nokta, bizim Şef telâkkimizin ifâdesidir.

Şef, dediğim gibi, bütün ısıtıcı, besleyici, alıp götürücü vasıfları ile başta dır.

Fakat onunla birlikte giden ve berâber inanan varlıkların yekûnunu, bir sürü telâkki etmek hatâdır.

Şef'in onuru da, değeri gibi, üstün olmalıdır.

Hiçbir kıymet taşımayan ve sürü farz edilen yığınların başında olmayı onur tanıyan bir Şef telâkkisi, yeni Türkiye'nin anlayışında yer almamıştır."[56]

---

55 **Kurultay Zabtı**, s. 35-36.

56 Recep Peker, **İnkılâp Dersleri Notları**, s. 64-65.
Recep Peker'in 1934-1935 yıllarında Ankara ve İstanbul Üniversiteleri'nde verdiği inkılâp târihi

Encümen mazbatası okunduktan sonra, tüzük değişikliği konusunda görüşmelere başlanır.

Muş mebusu Hakkı Kılıçoğlu, Sivas mebusu Şemsettin Günaltay, Urfa mebusu Ali Sâip Ursavaş, Çorum mebusu İsmet Eker, İzmir mebusu Mahmut Esat Bozkurt, Kars delegesi Zihni Orhun, İçel delegesi Dr. Muhtar Berker ve Erzincan mebusu Aziz Samih İlter söz alarak, tüzük değişikliğini savunurlar ve bu arada İnönü'yü de överler.

Bu konuşmalardan en ilgi çekici olanı, Mahmut Esat Bozkurt'un, Türk tek-parti yönetimini savunan açık, özlü ve kısa konuşmasında, bu yönetim şeklinin Batı demokrasilerinden üstün olduğunu belirtmesidir.[57]

Bu konuşmalardan sonra verilen bir "kifâyeti müzâkere tezkeresi"nin kabul edilmesi üzerine maddelere geçilir ve tüm maddeler görüşülerek ittifakla kabul edilir.[58]

Tüzük değişikliği önerisinin parti kurultayında ittifakla kabul edilmesi ile, İsmet İnönü, CHP'nin Değişmez Genel Başkanı oluyordu.

Bu noktada, parti içinde Değişmez Genel Başkanlık için bir seçim yapılmadığına dikkat çekmek istiyorum.

Her ne kadar tüzük değişikliği önerisinde, ilk bakışta, parti kurultayına Değişmez Genel Başkan'ı seçme hak ve yetkisi tanınıyor gibi görünse de, madde, pratikte, göründüğü gibi uygulanmamıştı.

Çünkü, kurultayın tüzük değişikliği önerisini onaylaması ile, artık yeni tüzüğün 3. maddesi gereğince, İsmet İnönü, karşısında herhangi bir aday bulunmaksızın ve bir seçime de gerek kalmaksızın, partinin Değişmez Genel Başkanlığı'na atanmış oluyordu.

Kurultayın yeni Değişmez Genel Başkan'ı seçme hak ve yetkisi, artık bu durumda, pratikte, ancak İsmet İnönü'den sonrası için geçerli olabilirdi.

---

derslerinin gözden geçirilmesi sonucunda oluşturulan bu kitabın, "Siyâsî Partinin Târifi" ve "Siyâsal Parti Programları" kısımları da benzer görüşler içermesi bakımından ilginçtir. Bkz. Peker, **age**, s. 62-63.

57 **Kurultay Zabtı**, s. 48-50.

58 **Kurultay Zabtı**, s. 56-57.

Aslında bu gelişim, Atatürk dönemindeki yönetim üslûbuna ve CHP'nin geleneklerine son derece uygundu.

CHP'de Değişmez Genel Başkanlık kurumu, ilk kez 15 Teşrinievvel 1927 târihinde toplanan Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) Büyük Kongresi'nde kabul edilen 1927 târihli CHF Nizamnâmesi ile oluşmuştu.

CHF'nin 1927 târihli nizamnâmesinin 6. maddesi, "Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Umûmî Reisi, fırkanın bânisi olan Gâzi Mustafa Kemâl Hazretleridir" demekteydi.

Nizamnâmenin 7. maddesi ise, umûmî esaslar kısmında yer alan 6. maddeyi de dâhil ederek, "İşbu umûmî esaslar, hiçbir veçhile tebdil edilemez" hükmünü getiriyordu.

Böylece Mustafa Kemâl Atatürk'ün CHP'nin Değişmez Genel Başkanı olduğu hükmü, görüldüğü gibi, daha CHF'nin 1927 târihli nizamnâmesi ile getirilmişti.

Bu durum daha sonraları da sürdü.

CHF'nin 1931 yılında toplanan Üçüncü Büyük Kongresi'nde kabul edilen 1931 târihli CHF nizamnâmesine (md. 2) göre, "Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Dâimî Umûmî Reisi, fırkayı kuran Gâzi Mustafa Kemâl Hazretleridir."

CHP'nin 1935 yılında kabul edilen tüzüğünde ise, bu konuda şu hüküm benimsenmişti (md. 2): "Partinin Değişmez Genel Başkanı, onu kuran Kamâl Atatürk'tür."

Bu kez, 1938 yılında yapılan tüzük değişikliği ile, Atatürk Ebedî Başkan olurken, İnönü de, tıpkı Atatürk gibi, Değişmez Genel Başkan oluyordu.

Dikkat edildiği takdirde hemen görüleceği ve fark edileceği gibi, tüzükte Millî Şef deyimi yer almıyordu.

Bu sıfat, tüzük değişikliği önerisinin gerekçesinde ve encümence kullanılmıştı.

Bununla birlikte, Millî Şef deyimi yeni de sayılmazdı.

Şef deyimi, Atatürk döneminde ve Atatürk için basında sık sık kullanılmıştı.

Ayrıca, hatırlanacağı gibi, Bayar, 1937 yılında okuduğu hükûmet programında Atatürk için Şef deyimini sık sık kullanmıştı.

Millî Şef deyimine, İnönü'nün Cumhurbaşkanlığına seçilmesinden hemen sonra basında da rastlanıyordu.

Örneğin, Ali Nâci Karacan, 13 Kasım 1938 târihli Bugün gazetesinde, Millî Şef'ten söz ediyordu.[59]

Nâdir Nâdi, anılarında, bu gelişmeyi şöyle anlatıyor:

> 'Millî Şef' deyiminin ardında Şefliği müesseseleştirmek isteyen bir gayret seziliyordu. (...)
>
> Tüzük değişikliğine itiraz eden bir kişi çıkmadı.
>
> İtiraz etmek şöyle dursun, dünyâ şartları değişip de, İsmet İnönü, 'Millî Şeflik' ve 'Değişmez Başkanlık' pâyelerini kendisi üzerinden silkip attığı güne değin, biz onu avuçlarımız patlayasıya alkışladık."[60]

Hilmi Uran ise, anılarında, bu gelişmeye karşı içten içe oluşan muhalefeti şöyle tasvir ediyor:

> "Atatürk'ün ölümünden sonraki hükûmet değişikliğinden memnun olmayanlardan biri de, bu tâdil teklifinin kurultayda böyle kabûlünü imâ ederek ve İnönü'yü kasd ederek, bir gün Meclis koridorunda, bana, 'Artık Hâkan oldu' demişti."[61]

Millî Şef deyimi, daha o zamanki söylentiye göre, daha sonra Maarif Vekili olacak olan, Hasan Âli Yücel tarafından bulunmuştu.

Bu sıfat, kurultaydan sonra resmî olarak da kullanılmaya başlanacak ve Millî Şef, bir dönemin adı olacaktır.[62]

Değişmez Genel Başkanlık geleneğini devâm ettirmek ve Millî Şef sıfatını kabul etmek, bu dönemde iki ayrı nedenden kaynaklanmış olabilir.

Birinci neden, bu dönemde âdetâ moda olan ve içte ve dışta prestijleri hayli yüksek, başarılı tek-partili Şef sistemlerinin (Almanya'da Hitler-Führer, İtalya'da Mussolini-Duçe ve İspanya'da Franco-Caudillo) etkisidir.[63]

---

59 Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 2), s. 31 Nâdi, **age**, s. 14-15.

60 Nâdi, **age**, s. 17

61 **Uran, age**, s. 339.

62 Bu konuda ayrıca bkz. İnanç, agm, **Toplumsal Târih**, Sayı: 8, (Ağustos 1994), s. 39-41.

CHP Değişmez Genel Başkanı sıfatı, 10 Mayıs 1946 târihinde toplanan CHP 2. Olağanüstü Kurultayı'nda yapılan bir tüzük değişikliği (md. 4) ve ittifakla kabul edilen bir öneri üzerine kaldırılacaktır.

63 Nâdi, **age**, s. 17.

Fakat bu dış etkenin, söz konusu süreçte ancak ikincil derecede rolü vardır.

Buna karşılık, ikinci neden, yâni Türkiye'nin iç politika gelişmeleri, bu konuda temel önemde rol oynamıştır.

Atatürk'ün ölümüyle ülkede bir iktidar boşluğunun ve iktidar mücâdelesinin meydana geldiği unutulmamalıdır.

Gerçi İnönü'nün derhâl ve ittifakla seçilmesi, sistemin devâm edeceğinin bir göstergesiydi.

Ancak bâzı değişikliklerin de olacağı biliniyor ya da seziliyordu.

Örneğin, Nâdir Nâdi, anılarında, o dönemdeki beklentilerini şöyle yazıyor:

> "İnönü, devlet makinasının hiçbir çarkına dokunmaksızın, Atatürk'ten kalan büyük emâneti öylece yürütsün... Bunu bekleyemezdik. Elbette değişiklikler olacaktı."[64]

İnönü'nün, belki de uzun bir zamandır bu ânı bekleyen dağınık muhalefete karşı, hem sistemin devamlılığını sağlamak, hem de düşündüklerini uygulamak için, doğal olarak, siyâsî güce ve otoriteye ihtiyâcı vardı.

İnönü, Cumhurbaşkanı seçildikten hemen sonra, hükûmette yaptığı bâzı küçük, ama etkili ve önemli değişikliklerle, hükûmet üzerindeki siyâsî otoritesini ve gücünü tedricen artırmayı başarmıştı.

Bu kez de parti üzerinde siyâsî otoritesini kurma yolunda önemli bir adım atıyordu.

CHP Değişmez Genel Başkanı İsmet İnönü, hatırlanacağı gibi, iktidardan uzak kaldığı sırada, kendisini izleyerek aktif siyâsetten kendi isteği ile ayrılan Dr. Refik Saydam'ı Dâhiliye Vekilliği'ne getirmek sûretiyle, Saydam'ı, aynı zamanda, CHP Genel Sekreterliği'ne atamıştı.

Bu atama da, İnönü'nün parti üzerindeki siyâsî otoritesini artırması anlamına geliyordu.

Bu süreç, olağanüstü kurultay ile tamamlanacaktır.

---

64 Nâdi, **age**, s. 18.

CHP'nin yeni Değişmez Genel Başkanı İnönü, kurultayda yaptığı konuşmada, CHP temsilcilerine şöyle hitâb ediyordu:

> "Cumhuriyet Halk Partisi'nin bütün vatandaşları kendisinin muhabbet ve hizmet muhitinde toplamaya çalışan zihniyetini ifâde etmiş oluyorum. (...)
>
> Geçmiş zamânın muhasebesi, son zamanlarda hiçbir milletin siyâsî partisine nasip olmamış kadar müsbet ve verimlidir."[65]

İnönü'nün konuşmasından sonra Bayar yeniden söz alır ve Millî Şef'in kendisini CHP Genel Başkan Vekilliği'ne getirdiğini açıklar.[66]

Dâhiliye Vekili ve CHP Genel Sekreteri Refik Saydam, "Millî Şef İsmet İnönü'nün emirlerinde çalışacak arkadaşların yeniden seçilmesini temin emeli ile" parti Genel Yönetim Kurulu'nun (Genyönkur) istifâsını sunar.[67]

Aslında Bayar'ın olağanüstü kurultay için yaptığı çağrıda, Genel Yönetim Kurulu seçimi konusunda da bir madde vardı.

Fakat olağanüstü kurultayda parti Genel Yönetim Kurulu'nun değiştirilmesi ya da yeniden seçilmesi için âcil herhangi bir neden bulunmuyordu.

Nihâyet kurultay, gerçekte, partinin yeni Genel Başkanı'nı seçmek için toplanıyordu.

Bu seçim isteği, İnönü'nün, kurultay vesilesi ile, parti Genel Yönetim Kurulu'nda da bâzı değişiklikler yapmak istediği gösteriyor.

Nitekim kurultayda Genel Yönetim Kurulu için 16 kişilik bir liste önerilecek ve bu liste ittifakla seçilecektir.

Genel Yönetim Kurulu'na tüzük gereğince dâhil olan Genel Başkan Vekili ve Başvekil Bayar'ın dışındaki 16 kişilik yeni üye listesinde, Amasya mebusu Esat Uras, Ankara mebusu Mümtaz Ökmen, Erzurum mebusu Dr. Fikri Tuzer, Erzurum mebusu Nâfi Âtuf Kansu, Giresun mebusu Münir Akkaya, İstanbul mebusu

---

65 Kop, age, s. 17-21.

66 Kurultay Zabtı, s. 61.

67 Kurultay Zabtı, s. 62.

Refik Saydam, Kütahya mebusu Muhlis Erkmen, İstanbul mebusu Salâh Cimcoz, İzmir mebusu Hasan Âli Yücel, Zonguldak mebusu Halil Türkmen, Antalya mebusu Dr. Cemâl Tunca, İstanbul mebusu Şükrü Ali Özel, Tekirdağ mebusu Rahmi Apak, Gâziantep mebusu Remzi Güres, İzmir mebusu Hüsnü Çakır ve Sinop mebusu Cevdet Kerim İncedayı bulunuyordu.

Yeni Genel Yönetim Kurulu eskisinden farklıydı.

Bu kez partinin önemli isimlerinden Recep Peker listede görülmüyordu.

İnönü'nün, daha ilk adımda, partinin yıllarca Genel Sekreterliği'ni yapan Peker'i parti yönetimi dışında bırakması ilginçtir.

Ayrıca, Abdulmuttalip Öker, Necip Ali Küçüka, Ali Rızâ Erten, Salâh Yargı ve Hasan Tahsin Berk de yeni Genel Yönetim Kurulu'nda yer alamamışlardı.

Diğer 10 üye ise değişmemişti.[68]

Görüldüğü gibi, İnönü, kurultay vesilesi ile, parti Genel Yönetim Kurulu'nda da yeni bir düzenlemeye gitme fırsatı bulmuştu.

Dâhiliye Vekili Refik Saydam'ın yeniden CHP Genel Sekreterliği'ne atanmasından sonra, kurultayın kapanış aşamasında, "Millî Şef'e kurultayın bağlılık tezkeresi" kabul edilecek ve kurultay Bayar'ın kapanış konuşması ile sona erecektir.[69]

5) İNÖNÜ'NÜN BARIŞ POLİTİKASI: MUHALEFET, YENİ DÖNEMLE BARIŞIYOR

İnönü, Cumhurbaşkanlığına seçilmesinden hemen sonra, bir yandan, hükûmet ve parti üzerindeki siyâsî otorite, güç ve prestijini artırmaya çaba harcarken, diğer yandan da, Cumhuriyet döneminde değişik nedenlerle ve çeşitli zamanlarda mevcut yönetimle ve bizzat Atatürk ile olan anlaşmazlıkları sonucunda, siyâsal alanı tamâmen terk etmek zorunda kalmış önemli ve önde

---

68 **Tan**, (27.12.1938).

Ayrıca, 1935 yılında yapılan CHP kongresinde seçilen parti Genel Yönetim Kurulu üyeleri için bkz. Giritlioğlu, **age**, s. 111-112.

69 **Kurultay Zabtı**, s. 64.

gelen siyâsî kişiliklerle yeniden ilişki kurmak ve uzlaşmak istiyordu.

Bu uzlaşma arzusu, temelde, Atatürk döneminde, bizzat İnönü'ye karşı da muhalefette kalmış ve kendilerini siyâsal alanda herhangi bir biçimde temsil etme ya da ettirme olanağından tamâmen mahrum kişilerin ve belki de grupların, bu yeni dönemde, hele bir geçiş döneminde, bu kez de yeni yönetime muhalefet edebilecekleri endişe ve kuşkusunda aranmalıdır.

Bu konuda bizzat İnönü günlüğünde şunları yazıyor:

> "Atatürk'ün ölümünden sonra ilk iş olarak dâhilde emniyet tesisinin lâzım olduğunu gördüm.
>
> Eski muhaliflerin teskini, mümkünse kazanılması, kıymetli bir şey idi. İhtilâf ve nifak esâsen şahsiyetten doğmuş idi."[70]

Âsım Us'un günlüğü de İnönü'nünki ile paralellik taşıyor:

> "İsmet İnönü'yü bir ziyâret sırasında bana söylediği: 'Evvelce bizden ayrılmış olanlar içinde tekrar bizimle birlikte çalışmak isteyenler bulunursa, kendilerine imkân vereceğim. Bir devletin başına her türlü kayıttan âzâde bir Şef getirilmesi bunu icâb eder. (...)
>
> Şimdiye kadar hâriçte kalmış olan bâzı tanınmış vatandaşların CHP'ye girecekleri hakkında birkaç gündür şâyialar var. Bu şâyiaların nereden çıktığını terfik ettik.
>
> Vardığımız netice, İsmet İnönü'nün Cumhurreisi seçildikten sonra Mecliste söylediği nutukta görülen bir fıkra ile alâkalı olduğunu anladık. Filhakika bu fıkrada Cumhurreisimiz vatandaşlar arasında muhabbeti derinleştirmekten bahsetmiştir. Bu ifâdenin o gibi şâyialara sebep olması tabiî idi."[71]

Hiç kuşkusuz, 29 Haziran 1938 târihinde TBMM tarafından kabul edilen af yasası ile 150'likler'in de affedilmiş olmaları ve kendilerine yurt dışından geri dönme olanağı tanınması, bu politikanın uygulanmasını kolaylaştırıcı önemli bir rol oynamıştır.[72]

İnönü'nün düşündüklerini uygulamak üzere Kastamonu gezi-

---

70 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (Metin: 14), **Hürriyet**, (26.1.1974).

71 Us, **age**, s.332-333.

72 Bu konuda bkz. Nâdir Nâdi'nin yazıları, **Cumhuriyet**, (27-28.6.1938).

sinden hemen sonra ve daha kurultay öncesinde önemli girişimlerde bulunmaya başladığını görüyoruz.

Hatırlanacağı gibi, Kâzım Karabekir, TBMM'nin 2. döneminde İstanbul mebusu ve 1924 yılının sonbahar aylarında kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (TpCF) da başkanıydı. Takriri Sükûn Kânunu'ndan sonra 1925 yılının Haziran ayında TpCF kapatılmış ve fırkaya mensup mebuslar ile birlikte Kâzım Karabekir de İzmir Suikastı dolayısıyla 1926 yılında İzmir'de Ankara İstiklâl Mahkemesi'nce yargılanmıştı.

Bu yargılama sonucunda Karabekir beraat etmişse de, 1927 yılında askerlikten ayrılarak emekli olmuştu.

1926 yılından sonra Atatürk ile Karabekir arasında hiçbir ilişki kurulmamış ve Karabekir İstanbul Erenköy'deki evinde aktif siyâsetten tamâmen uzak bir yaşam sürmüştü.[73]

İstanbul Erenköy'deki evinde uzun yıllardan beri münzevî bir yaşam süren Kâzım Karabekir, 18 Aralık'ta İstanbul'dan Ankara'ya gelecek, İnönü tarafından Çankaya'da resmen kabul edilecek ve aralarında uzun bir görüşme olacaktır.[74]

Bu uzun ve muhtemelen samimî görüşmenin, aslında siyâsî bir yakınlaşma ve uzlaşma belirtisi olduğunu hemen bu sıradaki bir gazete haberinden dahi öğrenmek mümkündür:

> "Karabekir'in münhâl mebusluklardan birine fırkaca namzet gösterilmesi muhakkak sayılmaktadır."[75]

Aynı gazete, Karabekir'in Aralık ayı sonunda yapılacak olan ara seçimde mebus adayı olacağı yolundaki söylentiye dayalı habere de yer veriyordu.[76]

Gerçekten de 31 Aralık 1938 târihinde TBMM'de hâlen boş olan 12 üyelik için ara seçim yapılacaktı.

İnönü'nün ara seçim vesilesiyle ve bu fırsatı değerlendirerek, eski muhaliflerle ilişki kurduğu ve onlara CHP içinde mebusluk önerdiği anlaşılıyor.

---

73 Ali Fuat Cebesoy, **Siyâsî Hâtıralar**, (2. Kısım), s. 246-247; Tunçay, **age**, s. 108-109, 146 ve 163.

74 **Tan**, (19.12.1938); **JK 1**, (18.12.1938), s. 66.

75 **Tan**, (19 ve 22.12.1938).

76 **Tan**, (22.12.1938).

İnönü-Karabekir görüşmesinin olumlu bir sonuca bağlandığı, Karabekir'in birkaç gün sonra Ankara Yenişehir'de bir ev kiralamasından da anlaşılıyor.[77]

Nihâyet 29 Aralık'ta açıklanan mebus adayları arasında Kâzım Karabekir İstanbul mebus adayı olarak CHP listesinde yer alacak ve yılın son günü yapılan ara seçimde de CHP İstanbul mebusu olacaktır.[78]

İnönü, Kâzım Karabekir gibi, 1926 yılındaki İzmir Suikastı'ndan sonra Ankara'da Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanarak beraat eden, fakat bu târihten sonra siyâsal yaşamdan uzaklaşmak zorunda kalan Hüseyin Câhit Yalçın ile de Bayar aracılığıyla ilişki kurar.

İnönü, o dönemde, bu ilişkilerin siyâsal boyutunu, günlüğüne şöyle not etmiş:

> "Celâl Bayar'ı [Kâzım] Karabekir ve Hüseyin Câhit [Yalçın] ile temâs ederek, fırkaya girmelerinin ve mebus olmalarının teminine memur ettim. Tevessül ettim. Kabul ettiler."[79]

Âsım Us da, tam bu sırada, günlüğüne, muhtemelen bizzat İnönü'den ya da İnönü'nün yakın çevresinden aldığı bilgilere dayanarak, şöyle not düşüyordu:

> "Hüseyin Câhit Yalçın, arzu ederse CHP'ye girebilir. Câhit, Haber gazetesine yazı yazacaktır."[80]

Hüseyin Câhit Yalçın, önce Yeni Sabah gazetesinde yazı yazacak ve daha sonra da Tanin gazetesini çıkaracaktır.

Yalçın'ın Aralık ayı sonunda yapılacak olan ara seçimde mebus adayı olacağı söylentisi, o dönemde basında da yer alır.[81]

Gerçekten de, siyâsî bir uzlaşma sonucunda, 31 Aralık'ta yapılan ara seçimde, Yalçın, CHP Çankırı mebusu olacaktır.[82]

---

77 **Tan**, (25.12.1938).

78 **Tan**, (30.12.1938) ve (1.1.1939).

79 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (Metin: 14), **Hürriyet**, (26.1.1974).

80 Us, **age**, s. 330.

81 **Tan**, (22.12.1938).

82 **Tan**, (22.12.1938) ve (30.12.1938).

Bu girişimden daha önce, İnönü, Fethi Okyar ile de benzer bir ilişki kurar.

TBMM Hükümeti döneminde Dâhiliye Vekilliği yapmış, daha sonra 1924 yılı sonbaharında Başvekil olmuş ve 1925 yılının Mart ayına dek bu görevde kalmış olan Okyar, 1930 yılında kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Genel Başkanı olmadan önce, Paris Büyükelçiliği görevinde bulunmuş ve fırkanın kapanmasından sonra da, 1934 yılında Londra Büyükelçisi olmuştu.[83]

Okyar, Atatürk'ün hastalığı sırasında, 1938 yılının yaz aylarında Türkiye'ye dönmüş ve ondan sonra da siyâsal gelişmeleri izlemek üzere ülkeden ayrılmamıştı.

Londra Büyükelçisi Fethi Okyar'ın CHP'ye girmek için müracaat ettiği yolunda bir haber bu sırada basında da yer alır.[84]

İnönü'nün siyâsal girişimlerinin bir sonucu olarak, Okyar, aynı ara seçimde, CHP Bolu mebusu olacaktır.[85]

Âsım Us, bizzat İnönü'nün ağzından, İnönü'nün Fethi Okyar'ı değerlendirişini şöyle özetliyor:

> "Fethi Okyar'ın karârı: Yakını olan zatların ifâdelerine göre, mebus olacak ve Celâl Bayar Hükûmeti'nin muvaffakiyetine yardım edecektir. (...)
>
> Fethi Okyar, İnönü'ye karşı çok dürüst hareket etmiştir.
>
> Kendisine yapılan türlü teklifleri red etmiştir.
>
> İsmet İnönü'ye gelerek teminât vermiştir. (...)
>
> *İsmet İnönü'yü husûsî bir ziyâretimde söylediği bir söz:* 'Fethi Okyar bana geldi. Konuştuk... Adama çok teklifler yapılmış ve hepsini red etmiştir. Dürüstlüğünü göstermiştir. İyi hisler ile mütehassıstır.'"[86]

Âsım Us'un günlüğüne yazdıkları ile, İnönü'nün, Atatürk'ün hastalığı sırasına denk düşen dönemde, Fethi Okyar'a ilişkin görüş ve düşüncelerini dile getirdiği ve günlüğüne not ettiği satırlar, görüldüğü gibi, birbirini tamamlıyor.

Atatürk döneminde bir ara muhalefette kalmış ve değişik ne-

---

83 Tunçay, age, s. 250-251 ve 258.

84 Tan, (19.12.1938).

85 Tan, (30.12.1938); Ulus, (1.1.1939).

86 Us, age, s. 330 ve 338.

denlerle siyâsal yaşamdan bir süre için uzaklaşmış bulunan, Millî Mücâdele'nin yönetici kadrosu içinde yer alan bâzı isimler ise, zâten daha Atatürk döneminde, bizzat Atatürk ile ilişki kurarak, siyâsal yaşama yeniden geri dönmüşlerdi.

TBMM'nin 2. döneminde Ankara mebusu ve TpCF'nın Genel Başkanı olan Ali Fuat Cebesoy, fırkanın 1925 yılında kapatılmasından sonra, tıpkı Kâzım Karabekir gibi, İzmir Suikastı nedeniyle İzmir'de Ankara İstiklâl Mahkemesi'nce yargılanmış ve beraat etmişti.

1927 yılında askerlikten ayrılarak emekli olan Cebesoy, 1933 yılında Atatürk ile yeniden ilişki kurmuş ve TBMM'nin 4. döneminde 1933 yılında yapılan bir ara seçimde Konya mebusu olmuştu.

Cebesoy, 1935 yılında yapılan genel seçimde de, TBMM'nin 5. döneminde, Konya mebusu olarak siyâsal yaşamını sürdürüyordu.[87]

Dolayısıyla Cebesoy, zâten bu sırada TBMM'de Konya mebusu olarak görev yapıyordu ve siyâsal yaşamın içindeydi.

TBMM'nin 2. döneminde İstanbul mebusu ve TpCF'nın üyesi olan Refet Bele, Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Cebesoy gibi, İzmir Suikastı nedeniyle İzmir'de Ankara İstiklâl Mahkemesi'nce yargılanmış ve beraat ederek, 1927 yılında askerlikten ayrılarak emekli olmuştu.

Bele, 1935 yılında yapılan genel seçimde İstanbul bağımsız mebusu olmuştu ve TBMM'nin 5. döneminde görev yapıyordu.[88]

Dolayısıyla Bele de, tıpkı Ali Fuat Cebesoy gibi, zâten bu sırada İstanbul bağımsız mebusu olarak siyâsal yaşamın içindeydi.

Atatürk döneminde muhalefette kalmış ve bu nedenle yalnız siyâsal yaşamdan ayrılmakla kalmayıp, ülkeyi de terk etmiş ya da terk etmek zorunda kalmış kişilerle ilgili haberlere, 1938 yılı sonunda basında sık sık rastlanacaktır.[89]

---

87 Cebesoy, age, s. 224-226 ve 242; Tunçay, age, s. 108-109 ve 163.

88 Cebesoy, age, s. 242-243.

89 JK 1, (18.12.1938), s. 66.

Uzun zamandan beri Mısır'da bulunan Sinop eski mebusu, eski Vekillerden Dr. Rızâ Nur bu sırada Ankara'ya geri döner.[90]

Aralık ayı sonunda yapılacak olan ara seçimde, hâlen Pâris'te bulunan TBMM eski Reisi Dr. Adnan Adıvar'ın, emekli General Câfer Tayyar'ın ve Dr. Rızâ Nur'un mebus adayı olacakları yolunda söylentiye dayalı haberler, basında geniş ölçüde yer alır.[91]

Basında yer alan ve son derece dikkat çekici bir başka haber, Denizyolları eski Umum Müdürü Saadettin Serim'in de mebus adayları arasında yer alacağı yolundaydı.[92]

Bu haber de doğru çıkacaktır.

Denizyolları eski Umum Müdürü Serim'in, Denizbank ile yakından ilgili bir üst düzey bürokrat olduğu kendiliğinden anlaşılıyor.

İnönü'nün Başvekâleti sırasında, denizyollarında İnönü'nün kadrosu içinde görev alan Serim'in, Bayar Hükûmeti döneminde, Denizbank'ın kurulmasından sonra, aynı görevini sürdüremediği tahmin edilebilir.

İnönü'nün kadrosu içinde yer alan ve üst düzey bir bürokrat olan Serim'in bu şekilde terfi ettirildiğini düşünmek herhâlde yanıltıcı olmaz.

Söylentiye dayalı haberlerin yine söylentiye dayalı başka haberlerle tekzib edildiği de oluyordu.

Örneğin, aynı gazetede, sâdece iki gün sonra yayınlanan bir başka haberde, Dr. Rızâ Nur ile Ahmet Ağaoğlu'nun mebus adayı olmayacaklarının kesinleştiği açıklanıyordu.[93]

31 Aralık'ta 12 ilde yapılan mebus seçimi sonucunda, Fethi Okyar Bolu, Hüseyin Câhit Yalçın Çankırı, Saadettin Serim Kayseri, Fahri Engin Samsun, Nâci Tınaz Bursa, Cezmi Erçin Antalya, Hasan Rızâ Soyak Burdur, Reşat Mimaroğlu İzmir, Nâki Berkman Siirt, Saadullah Güney Muğla, Ârif Baytın Ankara ve Kâzım Karabekir İstanbul mebusu olurlar.[94]

---

90 **Tan**, (19.12.1938).

91 **Tan**, (22.12.1938).

92 **Tan**, (22.12.1938).

93 **Tan**, (24.12.1938).

94 **Ulus**, (1.1.1939).

Elazığ'da CHP'nin mebus adayı Şükrü Kasapoğlu'dur. Ancak saptayamadığım bir nedenle seçim tehir edilir.[95]

8 Ocak 1939 târihinde yapılan seçimde ise, bu kez CHP adayı Fethi Altay'dır. Altay, CHP Elazığ mebusu olur.[96]

Ara seçimde mebus olan bâzı isimlerin, Fethi Okyar'ın, Fahri Engin'in, Nâci Tınaz'ın ve Cezmi Erçin'in, bu dönemde kurulacak olan hükûmetlere katılarak, Vekillik yapacaklarına burada özellikle dikkat çekmek isterim.

İnönü, ara seçimde, düşündüğünü iki açıdan uygulama fırsatı bulmuştu.

Öncelikle, bu dönemde kurulacak olan müstakbel hükûmetlerde görev almasını istediği ve düşündüğü isimlerin, ara seçimi vesile ederek, Meclise girmesini sağlıyor, diğer yandan da, barış politikası sonucunda, siyâsî uzlaşma ve anlaşma sağladığı eski muhalifleri aynı bünye içinde eritmeye çalışıyordu.

Ara seçimin, bu iki düşünceyi de uygulamak için, İnönü açısından önemli bir fırsat olduğu ve İnönü'nün de bu olanağı değerlendirdiği söylenebilir.

Ara seçimle ilgili bir başka ilginç nokta da, siyâsal bakımdan İnönü'ye yakın olmadığı bilinen, hattâ Atatürk'ün hastalığı sırasında Atatürk'ün çevresinde yer alan ve İnönü'ye karşıt siyâsal girişimlerde baş rolü oynadığı bizzat İnönü tarafından da yakınen bilinen Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rızâ Soyak'ın Burdur mebusluğuna getirilmiş olmasıdır.

Bu atama, İnönü'nün bu sırada acele ve radikal bir siyâsal tasfiye hareketi düşünmediğini ve plânlamadığını göstermektedir.[97]

Bununla birlikte, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri olarak son derece önemli bir siyâsî konumda olan Soyak, bu atama ile terfi etmiş olmuyor, fakat siyâsî etkinlik alanını terk ederek, oldukça pasif ve siyâsî gelecek açısından da güvenilir olmayan önemsiz bir konuma kaydırılıyordu.

Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'ne ise, Soyak'ın yerine,

---

95 **Cumhuriyet**, (2.1.1939).

96 **Ulus**, (9.1.1939).

97 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (Metin Toker'in 6. Yorumu), **Hürriyet**, (18.1.1974).

Başvekâlet Müsteşarı Kemâl Gedeleç atanacaktır.[98]

Ara seçimden hemen sonra, 9 Ocak 1939'da, müstakil mebuslardan Konya mebusu Ali Fuat Cebesoy ile İstanbul mebusu Refet Bele, CHP'ye girmek için mürâcaat edecekler ve mürâcaatları CHP Genel Başkanlık Kurulu'nca da onaylanacaktır.[99]

İnönü'nün barış politikasının daha ilk aşamada başarılı olduğu görülüyor.

Eski muhaliflerin en kısa zamanda kazanılması ve tek-parti bünyesi içinde eritilmesi/sindirilmesi politikası ve çabası devâm edecektir.

İsmet İnönü, yeni dönemin vurgulanmaya değer gördüğüm bu politikasını Metin Toker'in kaleminden şöyle anlatıyor:

> "Benim şahsî bir politika yaptığımı sansınlar istemiyordum. O takdirde tutumları değişecekti. Kendilerinde bir takım güçler vehmedeceklerdi. Kendimi kuvvetlendirmek için onlara muhtâç bulunduğum kanısı gelecekti. Buna rağmen bâzılarına gelmedi de değil ya... Ama hizâya çabuk çektim.
>
> Onlarla temas, onlara fırsat verilmesi, aslında beni kuvvetlendirmiyordu. Aksine, partide bir takım şüpheler, endişeler yaratıyordu. Çünkü bizde âdet, her hareketin altında bir 'başka maksat' aramaktır.
>
> Buna rağmen eski muhaliflerin kazanılması fikrini tâkip ettim ve Bayar bana [bu konuda] yardımcı oldu.
>
> Maksat, Atatürk'ün ölümünün fırsat bilinerek, bir tartışma havasının açılmamasıydı.
>
> Böyle bir havayı açmaya ise, eski muhaliflerden bir kısmı kendini uzun zamandan beri hazırlıyordu.
>
> Hareketleri, yeni idârede alacakları yere, yâni idârenin kendilerine karşı [olan] tutumuna göre olacaktı.
>
> Meyus edilmelerinde hiçbir yarar görmüyordum."[100]

Görüldüğü gibi, eski muhaliflerle İnönü arasında siyâsî bir uzlaşma sağlanmıştı.

İnönü, eski muhaliflerin yeni dönemde yönetimde görev almalarını sağlarken, eski muhalifler de, Millî Mücâdele'deki ve Ata-

---

98 **Ulus**, (4.1.1939); **RG**, Sayı: 4102, (4.1.1939), (Kararnâme No: 10148).

99 **Ulus**, (10.1.1939); **JK 1**, (10.1.1939), s. 67.

100 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (Metin Toker'in 14. Yorumu), **Hürriyet**, (26.1.1974).

türk dönemindeki siyâsî anlaşmazlıkları, çatışmaları ve siyâsî tasfiyeleri, Atatürk ile olan anlaşmazlıklarını gündeme getirmemeyi, eski dönemi ve yönetimi tartışmamayı, bir başka ifâdeyle, eski defterleri kapatmayı, geçmişe sünger çekmeyi kabul ediyorlardı.

Yâkup Kadri Karaosmanoğlu, anılarında, bu politikayı şöyle değerlendiriyor:

> "Düşünüyordum ki, İsmet Paşa, eski muarızlarıyla, Atatürk'e dayanmaksızın, tek başına uğraşamayacağını anladığı için, böyle bir hoş geçinme yolu tutmuş ve bununla pek akıllıca bir harekette bulunmuştur.
>
> Zirâ bu hareket, ne kadar zorâki olursa olsun, ne gibi ard düşüncelere dayanırsa dayansın, iç politikada bir barış denemesi mânâsına gelebilir ve Atatürk'ün ölümünden sonra sarsılması çok muhtemel olan devlet otoritesi de ancak bu sûretle korunabilirdi."[101]

6) İNÖNÜ'NÜN SİYÂSAL DÂVÂLARI: İNÖNÜ, GEÇMİŞ DÖNEMLE HESAPLAŞIYOR

Geçiş döneminde, aslında birbirinden tamâmen farklı, iki ana siyâsî eğilim görülür.

İlki, yukarıda açıkladığım gibi, siyâsî uzlaşmayı ve anlaşmayı temel alan, barışçı bir yaklaşımla siyâsal yakınlaşmayı amaçlayan ve böylece yeni yönetimle eski muhaliflerin uzlaşılan bir noktada buluşmasını sağlayan siyâsî eğilimdir ki, bu, İnönü'nün barış politikasını oluşturur.

Bunun tam aksi bir siyâsal tutumu temel alan geçiş döneminin ikinci ana siyâsal eğilimi ise, Atatürk'ün son döneminde, 1937 yılı sonbaharı ile 1938 yılı sonbaharı arasında, Bayar'ın Başvekâleti sırasında, yâni İnönü'nün yönetimden ve iktidardan uzaklaştırıldığı dönemde vâr olan yönetimden hesap sormayı amaçlar.

İlk tutumun aksine, saldırgan ve suçlayıcıdır, bir dönemin, kapalı kapılar ardında değil, kamuoyu önünde gözler önüne serilmesi ve hemen hemen tüm faaliyetleriyle hesaplaşılmasıdır.

Ancak dikkat edilmesi gereken asıl önemli nokta, bu temelden farklı ve birbirine karşıt iki ayrı politikanın, aynı anda, yâni birbi-

---

101 Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, s. 152.

ri ardına değil, fakat yan yana ve birbirini tamamlayıcı şekilde uygulandığıdır.

Söz konusu bu ikinci politikanın bir diğer ilginç yanı da, İkinci Celâl Bayar Hükûmeti'nin, Birinci Bayar Hükûmeti'nin faaliyetlerini denetlemesi ve bu faaliyetlerden yeri geldikçe hesap sormasıdır.

Bu olağandışı durumun ve tutumun nedenini, geçiş döneminin özelliğinde aramak yerinde olur.

Bayar'ın ilk hükûmetinin faaliyetleri üzerine bu denli ısrarla ve sert biçimde gidilmesi, yine bizzat Bayar'ın başında bulunduğu yeni hükûmetin sağlam bir siyâsî temeli olmadığını, hattâ geçici olduğunu gösteriyordu.

Nitekim İnönü'nün siyâsal dâvâları ile İkinci Bayar Hükûmeti'ndeki tedrici değişim ve hükûmetin ömrü arasında yakın bir ilişki ve paralellik kurulabilir.

İnönü'nün Siyâsal Dâvâları (I): İstanbul Vâlisi, CHP İstanbul İl Başkanı ve İstanbul Belediye Başkanı Muhiddin Üstündağ Dâvâsı

Yeni yönetimin daha ilk zamanlarında, eski yönetimin yakın geçmişteki faaliyetlerinin soruşturulmaya/denetlenmeye başlandığı ve birçok alanda önemli siyâsî atamaların yapılacağı yolunda haberler basında yer almaya başlayacaktır.

Yeni siyâsî atamalarla ilgili olarak basında yer alan ilk önemli isim, İstanbul Vâlisi, dolayısıyla CHP İstanbul İl Başkanı ve İstanbul Belediye Başkanı Muhiddin Üstündağ olur.

Üstündağ, âdetâ tek-parti döneminin İstanbul'daki simgesiydi.

Nevzat Tandoğan Ankara için ne anlama geliyorsa, Üstündağ da İstanbul için aynı anlama geliyordu.

Atatürk döneminde Ankara Tandoğan'dan sorulurken, İstanbul da Üstündağ'dan soruluyordu.

Üstündağ, tek-parti döneminde, Atatürk'ün çevresinde yer alan İstanbul'daki en güçlü siyâsî kişiliklerinden biriydi, belki de en güçlüsüydü.

İnönü'nün iktidardan uzaklaştırıldığı ve iktidar mücâdelesinin sertleştiği dönemde, Atatürk'ün çevresi İstanbul Vâlisi Üstün-

dağ'ın desteğini alırken, İnönü'nün Ankara Vâlisi Nevzat Tandoğan'ın siyâsî ve fiilî himâyesi altında olduğunu da unutmamak gerekir.

1938 yılı boyunca Atatürk'ün çevresinin mekânı hâline gelen İstanbul'un simgelediği iktidâra karşı, İnönü'nün simgelediği Ankara iktidar alternatifinin mücâdelesinde, Üstündağ'ın Atatürk'ün çevresinde, Tandoğan'ın ise İnönü'nün yanında yer aldığı hatırlanırsa, İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesinden çok kısa bir süre sonra, Üstündağ'ın görevine devâm edip edemeyeceği sorusunun gündeme gelmesinin kaçınılmazlığı kendiliğinden anlaşılır.

Önce Muhiddin Üstündağ aleyhine geniş bir basın kampanyası başlar ya da başlatılır.

Basında Üstündağ hakkında çok kez söylentilerle karışık haberler yoğunlaşır.

Örneğin, bir gazetede şu haber yayınlanır:

> "Üstündağ, 30 senelik devlet hizmetini doldurduğundan, emekliliğini isteyecek."[102]

Tek-parti dönemi basınında bu türden söylentiye dayalı haberlerin, hem de resmî kişilikler hakkında resmî olmayan haberlerin böylesine açık bir biçimde yazılabilmesinin son derece istisnâî ve ancak olağanüstü bir durum olduğunu burada bir kez daha vurgulamak isterim.

Basında Üstündağ'ın emekliliğini isteyeceğine ilişkin haberin yayınlandığının ertesi günü, haber bizzat Üstündağ tarafından tekzib edilecektir.[103]

Üstündağ, kendisi ile ilgili haberi tekzib ederken, belki de tam bu sırada, Âsım Us, aldığı bilgilere dayanarak, günlüğüne şunları yazıyordu:

> "İstanbul Vâlisi Muhiddin Üstündağ emekliye ayrılmasını [ayrılmak] istemiştir.
>
> Yerine Manisa Vâlisi Lütfi Kırdar'ın tâyini âli tasdike arz edilmiştir."[104]

---

102 **Cumhuriyet**, (30. 11. 1938).

103 **Cumhuriyet**, (12.12.1938).

104 Us, **age**, s. 330

Üstündağ, emekliye ayrılacağına ilişkin haberi tekzib ettiği gün, "görülen lüzüma binâen" Vekâlet emrine alınır ve yerine Manisa Vâlisi Dr. Lütfi Kırdar atanır.[105]

Âsım Us, bu tâyini, günlüğünde şöyle değerlendiriyor:

> "Vekâlet emrine alınan Muhiddin Üstündağ, İstanbul Vâli ve Belediye Reisliğinde 12 sene 9 ay kalmış...
>
> Vekâlet emrine alınmış olmasından dolayı sinirlenmesine lüzum yoktur."[106]

Üstündağ'ın görevden alınmasının siyâsî iktidar mücâdelesinin bir yansıması olduğu açıktır.

Nitekim, yukarıda simgeleştirerek tasvir etmeye çalıştığım gibi, Ankara ile İstanbul arasındaki siyâsî iktidar mücâdelesini kazanan taraf, yâni Ankara, kaybeden tarafın, yâni İstanbul'un, önde gelen ve en önemli siyâsî kadrolarını tasfiye etmeye başlıyordu.

Ankara, İstanbul üzerindeki siyâsî denetimini ve otoritesini artırırken, Üstündağ'ın görevden alınmasından sâdece birkaç gün sonra, Ankara Emniyet Müdürü Sadri Aka'nın İstanbul Emniyet Müdürlüğü'ne atanması,[107] Ankara'nın İstanbul'u güvenlik açısından da denetimi altına almaya başladığını gösteriyordu.

Böylece İstanbul, Ankara'daki yeni yönetime tamâmen bağlanmış oluyordu.

Basında yayınlanan haberler de, Üstündağ hakkındaki işlemin basit bir atama işlemi olmadığını açıkça gösteriyordu:

> "İstanbul Vâli[si] ve Belediye Reisi Muhiddin Üstündağ'ın Vekâlet emrine alınması[nın] (...) şimdilik sâdece görülen lüzûma binâen olduğu ileri sürülmektedir.
>
> Bunun, Vâlinin gerek Temyizde, gerek Devlet Şûrâsı'nda muhakeme ve tahkikat mevzuu olan muhtelif meselelerle alâkalı bulunmadığı beyân edilmektedir.
>
> Bununla berâber, pek yakında İstanbul'a âid umûmî muamelâtın geniş mikyasta bir tahkik ve tetkike tâbi tutulacağı da anlaşılmaktadır."[108]

---

105 **RG**, Sayı: 4073, (1. 12. 1938).

106 Us, **age**, s. 333.

107 **RG**, Sayı: 4077, (6. 12. 1938).

108 **Cumhuriyet**, (1. 12. 1938).

Gazetenin, Üstündağ ile ilgili işlemin, muhtemelen kamuoyunda yeterince ya da hiç bilinmeyen, bâzı "muhakeme ve tahkikat mevzuu olan muhtelif meselelerle alâkalı" olduğunu vurgulaması kayda değer...

Gerçekten de Üstündağ hakkında İstanbul'daki Asrî Mezarlık konusu ile ilgili olarak daha 1938 yılının ilkbahar aylarında Devlet Şûrâsı'nca lüzümu muhakeme karârı verilmiş,[109] Üstündağ yargılanmış ve aynı yıl beraat etmişti.[110] Zâten bu dâvâ, Cumhuriyetin 15. yıldönümü vesilesiyle, 29 Haziran 1938 târihinde kabul edilen af yasası ile düşmüştü.[111]

Üstündağ'ın görevinden alındığı gün basında yer alan bu haberin doğruluğu hemen belli olacak ve gerçekten de, Üstündağ'ın görevden alındığının ertesi günü, "İstanbul Vilâyet ve Belediyesi'nde tetkik ve tahkik için" Ankara'dan müfettişler gelecektir.[112]

Üstündağ'ın görevden alınmasından sâdece iki hafta sonra, Devlet Şûrâsı Umûmî Heyeti, İstanbul eski Vâlisi ve Belediye Başkanı Üstündağ ile Belediye Başkan Muâvini Ekrem Sevencan'ın muhakeme edilmelerine karar verir.[113]

Ayrıca, bundan yalnızca bir hafta önce, İstanbul Belediye Başkan Muâvini Ekrem Sevencan, İcrâ Vekilleri Heyeti'nin 7 Aralık 1938 târihli karârı ile Bodrum Kaymakamlığı'na atanır.[114]

Sevencan'ın atama kararnâmesinin Resmî Gazete'de yayınlandığı gün, Devlet Şûrâsı Umûmî Heyeti'nin de söz konusu karârı açıklanır.

Sevencan için bu karar iki yönlü bir darbe olarak kabul edilmelidir.

Sevencan, bir yandan, meslek yaşamı için çok önemli bir görevden ve konumdan, bir anda çok daha alt sıralara kayıyordu. Sevencan için, aynı aşamaya bir kez daha ulaşmak, hele yeni dö-

---

109 **Cumhuriyet**, (28. 5. 1938).

110 **Cumhuriyet**, (17. 7. 1938).

111 Us, **age**, s. 258 ve 275-276.

112 **Tan**, (3.12.1938).

113 **Tan**, (7.12.1938).

114 **RG**, Sayı: 4083, (13.12.1938).

nemde, belki de artık tamâmen olanaksızdı.

Diğer yandan, Sevencan, sâdece önemli bir makamdan ayrılmakla kalmıyor, ama aynı zamanda, meslek yaşamı açısından da kendisine ileride hayli güçlükler yaratacak biçimde, bundan önceki faaliyetleri soruşturuluyor ve mahkemeye veriliyordu.

Bu arada, Dolmabahçe Sarayı'nda Atatürk'ün katafalkını ziyâret eden kalabalığın yarattığı izdiham nedeniyle meydana gelen ölümler hakkında yapılan soruşturmada, Muhiddin Üstündağ'ın da görevi dolayısıyla sorumlu olabileceği saptanır.[115]

Birkaç gün içinde Dolmabahçe Sarayı'nda meydana gelen ölümler hakkında soruşturma açılır ve olayda bâzı idâre âmirlerinin görevlerini yapmadıkları saptanarak, hazırlanan rapor Devlet Şûrâsı'na sunulur.[116]

Yine bu sırada, Vekâlet emrine alınan Üstündağ emekliye sevk edilir.[117]

Soruşturmalar genişletilir ve son on yıllık Vilâyet ve Belediye faaliyetleri müfettişlerce incelemeye alınır.[118]

Nihâyet Üstündağ ve Sevencan ile İstanbul Belediyesi'ndeki bâzı yöneticiler hakkında, otobüs alım-satımında yolsuzluk ve suistimâl yaptıkları gerekçesiyle "Otobüs Dâvâsı" ve Asrî Mezarlık konusunda da "Asrî Mezarlık Dâvâsı" açılır.[119]

Bu dâvâlar devâm ederken, Dolmabahçe Sarayı'nda meydana gelen ölümler hakkında açılan soruşturmada, Devlet Şûrâsı, 2. Dâire maznunlarından Sâlih Kılıç'ın muhakemesine, Üstündağ ile diğer yöneticilerin ise men'i muhakemesine karar verir.[120]

Bu karardan iki gün sonra, Üstündağ ve Sevencan, aleyhlerine yolsuzluk ve suistimâl suçlamalarıyla açılan "Otobüs Dâvâsı"nda, "Asrî Mezarlık Dâvâsı"nda ve daha sonra açılan "Sürpagop Mezarlığı Dâvâsı"nda beraat ederler.

---

115 **Tan**, (23.12.1938).

116 **Tan**, (3.1.1939).

117 **Tan**, (24.2.1939).

118 **Tan**, (9.3.1939).

119 **Ulus**, (3.3.1939); **Cumhuriyet**, (3.3.1939).

120 **Tan**, (5.7.1939).

Yalnızca Üstündağ'a, Sürpagop Mezarlığı işinde Vekâlete danışmadan hareket ettiği gerekçesiyle 50 TL cezâ kesilirse de, bu cezâ da tecil edilir.[121]

Muhiddin Üstündağ dâvâsı, uzaktan ve ilk bakışta, her ne kadar basit bir yolsuzluk ve suistimâl dâvâsı olarak görülebilirse de, aslında tam anlamı ile, siyâsî bir dâvâdır.

Dâvânın seyri ve dâvâ sırasında basının Üstündağ'a karşı aldığı tutum, bu yargıyı destekliyor.

Görüldüğü gibi, Üstündağ ve yakın çevresi hakkında değişik soruşturmalar ve dâvâlar açılmış, bütün bu dâvâlar basın aracılığıyla kamuoyuna açıkça ve âdetâ geniş bir propaganda kampanyası biçiminde duyurulmuş, ancak tüm dâvâlar sonunda beraatle sonuçlanmıştı.

Üstündağ, Aralık ayı başında görevinden alınmış, hakkındaki basın kampanyası ile birlikte, aleyhine açılan dâvâlar ise, ancak bir sonraki yılın Temmuz ayında sonuçlanmıştı.

Aylarca süren ve basında Üstündağ hakkında iddialar ve imâlarla dolu, çok defâ da söylentilerle süslenen haberler biçiminde görülen Üstündağ dâvâsının, sonunda, basına ve kamuoyuna sunulduğu biçimin aksine, beraatle sonuçlanmış olması çok ilginçtir.

Aslında yargılama sırasında basında görülen haberler, bu haberlerin kamuoyuna sunuluş biçimi ve bunun geniş bir biçimde aylarca sürmesi, hiç kuşkusuz, dâvânın sonucundan daha etkili olmuştur.

Böylece kamuoyu, yeni yönetimin kendisine aksettirmek istediği ölçüde ve yönde, eski dönemin üst düzey yöneticilerini daha yakından tanıma fırsatı bulmuş oluyordu.

Basının dâvâ ile ilgili olarak, dönem basınının sâhip olduğu serbestlik sınırını bir hayli aşarak haberler verebilmesi de, basının bu yönde bir haber sıkıntısı çekmediğini, hattâ belki de bizzat yönetimin haber bakımından basını beslediğini düşündürüyor.

Üstündağ dâvâsı, İstanbul gibi Türkiye'nin en büyük ilinde eski yönetimden bir nevi hesap sormaydı.

---

121 **Tan**, (9.7.1939); **Ulus**, (9.7.1939); **Cumhuriyet**, (9.7.1939).

Böylece yeni yönetim, tüm sorumlu yöneticilere bir gösteri yapıyor ve onları uyarıyordu.

Yargılama sırasında ortaya atılan iddialarla mahkeme kararı arasındaki büyük çelişki, biraz da bu gösteriyi ortaya koyuyor.

Ancak dâvâ, geçmiş dönemin önemli yönetim mevkilerinde bâzı değişiklikler olacağına ilişkin önemli bir işâret sayılabilirdi.

Nitekim bu sırada basında görülen haberler de bu yorumu destekliyor.

Örneğin, Adana Vâlisi Vekâlet emrine alınmış ve yine Vekâlet emrine alınan Konya Vâlisi Cemâl Bardakçı, Üstündağ ile birlikte, emekliye sevk edilmişti.[122]

Basında Dâhiliye ve Hâriciye Vekâletleri'nde de önemli atamalar yapılacağı duyuruluyordu.[123]

Bu sırada Vâliler arasında da atamalar yapılacağı haberi resmen tekzib edilirse de, İstanbul Vâli Muâvinliği'ne Muzaffer Akalın atanacaktır.[124]

Bu atama ile yeni İstanbul Vâlisi Kırdar'a güvenilir bir yardımcı sağlandığına hükmedilebilir.

Hükûmette Tedricî Değişimin Başlangıcı

1939 yılına yeni girildiği bir sırada, hükûmette tedrici bir değişim olacağı yolundaki söylentiler hızla gerçekleşmeye başlayacaktır.

Zâten daha 1938 yılının son günlerinde Vekiller arasında bir değişiklik yapılmış ve daha çok İş Bankası çevresine yakınlık duyan ve her iki Bayar Hükûmeti'nde de İktisat Vekili olan Şâkir Kesebir, resmî olarak sağlık nedenleriyle görevinden istifâ etmiş ve yerine İzmir mebusu Hüsnü Çakır getirilmişti.

Yine görevinden istifâ ederek ayrılan Maarif Vekili Saffet Arıkan'ın yerine de İzmir mebusu Hasan Âli Yücel atanmıştı.[125]

---

122 **Tan**, (23-24.2.1939).

123 **Tan**, (24.2.1939); **Cumhuriyet**, (7.7.1939).

124 **RG**, Sayı: 4152, (9.3.1939). Ayrıca bkz. **RG**, Sayı: 4100, (2.1.1939) ve Sayı: 4106, (18.2.1939).

125 **Tan**, (29.12.1938).

İnönü, bu değişimin gerçek nedenlerini, günlüğüne şöyle not ediyordu:

> "Bir müddet sonra Saffet Arıkan'ı Maariften, hakikaten hastalık sebebi ile, Şâkir Kesebir'i [ise], zâhiren hastalık sebebi ile, hakikatte istikâmetine itimat kâfi olmadığından çektirildi."[126]

Âsım Us ise, Şâkir Kesebir'in istifâsını, günlüğünde şöyle değerlendiriyor:

> "Şâkir Kesebir, külliyetli bir serveti karısı nâmına Alman bankalarına yatırmış... Halbuki karısı Müslüman olmuş bir Yahudi imiş... Almanlar, Yahudilerin bankalardaki paralarına el koydukları sırada, bu paranın üzerine de Yahudilere âid diye ambargo konmuş...
>
> Alman İktisat Nâzırı Funk Ankara'ya geldiği zaman, Şâkir Kesebir İktisat Vekili idi. Funk'a ricâ etmiş... 'Almanya'da karıma âid olan para esâsen benimdir' demiş... Para üzerindeki ambargonun kaldırılmasını istemiş...
>
> Bir müddet sonra Hâriciye Vekâleti'ne Berlin'den gelen bir yazıda, Şâkir Kesebir'in karısının paraları üzerindeki ambargonun kaldırıldığı bildirilmiş...
>
> Şâkir Kesebir'in İktisat Vekâleti'nden çekilmesi ile bu hâdise arasında münâsebet görenler var."[127]

Şâkir Kesebir'in şeker yolsuzluğu iddiasıyla mahkemeye verileceği yolunda söylentiye dayalı haberler ise, doğru çıkmayacaktır.[128]

Bayar ile İnönü arasında iktisâdî politika konusundaki görüş ayrılıkları, Vekil değişikliğinde ilk plânda rol oynamış gibi görünüyor.

Gerçekten de, yeni hükümetin kurulmasının üzerinden daha iki ay bile geçmeden, öncelikle İktisat Vekili'nin istifâ etmesi, daha doğrusu görevinden alınması, Bayar ile İnönü arasında, uygulanan ve uygulanması gereken iktisâdî politikalar konusunda önemli görüş ayrılıkları olduğunu bir kez daha gösteriyordu.

Diğer yandan da, İnönü, bu hassas Vekâletin başına Bayar gru-

---

126 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (Metin: 3), **Hürriyet**, (15.1.1974).

127 Us, **age**, s. 357.

128 **Tan**, (29.3.1939).

bundan değil de, kendi grubundan bir kişinin getirilmesini tercih ettiğini açıkça belli ediyordu.

Hükûmette bir başka değişiklik ise, birkaç gün sonra olacaktır.

3 Ocak 1939'da CHP Meclis Grubu toplanır ve boş bulunan CHP Grup Reis Vekilliği'ne Genel Başkanlık Kurulu (Genbaşkur) tarafından Adliye Vekili Hilmi Uran aday gösterilir.

Uran, CHP Meclis Grubu Reis Vekilliği'ne seçilmesi üzerine, Adliye Vekilliği'nden istifâ eder ve yerine Konya mebusu Tevfik Fikret Silay atanır.[129]

Hilmi Uran, anılarında, bu atamayı ve istifâsını şöyle anlatıyor:

> "Bir gün beni Cumhurreisi İnönü çağırmıştı. O henüz kendi köşkünde [Pembe Köşk'te] oturuyordu. Ben de oraya gitmiştim.
>
> Bana partide çalışmamı daha uygun gördüğünü ve beni parti Meclis Grubu Başkan Vekilliği'ne almak istediğini, çünkü bundan böyle Meclis Grubu'na fazla ehemmiyet vereceği için, orada benim gibi her hususta güvendiği bir kimsenin bulunmasını arzu ettiğini söyledi.
>
> Sonra da böyle bir tekliften kat'iyen alınma[ma]mı ve bana öteden beri muhabbeti ve güveni olduğunu temin etti.
>
> Bu teminâta lüzum yoktu.
>
> Ben teklifi bir karar olarak almış ve partide de memnunlukla çalışacağımı söylemiştim.
>
> İnönü, söz arasında, o günlerde, ayrı ayrı sebeplerle, Kâzım Özalp ile Saffet Arıkan'ın da kabineden çekileceklerini bana haber vermişti. (...)
>
> [Uran, bu görüşmeden sonra, Bayar'ın kendisini ziyâret ettiğini belirterek, bu görüşmeyi de şöyle anlatıyor:]
>
> Bu arada, [Bayar], Saffet Arıkan'ın Maarif Vekilliği'nden çekileceğini, yerine Hasan Âli Yücel'i düşündüklerini haber vererek, fikrimi sorar gibi oldu.
>
> Ben de, pek muvafık olduğu cevâbını verdim.
>
> Sonra da, asıl beni ziyâreti sebebine geçmiş olmak için, Meclis Grup Başkan Vekillikleri'nden birinin açık olduğunu ve oraya münâsip bir kimse bulamadıklarını söyledi ve benden oraya birini tavsiye etmemi istedi.
>
> Anlaşılıyordu ki, İnönü, ikimize de rollerimizi ayrı ayrı telkin etmiş ve derslerimizi vermişti.
>
> Bu düşünce ile ben, eğer tensip ederlerse, Grup Başkan Vekilliği'ne istekli olduğumu söyledim.

---

129 Ulus, (4.1.1939).

Celâl Bayar, ilkin istiğrâp eder gibi göründü.

'Nasıl olur?' dedi ve kabineden ayrılmamın muvafık olmayacağını ileri sürdü.

Fakat hakikî duruma karşı bu tehâcül rolü fazla devâm etmedi.

Gerçi bunun dönüp dolaşıp böyle olacağını ve böyle olması için de her ikimizin daha evvel tâlimat almış olduğumuzu birbirimize itiraf etmedik.

Fakat Grup Başkan Vekilliği için benim Adliye Vekilliği'nden çekilmemde hemen mutâbık kalarak, birbirimizin işini kolaylaştırdık. (...)

İlk grup toplantısında ben Başkan Vekilliği'ne seçildim ve Adliye Vekilliği'nden istifâ ettim."[130]

İnönü, Başvekilliği döneminde, Cumhurbaşkanı tarafından hükümete dışarıdan müdahalede bulunulmasına tepki göstermiş olmakla birlikte, görüldüğü gibi, Cumhurbaşkanlığı döneminde, bu kez de kendisi sorumlu Başvekile Vekil değiştirmesi ve hükümete hangi adın katılması gerektiği konusunda tâlimat veriyordu.

Daha önce de rastladığımız bu durum, rejimin siyâsî mekanizmalarında hiçbir değişim olmadığını ve olmayacağını açıkça gösteriyordu.

İnönü'nün Siyâsal Dâvâları (II): Ekrem Hamdi Bakan (König) Dâvâsı

Yeni yılın ilk günlerinde meydana çıkarılan bir kaçakçılık olayı, hükümette başlayan tedrici değişimi hızlandıracaktır.

Söz konusu olay, Millî Müdâfaa Vekâleti ile Hâriciye Vekâleti'nin imzâ ve mühürleri taklit edilerek, Türkiye Cumhuriyeti adına Kanada'dan uçak satın alınmaya ve daha sonra da bu uçakların İspanya Hükûmeti'ne satılmasına teşebbüs edilmesiydi.

Örneğin, Tan gazetesinde haber kamuoyuna şöyle duyuruluyordu:

"Tayyâre Kaçakçılığı... Türkiye için Amerika'dan tayyâre alıp, Franko'ya satmak isteyenler tutuldu."[131]

130 Uran, age, s. 339-341.

131 Tan, (8.1.1939).

Ancak, ertesi gün Cumhuriyet gazetesi, uçakların İspanya'da o sırada hâlen yönetimde bulunan Cumhuriyetçi Madrit Hükûmeti'ne satılmak istendiğini yazacaktır.[132]

Olayla ilgili olarak basında çıkan ilk haberler, görüldüğü gibi, çelişkili olur.

Ancak daha başlangıçta dahi olayın basit bir kaçakçılık olayı olmadığı, basındaki söylentilerle karışık haberlerden hemen anlaşılır.

Kaçakçılık olayında baş rolü oynayan kişi, aynı zamanda bâzı gizli haber alma (istihbârat) işlerinde kullanılan Ekrem Hamdi Bakan (König) idi.

Olayın ayrıntılarına girmeden önce, Âsım Us'un günlüğünden, lâkâbı König olan Ekrem Hamdi Bakan'ın kim olduğunu öğrenmeye çalışalım:

> "Mahrem istihbârat işlerinde kullanılan Ekrem [Hamdi Bakan] König ismindeki adam, resmî sıfatını suistimâl ederek, kaçakçılık şebekeleri ile iş görürmüş...
>
> İsmet İnönü ilk Cumhurbaşkanı olduğu sırada, bu adamın bir sahtekârlık rezâleti meydana çıkmıştı.
>
> Rezâlet, aslında beynelmilel mâhiyette, yâni Türkiye Cumhuriyeti nâmına Amerika'dan tayyâre satın almak ve İspanya'nın Madrit Hükûmeti'ne satmak teşebbüsü idi.
>
> Millî Müdâfaa Vekili'nin imzâsı taklit edilerek 50 tayyâre sipâriş edilmiş...
>
> Fransa Hükûmeti ile Washington Sefirimiz Münir Bey'in ihbârı üzerine mesele meydana çıkmış ve birçok dedikodulara sebep olmuştu.
>
> Alınan bilgilere göre, sahte evrak antetli idi. Fakat resmî dâirelerden alınmış değildi. Onlar da uydurma idi ve Cumhuriyet kelimesi (Comhuriyet) şeklinde yazılmıştı. Evrâkın ve imzâların sahte olduğunda hiç şüphe yoktu.
>
> Ekrem König, bu sahtekârlığı lâubâli bir zihniyet ile yapmıştı.
>
> Eskişehir milletvekili Emin Sazak, bu iş için Meclis tahkikâtı açılmasını istemişti.
>
> Bu hâdisenin dedikoduları arasında bir gün Yahya Kemâl [Beyatlı] şöyle dedi:

132 Cumhuriyet, (9.1.1939).

'Bu mesele, Karagöz'ün şadırvanı gibidir. Hükûmet isterse akar, isterse durur.' (...)

Abdülhamid'in Mâbeyincisi baş hafiye Kadri Bey, şâir Yahya Kemâl'e anlatmış:

'Fehim Paşa berbat bir adamdı. Bununla berâber, Abdülhamid en çok Beyoğlu semtinden korkardı. 'Şöyle bir bomba patlatacaklar, Pâdişâhımızı havaya uçuracaklar' diye bir hafiyenin jurnal etmesi, evhamını galeyana getirirdi. Bâzen bu evham o kadar kendini sarardı ki, Pâdişah bağırmaya başlar, koşmaya başlardı. Âdetâ deli gibi olurdu.

Fehim Paşa, böyle bir zamanda, Beyoğlu'nda Rus tebaasından bir adamı dövecek olursa, bunu duyunca içi rahatlanırdı. Hâdisede Rus Sefâreti'ne bir tarziye verilir, bu sûrette iş biterdi. 'Elverir ki, Fehim Paşa, Beyoğlu'nda bir adam dövebiliyor, demek vaziyet tehlikesizdir' derdi.

Bunun gibi Ali Şâmil Paşa da Üsküdar ve Kadıköy tarafının hâkimi idi. O tarafta da o bir adam döverse, sükûnet alâmeti sayılırdı.'

Yahya Kemâl [Beyatlı] bunu naklettikten sonra ilâve etti:

'Ekrem König de, Cumhuriyet devrinde bir nevi Fehim Paşa olmuştu.'"[133]

Âsım Us, bu imâsıyla, herhâlde, König'in Atatürk döneminde önemli görevlerde bulunduğunu anlatmak istiyor.

Mete Tunçay da, Us'un bu imâsını, bir yazısında şöyle değerlendiriyor:

> "Atatürk'ü II. Abdülhamid'e benzetmeyi de içeren bu söz, König'in devlet istihbârâtında, ama doğrudan doğruya Devlet Başkanı'na bağlı olarak çalıştığını imâ etmektedir."[134]

Bir başka biyografi kitabında ise, König ve König olayı hakkında şu bilgilere rastlıyoruz:

> "Atatürk'ün ölümünden sonra Cumhurbaşkanı olan İsmet Paşa'nın iktidârının ilk ayları, içte de, dışta da, büyük dalgalanmaların olduğu günlerdi.
>
> Basında üst üste patlak veren suistimâl olayları, bu olaylarda nüfuzlu kişilerin, Meclis üyelerinin, hattâ Bakanların isimlerinin geçmesi, hükûmeti adamakıllı sinirlendiriyordu.

---

133 Us, **age**, s. 353-354.

134 Mete Tunçay, "Ekrem König'in Uçak Kaçakçılığı, -Sinan Kuneralp'in İleri Sürdüğü Gibi- Milliyetçiler Adına mı, Yoksa Cumhuriyetçiler Hesâbına mı Yapılmıştır?", **Târih ve Toplum**, Sayı: 60, (Aralık 1988), s. 8.

Gerçi bütün bunlarda Celâl Bayar'ın henüz Başbakanlıktan ayrılmamış olmasının rolü yok değildi.

İsmet Paşa'cılar, fırsattan istifâde, ortalığı iyice toza dumana katmanın iyi olacağı düşüncesindeydiler.

Mustafa Kemâl'in hastalığı döneminde işleri ellerine geçirmiş olanlar, tasfiye edilmeden önce, kamuoyu önünde iyice hırpalansınlar isteniyordu.

Fakat üst üste o kadar çok nüfuz ticâreti ve vurgunculuk olayı patlatıldı ki, gazetelerde iş, zâten pusuya yatıp fırsat kollayan rejim düşmanlarının ekmeğine yağ sürme noktasına kadar sürükleniverdi ve tabiî bundan en fazla rahatsızlık duyan da İsmet Paşa oldu.

Bu skandalların en fazla gürültü çıkaranı, İsmet Paşa'nın iktidâra gelişinin ikinci ayında patlak veren 'Ekrem König' olayı idi.

Üst tabaka yöneticilerle senli benli görüşen, bâzı hükûmet üyelerinin evlerinde misâfir kalacak kadar yakın arkadaş olan bir eski Osmanlı zâbiti idi, Ekrem [Hamdi Bakan] König...

Dışişleri'nin ve Savunma Bakanlığı'nın mühürlerini ve yetkili imzâlarını taklit ederek, Türkiye adına Kanada'ya kırk bombardıman uçağı ısmarlamış ve bunları uluslararası silâh mafyası kanalıyla İspanya'ya ulaştırmıştı.

Olay patlak verdiği zaman Franko artık İspanya'nın defterini dürmek üzereydi. (...)

Bâzı İstanbul gazeteleri, tayyârelerin Franko'ya satıldığını yazınca, [Franko], şahsî temsilcisi Giulio Palenzia imzâsıyla açıklamada bulunmuş, olayla alâkası olmadığını bildirmişti.

Gerçekten de mahkeme sırasında, tayyârelerin Cumhuriyetçi Barselona Hükûmeti'ne verildiği, işin içinde Leokatz adlı ünlü bir örgüt adamının bulunduğu ortaya çıkmıştı.

Leokatz'ın İspanyol İç Savaşı'nda Cumhuriyetçilere silâh temin eden ve Moskova ile irtibatlı bir mafya lideri olduğu biliniyordu.

Ekrem König onunla çalışmıştı.

Garip bir adamdı Ekrem König...

Birinci Dünyâ Savaşı'nda bir Alman Generaline yâverlik yaptığı, König lâkâbını da o sırada aldığı söyleniyordu.

König, Alman dilinde, Kral demekti.

Adamın hâli, tavrı, birkaç yabancı dili rahatça konuşması, ilişkileri filân, doğal olarak, kişiliğini etkin hâle getiriyordu.

İyi giyiniyor, güzel konuşuyor, yaşayışıyla varlıklı bir insan havası yaratıyordu.

Atatürk'ün eski Özel Kalem Müdürü Hayâti Bey'in hem akrâbası, hem de yakın arkadaşı olarak biliniyordu.

Cumhuriyetin ilk yıllarında her yere giriş çıkışı, yığınla önemli dostu

bulunuşu, Avrupa ile Ankara arasında mekik dokuyuşu, herkeste onun gizli ve önemli bir takım yüksek hizmetler yaptığı intibaını uyandırırdı.

Adam öyle sevimli, girgin, işbilir davranır, güzel sanatlardan, antikacılıktan, mimâri ve dekorasyondan öyle anlar görünürdü ki, zengin çevrelerde sâdece bu yönüyle bile müthiş bir süksesi vardı.

Kadınlarla pek çabuk senli benli olur, el şakaları yapar, başkaları için 'sululuk' denilebilecek davranışları bile kendisine yakıştırırdı.

Hiç beklenmedik zamanlarda da yırtıcı, hırçın, edepsiz oluverirdi.

Bir vak'ası vardı...

Beyoğlu sinemalarından birinin önünde, sinirine dokunan bir cikletçi çocuğa tokat atmış, çocuğun hâline acıyan İngiliz asıllı bir Madam da, 'Utanmıyor musun el kadar çocuğu tokatlamaya!' deyince, zavallı kadını, Türklüğe hakâret etti diye, karakollarda süründürmüştü.

Koyu Türkçü ve milliyetçi görünmeye özel bir dikkat gösterdiği anlaşılıyordu."[135]

Olay basına yansır yansımaz, 10 Ocak 1939'da, konuyla ilgili olarak CHP Meclis Grubu toplanır ve bu toplantıda Başvekil Bayar, Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğlu ile Adliye Vekili Tevfik Fikret Sılay bâzı açıklamalarda bulunurlar.

Bu açıklamalar, kamuoyuna resmî olarak şöyle duyurulur:

"Başvekil Celâl Bayar, bir, iki günden beri matbuatta mevzuu bahis olan beynelmilel bir tayyâre kaçakçılığı meselesinin bugünkü ruznâmeye alınarak görüşülmesini teklif etti.

Teklifin kabûlü üzerine kürsüye gelen Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğlu, 28 Haziran 1938 târihinde toplanan Grup Heyeti Umûmîyesi'nde [CHP Meclis Grubu'nda] Hâriciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın beynelmilel bir kaçakçılık şebekesinin İspanyol muhariplerine Türkiye nâmına tayyâre sattığı hakkında Hâriciye Vekâleti'ne vâki ihbar üzerine yapılan tahkikâtı ve işin o vakit adliyeye intikâl etmek üzere olduğunu bildirmiş olduğunu hatırlatarak, izahatına bervech-i âti devâm etti:

'Haziranın ilk günlerinde Franko İspanyası'nın Türkiye mümessili Hâriciye Vekâleti'ne müracaat ederek, birçok tayyâre yüklü vagonların Amerika'dan hareket ettiğini ve bunların Türkiye Hükûmeti'ne âid olduğunun iddia edildiğini söyleyerek, doğru olup olmadığını sormuştu.

11 Haziran 1938'de Washington Sefirimizden aldığımız bir telgraf da aynı mevzua temâs ediyordu.

Amerika'da Türk mübâyeatı işleri ile uğraşan *resmî* makam Washing-

135 Sâdun Tanju, **Dolu Dizgin**, (*Ali Nâci Karacan: Bir Gazetecinin Hayâtı*), s. 105-106.

ton Sefâretimiz olduğuna göre, bizde o vakit mevzuu bahis sevkiyâtın bir kaçakçı şebekesine âidiyeti hissi ve zannı hâsıl olmuştu.

13 Haziran'da gerek İspanya mümessilinin verdiği haber ve gerek Washington Sefirimizden alınan telgraf birleştirilerek, keyfiyet Millî Müdâfaa Vekâleti'nden soruldu.

14 Haziran'da bu Vekâlet'ten aldığımız cevapta, böyle bir mübâyeanın aslı olmadığı ve hiçbir tayyâre sipariş edilmediği ve Türkiye nâmına bütün sipârişlerin Washington Sefâretimiz vâsıtasıyla yapıldığı bildirilmiştir.

Bu cevap ve İspanya mümessilinin ihbârı, Washington Sefâretimize tebliğ olunmuş ve beynelmilel bir sahtekârlık şebekesi ile karşılaştığımız hissi hâsıl olduğunda, Sefâretin elinde[ki] mevcut evrak ve vesâikin asılları, fotoğrafları ve mümkün değilse, musaddak sûretlerinin gönderilmesi istenmiştir.

16 Haziran'da alınan cevapta, bu vesâikin Amerikan eksport müessesesinin İstanbul acentası tarafından Hâriciye'ye tevdi edileceği[nin] bildirilmesi üzerine, aynı târihte Anadolu Ajansı ile bir tekzib neşrolunmuş ve bu tekzibde, husûsî ellerle hiçbir yerden tayyâre satın alınmadığı ve böyle bir alışverişle Türkiye'nin alâkası mevcut olmadığı bildirilmiştir.

22 Haziran'da [da] Hâriciye Vekâleti'ne gelen vesâik Adliye Vekâleti'ne tevdi olunmuştur.'"[136]

CHP Meclis Grubu'nda yapılan bu açıklamalardan anlaşıldığına göre, basındaki söylentilerin, dedikoduların ve imâların aksine, bâzı mebusların, Vekillerin ve diplomatların bu olayla uzaktan yakından hiçbir ilgileri bulunmuyordu.

Yapılan açıklamalar, König'in, Millî Müdâfaa Vekâleti ile Hâriciye Vekâleti'nin mühür ve imzâlarını taklit ederek, muhtemelen Nisan-Mayıs aylarında Kanada'ya uçak sipariş ettiğini gösteriyordu.[137]

Sinan Kuneralp, bir incelemesinde, hem König'i, hem de König olayını şöyle anlatıyor:

"Aralarında iki Türkün adına rastlıyoruz.

İkisi de o sıralarda yeşermekte olan millî Türk burjuvazisinin ileri gelen isimlerinden...

---

136 Tunçay, "Ekrem König'in Uçak Kaçakçılığı, -Sinan Kuneralp'in İleri Sürdüğü Gibi- Milliyetçiler Adına mı, Yoksa Cumhuriyetçiler Hesâbına mı Yapılmıştır?", **Târih ve Toplum**, Sayı: 60, (Aralık 1988), s. 8.

137 **Ulus**, (11.1.1939); **Ton**, (11.1.1939).

Birincisi, Fransız Schneider, İngiliz Hotchkiss ve Çek Skoda fabrikalarının Türkiye mümessili ve ismi bilâhare Fransa'da bir esrar kaçakçılığına karışacak olan Babanzâde Fuat Bey...

Kendisi, Pâris'te İstanbul doğumlu Ventura adlı bir Yahudi ve Polonya'nın Gdansk limanında yaşayan Yunan asıllı esrârengiz bir doktor ile işbirliği hâlinde, Cumhuriyetçilerin Silâh Mübâyaa Komisyonu'na Fransız ve Belçika menşeli silâhlar temin etmiştir.

Fuat Baban'ınki her ne kadar basit bir uluslararası kaçakçılık olayı ise de, diğerini üç ayrı boyutta algılamak mümkündür.

Birincisi, yine salt kaçakçılık ve sahtekârlık olayı olarak; ikincisi ise, Atatürk'ün son zamanlar[ın]daki Bayar-İnönü çekişmesinin bir parçası olarak; üçüncüsü de, Nazi Almanyası'nın Türkiye'de propaganda ve faaliyetlerinin çerçevesi içinde...

Olayı belgelemek zor, hattâ imkânsız..

Ama insanı rahatsız eden ve düşündüren cevapsız kalmış çok soru var.

Olayın kahrâmanı Ekrem Hamdi [Bakan] König, sürükleyici bir mâcerâ romanına konu olabilecek bir hayat yaşadı.

Babası Kiraz Hamdi Paşa ile dayısı Süleyman Şefik Paşa (Dâmad Ferid Paşa Hükûmeti'nde Harbiye Nâzırı) 150'likler arasında yurt dışına sürülmüşlerdi.

Ekrem Hamdi, Almanya'da tahsil ettikten sonra, Birinci Dünyâ Savaşı'nda Alman zâbitlerin yanında istihbârat konularında çalıştırılmış, Almanlar tarafından kendisine verilen 'König' lâkâbını, soyadı kânunu çıkınca, soyadı olarak benimsemişti.

Harb bitince ticârete atılmış, çeşitli Alman firmalarının mümessilliğini üstlenmiş (son olarak Lufthansa'nınkini), İstanbul sosyetesinin tanınmış simâlarından biri olmuştu.

Birinci karısı kazâra lizol içerek ölmüş, ikinci karısını boşamıştı.

Olay cereyan ettiği zaman, kendinden epey genç olan ve hâlen İstanbul'da yaşayan Mefkûre Hanım ile berâberdi.

Ticârî faaliyetlerinin yanı sıra, Ankara'daki siyâsî çevrelerle [de] ilişkilerine itina göstermiştir.

Recep Zühtü, Kılıç Ali yakın dostları idi.

1930'ların ortalarında işleri bozulmaya yüz tutmuştu.

Almanlarla ilişkileri sâyesinde 1936 senesinde yine Pâris'te perde arkasında faaliyet gösteren bir Alman komitesi ile temâs ediyor.

Bu komitenin amacı, İspanya'da milliyetçi saflarına silâh sağlamak...

Yürürlükteki silâh ambargosu yüzünden, milliyetçiler alıcı olarak görünemediklerinden, satışların üçüncü bir ülke üzerinden yapılması gerekiyor.

Ekrem König, Kanada'dan 50 adet bombardıman uçağının Frankistlere sevk edilmesi işini üstleniyor.

Komite, finansmanı sağlıyor ve mesâîsi karşılığı 500.000 TL tutarında bir komisyonu König'e ödemeyi taahhüt ediyor.

O dönemlerde İstanbul Tramvay Şirketi'nin 2.500.000 TL'ye kamulaştırıldığı düşünülürse, meblağın önemi anlaşılmış olacak...

Uygulanacak olan senaryoya göre, sahte belgeler tanzim edilip, uçaklar Türkiye Cumhuriyeti tarafından *sipâriş edilmiş* gibi gösterilecek, sevkiyat esnâsında ise, milliyetçilerin elinde bulunan Cadiz limanına gönderilecek...

König, Ankara'daki tanıdıklarını seferber edip, Millî Müdâfaa Vekili'nin ve Hâriciye Müsteşarı'nın imzâlarını taklit ederek, Türkiye adına bu uçakları sipâriş etti.

Bu ara Avrupa'da Millî Müdâfaa ve Hâriciye Vekâletleri'nin sahte mühürlerini yaptırdı.

Abdülmahid'in meşhur Kaptanpaşası Hasan Paşa'nın torunu Rûhi Bozcalı, Hâriciyede küçük bir memurdu.

Kendisi, sipârişle ilgili olarak Amerika'daki fabrikadan gelen telgraf ve mektuplara el koyup, König'e teslim ediyordu. Bu hizmetin karşılığında 10.000 Lira almıştır.

Nihaî teyid telgrafını; König, 17 Ağustos 1937 târihinde gönderip, yanında Mefkûre Hanım bulunduğu hâlde, 24 Ağustos'ta yurt dışına gidiyor.

Buraya kadar herşey düzenli...

İşler, sonra karışıyor.

1938 baharında foya meydana çıkıyor.

Çıkış şekli belli değil...

Bâzılarına göre, fabrika son parti uçağı yanlışlıkla Cadiz yerine İstanbul'a gönderince, mesele ortaya çıkıyor.

Başkalarına göre ise, Amerika Harb Sanâyi İhrâcat Kontrol Komisyonu, Türkiye tarafından satın alınmış gibi görünen bu uçakların çokluğu üzerine meraklanmış ve konu hakkında Washington Elçiliği'nden bilgi istemişler.

Herhâlükârda, König, durumun anlaşıldığını öğrenince apar topar İstanbul'a geliyor.

Ancak iddiaya göre, kendisine Ankara'dan gelen bir telkin üzerine, vapurdan inmekten vazgeçiyor ve Romanya üzerinden Pâris'e avdet ediyor.

Ankara'daki bu kaynak kim?

Burası hâlen meçhûl...

Konu basına sızdırılmıyor.

Ancak Hâriciye Vekâleti, bir tebliğ neşrederek, bâzı kimselerin hâriçte Türk Hükûmeti'nin adını kullanarak sahtekârlık yaptığını ve hükûmetin bunu vaktinde haber alarak, alâkadarları ikâz ettiğini bildirdi.

Mesele tam olarak örtbas edildi.

Zâten, birkaç zaman sonra, Hatay'ın ilhâkı, Atatürk'ün vefâtı dikkatleri dağıtmıştı.

Tâ ki, Ocak 1939'da, İnönü Cumhurbaşkanı seçilip, Bayar hâlen Başvekil iken, olay yeniden gündeme geliyor ve bu sefer basına yansıtılıyor.

Başta Sertel'in Tan'ı olmak üzere, gazetelerin bâzıları veryansın edip, imâlı da olsa, bâzı hükûmet üyelerini ve milletvekillerini bu işe karışmış olmakla suçlarken, Cumhuriyet gazetesinin tutumu alenen Franko ve Nazi Almanyası yanlısı olarak göze çarpıyor.

Cumhuriyet'in tavrı, gazetenin ne denli Nazi propaganda örgütünün bir sözcüsü hâline geldiğini açıkça göstermektedir. (...)

König olayında üç ayrı konu birbiriyle girift olarak karşımıza çıkıyor:

1) Belge sahtekârlığı ki, burada König'in bu işi tek başına örgütleyebilmiş olması zordur.

Kendisini korumuş olanlar aynı zamanda König ile bir menfaat birliğindeler miydi?

2) König olayını İnönü, etrâfında temizlik yapmak için kullanmış olabilir mi?

Bahriye Vekili İhsan Bey dâvâsında [Yavuz-Havuz Dâvâsı'nda] König'in isminin [de] geçmiş olması ve olayın arkasında İsmet Paşa'nın vâr olduğunun bilinmesi, bu düşünceyi akla getiriyor.

3) König'in kurmuş olduğu şebeke, Türkiye'de Nazilerin örgütlenmesine bir basamak teşkil edebilir miydi?

Ne yazık ki, bütün bu sorular cevapsız kalmaya mahkûm..."[138]

Kuneralp'in incelemesinde ortaya attığı soruları burada elimden geldiğince yanıtlamaya çalışacağım.

Ancak bundan önce, bir başka konu üzerinde, bir ayrıntı üzerinde durmak istiyorum.

Olayla ilgili resmî açıklamalarda, König'in uçakları İspanya'nın Cumhuriyetçi Madrit Hükûmeti'ne satmak istediği özellikle vurgulanarak açıklanıyordu.

Konuya ilişkin bütün kaynaklarda, uçakların milliyetçilere değil de, Cumhuriyetçilere satılmaya çalışıldığı belirtilmektedir.

Buna karşılık, Kuneralp, incelemesinde, König'in uçakları Frankistlere satmaya çalıştığını özellikle vurguluyor.

---

138 Sinan Kuneralp, "İspanya İç Savaşı'nda Uçak Ticâreti ve Ekrem König", **Târih ve Toplum**, Sayı: 60, (Aralık 1988), s. 6-7.

Kuneralp, König'in Nazi Almanyası ile olan ticârî ilişkilerini ve daha da önemlisi bâzı gizli ilişkilerini, bu konuda önemli bir kanıt olarak açıklıyor.

König olayında iki olasılık vardır:

Birincisi, bu olayda König, uluslararası silâh ticâreti yapan bir grubun komisyoncusu olarak, sâdece maddî menfaat sağlamak üzere, sahtekârlığa katılmıştır.

Bu olasılık çerçevesinde, König, şahtekârlığın örgütlenmesi açısından elbette yakından tanıdığı ve muhtemelen daha önce de birlikte bu tür işler yaptığı bâzı kişilerle ortaklık kurmuştu ve yine muhtemelen siyâsî nüfuz sâhibi bu kişiler, König'in sahtekârlık işinden belirli bir komisyon da alacaklardı.

Eğer sahtekârlık sâdece bir grup kişinin kendi başına giriştiği bir olaysa, bu durumda, König grubunun uçakları Frankistlere satmaması için bir neden yok gibi görünmektedir.

Türk Hükûmeti'nin bu gerçeği tekzib etmesi, muhtemelen, bu sırada Türkiye'nin izlediği dış politikanın bir gereğiydi.

Çünkü, Türkiye, İspanya İç Savaşı'nda, Cumhuriyetçi Madrit Hükûmeti'ni sonuna kadar tanımıştır.[139]

Bununla birlikte, König grubunun, uçakları Cumhuriyetçilere de satması mümkündü. Çünkü, sahtekâr grubun ilgilendiği sâdece maddî çıkarlarıydı. Onların herhangi bir ideolojik yanı bulunamazdı.

İkinci olasılık, König'in, Türk istihbârat görevlisi olarak, uluslararası silâh ticâreti yapan bir grupla ilişki kurması ve resmî görevli olarak, Türk Hükûmeti'nin bilgisi ve desteği ile, gerçekten de o sırada Türk Hükûmeti'nin dış politikası gereği, Cumhuriyetçi Madrit Hükûmeti'ne uçak satışında yardımda bulunmak üzere girişimde bulunmasıdır.

Ancak bu olasılık çerçevesinde, König, muhtemelen kendisine ve belki de grubuna bir komisyon payı da çıkarıyordu. König'in yaşam biçimi, bu olasılığın hayli yüksek olduğunu gösteriyor.

Ancak bu durumda, Türk Hükûmeti, König olayının bu denli dal budak salmasına kesinlikle izin vermez ve olay, 1938 yılının

---

139 Sinan Kuneralp, "İspanya İç Savaşı ve Türkiye", **Târih ve Toplum**, Sayı: 37, (Ocak 1987), s. 6-8.

yaz aylarında olduğu gibi, yine kolayca ve tamâmen ört bas edilebilirdi.

Onun için ikinci olasılığın geçerli olamayacağını belirtmek isterim.

O hâlde, König, daha doğrusu König grubu, resmî ve siyâsî nüfûzunu kullanarak, bu sahtekârlık olayını örgütlemişti.

Uçakların hangi gruba satılmak istendiği ise, bugün için dahi hâlâ karanlıkta kalan bir başka sorudur.

König'in yaklaşık on yıl önce meydana gelmiş bir başka suistimâle de karıştığı ve zamânında bu olayda kendisinin de parmağının bulunduğu yolunda ihbarlar yapıldığı basında yer alıyordu.[140]

Söz konusu suistimâl, İstiklâl Mahkemesi Reisliği de yapmış ve o dönemde Bahriye Vekili olan Topçu İhsan (Eryavuz) Bey'in, Yavuz zırhlısının onarımı için bir Fransız şirketi ile yaptığı sözleşmede rüşvet alması ve 1927 yılında Divânı Âli'ye sevk edilerek, [Yavuz-Havuz Dâvâsı'nda] iki yıla hüküm giymesiydi.[141]

Basında bu suistimâl olayında König'in de ihbâr edilmiş olduğu belirtiliyordu.

Yine basında, König'in ilişkili olduğu kaçakçılık olayında bâzı mebusların ve diplomatların da rolleri olduğu ısrarla vurgulanıyordu.

Fâlih Rıfkı Atay ise, Ulus gazetesinde yazdığı bir yazıda, sahtekârlıkla ilgili olarak basında çıkan haberleri yalanlıyor ve sâdece resmî açıklamalara inanılmasını istiyordu.[142]

Oysa resmî açıklamalarda, König'in sahtekârlığının 1938 yılının yaz aylarında ortaya çıktığı ve durumun daha o sırada adâlete intikâl ettiği belirtiliyor, ama König aleyhine bir dâvânın 1939 yılı başında dahi hâlâ açılmamış olması, basındaki söylentiye dayalı haberleri ve dedikoduları inanılır hâle getiriyordu.

Âsım Us, günlüğüne şu önemli yönü de not etmiş:

> "Yahya Kemâl'in ifâdesine göre, Ekrem König'e Dâhiliye [Vekâleti] tahsisâtı mesturesinden Eylül 1938 târihine kadar para verilmiş...

---

140 **Tan**, (8.1.1939).

141 Tunçay, **age**, s. 206-207.

142 **Fâlih Rıfkı Atay**, "Bir Sahtekârlık Etrâfında Dedikodular", **Ulus**, (12.1.1939).

Halbuki Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, tahsisâtın Haziran ayında kesildiğini söylüyormuş...

Ekrem König'in sahtekârlık işi Haziranda meydana çıkmıştı."[143]

Soruşturma devâm ederken, König'in yurt dışında bulunduğu anlaşılır.

König'in, olay ortaya çıkarıldıktan sonra, yurt dışına çıkışının, daha doğrusu kaçışının da, yüksek düzeyde bâzı yöneticiler aracılığıyla olduğu basında açıkça yazılıyordu.

Yine tam bu sırada, König'in bir trafik kazâsı nedeniyle Fransa'da bir hastahânede bulunduğu sırada kimliğinin meydana çıktığı, ancak Fransız polisinin, Türkiye'nin bir talebi olmadığını ileri sürerek, König'i yakalamadığı basında açıklanıyordu.

Oysa Türkiye, König'in yakalanması için birkaç kez talepte bulunmuştu.[144]

Daha sonra Fransız polisi König'i aramaya başlamışsa da,[145] bu tâkipten bir sonuç alınamayacaktır.

König'in sahte evrak, imzâ ve mühür kullandığı kesinlik kazandıktan sonra, söz konusu sahte mühür ve imzâların fotoğrafları basında yer alır.

Ancak Cumhuriyet Müddeiumümîsi Baha Arıkan, soruşturmayı bu aşamada tamamlar ve bu arada haberlerinde ve yorumlarında değişik iddialara, söylentilere ve imâlara yer veren gazetelerin sorumlularının da ifâdelerine başvurur.

Ancak bu kişiler yazılanları kanıtlayamazlar. Hattâ haberlerin "tahminen" yazıldığını belirtirler.[146]

König olayı, CHP Meclis Grubu'nda da önemli görüşme ve tartışmalara neden olur.

Millî Müdâfaa Vekili Kâzım Özalp olaydan sorumlu tutulur ve parti içinde sert biçimde eleştirilir.

Hilmi Uran, anılarında, daha Ocak ayı başında, İnönü'nün,

---

143 Us, **age**, s. 356.

144 **Ulus**, (13.1.1939).

145 **Ulus**, (15.1.1939).

146 **Ulus**, (17.1.1939). Ayrıca bkz. Tanju, **age**, s. 103-111.

kendisine, Millî Müdâfaa Vekili Kâzım Özalp'in görevinden ayrılacağını açıkladığını belirtiyor.[147]

İnönü, König olayının hükûmet üzerindeki etkilerini, günlüğünde şöyle anlatıyor:

"[Emekli] General [Kâzım] Özalp için de dedikodu çok idi.

Kendisini parti grubu reisliğine [CHP Meclis Grubu Başkan Vekilliği'ne] alarak değiştirmeyi düşündüm.

Kendisine bunu söyledim.

Çok infial ile karşıladı.

Kabul etmedi.

Cevap ve hesap vermeye hazır olduğunu söyledi.

Bıraktım. (...)

On gün geçmedi...

Fırkada [CHP Meclis Grubu'nda] Emin Sazak, Ekrem König'in sahtekârlık işi konuşulurken, Özalp'ın çekilmesini ve onun sert mukâbelesi üzerine de, çünkü şâibeler olduğunu, sözünü geri alması için teşebbüsüne cevap olarak da, herkesin böyle söylediğini açıkça söylemiş...

Meseleyi bana böyle tafsilâtıyla anlattılar.

Meseleyi fırkada [CHP Meclis Grubu'nda] derhâl açmak ve neticede itimat reyi istemek lâzım idi.

İcrâ Vekili zan altında kalamaz.

Fırka reislerinin [CHP Meclis Grubu Başkan Vekilleri'nin] bana söylediklerine göre, Emin Sazak'ın tecâvüzüne karşı, Fırka Grubu Heyeti Umûmîyesi [CHP Meclis Grubu] seyirci kalmış, hiçbir tezâhür yapmamış...

Bu, daha ziyâde Vekile karşı bir dolgunluğun mânâsına hâvi imiş...

Ne ise, fırsat geçmiş...

'Yakın bir zamanda fırkada [CHP Meclis Grubu'nda] itimat reyi almak lâzımdır' diye Başvekile söyledim.

Hak verdi.

Düşünemediklerini söyledi.

Yeni teşebbüs olacağını bildirdi.

Özalp ile berâber geldiler.

Ertesi salı [konuyu] fırkada [CHP Meclis Grubu'nda] münâkaşaya açmaya karar verdiler.

Emin Sazak'a da fırkadan [CHP Meclis Grubu'ndan] tebligat yaptılar.

Özalp, yalnız tekrar bana geldi.

Münâkaşaya girmek istemediğini, münâkaşa etmeksizin çekilmeyi

147 Uran, **age**, s. 339.

daha muvafık bulduğunu, temiz olduğunu, himâye edilmesini söylüyordu.

Tamâmen demoralize olmuştu.

Başvekili çağırdım.

Çekilmeyi takarrür etti."[148]

Millî Müdâfaa Vekili [emekli General] Kâzım Özalp, 17 Ocak'ta, "tayyâre soruşturmasının selâmetle yürütülebilmesi için" istifâ eder ve yerine Bursa mebusu emekli General Nâci Tınaz atanır.[149]

Âsım Us, bu gelişmeyi şöyle anlatıyor:

"13 Kânunusânî 1939 (Cumâ)...

Celâl Bayar Kabinesi istifâ etti...

Reisicumhur, kabine teşkilini yine Celâl Bayar'a *verdi.*

Bu istifânın sebebi, Millî Müdâfaa Vekili Kâzım Özalp'ı açıkta bırakmaktır.

Salı günkü parti toplantısında [CHP Meclis Grubu'nda], Emin Sazak'ın hücûmuna karşı, Kâzım Özalp['in], icâb eden bir şekilde mukâbelede bulunmamış, partiden itimat karârı istememiş olması bu neticeyi doğurmuştur.

Kâzım Özalp, daha evvel istifâ teklifini red etmişti.

Kendi kendine çekilmediği için, kabinenin istifâsı ile açıkta bırakılmış oluyor.

Kâzım Özalp'ın *istifâsı ile Ekrem König meselesinin tahkikâtında* alâkalı olan Vekâletlerin [Vekillerin] hepsi değişmiş oluyor. (...)

Millî Müdâfaa Vekili Kâzım Özalp istifâ etti.

İstifâsını bildiren tebliğde, mebuslardan birinin Ekrem König meselesinde tahkikâtın selâmeti için çekilmesi muvafık olacağının söylenmiş olması tasrih ediliyor."[150]

Özalp'in istifâsının, tek-parti dönemînde Vekil değişikliklerinde kullanılan geleneksel sıhhî nedenler gerekçesi ile açıklanmamış olması da çok ilginçtir.

Cumhuriyet gazetesinde, resmî açıklamadan bir gün önce, "Kâzım Özalp'in istifâsının sıhhî sebeplerden mütevellid olmadığı

148 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (Metin: 3 ve 4), **Hürriyet**, (15-16.1.1974).

149 **Ulus**, (18.1.1939).

150 Us, **age.** s. 354-355.

söylenmektedir" diye yazılmıştı.[151]

Resmî açıklama da, Özalp'in istifâsının olağanüstü niteliğini vurguluyordu.

Bu, aynı zamanda, Özalp'in olayla ilgili olduğunun imâ edilmesi ve üstü kapalı bir biçimde kamuoyuna açıklanması anlamına da geliyordu.

Özalp'in görevden alınmasının bir diğer ilginç özelliği ise, bizzat İnönü'nün de günlüğünde belirttiği gibi, bu konuda Cumhurbaşkanının önemli rol oynadığı ve hükümete dışarıdan müdahalede bulunduğu gerçeğini bize bir kez daha ve bütün açıklığı ile göstermesidir.

Nâci Tınaz'ın son ara seçimde Meclise girdiğine de burada bir kez daha dikkat çekmek isterim.

İnönü, bu sûretle, Millî Müdâfaa Vekâleti'ne hem yine emekli bir askeri, bir emekli Generali, hem de güvendiği bir kişiyi getirmiş oluyordu.

Kuneralp, incelemesinde, olayla ilgili olarak, Hâriciye Vekâleti Müsteşarı'nın da görevden uzaklaştırıldığını belirtiyor.[152]

König olayı, görüldüğü gibi, geçmiş dönemin hükûmetini, dolayısıyla da mevcut hükûmeti zor durumda bırakan ve nihâyet ilgili Vekilin istifâsını gerektiren siyâsal sonuçları bakımından çok önemlidir.

Muhiddin Üstündağ dâvâsı, yalnızca geçmiş dönemin sorumlu yöneticilerine yönelikken, König dâvâsı, doğrudan doğruya hükümetle ilgili bir sonuç yaratmıştır.

König olayı, hükümetteki tedrici değişimi hızlandıran rolü bakımından da önemlidir.

Bu aşamada, Kuneralp'in ikinci sorusunu yanıtlamak artık mümkün görünüyor.

König olayı, İnönü'ye, hem geçmiş dönemin suistimâllerinin kamuoyu önünde açıkça sergilenmesi açısından yeni bir fırsat yaratmış, hem de bu fırsat, Bayar Hükûmeti'ni bir kez daha sarsmak

151 **Cumhuriyet**, (17.1.1939).

152 Sinan Kuneralp, "İspanya İç Savaşı'nda Uçak Ticâreti ve Ekrem König", **Târih ve Toplum**, Sayı: 60, (Aralık 1988), s. 6-7.

ve hükümet içinde yeni bir değişiklik yapmak için İnönü tarafından ustaca kullanılmıştır.

Mâliye Vekili Fuat Ağralı'nın da istifâ ettiğine ilişkin basında çıkan haberler ise, Anadolu Ajansı tarafından resmen tekzib edilecektir.[153]

Bu arada, König'in Nazi örgütleriyle ilişki içinde olduğu konusunda herhangi bir bilgi ya da belgeye rastlamadığımı da belirtmeliyim.[154]

Basında ise, König olayına ilişkin siyâsal içerikli ve suçlayıcı nitelikte yazı ve haberler, çok kez de dedikodularla karışık olarak, yoğunlaşacaktır.

Âsım Us, günlüğünde, bu konuda şu yorumu yapıyor:

> "Ekrem König rezâleti hakkındaki neşriyat Kozanoğlu'nun düğününe benziyor.
>
> Rezâlet kabağının kimin başında patlayacağı henüz belli değil...
>
> Ekrem König meselesinde asıl hazin cihet, herkesin bildiği ve hiçbir kimsenin açıkça söyleyemediği şeylerdir."[155]

Nihâyet dâvâ açılır.

Mahkeme safhasındaki açıklamalardan anlaşıldığına göre, Ekrem Hamdi Bakan (König), İspanya İç Savaşı'nda Cumhuriyetçi Madrit Hükümeti'ne silâh satmak isteyen ve uluslararası silâh ticâreti yapan bir grubun üyesiydi ya da yaptığı işten komisyon alıyordu.

Millî Müdâfaa Vekili Kâzım Özalp'in imzâsı taklit edilerek, Hâriciye Vekâleti kanalı ile ve yine bu Vekâletin mühür ve imzâları da taklit edilerek, Kanada'dan uçak sipâriş edilmişti.

Kanada'daki yapımcılar, sipârişin gerçek olup olmadığını öğrenmek için Hâriciye Vekâleti'ne bir yazı ile başvurmuşlar, ancak böyle bir yazının yazıldığı König tarafından öğrenilmiş ve Vekâletin Protokol Dâiresi'nde görevli Rûhi Bozcalı ile bu süretle ilişki kurulmuştu.

---

153 **Ulus**, (18.1.1939).

154 Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**.

155 Us, **aga**, s. 355.

Bozcalı, Vekâlete gelen yazıyı evrakta bulmuş ve gizleyerek König'e vermişti.

König, bu yazıyı, yine kendisi, sahte biçimde, Millî Müdâfaa ve Hâriciye Vekâletleri adına yanıtlamıştı.

Olay, uçakların Pâris'te teslimi istendiğinde, Kanada'daki yapımcıların durumdan Washington Büyükelçiliği'ni haberdâr etmeleri üzerine öğrenilmişti.

Mahkeme, 21 Nisan'da başlar.[156]

Ankara 1. Asliye Cezâ Mahkemesi'nin kendisini yetkisiz görmesi üzerine, dâvâya Ağır Cezâ Mahkemesi'nde devâm edilir.[157]

Ekrem Hamdi Bakan (König) yurt dışında bulunduğundan, yalnızca suç ortağı Rûhi Bozcalı yargılanır.

Bozcalı'nın avukatı Hâmit Şevket İnce'dir.[158]

Dâvâ, 6 Mayıs'ta sona erer.

Bozcalı, son duruşmada, yaptığı işten dönemin Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya ile Agâh Aksel'in haberdâr olduklarını iddia ederse de, duruşma hâkimi tarafından sert bir biçimde ikâz edilerek susturulur.

Sonuçta Bozcalı, üç ay hapis ve üç ay da memuriyetten men cezâsı alır.

Fakat zâten on aydır tutuklu olduğu için tahliye edilir.[159]

Ancak karar, yıl sonuna doğru, Temyizce bozulur ve dâvâya yeniden bakılır.[160]

Bu kez Bozcalı iki yıl hapis cezâsına mahkûm olacaktır.[161]

Bu şekilde sonuçlanan König dâvâsı artık unutulmuş iken, savaş içinde, 1942 yılında basında yeniden önemli bir yer işgâl etmeye başlayacaktır.

König'in Pâris'te tutuklandığı haberi basında 4 Eylül 1942 târihinde yer alır.[162]

---

156 **Ulus**, (22.4.1939).

157 **Ulus**, (4.5.1939).

158 **Ulus**, (4.5.1939).

159 **Tan**, (7.5.1939). Ayrıca bkz. Tanju, **age**, s. 106-107.

160 **Tan**, (2.11.1939).

161 **Tan**, (18.2.1940).

162 **Cumhuriyet**, (4.9.1942).

Önce bu haberin doğruluğu kesin olarak anlaşılamaz.[163]

Tan gazetesi, König'in sekiz ay önce Monaco Prensliği'nde tutuklandığını ve yakında İstanbul'a getirileceğini yazar.

Bu sırada basında König ile ilgili pek çok haber yayınlanır.

König, 1943 yılının Mayıs ayında Ankara'ya getirilir.

"Bulgaristan hudûdunda emniyet memurlarımıza teslim edilen Ekrem König (...) tevkifevine" gönderilir.[164]

König'in Türkiye'ye kimin tarafından, niçin ve nasıl teslim edildiği bilinmiyor.

Ancak eğer gerçekten de Fransa'da tutuklandığı haberi doğruysa, König'in Naziler tarafından yakalanarak Türkiye'ye teslim edildiğini düşünebiliriz.

Tam da bu sırada Türk-Alman ilişkilerinde görülen siyâsî ve askerî yakınlaşma, bu ihtimâli güçlendiriyor.

Belki de König, Almanların Türkiye'ye bir siyâsî jest yapmak istemeleri sonucunda yakalanmış ve teslim edilmiştir.

Ancak bu ihtimâl, Kuneralp'in varsayımını desteklemiyor.

Eğer König gerçekten de Naziler tarafından Türkiye'ye teslim edildiyse, bu takdirde, König'in Nazilerle işbirliği yaptığını düşünmemek gerekir. Nazilerin, Franko'ya uçak satmak isteyen ve kendileri ile de işbirliği yapmış bir kişiyi Türkiye'ye teslim etmeleri için geçerli bir neden bulmak zordur.

König'in bu zaman zarfında nerede olduğu ve ne yaptığı ise, hâlen esrârını koruyor.

König dâvâsına bir süre sonra yeniden bakılır.

Dâvâya 20 Temmuz 1943'de başlanır.

König, savunmasında, 1920-1921 yıllarında Hâriciye Vekâleti'nde memur olarak çalıştığını açıklar.

König, sahtekârlıktan haberi olmadığını da iddia eder.

Fuat Baban ile berâber çalıştıklarından söz ederek, dönemin Millî Müdâfaa Vekili Kâzım Özalp'ın da Fuat Baban'ın "hânisi" olduğunu ve Vekâletin kapılarının bu kişiye, yâni Fuat Baban'a her zaman açık olduğunu belirtir.

---

163 **Tan**, (5.10.1942) ve (4-5.5.1943).

164 **Ulus**, (6.5.1943).

Özalp'ın Almanya'da yapılan ve 21.000.000 TL değerinde bir sipârişle ilgili olarak, Fuat Baban aracılığıyla, 200.000 TL komisyon aldığını iddia eder.

König, savunmasında, "bu sahtekârlıkta Kâzım Özalp methaldardır" şeklinde konuşur.

Sahte belgeleri Fuat Baban'ın hazırladığını ve kendisinin İspanya Hükûmeti'nden 175.000 Dolar aldığını belirtir.

Ancak König, hâkimin bu iddialar karşısında yaptığı sert uyarılar üzerine, söz konusu iddialarını kanıtlayamayacağını da bildirir.[165]

König, sahte belgeleri Fuat Baban'dan aldığını söylerse de, Baban bu iddiaları red eder.

Oysa, König, mahkemede, Baban'ın Fransa hesâbına casusluk yaptığını da öne sürecek ve Celâl Bayar'ın da Fuat Babanı'ı koruduğu için kendisinin yurda dönemediğini iddia edecektir.[166]

Mahkeme sonunda König'e dört yıl hapis ve dört yıl da kamu hizmetlerinden mahrumiyet cezâsı verilir.[167]

Temyiz de bu karârı onaylayacaktır.[168]

İnönü'nün Siyâsal Dâvâları (III): İmpeks, Satie ve Denizbank Dâvâları

Basında geçmiş dönemin suistimâllerine yönelik iddialar ve haberler Ekrem Hamdi Bakan (König) dâvâsı ile sona ermez.

Yine hükûmeti yakından ilgilendiren daha başka yolsuzluk ve suistimâl iddiaları ile dolu haberler ve bu olaylarla ilgili olarak açılan dâvâlar basında önemli ölçüde ve geniş olarak yer almaya devâm eder.

Bu olaylarla ilgili iddialar ve haberler, aslında birbirleriyle yakından ilişkili üç değişik noktada toplanır:

"İmpeks Olayı", "Satie Olayı" ve "Denizbank Olayı"...

---

165 **Ulus**, (21.7.1943); **Tan**, (21.7.1943).

166 **Vatan**, (21.7.1943) ve (31.7.1943) ve (14-15.8.1943).

167 **Tan**, (15.8.1943); **Ulus**, (15.8.1943).

168 **Vatan**, (5.11.1943).

İmpeks Şirketi, 1938 yılının Kasım ayında kurulmuştur.

Amacı, bâzı İngiliz firmaları ile anlaşarak, Türkiye'de yapılacak işlerde kendisine komisyon ödendiği takdirde, işin firmaya verilmesini sağlamaktır.

Ocak ayının sonlarına doğru İmpeks ile ilgili söylentiler, suistimâl iddiaları ve haberleri basında görülmeye başlar.

Bu haberler ve iddialar üzerine, Başvekil Bayar, TBMM'de bir açıklama yapma gereğini duyacaktır:

> "Gâyet kuvvetli bir menbaadan istihbâr ettik ki, İmpeks adında bir şirket İngiltere'de bâzı müesseselere mürâcaat etmiş ve kendisine % 4-6 komisyon verildiği takdirde, Türkiye'de yapılacak işlerin o müesseselere verileceğini temin edeceklerini söylemiştir. (...)
> Bu sabah öğrendik ki, şirket İstanbul'dadır.
> Üç ay önce kurulmuştur."[169]

Şirketin adı olan İmpeks, import-export kelimelerinin kısaltılmasından elde edilmiştir ve asıl işi, komisyonculuktur.

Bayar, CHP Meclis Grubu'nda yaptığı konuşmada da, "Aldığımız habere göre, bâzı resmî dâire ve müesseseler memurlarının şirketlerine dâhil olduklarını iddia etmişlerdir" şeklinde açıklamalarda bulunuyordu.[170]

İmpeks şirketinin kurucuları Kemâl Seden ve Şâkir Seden kardeşlerdi.

Süleyman Seden ise, üçüncü kardeşti ve Denizbank İstanbul Şûbesi'nde Umum Müdürlüğe bağlanmış bulunan Teknoloji Şûbesi'nde müdürdü.

Bu şekilde daha olayın başlangıcında, İmpeks şirketi ile Denizbank arasında yakın bir bağ kuruluyordu.

Şirketin, Denizbank tarafından İngiliz tezgâhlarına sipâriş edilen ve sözleşmesi imzâlanıp da henüz İktisat Vekâleti'nce onaylanmayan onbir geminin sipârişinde komisyonculuk yaptığı "mevsuken" söyleniyordu.

Süleyman Seden'in başında bulunduğu şûbenin dış sipârişlerle

---

169 **Tan,** (25.1.1939).

170 **Ulus,** (25.1.1939).

ilgili bulunması da, Denizbank'ın konuyla yakın ilgisine bir işâ-retti.[171]

Bir başka gazetede ise, Süleyman Seden'in Denizbank'ın Fen Şûbesi Müdür Muâvini olduğuna dikkat çekiliyordu.[172]

Bu arada Denizbank'a satılan Satie binâsı da söylentilerin genişlemesine neden olacaktır.

Satie binâsı, Elektrik İdâresi tarafından 106.000 TL karşılığında satın alınmak üzere iken, Satie şirketince 250.000 TL'ye Denizbank'a satılır.

Bu alım-satım işlemi de basında şöyle değerlendirilir:

> "Fındıklı'daki Satie binâsının Denizbank tarafından satın alınması ile [ortaya] çıkan mesele, nihâyet mahkemeye intikâl etmek üzeredir.
>
> Satie şirketinin, bu satış işinde bir devlet müessesesine ve dolayısıyla devlete karşı dürüst hareket etmediği kanaati hâsıl olmuştur."[173]

Basında konuyla ilgili haber ve iddiaların ağırlık kazandığı bir sırada, 24 Ocak'ta, İmpeks şirketinin İstanbul'daki merkezinde, Denizbank'ın Teknoloji Şûbesi'nde ve Şâkir ve Kemâl Seden kardeşlerin evlerinde aramalar yapılır.

Denizbank'ın da, İngiliz firmalarına başvurarak komisyon karşılığında iş teklif eden İmpeks şirketine teminat mektubu verdiği anlaşılır ve bu şekilde Denizbank, İmpeks şirketi ile ilgili gelişmelerle, yeniden ön plâna geçer.

Basında konuyla ilgili haberler geniş yer tutar:

> "Ancak ortada bâzı resmî dâire ve müessese memurlarının bu şirketle ve bu teşebbüsle alâkalı olduğu şeklinde bir iddia bulunduğundan..."[174]
>
> "Bahsettiğimiz ticârethânenin İngiltere ve Amerikalılarla öteden beri normal ticâret ilişkileri ile meşgûl olan eski bir firma ile alâkası vardır.
>
> Fakat İmpeks'in tesis tarzı da ticârî mahfilde birçok dedikoduya mûcib olmaktadır."[175]

---

171 **Cumhuriyet**, (26.1.1939).

172 **Tan**, (26.1.1939).

173 **Cumhuriyet**, (25.1.1939). Ayrıca bkz. **Cumhuriyet**, (17.2.1939); **Tan**, (28.1.1939).

174 **Cumhuriyet**, (26.1.1939).

175 **Cumhuriyet**, (25.1.1939).

Denizbank'ın basında mâruz kaldığı yoğun ve sert eleştiriler üzerine, Celâl Bayar'ın Atatürk dönemine rastlayan ilk Başvekilliği sırasında, Denizbank'ın kuruluşu aşamasında, İş Bankası kadrosundan alınarak, bizzat Celâl Bayar tarafından Denizbank Umum Müdürlüğü'ne getirildiğini burada bir kez daha hatırlatmak istediğim, Denizbank Umum Müdürü Yusuf Ziyâ Öniş, 24 Ocak'ta görevinden istifâ eder ve yerine Şirketi Hayriye'nin eski Müdürü ve Başvekâlet Umûmî Murâkabe Heyeti Reisi Yusuf Ziyâ Erzin atanır.[176]

Öniş, ayrıca İstanbul Ticâret Odası İkinci Reisliği ve üyeliğinden de istifâ edecektir.[177]

Denizbank hakkında açılan soruşturma sonucunda, Satie şirketine âid binânın, Satie binâsının satın alınmasında rol oynayan ve Birinci Celâl Bayar Hükümeti'nce göreve getirilen Denizbank İdâre Meclisi Reisi Ziyâ Taner'in, Denizbank İdâre Meclisi İktisat Vekâleti üyesi Cemâl Şâhingiray'ın, Denizbank İdâre Meclisi Mâliye Vekâleti üyesi Sedat Urul'un ve Denizbank Umum Müdür Muâvini Tâhir Kevkep'in görevlerine, 28 Ocak'ta, Bankalar Kânunu'na aykırı hareket ettikleri gerekçesi ile, hükûmetçe son verilir.[178]

Bu arada, Denizbank İdâre Meclisi Reisliği görevinden alınan, "Ziyâ Taner['in] de, Ticâret Odası Birinci Reis Vekili iken, istifâ etmesi emri vâki hâlindedir."[179]

Basında, Denizbank İnşaat Şûbesi Müdürü Kâsım Neşet ile Umûmî Kâtip Sâdun Gâlip Savcı'nın da görevlerine İktisat Vekâleti'nce son verildiği bildiriliyordu.[180]

Bu sûretle, Celâl Bayar'ın ilk Başvekilliği döneminde, Denizbank'ın kuruluşu sırasında, İş Bankası kadrosundan Denizbank'a aktarılan ve Celâl Bayar'a yakın olduğunu daha önce gördüğümüz Denizbank'ın yönetici kadrosu tamâmen tasfiye edilmiş oluyordu.

---

176 **Ulus**, (25.1.1939).

177 **Ulus**, (31.1.1939).

178 **Ulus**, (29.1.1939); **Cumhuriyet**, (29.1.1939).

179 **Cumhuriyet**, (31.1.1939).

180 **Cumhuriyet**, (28.1.1939); **Tan**, (29.1.1939).

Bu arada Denizbank tarafından İngiltere'ye sipâriş edilen onbir geminin sipâriş işlemi de hükûmetçe durdurulacaktır.[181]

Yunus Nâdi, son zamanlarda ardı ardına ortaya çıkan ya da çıkartılan suistimâl ve yolsuzluk iddialarını, Cumhuriyet gazetesinde, "Cumhuriyet Rejimimizde Demagojiye Yer Yoktur" adlı yazısında şöyle değerlendiriyordu:

> "Ekrem König'in silâh kaçakçılığı maksadı ile yaptığı ve yaptırttığı sahtekârlık cürmü ile âhiren zuhur eden ve henüz hakikî mâhiyeti tavazzuh etmemiş olan İmpeks şirketinin hareketleri, bâzı millî mahfillerimizle, bilhassa matbuatımızda lüzûmundan fazla büyütülerek, âdetâ bu hâdiselerle hükûmet değişimi arasında münâsebetler aramaya kadar ileri götürülmüştür."[182]

Ocak ayının son günlerinde, Denizbank'ın satın aldığı gemilerin sözleşme ve şartnâmelere uygun olup olmadığını denetlemek üzere bir Tahkikat Heyeti işe başlar ve öncelikle de Etrüsk gemisi incelemeye alınır.

Soruşturma konusu olan gemilerin, Celâl Bayar'ın İktisat Vekilliği döneminde, onun tarafından imzâlanan sözleşme ve şartnâmelerle sipâriş edilmiş ve satın alınmış gemiler olduğuna burada bir kez daha ve özellikle dikkat çekmek isterim.[183]

Sipârişler Alman Krupp firmasına verilmiş, fakat Krupp'un tezgâhları tamâmen dolu olduğu için, iş Krupp tarafından başka firmalara parça parça dağıtılmıştı.

Oysa işlerin dağıtıldığı firmaların tezgâhlarının ve bu konudaki tecrübelerinin yetersiz olduğunu saptayan bir rapor, o sırada Almanya'ya giderek incelemelerde bulunan İktisat Vekâleti Deniz Müsteşarı ve hâlen Muğla mebusu Saadullah Güney tarafından hazırlanmıştı.

Bu noktada Saadullah Güney'in son ara seçimde mebus olduğunu hatırlatmak isterim.

Anlaşılan Saadullah Güney, Bayar'ın İktisat Vekilliği dönemin-

---

181 **Tan**, (29.1.1939).

182 **Cumhuriyet**, (28.1.1939).

183 Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 206-207.

de, Vekâletin üst düzey yönetim kademesinde, fakat İnönü grubu içinde yer alan bir bürokrattı.

Bayar'ın İktisat Vekilliği döneminde, bizzat Bayar'ın girişimini yazılı ve resmî olarak eleştirebildiğine ve bu konuda bürokrasi içinde zamânı geldiğinde çok değerli olabilecek bir de rapor hazırlayabildiğine göre, Saadullah Güney, Bayar'dan uzak, fakat İnönü'ye hayli yakın bir üst düzey bürokrattı.

Güney, İnönü'ye olan siyâsî yakınlığının mükâfatını ara seçimde mebus olarak görmüştü.

Söz konusu gemiler Almanya'ya iki yıl önce sipâriş edilmişti.[184]

Oysa Denizbank eski Umum Müdürü Yusuf Ziyâ Öniş, yaptığı açıklamada, gemilerin teslim târihi geldiği hâlde, daha kızağa dahi konulmadıklarını bildiriyordu.[185]

29 Ocak'ta yeni İktisat Vekili Hüsnü Çakır, Mâliye Vekili Fuat Ağralı ve yeni Maarif Vekili Hasan Âli Yücel İstanbul'a gelirler ve *Denizbank'ı denetlerler.*[186]

Bu dönemde Celâl Bayar'a ve onun iktisâdî politikalarına yakınlık duyan ve dönemin Kamu İktisâdî Devlet Teşekkülleri'nde üst düzey yönetici olarak çalışmış olan Muammer Tuksavul, yıllar sonra kaleme aldığı anılarında, bu atmosferi şöyle canlandırıyor:

> "Bunlar, kilit yerleri ellerinde tutan bürokrat çevreler ile Umûmî Murâkabe Heyeti ve İnönü'ye yaranmak isteyen siyâsî gruplar tarafından türlü baskılar altında tutuluyorlardı.
>
> Bu kutuplaşmanın tatsız baskısı, Şeker Şirketi, özellikle [Ziyâ] Taşkent üzerinde de yoğunlaşmakta idi.
>
> Onun çalışma arkadaşı olarak bizler de bu baskı ve antipatiden payımızı alıyorduk.
>
> İnönü'nün Cumhurreisi olmasından sonra kurulan ilk hükümette İktisat Bakanlığı'na getirilen rahmetli Hüsnü Çakır'ın, o yıllarda İş Bankası'na ve ortaklarına, Denizcilik Bankası'na [Denizbank'a], Şeker Şirketi'ne yaptığı eziyet, bezdirici, ürkütücü teftişler, baskınlar, bu kurumların görevli yöneticilerinin anadan emdiklerini [analarından emdikleri sütü] burunlarından getirmişti.

184 **Cumhuriyet**, (18.1.1939). Ayrıca bkz. Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 206-207.

185 **Cumhuriyet**, (29.1.1939).

186 **Cumhuriyet**, (30.1.1939); **Tan**, (30.1.1939).

Ardı arkası kesilmeyen tahkikat, mahkemeler ile kovuşturmalar yıllarca sürmüş, ancak gazetelerde büyük manşetlerle ilân edilen yolsuzluklardan, hırsızlıklardan üstünde durulacak sonuç alınamamış, suç töhmeti altında tutulanlar beraat etmişlerdi."[187]

Bu arada, incelenen Etrüsk gemisinin sözleşme şartlarına uygun olmadığına ilişkin bir rapor basında da yayınlanır.[188]

Aynı gün Satie binâsının alımında birinci derecede sorumlu ve Almanya'ya sipâriş edilen gemilerin denetlenmesi için Almanya'ya giden heyetin üyesi de olan Denizbank Hukuk Müşâviri İsmâil İsâ Caniş, soruşturmanın tamamlanabilmesi için, görevinden istifâ eder.[189]

Oysa ertesi gün, yine aynı gazetede, Etrüsk gemisinin şartnâmeye uygun olduğu haberi yer alacaktır.[190]

Denizbank'ta soruşturmaları sürdürmek üzere bir komisyon kurulur.

Amiral Vâsıf Bey başkanlığında kurulan komisyon, sipâriş hatâlarını ve sözleşmeleri inceleyecektir.

İktisat Vekâleti'nde Fen Heyeti Reisi Abdurrahim Bey'in başkanlığında kurulan bir başka komisyon da Etrüsk gemisini inceler.

Emekli Deniz Binbaşı Rahmi Bey'in başkanlığında kurulan bir başka komisyonun da görevi, Cumhuriyet gemisinin daha önce yapılan tâmirini incelemektir.[191]

Diğer yandan, İnebolu fâciâsı dâvâsının tâkibi için hâlen istifâ etmiş olan Denizbank Hukuk Müşâviri İsmâil İsâ Caniş tarafından görevlendirilen İstanbul Barosu Başkanı ve Kocaeli mebusu Hasan Hayri Tan'a 12.000 TL (ki, bu miktârın 6.000 TL'si ödenmişti) vekâlet ücreti ödenmesinin kararlaştırıldığı saptanır.

Oysa Denizbank Hukuk Müşâvirliği kadrosunda bu tür dâvâları izlemekle görevli zâten tam 14 avukat bulunmaktadır.[192]

---

187 Tuksavul, age, s. 383.

188 Cumhuriyet, (9.2.1939).

189 Cumhuriyet, (9.2.1939).

190 Cumhuriyet, (10.2.1939).

191 Cumhuriyet, (18.2.1939).

192 Cumhuriyet, (18.2.1939).

Haberin basında yayınlandığının ertesi günü İstanbul Barosu Başkanı Hasan Hayri Tan görevinden istifâ eder.[193]

Ancak Tan'ın istifâsı İstanbul Barosu tarafından kabul edilmeyecektir.[194]

Bu arada Etrüsk gemisinin altmış ayrı noktada şartnâmeye uymadığı saptanır ve Krupp firması resmen protesto edilir.[195]

Denizbank tarafından satın alınan gemilerle ilgili olarak açılan soruşturmalar ve yapılan incelemeler sonucunda, Almanya'dan alınan ve hâlen İzmir Körfezi'nde çalışan Sus ve Efes gemilerinin ârızalı olarak teslim alındıkları, hizmete girişlerinden iki ay sonra ârızalandıkları, bu nedenle İzmir Körfezi'nde Bayraklı-Göztepe hattının kapatıldığı ve Bayraklı gemisinin de aynı durumda olduğu saptanır.[196]

Bu arada üç geminin sipârişi İktisat Vekâleti'nce durdurulur.

Amiral Vâsıf Bey'in başkanı olduğu komisyonun hazırladığı rapor da İktisat Vekâleti'ne sunulur.

Raporda, yapılan inceleme sonucunda Tırhan gemisinin de sözleşme şartlarına uygun olmadığının saptandığı belirtilir.[197]

Etrüsk gemisi, tâmir için Almanya'ya geri yollanır.

Şalon, Kadeş ve Tırhan gemilerinde de tâdilat yapılmak üzere girişimde bulunulur.[198]

İktisat Vekâleti yaptığı açıklamada, Almanya'dan alınan Etrüsk gemisinin sözleşme şartlarına uymadığını ve gemiyi teslim alanlar hakkında soruşturma açılacağını bildirir.

Bununla birlikte, Trak, Sus, Marakas, Suat ve Alev gemilerinin sağlam olduğu açıklanır.[199]

Doğu gemisi de Almanya'dan teslim alınmaz.[200]

---

193 **Cumhuriyet**, (19.2.1939).

194 **Tan**, (12.3.1939).

195 **Cumhuriyet**, (22.2.1939).

196 **Tan**, (1.3.1939).

197 **Tan**, (1.3.1939).

198 **Cumhuriyet**, (20.3.1939) ve (31.3.1939).

199 **Ulus**, (2.4.1939).

200 **Cumhuriyet**, (25.7.1939).

Basında yer alan geniş haber kampanyası ve hükümetin aldığı önlemlerden sonra, soruşturmalar mahkemeye intikâl edecektir.

Denizbank'ın yüksek fiyatla satın aldığı iddia edilen Satie binâsı ile ilgili olarak açılan dâvâda ("Satie Dâvâsı"), Denizbank eski Umum Müdürü Yusuf Ziyâ Öniş, Denizbank eski Umum Müdür Muâvini Tâhir Kevkep, Denizbank eski Hukuk Müşâviri İsmâil İsâ Caniş, Denizbank eski Umûmî Kâtibi Sâdun Gâlip Savcı, Denizbank İnşaat Şûbesi eski Müdürü Neşet Kâsımgil, Meteos Temel, Reasürans avukatı Âtıf Ödül, Reasürans İkinci Müdürü Mâlik Kevkep ve Hamdi Emin Çap tutuklanırlar.[201]

Ancak Tâhir Kevkep, Hamdi Emin Çap, İsmâil İsâ Caniş, Sâdun Gâlip Savcı ve Âtıf Ödül daha sonra serbest bırakılacaklardır.[202]

Adliye Vekili vekili Râif Karadeniz imzâsı ile 2 Haziran 1939 târihinde Cumhuriyet Müddeiumûmîliği'ne yazılan bir yazıda, Denizbank'taki yolsuzluk ve suistimâl iddiaları gâyet açık olarak ve ayrıntıları ile anlatılıyor ve soruşturmada adı geçen sanıklara isnâd edilen suçların ağır cezâyı gerektirdiği belirtilmek sûretiyle de, soruşturmanın aşamalarına ilişkin bilgi isteniyordu.

Bu yazı, hükümetin dâvâ ile ilgili olarak yargı üzerinde etkili olmaya çalıştığını gösteriyor.[203]

8 Ağustos'ta dâvâ açılır.

Sanıklar önce tutuklanıp, daha sonra tahliye edildiklerinden, 23 Ağustos'ta, dâvâya sanıklar tutuksuz olarak başlanır.[204]

Uzun süren yargılama sonucunda, Satie Dâvâsı'nda, Denizbank eski Umum Müdürü Yusuf Ziyâ Öniş ile Denizbank eski Umum Müdür Muâvini Tâhir Kevkep 4,5 ay hapis ve 4,5 ay da memuriyetten men cezâsına mahkûm olurlar.

---

201 **Cumhuriyet**, (24.6.1939) ve (27.6.1939); **Tan**, (24-25.6.1939); **Ulus**, (24-25.6.1939).

202 **Ulus**, (15.9.1939); **Cumhuriyet**, (19-21.7.1939).

203 **Millet**, Sayı: 42-43 ve Sayı: 61, (3 Nisan 1947).

Ayrıca, Denizbank dâvâsı ile ilgili olarak, yıllar sonra, Fâik Öztrak ile Râif Karadeniz arasındaki siyâsî ve hukûkî tartışma için bkz. **Millet**, Sayı: 63, (17 Nisan 1947); **Millet**, Sayı: 64, (24 Nisan 1947); **Millet**, Sayı: 71, (5 Haziran 1947); **Millet**, Sayı: 75, (10 Temmuz 1947); **Millet**, Sayı: 82, (28 Ağustos 1947); **Millet**, Sayı: 87, (2 Ekim 1947).

204 **Cumhuriyet**, (9.8.1939) ve (24.8.1939).

Denizbank eski Umûmî Kâtibi Sâdun Gâlip Savcı ile Denizbank eski Hukuk Müşâviri İsmâil İsâ Caniş'e 3,5 ay hapis ve 3,5 ay da memuriyetten men cezâsı verilir.

Denizbank İnşaat Şûbesi eski Müdürü, yapı ve binâların sorumlu şefi, mühendis Neşet Kâsımgil ise, üç ay hapis ve üç ay da memuriyetten men cezâsına çarptırılır.

Mahkeme, Savcı ve Kâsımgil'in cezâlarının tecil edilmesine karar verir.

Diğer sanıkların cezâları ise tecil edilmez.

Aleyhlerine dâvâ açılan diğer sanıklar ise beraat ederler.

Karar Temyize gönderilir.[205]

Bu arada, Denizbank hakkında yeni dâvâlar açılacağı yolunda haberler basında geniş ölçüde yer alır:

> "Denizbank Hakkında Yeni Bir Dosya...
>
> Mülgâ Denizbank Umum Müdürü ile Muâvinlerinden, Hukuk Müşâvirlerinden ve erkânından bâzıları hakkında kısmen memuriyet vazifesini suistimâl, kısmen de ihmâl ve teraki suçları ileri sürülmektedir."[206]

Bu arada, Temyiz, Satie Dâvâsı'nda verilen karârı bozar ve dâvâya yeniden bakılır.[207]

Savcılık, ilk dâvâda verilen beraat kararlarının bozulmasını ve beraat eden sanıkların da cezâlandırılmalarını, ilk dâvâda çeşitli hapis cezâlarına mahkûm olan sanıkların ise, cezâlarının artırılmasını talep eder.[208]

Ancak mahkemenin son karârı farklı olacak ve Satie Dâvâsı'nda yargılanan tüm sanıklar beraat edeceklerdir.[209]

Bu noktada, her ne kadar ele aldığım dönemin dışında kalacaksa da, ilerideki bir târihte olacaklara dikkat çekmek istiyorum:

Denizbank eski Umum Müdürü Yusuf Ziyâ Öniş, Demokrat Parti iktidârı döneminde, 1 Mart 1952 târihinde, yeniden Denizcilik Bankası Genel Müdürü olacaktır.[210]

---

205 **Cumhuriyet**, (6.6.1940).

206 **Vatan**, (28.12.1940).

207 **Tan**, (18.1.1941).

208 **Tan**, (21.1.1941).

209 **Tan**, (22.1.1942); **Vatan**, (22.1.1942).

210 Gotthard Jaeschke, **Die Türkei in den Jahren 1952-1961**, (1.3.1952), s. 3.

Bu arada, İmpeks şirketi ile ilgili olarak açılan soruşturma, Denizbank soruşturması ve dâvâsı nedeni ile, gölgede kalmıştır.

Oysa, İmpeks şirketinin kurucuları arasında Başvekil Celâl Bayar'ın büyük oğlu Refii Bayar da bulunuyordu.[211]

Refii Bayar da, şirketle ilgili soruşturma nedeni ile, sorguya çekilir.

Ancak Refii Bayar, bu sırada, belirtildiğine göre, bu olay nedeniyle, hayâtına son verir.[212]

Bayar'ın diğer oğlu Turgut Bayar da, bir başka soruşturma dolayısıyla sorguya çekilecektir.[213]

Bu olayın, Türk siyâsal hayâtının bundan sonraki dönemlerinde, özellikle de çok-partili hayat döneminde, İnönü-Bayar ilişkilerini önemli ölçüde etkilediğini düşünmek mümkündür.

İmpeks şirketi ile ilgili olarak açılan soruşturma sonucunda, Ankara Cumhuriyet Müddeiumûmîsi Baha Arıkan, şirket hakkında, "hukûku amme dâvâsı açılmasına mahâl görülmediği"ne karar verir.[214]

Basında bu sonuç şöyle açıklanacaktır:

> "İmpeks İşi...
> Tahkikat neticelerini ilân etti. (...)
> Nâmuslu, gül kadar temiz ve mâsum vatandaşlar..."[215]

Basındaki haberler üzerine, Denizbank hakkındaki söylenti ve şüphelerin kamuoyuna yayıldığı bir sırada, hükümet, Denizbank hakkında radikal kararlar almaya başlayacaktır.

Önce Denizbank Umum Müdürlüğü kadrosu yeniden saptanır ve üç şube lağvedilir.

Basında Denizbank'ta personel tasfiyesine gidileceği ve memur sayısının büyük ölçüde azaltılacağı yolunda haberler çıkar.[216]

---

211 **100 Yaşında Celâl Bayar'a Armağan**, s. 354.

212 **100 Yaşında Celâl Bayar'a Armağan**, s. 354. Ayrıca bkz. **Cumhuriyet**, (20.12.1940).

213 **100 Yaşında Celâl Bayar'a Armağan**, s. 354.

214 **Cumhuriyet**, (23.2.1939).

215 **Cumhuriyet**, (2.3.1939).

216 **Cumhuriyet**, (1.3.1939); **Tan**, (1.3.1939).

Bu haberlerin doğruluğu hemen anlaşılacak ve Denizbank'ta geniş bir personel tasfiyesine gidilecektir:

"Denizbank'ta yüze yakın memur ve âmir kadro dışı kaldı."[217]

Ertesi gün bu sayı 180'e ulaşır.[218]

Denizbank'ta personel tasfiyesine gidileceği ve başka memurların da işlerine son verileceği yolundaki haberler resmen tekzib edilir.

Ancak açıkta kalan memurlar için de herhangi bir işlem yapılmaz.[219]

Daha sonra, açıkta kalan memurların İktisat Vekâleti kadrosuna alınacağı yolunda bir haber çıkar.[220]

Açıkta kalan 43 memurdan 20 memurun yeni bir işe yerleştirildiği açıklanır.[221]

Ancak basındaki haberlerden, Denizbank'ta çalışan birçok memurun işten çıkarıldığı ve yeniden herhangi bir işe de geri alınmadığı anlaşılıyor.

Denizbank tartışması, çok-partili hayâta geçiş sürecinde yeniden gündeme gelecektir.

Ahmet Emin Yalman'ın 21 Nisan 1948 târihinde Vatan gazetesinde yayınlanan ve Bayar ile Denizbank'ı öven yazısından sonra, Devlet Deniz Yolları'nın yeni bir örgütlenmeye gideceği yolunda basında çıkan haberler üzerine, 2 Ocak 1949 târihinde, Hürriyet gazetesinde, "Maritimbank" adlı şu yazı yayınlanır:

"Maritimbank...

Eski Denizbank, şimdiki Devlet Deniz Yolları, bu isim altında teşkilâta bağlanacakmış ve bundan sonra Denizbank'ın Fransızca mukâbili olan Maritimbank ismini alacakmış...

Celâl Bayar Atatürk'ün ölümü ile Başvekillikten ayrılmak mecbûriyetinde kaldığı zaman, arkasından eserlerini de ortadan kaldırmak sevdâsına düştük.

---

217 **Cumhuriyet**, (2.3.1939).

218 **Cumhuriyet**, (3.3.1939); **Tan**, (2.3.1939).

219 **Tan**, (3-5.3.1939).

220 **Tan**, (8.3.1939).

221 **Tan**, (19.3.1939).

Bunlar meyânında, güzel bir buluşla meydana getirdiği Denizbank'ı da baltaladık ve bir düşman müessesesi imiş gibi, alt üst ettik.

Aradan seneler geçti...

Yeni kurmak istedikleri Deniz Yolları İdâresi bir türlü yoluna giremedi.

Şimdi, baltaladıkları Celâl Bayar'ın müessesesini tekrar ihyâ etmeye hazırlanıyorlar ve Celâl Bayar'ın eserini hatırlatmamak için de, ismini Fransızcalaştırarak, Maritimbank demeye hazırlanıyorlar.

Demek oluyor ki, bundan on küsûr sene evvel bu işi düşünen Celâl Bayar'ın eserini yine canlandırmak mecbûriyeti hâsıl oldu!

Netice, Celâl Bayar hesâbına övünülecek bir hâdise...

Bize öyle geliyor ki, bu memlekette faydalı bir iş görmek için, şahıslara karşı olan garezlerimizi artık bir kenara bırakmalıyız.

Celâl Bayar düşmanlığı ile ortaya atılmış olanlar, bugün ister istemez, onun kurduğu esaslara avdet etmek mecbûriyetinde kalıyorlar."[222]

İsmet İnönü, CHP'nin Kastamonu İl Kongresi'nde yaptığı konuşmada, parti üyesi olan kişilerin, bu durumlarından yararlanarak, kendilerine menfaat sağlamamaları gerektiğini, yâni "siyâseti ticârete âlet etmemek" gerektiğini vurgularken, bu konuda bâzı önlemler almakta da gecikmeyecektir.

Mebusların devlet ihâlelerinde aracılık ve komisyonculuk yapmalarının, İnönü'yü Başvekâleti döneminde uzun zaman rahatsız ve tedirgin ettiğini hatırlamak gerekir.

Bu nedenle, yeni yılın ilk günlerinde, bu olanağı ortadan kaldıracak bir yasa TBMM'den geçirilir.[223]

Ancak İnönü'nün bu konuda aldığı önlemler bununla sınırlı kalmayacaktır.

Aksine, İnönü, bu konuda ne denli hassas olduğunu âdetâ kanıtlayabilmek amacıyla, daha önce bu tür olaylara karışanları ne gibi âkıbetlerin beklediğini kamuoyuna duyurmak isteyecektir.

Aslında, yukarıda uzun uzun ve ayrıntıları ile sözünü ettiğim dâvâlarla ilgili ilginç nokta, bu dâvâların hepsinin, birbiri ardınca değil, fakat aynı anda, yâni aynı târihte patlak vermesidir.

Bu, elbette bir tesâdüf değildi.

Bütün bu soruşturmaların ve dâvâların basit birer yolsuzluk

222 Hürriyet, (2.1.1949).

223 JK 1, (5.1.1939), s. 67.

ve suistimâl iddiası ile başlaması ve basındaki yoğun haber, söylenti ve dedikodularla birlikte, kısa zamanda siyâsî bir niteliğe dönüşmesi, belirli bir siyâsî yönlendirmenin ürünü ve sonucuydu.

Bütün bu soruşturmalarda ve açılan dâvâlarda, bâzı basit yolsuzluk ve suistimâl iddiaları karşısında, nihâyet Denizbank, konunun ana temasını oluşturmaya başlamıştır.

Denizbank tarafından Satie binâsının satın alınması ve Denizbank'ın İmpeks Şirketi ile ilişkili olması, Denizbank'ı derhâl iddia ve haberlerin odak noktası hâline getirmiştir.

Bütün bu soruşturma ve dâvâlarda, zâten ana hedef Denizbank'tır.

Tıpkı Muhiddin Üstündağ ve Ekrem Hamdi Bakan (König) dâvâlarında olduğu gibi, İmpeks, Satie ve Denizbank dâvâlarında da, basında yayınlanan söylentiye ve dedikoduya dayanan haberler ve yolsuzluk ve suistimâl iddiaları ile hiç kıyaslanamayacak derecede hafif cezâlar verilmesi ve daha sonra bu cezâların da kısmen ya da tamâmen kaldırılması, söz konusu dâvâların sonuçları bakımından değil, fakat yalnızca birer dâvâ olarak önem taşıdığını gösteriyor.

Bu dâvâlar vâsıtasıyla geçmiş dönemle siyâsal bakımdan hesaplaşılmıştır.

Siyâsal hesaplaşmanın özellikle Denizbank üzerinde yoğunlaşması da bir raslantı değildir.

Denizbank, hatırlanmalıdır ki, Bayar Hükümeti'nin en önemli ve tek girişimiydi ve âdetâ bir sembol durumundaydı.

Denizbank'ın bu denli üzerine gidilmesi, yalnızca bu yeni kurumu değil, fakat daha da önemlisi, eski ve dolayısıyla da yeni hükûmeti sarsmak anlamına geliyordu.

Nitekim İnönü de, aynı görüşü günlüğüne şöyle not etmiş:

> "Tayyâre kaçakçılığı skandalına yeni bir şey, İmpeks işi eklendi.
> Haber, İngiltere [İngiliz] Sefâreti'nden resmen gibi verildi.
> Kredi üzerine yapılacak devlet satın almalarına % 4-6 iskonto ile Etibank-Merkez Bankası-Denizbank-Kömür Şirketleri-İktisat Vekâleti'ni temsil ettiğini iddia eden bir Türk şirketi tavassut teklifi ile İngiliz firmalarına temâs ediyormuş...
> Tahkikat başladı...
> Denizbank, diğer bir tahkikat ile de sarsılmıştı.

Hükûmetin otoritesi, müteakip çekilmeler, skandallar ile hergün zayıflıyordu."[224]

Söz konusu dâvâların basit birer yolsuzluk ve suistimâl dâvâsı olmadığı, basının verdiği haberlerden ve verilme biçimlerinden de anlaşılıyor.

Ayrıca, dâvâlarla hükûmetteki tedrici değişim arasında kurulan yakın ilişki de anlamlıdır.

İnönü'nün siyâsal dâvâlarının temel hedefinin, geçmiş dönemin faaliyetleri ve sorumlu yöneticileriyle bir hesaplaşma olduğu açıktır.

Dâvâların bir diğer doğrudan sonucu da, Bayar Hükûmeti'nin otorite ve prestijini tedricen yitirmesidir.

Böylece, geçmiş dönemin sorumluluklarını da taşıyan hükûmet, hem geçmiş dönemin faaliyetlerinden ve dolayısıyla da ilgili dâvâlarından yıpranıyor, hem de mevcut hükûmet olarak, basındaki geniş olumsuz kampanya nedeniyle sarsılıyordu.

Bu sarsıntı, hükûmetteki tedrici değişikliklerden de derhâl ve açıkça belli oluyordu.

Kısa zamanda ve bâzen de dâvâlarla yakından ilgili olarak, arka arkaya dört Vekilin değişmesi, elbette hükûmetin güçsüzlüğünün bir başka göstergesiydi.

7) BAYAR HÜKÛMETİ'NİN İSTİFÂSI

Basında aynı anda ve birdenbire yoğunlaşan yolsuzluk ve suistimâl iddiaları ve haberleri sonucunda yıpranan hükûmetin uzun ömürlü olmadığı, kendi içindeki tedrici değişimden de anlaşılıyordu.

Bayar Hükûmeti, görünüşte, İnönü'nün başkanlık ettiği CHP Parti Divânı toplantısında alınan, TBMM seçimini yenileme kararı üzerine,[225] gerçekleyse, bu yıpratıcı durumun yarattığı siyâsî ortam içinde, aynı gün, 25 Ocak 1939'da, istifâ edecektir.[226]

---

224 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (Metin: 5), **Hürriyet**, (17.1.1974).

225 **JK 1**, (25.1.1939); **Keesing's**, (1939/3454).

226 **Tan**, (26.1.1939); **Keesing's**, (1939/3421).

Bu noktada CHP tüzüğü ile ilgili küçük bir ayrıntıya değinmek istiyorum.

CHP'nin 1935 yılında kabul edilen tüzüğüne göre, Genel Başkan, Genel Başkan Vekili ve Genel Sekreter'den oluşan Genel Başkanlık Kurulu (Genbaşkur) ile TBMM Başkanı, partinin hükûmet üyeleri, Umûmî İdâre Heyeti ve Meclis Grubu İdâre Heyeti'nden oluşan Parti Divânı, Genel Başkanlık Kurulu'nca (Genbaşkur) toplantıya dâvet edilir ve yine Genel Başkanlık Kurulu'nca (Genbaşkur) kendisine sunulan konuları görüşürdü.

Parti Divânı kararlarının kesinleşmesi için CHP Değişmez Genel Başkanı'nın onayı gerekiyordu.

Parti tüzüğünün daha sonra öztürkçeye çevrilmesi sonucunda, Parti Divânı, Partikur olarak adlandırılacaktır.

Bayar'ın resmî istifâ yazısı şöyleydi:

> "Türkiye Reisicumhurunun Yüksek Huzurlarına,
>
> Türkiye Büyük Millet Meclisi intihâbının yenilenmesine Parti Divânı'nca karar verilmiştir.
>
> Partimizin intihâba yeni ve tâze bir kuvvetle çıkmasını, maksat ve esâsa daha uygun ve fâideli mülâhaza ettim.
>
> Bu imkânı zâtı devletlerine vermiş olmak için, Başvekâletten istifâmı arz ve takdim ediyorum.
>
> Yüksek teveccühlerinizin devâmını, sonsuz hürmet ve tâzimlerimle istirhâm ederim.
>
> 25.1.1939
>
> İzmir Mebusu
> Celâl Bayar"[227]

Elbette istifânın ardında daha başka nedenler, özellikle de "mâlî ve iktisâdî politika" ile ilgili nedenler vardı.

Bizzat İnönü, istifânın gerçek nedenlerini, günlüğünde şöyle anlatıyor:

> "Asıl mesele, Celâl Bayar'ın mâlî ve iktisâdî politikası idi.
>
> Demagojiye fazla yer vererek başlamış olan bu iktisâdî politika hiçbir temele istinât etmiyor.
>
> Devletin mâlî vaziyeti esâsından harâb oluyordu.

227 Giritlioğlu, age, s. 143.

Ticâret, millî para alt üst olmuştu.

Bütün bu ahvâlin, hattâ hükûmet âzâsından gizli kalması bir seneden beri takip ediliyordu.

Atatürk zamânında geçen bu usûl artık düzelmek lâzım idi.

Zaman geçtikçe hiç düzelmeyecek bir hâle gelebilirdi. (...)

Celâl Bayar, Meclisin intihâbını yenilemek için sabırsızlık gösteriyordu.

Böyle bir karârın zamânı gelmişti.

Ancak sarsılmış bir hükûmet ile iki ay yalnız kalmaktan endişe ediyordum.

Fırka reisleri [CHP Meclis Grubu Başkan Vekilleri] ile konuştum. (Hasan Saka-Hilmi Uran).

Karar verdim.

Ertesi gün Fırka Divânı'nda intihâbı yenileme konuşulacaktı.

Sabahleyin erkenden Celâl Bayar'ı çağırdım.

İntihâba yeni hükûmetle gitmek lüzûmunu söyledim.

Kabul etti.

Divân'dan [CHP Parti Divânı toplantısından] sonra istifâsını getirdi."[228]

Hilmi Uran, anılarında, istifânın ardındaki nedenleri de belirterek, bu gelişmeyi şöyle anlatıyor:

"Bir gün akşama doğru, beni, arkadaşım Hasan Saka ile birlikte, İnönü, Çankaya'ya köşküne [Pembe Köşk'e] çağırdı.

Gittik...

Oraya varınca İnönü, hiçbir başlangıca lüzum görmeksizin, Celâl Bayar'ın hükûmetten istifâ edeceğini söyledi.

Ben, ortada bir istifâ sebebi görmediğim için, bu habere hayret etmiş ve gayri ihtiyâri, 'Niçin efendim?' demiştim.

Benim, eğer bir sebep varsa, onu öğrenmekten başka bir maksat taşımayan bu suâlimi İnönü lâkayt karşıladı ve bir cevap vermiş olmak için de, 'Birbirleriyle geçinemiyorlar. Kabine allak bullak...' dedi.

Bu, tedâriksiz verilmiş bir cevaptı ve bence hiç de tatminkâr değildi.

Fakat anlaşılıyordu ki, bize Celâl Bayar'ı istifâya dâvet için verdiği bir karârı tebliğ ediyordu ve Parti Grup Başkanları [CHP Meclis Grubu Başkan Vekilleri] olarak, onu vûkûndan evvel öğrenmiş bulunmamızı istiyordu.

Fakat bence, Celâl Bayar'ın istifâ ettirilmesi sebebinin seçim dâvâsı-

228 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (Metin: 6), **Hürriyet**, (18.1.1974).

na bağlanmış olması, inandırıcı bir şey değildi ve hakikati hâl, daha ziyâde Celâl Bayar yerine Cumhurreisinin kendisine itimât ettiği anlaşılan Dr. Refik Saydam'ı Başvekil yapmak arzusu idi.

Cumhurreisinin hükûmet başında kendi itimât ettiği bir zâtı görmek istemesi haklı olabilir ve Celâl Bayar'ın şu veyâ bu sebeple kendisine bu emniyeti verememekte olduğu da düşünülebilir.

Bununla berâber, İnönü ile Celâl Bayar arasına atılan iğbirar ve ayrılık tohumunu bu hâdisede bulmak ve bu tohumun Refik Saydam eliyle mütemâdiyen filizlendirildiğini kabul etmek, hatâ olmaz sanırım."[229]

İnönü, Bayar'ın istifâsını kabul ettiğine ilişkin kendisine şu mesajı yollayacaktır:

"İzmir mebusu Celâl Bayar,

Büyük Millet Meclisi intihâbının yenilenmesi ihtimâli üzerine vûkû bulan istifânız kabul olunmuştur.

İktidar mevkiinde geçen hizmet zamânınızı takdirle yâd ederek, size ve arkadaşlarınıza hâlis teşekkürlerimi ifâde etmek isterim.

Siyâsî târihimizin çetin bir devresini yüksek meziyetlerinizle iyi idâre etmenizi milletimiz dâimâ teşekkür ve takdir duyguları ile hatırlayacaktır.

Hükûmetin teşkiline İstanbul mebusu Dr. Refik Saydam memur edilmiştir.

25.1.1939

Reisicumhur
İsmet İnönü"[230]

Bu resmî yazının büyük ölçüde İnönü'nün gerçek düşünce ve duygularını yansıttığını, İnönü'nün günlüğü de kanıtlıyor:

"Celâl Bayar'a açık bir teşekkür mektubu yazdım.

Atatürk'ün mâlûl ve hasta zamânında, eğer onun yerinde fenâ bir adam olsa idi, memleket çok fenâlıklar görürdü.

Atatürk'ün hayat tehlikesi ve memleketin efkârı umûmîyesindeki cereyanı gördükten sonra, kendisini fitne ve hırslara kaptırmamak ahlâk ve zekâsını göstermiştir.

Eğer mâlî ve iktisâdî anlayışını sâlim bir istikâmete sevk etmek ümidim olsaydı, kendisini uzun müddet muhafaza edecektim.

Bütün zevâhire rağmen doğru bir adam olduğuna inanıyorum."[231]

---

229 Uran, **age**, s. 345-346.

230 Giritlioğlu, **age**, s. 144.

231 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (Metin: 11), **Hürriyet**, (23.1.1974).

Metin Toker de aynı görüşü yineliyor:

> "Yeni Başbakan [Bayar], işadamlarına, iş çevrelerine daha bir yakındı ve onun da kendi etrâfına karşı tutumu daha müsâmahalı, daha göz yumucuydu.
>
> Yoksa eksiği, ne doğruluktu, ne de iyiniyet..."[232]

Görüldüğü gibi, Bayar Hükümeti'nin istifâsı, Şeflik geleneklerine uygundu.

Cumhurbaşkanı İnönü, tıpkı Atatürk gibi, 1924 Anayasası'nda olmayan yetkilerini, siyâsî otorite ve gücüne dayanarak serbestçe kullanıyor, kendisinin bir zamanlar hayli sikâyetçi olduğu bir usûlü, hükümete dışarıdan müdahale usûlünü sık sık uygulamaktan kaçınmıyordu.

İnönü, bu en önemli siyâsî kararları, herhangi bir danışmaya gerek duymaksızın, hükümete de, partiye de sâdece tebliğ ediyordu.

Bayar'ın Başvekillikten ayrılması, geçiş döneminin de sonu anlamına geliyordu.

Bu noktada artık "siyâset dönemi" bitiyor, yeniden "idâre dönemi" başlıyordu.

Ancak "idâre dönemi"ne geçmeden önce, bu târihte hızla gelişen ve değişen uluslararası ilişkileri ve bu ilişkiler çerçevesinde yeniden biçimlenen Türk dış politikasını incelemek gerekir.

Türkiye'nin dış ilişkileri, bundan sonraki dönemde ülkenin iç politikasını zaman zaman yakından ve derinden etkileyecektir.

---

232 "İnönü'nün Hâtıra Defteri'nden Sayfalar", (Metin Toker'in 5. Yorumu), **Hürriyet**, (17.1.1974).

III. BÖLÜM

Savaşın başından Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırısına kadar olan dönemde Türk dış politikası (1939-1941)

İki dünyâ savaşı arasındaki dönemde Türk dış politikasının temel eğilimi, Lozan Antlaşması ile oluşan statükonun devâm ettirilmesi yönünde olmuş ve böylece Türkiye, Avrupa'da savaş sonrası oluşan dengeyi sürdürmeye çalışan devletlerin çabalarına katkıda bulunmuştur.

Bu katkı, özellikle, Türkiye'nin izlediği bölgesel dış politikada somut olarak görülür.

Lozan Antlaşması'ndan sonra, Türkiye'nin gerek komşu devletler, gerekse Balkan ve Orta Doğu devletleri ile kurmaya çalıştığı yakın ilişkiler, statükonun kabülünü ve sürdürülmesini amaçlıyordu.

Bu anlamda Lozan sonrası Türk dış politikasının temel amacı, bir yandan, Türkiye'ye yönelebilecek olası bir askerî müdahaleye karşı Türkiye'nin etrâfında ortak bir güvenlik sistemi oluşturmak, diğer yandan da, uluslararası ilişkilerde mevcut sorunları barışçı yollardan çözmek olmuştur.

Bu amaçla, Yunanistan ile 30 Ekim 1930'da Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Antlaşması, 14 Eylül 1933'de de Samimî Antlaşma Misâkı imzâlanır.[1]

---

1 **Olaylarla Türk Dış Politikası,** (Bundan sonra, kısaca, **OTDP** olarak anılacaktır), s. 71 ve 105-106.

Antlaşmaya göre, ortak sınırların korunması karşılıklı olarak garanti ediliyordu. Bu antlaşma, 27 Nisan 1938 târihinde bir kez daha uzatılacaktır.

Türkiye, diğer Balkan devletleriyle de yakın ilişkiler kurmak için çaba harcamış ve bu amaçla, Arnavutluk ile 15 Aralık 1923'de Dostluk Antlaşması, Bulgaristan ile 18 Ekim 1925'de Dostluk Antlaşması ile 1929 yılında Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Antlaşması ve nihâyet 1933 yılında da bu antlaşmanın beş yıl daha uzatılması için bir başka antlaşma, Yugoslavya ile 28 Ekim 1925'de Dostluk ve Barış Antlaşması ile 27 Kasım 1933 târihinde Dostluk, Saldırmazlık, Adlî Tesviye, Hakem ve Uzlaşma Antlaşması ve Romanya ile de 17 Ekim 1933'de Dostluk, Saldırmazlık, Hakem ve Uzlaşma Antlaşması imzâlamıştı.[2]

Türkiye, uzun süre çaba harcadıktan sonra, daha ziyâde İtalya'yı göz önüne alarak, kendisine yönelebilecek olası bir askerî müdahaleyi karşılamak amacıyla, Balkan devletleri arasında siyâsî ve askerî işbirliğini sağlamayı da başaracaktır.

Türkiye'nin Balkan Birliği kurulmasındaki temel amacı, bir yandan, Balkanlar'da revizyonist, yayılmacı bir politika izleyen Bulgaristan'a karşı bir güvenlik hattı oluşturmak, diğer yandan da, Balkanlar'a yönelebilecek bir saldırıya karşı, diğer Balkan devletleri ile birlikte topluca karşı koyabilmekti.

Oysa, 9 Şubat 1933 târihinde Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya arasında kurulan Balkan Antantı, bu amaçlardan yalnızca ilkine çözüm getiriyor, fakat Balkanlar'a Balkan devletleri dışından gelebilecek bir askerî müdahale olasılığına karşı herhangi bir önlem öngörmüyordu. Bu konu, aslında Balkan Birliği'nin zayıf noktasını oluşturacaktır.

Antlaşmaya göre, imzâcı devletler, yalnızca ortak sınırları garanti altına alıyorlardı. Bu durumda, bir Balkan devletinin, uygulamada Bulgaristan'ın, diğer bir Balkan devletine saldırısı hâlinde toplu bir hareketi, toplu bir karşı koymayı gerektiren ittifak, Balkan dışı devletlerin Balkanlar'a yönelik olası bir askerî müdahalesine karşı herhangi bir askerî önlem öngörmüyordu.

---

2 **OTDP**, s. 103-106.

Türkiye, bütün çabalarına karşın, ittifâkın bu açık kalan kapısını kapatamamıştı. Oysa, Türkiye'nin Balkan Antantı'nın kuruluşundaki ilk amacı, Balkanlar'a, bu arada Türkiye'ye karşı olası bir İtalyan askerî müdahalesine, İtalya'nın Balkanlar'daki yayılmacı ve saldırgan politikasına karşı, Balkan devletlerinin toplu ve birlikte hareketini sağlamaktı.[3]

Diğer yandan, yine Balkan devletleri olan Arnavutluk ve Bulgaristan Balkan Antantı'na katılmamışlardı. Çünkü, Bulgaristan, Balkanlar'da revizyonist ve yayılmacı bir politika izliyor, komşularından, Yunanistan ve Romanya'dan bâzı toprak taleplerinde bulunuyordu. Arnavutluk ise, büyük ölçüde İtalya'nın vesâyeti altındaydı.

Türkiye, doğusundaki komşuları ile de yakın ilişkiler kurmakta gecikmeyecektir.

1 Mart 1921'de Afganistan ile imzâlanmış Dostluk Antlaşması, 25 Mayıs 1928'de Türk-Afgan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması olarak yenilenir.

5 Kasım 1932'de İran ile Güvenlik ve Dostluk Antlaşması imzâlanır. Bu antlaşma, aslında daha önce imzâlanmış bâzı antlaşmaların bir sonucuydu.

Irak ile 5 Haziran 1926 târihinde imzâlanan Dostluk antlaşması, 1937 yılının Nisan ayında uzatılır.

8 Temmuz 1937'de de Türkiye, Afganistan, İran ve Irak arasında Sâdâbâd Paktı imzâlanır. Antlaşmaya göre, imzâcı devletlerin ortak sınırları garanti altına alınıyordu.[4]

Türk-İtalyan ilişkileri, 30 Mayıs 1928 târihinde imzâlanan Hakem, Ademi Tecâvüz ve Bitaraflık (Tarafsızlık, Saldırmazlık, Uzlaşma ve Adlî Tesviye) Antlaşması'na karşın, iki savaş arası dönemde hiçbir zaman düzelmeyecek ve İtalya'nın Kuzey Afrika, Orta Doğu ve Akdeniz bölgesinde izlediği yayılmacı ve saldırgan dış politika nedeniyle, Türkiye, İtalya'dan her zaman çekinecektir.[5]

---

3 **OTDP**, s. 103-106.

4 **OTDP**, s. 111-113.

5 **OTDP**, s. 85-88.

Lozan Antlaşması'ndan sonra Türkiye'nin Batılı devletlerle ilişkilerinde önceleri olumlu bir değişim olmaz.

20 Ekim 1921 târihli Türk-Fransız Antlaşması, Türkiye-Sûriye sınırını çiziyor, fakat diğer yandan, Hatay sorununu ortaya çıkarıyordu. Bu sorunun uzun zaman çözülememesi, Türk-Fransız ilişkilerinde bir ilerleme sağlanamamasının temel nedeni olacaktır. Bir başka neden de, Osmanlı borçlarının ödenmesi görüşmelerinde ortaya çıkan anlaşmazlıklardı.

Türk-İngiliz ilişkilerinin gelişmesi de zor olacaktır. İlişkilerdeki mevcut soğukluk ve gerginlik, Lozan Antlaşması'ndan kalan bir sorun olan Musul konusunda artarak sürer. Musul sorununun 1926 yılında İngiltere lehine çözülmesinden sonra ilişkilerde bir normalleşme başlarsa da, bu, yakın bir ilişkiye dönüşmez. Diğer yandan, Osmanlı borçlarının ödenmesi sorunu, tıpkı Fransa ile olan ilişkilerde olduğu gibi, Türk-İngiliz ilişkilerini gergin tutan önemli bir diğer nedendi.[6]

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında Millî Mücâdele yıllarında başlayan yakın ilişkiler, 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması ile somut sonuçlarını vermeye başlayacak ve Lozan Antlaşması'ndan sonra da sürecektir.

17 Aralık 1925 târihli Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması, 24 Aralık 1929'da yenilenir ve iki yıl uzatılır. 7 Kasım 1935'de ise, bu antlaşmayı 7 Kasım 1945 târihine dek uzatan bir de protokol imzâlanır.[7]

İki dünyâ savaşı arasındaki dönem, Avrupa'da Versay Antlaşması'nın oluşturduğu statükoyu korumaya çalışan İngiltere ile Fransa'nın öncülüğündeki anti-revizyonist devletler grubu ile Versay Antlaşması'nın değiştirilmesini amaçlayan ve Almanya ile İtalya'nın öncülük ettiği devletler grubu arasındaki siyâsal, diplomatik, ekonomik, kültürel/ideolojik ve nihâyet askerî mücâdele târihidir.

Anti-revizyonist devletler, Avrupa'nın savaş sonrasında oluşan yeni sınırlarını ve yeniden paylaşılan sömürgeleri revizyonist devletlere karşı korumayı amaçlamışlardı.

---

6 **OTDP**, s. 123-124.

7 **OTDP**, s. 80-84 ve 113-115.

Revizyonist devletlerden İtalya, kendi içinde yeni bir rejim, Faşizm ile emperyalist bir dış politika izliyordu. Ancak düşündüklerini uygulaması, Orta Avrupa'da, kendi rejimine benzer bir iç düzenleme, Nasyonal-Sosyalizm ile hızla güçlenen Almanya'nın desteğini almasıyla mümkün olabilecektir.

1933 yılında Nasyonal-Sosyalist bir iktidar ve rejim değişikliğinden sonra, Almanya, Versay Antlaşması ile kurulmuş statükoyu yadsıyarak, dış politikada açıkça saldırgan ve yayılmacı amaçlar gütmeye başlayacaktır.

1930'lu yılların ikinci yarısında bu mücâdele hızlanır.

İtalya, Almanya'dan aldığı destekle, 3 Ekim 1935 târihinde Habeşistan'ı işgâle başlar ve 9 Mayıs 1936'da da ilhâk eder.

Türkiye'nin 1932 yılından beri üyesi olduğu Milletler Cemiyeti'nin İtalya'ya karşı aldığı önlemler ise, başarılı olamaz ve bir sonuç vermez. Böylece uluslararası barışı koruyacak bir üst organın görevini yapamayacağı ortaya çıkar.

İtalya'nın bu saldırgan tutumu Türkiye'yi kaygılandırır. Türkiye, İtalya'nın Akdeniz, Orta Doğu ve Balkanlar'daki yayılmacı ve saldırgan amaçlarının kendisi için de yakın bir tehdit oluşturduğunun farkındadır. Ancak tehdidin gerçekliği, nihâyet uygulamada da kendisini göstermekte gecikmez. İtalya, 1936 yılında, Ege Denizi'ndeki 12 Ada'yı silâhlandırmaya ve askerî yönden de tahkim etmeye başlar. Bu gelişme, Türk-İtalyan ilişkilerinin daha da gerginleşmesi sonucunu doğurur.

Almanya ve İtalya'nın saldırgan ve yayılmacı dış politika talepleri Türkiye'yi tedirgin ettiği ölçüde, Türkiye de diğer Batılı devletler, İngiltere ve Fransa ile olan ilişkilerinde önemli adımlar atmaya başlayacaktır.

Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile yakınlaşması, İtalya'nın Akdeniz üzerindeki egemenlik mücâdelesi ile paralellik gösterir.

İtalya'nın Habeşistan'ı işgâli ve ilhâkı, Almanya'nın Versay Antlaşması'nın koyduğu esaslarla kendisini bağlı saymaması ve Japonya'nın da Milletler Cemiyeti'nden ayrılması türünden siyâsal ve askerî gelişmelerin, Avrupa'nın ve Akdeniz'in güvenliğini tehdit ettiği gerekçesi ile, Türkiye, 1936 yılında, Lozan Antlaşması ile oluşmuş bulunan Boğazlar'a âid egemenlik hükümlerinin yeniden görüşülmesini talep eder.

Montrö görüşmelerinde Türk-İngiliz ilişkileri daha da güçlenir. Görüşmeler sırasındaki Türk-İngiliz siyâsal yakınlığı, aslında 1934 yılından itibâren gelişen ilişkilerin bir sonucuydu.[8]

Türkiye, Bulgaristan, Fransa, İngiltere, Japonya, Romanya, Sovyetler Birliği, Yugoslavya ve Yunanistan tarafından 20 Temmuz 1936 târihinde imzâlanan ve İtalya'nın da 2 Mayıs 1938'de katıldığı Montrö Antlaşması ile, Türkiye, Boğazlar üzerinde egemenlik kurar ve Boğazlar'da silâhtan arındırılmış bölgeleri yeniden silâhlandırmaya hak kazanır.

1934-1936 yılları arasında temeli atılan Türk-İngiliz işbirliği, 1936 yılından itibâren iki ülke arasında daha yakın ekonomik, siyâsal, kültürel ve askerî ilişkiler kurulması ile sonuçlanır.

Bu târihten sonradır ki, İngiltere'ye askerî alanda sipârişler verilmeye başlanacaktır. İngiltere'ye Boğazlar bölgesinde deniz tahkimâtı kurma, Türk askerî üslerinden yararlanma, İzmir, İstanbul ve Trabzon limanlarını modernleştirme ve Türk kara sularında ve topraklarında savaş gemileri ve hava alanları inşâ izni verilir.

Ekonomik alanda ise, yine 1936 yılında, İngiliz Brassert firması ile Karabük Demir-Çelik Kombinası inşaatı konusunda sözleşme imzâlanır. Üstelik bu antlaşma, Alman Krupp firmasının çok daha elverişli koşullardaki rekâbetine karşın gerçekleşir. Diğer yandan, İstanbul liman inşaatını üstlenen İngiliz Alexander Gibb and Partners Şirketi, Diyarbakır'dan İran sınırına kadar uzayan tren hattı ölçümüne ve Anadolu'nun sulama sistemleri ile tesislerinin yapımına katılır.

Nihâyet, 1936 yılında Türk-İngiliz Kliring (Takas) Antlaşması imzâlanır ve 1938 yılında da, 27 Mayıs 1938 târihinde imzâlanan Londra Antlaşması uyarınca, Türkiye'ye 16.000.000 Sterlin değerinde İngiliz kredisi açılır. Bu kredinin 6.000.000 Sterlin'i askerî kullanıma ayrılır.[9]

---

8 **OTDP**, s. 123-132; Ludmilla Jivkova, **Türk-İngiliz İlişkileri (1933-1939)**, s. 91-126; Selim Deringil, "Turkey's Diplomatic Position at the Outbreak of the Second World War", **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi**, Volume: 8-9, (1980-1981), s. 63-64; Selim Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 71-72; Selim Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 69-70; Türkkaya Ataöv, **Turkish Foreign Policy (1939-1945)**, s. 4-5.

9 Jivkova, **age**, s. 123-146; **Keesing's**, (1938/3297).

1937 yılındaki Nyon Antlaşması, Türkiye ile İngiltere arasında, Akdeniz'in güvenliği konusunda yapılan aynı tür işbirliğinin bir başka örneğidir.

Diğer yandan, Sovyetler Birliği ile Batılı devletler arasındaki güvensizlik ortamında, Batı ile yakınlaştığı ölçüde, Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile ilişkilerinde bir soğuma olduğunu da saptamak gerekir.[10]

Türk-Sovyet ilişkilerindeki soğuma 1938 yılı başında önemli bir noktaya ulaşır.

Almanya'nın Moskova Büyükelçisi, 1938 yılı başında, Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'deki Konsoloslıklarını kapatmaya karar verdiğini açıklıyordu.

Büyükelçi, raporunda, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'de sâdece İstanbul Konsolosluğu'nun açık kalacağını, buna karşılık, Türkiye'nin de Odesa, Batum, Bakû, Erivan ve Leningrad'daki Konsoloslukları'nı kapatacağını belirtiyordu.

Diğer yandan, tam bu sırada, Sovyetler Birliği'nde toplam 25 Konsolosluk (5 İtalyan, 5 Alman, 2 Japon, 2 Polonya, 3 Afgan ve 8 İran Konsolosluğu) kapatılıyordu.

Büyükelçi, raporunda, bu yöndeki gelişmeleri, Sovyetler Birliği'nin dış ilişkilerini sistematik olarak sınırlandırma eğilimi ile açıklıyordu. Dolayısıyla da bu gelişmeyi, sâdece Türk-Sovyet ilişkileri açısından değerlendirmemek gerekirdi. Çünkü Sovyetler Birliği'nin söz konusu politikası sâdece Türkiye ile ilgili değildi. Fakat çok daha genel ve kapsamlı bir politikanın Türkiye'yi de içine alan bir yansımasıydı.[11]

---

10 Suat Bilge, Türk-Sovyet ilişkilerini konu alan bir çalışmasında, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında daha 1936 yılında yapılan Montrö Antlaşması görüşmeleri sırasında başlayan soğukluk ve uzaklığın, iki ülke arasında yapılması öngörülen bir ittifak antlaşması görüşmelerinde de sürdüğünü, Ankara ile Moskova arasındaki bu anlaşmazlığın, esas itibârıyla, Türkiye'nin İngiltere ile olan ilişkileri nedeniyle oluştuğunu ve Türk-İngiliz *yakınlaşmasının Moskova'da kuşku ve endişe uyandırdığını belgeleriyle açıklıyor. Suat Bilge*, **Güç Komşuluk,** (Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964), s. 113-128.

11 **Akten Zur Deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945,** (Bundan sonra, kısaca, **ADAP** olarak anılacaktır), Aus dem Archiv Auswaertigen Amts, Serie D: 1937-1945, Band I, (September 1937-September 1938), "Almanya'nın Moskova Büyükelçiliği'nden Alman Dışişleri Bakanlığı'na (Alman Dışişleri Bakanlığı, bundan sonra, kısaca, "ADB" olarak anılacaktır) (ADB'ye)", Nr. 614, 13.1.1938, (590/244 498-499); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939),** s. 124.

Büyükelçi, dört gün sonra kaleme aldığı bir başka raporunda, Sovyetler Birliği'nin, ülkesinde bulunan diplomatik temsilcilikleri azaltma eğiliminde olduğunu ve konuyla ilgili ilk adımları atmaya başladığını haber verecektir.

Sovyetler Birliği'ndeki Polonya, Japonya, Almanya ve İtalya'ya âid Konsoloslukların sayısı, Sovyetler Birliği'nin bu ülkelerde bulunan Konsolosluklarının sayısı ile eşit olacak şekilde sınırlandırılacaktı. Buna göre, Sovyetler Birliği'ndeki 14 Konsolosluk (5 İtalyan, 5 Alman, 2 Japon ve 2 Polonya Konsolosluğu) kapatılacaktı.

Büyükelçi, raporunda, Moskova'daki diplomatik çevrelerin, öncleri, söz konusu önlemlerin Sovyetler Birliği ile iyi ilişkileri olmayan devletlere karşı alınmış olduğunu belirttiklerini, fakat aradan bir süre geçtikten sonra, bu görüşün yanlış olduğunun anlaşıldığının kabul edildiğini belirtiyordu.

Moskova, İngiltere, Türkiye, İran, Afganistan ve Çekoslovakya'dan da Konsolosluklarını azaltmaları talebinde bulunmuştu. İsveç ve Danimarka'dan da aynı talepte bulunulacaktı. Bu sayılanlardan, örneğin Türkiye ile Çekoslovakya, Moskova açısından, birer "dost" ülkeydi. Büyükelçi, raporunda, Sovyetler Birliği'nin ülkesinde casusluk amaçları ile kullanılan diplomatik temsilciliklerin sayısını azaltmak istediğini yazıyordu.

Raporda, bu tutum, Sovyetler Birliği'nde iç politika gelişmelerinin dış politikanın önüne geçtiği şeklinde yorumlanıyordu. Ayrıca, Sovyetler Birliği'nin aynı konuda Norveç ve Finlandiya'dan da talepte bulunacağı açıklanıyordu.

Raporda, Türkiye'nin hâlen Sovyetler Birliği'nde bulunan altı Konsolosluğunun (Odesa, Batum, Tiflis, Bakü, Leningrad ve Erivan) dörde ineceği, Sovyetler Birliği'nin ise, Türkiye'deki İzmir ve Kars Konsolosluklarını kapatacağı bildiriliyordu. Moskova, Türkiye'nin Odesa'daki Konsolosluğunun kalmasına izin vermişti. Çünkü Ankara için bu Konsolosluğun önem taşımadığını biliyordu. Diğer Konsolosluklar, bulundukları bölge itibârıyla (Türk azınlık bölgeleri) Türkiye için önemli sayılıyorlardı ve bu nedenle de Sovyetler Birliği'nin Konsolosluk kapatma politikasının kurbânı olacaklardı.

Büyükelçi, raporunda, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi'nin,

Moskova'nın bu isteklerini geri çevirdiğini ve bu tür taleplerin, iki "dost" ülke arasındaki iyi ilişkilere zarar verebileceğini ve iki "dost" ülke arasında "münâsebetsiz" olarak görüldüğünü anlattığını belirtiyor. Türk Büyükelçisi, konunun incelenmesini ve yeniden görüşülmesini istemişti.

Raporda, Türk Hükümeti'nin bu talebi geri çevirmek için, İstanbul Konsolosluğu'nu kapatmakla tehdit ederek, Moskova üzerinde baskı kurabileceğini hesâp ettiği bildiriliyordu. Ankara, Sovyetler Birliği'ndeki tüm Konsolosluklarını korumak istiyordu.[12]

Sonuçta, 1938 yılında imzâlanan Türk-Sovyet Antlaşması'na göre, Konsolosluklar gerçekten de karşılıklı olarak azaltılır. Türkiye, Odesa, Bakü, Erivan ve Leningrad'daki dört ve Sovyetler Birliği de İzmir ve Kars'taki iki Konsolosluğunu kapatır. Böylece Sovyetler Birliği'nin İstanbul'da ve Türkiye'nin de Batum'da tek Konsolosluğu kalır.[13]

Genel olarak bakıldığında, 1930'lu yılların sonuna doğru, Avrupa devletlerinin siyâsî ve askerî yönden gruplaştığı bir savaş öncesi ortamında, Türkiye, gittikçe hızlanan bir tempoda Batılı devletlere, İngiltere ile Fransa'ya yaklaşıyor; bu yakınlaşma oranında ve ölçüsünde de Türk-Sovyet ilişkileri gölgeleniyordu.

Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'ya yakınlaşmasının ana nedenlerinden biri, İtalya'nın Akdeniz'deki yayılmacı ve saldırgan politikasıydı.

Bir diğer neden de, yine İtalya'nın Balkanlar'daki saldırgan ve yayılmacı amaçlarına karşı, Balkan Antantı'nın tek başına caydırıcı bir güç oluşturamamasıydı.

Balkan Antantı, 1930'lu yılların ikinci yarısında, özellikle de Almanya'nın izlediği dış ticâret politikası ve siyâsal baskılar sonucunda, yavaş yavaş parçalanmaya başlamıştı. Gerçekte, Balkan Antantı, Avrupa'nın siyâsal ve askerî yönden gruplaşmasına para-

---

12 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band I, (September 1937-September 1938), "Almanya'nın Moskova Büyükelçiliği'nden ADB'ye", Nr. 615, 17.1.1938, (590/244 500-508); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 124-126.

13 SSCB Bilimler Akademisi, **Ekim Devrimi Sonrası Türkiye Târihi**, s. 257.

Antlaşma, 31 Mart 1938 târihinden itibâren geçerli olacaktı. **AT**, Sayı: 51, (Mart 1938).

lel bir çözülme sürecine girmişti ve gruplaşma hızlandığı ölçüde ve oranda fiilen işlemez hâle geliyordu.

Balkan Antantı'nın işlememesi, Türkiye'nin uzun yıllar çaba harcayarak kurabildiği güvenlik sisteminin Alman ve/veyâ İtalyan yayılmasına karşı koyamayacağı, buna engel olamayacağı anlamına da geliyordu. Balkanlar ve Akdeniz'de güvenliğini tehlikede gören Türkiye, 1930'lu yılların sonunda, bölgesel güvenlik sisteminden öteye, daha güvenli ve işlerliği olan bir güvenlik sistemine ihtiyaç duyuyordu. Türkiye, bu nedenle de, doğal olarak, statükocu anti-revizyonist güçlerin, yâni İngiltere ile Fransa'nın yanında yer alacaktır.

1) TÜRKİYE'NİN BATI İTTİFÂKI: ÜÇLÜ İTTİFAK ANTLAŞMASI

1933 yılında Almanya'da iktidâra gelen Nasyonal-Sosyalizm, Versay Antlaşması'nın oluşturduğu statükoyu değiştirmek ve Almanya'nın sınırlarını yeniden saptamak amacı ile kısa zamanda önemli adımlar atacaktır.

Versay Antlaşması gereğince geçici bir süre için Fransa'ya bırakılan Saar Bölgesi, 13 Ocak 1935 târihinde yapılan bir plebisit ile yeniden Almanya'ya katılır. Aynı yıl Almanya'da genel ve zorunlu askerlik yükümlülüğü kabul edilir ve İtalya'nın Habeşistan'ı işgâli açıkça desteklenir. Versay Antlaşması ile demilitarize edilen (askerden arındırılan) Ren Bölgesi 7 Mart 1936'da yeniden militarize edilir (askerîleştirilir). Aynı yılın Kasım ayında Alman-İtalyan Antlaşması (Berlin-Roma Mihveri) ve 25 Kasım 1936'da da Almanya ile Japonya arasında Anti-Komintern Pakt imzâlanır ve 6 Kasım 1937 târihinde İtalya da bu antlaşmaya katılır. Yine 1936 yılında Versay Antlaşması gereğince uluslararası bir statüye kavuşturulan Kiel Kanalı, Elbe, Oder, Tuna, Nieman, Ren ve Mosel nehirlerinde yeniden Alman egemenliği ilân edilir.

Almanya'nın sınırlarını genişletme ve yayılma politikası, 13 Mart 1938 târihinde, Avusturya ile birleşmesi sırasında en önemli ve yüksek noktasına ulaşır. Hemen ardından Almanya, Çekoslovakya'dan da toprak talebinde bulunur. Sorunun barışçı yoldan çözüme kavuşturulması için, İngiltere, Fransa, İtalya ve Almanya

arasında, 29 Eylül 1938 târihinde imzâlanan Münih Antlaşması ile Çekoslovakya'nın Südetler bölgesi Almanya'ya bırakılır. Ancak aradan kısa bir süre geçtikten sonra, Almanya, 14 Mart 1939'da, Münih Antlaşması'na karşın, Çekoslovakya'yı tamâmen işgâl eder ve hemen ardından Bohemya ve Moravya'yı himâyesi altına aldığını açıklar. Mart ayının sonunda bölgede Alman egemenliği resmen kurulur. Tam da bu sırada, Versay Antlaşması ile Litvanya'ya bırakılmış olan Memel Bölgesi yeniden Almanya'ya katılır.

Almanya'nın, yukarıda özetlediğim, yayılma ve genişleme politikası, önceleri Türkiye'yi fazla rahatsız etmez ve kaygılandırmaz. Hattâ, tıpkı Türkiye'nin bir zamanlar haksız Sevr Antlaşması'na karşı çıktığı gibi, Almanya'nın da haksız Versay Antlaşması'ndan kurtulmak istemesi, büyük ölçüde hoşgörü ve anlayışla karşılanır. Türkiye'nin bu tutumunda, Almanya'nın Türkiye'den bir hayli uzak bir Orta Avrupa ülkesi olmasının da payı vardı.[14]

Türkiye, bu sıralarda da, kendi güvenliği açısından somut bir tehlike olarak hâlâ sâdece İtalyan yayılmasını görüyordu. Nitekim İtalya'nın Habeşistan'ı işgâli ve ilhâkı ve sürekli bir tehdit unsuru olması, Türkiye'yi İngiltere ile ilişkilerinde *hızlı bir yakınlaşmaya* ve işbirliğine sevk edecektir.

İkinci Dünyâ Savaşı yıllarında Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nde görevli olan Hans Kroll, anılarında, 1936 yılı sonbaharında yeni bir Türk-İngiliz dostluk işâretinin Ankara'da vâr olduğunu ve buna da İtalya'nın Habeşistan işgâlinin yol açtığını belirtiyor. Bu olay, Türkiye'de İtalya'nın Akdeniz'deki yayılma hedefinin başlangıcı olarak kabul edilmiş ve Akdeniz'deki güç dengesinin bozulmaması konusundaki çıkar ortaklığı iki devleti, Türkiye ile İngiltere'yi yakın hâle getirmişti.[15]

Almanya'nın Çekoslovakya'yı parçalaması ve Münih Antlaşması'na karşın ilhâk etmesi ve daha önce de Avusturya'yı sınırlarına katmış olması, Türkiye'nin Almanya'ya karşı olan hoşgörülü ve anlayışlı tutumunu, 1939 yılının ilkbaharında, hızla değiştirmesine neden olur. Çünkü Türkiye, Almanya ile İtalya'nın, siyâsî ve

---

14 Bu dönemdeki (1923-1939) Türk-Alman siyâsî, kültürel, askerî ve ekonomik ilişkileri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**.

15 Hans Kroll, **Lebenserinnerungen Eines Botschafters, s. 90-91.**

askerî işbirliği içinde, saldırgan bir tutum aldıkları, yayılmacı ve genişlemeci bir politika izledikleri kanısına varmıştı.

Almanya tarafından desteklenen İtalya'nın yayılmacı hedeflerine karşı, o zamâna dek tarafsızlık/askerî ittifaklara girmeme politikasından ayrılmamış olan Türkiye'nin, artık dağılmaya yüz tutmuş ve işlemesinden kuşku duyulan Balkan Antantı bölgesel güvenlik sisteminden başka güvenebileceği bir güç kalmamıştı. Alman-İtalyan revizyonist politikasına karşı, statükocu İngiliz-Fransız ortak gücü bir blok olarak görülüyordu. Akdeniz'de statükoyu koruyucu güç olan bu blok, doğal olarak, Türkiye ile aynı ilgi alanlarını paylaşıyordu.

Çekoslovakya'nın Alman işgâline uğraması siyâsal bakımdan önemli sonuçlar yaratacaktır. Prag'ın işgâline dek Almanya, yayılmacı politikasını, tüm Almanları tek bir devletin sınırları içinde toplama temeline dayandırıyordu. Çekoslovakya'nın tamâmen işgâli ile, Almanya artık Avrupa'da "Hayat Alanı" ("Lebensraum") ve "Yeni Düzen" ("Neue Ordnung") gibi sınırsız anlamlarla yüklü ve içeriği tamâmen belirsiz kavramları politika gündemine getirmişti. Sınırları Balkanlara dayanmış ve yayılma hedefinin ne olduğu tam olarak bilinmeyen, üstelik İtalya'nın da müttefiği olan Almanya'nın, Türkiye'nin de gözünde artık farklı biçimde değerlendirilmesi kaçınılmazdı.[16]

Kroll, anılarında, Almanya'nın Çekoslovakya'yı işgâlinin, Türkiye'nin Almanya'ya bakışını temelden değiştirdiğini yazıyor.

Hâriciye Vekâleti Genel Sekreteri Nüman Menemencioğlu, Kroll'dan, "Hayat Alanı" formülünün ne anlama geldiğini, nerede başlayıp nerede bittiğini, Almanya'nın Çekoslovakya'yı yutmak isteyip istemediğini sormuş ve Kroll'un askerî işgâli açıklamaya yönelik tüm çabaları etkisiz kalmıştı.

Menemencioğlu'na göre, "Hayat Alanı" formülü Ankara için kesinlikle anlaşılmaz bir kavramdı. Almanya'nın bu eylemi, Türkiye'nin gözünde, bu ülkenin eski yayılmacı Orta ve Yakın Doğu politikasının devâmı olarak görülmüş ve öyle değerlendirilmişti. Hele Almanya'nın, askerî gücünden yararlanarak, Romanya'ya,

16 Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 126-138.

tehditkâr bir ortamda, âdetâ zorla imzâlattırdığı ticâret antlaşması, bu gelişmenin son halkasını oluşturduğu ve aslında sömürgeci bir antlaşma olduğu biçiminde yorumlanmıştı. Menemencioğlu, Kroll'dan, Almanya'nın Türkiye ile de aynı yöntemle ve aynı biçimde bir antlaşma imzâlamak isteyip istemediğini dahi sormuştu.

Kroll'un bu konuda oluşan tereddütleri ortadan kaldırmaya yönelik çabaları hiç etkili olamamış ve Türkiye'nin kuşkuları olduğu gibi devâm etmişti. Türkiye'de Nasyonal-Sosyalizm'e karşı olan tutum sertleşmişti. Kroll'un bu konuda Berlin nezdinde, hattâ bizzat Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop nezdinde yaptığı uyarılar da bir sonuç vermemişti.[17]

Almanya'nın Çekoslovakya'yı parçalayarak ilhâk etmesi, Türkiye tarafından tarafsız bir gözlemcilikle karşılanmayacaktır. Bu işgâl, Almanya'nın Balkanlar'a inme plânının ilk aşaması olarak değerlendirilir ve Almanya'nın bundan sonraki revizyonist politikası tamâmen ve kesinlikle red edilir.[18]

Nitekim Hâriciye Vekâleti'nce 4 Mayıs 1939 târihinde hazırlanan bir genelge de bu saptamayı doğruluyor:

> "Dünyâ siyâsî vaziyetinin son zamanlardaki süratli inkişâfı önünde, Cumhuriyet Hükûmeti, memleketin emniyeti esâsına müstenit hârici siyâsetini, bu inkişâfın icaplarına uydurmak zarûretini duymaktadır.
>
> Umûmî vaziyette Türkiye'ye taalûk eden ve Türkiye siyâsetinin tanziminde âmil olan hâdiseleri ve bunların bizce tazammun ettiği mânâları berveçhi âti hulâseten arz ediyorum:
>
> Cumhuriyet Hükûmeti, Hitler rejiminin bidâyetinden beri Almanya'da görülen dinamizmi tam bir bitaraflıkla karşılamış ve bilâhare Roma ve Berlin arasında hâsıl olan takarrubu aynı sûretle telâkki ederek, bu iki devletle ve bilhassa Almanya ile iktisâdî bağların tenmiye ettiği dostluk münâsebetlerini, büyük devletlerle olan ihtilâfları kendilerine bırakarak, idâme etmekten hâli kalmamıştı.
>
> Almanya'nın ırkî ittisal, Cemiyeti Akvam nazariyesinin iflâsından beri

17 Kroll, **age**, s. 106; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 134.

18 Zehra Önder, **Die Türkische Aussenpolitik im Zweiten Weltkrieg**, s. 13-14; Lothar Krecker, **Deutschland und die Türkei im Zweiten Weltkrieg**, s. 20, 24-25 ve 29; Johannes Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 39; **DTDP**, s. 122; Kroll, **age**, s. 103-104; Ataöv, **age**, s. 8-9; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 134.

teessüs eden yeni konsepsiyonların bir icâbı zarûrîsi idi ve Türkiye, buna karşı tamâmen lâkayt kalmış ve fiilî ve hukûkî vaziyetleri olduğu gibi kabul ederek, Almanya'ya dostluğunun müsbet delillerini de vermiştir.

Hâdisâtın bu inkişâfı Münih'e kadar devâm etmiş, Südet menâtıkının işgâli, Münih mukarrerâtı, büyük devletler arasında uzlaşma teşebbüsleri, tarafımızdan aynı bitaraflıkla tâkip olunmuştur.

Almanya siyâsetinin bizim için ilk câlibi dikkat tezâhürü Çek devletinin ortadan kaldırılmasıyla başlamıştır.

Hitler'in ırk nazariyesi, hayatî saha nazariyesine inkılâp etmeye başlamakla, mücâvir ve daha uzak devletleri, ittisaın, hangi yeni nazariyeler altında, nereye kadar gideceğini düşünmeye sevk etmiştir.

Bununla berâber Türkiye, Çek meselesini de Almanya ile olan münâsebâtına tesir icrâ edecek bir unsur telâkki etmemiştir.

Hâdisâtın endişeye şâyan olan inkişâfı, âsıl bundan sonra, Almanya'nın Romanya'ya cebren kabul ettirdiği iktisâdî antlaşma ve bunu yakından tâkip eden müttefiği İtalya'nın Arnavutluğu işgâli ile başlamış ve Axe [Mihver] devletlerinin ne vâsıtalarla, ne hedefe vâsıl olmak istediğini nazarımızda tebârüz ettirmiştir.

Almanya, iktisâdî 'domination'u İtalya'nın stratejik işgâliyle perçinlediği anda, Garp devletlerinin, atâletten çıkarak, beliren büyük tehlikeyi önlemek istedikleri görülmüştür.

Balkan yarımadası üzerine şimâlden ve garpten vâki olan tecâvüzî hareket, hangi merhalelerden geçerse geçsin, memleketimizi tehdit eden bir hareket olarak telâkki edilmek tabiîdir.

Balkan Antantı'nı zayıflatmak ve binnetice Bulgaristan'ı ümitlere sevk ederek, yarımadanın emniyetini bozmak, iktisâdî esâretleri tevsie çalışmak ve nihâyette ne ırkî, ne iktisâdî herhangi bir ihtiyaç mevcut olmadığı hâlde, esâsen mevcut bir tahakküm vaziyetini askerî işgâle tahvil etmek, umûmî bir kombinezonun çok seri inkişâfa müsâit merhalelerini teşkil etmekte bulunmuştur ki, bunun önünde emniyet tedâbiri almakta gecikmek, memleketi telâfisi mümkün olmayan azim tehlikelere ilcâ etmek demek olurdu."[19]

İtalya'nın Arnavutluk'u İşgâli

İtalya, 7 Nisan 1939'da Arnavutluk'u işgâl etmeye başlar. İtalya'nın Balkanlar'a doğrudan adım atması, Türkiye tarafın-

19 Zeki Kuneralp, **İkinci Dünyâ Harbi'nde Türk Dış Siyâseti**, (Birinci Telgraf: 4 Mayıs 1939 Târihli Genelge/Batı Demokrasilerine Katılma Karârı), s. 12-14.

dan, İtalya'nın yayılma plânlarını bizzat kendisine karşı uygulamaya koyduğu biçiminde değerlendirilir. Arnavutluğun işgâlinin Çekoslovakya'nın işgâlinden hemen sonra olması da, bu konuda bir Alman-İtalyan işbirliği olduğu yolundaki kuşku ve endişeleri daha da güçlendirir. Türkiye, kendisine yönelmiş İtalyan tehdidinin ardında ve/veyâ yanında Almanya'nın olduğunun farkındaydı. Ayrıca, Balkan Antantı'nın bu tehdide karşı koyma gücünde olmadığı da biliniyordu.

Bu durumda Türkiye'nin önünde iki seçenek bulunuyordu: Ya o zamâna dek izlediği tarafsızlık/askerî ittifaklara katılmama politikasını sürdürerek, yakın tehlikeyi tek başına karşılayacaktı ya da Mihvere karşı olan diğer devletler grubuna katılacaktı...

Türkiye, 1930'lu yılların ortasından itibâren yakın ilişkiler kurmaya başladığı Batılı devletlerle, benimsenen dış politikanın doğal bir uzantısı olarak ve olayların da zorlaması ile, hızlanan bir biçimde, Mihver devletlerine karşı işbirliğine başlayacaktır. Batılı devletlere yakınlaşmak ve onlarla daha yakın ve sıkı işbirliğine gitmek, 1930'lu yılların ikinci yarısında, yâni Atatürk döneminde başlayan Türk dış politikasının aynı yönde doğal bir uzantısıydı.

Arnavutluğun işgâli, Türkiye açısından, Türk dış politikasının ana ögesi olan tarafsızlık/askerî bloklardan uzak kalma ilkesinin ciddîyetle yeniden tartışılmasını ve üzerinde bir karâra varılmasını âcil hâle getiriyordu.

Âsım Us, günlüğüne, tam da bu sırada, şunları not ediyordu:

> "İtalya, Arnavutluğu işgâl ederek, Balkan Birliği'ne karşı suikast vaziyeti almakla, bu düşmanlığı açığa vurmuştur. İtalya'nın Arnavutluğu işgâlini tasvip eden Almanya da bu düşmanlığa iştirâk etmiştir."[20]

Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu

Arnavutluğun işgâli ile birlikte, Türkiye'nin Batılı devletlerle sürmekte olan görüşmeleri hız kazanacaktır.

---

20 Us, **age**, s. 361. Benzer görüşler için bkz. Fâik Ahmet Barutçu, **Siyâsî Anılar (1939-1954)**, s. 19; Kroll, **age**, s. 107-109; Deringil, agm, **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi**, Volume: 8-9, (1980-1981), s. 64-65; Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 72-73; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 71-72.

Aslında Türk-İngiliz görüşmeleri daha önceki bir târihte ve İngiltere'nin talebi üzerine zâten başlamıştı.[21]

İngiliz Dışişleri Bakanı Halifax, 21 Mart'ta, 12 Ocak 1939'da Londra Büyükelçiliği'ne atanan Tevfik Rüştü Aras ile görüşür. Halifax, bu görüşmede, Aras'a, Mihvere karşı olası bir savaş durumunda, Türkiye'nin İngiltere ile dayanışmasını ilân edip etmeyeceğini sorar. Aras, bu soruya verilecek yanıtın, İngiltere'nin Türkiye ile işbirliğinin ve Akdeniz'de Türkiye'ye olan desteğinin derecesine bağlı olduğunu belirtir. Aras'a göre, İngiltere savaşa girdiği takdirde, Türkiye, tarafsızlığını yalnızca İngiltere'nin yarârına bozabilirdi.[22]

Bu görüşmeden sonra iki ülke arasında ortak bir deklarasyon ilânı için girişimler başlayacaktır.

Bu arada, 6 Nisan'da, İngiltere, Almanya'nın sürekli tehdidi altında bulunan Polonya ile karşılıklı yardımlaşma paktı imzâlar.

İngiltere, 13 Nisan'da da, Balkanlar'a yeni bir saldırı hâlinde, Yunanistan ve Romanya'ya tek yanlı garanti verir.

İngiltere'nin bu tutumu Fransa tarafından da desteklenir ve aynı şekilde yinelenir.

Bütün bu gelişmelere karşın, Türkiye, İngiltere'nin Arnavutluğun işgâline yeterince kararlı bir şekilde direnmediği izleniminc kapılır. Nitekim, 10 Nisan'da, Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğlu, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Knatchbull-Hugessen'e, İngiltere'nin, hareketsizliğinden dolayı, İtalya'ya yeterince etkin bir şekilde karşı koyamadığı yolundaki endişesini dile getirir.

K-Hugessen, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporda, Türkiye'nin, bu nedenle, İngiltere'nin söz konusu hareketsizliğinden doğan bir çekimserlik içinde bulunduğunu belirtir. Bu çekimserlik sonucunda, Türkiye, İngiltere'nin garantiler politikasına katılmaz.

---

21 Önder, **age**, s. 17; Krecker, **age**, s. 26-35; Ataöv, **age**, s. 11-18.

22 Önder, **age**, s. 18.

Hâriciye Vekili Tevfik Rüştü Aras, 25 Mart'ta, Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Massigli'ye, İngiltere ile Fransa'nın Alman saldırışının genişlemesine karşı kesin tavır almaları gerektiğini söylüyordu. Jivkova, age, s. 178.

Ludmilla Jivkova, İngiltere'nin bu aşamada Türkiye ile ilgili politikasını şöyle değerlendiriyor:

> "[İngiliz Dışişleri Bakanı] Halifax, 12 Nisan'da, İngiltere'nin Ankara [Büyük]elçisi'ne [K-Hugessen'e], Türkiye'nin Akdeniz'de bir İtalyan saldırısıyla güvenliğinin tehlikeye düşmesi hâlinde, İngiltere'nin Türkiye'ye dolaylı veyâ dolaysız yardıma hazır olduğunu bildirdi.
>
> İngiliz Hükûmeti, bir yandan, İngiltere İtalya ile bir savaşa sürüklenecek olursa, Türkiye'den karşılık değerinde yardım garantisi almak istiyordu."[23]

Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğlu, 13 Nisan'da, İngiltere ile Türkiye arasında imzâlanması öngörülen antlaşmaya, İtalya'nın yanında, Almanya'nın da eklenmesi gerektiğini vurgular.

İngiltere, 14 Nisan'da, bu talebin, ancak Türkiye'nin Romanya'ya verilen tek yanlı İngiliz garantisine katılması hâlinde kabul edileceğini bildirir.

Ancak Türkiye, İngiltere'nin, diğer Balkan ülkelerine yaptığı gibi, yalnızca tek yanlı bir garanti açıklaması ile yetinmek niyetinde değildi. Ankara, bu tür garantilerin pratik bir değerinin olamayacağının farkındaydı.

İngiltere ise, İtalyan tehdidine karşı Türkiye'ye vereceği garantiyi Almanya'ya karşı da genişletmek istemiyordu.

Oysa Türkiye, İtalyan-Alman işbirliğini açıkça görüyordu. Ankara'nın 15 Nisan târihli yanıtında, İngiltere ile olan çıkar ortaklığı dile getirilir ve Mihver devletlerinin tehdidi vurgulanır. Ancak Türkiye, henüz, tarafsızlık politikasından tamâmen ayrılıp, bâzı askerî yükümlülükler altına girmekten de çekiniyordu.

Aynı gün, Saraçoğlu, K-Hugessen'e, Türkiye'nin Balkanlar ve Akdeniz'de çıkabilecek olası bir savaşta, İngiltere ile işbirliği yapmak isteğini gayri resmî olarak belirtir. Ertesi gün ise, İngiltere'nin Akdeniz'de bir saldırıya uğraması hâlinde, Türkiye'nin bâzı yükümlülükler altına girebileceğini, batıdan bir saldırı olduğu takdirde de tarafsız kalacağını açıklar. Saraçoğlu, aynı zamanda,

---

23 Jivkova, **age**, s. 192. Ayrıca bkz. Deringil, agm, **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi**, Volume: 8-9, (1980-1981), s. 66.

iki ülke arasında ortak bir savunma örgütü kurulması gerektiğini de ileri sürer.[24]

Türk-İngiliz görüşmeleri bu târihten itibâren hızla ilerlemeye başlayacaktır.

> Nitekim, "25 Nisan 1939 [târihinde] Fırka Grubu [CHP Meclis Grubu] toplan[ır]. İngiltere ile antlaşma müzâkeresine girmek için hükûmete salâhiyet veril[ir]."[25]

Türkiye, Almanya ile İtalya'nın olası tepkisinden çekindiği için, İngiltere ile süren görüşmelerin gizli kalmasını ister.

Ancak Hans Kroll, anılarında, söz konusu görüşmelerin hiç de gizli kalmadığını şöyle anlatıyor:

> "Arnavutluk eyleminden hemen sonra Ankara'da başlayan [Türk-İngiliz] görüşmeler[i] büyük bir gizlilik içinde yürütüldü. Ancak biz görüşmelerin gidişinden haberliydik. Çünkü, Türkiye'nin Londra, Pâris ve Moskova ile olan telgraf haberleşmeleri, aynı zamanda Berlin'de de okunuyordu.
>
> Ama bizzat Ankara'da da haber toplamak mümkündü. Çünkü, Dışişleri Bakanlığı'nın arşivinde çalışan bir memur, en önemli görüşme tutanaklarını bizim de görmemizi sağlıyordu."[26]

Türk-İngiliz görüşmelerine ilişkin olarak sâdece Fransa ile Sovyetler Birliği'ne bilgi verilir.

Türkiye, Batılı devletlerle, İngiltere ve Fransa ile olan yakın ilişkilerinin Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerini gölgede bırakmasını hiçbir zaman arzu etmemişti. Aksine, Batılı devletlerle yakınlaşmakta ve işbirliğine gitmekteki ana fikir, Sovyetler Birliği'nin de bu ortaklıkta yer alacağı konusundaki beklentiden doğuyordu.

İsmet İnönü, Cumhurbaşkanı seçilerek, yeniden iktidâra geçtiği sırada, bir büyük savaşın yakında çıkabileceğini tahmin ediyor-

---

24 Jivkova, **age**, s. 186-198, 204-207 ve 313; Önder, **age**, s. 18-19; Krecker, **age**, s. 32-33; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 40-41.

Jivkova, görüşmelerde, Türkiye'nin yükümlülüğünü Balkanlar'ı da kapsamak üzere genişleten maddenin sorun yarattığını, ancak bir uzlaşma eseri olarak, Balkanlar ile ilgili maddenin, İngiliz baskısı ile, formüle edildiğini belirtiyor. Jivkova, **age**, s. 313.

25 Us, **age**, s. 361.

26 Kroll, **age**, s. 110.

du. Zâten bu öngörü, dünyâda pek çok yönetici tarafından da paylaşılmaktaydı. Asıl sorun, savaşın çıkıp çıkmayacağı değil, fakat ne zaman, nerede ve nasıl patlak vereceğiydi.

İnönü, bir savaş ânında, Türkiye'nin güvenliğinin ancak İtalya ve müttefiği Almanya tarafından tehdit edilebileceği görüşündeydi. Bu tehdidi önleyebilmek için, ülkesinin, Batılı müttefiklerin, İngiltere ve Fransa'nın yanında, Mihver devletlerine, Almanya ve İtalya'ya karşı olan ve içinde Sovyetler Birliği'nin de bulunduğu, devletler grubuna katılması gerektiğini düşünüyordu.

Bu çerçevede, 1939 yılının kış aylarında, dış politikada izlenmesi gereken yol çok basit görünüyordu. Mihver güçlerinin Avrupa'da ve Balkanlar'da yayılma arzularına karşı, Batılı müttefikler ile Sovyetler Birliği'nin görünürde kurmaya çalıştıkları bloka katılmak ve bu blokun kurulmasına katkıda bulunmak... Hattâ Türkiye, bir yandan Batılı müttefikler, diğer yandan da Sovyetler Birliği ile ittifak bağları kurmaya çalışırken, aynı zamanda Batılı devletler ile Sovyetler Birliği arasında kurulması öngörülen askerî ittifâkı da kolaylaştırıcı bir işlev gördüğüne inanıyordu.

Bu sırada bütün göstergeler, Mihver güçlerine karşı geniş bir barış cephesinin doğacağına işâret ediyordu. Hattâ bu cephenin, Mihver devletlerine karşı güçlü bir baskı oluşturarak, barışı koruyabilmesinin dahi mümkün olabileceği düşünülüyordu.

Kroll, 1 Şubat 1939, târihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türk-Sovyet ilişkileri konusunda Berlin'e bilgi veriyordu.

Kroll, raporunda, Türk-Alman ilişkilerinde son zamanlarda meydana gelen olumlu gelişmelerin Sovyetler Birliği'ni rahatsız edebileceğini düşünen İnönü'nün, böyle bir olasılıktan tedirginlik duyduğunu haber veriyordu. İnönü, izlenen politikanın Moskova'da kuşku ve tereddüt uyandırmasını istemiyordu. Moskova da İnönü'nün politikasının Sovyet dostu bir politika olup olmadığının bu sûretle sınandığını ve Türk-Alman ilişkilerinin bu konuda bir denek taşı oluşturduğunu düşünüyordu. Bu anlamda, Ankara ile Moskova arasındaki ilişkilerin yeniden canlandırılması ve güçlendirilmesi için yeni bir fırsat yaratılmıştı.

Kroll, değişik kaynaklardan edinilen bilgilere göre, iki aydan beri Moskova'da bulunan Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi

Terentiev'in, Ankara'ya dönüşünde, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında sıkı ve yakın bir işbirliğini gerçekleştirmek üzere kapsamlı bir programı berâberinde getirdiğini belirtiyordu. Kroll'a göre, Moskova'nın yeniden yakınlaşma konusundaki ümidinin kaynağı, İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğlu ile Hâriciye Vekâleti Genel Sekreteri Nûman Menemencioğlu'nun konuya ilişkin açıklamalarıydı. Bu tür açıklamalar bizzat Kroll'a karşı da yinelenmişti.

Bu yakınlaşma çabaları, Ankara'daki diplomatik çevrelerde, her ne kadar, güvenilmez ve aldatıcı olarak nitelendiriliyorsa da, Kroll, Berlin'den, karşı etkilerin güçlendirilmesi talebinde bulunuyordu. Ankara'nın en azından daha ihtiyatlı bir tutum içine girmesi sağlanmalıydı. Hattâ bu konuda, Berlin ziyâretinden önce, Nûman Menemencioğlu ile de görüşülmeliydi. Kroll, bu görüşmenin ve bu tür karşı ikâz ve önerilerin, Menemencioğlu'nun politikasını güçlendireceğini ve bu politikayı savunmayı kolaylaştıracağını kendi yorumu olarak yazıyordu.[27]

Weizsaecker, 10 Şubat 1939'da, Berlin'de, Menemencioğlu ile görüşür.

Menemencioğlu, bu görüşmede, Türk-Sovyet ilişkilerine de değinir. Menemencioğlu, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında imzâlanması söz konusu olan Karadeniz Antlaşması'na ilişkin bilgisi olmadığını ifâde ederek, bu konuda asıl inisiyatifin Moskova'da bulunduğunu tahmin ettiğini belirtir. Ayrıca, böyle bir antlaşmanın imzâlanmasının güç olduğunu da söyledikten sonra, Ankara'nın bu tür bir antlaşmayı imzâlamayacağını açıklar.

Menemencioğlu, Karadeniz Antlaşması'nın, Karadeniz'in güvenliğinin korunmasında sâdece Boğazlar'ın egemeni olarak Türkiye'ye görevler yüklediğine; diğer imzâcı güçlerin ise, antlaşmadan yalnızca yarar sağladığına dikkat çeker. Ankara, bu nedenle, bu tür bir antlaşmayı imzâlamaya hazır değildi. Ayrıca, Türkiye'nin Almanya'nın çıkarlarına karşı hiçbir zaman bir girişimde bulunmayacağı da kesindi.

---

27 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band V, (Juni 1937-Maerz 1939), Kapitel VII, Die Türkei, (16. Juli 1937-10. Februar 1939), "Kroll'dan ADB'ye", Nr. 559, 1.2.1939, (1593/384 233); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 132.

Bu güvenceye karşın, Weizsaecker, Menemencioğlu'nu uyarmaktan geri kalmaz ve son haberlerin Türk-Sovyet ilişkilerinde yeni bir yakınlık doğduğuna işâret ettiğini ve bu haberlerin Berlin'de dikkatle izlendiğini açıklar.[28]

Kroll, ertesi gün yazdığı bir raporda, Türk-Sovyet ilişkilerinde, Atatürk'ün ölümünden sonra, temelde bir değişim olmadığını saptıyordu.

Kroll'a göre, Türkiye, Moskova'ya yeniden bağlanmak ve ona karşı yükümlülük altına girmek istemiyor, bu konuda bir girişimde de bulunmuyordu. Hattâ ilişkilerin ölçüsünde ters yönde bir değişiklik dahi dikkati çekiyordu. İnönü, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne karşı olan somut tutumunu ve politikasını vurgulamak konusunda, Atatürk'e nazaran, daha ihtiyatlı ve çekingen davranıyordu[29]

Kroll, 7 Nisan'da, Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir başka raporda da, olası bir savaş hâlinde yapılabilecek ekonomik yardım konusundaki Türk-Sovyet görüşmelerinin Moskova'da sürdüğünü haber veriyordu.[30]

Bu sırada Sovyetler Birliği de Batılı güçlerle aynı konuda görüşmelerde bulunuyordu. Bu konuda Türkiye'ye de bilgi veriliyordu.

Daha 23 Kasım 1938 târihinde, İnönü ile Saraçoğlu, Ankara'da, Sovyet temsilcileri Terentiev ve Potemkin ile görüşmüşlerdi. Moskova, Batum'da bir görüşme daha önerirse de, bu görüşme, Potemkin'in 28 Nisan'da Ankara'ya gelişine dek gerçekleşmez. Aslında Sovyetler Birliği, 18 Nisan'da, Türkiye'ye bir ittifak antlaş-

---

28 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band V, (Juni 1937-Maerz 1939), Kapitel VII, Die Türkei, (16. Juli 1937-10. Februar 1939), "Weizsaecker'in Raporu", Nr. 560, 10.2.1939, (96/107 758); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 133.

29 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band V, (Juni 1937-Maerz 1939), Kapitel VII, Die Türkei, (16. Juli 1937-10. Februar 1939), "Weizsaecker'in Raporu", Nr. 560, 10.2.1939, (96/107 758); "Kroll'un Raporu", 11.2.1939, (1593/384 234-237); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 133.

30 Krecker, **age**, s. 34. Haberi doğrulayan bir başka kaynak için bkz. SSCB Dışişleri Bakanlığı, **Stalin-Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye (1941-1944) ve İkinci Dünyâ Savaşı Öncesi Sovyyet Barış Çabaları ve Türkiye (1938-1939) (Seçmeler)**, s. 10-12, 32-33, 35, 38-41. Ayrıca bkz. **AT**, Nr. 65, (Nisan 1939), s. 40.

ması önermişti ve Potemkin'in Türkiye'ye gelişi de bu öneri ile ilgiliydi.[31]

Ancak Türk-Sovyet görüşmeleri sırasında önemli bir değişim olur. SSCB Dışişleri Bakanı Litvinov'un yerini Molotov alır.

Bu değişiklik, aslında Sovyet dış politikasında temel bir değişim anlamına geliyordu. Bundan böyle Sovyetler Birliği, Mihvere karşı Batılı devletlerle ortak bir tutum izlemek yerine, Batılı devletlerin Almanya'yı kendi üzerine kışkırttığından şüphelenerek, Almanya ile iyi ilişkiler geliştirme yoluna girecektir.[32]

Potemkin'in ziyâreti sırasında, Türk-Sovyet, Türk-İngiliz ve Sovyet-İngiliz Antlaşmaları konusunda ortak bir tutum geliştirilmek istenirse de, görüşmelerden somut bir sonuç alınamaz. Her iki taraf da, şimdiye kadar yapılan görüşmeler konusunda bilgi alır ve tutumlar karşılıklı olarak desteklenir.

Türkiye, Batılı güçlerle yapacağı bir antlaşmanın, Sovyetler'in de Batıya yakınlaşmasına yardımcı olacağı ve buna katkıda bulunacağı kanısındaydı. Ayrıca, yine Türkiye'nin görüşüne göre, zâten yakın bir gelecekte Türk-Sovyet Antlaşması da yapılacaktı.[33]

Türkiye, Türk-İngiliz Antlaşması'nın, Sovyetler'in de Batı ile anlaşmasında bir köprü görevi göreceğini hesâp ediyordu.

Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu, işte tam bu aşamada, 12 Mayıs 1939 târihinde ilân edilir.

Deklarasyonun üçüncü maddesi uyarınca, Akdeniz'de bir savaş durumunda iki devlet karşılıklı olarak yardımlaşacaklardı. Altıncı

---

31 **Bilge, age,** s. 129-130.

32 Feridun Cemâl Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi,** s. 128-130; Bilge, **age,** s. 129-132; **Keesing's,** (1939/3576).

33 Krecker, Potemkin'in Türk-İngiliz görüşmelerini olumlu bulduğunu belirtiyor. Ancak, Türkiye, İngiltere ve Sovyetler Birliği arasında ortak bir tutum sağlanamadığını da vurguluyor.

Krecker, aynı zamanda, İnönü'nün, 2 Mayıs'ta, General Weygand'a, Sovyetler Birliği'nin de mutlaka ittifâka alınması gerektiğini, aksi hâlde, Kızıl Ordu'nun olası bir Avrupa savaşı sonunda tek güç olarak ayakta kalacağını söylediğini de açıklıyor.

Glasneck ise, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye her türlü yardımı yapacağını belirttiğini, fakat, buna karşın, Türkiye'nin görüşmelerde İngiltere'yi öne aldığını savunuyor. Krecker, **age,** s. 34-36; Glasneck, **Türkei und Afghanistan,** s. 41. Ayrıca bkz. Bilge, **age,** s. 129-132; Deringil, agm, **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi,** Volume: 8-9, (1980-1981), s. 66.

maddede ise, Balkanlar'ın güvenliğinden söz ediliyordu. Ancak bu konuda bir yükümlülük altına girilmemişti.[34]

TBMM, aynı gün deklarasyonu onaylar. Başvekil Refik Saydam, TBMM toplantısında konuyla ilgili olarak şu açıklamayı yapar:

> "Avrupa'da ve bütün dünyâda başgösteren ihtilâflar önünde, sulhperver siyâsetimizin samimî bir tezâhürü olan bitaraflığı muhafaza etmek, Cumhuriyet Hükûmeti için esas siyâsetî teşkil etmekte bulunuyordu.
>
> Fakat hâdisâtın Balkan yarımadasına intikâl etmesi ve Akdeniz emniyetinin millî hayâtımızda kendisini yeniden hissettirmesi ânından itibâren, hükûmetiniz, kendisini ciddî bir millî emniyet meselesi karşısında bulmuş ve bu emniyeti tehlikeli tesâdüflere mâruz bırakmaksızın, lâkayt ve bitaraf bir vaziyette bulunmanın mümkün olamayacağı kanaatine varmıştır. (...)
>
> Bu şartlar içinde, hükûmetiniz, milleti harb bâdiresinden âzamî imkânlarla uzak bulundurmanın en müessir çâresini, gene sulh içinde birleşen memleketlerle, harbi göze alarak, sulh gâyesinde teşriki mesâî etmekte bulmuştur. (...)
>
> Cumhuriyet Hükûmeti, hiçbir memleket aleyhine müteveccih olmayan, hiçbir memleketi ihata ve ızrar maksadına mâtuf bulunmayan, bilakis, milletleri harbin fecî âkıbetinden mâsun bulundurmak maksadını güden bir sulh, müdâfaa ve emniyet berâberliğinde İngiltere ile yan yana yürümek ve yer almak için bugün milletvekillerinin müsaade ve tasvibini istemeye gelmiştir."[35]

Saydam, İngiltere ile görüşmelerin olayların Balkanlar'a yayılması sırasında başladığını vurguladıktan sonra, konuşmasına şöyle devâm ediyordu:

> "Müşterek beyannâmeyi [Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'nu] aynen okuyorum:
>
> 1) Türkiye ve Büyük Britanya Hükûmetleri, birbirleri ile sıkı bir istişârede bulunmuşlardır. Aralarında cereyan eden ve hâlen devâm etmekte bulunan müzâkereler, görüşlerinde mûtad birliği tebârüz ettirmiştir.
>
> 2) İki devletin, kendi millî emniyetleri nefine olarak, karşılıklı taahhüt-

---

34 **OTDP**, s. 144-145; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 41; Krecker, **age**, s. 39; Önder, **age**, s. 19-20; Deringil, agm, **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi**, Volume: 8-9, (1980-1981), s. 66-67; Ataöv, **age**, s. 22-27; **Keesing's**, (1939/3569).

35 **TBMM ZC**, Devre: 5, İçtimâ: Fevkâlâde, Cilt: 1-2, 11. İnikat, (12.5.1939).

leri tazammun edecek uzun müddetli nihâî bir antlaşma akdetmeleri takarrür etmiştir.

3) Bu nihâî antlaşmanın akdine intizâren, Türkiye Hükûmeti ve Büyük Britanya Hükûmeti, vûkû bulacak bir tecâvüz hareketinin Akdeniz mıntıkasında bir harbe saik olması hâlinde, yekdiğeri ile bilfiil işbirliği yapmaya ve yedi iktidârında bulunan bütün yardımı ve muzâhereti birbirlerine göndermeye hazır bulunduklarını beyân ederler.

4) Gerek beyânat ve gerek derpiş edilen antlaşma hiçbir memleket aleyhine müteveccih değildir. Ancak lüzûmu tahakkuk ettiği takdirde, Türkiye ve Büyük Britanya [arasında] bir yardım ve muzâheret teminine mâtuftur.

5) Nihâî antlaşmanın ikmâlinden evvel, karşılıklı taahhütlerin mevkii fiile geçmesini icâb ettirecek şartların daha sarih bir sûrette tâyini de dâhil olmak üzere, bâzı meselelerin daha derin bir tetkike ihtiyaç gösterdiği her iki hükûmetçe [de] kabul edilmektedir. Bu tetkik devâm etmektedir.

6) İki hükûmet, Balkanlar'da emniyetin teessüsünü temin etmek lüzûmunu dahi tasdik ederler ve bu gâyeyi en seri bir sûrette istihsâl için müşâvere hâlindedirler.

7) Şurası mukarrerdir ki, yukarıda zikredilmiş olan hükümler, iki hükûmetten herhangi birinin, sulhün takviyesindeki umûmî menfaat iktizâsında olarak, diğer hükûmetlerle antlaşmalar akdetmesine mâni değildir."[36]

Saydam, Fransa ile de dostâne görüşmelerin sürdüğünü belirtirken, yakın bir gelecekte olumlu bir sonuca varılacağından ümitli olduğunu açıklıyordu.[37]

Nitekim 14 Mayıs târihli Ulus gazetesi de, Saydam'ın bu öngörüsüne katılıyor ve İngiliz basınının, Hatay sorunu çözülür çözülmez Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu'nun da yayınlanacağını, bunun gecikmeyeceğini yazdığını belirtiyor ve bu antlaşmanın Sovyet-İngiliz Antlaşması için bir köprü görevi göreceğinin altını çiziyordu.[38]

Fethi Okyar, TBMM'de yaptığı konuşmada, "Beyannâmenin mânâsı çok mühim ve büyüktür ve Türkiye Cumhuriyeti'nin

36 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (12.5.1939).

37 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (12.5.1939).

38 **Ulus**, (14.5.1939).

şimdiye kadar teşkil ettiği hâricî siyâsetin bir dönüm noktasını teşkil etmektedir" diyordu. Okyar, olaylar karşısında artık tarafsız kalınamayacağını da vurguluyordu.[39]

Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu, TBMM'de bulunan 353 üyenin oybirliği ile kabul edilirken, 70 üye de toplantıda bulunmayacaktır.[40]

Deklarasyon, Türk basınında da olumlu karşılanır.

Kamuoyunu oluşturmak amacı ile olsa gerek, Ulus gazetesi, 1 Nisan târihli nüshasında, 24 sayfalık büyük boy Büyük Britanya ilâvesi verir:

> "Ulus, bugünkü fevkâlâde nüshasını Büyük Britanya'ya tahsis etmiştir. Bu nüsha, *Times* ve *Financial Times* gazeteleri tarafından memleketimize tahsis olunan fevkâlâde nüshalara bir teşekkür karşılığı olduğu kadar, iki dost millet arasında daha iyi ve daha yakın bir tanışma temin etmek maksadı ile neşrolunmaktadır."[41]

Ahmet Şükrü Esmer, Ulus gazetesinde, Almanya'nın Balkanlar'a yayılma amacından, İtalya'nın ise Arnavutluğu işgâlinden söz ederek, izlenen barışçı ve uzlaşmacı politikaların bu tür olayları önlemeye yetmediğini ve bu nedenle de askerî bir ittifâka girildiğini yazıyordu. Esmer, Almanya'nın Avusturya ile Çekoslovakya'yı ilhâk etmesinin bardağı taşıran son damla olduğunu da vurguluyordu.[42]

Fâlih Rıfkı Atay ise, Almanya ile İtalya'nın deklarasyonu olumsuz yorumlamalarına karşılık, tıpkı Ahmet Şükrü Esmer gibi, bu devletlerin son yıllardaki yayılma amaçlarından söz ediyor ve barışçı önlemler alındığını belirtiyordu.[43]

"Son İngiliz-Türk Antlaşması, tam zamânında alınmış bir em-

---

39 **TBMM ZC.** (aynı yerde), (12.5.1939).

40 **TBMM ZC.** (aynı yerde), (12.5.1939).

41 Fâlih Rıfkı Atay, "Büyük Britanya ve Türkiye", **Ulus**, (1.4.1939).

Deklarasyonun yayınlandığı gün ise, "İngiltere'nin meşhur denizcilik bahisleri muharriri Helbert Dawson'un gazetemiz için husûsî sûretle yazdığı makâle" ["İngiliz Deniz Kuvvetleri"] tüm bir gazete sayfasını kaplıyordu. **Ulus**, (12.5.1939).

42 Ahmet Şükrü Esmer, "Türk-İngiliz Deklarasyonu", **Ulus**, (13.5.1939).

43 Fâlih Rıfkı Atay, "Deklarasyon Etrâfında Akisler", **Ulus**, (15.5.1939)

niyet tedbirinden başka bir şey değildir"[44] şeklinde yazan Nâdir Nâdi'nin yanı sıra; Sabiha Sertel, "Avrupa kıtasını bir Alman kıtası, Akdeniz'i bir İtalyan denizi sayan devletlere karşı Türkiye'nin tedbir almaması, bu tehlikeyi efkârı umûmîyeden saklayarak, bitaraf kalması, mümkün değildi" diyordu.[45]

Tam da bu sırada, 22 Mayıs 1939'da, Alman-İtalyan İttifak Antlaşması (Çelik Pakt) imzalanır.

İnönü, 29 Mayıs'ta, CHP'nin Beşinci Büyük Kurultayı'nı açış konuşmasında, durumu şöyle özetliyordu:

> "Fakat her şeyden mühim olan bir ana prensibin bütün milletlerin vicdânında sarsılmaz olarak yerleşmesi gereklidir. O da, nüfûsu az olan milletlerin de müstakil ve millî bir hayâta müstahak olduklarının samimî olarak kabul edilmesidir. İnsan cemiyetlerinin büyükleri tarafından yutulması mukadder olduğu nazariyesini hiçbir yer için kabul etmiyoruz [ve] kabul etmeyeceğiz. Benliğine ve şuuruna sâhip olan milletlerin dokunulmaz, müstakil bir devlet olarak yaşaması hakkı, insanlığın sarsılmaz müşterek bir akidesi olarak tesbit olunmak lâzımdır.
>
> Beynelmilel münâsebetlerimizde bizim zihniyetimizde bulunan devletlerle müşterek prensip ve emniyet dâvâsı, bizi müşterek cepheye sevk etmiştir. Siyâsî antlaşmalarımızı ve ittifaklarımızı bu zâviyeden görmelidir. (...)
>
> Bütün Avrupa'yı kaplayan son emniyet buhrânı içinde, Türk-İngiliz ittifâkı, hiçbir tecâvüz fikri beslemeyen, fakat kendi emniyetimiz ve müşterek sulh ve insanlık ideali için alınmış bir taahhüttür. Bu müşterek sulh ve emniyet idealini takviye edecek diğer taahhütlerden de çekinmeyeceğiz. (...)
>
> Komşularımıza gelecek tehlikeleri, bir adım sonra bize gelecek tehlikeler gibi önlemek için iktidârımızda olan tedbirleri alacağız. (...)
>
> Fransa ile aramızdaki yakınlığı, bitmek üzere olan tek meselenin, yâni prensiplerde tamâmen mutâbık kaldığımız Hatay meselesinin hâllinden sonra, hiçbir kuvvet bozamayacaktır."[46]

İnönü'nün konuşması, bu sırada Türk dış politikasının ana ögesine dikkat çekmek bakımından çok önemliydi. İnönü, Türk dış politikasının neden ve sonuçlarını açıklarken, İngiltere ile ku-

---

44 Nâdir Nâdi, "Türk-İngiliz Antlaşması", **Cumhuriyet**, (13.5.1939).

45 Sabiha Sertel, "Sulh ve Müşterek Emniyet", **Tan**, (14.5.1939).

46 Kop, **age**, s. 36-37.

rulan ve çok yakında Fransa ile de kurulacağı açıklanan askerî ittifâkı, Batı İttifâkı'nı (Üçlü İttifâkı) savunuyordu.

Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu

Türk-İngiliz ittifak antlaşması için görüşmeler sürerken, Türk-Fransız görüşmelerinde de önemli ilerlemeler sağlanıyordu. Ne var ki, İngiltere ile olduğu gibi, Fransa ile de bir deklarasyon yayınlanması, ancak Hatay sorununun çözümüne bağlıydı. Türkiye, Hatay sorunu çözülmeden Fransa ile ortak bir deklarasyon yayınlamaya hiçbir zaman yanaşmayacaktır.

Hatay sorunu, Türk-Fransız ilişkilerinin yakınlaşmasında olumsuz rol oynayan yegâne unsurdu.

20 Ekim 1921 târihli Ankara İtilâfnâmesi ile Sancak (Hatay) Türkiye'nin sınırları dışında kalmıştı. 25 Nisan 1920 târihli San Remo karârı ise, Sûriye'yi Fransız mandası altında bırakıyordu ve bu karar, 1923 yılında Milletler Cemiyeti tarafından da onaylanmıştı. Türk-Fransız Antlaşması'na göre, Hatay'da özel bir yönetim kurulacaktı. Fransa ile Sûriye arasında 1936 yılında imzâlanan antlaşmaya göre, Sûriye'de Fransız mandası kalkıyor ve Sûriye bağımsızlığına kavuşuyordu. Bu antlaşma, Sancak (Hatay) sorununu da gündeme getirecektir. Çünkü, Fransa, bu antlaşma ile, Sancak (Hatay'ın) yönetimini Sûriye'ye devrediyordu. Bunun üzerine Fransa ile Türkiye arasında uzun görüşmeler başlayacaktır.

Türk dış politikasının en önemli sorunlarından biri olan Hatay sorununun çözümünde iki önemli aşamadan geçilecek, önce 1938 yılının Eylül ayında bağımsız Hatay devleti kurulacak ve ardından 23 Haziran 1939'da da Hatay Meclisi Türkiye'ye katılma karârı alacaktır. Yine aynı târihte Türk-Fransız Antlaşması da imzâ edilecektir.[47]

---

47 Feridun Cemâl Erkin, **Dışişleri'nde 34 Yıl**, s. 85-109; Abdurrahman Melek, **Hatay Nasıl Kurtuldu**; Tayfur Sökmen, **Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar**; Mete Tunçay, "Hatay Sorunu ve TBMM", **Türk Parlamentoculuğunun İlk 100 Yılı**, s. 249-282; Gotthard Jaeschke, "Alexandrette und Hatay", **Die Welt des Islams**, Band: 22, (1940), s. 149-154; Ataöv, **age**, s. 29-31; **Keesing's**, (1939/3642) ve (1939/3661).

Hatay sorunu 1939 yılının Haziran ayında kesin bir çözüme kavuştuğunda, Türk-Fransız görüşmelerinde de hızlı bir gelişme görülür. Fransa'nın uzlaşmacı bir tutum içine girmesinde ısrâr eden İngiltere'nin Fransa üzerindeki baskısı da, hiç kuşkusuz, bu konuda önemli rol oynamıştı.[48]

Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu'nun ilânı Hatay sorununun çözümüne o derece yakından bağlıydı ki, sorunun kesin olarak çözüldüğü gün, yâni 23 Haziran 1939'da Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu da açıklanır.[49]

Başvekil Refik Saydam, aynı gün, TBMM'de yaptığı konuşmada, "Türkiye-Fransa beyannâmesi [Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu], İngiltere Hükûmeti ile kararlaştırılmış ve tatbik mevkiine koymuş olduğumuz beyannâme metninin harfi harfine aynıdır" diyordu.[50]

Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu'nun ilânından sonra, İngiltere, deklarasyonda sözü edildiği gibi, Balkanlar'da güvenliğin sağlanması konusunda Türkiye'den sürekli taleplerde bulunmaya devâm edecektir.

İngiltere, Yunanistan ile Romanya'ya verdiği tek yanlı garantilere Türkiye'nin de katılmasını sağlamaya çalışırken, Türkiye, Balkan Antantı dışında hiçbir yükümlülük altına girmek istemiyordu.

İngiltere'nin bu konudaki ısrârı anlaşılabilirdi. Çünkü, İngiltere, Türkiye olmaksızın, tek yanlı garanti verdiği ülkelere, Romanya ile Yunanistan'a etkili ve ciddî bir askerî yardımda bulunamazdı. Bu nedenle de İngiltere, Türkiye'den ısrarla müttefik güçler için Boğazlar'dan geçme kolaylığı istiyordu.

---

48 Jivkova, **age,** s. 218-220; Önder, **age,** s. 20-21; Krecker, **age,** s. 20; Gotthard Jaeschke, "Die Politische Entwicklung der Türkei seit Ausbruch des Krieges", **Jahrbuch Politik und Auslandskunde 1941,** s. 236-238.

49 **Keesing's,** (1939/3620) ve (1939/3661).

İtalya, Hatay'ı Türkiye'ye terk ettiği için, Fransa'yı resmen protesto edecektir. **Keesing's,** (1939/3643).

50 **TBMM ZC,** Devre: 6, İçtimâ: Fevkâlâde, Cilt: 3, 30. İnikat, (23.6.1939).

Oylamada bulunan 343 üye beyannâmeyi ittifakla kabul ederken, 79 üye de oylamaya katılmamıştı.

İngiltere'nin bu yöndeki talepleri değişik formüller altında devâm ettiyse de, herhangi bir sonuca ulaşamadı.[51]

Türk-Sovyet Görüşmeleri

Türkiye, Mihver devletlerine karşı, İngiltere ve Fransa ile askerî bir ittifâka doğru yol alırken, Sovyetler Birliği'ni hiçbir zaman bu ortaklığın dışında düşünmemişti.

Ahmet Şükrü Esmer, SSCB Dışişleri Bakanı Litvinov'un istifâsından sonra dahi, "Bu vaziyette Sovyetler ile İngiltere ve Fransa arasında bir antlaşma pek yakında olmalıdır" şeklinde yazıyordu.[52]

Fâlih Rıfkı Atay ise, dileğinin Sovyetler Birliği ile Batılı devletler arasında askerî bir ittifâkın bir an önce kurulması olduğunu belirtiyordu.[53]

Ulus gazetesinde, Temmuz ayının sonunda dahi, Sovyetler Birliği'nin yakında Türk-İngiliz-Fransız Antlaşması'na katılacağı yolunda haber ve makâleler yayınlanıyordu.[54]

Ahmet Şükrü Esmer, barış ittifâkının yavaş, fakat emin bir şekilde ilerlediğini belirterek, Sovyetler Birliği ile Batılı devletler arasında beklenen antlaşma karşısında hiç kimsenin Türklerden daha fazla sevinemeyeceğini belirtiyordu.[55]

Oysa, uluslararası siyâsî ilişkilerde bu tür iyimser beklentiler yaratan hava, yalnızca görünüşteydi.

Ağustos ayında Sovyetler Birliği ile Batılı devletlerin askerî heyetleri arasında süren görüşmelerin âniden kesildiği açıklanır.

Oysa, savaşa çok az bir süre kala gerginlik en üst noktaya çıkmıştı. Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, 4-14 Temmuz târihleri arasında Ege Bölgesi'ndeki askerî birlikleri denetledikten sonra, 15-21 Ağustos târihleri arasında da Trakya'da

---

51 Önder, **age**, s. 23-25.

52 **Ulus**, (8.5.1939).

53 Fâlih Rıfkı Atay, "Sovyetler ve Antlaşmamız", **Ulus**, (17.5.1939).

54 **Ulus**, (27.7.1939).

55 Ahmet Şükrü Esmer, "Sovyetler ve Demokratlar", **Ulus**, (30.7.1939).

70.000 askerin katıldığı askerî manevralarda bulunmuştu.[56]

23 Ağustosta ise, tüm dünyâda ve Türkiye'de şok etkisi yaratacak olan Almanya ile Sovyetler Birliği arasında imzâlanan Saldırmazlık Paktı açıklanır.

Fâlih Rıfkı Atay, haberin "derin bir hayret" ve "darbe tesiri" yarattığını yazmaktan kendini alamazken,[57] 27 Ağustos'ta tüm Vekiller resmî bir tebliğ ile Ankara'ya çağrılır.[58]

Sovyetler Birliği ile Batılı devletler arasında süren görüşmelerin olumsuz sonuçlanmasının nedenlerini şöyle özetlemek mümkündü:

Moskova'ya göre, Batılı devletler, Almanya'ya karşı izlenen uzlaşmacı/yatıştırıcı politika ile, Almanya ile Sovyetler Birliği'ni karşı karşıya getirmeyi amaçlamışlardı. İngiltere'nin amacı, Almanya'yı doğuya, yâni Sovyetler Birliği üzerine sevk edebilmekti. Sovyetler Birliği, bu politikanın ve arzu edilen sonuçlarının farkındaydı ve bu nedenle de Batılı devletlere güvenmiyordu. Molotov'un SSCB Dışişleri Bakanı olması ile, Batılı devletlerle süren görüşmeler sürüncemede bırakılırken, Sovyetler Birliği asıl Almanya ile olan ilişkilerine önem vermeye başlamıştı. Bunun sonucunda, Sovyetler Birliği, Batılı devletlerin kendisine karşı yapmak istediğini yapacak ve ustaca bir manevra ile, Batılı devletlere karşı, Almanya ile anlaşacaktır.

Ancak, Berlin-Moskova paktı, Moskova'nın gözünde, bâzen sanıldığı gibi, geçici bir anlaşma değildi. Aksine, geniş kapsamlı bir dış politika çerçevesinin önemli bir halkasını oluşturuyordu.

Bütün bunlar bir yana, olayın yarattığı şaşkınlık ve tedirginliğin en çok yaşandığı yerlerden biri, hiç kuşkusuz, Türkiye idi. Gerçi resmî görüntü hiçbir şeyin değişmediği ve değişmeyeceği yolundaydı. Ama bunun gerçekle bir ilgisi olduğu söylenemezdi.

---

56 **Ulus**, (4-14.7.1939) ve (5.8.1939); **Keesing's**, (1939/3709).

57 Fâlih Rıfkı Atay, "Almanya ve Sovyetler", **Ulus**, (25.8.1939). Ayrıca bkz. Deringil, agm, **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi**, Volume: 8-9, (1980-1981), s. 69-673 ve 80-82; Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 77-80; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 78-90; Ataöv, **age**, s. 48-50.

58 **Ulus**, (27.8.1939).

Aslında savaşa sâdece birkaç gün kala, Türkiye'nin uzun zamandır çaba harcayarak kurmaya çalıştığı ittifak sistemi tam ortasından ikiye ayrılmıştı. Bir yanda Batılı müttefikler kalmıştı. Diğer yanda ise, Almanya ile anlaşmış görünen Sovyetler Birliği... Türkiye ise, kelimenin tam anlamı ile, ortada kalmıştı.

Mihver güçlerine karşı ortak bir barış cephesi kurulması planı, sonuçta artık uygulanamaz hâle gelmişti. Tabiî dostluk bittiği için şimdi artık herkes birbirini suçluyordu. Ama başarısızlıkta suç kimin olursa olsun, gerçek değişmiyordu.

Türkiye, hiç beklemediği ve ummadığı bir durumla karşı karşıya kalmıştı. Bu durumda dış politikada üç seçenekten birisini tercih etmek zorundaydı.

İnönü, artık bir yol ayrımındaydı.

Ya o zamâna dek izlenen politikaya devâm edilecek ve Türkiye, Sovyetler Birliği olmaksızın, Batılı müttefiklerin yanında yer alacak, ya Almanya ile olan antlaşmasına aldırmaksızın, Batılı müttefiklerden ayrılıp, Mihver güçlerine yakın bir konuma geçmek anlamına gelecek bir şekilde, Sovyetler Birliği ile bir ortaklığa girecek, ya da o zamâna dek olduğu gibi, herhangi bir askerî ittifâka girmeksizin, bağlantısızlığını korumaya devâm edecekti. Yânî, kısa bir süre önce İngiltere ve Fransa ile ilân edilen ortak deklarasyonlara bağlı kalacak, fakat bu konuda artık ileri bir adım atmaktan da kaçınacaktı.

İnönü'nün bir karâra varması gerekiyordu. Hem de âcilen...

Eğer Hâriciye eski Vekili ve Londra Büyükelçisi Tevfik Rüştü Aras'ın iddia ettiği gibi, Balkan Antantı, gerçekten de Mihver güçlerinin Balkanlar'dan gelebilecek bir saldırı olasılığına karşı, Türkiye'nin güvenliğini koruyabilecek güçte olsaydı, bu takdirde, son seçeneğin tercih edilmesi mümkün olabilirdi.

Ancak Balkan Antantı, gerçekte bu işlevi görebilecek durumda değildi. Özellikle, antlaşmadaki, bir Balkan devletinin, uygulamada Bulgaristan'ın, bir başka Balkan devletine saldırısı hâlinde, antlaşmaya taraf diğer Balkan devletlerinin, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya ve Türkiye'nin saldırgana karşı ortak bir askerî müdahalede bulunacaklarını öngören ve askerî bir ittifâka yönelik hüküm, Balkan devletleri dışından gelebilecek olası saldırılara, uygulamada Almanya ve İtalya'ya karşı, bir yükümlülük içer-

miyordu. Dolayısıyla bu boşluk nedeniyle, Mihver güçlerinin Balkanlar üzerinden gelmesi muhtemel bir saldırısına karşı ortada Türkiye açısından bir güvence bulunmuyordu.

Ankara, her ne kadar, bu yönde bir yükümlülüğün de antlaşmada yer almasını sağlamak için, gerek savaştan önce, gerekse savaşın çıkmasından hemen sonra girişim ve çabalarını sürdürecekse de, bu alanda somut bir sonuç almak mümkün olamayacaktır.

Bu başarısızlığın altında yatan temel neden, Balkan Antantı'nın Avrupa'da meydana gelen siyâsal ve askerî güç dengelerine göre parçalanmasıydı. Bu sırada, Türkiye ile Yunanistan Batılı müttefiklere, Romanya ile Bulgaristan ise Mihver devletlerine daha yakındı. Yugoslavya ise, Mihver güçleri ile müttefikler arasında henüz kararsız bir konumdaydı.

Bu parçalanmış yapıdan, hele Türkiye'nin arzu ettiği biçimde, askerî bakımdan Mihver devletlerine karşı koyabilecek etkin bir örgütlenme sağlamak, görüldüğü gibi, çok zor, hattâ imkânsızdı.

İnönü, ilke olarak, Batılı müttefiklerin yanında yer almayı kabul edecektir. Bu yoldan geri dönülmeyecek ve Mihver güçlerinin tehdidine karşı, Batılı müttefiklerin askerî desteğinin sağlanmasına çalışılacaktır.

Ancak İnönü, Sovyetler Birliği ile olan ilişkilere de önem veriyordu. İnönü, müttefiklere katılırken, Sovyetler Birliği'ni tamâmen dışarıda bırakmak istemiyor, aksine Sovyetler Birliği ile de bir uzlaşma/anlaşma fırsatı yakalamak istiyordu.

Dolayısıyla Türkiye, politikasını hiç değiştirmeden, hem Batılı güçlerle, hem de Sovyetler Birliği ile anlaşmaya çalışacak ve gerek Batılı güçler, İngiltere ve Fransa ile, gerekse Sovyetler Birliği ile ilişkilerini geliştirmek isteyecekti.[59]

Ancak bunun ne denli güç bir iş olacağı da bilinmiyor değildi. Almanya'ya yakınlaşan Sovyetler Birliği ile anlaşmak, Türkiye'nin, bir tehdit olarak gördüğü İtalya ve Almanya ile uzlaşmasını, hattâ anlaşmasını zorunlu kılıyordu. Müttefikler ile bir askerî ittifâka girmekte olan Türkiye'nin, Almanya ve Sovyetler Birliği ile nasıl uzlaşabileceğine ilişkin soruya ise, hiçkimse doyurucu

59 **OTDP**, s. 146-147; Önder, **age**, s. 25-26; Krecker, **age**, s. 54-55.

bir yanıt bulamıyordu. Gerçekte, bu yöndeki girişimlerden olumlu bir sonuç alınabileceği konusunda derin kaygı ve kuşkular mevcuttu.

Türkiye'nin dış politika alanındaki manevra yeteneği bir hayli azalmıştı. Ancak yukarıda sözünü ettiğim son olasılığı değerlendirmek, bundan sonra Türk dış politikasının temel amacı olacaktır.

Ama bunu gerçekleştirmek için önce Türk-Sovyet ilişkilerinde bir netleşme sağlanması gerekiyordu.

Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Terentiev, 4 Ağustos'ta, Ankara'da, Saraçoğlu'na, Moskova'nın Türkiye ile bir ittifak antlaşması imzâlamak istediğini yineler ve bu amaçla kendisini Moskova'ya dâvet eder.

Türk Hükûmeti, Moskova'nın bu önerisini derhâl kabul edecek ve bu konudaki görüşmeler daha Ankara'da başlayacaktır.

Ankara'nın amacı, bir yandan, Batılı devletlerle, diğer yandan da, Sovyetler Birliği ile bir antlaşma imkânı bulmaktı. Ancak son Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı, bu yöndeki iyimser beklentileri kökünden sarsmıştı.[60]

Uzun zamından beri Polonya'dan bâzı talepleri olan Almanya, 1 Eylûl 1939 sabahı Polonya'ya saldırır.

Almanya'nın Polonya'ya savaş ilân etmesi üzerine, mevcut ittifak antlaşmaları ve tek yanlı verilen garantiler nedeniyle, İngiltere ve Fransa, Almanya'dan saldırıyı derhâl durdurmasını isterler ve aksi hâlde ittifak antlaşması hükümlerine uyacaklarını açıklarlar. Almanya'nın bu ültimatomu yanıtsız bırakması üzerine de, 3 Eylûl sabahı İngiltere ve aynı gün öğleden sonra Fransa Almanya'ya savaş ilân eder.[61]

---

60 Önder, **age**, s. 25-27; Krecker, **age**, s. 51-53; Bilge, **age**, s. 131-132.

Hâlide Edib Adıvar, Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı'nın imzâlanmasından sonra yazdığı bir yazıda, Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırmak için yalnızca gününü beklediğini belirtirken, geleceği sanki önceden görüyor ve haber veriyordu. Hâlide Edib Adıvar, "Turkey and her Allies", **Foreign Affairs**, Volume: 18, No: 1-4, s. 449.

61 Inönü, 3 Eylül'de, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi K-Hugessen'i kabul edecek ve ona Türkiye'nin İngiltere ile Fransa'nın yanında olduğuna ilişkin teminat verecektir. **Keesing's**, (1939/3711) ve (1939/3733).

Avrupa savaşı bu sûretle başlamış olur.

Ne var ki, batı cephesinde, yâni Alman-Fransız sınırında uzun zaman önemli bir çatışma olmayacak ve savaş, hiç olmazsa bir süre için, Almanya ile Polonya arasında sınırlı bir çatışma olarak kalacaktır.

Genel beklentinin aksine, Almanya, Polonya Ordusu'nu hızla yenilgiye uğratacaktır. Sovyet Ordusu (Kızıl Ordu), 17 Eylül'de Doğu Polonya'ya girecek ve Polonya üç hafta içinde teslim olacaktır.

Almanya ile Polonya arasındaki savaş süresince Türk basının tutumu hayli ilginçti.

Türk basını, savaşa büyük yer ayırır ve hemen bütün gazeteler, yayınladıkları büyük boy askerî haritalar yanında, savaşın genel gidişâtı konusunda bol haber ve yorum yayınlar. Bu haber ve yorumlar, genellikle iyimserdi. Türk basını, Alman karşıtı ve müttefik yanlısı bir hava içindeydi. Polonya Ordusu'nun Alman Ordusu karşısındaki başarıları övülüyor ve yakın bir gelecekte batı cephesinde gerçekleşecek bir müttefik saldırısının muhtemel başarısı bekleniyordu. Almanya'nın uğrayacağı askerî başarısızlık üzerine savaşın kısa zamanda sona ereceği havası yaygındı.

Polonya'nın kısa zamanda gerçekleşen askerî yıkılışı, Türk basınında bir şok etkisi yaratacak ve iyimser beklentileri büyük ölçüde değiştirecektir. Hele batı cephesinde müttefiklerin her an başlaması beklenen, ama bir türlü gerçekleşmeyen askerî harekâtı da, müttefiklerin askerî gücü konusunda derin kuşkular uyandıracaktır.

Türk basınından izlenen beklentilerin ve hayal kırıklıklarının büyük ölçüde Türk Hükümeti'nin duygularını yansıttığını düşünmek için elimizde yeterli neden vardır.

Polonya'nın Ankara'daki Askerî Ataşesi Tadeusz Machalski, anılarında, Ankara'nın Polonya'ya olan sempatisini şöyle anlatıyor:

> "Ertesi gün Genelkurmay Başkanlığı'ndaydım. Bana, durumumuzun bütün ayrıntılarını, imkânlarımızı soruyor, dediklerimi dikkatle dinliyordu. Görüşmemiz sırasında, masada duran, Alman tümenlerinin vaziyetini gösteren haritayı fark ettim. Türklerin, Berlin'de Askerî Ataşesi vardı. Bu yüzden bir şeyler biliyorlardı. Her tümen küçük bir kare ile belirlenmişti.

Bu kareler bir tarafta Bydgoszcz, bir tarafta Czetochowa ile Krakov dolaylarında sıklaşıyordu. 'Demek ki, iki taraftan bizi kuşatmaya çalışıyorlar' dedim, kendi kendime...

Görüşmemizi mümkün olduğu kadar uzatmaya çalışıyor, aynı zamanda masadaki haritayı, üzerinde işâretli noktalarla birlikte var gücümle hâfızama yerleştirmeye çabalıyordum. Amacım, tümenlerin konumunu evimde hatırlayıp, Varşova'ya telgraf ile bildirmekti.

General, herhâlde heyecânımı ve dalgınlığımı fark etmiş olmalıydı ki, birdenbire benden özür dileyip, yan odada âcil bir telgraf görüşmesi yapacağını belirtti. On dakika sonra döneceğini ekledi. Onu beklememi ricâ etti. Sonra odadan çıktı. Haritadaki durumu çizmek ve bâzı bilgileri not etmek için deli gibi haritaya doğru atıldım. Bir süre sonra kapının kolunun kımıldadığını duydum. Hemen geri çekilip, General odaya girmeden, evvelce oturduğum koltukta yerimi aldım. Görüşmemizde, General, Berlin'den yeni dönen bir subaydan aldığı bütün haberleri, sanki farkında olmadan, bana iletti. Harita konusunda bir söz bile konuşmadık. Buna rağmen birbirimizi çok iyi anlıyorduk.

Vedâlaşırken, General, bütün kalbi ile yanımızda olduğunu, bize karşı sempati duyduğunu ve yardım etmek istediğini bana belirtti."[62]

Türkiye'nin Varşova Büyükelçisi Cemâl Hüsnü Taray da, Polonya Dışişleri Bakanı Beck'in belirttiği gibi, son ana kadar Polonya'da kalacağını açıklayacaktır.[63]

Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen'in, Türkiye'nin Polonya ile ilişkilerini kesmesi yolundaki baskıları da bir sonuç vermeyecek ve Polonya Büyükelçiliği'nin ve İstanbul Başkonsolosluğu'nun faaliyetlerine bir engel çıkarılmayacaktır.[64]

Bu sırada Ankara ile Varşova arasındaki ilişkiler çok yakındı:

"17 Eylül 1939 günü saat 14'de, yük olarak 70 ton Polonya Devlet Bankası altını ve 330.000.000 Polonya parasını taşıyan İngiliz gemisi 'Eocele' İstanbul'a geldi. Değerli yüke, Bakan Ignacy Matuszewski ve Banka Müdürü Orczykowski [de] dâhil olmak üzere, yirmi memur eşlik etmekteydi. Böyle bir yükün geleceği önceden Türklere bildirilmemiş[ti]. Bu yüzden kötü niyetli birinin yorumu ile kaçak mal olarak nitelendirilebilirdi.

62 Jerzy S. Latka, **Lehistan'dan Gelen Sefirler,** (Türkiye-Polonya İlişkilerinin Altı Yüzyılı), s. 65-66.

63 Latka, **age,** s. 66.

64 Latka, **age,** s. 66.

Polonya Büyükelçisi, bu yükün Türkiye'den geçirilmesi [için] izin almak [üzere] Türkiye Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'na gittiğinde, böyle [bir] iznin Türkiye Hükûmeti'nce verildiğini öğrendi. Saraçoğlu, Polonya altınının Türkiye'den geçirilmesi gerektiğini Türkiye'nin Bükreş [Büyük]elçisi'nden daha önce öğrenmişti ve kararın bir saat içinde verilmesi gerektiğinden, Polonya temsilciliğinin resmî ya da hiç olmazsa özel başvurusunu beklemeden, konuyu Türkiye Başbakanı'na iletmişti.

Altını, Fransız kruvazörü 'Jean Bart' alabilirdi. Ama bunu yapabilmesi için, iznin gerekli olduğu, demilitarize [askerden arındırılmış] Boğazlar mıntıkasına girmeliydi. Boğazlar'a yalnızca Türkiye Hükûmeti'nce verilen onay ile giriliyordu. Türkiye Hükûmeti ise, Montreaux Antlaşması'nın 19. maddesi uyarınca, savaş olduğu için böyle bir izni veremezdi. Bu durumda, altının karadan, Fransız Sûriyesi'ne taşıtılmasına, oradan kruvazöre yüklenmesine karar verildi. Değerli mal, özel trenle, çok sıkı koruma altında yola çıkarıldı. Taşıma ücreti ise (39.000 Dolar) Polonyalılara göre çok düşüktü. Polonya Bankası Müdürü'nün dediğine göre, 'diğer yerlere nazaran daha ucuza çıktı.'

Savaşın birinci günü gelen Askerî Ataşe T. Machalski'nin görevi, askerî levâzımâtı Polonya'ya gönderme işini organize etmekti. Ama, kendisinin yazdığı gibi, 'Her şeyi ters istikâmete çevirmek gerekti.' Yapacağı iş, Macaristan ve Romanya'da bulunan takriben 100.000 Polonya askerini oradan çekmek oldu. Bu askerlerin bir kısmı Batı Avrupa'ya Türkiye üzerinden varmıştır.

Türkiye, tarafsız bir ülke olduğu için, Polonyalıları kabul edip, onlar için geçici kamp teşkil edemezdi. Sâdece bir transit ülkesiydi. Polonyalılar, Türkiye'den diğer yerlere giderlerdi. Başlangıçta askerler, Türkiye'ye çeşitli gayri resmî yollarla, türlü kılıklarda gelirlerdi.

11 Kasım 1939 günü, o zamanki Polonya Büyükelçisi Michal Sokolnicki günlüğünde şöyle yazar: '30 göçmenimizin J. Bonkowski ve Bayan Nowakowa'nın yardımseverlikleri sâyesinde sığınak yeri olan 'Polonya Evi'ni ziyâret ettik.' (...) 'Polonya Evi' dışında, Polonyalı askerler, Yeniköy'deki Polonya Konsolosluğu'na âid villa ve İstanbullu bir Rum'un eşi olan Bayan Wanda Kurukli'nin yönettiği 28 odalı Moda Palas Oteli'nde kalırlardı.

Pasaport meseleleri de ciddîydi. Daha önce sözünü ettiğimiz Askerî Ataşe'ye inanırsak, 'Binlerce Polonyalı subay ve asker, transit geçişlerdeki polislere verdikleri küçük bahşişler sâyesinde Türkiye üzerinden geçebildi.' Bu polisler, 'gerekli olduğu anda, görmemeleri gerekeni görmemek için, sırtlarını çevirirlerdi. Polis şefi ise bu duruma göz yumardı.' Ayrıca, vizesiz Polonyalı askerlerin Türkiye sınırları içerisinde başka gemilere geçmesi olayının az olmadığını Sokolnicki anılarında doğrulamaktadır.

Türkiye'ye gelen Polonyalı askerler, Fransa'da teşkil edilmekte olan Polonya birliklerine ulaşmak üzere gemilerle oraya giderlerdi.

Askerlerin Türkiye üzerinden aktarılabilmesi işlemi, Türklerce kontrol ediliyordu. İlk başta, Türkiye'nin Bükreş, Belgrad ve Budapeşte'deki Konsoloslukları, ancak, daha önce Türkiye'ye gelmiş olan Polonyalıların Türkiye'den ayrıldıklarına dâir haberler geldikçe, yeni vizeleri verirlerdi. Asker çekme işlemi bu nedenle önemli ölçüde aksamaktaydı. Bu yüzden, T. Machalski, vize vermede bir sınırlamanın olmaması için, Türkiye Dışişleri Bakanı'na başvuruda bulundu. Ve yine Türklerin büyük yardımseverliği ortaya çıktı.

Machalski bunu şöyle anlatıyor: "Bakan, bunu, yürürlükteki kânunlara aykırı düştüğü için yapamayacağını söyledi. Fakat, eğer Türkiye'de kimseyi bırakmayacağıma ve Türkiye'ye giriş yapanların hepsinin Türkiye'den ayrılacaklarına dâir söz verirsem, emrime 400 vize vereceğini, bu vizeler bittiğinde otomatik olarak bir 400 vize daha alacağımı ve bu işlemin, gereksinim duyduğum sürece devâm edeceğini söyledi. Anlaşmamıza sâdık kaldım. Ayrıca, Bakan, Türkiye'nin ileride savaşan bir ülke olması hâlinde, Polonyalı askerlerin başka yerlere gitmelerinin gereksiz olacağını, Türkiye'de kalıp birliklerini burada teşkil edebileceklerini sözlerine ekledi. Bu, Türkiye'nin savaşa katılabileceği hususunda ilk sözlerdi. Bakan tarafından kabûlümden sonra asker çekme işlemi, taahhüdüm altında 400'er kişilik gruplar hâlinde yapıldı. Bu, prosedürü çok kolaylaştırdı."[65]

Bu arada savaşın somut etkileri Türkiye'de de görülür.[66]

Büyük kentlerde pasif korunma önlemleri alınmaya başlanır. Ankara'da pasif korunma tatbikâtı yapılır ve gece de hava tatbikâtı düzenlenir. Yine Ankara'da Bahçelievler ve Bakanlıklar gibi semtlerde yeni sığınaklar kazılır, Kızılay semtine adını veren Kızılay binâsının arkasında büyük bir sığınak inşâ edilir ve bombalar halka tanıtılır. Sığınaklar konusunda bir nizamnâme yayınlanır. Çocuklar için gaz maskesi olmadığından, yurt dışından getirtilmesi için girişimlerde bulunulursa da, bu girişimlerden bir sonuç alınamaz.[67] Büyük kentlerde bulunan ve herhangi bir hava saldırısında zarar görebilecek değerli müze eşyâları, Konya gibi iç

65 Latka, age., s. 67-70.

66 Keesing's, (1939/3733).

67 Ulus, (15-16, 19 ve 28.9.1939).

Anadolu'nun merkezlerine nakledilir ve bu gibi eşyâların buralarda toprağa gömülerek korunmasına çalışılır.[68]

Türk-Sovyet görüşmeleri, savaş nedeniyle, hemen gerçekleşemez.

Zâten Saraçoğlu'nun Moskova gezisi öncesinde bir güvensizlik havası ortalığı kaplamıştı.

Türkiye'nin Batılı devletlerle ortak deklarasyon yayınlanmasını gerçi Potemkin memnunlukla karşılamıştı, fakat son askerî ve siyasî gelişmelerden sonra Sovyetler Birliği'nin aynı konuda alacağı tutum Türkiye'de endişe ve kuşkuyla bekleniyordu. Berlin ile Moskova arasındaki askerî ve siyâsî işbirliği Polonya'da somut olarak görülmüştü ve bu işbirliği Türkiye'nin güvenliğini yakından tehdit ediyordu. Ankara, Türk-Sovyet yakınlaşması konusunda pek de ümitli değildi.[69]

Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğlu, Moskova ziyâretinden kısa bir süre önce, 23 Eylül'de, Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen'e, Türkiye'nin Sovyet baskısına boyun eğmektense, Moskova ile bir savaşı kabul etmeyi tercih edeceğini açıklamıştı.[70]

Ancak Türk basınında bu yönde bir hava yaratılmaması için âzamî ölçüde gayret edilecektir.

İngiltere, Türk-Sovyet görüşmelerini endişe ve kuşku ile izliyordu. Çünkü, İngiltere, Saraçoğlu'nun Moskova ile yapacağı bir antlaşma sonucunda, Türkiye'nin yalnızca saldırıya uğradığı takdirde savaşa gireceği ve Akdeniz'de bir savaş durumunda da Batılı güçlere Boğazlar'ı kapatabileceği görüşündeydi. Bu durumda, hele Ankara'nın Moskova ile anlaşarak Mihver devletlerine yakınlaşması olasılığı karşısında, Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında hazırlanmakta olan askerî ittifak antlaşmasının tamâmen suya düşmesi bile mümkündü.[71] Böyle bir olasılığın varlığı, İngiltere'yi Üçlü İttifak Antlaşması'nın bir an önce, mümkünse Moskova görüşmelerinden önce yapılmasını istemeye götürecektir.

---

68 Fritz Neumark, **Zuflucht am Bosporus**, s. 201-205.

69 Bilge, **age**, s. 133-134.

70 Önder, **age**, s. 27.

71 Önder, **age**, s. 27.

Türk delegasyonunun yola çıkışından hemen önce Sovyet Ordusu'nun Polonya'ya girdiği ve Sovyetler Birliği'nde seferberlik ilân edildiği gözönüne getirilir ve Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Papen'in Eylül ayı ortalarında Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda da belirttiği gibi, Boğazlar'da askerî tahkimâtın güçlendirildiği ve Türk Ordusu'nun da doğuda Sovyet sınırında yığınak yaptığı hatırlanırsa, Saraçoğlu'nun bu gibi her türlü olumsuz koşul altında başlayan Moskova ziyâreti oldukça uzun sürecektir. Bununla birlikte Türk basını iyimser tutumunu sürdürüyordu.

21 Eylül'de Ankara'dan ayrılan Saraçoğlu, ertesi gün İstanbul'a gelir ve 25 Eylül'de de Moskova'ya varır.[72] Hemen ertesi gün Türk-Sovyet resmî görüşmelerine başlanır.[73]

Saraçoğlu'nun amacı, Türkiye'nin Batılı devletlerle yapacağı olası ittifak antlaşması çerçevesinde, Moskova ile de bir ittifak antlaşması imzâlayabilmekti.

Oysa, Ağustos ayından beri, Sovyet dış politikasında bu konuda ciddî bir değişiklik söz konusuydu. Sovyetler Birliği, Batılı devletlerin görüşmeleri uzun zamandan beri devâm eden ittifak antlaşmasını ciddîye almadıkları, dahası Almanya'yı kendisine karşı kışkırttıkları görüşündeydi. Özellikle 1938 yılında imzâlanan Münih Antlaşması ve daha sonraki siyâsî ve askerî gelişmeler, Moskova'nın bu yöndeki kuşku ve endişelerini pekiştirmişti.

Sonuçta, Ankara ile Moskova arasında ciddî görüş ayrılıkları bulunuyordu.

Saraçoğlu, görüşmeler sırasında, Balkanlar ve Akdeniz bölgesini kapsayan bir ittifak antlaşması önerirse de, Stalin ile SSCB Dışişleri Bakanı Molotov, böyle bir ittifak antlaşmasını ancak bâzı koşullarla kabul edebileceklerini bildirirler. Böyle bir ittifak ant-

---

72 **Ulus**, (22-23.9.1939); Bilge, **age**, s. 134.

73 **OTDP**, s. 146-149; Önder, **age**, s. 28-31; Krecker, **age**, s. 58-62; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 50; Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 135-156; Deringil, agm, **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi**, Volume: 8-9, (1980-1981), s. 77-79; Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 80-89; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 90-96; **Ataöv, age**, s. 51-60; Bilge, **age**, s. 134-148; **Keesing's**, (1939/3767).

laşması, Moskova'yı Almanya ile bir askerî çatışmaya sevk etmemeli ve Montrö Antlaşması'nın bâzı maddeleri de değiştirilmeliydi. Sovyetler Birliği, ancak Karadeniz'de kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçmesinin önlenmesi hâlinde böyle bir antlaşmayı imzâlamaya hazırdı.

Moskova'nın bu tür talep ve önerilerine karşın, görüşmelerin başında bir antlaşma ümidi hâlâ mevcuttu. Saraçoğlu, Türk-İngiliz-Fransız İttifak Antlaşması hükümlerinin Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile yapacağı antlaşmaya göre düzenlenmesi için de gayret ediyordu.

Ancak, Türk-Sovyet görüşmelerinin hemen başında, 28 Eylül'de, Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop, Polonya sınır antlaşmasını imzâlamak üzere Moskova'ya gelmişti.

Böylece, bir yandan, Türk-Sovyet görüşmeleri sürerken, aynı zamanda, diğer yandan da, Alman-Sovyet görüşmeleri başlamış oluyordu.

Aynı gün Versay Antlaşması ile kurulmuş olan Baltık devletlerinden Estonya ile Sovyetler Birliği arasında karşılıklı yardım *paktı imzâlanır. Yine Versay Antlaşması ile kurulmuş* olan Letonya ve Litvanya ile de sırası ile 5 ve 11 Ekim târihlerinde aynı türde antlaşmalar imzâlanacaktır. Bu antlaşmalar sâyesinde Moskova, Baltık devletlerinde askerî üsler elde ediyordu. Dışarıdan bakan bir gözlemci için Alman-Sovyet Antlaşması Baltık'ta da somut sonuçlarını vermişti.

Alman-Sovyet görüşmeleri, Saraçoğlu'nun ziyâretini gölgede bırakacak ve Türk-Sovyet görüşmeleri bu nedenle kesintiye uğrayacaktır.

Görüşmeler yeniden başladığında ise ortam değişir.

Moskova, Boğazlar'ın ortak savunulmasını talep eder. Ayrıca, Sovyetler Birliği'nin Bulgaristan ve Romanya'dan toprak talepleri konusunda Türkiye'nin tarafsız kalması istenir. Stalin, olası bir Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifak Antlaşması'nda yer alacak bir hükmün, İngiltere ve Fransa'nın, Romanya ve Yunanistan'a verdikleri tek yanlı garantiler nedeniyle bir savaşa girdikleri takdirde, Türkiye'nin de yardımını alacakları konusundaki maddenin antlaşmadan çıkarılmasına taraftâr olduğunu açıklar. Stalin, Sovyetler Birliği ile İngiltere ya da Fransa arasında çıkabilecek olası

bir savaşta, Türkiye'nin imzâladığı Üçlü İttifak Antlaşması'nın savaş sırasında geçersiz sayılması gerektiğini de ifâde eder.

Feridun Cemâl Erkin, Türk dış politikasının bu aşamadaki açmazını şöyle ifâde edecektir:

> *"Türkiye'nin kaçınmak istediği durum, yâni birbirine zıt iki dostluk* arasında sıkışıp kalma vaziyeti, kaderin mâkûs bir cilvesi olarak, bu sûrette yeniden ortaya çıkmıştı."[74]

Görüşmeler ilerledikçe iki tarafın hedeflerinin birbirinin tam aksi yönde olduğu daha iyi anlaşılır.

Türkiye, Sovyetler Birliği'nin Batılı devletlerin yanında yer almasını isterken, Sovyetler Birliği ise, Türkiye'yi Batı ittifâkından ayırmaya çalışıyor ve mümkünse Mihver devletlerinin yanında yer almasını sağlamak için çaba harcıyordu.

Mihver devletlerinin Türkiye'ye saldırı olasılığına karşı bir Sovyet ittifâkının mümkün olmadığı anlaşılmıştı.

Saraçoğlu, Moskova'nın önerilerini geri çevirecek ve üç hafta süren Türk-Sovyet görüşmeleri hiçbir sonuca ulaşılamadan kesilecektir.

Hattâ görüşmeler sonunda Türk-Sovyet ilişkilerinde ciddî bir soğuma ve uzaklaşma olduğunu da saptamak zor olmasa gerekti.

Türkiye, kendisini konu almış olası bir Sovyet-Alman gizli antlaşmasından kuşkulanmaya başlayacak ve Ankara'nın bu konudaki endişeleri, Sovyetler'in Baltık devletlerine karşı izlediği dış politika ile daha da artacaktır.

Saraçoğlu, 17 Ekim'de Moskova'dan ayrılır[75] ve Türk basınında da görüşmelerin sonuçsuz kaldığı açıklanır.

Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, savaş başladıktan hemen sonra, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki güç sorunları çözmek ve aslında Batılı müttefikleri değil de, Mihver güçlerini hedef

---

74 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 139. Ayrıca bkz. Barutçu, **age**, s. 9-15; **Keesing's**, (1939/3767).

Türk-Sovyet görüşmelerinin başarısızlıkla sonuçlanmasının nedenleri konusunda Türk tarafınca yayınlanan resmî belge için bkz. Kuneralp, **age**, (İkinci Telgraf: 25 Ekim 1939 Târihli Genelge/Moskova Görüşmeleri), s. 28-38.

75 **Keesing's**, (1939/3767).

alan bir askerî ittifak antlaşması imzâlamak amacı ile, Moskova'ya gitmişti.

İnönü, bu sırada dahi, hâlâ Sovyetler Birliği ile anlaşmayı ve Sovyetler Birliği'nin, Türkiye'nin de içinde yer alacağı, Batı ittifâkında yer almasını kuvvetle arzu ve ümit ediyordu.

Moskova'nın bu konuda Ankara nezdindeki girişimleri de bu ümidi artırmıştı. Bu sırada resmî hava hâlâ iyimserdi.

Ne var ki, daha görüşmelerin başında iki tarafın niyetlerinin tamâmen farklı olduğu ortaya çıkacaktır.

Sovyetler Birliği, Türkiye'nin izlediği politikanın tam aksine, askerî ittifâkın Mihver güçlerine karşı değil de, Batılı müttefiklere karşı olmasında direniyordu. Sovyetler Birliği, olası bir çatışma hâlinde, ittifâkın kendisini Mihver devletlerine karşı bir yükümlülük altına sokmasını istemiyordu.

Bu durumda, görüşmeler uzun sürmekle birlikte, tabiî olarak sonuçsuz kalmıştı.

Moskova, Berlin ile olan paktı o derece sürekli bir politika olarak görüyordu ki, bu sırada Batı ittifâkından kesin olarak koptuğu gibi, bu politikayı Türkiye ile olan ilişkilerinde de uygulamaktan çekinmiyordu. Sovyetler Birliği, Almanya ile anlaştığından, kendisini Almanya'ya karşı askerî yönden yükümlülük altına sokacak herhangi bir antlaşmayı artık gereksiz görüyordu. Hattâ buna ek olarak, Türkiye'nin Batı ittifâkından ayrılıp, kendisinin ve Almanya'nın yanında kesin olarak yer almasını sağlamak için de Berlin ile işbirliği yapmıştı.

Gerçi resmî görüntüde değişen bir şey olmadığı ve olamayacağı belirtiliyordu. Ama İnönü, Sovyetler Birliği ile ilişkilerde bundan böyle artık bir nitelik değişikliği olduğu görüşündeydi. Artık hemen herkes, bu koşullar altında, herkesi birden tatmin eden bir orta yol politikasının başarılı ve mümkün olamayacağının farkına varmıştı.

Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifak Antlaşması

Türk-Sovyet görüşmelerinin sonuçsuz kalması Türkiye'nin önünde tek bir seçenek bırakıyordu: Mihver güçlerine karşı Batılı devletlerle derhâl bir ittifak antlaşması imzâlamak...

Türk-İngiliz-Fransız görüşmelerinde ise, bu sırada dahi, olası bir ittifak antlaşmasının ayrıntıları konusunda tartışmalar sürüyordu.

İngiltere, bir yandan, Türkiye'yi Balkanlar'ın güvenliği konusunda daha aktif olmaya zorlarken, diğer yandan da, İngiliz ve Fransız birliklerini, Sovyetler Birliği'ne karşı Trakya'da toplayabilmek için, mümkünse Türkiye'ye göndermek istiyordu. Oysa Türkiye, Moskova ile görüşmelerin sonuçsuz ve başarısız kalmasından sonra, Sovyetler Birliği ile bir çatışma içine sürüklenmemeye azamî dikkat gösteriyordu.

Ankara ile Londra'nın bu birbirinden farklı dış politika amaçlarına karşın, bir uzlaşma sağlanması uzun sürmeyecektir.

Saraçoğlu daha yurda dönmeden, 19 Ekim 1939 tarihinde, Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifak Antlaşması imzâ edilir.[76]

ARA EK II

TÜRKİYE, İNGİLTERE VE FRANSA ARASINDA 19 EKİM 1939 TARİHİNDE İMZÂLANAN ÜÇLÜ İTTİFAK ANTLAŞMASI

***Türkiye Cumhuriyeti İle Fransa Cumhuriyeti ve İngiltere Krallığı Arasında Ankara'da İmzâlanan Üç Taraflı Yardım Muahedesi*[77]**

MUAHEDE

Fransa Reisicumhuru, Majeste Büyük Britanya, İrlanda ve Denizleraşırı İngiliz Ülkeleri Kralı, Hindistan İmparatoru, "Büyük Britanya ve Şimâli İrlan-

→

76 **Keesing's**, (1939/3772). Ayrıca bkz. Deringil, agm, **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi**, Volume: 8-9, (1980-1981), s. 73-77 ve 80; Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 88; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 95-96; Ataöv, **age**, s. 60-65.

Üçlü İttifak Antlaşması, Türk basınında da olumlu karşılanacaktır.

Örneğin, 18 Ekim tarihli Ulus gazetesi, Türk-Sovyet görüşmelerinin sonuçsuz kaldığını haber veriyor ve CHP Meclis Grubu'nun da toplandığını bildiriyordu. Barutçu, **age**, s. 15-20.

77 **TBMM ZC**, Devre: 6 İçtimâ: 1, Cilt: 6, 3. İnikat, (8.11.1939), S. Sayısı: 1.

Antlaşmanın gizli maddeleri için bkz. İsmâil Soysal, **Türkiye'nin Siyâsal Antlaşmaları (1920-1945)**, (Cilt: 1), s. 603-609.

da Birleşik Krallığı İçin" ve Türkiye Reisicumhuru,

Millî emniyetlerinin menfaati iktizâsı, mütekâbil mâhiyette bir muahede akdini ve tecâvüze mukâvemet için yekdiğerine karşılıklı yardım temin eylemeyi arzu ettiklerinden,

Murahhas olarak,

Fransa Reisicumhuru;

Büyükelçi ve Fevkâlâde Murahhas Legion d'Honneur Comandeur rütbesini hâiz Bay Réne Massigli'yi,

Majeste Büyük Britanya, İrlanda ve Denizleraşırı İngiliz Ülkeleri Kralı, Hindistan İmparatoru, "Büyük Britanya ve Şimâli İrlanda Birleşik Krallığı İçin";

Büyükelçi ve Fevkâlâde Murahhas Sir Hughe Montgomery Knatchbull-Hugessen, K.C.M.G'yi,

Türkiye Reisicumhuru;

Başvekil ve Hâriciye Vekâleti Vekili, İstanbul mebusu Bay Dr. Refik Saydam'ı tâyin eylemişler ve bu murahhaslar, usûlüne muvafık görülen salâhiyetnâmelerini teâti ettikten sonra, aşağıdaki hususları kararlaştırmışlardır:

Madde 1

Türkiye'ye karşı bir Avrupa devleti tarafından vâki bir tecâvüz neticesinde, Türkiye bu devletle muhasamata giriştiği takdirde, Fransa ve Birleşik Krallık fiilen Türkiye Hükûmeti ile teşriki mesâî edecekler ve ona yedi iktidârlarında olan bütün yardım ve bütün müzâhereti ifâ eyleyeceklerdir.

Madde 2

A) Bir Avrupa devleti tarafından vâki olup, Akdeniz mıntıkasında Fransa ve Birleşik Krallığın karışacakları bir harbe müncer olan bir tecâvüz hareketi hâlinde, Türkiye, fiilen Fransa ve Birleşik Krallık ile teşriki mesâî eyleyecek ve onlara yedi iktidârında olan bütün yardım ve bütün müzâhereti ifâ eyleyecektir.

B) Bir Avrupa devleti tarafından vâki olup, Akdeniz mıntıkasında Türkiye'nin karışacağı bir harbe müncer olan bir tecâvüz hareketi hâlinde, Fransa ve Birleşik Krallık, fiilen Türkiye ile teşriki mesâî edecekler ve ona yedi iktidarlarında olan bütün yardım ve müzâhereti ifâ eyleyeceklerdir.

Madde 3

Fransa ve Birleşik Krallık tarafından 13 Nisan 1939 târihli beyannâmeleri ile Yunanistan ve Romanya'ya verilen garantiler mer'iyet mevkiinde kaldığı müddetçe, bu iki garantiden biri veyâ diğeri hasebi ile Fransa ve Birleşik

→

Krallık muhasamata giriştikleri takdirde, Türkiye, fiilen Fransa ve Birleşik Krallık ile teşriki mesaî eyleyecek ve onlara yedi iktidârında olan bütün yardım ve bütün müzâhereti ifâ eyleyecektir.

Madde 4

Fransa ve Birleşik Krallık, birine veyâ diğerine karşı, ikinci ve üçüncü maddeler hükümleri mahallî tatbik bulmaksızın, bir Avrupa devleti tarafından vâki bir tecâvüz neticesinde, bu devletle muhasamata giriştikleri takdirde, yüksek akit taraflar derhâl istişârede bulunacaklardır. Ancak şurası mukarrerdir ki, Türkiye, böyle bir hâlde, Fransa ve Birleşik Krallık hakkında hiç değilse hayırhahâne bir bitaraflık muhafaza edecektir.

Madde 5

Yukarıdaki üçüncü maddenin hükümlerine halel gelmemek üzere,

A) Gerek bir Avrupa devleti tarafından, yüksek akit taraflardan biri hükûmetinin, tecâvüze karşı, kendi muvafakati ile istiklâl veyâ bitaraflığını muhafazaya yardımı taahhüt eylediği bir Avrupa devletine karşı ikâ edilen tecâvüz hâlinde,

B) Gerek bir Avrupa devleti tarafından ikâ edilen ve diğer bir Avrupa devleti aleyhine müteveccih bulunmakla berâber, yüksek akit taraflardan biri hükûmetinin fikrince kendi emniyeti için bir tehdit teşkil eden bir tecâvüz hâlinde, yüksek akit taraflar, müessir görülecek her müşterek harekete teşebbüs etmek üzere derhâl istişârede bulunacaklardır.

Madde 6

Bu muahede, hiçbir devlet aleyhine müteveccih değildir. Hedefi, tecâvüze karşı koymak için, Türkiye, Fransa ve Birleşik Krallığa, lüzum hâsıl olursa, karşılıklı bir yardım ve müzâheret temin eylemektir.

Madde 7

Bu muahedenin hükümleri, Türkiye ile diğer iki yüksek akit taraftan her biri arasında iki taraflı taahhüt olarak da mûteberdir.

Madde 8

Yüksek akit taraflar, bu muahedenin tatbiki neticesi olarak muhasamata girişmiş bulunurlarsa, ancak müşterek bir mutâbakatla mütâreke veyâ sulh akdedeceklerdir.

Madde 9

Bu muahedenâme tasdik edilecek ve tasdiknâmeler mümkün olan sü-

→

ratle ve aynı zamanda Ankara'da tevdi olunacaktır.

Muahede, bu tevdi târihinde mer'iyete girecektir.

Bu muahede, onbeş senelik bir müddet için akdedilmiştir.

Yüksek akit taraflardan hiçbiri muahedeye nihâyet vermek arzusunda olduğunu mezkûr müddetin inkızâsından önce altı ay evvel diğer iki tarafa tebliğ etmezse, muahede beş senelik yeni bir müddet için kendiliğinden temdit edilmiş bulunacak ve böylece devâm edip gidecektir.

Aşağıda imzâları bulunan murahhaslar, işbu muahedeyi, muhtevî olduğu hükümleri tasdiken imzâ etmişler ve mühürlemişlerdir.

Ankara'da, üç nüsha olarak, 1939 senesi ilkteşrininin ondokuzunda yapılmıştır.

R. Massigli H.M. Knatchbull-Hugessen Dr. Refik Saydam

Protokol No: 1

Aşağıda imzâları bulunan ve usûlüne tevfikan bu hususta salâhiyettar kılınmış olan murahhaslar, bugünkü târihli muahedenâmeyi imzâsından itibâren mer'iyete koymak husûsunda kendi hükûmetlerinin mutâbık bulunduklarını müşâhade ederler.

İşbu protokol, Fransa, Birleşik Krallık ve Türkiye arasında bugünkü târihle akdedilen muahedenâmenin ayrılmaz bir cüz'ü olarak telâkki edilecektir.

Ankara'da, üç nüsha olarak, 19 ilkteşrin 1939'da yapılmıştır.

R. Massigli H.M. Knatchbull-Hugessen Dr. Refik Saydam

Protokol No: 2

Aşağıda imzâları bulunan ve usûlüne tevfikan bu hususta salâhiyettar kılınmış olan murahhaslar, Fransa, Birleşik Krallık ve Türkiye arasındaki muahedenâmeyi imzâ ettikleri sırada berveçhiâti hususta mutâbık kalmışlardır:

Yukarıda adı geçen muahedenâme mûcibince Türkiye tarafından alınmış olan taahhütler, bu memleketin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri İttihadı ile müsellâh bir ihtilâfa sürüklenmesini mûcib olacak veyâ intâç edecek bir harekete onu icbâr edemeyecektir.

İşbu protokol, Fransa, Birleşik Krallık ve Türkiye arasında bugünkü târihle akdolunan muahedenâmenin ayrılmaz bir cüz'ü olarak telâkki olunacaktır.

Ankara'da, üç nüsha olarak, 19 ilkteşrin 1939'da yapılmıştır.

R. Massigli H.M. Knatchbull-Hugessen Dr. Refik Saydam

Protokol No: 3
(Gizli)

Fransa, Birleşik Krallık ve Türkiye arasındaki antlaşma imzâlanırken, yöntemince yetkili kılınmış, aşağıda imzâları bulunan yetkili temsilciler, bu antlaşmanın beşinci maddesinin ikinci paragrafının uygulanması konusunda şu nokta üzerinde anlaşmışlardır:

Fransa ve Birleşik Krallık, bir Avrupa devletince girişilen bir askersel eylem Bulgaristan ya da Yunanistan sınırına erişir erişmez, Türkiye ile edimsel biçimde işbirliği yapmaya ve ona, istemi üzerine, ellerinden gelen tüm yardım ve desteği göstermeyi yükümlenirler.

Bu protokol, Fransa, Birleşik Krallık ve Türkiye arasında bugün bağıtlanan antlaşmanın ayrılmaz bir parçası sayılacaktır.

Ankara'da, 19 Ekim 1939'da, üç örnek olarak yapılmıştır.

R. Massigli H.M. Knatchbull-Hugessen Dr. Refik Saydam

Askersel Sözleşme
(Gizli)
(Convention Militaire)
(Metin)

Fransız Cumhuriyeti, Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı ve Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri, bugün bağıtlanan antlaşmada öngörülen durumlarda işbirliğini ve karşılıklı yardımı etkin kılmayı amaçlayan askersel önlemler üzerinde anlaşmak isteğiyle, aşağıdaki hükümleri kararlaştırmışlardır:

Madde 1

Bağıtlı yüksek taraflar, bugünkü antlaşmada öngörülen durumlardan biri ortaya çıkınca, düşmanın girişeceği eylemlerin gelişmesini, gecikmeksizin önlemek üzere, başkaca danışmada bulunmaksızın, antlaşma hükümlerini bütünüyle yerine getirecek askersel önlemleri alacaklardır.

Madde 2

Bağıtlı taraflar, başka bir devletin Balkanlar bölgesinde savaşa neden olacak bir saldırısı durumunda, eğer durum ve koşullar, Bulgaristan'ın bağıtlı taraflardan birine karşı bir eyleme katılacağını gösteriyorsa, Türkiye'nin, Bulgaristan'ı kımıldatmamak için, ortaya çıkabilecek çeşitli durum-

lara uygun askersel önlemler almasını kararlaştırmışlardır.

Yukarıdaki fıkrada öngörülen önlemlerin uygulanması sırasında, Fransa ve Birleşik Krallığın da, özdeş amaç için girişilen ortak çabaları uyumlu kılmak üzere, gereken önlemleri almaları kararlaştırılmıştır.

Madde 3

Bağıtlı taraflar, bugünkü antlaşmanın hükümlerini uygulama alanına koymayı gerektiren ve İtalya'nın düşmanca bir hareketini ortaya koyan bir uyuşmazlıkta, Oniki Ada'yı en kısa zamanda tehlikesiz bir duruma getirmenin yarârı üzerinde anlaşmışlardır.

Böylece girişilecek harekât, öbür iki bağıtlı devletin ayırabilecekleri deniz ve hava kuvvetlerinin işbirliği ile, Türk kuvvetleri tarafından yönetilecektir. Denizde ve havada üstünlüğün sağlanmasına, söz konusu adaların dışarı ile bağlantısının kesilmesine ve oradaki garnizonların hareketsiz duruma getirilmesine ilişkin önlemler, olanaklı ölçüde, bu harekâttan önce alınacaktır.

Bu harekât için kabul olunacak plânlar (emir ve komutanın düzenlenmesi, harekâtın gelişen aşamaları ve bunların hedefleri, ayrılacak kuvvetler, gerekli ulaşım araçlarının toplanması ve kullanıma hazır tutulması, gemiden çıkarma eyleminin korunması vb), işbu askersel sözleşmenin yürürlüğe konulmasından sonra ilgili Genelkurmaylar arasında yapılacak toplantılarda saptanacaktır.

Madde 4

Bağıtlı yüksek taraflar, bir üçüncü devletin *saldırısı* durumunda, onun Selâniği almasını olanaksız kılmanın ve bu bölgede ortak düşmana karşı yapılacak savunmaya başından itibâren müttefikler arası bir nitelik vermenin yarârını kabul ederler. Kuşkusuz, Yunan topraklarının savunulması temelde Yunan Ordusu'na düşmektedir.

Yunan Trakyası'nın bütünlüğü ve Türk Trakyası ile bağlantılarının korunması için alınacak önlemler konusunda, Türk Ordusu, tehdit altına girecek bölgede, ikinci maddede yazılı genel koşullara göre, yardımda bulunacaktır.

Düşmanın aşağı Adriyatik'te ve İyon Denizi'ndeki ulaşımını bozmaya yönelik olarak denizde girişilecek her eylemin, Selâniğin elde tutulması için yapılacak kara harekâtına etkin bir yardım sağlamış olacağı kabul edilmektedir.

Fransa, aşağıdaki beşinci maddede gösterilen koşullar içinde, Yakın Doğu'dan yollayacağı bir Kolordu [Corps Expeditionnaire] ile Selânik bölgesinin savunmasına başından itibâren katılmaya hazırdır.

→

Gerek Balkanlar harekât alanında, gerek[se] onun yöresindeki deniz bölgelerinde eyleme girişecek olan müttefik kuvvetleri arasında bağlantıyı kolaylaştırmak ve gösterecekleri çabaların eşgüdümünü sağlamak üzere, Fransa, Selâniğe yüksek rütbede bir asker yollamaya hazırdır.

Türk Genelkurmayı, bu kararları Yunan Genelkurmayı'na bildirmeyi; böylece, olanak bulursa, Yunan topraklarında alınacak ilk önlem ve düzenlemeleri Yunan Kurmayları ile birlikte incelemeyi kabul eder. Fransız ve İngiliz Genelkurmayları'na bu temaslardan bilgi verilecektir.

Madde 5

Türkiye, toprakları üzerinde ve Marmara Denizi'nde müttefik kuvvetler ulaşımını kolaylaştırmayı kabul eder. Söz konusu kolaylıklar, her özel durum için belirlenecek koşullar ve ivedilik sırasına göre, kara ve demiryollarının, limanların, uçak alanlarının vb. kullanılmasını kapsamı içine alır.

Bu sözleşmeyi uygulamak üzere, önceden öngörülmesi olanaklı eylemlerin biçimi, ilgili Kurmaylar arasında varılacak anlaşmaya göre, barış zamânından başlayarak belirlenecektir. Yakın Doğu'dan getirilecek birliklerin demiryolları ile Türk topraklarından taşınması için, bu birliklerin bir uçtan öteki uca bindirilmiş olacakları trenlerden yararlanmaları ve bu trenlerin daha sonra çıkış garlarına en kısa bir zamanda geri gönderilmeleri kararlaştırılmıştır.

Öte yandan, Türk makamları ile anlaştıktan sonra, müttefik kuvvetler, Türk deniz ve hava limanlarında, kendilerince kullanılmak üzere, üsler kurabilecekler ve oralarda lojistik gereksinimlerini görebileceklerdir. Bu konuda gerekli aşamalar, barış zamânından başlayarak, ilgili Kurmaylar arasında incelenecektir.

Madde 6

Bağıtlı yüksek taraflar, Romanya'ya karşı başka bir devletin saldırısı durumunda, Romanya topraklarının savunulmasının herşeyden Romanya Ordusu'na düştüğünü kabul ederler.

Bugün imzâlanan antlaşmanın hükümlerini yerine getirmek üzere, Romanya'ya yapılabilecek yardım şöyle gerçekleştirilecektir:

1) Dolaylı olarak, yukarıda ikinci madde hükmü uyarınca, Türkiye tarafından alınan askersel önlemler ve

2) Doğrudan olmak üzere, duruma göre ve olanak ölçüsünde, Fransız-İngiliz Kuvvetleri'nce...

3) Türkiye beşinci maddede yazılı olduğu üzere, kendi topraklarından insan ve gereç transitini kolaylaştıracaktır.

Madde 7

Bağıtlı taraflar, Doğu Akdeniz'de deniz harekâtının gelişmesinin Yakın Doğu'daki kara harekâtının iyileşmesi üzerinde önemli etki ve yankıları olacağını kabul ederler.

Bağıtlı taraflar, Türkiye kıyılarını düşmanın denizden gelecek sürekli eylemlerinden uzak tutmak, Ege Denizi'nde harekâtlarını korumak ve Akdeniz'in her tarafında düzenli bir deniz gidiş gelişini gerçekleştirmek için, bu denizde deniz üstünlüklerini kullanmakta ortak çıkarları bulunduğu kanısındadırlar.

Madde 8

Bağıtlı yüksek taraflar, Fransa ve Birleşik Krallık tarafından Türkiye'ye olanaklı tüm maddesel yardımın yapılmasını, bugün imzâlanan antlaşmanın uygulanması için, birlikte hareketlerinin bir gereği olarak kabul ederler.

Madde 9

Bağıtlı taraflar, işbirliklerini ilgilendirici nitelikte olup, kendi Kurmaylarının yabancı kuvvetler konusunda ellerinde bulunan her türlü haberleri, olanak ölçüsünde, birbirlerine vermeyi ve haber alma çalışmalarını birbirlerine kolaylaştıracak önlemleri birlikte almayı kararlaştırmışlardır.

Savaş zamânında girişilecek harekâtla ilgili olarak Türkiye ile Batılı müttefikleri arasında gerekli bağlantıların [liaisons] yapılması sorunu, barış zamânından başlayarak, Kurmaylar arasında bir inceleme konusu olacaktır.

Madde 10

İşbu Askersel Sözleşme, Türkiye, Fransa ve Birleşik Krallık arasında bugün imzâlanan antlaşmanın ayrılmaz bir parçası sayılacaktır.

Sözleşme, bu antlaşma ile birlikte ve özdeş koşullar içinde yürürlüğe girecektir.

Aşağıda adları yazılı yetkili temsilciler, işbu sözleşmeyi, içerdiği hükümleri kabul ederek imzâlamışlar ve kabul etmişlerdir.

Ankara'da, üç örnek olarak, 19 Ekim 1939 günü yapılmıştır.

R. Massigli H.M. Knatchbull-Hugessen Dr. Refik Saydam
A. Weygand (General) A. Wavell (General)

→

ÖZEL ANTLAŞMA
(ACCORD SPECIAL)
(METİN)

Fransa Cumhuriyeti, Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı ve Türkiye Cumhuriyeti Hükûmetleri, bugünkü antlaşmaya ilişkin olarak, Türkiye'yi ilgilendiren kimi parasal, ekonomik ya da savaş araçları teslimi üzerindeki sorunları çözmek isteği ile, aşağıdaki hükümleri kararlaştırmışlardır:

Madde 1

Fransa ve Birleşik Krallık Hükûmetleri, aşağıdaki ikinci maddede öngörülen, savaş gereçleri teslimini karşılamak üzere, Türkiye'ye 25.000.000 Sterlin'lik bir kredi açmaktadırlar.

Fransa ve Birleşik Krallık Hükûmetleri'nin gene bu amaçla Türkiye'nin emrinde tutacaklarını daha önce bildirdikleri 465.000.000 Frank'lık kredi ile 10.000.000 Sterlin'lik kredi bu paranın içine girmektedir.

Yukarıda alınan kredi yirmi yılda ödenecek ve % 4 fâizli olacaktır.

Ödeme koşulları, sonradan yapılacak bir antlaşmaya konu olacaktır. Ancak, bu antlaşmanın düzenlenmesi, aşağıdaki ikinci maddede öngörülen gereçlerin yollanmasını yavaşlatmayacaktır.

Madde 2

Fransa ve Birleşik Krallık Hükûmetleri, Türkiye'ye birinci maddenin ikinci fıkrasında sözü geçen kredilerin açılmasına konu olan gereçlerin verilmesini olanaklı en kısa zamanda sağlayacaklardır.

Birinci maddede sözü geçen krediden geriye kalanıyla alınacak gereçlerle ilgili programı saptamak üzere, Pâris ya da Londra'da en kısa bir zamanda her üç hükûmetin yetkili mümessillerinden oluşan bir komisyon toplanacaktır.

Komisyon, bu programın son biçiminin saptanmasını beklemeksizin, ivedilikle teslimi gereken gereçleri belirleyecektir. Bu amaçla, komisyon, Türkiye'nin, onun Avrupa'daki sınırlarına yakın bir zamanda yöneltilebilecek bir saldırıya etkinlikle karşı koyabilecek bir duruma hemen getirilmesi gereğini göz önünde tutacak, ayrıca Fransa ve Birleşik Krallık Hükûmetleri'nin şu sıradaki olanaklarını da hesâba katacaktır.

Madde 3

Yukarıdaki birinci ve ikinci maddelerin hükümleri, bugünkü antlaşmanın uygulanması sonucu üç hükûmet birlikte savaşa girişmiş olurlarsa, Türkiye'ye gerekli görülecek gereçlerin verilmesi için aralarında yapılabilecek antlaşmaları etkilemez.

→

Madde 4

Fransa ve Birleşik Krallık Hükûmetleri, Türkiye'ye 15.000.000 Sterlin'lik bir ödünç vereceklerdir. Bu paranın altın olarak tutarı, Fransa ve Birleşik Krallık Hükûmetleri'nce Türk Hükûmeti'ne Ankara'da teslim olunacaktır. Bu ödünç, yukarıdaki birinci maddede sözü geçen gereçlerle ilgili kredi için öngörülen süreler içinde ödenecek ve % 3 fâizli olacaktır.

Fransa ve Birleşik Krallık Hükûmetleri, bu borca ilişkin fâiz ve amortisman ödemelerinin, tütün ya da antlaşma yolu ile öbür Türk ürünleri alımında kullanılmak üzere, Türk Lirası ile yapılmasını kabul ederler.

Madde 5

Fransa ve Birleşik Krallık Hükûmetleri'nden, Fransa Hükûmeti, 1.500.000 Sterlin'in bugünkü Fransız Frangı ile karşılığı olan bir ödünç parayı ve Birleşik Krallık Hükûmeti, 2.000.000 Sterlin'e dek olan tutarı için de kliring hesâbına yazılı bulunan İngiliz ticâret alacaklarının serbest bırakılmasına öncelik tanımayı yükümlenir.

Bu istikrazlar, dördüncü maddede sözü geçen istikrâzın özdeşi fâiz ve ödeme koşullarına bağlı tutulacaktır.

Madde 6

Türkiye'nin bugünkü antlaşma uyarınca üstlendiği yükümlülükleri, ancak yukarıdaki ikinci maddenin son fıkrasında öngörülen gereçlerin kendi emrinde tutulduğu zaman ve dördüncü maddenin birinci fıkrasında ve beşinci maddenin birinci fıkrasında sözü geçen yükümlerin uygulanmasından sonra yerine getirmek zorunda olmasını, Fransa ve Birleşik Krallık Hükûmetleri kabul ederler.

Madde 7

Bu antlaşma, Fransa, Birleşik Krallık ve Türkiye arasında bugün bağıtlanan antlaşmanın ayrılmaz bir parçası sayılacaktır.

Bu antlaşma, yukarıda anılan antlaşma ile eşzamanda ve özdeş koşullar içinde yürürlüğe girecektir.

Aşağıda imzâları bulunan ve yöntemi uyarınca yetkili kılınmış olan temsilciler, işbu sözleşmenin içerdiği hükümleri kabul ederek imzâlamışlar ve onu mühürlemişlerdir.

Ankara'da, üç örnek olarak, 19 Ekim 1939 günü yapılmıştır.

R. Massigli H.M. Knatchbull-Hugessen Dr. Refik Saydam

Antlaşmaya göre, Türkiye, bir Avrupa devleti tarafından saldırıya uğradığı takdirde, İngiltere ve Fransa ile görüşmelerde bulunacak ve her iki devlet, tüm olanakları ile Türkiye'ye yardım edecekti (md. 1).

İngiltere ve Fransa, bir Avrupa devleti tarafından Akdeniz'de savaşa yol açan bir saldırıya uğrayacak olurlarsa, bu kez, Türkiye, bu devletlerle görüşerek, İngiltere ve Fransa'ya tüm olanakları ile yardım edecekti (md. 2).

Yine aynı maddeye göre, bir Avrupa devletinin saldırısı sonunda Türkiye'nin Akdeniz'de bir savaşa girmesi durumunda, İngiltere ve Fransa, Türkiye ile görüşerek, Türkiye'ye tüm olanakları ile yardım edeceklerdi.

İngiltere ve Fransa, Yunanistan ve Romanya'ya verdikleri tek yanlı garantiler nedeniyle savaşa girdikleri takdirde, Türkiye, İngiltere ve Fransa ile görüşerek, İngiltere ve Fransa'ya tüm olanakları ile yardım edecekti (md. 3).

İngiltere ve Fransa, antlaşma hükümleri dışında kalan bir Avrupa devletinin saldırısına uğrarlarsa, bu takdirde, Türkiye tarafsız kalacaktı (md. 4).

Antlaşmaya ek ikinci prokokole göre, antlaşmadan doğan yükümlülükler, Türkiye'yi Sovyetler Birliği ile bir çatışma ya da anlaşmazlığa asla sürüklemeyecekti ("Sovyet Çekincesi").

İngiltere ve Fransa, antlaşmaya ek gizli üçüncü protokol gereğince, bir Avrupa devletinin saldırısının Bulgaristan ya da Yunanistan sınırına erişmesi durumunda, Türkiye ile görüşerek, Türkiye ile işbirliği yapacaklar ve Türkiye'nin talebi hâlinde de, Türkiye'ye tüm olanakları ile yardım edeceklerdi.

Gizli Askersel Sözleşme, Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında değişik ihtimâller karşısında alınması gereken askerî önlemleri içeriyordu ve hayli ayrıntılı hazırlanmıştı.

Özel Antlaşma ise, İngiltere ile Fransa'nın Türkiye'ye yapacakları malî yardımları öngörüyordu.

Üçlü İttifak Antlaşması karşısında, Sovyetler Birliği'nin tepkisi, "Sovyet Çekincesi"ne karşın, beklenmeyen ölçüde sert olur.

Terentiev, antlaşmayı "aptallık" olarak niteler ve kısa bir süre sonra da, Sovyetler Birliği, Türkiye'ye petrol sevkini durdurur. İzvestia gazetesi ise, Türk-İngiliz-Fransız İttifak Antlaşması'nın ba-

rışa karşı yapıldığını ve müttefiklerin Türkiye'yi savaşın kenarına kadar getirdiğini yazar. Nihâyet Molotov, 31 Ekim'de, Yüksek Sovyet Meclisi önünde yaptığı konuşmada, Türkiye'yi açıkça suçlar. Molotov'a göre, Türkiye, tarafsızlığını terk etmiş ve savaşan devletler safına katılmıştı. Molotov, ayrıca, üstü kapalı olarak, Türk-Sovyet antlaşmasının olmayışını Türkiye'nin aldığı tutuma bağlıyordu. Terentiev, Moskova'ya, Türk Ordusu'nun Sovyet sınırında yığınak yaptığını bildiriyordu. Türk-Sovyet ilişkilerindeki soğuma ciddî boyutlara ulaşmıştı.[78]

Türkiye'nin Batı ittifâkı, Türk dış politikasının geleneksel tarafsızlık/askerî ittifaklardan uzak durma politikasının da sonu olacaktır.

Bu târihten sonra Türkiye, artık tarafsız olmaktan çıkacak ve Batı ittifâkı içinde bâzı askerî yükümlülükler altına girecektir.

Kesin, net ve açık tutumunu Doğan Avcıoğlu'nda bulan bir görüş, Türkiye'nin Atatürk döneminde Batıdan uzak, Sovyetler Birliği'ne yakın ve tarafsız/bağlantısız bir dış politika izlediği yolundadır.

Avcıoğlu'nun çalışmalarında[79] bu görüşün açık anlatımına rastlanır.

Avcıoğlu'na göre, Türkiye'nin Atatürk döneminde izlediği ve övülmesi gereken dış politika çizgisi, İnönü döneminde temelinden ve yerilmesi gereken biçimde değişmiştir. Bu dönemde, ki târihî dönüm noktası olarak 1939 yılı, yâni Türkiye'nin Batı ittifâkı kabul edilir, Batı yanlısı ve Sovyetler Birliği'nden uzak bir politika izlenmiştir.

Ancak bu görüşün, Türk dış politikasının hayli basitleştirilmiş, eksik ve dolayısıyla da yanlış bir anlatımı olduğu artık kabul edilmelidir.

Daha Millî Mücâdele yıllarında, yâni Batılılarla savaşıldığı bir sırada dahi, Ankara Hükûmeti'nin, İngiltere'ye karşı, İtalya ve Fransa ile daha yakın ilişkiler kurduğu, Cumhuriyetin ilk yıllarında, her ne kadar, Sovyetler Birliği ile, Millî Mücâdele yılların-

---

78 Önder, **age.** s. 33-34; Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 156-160; Krecker, **age.** s. 63-64; **Keesing's**, (1939/3772) ve (1939/3781).

79 Bkz. Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni ve Millî Kurtuluş Târihi.**

dan beri süren, yakın bir ilişki içinde olunduğu doğru ise de, Türk-Sovyet ilişkilerinin, yukarıda da anlatmaya çalıştığım süreç içinde, Batılı devletlerle daha yakın ilişkilere girilmesi yolundaki istekleri ortadan kaldırmadığı ve Lozan sonrası dış politika sorunlarının tedricen çözülmesi ile de, 1930'lu yılların başından itibâren Batılılarla olan gerek siyâsal, gerekse ekonomik ilişkilerde gözle görülür bir yakınlaşmanın meydana geldiği, hele 1930'lu yılların ikinci yarısında, söz konusu ilişkilerde görülen yakınlaşmanın, Sovyetler Birliği ile olan ilişkileri dahi gölgede bıraktığı açıkça belirtilmelidir.

Türkiye'nin Atatürk dönemindeki temel dış politikası, iyi komşuluk ilişkileri ile Balkan Paktı ve Sâdâbât Paktı gibi bölgesel savunma ittifakları kurulmasıydı.

Bölgesel savunma ittifakları kurma politikasının, Avrupa'da Birinci Dünyâ Savaşı sonrası dönemde, özellikle de 1920'li yıllarda izlenen bölgesel antlaşmalar yoluyla barışın korunması ve güçlendirilmesi politikasına uygun düştüğü de söylenebilir.

Bu açıdan bakıldığında, İnönü'nün politikasının, Türkiye'nin Atatürk döneminde, özellikle de 1930'lu yılların ikinci yarısında izlediği dış politikaya aykırı olduğu söylenemez. Hattâ tam aksine, onun tutarlı bir devâmı olduğu dahi belirtilebilir.

Türkiye, Atatürk döneminde de, İnönü döneminde de, temelde Batı tercihli bir dış politika izlemiştir.

Bu aşamada, tek-parti döneminde izlenen Türk dış politikasının alt aşamalarının birbirinden katı çizgilerle ayrılması pek de mümkün görünmüyor.

Tek-parti dönemi boyunca, dış politikada, bir farklılaşmadan çok, bir süreklilikten ve bütünsellikten söz etmek, daha uygun ve gerçekçi olacaktır.

1939 yılındaki târihsel tercih ya da târihsel dönüm noktası, aslında, çok daha önce oluşmuş ve önce Montrö Antlaşması'nda, daha sonra da Lyon Antlaşması'nda kendisini iyice belli eden bir tercihin ve karârın sonucudur.

Nitekim Baskın Oran, bir incelemesinde, bunu şöyle ifâde ediyor:

> "Bu süreç, 1939 yılında, İngiltere ve Fransa ile (Batının Batı sayılmayan ülkelerine karşı) savunma antlaşması yapılmasına dek varmıştır.

Bu antlaşma, Atatürk'ün ölümüne bağlanmamalı, tersine, onun dış politikasının savaş bulutları içinde ulaştığı kaçınılmaz bir sonuç olarak değerlendirilmelidir. (...)

Yoksa, bir hatâ olarak ve Atatürk'ün tutumundan sapmak gibi değerlendirilmemelidir."[80]

İnönü, 1 Kasım 1939'da, TBMM'nin yeni yasama yılını açış konuşmasında, durumu şöyle değerlendiriyordu:

"19 Teşrinievvelde imzâ edilen ve bu hafta içinde yüksek tasdikinize arz edilecek olan muahede de, hiçbir devletin aleyhinde olmayarak, hiç olmazsa tesirimizin yetiştiği sahada beynelmilel sulh ve emniyete hizmet etmek sûreti ile kendi emniyetimizi mâsun tutmak gayretine mâtuftur. (...)

Mâlûmunuz olduğu veçhile, Hâriciye Vekilimiz, Sovyet Hükûmeti'nin misâfiri olarak Moskova'da üç hafta kadar temas ve müzâkerelerde bulundu.

Bu müzâkerelerden eski dostumuz Sovyet İttihadı ile aramızda bugünkü mesut münâsebetlerden daha ileri bir vaziyet ifâ edecek bir antlaşma meydana geleceğini ümit etmiştik.

Neticeye varmak için iktidârımızda bulunan bütün gayreti sarf etmiş ve bir an muvaffakiyetin elde edildiği anlayışına varmıştık.

Buna rağmen, bizim menfaatimize olduğu kadar, karşı tarafın menfaatine de muvafık olduğunu zannettiğimiz neticenin istihsâli, bu defâ mümkün olamamıştır.

Bununla berâber, bilesiniz ki, iki komşu memleket arasındaki dostluk, kuvvetli esaslara müstenittir.

Bu devrin muvakkat icaplarından doğan şartlar ve imkânsızlıklar, bu dostluğu ihlâl etmemelidir.

Biz, mâzide olduğu gibi, âtide de, Türk-Sovyet münâsebetlerinin dostâne seyrini samimî olarak tâkip edeceğiz."[81]

---

80 Baskın Oran, "Atatürk'te ve Günümüzde Bağımsızlık ve Batılılaşma Kavramları", **Siyâsal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Atatürk Özel Sayısı, Cilt: XXXVI, No: 1-1, (Ocak-Aralık 1981), s. 205-206.

Atatürk döneminin Hâriciye Vekili Tevfik Rüştü Aras ise, tamâmen aksi görüştedir.

Aras, Türkiye'nin bu dönemde Balkan Paktı'na önem vermediğini, oysa Balkan Paktı'nın genişletilmesi ve güçlendirilmesiyle, Mihver devletlerinin Balkanlar'a inmesinin olanaksız kılınabileceğini ve savaşın Balkanlar'dan uzak tutulmasının da bu sûretle mümkün olabileceğini belirttikten sonra, Türk-Sovyet ilişkilerinde meydana gelen soğumanın da, Moskova'nın tutumuna karşın, düzeltilmesinin mümkün olduğunu savunuyor. Bkz. Tevfik Rüştü Aras, **Görüşlerim**, (2 Cilt).

81 **TBMMZC**, Devre: 6, İçtimâ: 1, Cilt: 6, 1. İnikat, (1.11.1939); **Keesing's**, (1939/3792).

Üçlü İttifak Antlaşması, 8 Kasım'da, TBMM tarafından da onaylanır.[82]

Saraçoğlu, TBMM'de yaptığı konuşmada, antlaşmayı, üstü kapalı olarak Moskova'yı da yanıtlayarak, şöyle değerlendirir:

> "Kim ne derse desin... Bu muahede, sulha hâdimdir ve tamâmen hüsnü niyet eseridir. (...)
>
> Bu muahedeyi bizim için yalnız askerî ve siyâsî bir vesika telâkki etmek aslâ doğru olmaz...
>
> Bilakis, doğru olan telâkki şudur ki, bu siyâsî vesikalar, milletimiz için siyâsî ve askerî sahalarda olduğu kadar, içtimâî ve iktisâdî sahalarda dahi uzun, mesut ve verimli bir devreye esaslı bir başlangıç teşkil edecektir."[83]

Kasım ayı sonunda Sovyetler Birliği'nin Finlandiya'ya savaş ilân etmesi üzerine Türkiye'nin endişeleri daha da artacaktır.

İngiltere ve Fransa İle İktisâdî Görüşmeler ve Antlaşmalar

İktisâdî, ticârî ve mâlî ilişkiler yeterince gelişmeden, siyâsî ve askerî ilişkilerde de gereken yakınlaşma sağlanamazdı. Nitekim Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile olan ekonomik ilişkileri, her zaman siyâsal ilişkilerinin gelişmesine paralel olmuştur.[84]

Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile ekonomik ilişkilerinin gelişmesi, siyâsî ilişkilerinin gelişmesinden çok daha güçtü. Çünkü, Türkiye'nın dış ticâreti, uzun yıllardan beri, Orta Avrupa devletle-

---

82 "Türkiye Cumhuriyeti İle Fransa Cumhuriyeti ve İngiltere Krallığı Arasında Ankara'da İmzâlanan Üç Taraflı Yardım Muahedesi İle Merbutlarının Tasdikine Dâir Kânun Lâyihası", 354 üyenin ittifâkı ile kabul edilirken, 69 üye de toplantıda bulunmayacaktır. **TBMM ZC**, (aynı yerde), (1.11.1939).

Glasneck, Batılı devletlerin, Üçlü İttifak Antlaşması'nı, Türkiye'nin Almanya'ya karşı savaşa gireceğinin değil, fakat Türkiye'nin Mihver devletleri yanında yer almayacağının garantisi olarak değerlendirdiklerini kendi yorumu olarak belirtiyor. Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 51.

Ayrıca bkz. **Keesing's**, (1939/3795).

83 **TBMM ZC**, (aynı yerde), (1.11.1939).

84 Jivkova, **age**, s. 55, 123-125 ve 145-146; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 30-31; Ataöv, **age**, s. 66-69.

rine, bu arada büyük ölçüde Almanya'ya bağlanmıştı. Bu durum Türkiye tarafından İngiltere'ye değişik zamanlarda ve sık sık önemle hatırlatılmıştı. İngiliz Mâliye Bakanı'nın 1939 yılının Nisan ayında Ankara'yı ziyâreti de bu girişimlerin bir sonucu sayılmalıdır. Ancak bu görüşmelerden somut bir sonuç alınamayacaktır.

Türk-İngiliz iktisâdî ilişkilerinin gelişmesi sanıldığı kadar kolay ve basit değildi.

Türk-İngiliz dış ticâretinin sürekli gerileme içinde olduğu unutulmamalıdır. 1924-1936 yılları arasında Türkiye'nin toplam ithâlâtında İngiltere'nin payı % 17.7'den % 6.6'ya kadar düşerken, ihrâcâtındaki payı % 14.7'den % 5.4'e düşmüştü. Türk-Fransız dış ticâreti de daha farklı değildi. İngiltere ve Fransa, doğal olarak, doğrudan kendi sömürgelerinden mal almayı tercih ediyorlardı. Ayrıca, sorunu daha büyük boyutlara ulaştıran bir başka konu da, Türkiye'nin tarımsal ihraç ürünlerine yüksek fiyat ödeyen Almanya'nın ticârî rekâbetiydi.

Diğer yandan, kliring antlaşmaları ile yürüyen Türk-İngiliz dış ticâretinde İngiltere'nin sürekli ihrâcât fazlalığı kendisini hemen belli ediyordu. 1937-1938 yıllarında Türkiye'nin toplam ithâlâtında İngiltere'nin payı % 6.2'den % 11.2'ye kadar çıkacaksa da, İngiltere'nin Türkiye'den ithâlâtında herhangi bir yükselme olmayacak, hattâ düşme bile görülecektir.

Türk-Amerikan dış ticâreti de hemen hemen aynı durumdaydı. 1936 yılında Türkiye'nin toplam ithâlâtında ABD'nin payı % 9.7 iken, bu oran 1937 yılında % 15.1 olmuştu. ABD'nin Türkiye'ye ihrâcâtı, 1938 yılının ilk dört ayında 7.400.000 TL idi. Bu rakam, 1937 yılının ilk dört ayında yalnızca 3.900.000 TL olmuştu. Fakat Türkiye'nin ABD'ye ihrâcâtı, aynı dönemde, 4.600.000 TL'den 2.600.000 TL'ye kadar gerilemişti.[85]

İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi K-Hugessen, Türkiye ile bir ittifak antlaşması imzâlanması için, Türkiye'nin Batılı devletlerle olan ekonomik ilişkilerinde de bir ilerleme sağlanması gerektiğini anlamıştı. Buna karşın, bu konudaki anlaşmazlıklar uzun sürecektir. Türk-İngiliz dış ticâretinde önemli bir gelişme sağlanması,

85 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 33-36.

ancak, İngiltere'nin sömürgelerinden zâten ucuza satın aldığı hammadde ve tarım ürünlerini, daha yüksek fiyat ödemeyi kabul ederek, Türkiye'den satın alması ile mümkün olabilirdi.

Kroll, Türkiye ile dış ticâretini geliştirebilmek için, İngiltere'nin konumunun son derece elverişsiz olduğunu düşünüyordu. Çünkü, Kroll'a göre, İngiltere'nin ekonomik yapısı ile Türkiye'ninki hiç uyuşmuyor ya da pek az uyuşuyordu ve bu farkı kapatabilmek için İngiltere'nin pek çok çaba harcaması gerekiyordu. Gerçekte İngiltere, Türk ihraç mallarının pek azına ilgi gösteriyordu. Ayrıca, İngiltere'nin satın almaya hazır olduğu krom, tütün, kömür ve pamuk gibi Türk ihraç malları da pahalı ve kalitesizdi. Oysa, İngiltere, bu tür malları, kendi sömürgelerinden, daha kaliteli ve ucuza elde etme imkânına sâhipti. Ancak, Kroll, bunun, gerçekte siyâsî bir mücâdele olduğunu da vurguluyordu.[86]

İttifak antlaşması için görüşmeler sürerken, İngiltere, tatmin edici bir siyâsal antlaşma için, Türkiye'ye 10.000.000 Sterlin tutarında bir kredi açılmasına karar verecektir.

Görüldüğü gibi, bu aşamada, siyâsal, ekonomik ve askerî görüşmeler içiçe girmişti.[87]

Türkiye'nin ekonomik alandaki talepleri İngiltere tarafından hiçbir zaman kabul edilmedi. Ayrıca, İngiltere, 27 Mayıs 1938 târihli kredi antlaşması gereğince verilen 16.000.000 Sterlin değerindeki kredi dışında, yeni krediler vermeye de hazır değildi.[88]

Ancak Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'nun ilânından sonra, Türkiye'nin bu konudaki talepleri daha da ısrarlı olmaya başlayacaktır.

Türk Hükûmeti'nin ısrarlı talepleri sonunda, İngiltere, nihâyet, bir savaş durumunda Türkiye'yi müttefiği olarak görmek istiyorsa, stratejik öneminden dolayı, ona gereken yardımları yapmaya karar verir. Aksi hâlde, dış ticâretinin Mihver devletlerine, özellikle de Almanya'ya olan bağımlılığı, Türkiye'yi Batılı devletlerin yanından uzaklaştırabilirdi.

---

86 Kroll, **age**, s. 94.

87 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 46-47.

88 Önder, **age**, s. 36-38.

Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında imzâlanan Üçlü İttifak Antlaşması ile bu konuda da bir anlaşmaya varılacaktır.

19 Ekim târihli antlaşma ile, İngiltere'nin 11.000.000 Sterlin'lik kısmını karşılayacağı, 15.000.000 Sterlin değerinde altın stokunun Türkiye'ye yollanması kararlaştırılır. Bu kredinin geri kalan kısmı Fransa tarafından karşılanacaktı. Nihâyet Türkiye'ye, İngiltere'nin 2.000.000 Sterlin ile katılacağı, toplam 3.500.000 Sterlin'lik bir kliring kredisi daha açılacaktı.[89]

Bu antlaşmalar ile gerçi Türkiye'nin mâlî ihtiyaçları göz önüne alınmış oluyordu. Fakat Türkiye'nin ihrâcât sorunu çözülmüş olmuyordu.

Hâriciye Vekâleti Genel Sekreteri Nûman Menemencioğlu, 1939 yılının Kasım ayında, söz konusu antlaşmalardan sonra, diğer ticârî ve mâlî sorunları da çözmek için, Londra ve Pâris'i ziyâret eder.

Menemencioğlu, bu görüşmelerde, Batılı ülkelerin büyük değer ve önem verdikleri bir krom antlaşması yapılmasını da gündeme getirir. Ancak bir krom antlaşmasının, İngiltere'nin her yıl 2.000.000. Sterlin değerinde bâzı Türk ihraç tarım ürünlerinden ithâl etmesine bağlı olduğunu da vurgular.[90]

Türkiye ile Batılı devletler arasında, 8 Ocak 1940 târihinde, gizli bir krom antlaşması imzâlanır.[91]

Antlaşmaya göre, İngiltere ve Fransa, iki yıl için, 1940 ve 1941 yılları için, Türkiye'de üretilen kromun tümünü ve Türkiye'nin o anda elinde bulunan kromun yine tümünü satın alacaklardı. Belirtmek gerekir ki, Türkiye'nin bu sıradaki yıllık krom üretimi âzamî 250.000 tondu. Krom, İngiltere ve Fransa arasında onbire dört oranında paylaşılacaktı. Buna karşılık, Batılı devletler, Türkiye'den kurutulmuş meyve alacaklarını garanti ediyorlardı.

---

89 Önder, **age**, s. 40; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 48; **OTDP**, s. 151; **Keesing's**, (1939/3883).

Türkiye ile İngiltere arasında, 3 Şubat 1940 târihinde, yeni bir ticâret antlaşması daha imzâlanacaktır. **Keesing's**, (1940/3911).

90 Önder, **age**, s. 41; **Keesing's**, (1939/3812).

91 Önder, **age**, s. 41-42.

Diğer yandan, İngiltere'nin, söz konusu antlaşma ile, Türkiye'nin bâzı ihraç ürünlerinin Almanya'ya satılmasının yasaklanması yönündeki talebi, Türkiye tarafından red edilecektir.[92]

Bu antlaşma, iktisâdî alanda Alman rekâbetine karşı kıyasıya giriştiği mücâdelede, İngiltere'nin ilk önemli zaferi olacaktır.

Yine bu antlaşma sâyesinde, Türkiye'nin toplam ithâlâtında İngiltere'nin payı 1939 yılında % 6.25 iken, 1940 yılında % 14'e yükselir. Aynı dönemde Türkiye'nin toplam ihrâcâtında İngiltere'nin payı % 5.73'ten % 10.36'ya kadar çıkar. Ancak, 1940 yılı başında, Türk-İngiliz dış ticâretinde, İngiltere, hâlâ 2.000.000 Sterlin fazla veriyordu.

Ayrıca, Türkiye'nin ABD'ye ihrâcâtında da bir artma olmamıştı. Aksine, Türkiye'nin 1939 yılında ABD'ye ihrâcâtı 11.700.000 Dolar iken, bu miktar 1940 yılında 7.400.000 Dolar'a kadar gerilemişti.[93]

İngiltere ve Fransa İle Askerî Görüşmeler ve Antlaşmalar

İngiltere ve Fransa ile Batı ittifâkı içinde birleşen Türkiye, gerek ittifak antlaşması öncesinde, gerekse sonrasında Batı ile daha yakın askerî ilişkiler kurmak istiyordu.

Henüz Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu ilân edilmeden kısa bir süre önce, Orta Doğu'daki Fransız Orduları Komutanı General Weygand, Ankara'yı ziyâret eder ve bâzı görüşmelerde bulunur.[94]

General Kâzım Orbay başkanlığında bir Türk askerî heyeti 7 Haziran'da Londra'ya giderken, bir İngiliz askerî heyeti de 15 Haziran'da Ankara'ya gelir.[95]

---

92 Önder, **age.** s. 41; Glasneck, **Türkei und Afghanistan,** s. 48; **Keesing's,** (1939/3878).

93 Önder, **age,** s. 41-42; Glasneck, **Türkei und Afghanistan,** s. 55; Krecker, **age.** s. 55-56.

94 **Ulus,** (2.5.1939); **Keesing's,** (1939/3772).
General Weygand, 5 Mayıs'ta Türkiye'den ayrılacaktır. **Ulus,** (4.5.1939).

95 **Ulus,** (3.6.1939) ve (16.6.1939).

Bu arada, "İngiliz-Türk-Leh kurmay subaylarının toplantıları Londra'da sürüyor"du.[96]

General Hutzinger başkanlığında bir Fransız askerî heyeti 18 Temmuz'da Ankara'ya gelir ve on gün süreyle bâzı görüşmelerde bulunur.[97]

İngiliz Deniz Kuvvetleri'ne âid Warspite zırhlısı ile iki destroyer 1 Ağustos'ta İstanbul'u ziyâret ederken, yine İngiliz Deniz Kuvvetleri'nden Malaya zırhlısı da İzmir'i ziyâret eder. İngiltere'nin Akdeniz Donanması Komutanı Amiral Cunningham, yaklaşık bir hafta İstanbul'da kalır ve bu sırada Ankara'ya da gelerek, bizzat İnönü ile de görüşür.[98]

Eylül ayı sonunda ise, yine General Kâzım Orbay başkanlığında bir Türk askerî heyeti, önce Londra'ya gider ve bir süre sonra da Pâris'i ziyâret eder.

Bu arada, İngiltere ve Fransa'nın Orta Doğu Orduları Komutanları General Wavel ile General Weygand birlikte Ankara'ya gelirler.[99]

Görüldüğü gibi, askerî ilişkiler, dönem boyunca önemini korumuştur.

İngiltere'nin Türkiye'yi Almanya'nın ekonomik etkisinden kurtarması ve Türkiye'nin askerî gücünü desteklemesi, onu yeterli ölçüde askerî malzeme ve kredi ile desteklemesine bağlıydı.

Türkiye'nin modern silâhlarla donatılmış 20 tümen kurulması için talep ettiği askerî malzeme, Londra tarafından, gerek İngiltere'nin bu miktarda malzeme sağlayacak durumda olmadığı, gerekse sevkiyâtın yıllarca süreceği gerekçesi ile, red edilmişti.

Bununla birlikte, 19 Ekim târihli Üçlü İttifak Antlaşması gereğince, Türkiye, askerî malzeme sağlamak için, İngiltere ile Fransa'dan, İngiltere'nin 16.000.000 Sterlin'lik kısmını karşılayacağı,

---

96 **Ulus**, (22.6.1939); **Keesing's**, (1939/3709) ve (1939/3812).

Fâlih Rıfkı Atay, bu sırada, Ulus gazetesinde, "Londra Mektupları" adlı yazı dizisine başlamıştı. **Ulus**, (21-30.6.1939).

97 **Ulus**, (18.7.1939).

98 **Ulus**, (2.8.1939) ve (4.8.1939).

99 **Ulus**, (1.10.1939), (19.10.1939) ve (23.11.1939); **Keesing's**, (1939/3812).

toplam 25.000.000 Sterlin tutarında bir kredi almayı başaracaktır.[100]

Ancak antlaşmada yer alan değerde askerî malzemenin Türkiye'ye sevk edilip edilemeyeceği ayrı bir sorundu. Çünkü, bu sırada, İngiltere ve Fransa fiilen savaştaydılar ve askerî malzemeye herşeyden önce kendilerinin ihtiyâcı vardı. Batılı devletlerin, Türkiye'yi askerî yönden yeterince destekleyebilecekleri ölçüde askerî malzemeye sâhip olup olmadıkları ise, ayrı bir sorundu.

Görüşmeler sırasında İngiltere, bâzı siyâsal konuları da gündeme getirmeye çalışmıştı. Türkiye ise, bu talepleri oyalayıcı bir tutum içine girmişti. Örneğin, İngiltere'nin "Sovyet Çekincesi"ni antlaşma metninden çıkarmak istemesine karşılık, Menemencioğlu, Türkiye'nin bunu, ancak askerî bakımdan istediği ölçüde teçhiz edildiği takdirde kabul edebileceğini belirtmişti.[101]

Bakû Plânı

Türkiye ile Batılı devletler arasında bu dönemde yakın askerî ilişkilere ve işbirliği çabalarına en iyi örnek, hiç kuşkusuz, Bakû Plânı'dır.

Bakû Plânı, Sovyet-Fin savaşı sırasında (1939-1940) oluşturuldu.

Bu dönem, Sovyet-Alman işbirliğinin en yüksek noktasına eriştiği, Sovyetler Birliği'nin Almanya'ya, başta petrol olmak üzere, savaş için can alıcı önemde çeşitli maddeler sağladığı ve Batılı devletlerle Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin tamâmen koptuğu bir dönemdi.

İngiltere ile Fransa, savaşı bir an önce bitirmenin yolunun, Almanya'yı malzemesiz ve hammaddesiz bırakmaktan, yâni geniş bir ablukadan geçtiğinin bilincindeydiler. Almanya, yakınındaki petrol alanlarından, yâni Romanya'daki Ploesti ve Sovyetler Birliği'ndeki Bakû petrol bölgesinden uzak tutulmalıydı. Bakû Plânı, Almanya ile birlikte Sovyetler Birliği'ni de zayıflatmaya yönelikti.

---

100 Önder, **age**, s. 40; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 48; **ÖTDP**, s. 151.

101 Önder, **age**, s. 41.

Bakû Plânı, çok yönlü bir tasarıydı.

Öncelikle, Bakû petrol alanlarının tahribi ile Almanya artık bu petrol bölgesinden yararlanamayacaktı. İkinci olarak, plân gereğince, Kafkasya bölgesindeki Bakû ve Batum gibi petrol alanları hava saldırısı ile tamâmen tahrip edilecek ve nihâyet Kafkasya'daki İslâm dinine mensup nüfûsun ayaklanışı da desteklenecekti. Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Massigli, Sovyetler Birliği'nde yaşayan tüm Türklerin katılacakları bir Büyük Tûran plânı yapıyordu.

Massigli, 11 Şubat 1940 târihinde kaleme aldığı bir raporunda, bu tür bir düşüncenin Türk Hükûmet çevrelerinde henüz yankı bulmadığını, fakat eğer Türk Hükûmeti Sovyetler Birliği'nin zayıflığı konusunda iknâ edilebilirse, bu takdirde, tutumunun değişebileceğini yazıyordu.

Finlandiya'nın Budapeşte Büyükelçisi Talas, 1940 yılının Ocak ayında Ankara'ya gelmiş ve Türk Hükûmeti'ni Sovyetler Birliği'ne saldırması ve Sovyet egemenliğinden kurtulmayı bekleyen milyonlarca Müslümanı özgürlüğüne kavuşturması için iknâ etmeye çalışmıştı. Bu girişim, bâzı Ordu çevrelerinde ve aydınlar arasında yankı bulmuştu. Ancak söz konusu aydınlar bir süre sonra tutuklanmışlardı.

Diğer yandan, İngiltere, bu konuda Fransa'nın görüşlerine tam anlamı ile katılmıyordu.

Bakû petrol bölgesine yapılacak bir hava saldırısı için Türkiye'nin Diyarbakır ya da Erzurum ya da Sûriye veyâ Irak'ta bulunan hava alanlarından birinin kullanılması gerekiyordu. Ancak Sûriye ya da Irak'taki hava alanlarından kalkan uçaklar bile Türk ve/veyâ İran hava sahasını kullanmak zorundaydılar.

Massigli, muhtemelen bu aşamada, Türk Hükûmeti'ne Bakû Plânı'ndan söz etmeyi uygun bulmuş olmalıdır. Çünkü, Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması göz önüne alındığında, Ankara'nın bu tür bir davranışa göz yummayacağı biliniyordu. Aksi yönde alınacak bir tutum, ancak Sovyetler Birliği ile doğrudan bir çatışma anlamına gelirdi.

Massigli'nin düşündüğü ve öngördüğü biçimde, Türk Hükûmeti ile resmî bir görüşme hiçbir zaman gerçekleşmeyecek, dolayısıyla da Türkiye, Bakü Plânı'ndan hiçbir zaman resmen haber-

clâr edilmeyecektir. Haber, Ankara'ya gayri resmî olarak iletilecektir.

İngiltere, Massigli'nin plânını onaylar ve 1940 yılının Şubat ayında Boğazlar'ı İngiliz ve Fransız savaş gemilerine açması konusunda Türkiye'den kesin söz almak isterse de, bu girişimlerinden bir sonuç alamaz.

Diğer yandan, Massigli ile Saraçoğlu arasındaki bir görüşmede, Bakû Plânı yeniden gündeme gelir ve Massigli, Saraçoğlu'na, açıkça, Bakû'ya yapılacak bir hava saldırısı için Sûriye ya da Irak'taki hava alanlarından savaş uçaklarının kalkacağını ve bu nedenle de Türk ve/veyâ İran hava sahalarının kullanılmasının zorunlu olduğunu açıklar.

Bu açıklama karşısında Saraçoğlu'nun yanıtı ilginç olur ve Saraçoğlu, Massigli'ye, zorluk çıkaranın İran mı olduğunu sorar. Bu üstü kapalı imâ, Massigli tarafından Türk Hükûmeti'nin Bakû Plânı konusundaki resmî onayı olarak kabul edilir.

Oysa Saraçoğlu'nun yanıtı daha ziyâde oyalayıcı nitelikteydi. Ancak plâna karşı bir hoşgörü anlamına da geliyordu. Görünen oydu ki, Türk Hükûmeti, Bakû Plânı'na resmen izin ve destek vermeyecek, plândan tamâmen habersizmiş gibi davranacak ve plânın uygulanmasına karşı çıkmayarak, hava sahasının kullanılmasına gözyumacaktı.[102]

Nitekim bu sırada Türkiye ile Batılı müttefikler arasındaki askerî ilişkiler de hayli yoğunlaşmıştı.

Orta Doğu'daki Fransız Orduları Komutanı General Weygand, 16-22 Ekim 1939 ve 25-29 Ocak 1940 târihleri arasında, Ankara'yı ziyâret etmişti.

Orta Doğu'daki İngiliz Orduları Komutanı General Wavell de, Sûriye'deki Fransız Hava Kuvvetleri Komutanı General Jeannoud ve Orta Doğu'daki Fransız Hava Kuvvetleri Komutanı Michel ile birlikte, yine 16-22 Ekim 1939 ve 9-13 Mart 1940 târihleri arasında, Ankara'da, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak

---

102 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 52-54; Krecker, **age**, s. 73; Bilge, **age**, s. 149-150; Önder, **age**, s. 42-45; Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 93-97; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 100-106.

ile bâzı görüşmelerde bulunmuştu. Bu görüşmeler, Bakû Plânı ile ilgili olabilirdi.[103]

İnönü, yıllar sonra, Türkiye'nin bu tür bir girişime katılmaya hazır olmadığını ve Türk hava sahasının kullanılması yolundaki öneriyi derhâl red ettiğini önemle belirtecektir.[104]

İngitere ve Fransa, Bakû Plânı'nı Müttefik Yüksek Savaş Konseyi'ne birlikte götürmüşlerdi. Plâna göre, müttefik denizaltıları Karadeniz'de petrol ulaşımını engelleyecekler, Bakû petrol sahası tahrip edilecek ve bu arada General Weygand komutasındaki Fransız Orta Doğu Ordusu, Irak ve İran üzerinden Kafkaslar'a doğru ilerleyecekti.

Ancak önce İngiltere, daha sonra da, 1940 yılının Mart ayında, Fransa plândan vazgeçti. 1940 yılının Mart ayında plân doğrultusunda bâzı askerî hazırlıklar yapıldıysa da, bu sırada İngiliz-Sovyet görüşmeleri sürdüğünden, plânın uygulanmasına ilişkin son karar sonbahar aylarına bırakıldı.[105]

Bakû Plânı'ndan Fransa'nın yenilgisinden sonra tamâmen vazgeçilecektir.

Türk dış politikası, Bakû Plânı nedeniyle savaşın ilerleyen dönemlerinde hayli güç durumda kalacaktır. Bakû Plânı'nın Türkiye açısından önemini ileride göreceğiz.

2) "GARİP SAVAŞ" DÖNEMİNDE VE SONRASINDA TÜRKİYE'NİN BALKAN POLİTİKASI

Almanya, 1 Eylül 1939'da Polonya sınırını geçmekle Alman-Leh savaşını Orta Avrupa'da başlattı. Polonya'ya tek yanlı garanti vermiş olan İngiltere ve Fransa, Almanya'nın bu saldırısına Almanya'ya savaş ilân ederek karşılık verdiler.

Ancak Batılı müttefiklerin Alman saldırısına karşı Polonya'ya

---

103 Krecker, **aga**, s. 73/dipnot 24; Önder, **age**, s. 42-45; **Keesing's**, (1940/3962).

104 Bu konuda İnönü'nün Zehrâ Önder ile yaptığı söyleşiye bkz. Önder, **age**, s. 265-268 (ek bölüm).

105 Andreas Hillgruber, **Hitler's Strategie**, s. 55-57; Paul Leverkuehn, **Der Geheime Nachrichtendienst der Deutschen Wehrmacht im Kriege**, s. 155-156.

askerî yardımda bulunma imkânları yoktu. Polonya'nın coğrâfî konumu, bu tür doğrudan bir askerî yardımı engelliyordu. Sonuçta, Polonya kısa zamanda yenilecektir.

Artık taraflar arasında, batı cephesinde, Alman-Fransız sınırında, büyük bir askerî mücâdele bekleniyordu. Ne var ki, her iki taraf da karşıdan gelecek bir saldırı beklentisi içinde uzun bir süre savunmada kalacaktır. İşte batı cephesinde sükûnetin sürdüğü bu döneme "Garip Savaş" adı verilir.[106]

Türkiye ve Balkan Antantı

Türkiye'nin öncülük ederek 1934 yılında kurulmasını sağladığı Balkan Antantı, 1930'lu yılların sonunda, Mihver devletlerinin yoğun ekonomik, siyâsal, askerî ve kültürel/ideolojik baskısı altına girmeye başlamıştı. Oysa, Türkiye, Balkan Antantı'nı, Mihver güçlerinin Balkanlar'daki yayılma amaçlarına karşı, ortak bir güvenlik sistemi olarak görmek istiyordu.

Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğlu, 1939 yılında, Balkan Antantı'nın, Türkiye'nin arzu ettiği gibi, yeniden yapılanmasını ve güçlendirilmesini sağlamak için yeni bir girişimde bulunacaktır.

Aslında bu alanda yapılması gereken, Bulgaristan'ın da Balkan Antantı'na katılmasını sağlamaktı. Ankara'nın bu girişimi, Yunanistan ve Romanya tarafından da desteklenir. Çünkü, Romanya, Almanya ile Sovyetler Birliği'nden çekiniyordu. Bulgaristan Sovyetler Birliği ile dostluk ilişkilerine sâhip olduğu takdirde, Moskova'nın Boğazlar'a inmesini engelleyebilecek tek güç olarak Romanya kalıyordu. Sofya da, Moskova'nın yardımı ile, arzu ettiği sınır değişikliklerini gerçekleştirebileceğini düşünüyordu. Bulgaristan, Yunanistan'dan Batı Trakya'yı, Romanya'dan da Dobruca'yı istiyordu ve Balkan Antantı'na katılma koşulu olarak da bu taleplerinin yerine getirilmesini istemişti.

---

106 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 49.

"*Garip Savaş*" *teriminin* Almancası "Der Seltsame Krieg"dir. *Terimin İngilizcesi ise*, "Phoney War"dır ve "Sahte Savaş" ya da "Yalancı Savaş" anlamına gelir.

Burada "Garip Savaş" deyimini, Almancadan Türkçeye çevirerek kullandım.

Romanya Dışişleri Bakanı Gafencu Sofya ile bu konuda görüşürse de, bir anlaşmaya varılamaz. Romanya ve Yunanistan'ın Bulgaristan ile Bulgar-Romen ve Bulgar-Yunan ortak sınırları konusunda bir anlaşmaya varmalarına imkân olmadığı anlaşılır. Sofya, bu tutumundan, ancak üzerinde Moskova'nın baskısı olduğu takdirde ödün verebilirdi. Çünkü, Moskova'nın Bulgaristan üzerindeki etkisi sürüyordu.

Bir görüşme sırasında İnönü, Gafencu'ya, Balkan devletlerinin ortak çıkarları olduğunu ve Mihver devletlerinin Balkanlar üzerindeki etkisinin son derece tehlikeli sonuçlar verebileceğini belirtir. İnönü'nün amacı, Mihver devletlerinin Balkanlar'a olası bir saldırısına karşı, Balkan devletlerinin ortak bir tutum almasını sağlamaktı.

Aslında Moskova da Ankara'nın bu politikasını öncelcri tamâmen destekliyordu. Hattâ, Potemkin, 23 Nisan 1939'da, Ankara'yı ziyâret ettiği sırada, Türkiye'nin bu girişimini olumlu bulduğunu ve Moskova'nın, Bulgaristan ile Romanya arasındaki mevcut sorunların çözümünde de yardımcı olacağını belirtmişti. Bu görüş açısından, Potemkin'in, Ankara ziyâretinden hemen sonra, Sofya ve Budapeşte'yi de ziyâret etmesi, bu çerçevede değerlendirilmelidir.

Saraçoğlu Moskova'ya dâvet edildiğinde, bu dâvet, Balkan Antantı'nın, Sovyetler Birliği'nin de desteği ile, Mihver devletlerine karşı güçlendirilmesinin sağlanmasında önemli bir fırsat olarak yorumlanmıştı.[107]

Ancak Moskova'nın yaz aylarında tutumunu değiştirdiği görülecektir.

İnönü, 29 Mayıs 1939'da, CHP'nin Beşinci Büyük Kurultayı'nı açış konuşmasında, "Komşularımıza gelecek tehlikeleri, bir adım sonra bize gelecek tehlikeler gibi önlemek için, iktidârımızda olan bütün tedbirleri alacağız" diyordu.[108]

Ankara, 1939 yılının sonlarında dahi, söz konusu tehlikeyi önleyebilecek bir antlaşmaya varılmasından ümitliydi. Menemenci-

---

107 Önder, **age**, s. 46-47; **Keesing's**, (1939/3576 ve 1939/3621).

108 Kop, **age**, s. 37.

oğlu, Bulgaristan'ın Balkan Antantı'na katılmasını sağlamak için, Londra ve Pâris'i ziyâret ettikten sonra, 11-13 Ocak 1940 târihleri arasında Sofya'da da bâzı görüşmelerde bulunacaktır.[109]

Bu sırada Londra, yeni bir Balkan Birliği kurulması yönündeki projeyi onaylar. İtalya'nın Almanya'nın yanında savaşa katılmasını ve Almanya ile Sovyetler Birliği'nin Balkanlar'da yayılmasını önlemek amacıyla, 1939 yılının Kasım ayı başında, Romanya Dışişleri Bakanı Gafencu'nun önerisi ve İngiltere'nin de bu öneriyi bir miktar tâdil etmesiyle, Roma, Atina, Ankara ve Budapeşte arasında bir ittifak kurulması öngörülür. Londra, bu önerinin, Ankara'nın İtalya'dan kaynaklanan endişelerini ortadan kaldıracağını düşünüyordu. Bu ittifak, Berlin ve Moskova'ya karşı olacaktı. İngiltere'nin Türkiye ile İtalya'nın yakınlaşmasını sağlamaya yönelik bu önerileri sonuçsuz kalacaktır. Çünkü, Türkiye, İtalya'ya hiç güvenmiyordu.[110]

Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'nun Balkanlar ile ilgili ve Balkanlar'da güvenliğin sağlanmasına yönelik altıncı maddesi, Balkan devletleri tarafından tepki ile karşılanır. Yugoslavya ile Romanya, deklarasyonun altıncı maddesini, Mihver güçlerini Balkanlar'a saldırmaya kışkırtacağı gerekçesi ile protesto ederler. Saraçoğlu, Gafencu'ya, deklarasyonun altıncı maddesinin Balkanlar'daki sorunlarda yalnızca Türkiye ile İngiltere arasında gerçekleşecek bir danışma ile sınırlı olduğu yolunda güvence vererek, Balkan devletlerinin bu huzursuzluğunu gidermeye çalışır. Ancak Gafencu, son girişimlerin ardında Londra'nın bulunduğuna ve İngiltere'nin Balkan politikasının egemeni olmak istediğine karar vermişti.[111]

Balkan Antantı'nda derin bir bölünme artık gözle görülür hâle gelmişti. Tüm baskılara karşın, Yunanistan, Türkiye'nin Batılı güçlerle yaptığı ittifâkın yanında yer alan tek Balkan ülkesi olacaktır. Yugoslavya ise, Türkiye'yi Balkan Antantı'ndan ayrılmakla tehdit edecek ve hattâ 1939 yılının Temmuz ayında, Türkiye'nin

109 Krecker, **age**, s. 70-71; **Keesing's**, (1940/4882). Ayrıca bkz. Ataöv, **age**, s. 69.

110 Önder, **age**, s. 53-55.

111 Önder, **age**, s. 48-49; Krecker, **age**, s. 43 ve 72.

dâhil olmayacağı, tarafsız bir Balkan Bloku kurulması için girişimlerde bulunacaktır. Böyle bir blok, Yugoslavya, Macaristan, Romanya ve Bulgaristan tarafından kurulacaktı. Fakat Yugoslavya'nın bu plânı gerçekleşmeyecektir.

Bulgaristan'ın Balkan Antantı'na katılmayacağı kesinlik kazandıktan sonra, Türkiye, Bulgaristan ile gergin ilişkilerinin yumuşamasını sağlamak üzere, 13 Ocak 1940 târihinde, Türk-Bulgar Ortak Beyannâmesi'ni kabul eder.

Beyannâmede, Ankara ve Sofya, Balkanlar'da barışın korunması konusundaki iyi niyetlerini açıklıyorlar ve birbirlerinin tarafsızlıklarına saygı göstereceklerini karşılıklı olarak garanti ediyorlardı. Yine beyannâmeye göre, Türk-Bulgar sınırındaki askerî birlikler de karşılıklı olarak geri çekilecekti.[112]

Bununla birlikte, Türk-Bulgar Ortak Beyannâmesi, Ankara ile Sofya arasındaki karşılıklı güvensizliği ortadan kaldırmaya yetmeyecektir. Örneğin, 6 Mart 1940'da, Trakya'da Türk hava sahasına giren bir Bulgar uçağı mecbûrî inişe zorlanacak, uçak ve içindeki iki subay daha sonra Bulgaristan'a iâde edilecektir.[113]

Balkan Antantı Konseyi'nin 2 Şubat 1940 târihinde yapılan toplantısında, Balkanlar'a yapılabilecek olası her türlü saldırıya karşı, ortak bir savunma plânı yapılması konusunda anlaşmaya varılır.

Bu sırada dahi Saraçoğlu, Bulgaristan'ın Balkan Antantı'na alınması için çaba harcıyordu. Hattâ, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi K-Hugessen de aynı konuda girişimlerde bulunuyordu. Ne var ki, bu çabalardan da bir sonuç alınamayacaktır.

Ayrıca, Türkiye, son bir çaba daha sarf edecek ve Yunanistan ile Bulgaristan'ın da katılımı ve ABD'nin desteği ile, üyeleri Sovyetler Birliği, İngiltere ve Türkiye'den oluşacak bir Balkan Paktı kurulmasını önerecektir. Ancak bu öneri de destek bulmayacak ve böylece yeni bir Balkan Antantı kurulması düşüncesi gerçekleşmeyecektir.[114]

---

112 **İkinci Dünyâ Savaşı Yılları (1939-1946)**, (Bundan sonra, kısaca, **Savaş Yılları** olarak anılacaktır), s. 50.

113 **Tan**, (8.3.1940); Önder, **agé**, s. 49.

114 **OTDP**, s. 151-152; Önder, **age**, s. 49-50; Krecker, **age**, s. 71-73; **Keesing's**, (1940/3911).

Türkiye ile Batılı güçler arasındaki yakınlaşma arttıkça, Balkan Antantı'nın çözülüş süreci daha da hızlanır.

Mihver devletleri ile komşu olan ülkeler, yeni oluşturulması düşünülen Balkan Paktı'nın, İngiltere'nin, Ankara aracılığı ile, Balkan politikasını belirleme amacı taşıdığı kanısına varırlar ve Mihver devletlerini kışkırtmaktan kaçındıkları için de, Türkiye'nin Balkan politikasını desteklemezler. Hattâ bu politikaya öncınli ölçüde tepki gösterirler.

Balkan devletleri, savaşın kendi ülkelerine yaklaştığını sezdikçe, Balkan Antantı'nın gereklerini bir yana bırakacaklar ve Mihver güçlerine karşı politikalarını yumuşatacaklardır.

İtalya'nın Savaşa Girişi, İngiltere ve Fransa'ya Savaş İlânı, Fransa'nın Yenilgisi ve Etkileri

"Garip Savaş" dönemi, Almanya'nın, 9 Nisan 1940 târihinde, herhangi bir direnişle karşılaşmaksızın, Danimarka'yı işgâl etmesi ve yine aynı gün Norveç sâhillerine çıkması ile sona erer.

Almanya'nın yeni saldırısı, Türk basınında Mihver devletlerine karşı olan havanın daha da olumsuz yöne kaymasına neden olur ve Türk basınında Mihver karşıtı yazılar yoğunlaşır.

Fâlih Rıfkı Atay, Ulus gazetesinde yayınlanan, "Bitaraflık Devri Geçti" adlı yazısında, Danimarka ile Norveç'in işgâl edilmelerinin, tarafsızlık politikasının Almanya'yı yatıştırmadığını açıkça gösterdiğini belirtiyor ve Avrupa kıtasındakilerin artık "bitaraf" (tarafsız) olmayıp, sâdece "gayri muharip" (savaş dışı) olduklarını vurguluyordu.[115]

Atay, Norveç'in Almanya tarafından tamâmen yenilgiye uğratılmasına az bir zaman kala, 1940 yılının Mayıs ayında, yine Ulus

---

Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, 10-14 Mart târihleri arasında, Ankara'da, İngiliz ve Fransız Hava Komutanları ile görüşür. **Keesing's,** (1940/3962).

Krecker, Balkan Antantı Konseyi toplantısında, Balkan Antantı'nın süresinin 1948 yılı başına kadar uzatılması önerisinin kabul edilmesine karşın, Balkanlar'a yönelecek olası bir saldırıya karşı ortak savunma yapılması konusunda herhangi bir ilerleme sağlanamadığını belirtiyor. Krecker, **age,** s. 71.

115 ***Ulus,*** (26.4.1940).

gazetesinde yayınlanan, "Evet Norveç'ten Bâzı Dersler Almak Lâzımdır" adlı bir başka yazısında ise, şöyle diyordu:

> "Norveç'in bir gaflete kurbân olduğu inkâr edilemez. Fakat bu gaflet, müttefiklerin tâ 1 Eylül'den biraz sonrasından beri devâm eden ikâzlarına kapılmaktan değil, bizzat Almanya'nın uyutucu ve uyuşturucu nasihatlarına aldanmaktan ileri gelmiştir.
>
> İskandinavyalılar zannetmişlerdir ki, mutlak, kat'i ve samimî bir bitaraflık, kendilerini harpten koruyabilir ve tecâvüz ihtimâline karşı hazırlanmak, tertipli bulunmak, tecâvüzden şüphe ediyor görünmek, Almanya'yı kuşkulandırıp, rahatlarının bozulmasına sebep olabilir."[116]

Ahmet Şükrü Esmer de, yine Ulus gazetesinde yayınlanan, "Norveç'ten Alınacak Dersler" adlı yazısında, "Norveç'in âkıbeti, bir defâ daha 'bitaraflık' denilen politikanın iflâs borusunu çalmıştır" diyordu.[117]

Bu tür yazı ve uyarıların, Türkiye'nin izlediği dış politikayı haklı göstermenin ötesinde, Balkan ülkelerine yönelik olduğu da açıktı. Gerçekte Türkiye, Danimarka ve Norveç gibi tarafsız devletlerin saldırıya uğramasını, Üçlü İttifak Antlaşması'nın haklılığına bir kanıt olarak değerlendirmişti.

1940 yılı başlarında Türkiye'nin müttefik devletlerle olan ilişkilerinde bir yoğunlaşma görülür.

Ocak ayının son günü, Fransız Hükûmeti'nin dâveti üzerine, bir Türk basın heyeti, Fransızların meşhur Majino savunma hattını ziyâret etmek üzere, Pâris'e gider. Türk basın heyetine, Cumhuriyet gazetesinden Nâdir Nâdi, Ulus gazetesinden Fâlih Rıfkı Atay, Akşam gazetesinden Necmettin Sadak, Tan gazetesinden Zekeriyâ Sertel, Yeni Sabah gazetesinden Hüseyin Câhit Yalçın, Anadolu Ajansı'ndan Muvaffak Menemencioğlu ve Matbuat Umum Müdürlüğü'nden Şevket Bey dâhildi.[118] Nâdir Nâdi, anılarında, Reşat Nûri Güntekin'in de heyete dâhil olduğunu belirtiyor.[119]

---

116 **Ulus**, (6.5.1940).

117 **Ulus**, (6.5.1940).

118 **Cumhuriyet**, (1.2.1940); **Nâdi**, **age**, s. 56-75.

119 **Nâdi**, **age**, s. 56-75.

Türk basın heyetinin uğurlanması dolayısıyla düzenlenen törende bir konuşma yapan Saraçoğlu, Türkiye'nin "bitaraf" değil, fakat sâdece "harb hârici" (savaş dışı) olduğunu şöyle vurguluyordu:

> "Biliyorsunuz ki, memleketimiz, mevcut muharebeler karşısında, bitaraf değil, sâdece harb hâricidir.
>
> Yine biliyorsunuz ki, bitaraf olmak veyâ harb hârici bulunmak, mütevekkilâne âkıbet beklemek demek değildir.
>
> Bitaraf olmak veyâ harb hârici kalmak demek, herhangi bir harb alevinin saçağı sarmaması için icâb eden bütün tedbirleri almak demektir ve sulh, ancak bu tedbirlerle kurtulur. (...)
>
> Eğer bir taarruza mâruz kalmazsak ve bizi taahhütlerimizi ifâya mecbur edici bir hâdise [doğmazsa], isteyerek tuttuğumuz sulh yolunda nihâyete kadar yürümeye kararlıyız."[120]

Türk basın heyeti, 8 Şubat'ta Pâris'e varır. Fransa'nın askerî tesislerini ziyâret ettikten sonra, 19 Şubat'ta Ankara'ya hareket eder.[121] Ziyâretin olumlu sonuçlarını Türk basınından da izlemek mümkündü. Gezi sonrasında Celâleddin Ezine'nin "Majino İstihkâmlarında" adlı yazı dizisi 11 Şubat'tan itibâren yayınlanmaya başlanır. Fâlih Rıfkı Atay'ın gezi izlenimlerini aktardığı yazı dizisinin adı ise, "Fransa'dan Mektuplar" olacaktır. Her iki yazı dizisinde de, Fransa'nın askerî gücü vurgulanıyordu.[122]

Mayıs ayı başında bir başka Türk heyeti de bu kez Londra'yı ziyâret edecektir. Londra'ya giden heyette Millî Müdâfaa eski Vekili Nâci Tınaz, Samsun mebusu emekli Amiral Fahri Engin, İstanbul mebusu emekli General Refet Bele, Yeni Sabah gazetesinden Hüseyin Câliit Yalçın, Ulus gazetesinden Fâlih Rıfkı Atay ve Ahmet Şükrü Esmer, Akşam gazetesinden Necmettin Sadak, Cumhuriyet gazetesinden Nâdir Nâdi, Vakit gazetesinden Âsım Us, Anadolu Ajansı'ndan Muvaffak Menemencioğlu ile Matbuat Umum Müdürlüğü'nden Şekip Engineri bulunuyordu. Başvekâlet

120 **Cumhuriyet**, (1.2.1940).

121 **Ulus**, (8, 10, 13 ve 19.2.1940).

122 **Ulus**, (24.2-3.3.1940).

Matbuat Umum Müdürü Selim Sarper de heyete dâhildi.[123] Heyet, 10 Mayıs'ta Pâris'e varır. Fâlih Rıfkı Atay, Ahmet Şükrü Esmer ve Refet Bele Londra'ya geçerler. Atay, 1 Haziran'dan itibâren Ulus gazetesinde gezi ile ilgili izlenimlerini aktaran yazı dizisine başlayacaktır. Esmer de, "Bir Seyahatin Notları" adını verdiği yazı dizisine devâm edecektir.[124]

Tam bu sırada, Türk basın heyeti henüz Pâris ve Londra'de iken, Almanya, 10 Mayıs 1940'da, Hollanda, Belçika ve Luxemburg'u işgâl etmeye başlar ve kısa zamanda bu ülkeleri tamâmen yenilgiye uğratır. Alman Ordusu, kısa bir süre sonra da, Fransa topraklarında hızla ilerlemeye başlar. Durumun çok ciddî olduğu, Fransız Doğu Orduları Komutanı General Mittelhauser'in 5 Haziran'da Ankara'yı ziyâret ederek, görüşmelerde bulunmasından da anlaşılıyordu.[125]

Fransa'nın askerî açıdan kesin yenilgisine az bir süre kala, o zamâna kadar savaşa katılmamayı tercih etmiş olan İtalya, 10 Haziran 1940 târihinde, Fransa ve İngiltere'ye savaş ilân eder.

Türkiye, zâten son zamanlarda, İtalya'nın Balkanlar'a ya da bizzat kendisine saldıracağından endişe ediyordu. Türk Ordu birlikleri, daha Nisan ayında, Adana ve İzmir'de toplanmaya başlamıştı. İzmir bölgesi ve limanı tahkim edilmişti. Bizzat İnönü, 5 Haziran'da, Trakya'yı ziyâret ederek, askerî birlikleri denetlemişti.[126]

İtalya'nın savaşa girişi, Üçlü İttifak Antlaşması hükümlerinin işlerlik kazanmasını gerektiriyor ve bu süretle de Türk dış politikasında önemli bir karârı gündeme getiriyordu.

Antlaşmanın ikinci maddesi gereğince, İtalya'nın savaşa girişi ile, savaş, bir saldırı biçiminde Akdeniz'e inmişti ve Türkiye, böyle bir durumda, tüm gücüyle müttefiklere yardım etmekle yükümlüydü.[127]

---

123 **Cumhuriyet**, (8.5.1940).

124 **Ulus**, (31.5-2.6.1940). Ayrıca bkz. Nâdi, **age**, s. 83-107; Us, **age**, s. 431-445.

125 **Ulus**, (6.6.1940).

126 Krecker, **age**, s. 82.

127 **OTDP**, s. 57-58; Önder, **age**, s. 57-58. Ayrıca bkz. Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 97-109; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 106-122; Ataöv, **age**, s. 73-76.

İngiltere ile Türkiye, 1940 yılı boyunca, İtalya'nın Balkanlar'a olası bir saldırısına karşı ortak bir tutum izleyebilmek amacıyla, birbirlerine sürekli olarak danışmışlardı.

Müttefikler, İtalya'nın kısa bir süre sonra savaşa katılacağının belli olduğu bir sırada, henüz 1940 yılının ilkbahar aylarında, Türkiye'ye, ittifak antlaşmasının gereklerini anımsatıyorlar ve yakın bir gelecekte, Türkiye'nin ittifak antlaşmasından doğan tüm yükümlülüklerini yerine getirmesi gerekebileceğini vurguluyorlardı.

Nitekim müttefik devletlerin Büyükelçileri, 1 Haziran'da, Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğlu'nu ziyâret ederler ve İtalya'nın çok yakın bir zamanda savaşa katılacağını ve böyle bir durumda, Türkiye'nin derhâl seferberlik ilân etmesi ve diğer Balkan ülkelerinin de benzer bir davranışa girmesini sağlaması gerektiğini belirtirler.[128]

*Alman Ordusu'nun savaşı artık Fransa'da sürdürdüğü bir sıra*da, müttefikler, Ankara'ya, Üçlü İttifak Antlaşması'nı anımsatacaklardır.

İtalya'nın İngiltere ve Fransa'ya savaş ilânının ertesi günü, 11 Haziran'da, İngiltere ve Fransa'nın Ankara Büyükelçileri K-Hugessen ve Massigli, Hâriciye Vekâleti Genel Sekreteri Nûnan Menemencioğlu'nu ziyâret ederler ve Üçlü İttifak Antlaşması'nın ikinci maddesinin derhâl uygulamaya konulmasını talep ederler.

Müttefikler, Ankara'dan, ayrıca, Türkiye'nin İtalya ile ilişkilerini derhâl kesmesini, genel seferberlik ilân etmesini, deniz ve hava üslerini müttefik güçlerine açmasını, İtalya'ya savaş ilân etmesini, Montrö Antlaşması'nın yirmibirinci maddesi gereğince Boğazlar'da gereken önlemleri almasını, Türkiye'de bulunan İtalyan vatandaşlarını enterne etmesini ve İtalyan bandıralı ve İtalya'ya âid gemilerle İtalyan limanlarından gelen tarafsız ülke bandıralı gemilere el koymasını da isterler.[129]

---

128 **Savaş Yılları**, s. 1-8.

129 Önder, **age**, s. 57; **Savaş Yılları**, s. 8; Barutçu, **age**, s. 94. Ayrıca bkz. Kuneralp, **age**, (Üçüncü Telgraf: 14 Haziran 1940 Târihli Genelge/İtalya'nın Harbe Girişi), s. 39-45.

Ankara, İngiltere ve Fransa'nın söz konusu taleplerini, 13 Haziran'da, resmen yanıtlar.

Saraçoğlu, müttefik devletlerin Büyükelçilerine, K-Hugessen ile Massigli'ye, Üçlü İttifak Antlaşması'na ek ikinci protokole ("Sovyet Çekincesi"ne) işâret ederek, hâli hazırdaki durumun Türkiye'yi Sovyetler Birliği ile bir çatışmaya sevk edebileceğini belirtir ve müttefik taleplerinin bu nedenle Türk Hükûmeti'nce kabul edilmediğini açıklar.[130]

> "Cumhuriyet Hükümeti, Üçlü Muahede'nin ikinci inaddesinin bilâkaydı şart tatbikinin, bugünkü ahvalde, Türkiye'yi Sosyalist Sovyetik Cumhuriyetler Birliği ile müsellâh bir ihtilâfa sevk edebileceği kanaatine varmıştır.
>
> Binaenaleyh, hükûmet, bu muahedenin aslî cüz'ünü teşkil eden iki numaralı protokolün hükümlerine istinât etmeye karar vermiştir."[131]

Müttefik devletlerin Büyükelçileri, Ankara'nın bu yanıtı karşısında, önceleri biraz sinirlenirlerse de, daha sonra, Türkiye'yi askerî bir çatışmanın içine çekmeden bir şeyler yapılıp yapılamayacağını sorarlar. Örneğin, Türkiye'nin, İtalya ile ekonomik ilişkilerini kesmek gibi ikinci dereceden önlemler alıp alamayacağını sorgularlar.

Bu sorulara karşı, Saraçoğlu'nun yanıtı, her ne kadar, Türkiye'nin müttefiklerin zaferi için dâimâ yardımda bulunacağı şeklinde olursa da, alınması istenen bu türden önlemler de, ülkeyi savaşa sürükleyebileceği gerekçesi ile, red edilecektir.[132]

Krecker, Türk Hükümeti'nin bu karârını Almanya'nın açık bir başarısı olarak değerlendiriyor.[133]

Diğer yandan, belirtmek gerekir ki, Moskova, gerçekten de bu sırada Türkiye'nin savaştan uzak kalmasını istiyordu.[134]

---

130 **Savaş Yılları**, s. 9. Ayrıca bkz. Krecker, **age**, s. 87-88; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 49; Us, **age**, s. 448-449; Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 89-91 ve 102-108; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 106-122.

131 **Savaş Yılları**, s. 9.

132 **Savaş Yılları**, s. 9-12.

133 Krecker, **age**, s. 87.

134 Önder, **age**, s. 58.

Unutulmasın ki, Sovyetler Birliği, Haziran ayında, Baltık devletlerini fiilen işgâl etmişti. Litvanya Parlamentosu 15 Haziran'da, Letonya ve Estonya Parlamentoları ise 17 Haziran'da SSCB'ye katılma kararı almışlardı. Katılma kararları, Ağustos ayının ilk haftasında SSCB tarafından da onaylanmıştı.

Moskova, bundan hemen sonra, 26 Haziran'da, Romanya'ya bir ültimatom vererek, Besarabya'yı ve Kuzey Dobruca'yı isteyecek ve Romanya da, Sovyetler Birliği'nin bu talebini derhâl kabul edecektir. Çünkü, İngiltere'nin, tek yanlı garanti verdiği Romanya'ya askerî açıdan etkili bir biçimde yardım edebilmesi için tek yol Boğazlar'dan geçiyordu ve Türkiye, müttefiklerin, Boğazlar'ın müttefik güçlerine açılması yolundaki taleplerini kabul etmemişti.[135]

Türkiye, 14 Haziran 1940'da, yâni Pâris'in Alman Ordusu tarafından işgâl edildiği gün ve Fransa'nın ateşkes istemesine sâdece iki gün kala, savaş dışı durumunu resmen açıklar.

Türkiye'nin savaşa katılıp katılmaması CHP Meclis Grubu'nda da tartışılır.

"Recep Peker, Parti Grubu'nda [CHP Meclis Grubu'nda], Rus rezervinin hükûmet tarafından kullanıldığı şekilde istimâli[nin] ahlden doğru ve dürüst olmayacağını" söyler. "Bunun üzerine münâkaşalar" olur.[136]

"Parti Grubu'nda durum" görüşülür "ve kimi ateşli milletvekilleri, imzâmızın nâmusunu kurtarmak uğruna mutlaka harbe girmemiz lüzûmundan söz" ederler.[137]

Fâik Ahmet Barutçu, anılarında, Refik Şevket İnce ve emekli General Refet Bele gibi savaşa katılma yanlısı bâzı mebusların isimlerini de veriyor.

Barutçu, anılarında, Recep Peker'in CHP Meclis Grubu'ndaki konuşmasına değiniyor ve Hikmet Bayur'un da, iki numaralı pro-

---

" Aksi görüş için bkz. Krecker, **age**, s. 87.

Krecker, Ankara'nın ittifak antlaşmasının hükümlerine uymaktan kaçınırken, Moskova'nın tepkisini pek az dikkate aldığını belirtiyor ve Türkiye'nin "Sovyet Çekincesi"ne başvurmasının bu nedenle dürüst bir davranış olmadığını kendi yorumu olarak aktarıyor. Krecker, **age**, s. 87.

135 Önder, **age**, s. 60-61.

136 Us, **age**, s. 449

137 Nâdi, **age**, s. 111.

tokolün gerekçe gösterilmesinin "çürük" olduğu konusunda Recep Peker'e hak verdiğini, fakat savaşa katılma yanlısı da olmadığını belirtiyor.[138]

Barutçu, mebusların çoğunluğunun savaştan uzak kalmak istediklerini de vurguluyor.[139]

Fâik Ahmet Barutçu, anılarında, bu karışık ve tartışmalı atmosferi şöyle anlatıyor:

> "[CHP Meclis Grubu toplantısı dağıldığında] İnönü'nün de Meclise gelmiş olduğunu öğrendik. Çankaya Köşkü'nde hoparlör düzeni vardır. Meclis görüşmeleri bu yolla oradan da izlenebilir. Anlaşılıyor ki, [İnönü], görüşmeler üzerine Meclise inmiştir.
>
> Belki Recep Peker biraz daha ileri gitseydi ve onun düşüncesine katılanlara çoğunluğun doğru düşüncesinin üstün gelmesinden kuşku duyulsaydı, partinin başkanı kimliği ile gelip, durumu ve hükûmetin karârını gerektiren nedeni kehdisi Meclise anlatacaktı. Çünkü, o kadar acele gelmişti ki, motorsikletli polislerin bile ondan sonra Meclise geldikleri görülmüştür."[140]

Döneme ilişkin anıların dikkatli bir şekilde okunmasından sonra ortaya şu sonuç çıkıyor:

CHP Meclis Grubu toplantılarında bu konuda önemli ve ciddî tartışmalar yapılmıştı. CHP içinde ve mebuslar arasında bu konuda önemli görüş ayrılıkları vardı ve hükûmetin karârına karşı çıkan mebuslar hiç de azımsanmayacak bir sayıya ulaşmıştı. Ancak, ne yazık ki, anılar, mebusların yer aldıkları taraf konusunda herhangi bir açıklıktan uzak bulunuyor.

Barutçu'nun anılarında sözünü ettiği atmosferi resmî bir belgeden, 14 Haziran 1940 târihli CHP Meclis Grubu Tebliği'nden de okumak mümkündür: "Mebuslar, müttefikler lehine harâretli tezâhürler yaptılar."[141]

---

138 Barutçu, **age**, s. 96-97.

139 Barutçu, **age**, s. 85-91 ve 95-101.

İtalya'nın savaşa katılmasına az bir süre kala CHP Meclis Grubu toplantısındaki tartışmalar için bkz. Barutçu, **age**, s. 79-81.

140 Barutçu, **age**, s.-101. Ayrıca bkz. **OTDP**, s. 152-153.

141 **Ulus**, (15.6.1940).

Başvekil Refik Saydam, 26 Haziran 1940'da, TBMM toplantısında yaptığı konuşmada, "İtalya'nın harbe girmesi üzerine hâdis olan vaziyeti, Cumhuriyet Hükûmeti etrâfı ile tetkik etmiş ve Üçlü Muahede'nin cüz'ü mütemmimi olan iki numaralı protokol hükmünü tatbike karar vererek, icâb eden tebligâtı yapmıştır. Buna nazaran Türkiye, hâli hazırdaki gayri muhariplik vaziyetini muhafaza etmektedir." diyordu.[142]

Türkiye'nin bu karârında, Moskova'nın belirsiz tutumunun olduğu kadar, ama ondan daha büyük ölçüde, batı cephesinde Alman Ordusu'nun kazandığı askerî zaferin ve Fransa'nın kısa zamanda beklenmedik çöküşünün önemli rolü olmuştu.

Aslında işin başında hiçkimse, olayların bu şekilde gelişebileceğini öngörememişti. Alman Ordusu'nun, Fransız Ordusu'nu bu denli kısa zamanda tamâmen çökertmesi, Avrupa'daki siyâsî ve askerî güç dengesini hiç umulmadık bir biçimde temelinden değiştirmesi ve Mihver güçlerinin, kıta Avrupası'nı hemen hemen tamâmen eline geçirmesi, bütün tahminleri, bu arada Ankara'nınkileri de, alt üst etmişti.

Fransa'nın yenilgisi, gerek CHP, gerekse TBMM'de, Üçlü İttifak Antlaşması imzâlandığı sırada etkinliği bir hayli fazla olduğu anlaşılan müttefik yanlısı grubun çevresini de daraltmıştı.

Açıkçası Türkiye, hiç beklemediği bir durumla karşı karşıya kalmıştı.

İşin başında, yalnızca kendi güvenliğini sağlamak için müttefiklerin yanında yer almıştı. Üçlü İttifak Antlaşması, Mihver devletlerinin Türkiye'ye saldırmasına engel olabilirdi. Ya da, hiç olmazsa, olası bir saldırı hâlinde, Türkiye yalnız kalmayacak ve yanında/arkasında müttefik askerî gücünü bulabilecekti.

Ancak durum artık tamâmen ve tam aksi şekilde değişmişti.

Türkiye, hiç de düşünmediği ve istemediği bir şeyi yapmak, askerî bakımdan yenilgiye uğramış müttefiğine/müttefiklerine yardım etmek zorunda kalıyordu. Bu da, Ankara için, neresinden bakılırsa bakılsın, savaşa girmek anlamına geliyordu.

İnönü, savaşın bu aşamasında ve Ankara açısından bu kritik

142 Savaş Yılları, s. 12.

dönüm noktasında, Türkiye'nin, aslında bir saldırıya uğramamak için katıldığı askerî pakt nedeni ile, savaşa katılmak zorunda kalmasından kaçınmak istiyordu.

İnönü, savaşa katılmayı daha başından itibâren hiç düşünmemişti ve düşünmüyordu da...

İnönü'nün politikası, Türkiye'yi, her ne pahasına olursa olsun, savaştan uzak tutmaktı.

Türkiye, bir saldırıya uğramadığı sürece, savaşa katılmayacaktı.

Çünkü, İnönü'nün gözünde, Türkiye'nin ne istediği, ne de elinden çıkmaması için korumaya çalıştığı sömürge toprakları vardı. Dolayısıyla da, herhangi bir grubun yanında bir başka gruba karşı savaşmasında herhangi bir çıkarı yoktu ve olamazdı da...

İnönü başta olmak üzere, hemen hemen tüm Türk yöneticiler, yeniden genişleme uğruna girişilen Harbî Umûmî mâcerâsını ve ülkenin/halkın çektiği acıları yakından tanıyor ve biliyorlardı. *Dolayısıyla da, bu konuda en küçük bir riske dahi girmek istememelerinden daha tabiî ne olabilirdi?*

Hedef bir kez saptandıktan sonra, şimdi artık sıra, bu stratejik hedefi başarılı kılacak taktikler düzenlemekteydi.

Savaşın ilk döneminde bu taktik "Sovyet Çekincesi" olarak belirlendi ve müttefiklere, savaşın hâli hazırdaki aşamasında, Mihver devletlerine savaş ilânının ülkeyi Sovyetler Birliği ile çatışmaya sokabileceği gerekçesi resmen iletildi.

Bu gerekçe, gerçi taktik anlamda mâzeret öne sürmekti. Ama bir gerçeklik payı da taşıyordu. İnönü, gerçekten de, Türkiye'nin, Mihver güçleri ile olası bir savaşta, Sovyetler Birliği'nin saldırısına uğrayabileceğinden ciddî olarak kaygı ve endişe duyuyordu.

Ne olursa olsun, Türkiye savaşa girmiyor ve İngiltere, aynı anda *iki müttefiğini birden yitirmiş oluyordu.*

Sonuçta, Üçlü İttifak Antlaşması'nın artık ne ölçüde geçerli olduğu, hattâ artık geçerli olup olmadığı dahi, pratikte yalnızca bir yorum sorunuydu.

Fransa'nın yenilgisinden sonra, Türkiye'nin Polonya ile ilişkilerinde de, ilk dönemin aksine, bâzı pürüzler çıkacaktır:

> "Polonya'nın iki müttefiğinden biri olan Fransa'nın yenilgisi ve İtalya'nın 10 Haziran 1940 târihinde savaşa katılması, asker çekmeyi karıştırdı. Sûriye'deki Fransız birlikleri Petain Hükûmeti'ni tanımadıkları süre-

ce, Polonyalılar karadan oraya gidebiliyorlardı. Orada, Fransız birliklerinin yanında, Polonya birlikleri de oluşturuldu. General Mittelhauser, Petain Hükûmeti'ni tanıyınca, Polonyalıları Sûriye'de toplama fikri gündemden düştü. Sâdece bir yol kaldı: Mersin'de[n] Filistin'deki Hayfa'ya... Bu târihten itibâren Polonya birlikleri orada toplanırlardı.

1940 yılı sonlarına doğru, şimdiye kadar düzgün şekilde gerçekleştirilen asker çekmede ciddî bir pürüz ortaya çıktı. Türkler, birdenbire transit vizesi vermeyi kestiler. 9 Temmuz'da 140 kişilik 'belki sonuncu' Polonya asker grubu geldi. Belgrad'da kalan 1.500 kişi Almanların eline düşme tehlikesi ile karşı karşıya kaldı.

Romanya'da birkaç bin asker, bin memur, ikibin kadar kadın [ve] çocuk bulunmaktaydı. Türklerin tutumu, Polonya Büyükelçiliği memurlarının görüşlerine göre, Almanların yaptıkları baskının neticesi olabilirdi. Elçi von Papen, baştan beri, Türkiye Hükûmeti'ni, tarafsızlık ülküsünü çiğneyip, Polonyalı askerleri enterne etmek yerine, diğer ülkelere geçirdiği için suçlamaktaydı.

Polonya makamlarının yaptıkları başvurular neticesinde, Polonyalıları Türkiye üzerinden geçirme yeniden başladı ve 1940 sonbaharının neredeyse sonuna kadar devâm etti. 2 Kasım'da Köstence'den 60 asker ile 80 sivil geldi. Ertesi gün, bir gemiyle, 260 yolcu, 4 Kasım'da 'Transilvania' gemisiyle, içinde yirmi General ve Bükreş'teki Polonya [Büyük]elçiliği ile Konsolosluğunun bütün personeli, (...) ayrıca, diğer ünlü politikacılar olan 180 kişilik grup geldi.

Romanya'yı savunmak amacıyla, Romanya'daki Polonya Askerî Ataşesi Albay Zakrzewski'nin organize ettiği özel tabur da düzenli bir şekilde Türkiye'ye çekildi.

Romenler, Besarabya'yı savaşmadan terk ettikleri için, Albay Zakrzewski, bu taburu, Bulgarlara verilmesi plânlanan Balçık tarafına çekerek, Dobruca'nın Romenlerce Bulgarlara verilmesinden yararlanmaya karar verdi. 'İyi ilişkilerim olan İstanbul'daki Bulgaristan Askerî Ataşesi ile temas kurdum. T. Machalski anlatıyor: 'Bu yörenin Bulgarlarca alınmasından sonra, 'istenmeyen' yabancılardan oluşan bu taburu İstanbul'a göndermesini ricâ ettim. Nitekim böyle oldu.

Türk makamları, askerlerin, istasyonda tren hazırlanıncaya kadar gemide kalmaları şartı ile, bireysel transit vizelerini vermekten vazgeçecek kadar dostça davrandılar. Bu şekilde askerlerin gemiden direkt olarak trene geçmeleri ve bu trenle Mersin'e, oradan [da] gemi ile Hayfa'ya geçmeleri sağlanmış oldu. Orada Polonya Karpat Tugayı'na dâhil edildiler.'

28 Nisan 1942 günü askerleri taşıyan sonuncu gemi Mersin'den Hayfa'ya gitti. Bu şekilde Polonya-Türkiye dostluğunun en güzel bölümlerinden biri kapanmış oldu. (...)

[Büyük]elçi Sokolnicki yazıyor: '35.000 askeri, resmî formaliteler ve yönetmeliklere rağmen, Fransa'ya çekmeye başardık.' Bu sayının çoğu Türkiye üzerinden geçti. Onlar, Batıdaki Polonya Ordusu'nun çekirdeği oldular. (...)

İkinci Dünyâ Savaşı sırasında Türkiye, bir sürü Polonyalıya sığınak yeri olmuştur.

Daha 1 Ekim 1939 târihinde 74 kişi Türkiye'ye geldi. Bunlardan onbiri 20 Ekim'de Fransa'ya gitti. Kalanların ne kadarı savaş boyunca Türkiye'den ayrılmadı bilinmiyor... Polonya [Büyük]elçisi'nin özel not defterinde, 22 Haziran 1940 târihine âid bir sayfada, birkaç yüz göçmen için iltica hakkı sağlandığı yazıyor. (...)

Neticede, birkaç yüz Polonyalı Türkiye'de kaldı. 11 Temmuz 1944 târihinde, bir listeye göre, 546 kişi, diğerine göre 434 kişi Türkiye'de bulunmaktaydı."[143]

Bu arada, Türkiye de bir savaş olasılığına karşı önlemler almayı ihmâl etmeyecektir:

Trakya, 12 Haziran'da yasak bölge ilân edilecek ve yabancıların Edirne'de bir geceden fazla kalmaları yasaklanacaktır. 24 Temmuz'da da ülkedeki tüm yabancıların yirmidört saat içinde en yakın polis karakoluna başvurması zorunluluğu konulacaktır. Diğer yandan, Türk Ordu birlikleri, Trakya'da, Ege bölgesinde ve Sovyet sınırında yığınak yapıyorlardı.[144]

İngiltere, Türkiye'nin "Sovyet Çekincesi" gerekçesini geri alması için Türk-Sovyet ilişkilerinin en azından yumuşatılması gerektiğini biliyordu. Londra, bu yönde bâzı girişimlerde de bulunacaktır. Çünkü, Londra, Türkiye'nin "Sovyet Çekincesi" gerekçesini, sâdece Üçlü İttifak Antlaşması'nın öngördüğü yükümlülüklerden kaçınmak için kullandığını biliyordu. Ancak İngiltere'nin bu alandaki çabaları herhangi bir sonuç vermeyecektir.[145]

İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi K-Hugessen, Haziran ayı ortasında, İnönü ile yaptığı bir görüşme sırasında, müttefik taleplerini bir kez daha gündeme getirir.

---

143 Latka, **age**, s. 71-74.

144 Turhan Aytul, "Türkiye'yi Titreten Yıllar", **Milliyet**, (2. kısım), (23.4.1979).

O sırada bu tür haberler resmen tekzib ediliyordu. Bkz. **Ulus**, (1.7.1940). Ayrıca bkz. **Keesing's**, (1940/4120).

145 **Savaş Yılları**, s. 13-25; Önder, **age**, s. 59.

İnönü'nün yanıtı ise bu kez sert olacaktır.

İnönü, Türkiye'nin İngiltere ile bir antlaşma imzâladığını, çünkü kendi güvenliğini İngiltere'nin garantisi altında gördüğünü, fakat Fransa'nın çöküşünden sonra artık bu antlaşmanın uygulanamayacağını belirtir ve ülkesinin ancak kendisine saldırıldığı takdirde, gerektiğinde müttefiklerin yardımı olmaksızın da, savaşacağını vurgular. İnönü, müttefiklerin Türkiye'nin bu tutumuna anlayış göstermedikleri takdirde, ülkesinin şimdiye kadar aldığı bütün müttefik yardımını iâde etmeye hazır olduğunu da belirtir.[146]

Müttefikler, 1940 yılının Nisan ayına kadar Türkiye'ye söz vermiş oldukları 800 makinalı tüfek yerine sâdece 200 makinalı tüfek, 350 tanksavar topu yerine sâdece 100 tanksavartopu ve 200 havantopu yerine de sâdece 100 havantopu teslim edebilmişlerdi. Teslimi için üzerinde anlaşmaya varılmış askerî malzemenin ancak yarısı teslim edilebilmişti.[147]

Fransa'nın yenilgisinden sonra, bu sırada müttefik olarak yalnızca İngiltere'nin vâr olduğunu da tabiî hatırlamak gerekir.

Türkiye'nin savaş dışı tutumu, nihâyet İngiltere tarafından da zorunlu olarak kabul edilecek ve Ankara'nın bu tutumunun Üçlü İttifak Antlaşması'na uygun olduğu açıklanacaktır.[148]

Burada bu dönemde Türkiye'nin dış politikasını tanımlayabilmek açısından önemli bir nokta üzerinde durmak istiyorum.

"Bitaraf siyâset" (tarafsız politika) ile "harb hâricî siyâset" ya da "gayri muharip siyâset" (savaş dışı politika) terimleri üzerinde dikkatle ve önemle durulmalıdır.

Çünkü aralarında önemli bir fark vardır.

Türkiye, Üçlü İttifak Antlaşması ile, dış politikadaki geleneksel tarafsızlık politikasına son vermiş ve taraf olmuştu.

Ancak savaşa katılmadığı sürece, bir müttefik olarak, "harb hâricî" (savaş dışı) tutumunu/siyâsetini sürdürmüştür.

---

146 Önder, **age**, s. 59.

147 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 52.

Buna karşılık, bâzı müttefik askerî danışmanlarının Türkiye'ye geldiği anlaşılıyor: "Pasif korunma mütehassısı Mavren ülkemizi terk ederken..." **AT**, Sayı: 77, (14.4.1940).

148 **OTDP**, s. 153; **Savaş Yılları**, s. 8-13.

Bu nedenle de, İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türk dış politikası "tarafsız" olarak değil, fakat "harb hâricî/savaş dışı" olarak tanımlanmalıdır.[149]

Aslında bu görüş, Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğlu'nun beyânında da açıkça gördüğümüz gibi, dönemin yöneticileri ve hattâ basın organları tarafından da kabul ediliyor ve sık sık atılmsatılıyordu.

Örneğin, Âsım Us, 1940 yılının kış aylarında, Vakit gazetesinde, bu konuda şunları yazıyordu:

> "Türkiye, Almanya ile harb hâlinde olan İngiltere ve Fransa ile tedâfüi mâhiyette ittifak akdetmiş olduğu için, hukûken bitaraf bir devlet sayılamaz.
>
> Fakat [Türkiye], Türk-İngiliz-Fransız yardım paktında, İngiltere ve Fransa ile birlikte harbe girmesini icâb ettirecek şartlar tahakkuk etmemiş olduğu için de, muharip değil, yalnız[ca] harb hâricîdir."[150]

İtalya'nın Yunanistan'a Savaş İlânı ve Etkileri

Türkiye'nin savaş dışı tutumu Londra'da soğukluk yaratırsa da, Balkanlar'ın güvenliği konusundaki Türk-İngiliz görüşmelerinde bir kesinti olmaz.

Daha 18 Ağustos 1940'da, İngiliz Hükûmeti, K-Hugessen'den, İtalya ile Yunanistan arasındaki olası bir savaşta, Ankara'nın Atina'ya yardım imkânlarının görüşülmesini istiyordu.

K-Hugessen'in, iki gün sonra, Saraçoğlu ile yaptığı bir görüşme sırasında, Saraçoğlu'nun, bu konunun görüşülmesi için zamânın henüz erken olduğu yolundaki yanıtı, sorunun görüşülmesinin ertelenmesine neden olur. Saraçoğlu'nun bu yanıtına karşın, K-Hugessen, Saraçoğlu'na, İtalya'nın Yunanistan'a karşı askerî hazırlıklarına ilişkin bilgi verir.

26 Ağustos tarihindeki görüşmede ise, K-Hugessen, Saraçoğlu'na, İtalya'nın Yunanistan'a saldırması durumunda, bu kez, Üçlü İttifak Antlaşması'nın üçüncü maddesine uyulmasını istemeye-

---

149 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 197; Önder, **age**, s. 264; Sehâ Meray, **Devletler Hukûkuna Giriş**, (Cilt: 2), s. 457-636.

150 **Vakit**, (4.2.1940); **AT**, Sayı: 75, (Şubat 1940).

ceklerini, İtalya'nın Fransa'ya savaş ilânı sırasında Türkiye'nin aldığı tutumunun haklı olduğunu artık kabul ettiklerini belirtir ve olası bir İtalyan-Yunan savaşında Türkiye'nin neler yapabileceğini öğrenmek istediklerini açıklar.[151]

Saraçoğlu, bu görüşmede, olası bir İtalyan-Yunan savaşında Ankara'nın nasıl bir tutum alacağının henüz belirlenmediğini, henüz bu konuda alınmış bir karar olmadığını, böyle bir karar almak için henüz yeterli bir neden de bulunmadığını belirtir ve Londra'nın talep ettiği karşı önlemlerin alınacağını bildirir.[152]

Saraçoğlu, K-Hugessen'e, İngiltere'nin talep ettiği karşı önlemlerin alınacağını, hattâ zâten alınmış olduğunu belirttikten sonra, Londra'nın, Türkiye'de deniz ve hava üsleri sağlanması, İtalya ile ilişkilerin kesilmesi ve Türkiye'nin Roma Büyükelçisi'nin geri çekilmesi yolundaki taleplerinin red edileceğini açıklar.

Türkiye, İngiltere'den gelen ısrarlı talepleri mümkün olduğunca yumuşatmaya çaba harcıyor ve bu konuda erken bir yükümlülük altına girmek istemiyordu.

Türkiye'nin bu çekingen politikasında bir ölçüde haklılık payı da vardı. Çünkü, 27 Eylül 1940 târihinde, Almanya, İtalya ve Japonya arasında Üçlü Pakt imzâ ediliyordu.[153]

İtalya, 28 Ekim 1940 târihinde, Yunanistan'a savaş ilân eder.

İtalya'nın Yunanistan'a saldırısı, Türk dış politikasında yeni bir karârı gündeme getirecektir.

İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi K-Hugessen, 29 Ekim'de, Saraçoğlu ile yaptığı bir görüşmede, Londra'nın taleplerini ısrarla bir kez daha gündeme getirir. İngiltere, Türkiye'nin hava ve deniz üslerinden yararlanmak istiyor ve Boğazlar'ın İtalyan ticâret gemilerine kapatılmasını talep ediyordu.

İngiltere'nin bu talepleri bir kez daha red edilecektir. Ankara, bu tür önlemlerin Almanya'yı kışkırtacağını ileri sürüyordu.[154]

---

151 **Savaş Yılları**, s. 25-26.

152 **Savaş Yılları**, s. 26-27.

153 Önder, **age**, s. 64.

154 Önder, **age**, s. 67; Bilge, **age**, s. 151; Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 109-116; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 122-132.

İnönü, 1 Kasım 1940 târihinde, TBMM toplantısında yaptığı konuşmada, İngiltere'nin taleplerini resmen yanıtlıyor ve Türk dış politikasını şöyle tasvir ediyordu:

> "Cumhuriyet Hükûmeti'nin hâricî siyâsetinde, geçen seneden beri, bir tebeddül vâki olmamıştır.
>
> Bunun en birinci sebebi, o siyâsetin, siyâsî istiklâl ve mülkî tamâmiyetimizin mahfûziyetini esâs tutması ve hâdisenin seyrine göre tahavvül eden *haris emeller* ile alâkadar bulunmamasıdır. (...)
>
> Bizim harb hâricî vaziyetimiz, bize karşı aynı iyi niyeti gösteren ve tatbik eden bütün devletlerle en normal münâsebetlere mâni değildir.
>
> Kezâlik, harb hâricî vaziyetimiz, bizim topraklarımızın, deniz ve hava alanlarımızın muharipler tarafından birbiri aleyhine kullanılmasına istisnâsız olarak mânidir ve biz muharebeye girmedikçe, *kat'i ve ciddî* olarak mâni kalacaktır.
>
> Son zamanlarda harb harekâtı, bâzı yeni vesilelerle, dikkate sâyan inkişâflar gösterdi.
>
> Sükûn ve selâmeti bizim için çok ehemmiyetli olan, emniyet sahâmızın içinde [olan] dostumuz ve komşumuz Yunanistan, maalesef bugün harbe sürüklenmiş bulunuyor.
>
> Bundan doğan vaziyeti, müttefiğimiz İngiltere Hükûmeti ile tetkik ve mütâlaa etmekteyiz. (...)
>
> İngiltere'nin zor şartlar içinde kahramanca bir mevcûdiyet harbi içinde bulunduğu bir zamanda, onunla olan ittifak bağlarımızın sağlam ve sarsılmaz olduğunu söylemek, benim için bir borçtur."[155]

Bu aşamada İngiltere, Türkiye ile ilişkilerini yeniden gözden geçirebilirdi. Londra'nın önünde iki seçenek vardı. Ya Mihver devletlerinin Balkanlar'a yönelik saldırısında Türkiye'nin tutumunu destekleyecek, böylece Mihver güçlerinin Orta ve Yakın Doğu'ya inmesini önleyecek ve bir yandan da, Türkiye'nin deniz ve hava üslerinden yararlanmaya çalışacaktı ya da Ankara'nın savaşa katılması için baskı yapmaya devâm edecekti.

K-Hugessen, ilk seçeneğin uygulanmasından yanaydı. K-Hugessen'e göre, müttefiklerin Türkiye'ye askerî yardımı dar ölçülerde kalmıştı ve Türkiye, geçen kez yaptığı gibi, yine iki numaralı protokolü gerekçe göstererek, savaşa katılmaktan kaçınabilirdi. Mihver devletlerinin gerek askerî, gerekse siyâsî alanda güç ka-

155 Kop, age. s. 67-69.

zandığı bir dönemde, bu tür bir baskının tehlikeli sonuçları olabilirdi. İngiliz Büyükelçisi, ayrıca, askerî yönden zayıf bir müttefiğin olası bir savaşta sâdece ayak bağı olacağına da dikkat çekiyordu. Churchill de K-Hugessen'in görüşlerini paylaşıyordu.[156]

Ancak Almanya ve İtalya'ya karşı tek başına savaşan İngiltere'nin Türkiye'ye yeterli ölçüde askerî yardımda bulunacak gücü yoktu. Türkiye de İtalya ile savaşan Yunanistan'a askerî yardımda bulunma imkânından yoksundu. Diğer yandan, İngiltere, Mihver devletlerinin baskılarına karşı koyabilmesi için, Ankara'yı her yönden desteklemek zorunda olduğunu da biliyordu. Çünkü, Türkiye'nin Mihver güçlerine karşı olası bir siyâsî ya da askerî yenilgisi, Orta ve Yakın Doğu yolunun Mihver güçlerine açılması anlamına gelecekti.

İngiltere, bütün bu nedenlerle, İtalyan-Yunan savaşı sırasında Türkiye'nin izlediği savaş dışı tutumu zorâki olarak destekleyecektir.[157]

Zâten Yunan Ordusu, kısa bir süre sonra, İtalyan Ordusu'nu önce kendi topraklarından çıkaracak ve daha sonra da İtalyan işgâlindeki Arnavutluk topraklarında ilerlemeye başlayacaktır. Yunanistan'ın İtalya karşısındaki bu aşkerî başarısı, bu dönemde, müttefikler açısından önemli bir askerî ve siyâsî kazanımdı.

İtalya'nın Yunanistan'a savaş ilân etmesi, Türkiye'ye hiçbir yükümlülük getirmeyecektir.

Gerçi Üçlü İttifak Antlaşması'nın üçüncü maddesine göre, İngiltere'nin, Ankara'dan Türkiye'nin savaşa katılmasını talep etme hakkı doğmuştu. Ancak Londra, böyle bir talepte bulunmayacaktır.

Balkan Antantı hükümleri ise, ancak bir Balkan devletinin bir başka Balkan devletine saldırısı söz konusu olduğunda işlerlik kazanabilirdi. Oysa, Yunanistan'a savaş ilân eden İtalya bir Balkan devleti değildi.

---

156 **OTDP**, s. 155; Önder, **age**, s. 66; **Savaş Yılları**, s. 30-31.

157 Önder, **age**, s. 67; **Savaş Yılları**, s. 28-29. Ayrıca bkz. Ataöv, **age**, s. 81-82; Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 109-116; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 122-132.

Diğer yandan, 1933 yılında imzâ edilmiş olan Türk-Yunan Antlaşması'na (Entente Cordiale) göre de, ancak ortak sınırlar saldırıya uğradığı takdirde, iki devlet yardımlaşma taahhüdünde bulunmuşlardı.[158]

Türkiye'nin Yunanistan'a askerî yardım yükümlülüğü bulunmamasına karşın, Ankara, Yunanistan'a bir miktar yardımda bulunacaktır. Söz konusu yardım öncelikle askerî alandaydı. Yunanistan, İtalya'nın saldırısına uğradığı sırada, Bulgaristan sınırında büyük ölçüde askerî birlik bulundurmak zorunda kalmayacaktı. Çünkü, Bulgaristan'ın Yunanistan'a olası bir saldırısında, Balkan Antantı hükümleri işlerlik kazanacak ve Türkiye, Bulgaristan'a karşı, Yunanistan'ın yanında yer alacaktı. Türkiye, böyle bir olasılığa karşı, Trakya'da 37 tümenlik bir askerî yığınak yapmıştı.[159]

Saraçoğlu da, K-Hugessen'e, Sofya, Atina'ya saldırır ya da Alman Ordusu, Bulgaristan üzerinden, Yunanistan'a saldırırsa, Türkiye'nin savaşa katılacağını açıklamıştı. Saraçoğlu, Alman Ordusu'nun Bulgaristan üzerinden Atina'ya saldırısının, Yunanistan ve Türkiye'ye ortak bir saldırı anlamına geleceğini de belirtmişti.

---

158 Krecker, **age**, s. 119; Hillgruber, **age**, s. 285/dipnot 29.

159 Önder, **age**, s. 68; Hillgruber, **age**, s. 288.

Yunanistan'a Alman işgâli sırasında da gıdâ yardımı yapılacaktır.

Kurtuluş gemisi, ilk kez, 15 Eylül 1941 târihinde, Yunanistan'a yardım malzemesi götürür. **Tan**, (16.9.1941).

Ulus gazetesinin bu konudaki haberi şöyleydi:

"Kurtuluş Vapuru Gene Yunanistan'a Gidiyor...

Yunanistan'a ikinci parti yiyecekleri götürecek olan Kurtuluş vapuru yükünü almaktadır. Vapurun yarın yola çıkması beklenmektedir. Vapur, bu defâ gene 2.000 ton yiyecek götürecektir. Yunanistan'a gönderilecek şeyler 50.000 tonu bulacağı için, bunun daha çabuk yapılması düşüncesi ile, bu taşıma işine Yunan vapurlarının da katılması kararlaştırılmıştır." **Ulus**, (13.2.1942).

Kurtuluş gemisinin 1942 yılının Ocak ayında bir kazâ sonucunda batması üzerine, yerine Dumlupınar gemisi geçecektir. **Ulus**, (22.1.1942) ve (13.2.1942).

Kurtuluş gemisi, toplam beş kez Yunanistan'a gitmişti. **Tan**, (21-22.1.1942).

Basında, Yunanistan'dan 9 ilâ 13 yaş arası bin çocuğun İstanbul'a getirileceği ve Kızılay tarafından bakılacağı yolunda haberler görülürse de, bu tür girişimlerden herhangi bir sonuç alınamayacaktır. **Ulus**, (25.4.1942).

Ayrıca, Türkiye, İtalya'nın Yunanistan'a saldırısından kısa bir süre önce, savaşa katıldığı takdirde, Moskova'dan, Sovyetler Birliği'nin tarafsız kalacağına ilişkin güvence almayı da başarmıştı.[160]

Burada ilginç olan nokta, Molotov'un, 17 Ekim'de, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi'ne, Ankara'nın aldığı bu önlemlerden Moskova'nın da memnun olduğunu açıklamasıydı.[161]

Bu karışık ortamda, 12-13 Kasım günlerinde, Berlin'de, Alman-Sovyet görüşmeleri olur.[162]

Alman-Sovyet işbirliğinin derecesi, bu görüşmeler sırasında bir kez daha görülecektir. Görüşmelerde ele alınan konuların söylenti biçiminde de olsa yayılması ve Ankara'da da duyulması, Türkiye'nin Mihver devletleri ile işbirliği içinde olan Sovyetler Birliği'nden duyduğu kuşku ve endişeleri daha da artıracaktır.

Alman-Sovyet görüşmeleri sırasında, Sovyetler Birliği Dışişleri *Bakanı Molotov, Berlin'den, Karadeniz'de bâzı ayrıcalıklar, Boğaz*lar'da üsler, Sovyet Donanması'nın Akdeniz'e rahatça açılma imkânı ve Bulgaristan ile ilgili bâzı isteklerde bulunur. Ayrıca, Moskova, Berlin'den, Kafkaslar'ın güneyinde kalan bölgenin Sovyetler Birliği'nin nüfuz alanı olarak tanınmasını istiyordu.

Ancak Berlin, bu son talep dışında, Moskova'nın isteklerini kabul etmeye ve onaylamaya hiçbir şekilde hazır değildi. Berlin, Karadeniz'in ve Kafkaslar'ın güneyinde kalan bölgenin Sovyet nüfuz alanı olarak tanınmasını onaylayabilirdi. Fakat Berlin'in, Moskova'nın Balkanlar ve Boğazlar ile ilgili taleplerini onaylaması mümkün değildi. Almanya ve İtalya, Balkanlar'ı kendi egemenlik bölgeleri olarak görüyorlardı ve Sovyetler Birliği'ni Balkanlar'dan uzak tutma konusunda anlaşmışlardı.

Molotov, Sovyetler Birliği'nin Mihver güçlerine katılması karşılığında, Boğazlar'da üsler, Karadeniz'de güvenlik bölgesi talep ediyor ve Bulgaristan ile bir pakt imzâlanmasını istiyordu. Ayrıca,

---

160 Önder, **age**, s. 67-68; Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 165; **Savaş Yılları**, s. 29.

161 Önder, **age**, s. 68.

162 **OTOP**, s. 156-157; Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 161-168; Önder, **age**, s. 70-72; Krecker, **age**, s. 101-118; **Savaş Yılları**, s. 52-53 ve 64-67.

Kafkaslar'ın güneyinde kalan bölgenin Sovyet nüfuz bölgesi olarak kabul edilmesi gerekiyordu.

Hitler ve Ribbentrop, Moskova'nın bakış açısını Balkanlar'dan çekmek ve İran körfezine kadar olan bölgeye yöneltmek için çaba harcayacaklardır. Ayrıca, Sovyetler Birliği'nin Asya kıtasında yayılması da Berlin tarafından desteklenebilirdi. Hitler, Türkiye'nin tarafsızlığının sağlanacağı konusunda da güvence veriyordu.

Ancak, Molotov, Romanya, Bulgaristan ve Türkiye üzerinde Sovyet nüfûzunun tanınması konusunda ısrâr edecektir. Ayrıca, Moskova, kâğıt üzerinde değil, fakat gerçekte, uygulamada garantiler istiyordu.

Hitler, Bulgaristan ve Romanya konusunda tâviz vermeyecek ve bunun üzerine, gerek Berlin, gerekse Moskova, Balkanlar'da bir çıkar ortaklığının kalmadığını anlayacaklardır. Hitler, Türkiye ile Boğazları Sovyet nüfûzuna bırakmak istemiyordu ve Moskova'nın bu isteklerine de rızâ göstermemişti. Çünkü, diğer yandan da, Mussolini, Hitler'e, bu konularda tâviz vermemesi için baskı yapıyordu. Hitler, Türkiye'nin savaş sonunda Almanya'nın egemenlik bölgesine gireceğinden zâten emindi.

Molotov ise, taleplerini yineleyecek ve isteklerinin, gerektiğinde askerî ve siyâsî baskılarla, yerine getirileceğinden söz edecektir. Molotov'a göre, Ankara bu talepleri kabul etmezse, Türkiye'ye karşı zor kullanmak da söz konusu olabilirdi.

Alman-Sovyet görüşmeleri, iki ülke arasında artık bir çıkar ortaklığı kalmadığını göstermesi bakımından çok önemli bir gelişme olacaktır. Görüşmeler sırasında somut bir antlaşmaya varılamaması, Alman-Sovyet çıkar ortaklığının da sonu olacak ve bu târihten itibâren Alman-Sovyet ilişkilerinde hızla kopma noktasına varacak bir soğuma dönemi başlayacaktır.

Bu noktada tekrâr etmem gerekikir ki, Alman-Sovyet görüşmelerinde ele alınan konular ve yapılan pazarlıklar, değişik ülke başkentlerine yalnızca söylenti şeklinde ulaşmıştı. Görüşmelerin ayrıntıları ise hiç bilinmiyordu. Türkiye, görüşmeler konusunda, gerek Moskova'dan, gerek Berlin'den, gerekse Londra'dan bilgi almaya çalıştıysa da, görüşmeler sırasında Türkiye hakkında neler konuşulduğunu, tam ve kesin olarak, hiçbir zaman öğrenemedi. Görüşmeler konusunda ne Moskova, ne de Berlin, Türkiye'ye res-

mî bilgi verdi. Verilen bilgiler ise, tabiatıyla, gerçeklere pek az yakındı.[163]

Mihver devletleri ile Sovyetler Birliği'nin Balkanlar üzerinde artan baskıları ve İngiltere'nin de Balkanlar'a etkili ve önemli ölçüde askerî bir yardımda bulunamaması, Balkan devletlerini, Mihver güçlerine yakınlaşma zorunluluğu ile karşı karşıya bırakıyordu. Bu durumda, Balkanlar dışından gelebilecek bir saldırıya karşı, Balkan Antantı'nın işlerlik kazanması hiç mümkün değildi.

Bu endişeli ortam içinde, Türk Hükûmeti, bâzı askerî önlemler almaya başlayacaktır.

Türk Ordu birlikleri, Sûriye sınırında, Antalya ve İzmir'de yığınak yapar. Çünkü, İtalyan ve Alman birlikleri, Fransa'nın yenilgisinden sonra, Sûriye'yi de işgâl edebilirlerdi. Hattâ İngiltere, önce bu konuda Ankara'ya başvurarak, Sûriye'yi birlikte savunmayı önermeyi düşünürse de, daha sonra, Türkiye'nin Sûriye'den geri çekileceğinden emin olamadığından, böyle bir talepte bulunmaz.[164]

ARA EK III
İKİNCİ DÜNYÂ SAVAŞI YILLARINDA TÜRK ORDUSU'NUN DURUMU

Mete Tunçay, "İkinci Dünyâ Savaşı'nın Başlarında (1939-1941) Türk Ordusu" adlı yazısında şunları yazıyor:

"Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Orduya ancak pek sınırlı olanaklar ayrılabilmişti. Fakat sonradan bu durumun savunmamızı zayıflattığı gözlemlenerek, 1928'de çıkarılan 664 sayılı yasayla bir İkmâl Planı yapılmış ve birkaç yılda harcanmak üzere, Silâhlı Kuvvetler'e, 150.000.000 [Türk] Liralık olağanüstü bir ödenek verilmiştir. 1934'de de 2425 sayılı yasayla ikinci bir İkmâl Planı yapılmış ve yine birkaç yılda kullanılmak üzere, bütçeye 70.000.000 [Türk] Liralık bir ödenek eklenmiştir. Fakat dünyâ ekonomik bunalımının süregelen etkileri yüzünden, bu girişimlerle umulan sonuçlar elde edileme-

→

163 Bilge, age, s. 152-154. Ayrıca bkz. Ataöv, age, s. 82-87.

164 Önder, age, s. 69.

miştir. Seferî kuruluş için gerekli silâh ve araç-gereçler sağlanamadığı gibi, kaynak yetersizliği nedeniyle hazerî ihtiyaçlar bile doğru dürüst karşılanamamaktaydı. 1937'de üçüncü, 1938'de de dördüncü İkmâl Plânları yapılmış, fakat Millî Savunma Bakanlığı [Millî Müdâfaa Vekâleti], Genelkurmay Başkanlığı'nın -yaklaştığı hissedilen genel savaşın âcilleştirdiği- isteklerini yine tam olarak yerine getirememiştir.

1939 yılına gelindiğinde, Kırıkkale'deki askerî fabrikalarımız, başlıca, hafif piyâde silâhları ve küçük çaplı toplarla, bunların cephânelerinin imâlâtını ve eski silâhların onarımını (tâmir, tâdil, ıslah) yapmaktaydı. (...)

1939 [yılının] Eylül ayı ortalarında, Almanya'dan (ve işgâli altındaki Çekoslovakya'dan ve Polonya'dan) alınacak savaş malzemesinin durumu şöyleydi:

I) Krupp fabrikasına ısmarlanan 10.5/52 cm'lik 28 tâne top ve mühimmâtı gelmişti. Ama 7.5/42 cm'lik 120 tâne koşulu ve 8 tâne motorlu sahra topundan, 16 koşulu ve 4 motorlusu gelmemişti. 15.55 cm'lik 20 tâne top sipârişimizin 18'i hâlâ bekleniyordu. İstediğimiz 16 tâne 7.5/60 cm'lik ve 41 tâne 7.5/50 cm'lik uçak[savar] topundan hiçbiri gelmemişti.

II) Rheinmetall fabrikasına üç partide mühimmâtıyla birlikte 378 tâne olarak ısmarlanan 3.7/50 cm'lik 56 sahra obüsü ile 3.7 cm çaplı 12 kara ve hava sahra topu gelmişti.

III) Skoda fabrikasına ısmarlanan 15/24 cm'lik 80 obüs de gelmişti. Fakat 24/28 cm'lik 12 ağır obüsten 10'u ile 21/45 cm'lik 12 topun hiçbiri gelmemişti.

IV) Bohemia fabrikasından beklenen 7.5/20 cm'lik 12 dağ topu ile 7.5/30 cm'lik 64 tâne sahrâ topu namlusu gelmemişti.

V) Zeiss fabrikasına ısmarlanan optik malzemeden 7.5/60 cm'lik uçaksavar topları için 9 tâne atış komuta aracı gelmişti. Ama 7.5/42 cm'lik sahrâ toplarına mahsus 160 tâne hava hedef dürbününden 26'sı, N cd 3 marka 34 tâne komuta âletinden 33'ü, 200 tâne Zeiss topçu teodolitinden 80'i, 7.5/40 cm'lik toplar için 2 metre kâideli 7 tâne İnver telemetrenin hiçbiri gelmemişti.

VI) Siemens fabrikasından beklenen 15/55 cm'lik toplar için 10 şâkûlî telemetre ile 10 komuta âleti ve Skoda fabrikasına ısmarlanan 21 ve 24 cm'lik toplara mahsus 12 komuta âleti gelmemişti.

VII) Ç.K.D. fabrikasına ısmarlanan 434 tâne T 6 tipi, 40 tâne T 7 tipi ve 62 tâne [de] T 8 tipi traktör gelmiş[ti]. Ama 76 tâne T 9 tipi traktörün 60'ı beklenmekteydi.

VIII) Polonya'ya ısmarlanan 670 ağır ve Çekoslovakya'ya ısmarlanan 2.000 hafif makinalı tüfek gelmemişti.

IX) Yine Almanya'dan beklenen biri 120, öteki 80 metrelik iki köprü cü kolu da gelmemişti.

→

Bunların artık geleceği de yoktu. (...)

Silâhlı Kuvvetlerimizin gereksinmelerini karşılamak amacıyla müttefiklerden 25.000.000 İngiliz Liralık [Sterlin] bir askerî kredi elde edilmiştir. (...)

Talep edilen silâh ve araç-gereçlerin çokluğu, bunun krediye dayalı bir satış işleminden çok, bir askerî yardım niteliğinde olduğunu gösteriyor. Örneğin, hava birlikleri için, yağı-yakıtı, yedek malzemeleri, telsizleri, fotoğraf makinaları, silâh ve bombalarıyla birlikte, çeşitli av, keşif, bombardıman, hücum tiplerinde 258 uçak, okul ve tek ve çift motorlu 'tekâmül' uçaklarından da 100 adet vb. istenmektedir. Deniz birlikleri için ise, başka şeylerin yanı sıra, herbiri 2.5 ton şarjlı 2.500 mayın, 200 hücum botu torpidosu, 700 avcı botu su bombası, 36 hücum botu, 25 avcı botu, 4 torpido bot, 3 karakol, 6 arama-tarama, 2 mayın, bir ağır ağ, 4 gaz gemisi vb. istenmektedir. Kara Kuvvetleri için istenen 300 orta tank, 1.500.000 tâne el bombası, 200 demiryolu lokomotifi, 5.000 vagon gibi araç-gereçler, anlaşılan sipârişin ikinci taksidine bırakıldığı için, aşağıda sunulan çizelgede görülmüyor.

Aynı yıl içinde (III. Ordu Müfettişi) Orgeneral Kâzım Orbay, Londra ve Pâris'e giderek, kara, hava ve deniz birlikeri için sipâriş edilen malzeme listesinin ilk taksidinin ayrıntılarını görüşmüş ve istediğimiz silâhlarla araç-gereçler yavaş yavaş gelmeye başlamıştır.

İkinci Dünyâ Savaşı patladıktan sonra, her an savaşa karışmak zorunda kalabilecek olan Silâhlı Kuvvetlerimizin donatım eksiklikleri büyük kaygılar doğurmuştu.

1940 yılı başlarında, Cumhurreisi İsmet İnönü, Yüksek Müdâfaa Meclisi'ni toplamış, Millî Savunma Bakanlığı [Millî Müdâfaa Vekâleti] ile Genelkurmay Başkanlığı, karşılıklı olarak görüşlerini ortaya koymuşlardır.

Burada alınan kararlar uyarınca, iki kuruluş arasında yapılan önemli bir yazışma, içinde bulunduğumuz durumu ve çâre olarak düşünülen önlemleri açıkça göstermektedir:

'T[ürkiye] C[umhuriyeti]
M[illî] M[üdâfaa] V[ekâleti]
Ordu Dâiresi
Şûbe III
31140

Ankara
22/3/1940
Zâta Mahsus

Genelkurmay Başkanlığı'na,

1) Kara Ordusu'nun seferî kuruluşuna dâhil teşkilâtın iâşe kuvvesi kesirsiz bir milyon üçyüz bine [1.300.000] çıkarılmaktadır.

→

2) Esnan [yaşlar] kuvvesiyle bu yekûn mukâyese edildiği takdirde, nisbet bu kuvvenin % 65'ine bâliğ olur. Kaldı ki, seferî kuruluş hâricinde yapmakta olduğumuz ve müttefiklerle teşrikî mesâî noktai nazarından yapmaya mecbur olacağımız daha bir takım teşkilât da vardır.

3) Seferberlikte alınacak ve memlekette kalacak olan insan, hayvan ve nakil vâsıtaları miktârı ile bunların % nisbetleri bağlı cetvelde gösterilmiştir.

Ordumuzun silâh, cephâne ve nakil vâsıtaları ile her türlü ihtiyâcâtını temin için mürâcaat ettiğimiz membâlar, memleketin varlığı ile müttefiklerimizden temin ettiğimiz yardımlardır. Bunların bugün tahakkuk etmiş olan muayyen hadleri vardır. Fazlasına millî bünyenin istitaatı olmadığı gibi, müttefiklerimizden bu sene nihâyetine kadar alabileceğimiz veyâhut son mâlî fedâkârlıklarla memleket dışından getirebileceğimiz vâsıtalar, yekûnu 1.300.000 kişiye çıkan bir Orduyu, daha *seferber* olmanın başlangıcında ihtiyâcı tatmin edilmiş bir vaziyette harekete geçirmeye müsâit değildir.

4) Harbin ne zaman başlayacağı ve ne kadar süreceği kestirilemezse de, herhâlde sürekli bir harbin bütün ihtiyaçlarını tatmin edecek tedbirler almak lâzım gelecektir.

Daha harbin başlangıcında yalnız büyük rakamlara dayanarak, tamâmen ihtiyâcı tatmin edilmemiş Ordu ile hareket geçmek, ikmâl ve harbe muvaffakiyetle devâm husûsundaki endişelerimizi artırmaktadır.

5) Yukarıdaki maddelerde arz edilen sebeplerden dolayı ve bilhassa büyük mevcutta bir Orduyu daha harbin bidâyetinden itibâren beslemek ve ikmâl etmek keyfiyetinin kat'i sûrette emin hesaplara istinât ettirilmesi için, yalnız nikbin esaslara değil, hakikate ve geçirmiş olduğumuz tecrübelere dayanarak, sefere hazırlık tedbirlerimizi inceden inceye bir kere daha gözden geçirmek (revizyon etmek), sürekli bir harbi muvaffakiyetle başarmak noktai nazarından çok faydalı olacaktır.

Bu meyanda düşünülen[ler de] şunlardır:

A) Seferî kadrolar, insan, hayvan ve nakil vâsıtaları, silâh ve cephânemizle memlekette bulabileceğimiz ve müttefiklerden alınmasını plânladığımız vâsıtalara göre tetkik edilerek, yeniden tesbit edilmelidir.

B) Yukarıda tafsil edilen teşkilât esaslarıyla birlikte siyâsî-askerî vaziyetimiz nazarı dikkate alınarak, seferberliğin ilk devresi için kuruluştan çıkarılmasında büyük mahzur olmayan bâzı teşkilâtı hazf ederek, Ordu kuvvesini azaltmak keyfiyeti de tetkike sâyândır.

C) Ordularımızın esas kuruluşundaki Kolordu Alayları gibi bâzı teşkilâtı, ya mutlak elzem olan mıntıkalara inhisar ettirmek veyâhut Kolordu Alayları yerine Kolordu Taburu ile iktifâ etmek de düşünülür.

D) Sakat (çürük) veyâhut cephânesi çok azalmış bâzı silâhları seferî kuruluştan çıkarmak veyâhut cephânesinin ikmâli kâbil olmayan bu gibi silâh-

lardan mürekkep birliklerin adetlerini azaltmak uygun olur.

E) Umûmî sûrette motorlu vâsıtalarla teşkil edilmiş veyâ teşkil edilecek kıt'alarda mıntıka ve tarzı istihdam dikkat nazarına alınarak, seyyar Ordunun hareket kâbiliyetini azaltmamak ve fakat aynı zamanda Ordularımızın geriden ikmâl kâbiliyetini *artırmak için*, gerek seyyar Ordu teşkilâtı ve gerekse hemen gerisindeki ikmâl tertibâtı için mevcûda elverecek veçhile tedbirler almaya ihtiyâcımız vardır.

F) Bâzı mıntıkalarda yeni demiryolu inşâ edilmiş olmasına binâen, kısmen hazfî veyâhut miktârının tenkisi mümkün olan kol, katar kâfileler teşkilâtını essalı bir sûrette gözden geçirerek, mütemâdiyen işler bir hâlde, emin bir geri hizmeti vücûda getirmek çok mühimdir.

6) Bunlardan başka, bir umûmî seferberliğin ilk günlerinde mutlak vücûda getirilmesi lâzım olmayan ikmâl teşkilâtını seferberliğin ikinci bir safhasına bırakmak ve bu teşkilât için yapılacak celpte izdihâmı mûcip olmayacak tedbirler almak, bu teşkilâtı birlik itibârıyla tenkis etmekle berâber, celbi de seyyar Ordunun ihtiyaçlarına göre peyderpey icrâ etmek, faydalı ve lüzumlu görülmektedir.

7) Mâruzâtı vakıa, bünyei millîye ve kudreti askerîyyemize göre, sürekli bir harbi muvaffakiyetle idâme etmek maksadına mâtuf olup, aksi hâlde, harbin bidâyetinde çok kuvvetli *ve muvaffakiyetli neticeler alınmasına* mukâbil, harbin uzun sürmesinde sıkıntılı vaziyetlerde kalınmaması mülâhazasına müstenittir.

Takarrür ettirdiğimiz 40 piyâde tümeni, yâni 120 piyâde alayı ile bu tümenlerin topçusu ve üç süvâri tümeni teşkili esâsına göre, bugünkü tertibâtımızı yukarıda tafsil edilen noktai nazarlardan tetkik ve tesbitinin, memleket müdâfaası bakımından çok hayırlı neticeler vereceği kanaatinde bulunduğumu saygılarımla arz ederim.

Millî Müdâfaa Vekili
[Emekli Korgeneral]
Nâci Tınaz'

'T[ürkiye] C[umhuriyeti]
Genelkurmay Başkanlığı
12976

M[illî] M[üdâfaa] V[ekâleti]'ne

29/5/1940

(22/3/1940 Gün

Or[du] D[âiresi]
III. Ş[ûbe]
31140 Sayıya)

1) Ordunun seferî kuruluşu ve içinde bulunduğumuz durum dolayısıyla bu kuruluş üzerinde yapılması icâb eden tâdilât hakkında alınan teklif incelendi.

2) Ordunun seferî kuruluşu [1]938 senesinde yapılmıştır. Bu zaman[da] ittifak muahedesi henüz mevcut olmadığından, bütün memleket hudutlarının emniyet ile müdâfaası esâsı göz önünde tutulmuştu. Bugün ittifak muahedelerine dayanarak, kuruluş üzerinde bir kısım tâdilât yapılması, Genelkurmay [Başkanlığı]'nca da mümkün görülmektedir.

3) Bu kuruluşa göre yapılmış ve yapılmakta bulunan seferberlik hazırlıklarından insan ve hayvan mevcûdunu artıran bir sebep, kol ve katarların memleketimizin coğrâfî ve iklim durumu göz önünde tutularak, mekkâreli ve arabalı olarak teşkiline zarûret hâsıl olmasından, diğer cihetten bu kol ve katarların seferberlik hazırlıkları yapılırken, menâbide mevcut vâsıtalardan istifâde edilmek üzere, birçok insan ve hayvan beleden muhtelit ve muhtelif kol ve katarlardan mürekkep olarak vücûda getirilmiş olmasından ileri geldiği anlaşılmaktadır.

Bunları tensik edebilmek için, memleketimizin coğrâfî ve iklim durumu göz önünde tutularak, mekkâreli ve arabalı olarak teşkili icâb edenlerden maadâsı yerine, mekkâreli kolların arabaya tahvilinde 1/3 hayvan, 2/3 insandan istifâde edilebileceği gibi, bu kolların otolu olarak teşkilinde âzamî istifâde temin olunacaktır.

Yine bu kuruluşa nazaran insan fazlalığını vücûda getiren diğer bir sebep de, memleketin muhtelif bölgelerinde âdemi icâbet karşılığı olarak tertip edilen % zamlar ile henüz tâlim ve terbiye edilmemiş sağlam ve sakat birçok erlerin elde bulunması ve bunların emsalleriyle birlikte silâh altına alınması keyfiyetidir.

4) Yük otosu ve motorsiklet ihtiyâcı: Son senelerde mübâyaa edilerek memlekete girmiş ve girmekte bulunan motorlu birlikler (motorlu ağır topçu, tayyare def'i topları ve Orduda mevcut tek bir tugaydan ibâret zırhlı tugay) için, bu malzemenin memlekete girmesi ve teşkilâta sokulmasıyla mütenâsip olarak, motorlu vâsıtaların temin ve tedârik edilmemesi de, seferberlikte bunlar için lüzumlu malzemenin memleket menâbiinde mevcut olmamasından ileri gelmektedir.

5) Silâh ve malzeme noksanı: Son senelerde Ordu bütçenin darlığı yüzünden, bir taraftan, askerî fabrikalarımızın tam randımanla çalıştırılmasına imkân bulunmamış olması, diğer taraftan da, memlekete hâriçten lüzûmu

→

kadar silâh ve malzeme temin ve tedârik edilememiş bulunması ve en nihâyet bir kısım silâhlarımızın Lehistan ve Almanya'da kalması, bu noksanı doğurmuştur.

6) Yukarıda arz edilen husûsat sebebiyle, husûl bulmuş olan seferî kuruluş üzerinde bugünkü ihtiyâcı karşılamak üzere yapılması icâb eden tedbirler hakkında Genelkurmay [Başkanlığı]'nın düşünceleri aşağıdadır:

A) İlk hatlarda istihdâm olunacak birlikler lehine silâh, malzeme ve vâsıtalardan istifâde edilmek üzere;

Yüksek makamlarınca da teklif edildiği gibi, ittifak muahedeleri dolayısıyla, kısmen emin görülen sâhil birlikleri ile İzmir Müstahkem Mevkii ve cenup hudûdu üzerindeki birliklerimizden ikmâl ve depo alaylarının seferberliklerinin tehiri mümkün olan birliklere âid cetvel bağlıdır.

B) Yukarıda üçüncü maddede arz edildiği veçhile, seferde fazla mürettebat celbini istilzâm eden seyyar Ordu ve memleket içi için, kol ve katarların mekkâreli olanlara araba ve arabalı olanlara otomobil temin ve tedârik edilebilirse, bu kollar için fazla hayvan celbine lüzum ve ihtiyaç kalmayacaktır.

Şimdilik memleketimizin Şark bölgesinin coğrâfî ve iklim durumu göz önünde bulundurularak, memleket içi teşkilâtın, bu bölgenin ihtiyâcını temin edecek mekkâreli ve arabalı kol ve katarların, elde tutulması lâzımdır.

Bu hususta bir karar verebilmek için pek esaslı tetkikler yapılmalıdır.

C) Yine yukarıda üçüncü maddede arz edildiği veçhile, seferberliğin emniyetle yapılması göz önünde tutularak, seferberlik tâlimâtının 35. maddesi mûcibince, miktarları % 60 kadar çıkan takımlardan son tecrübelere göre tenzilat yaptırılması, yüksek makamlarınca nazarı itibâra alınabilir.

Sakat ve acemilerden emsâli silâh altına alınmış bulunanlar, kâmilen silâh altına alınmalıdır. Bu gibi eşhâsın, seferin ilk anlarında tahrip edilmesi muhtemel demiryollar ile muhtelif bölgelerde âcilen yaptırılması icâb eden karayol kısımlarını inşâ ettirmek üzere, mümkün olduğu takdirde, Münâkâlât Vekâleti'nden iâşe ettirilmek üzere, birlikler teşkili düşünülebilir.

Bu hususta ayrıca teklifatta bulunulacaktır.

D) Yüksek makamlarından teklif edildiği gibi, kadro ve kuruluşlar üzerinde müştereken çalışmaya hemen başlanmalıdır.

E) Bilhassa kuruluştan çıkarılması teklif edilen topların yüksek makamlarınca mütahassıs heyetler mârifetiyle muayeneleri yapılarak, bunların cins ve miktarları acele bildirilmelidir.

F) Yüksek Müdâfaa Meclisi'nce kabul edilmiş bulunan 40 tümen, üç süvârî tümeni, bir zırhlı tugay, ayrıca M[ü]st[ahkem] M[e]v[kii]ler için asrî Ordularla muharebe edecek kudrette esliha ve teçhizatla birlikte, bilhassa topçu temini husûsundaki tedbirler, kuruluş hârici çıkacak toplar da nazarı

→

dikkate alınarak, Genelkurmay [Başkanlığı]'na bildirilmesi ve bu esaslar dâhilinde yeni seferberlik hazırlıklarına başlanılması ve ancak geri teşkiller, bilhassa seferde yüksek makamlarınca tedvir olunacak ikmâl husûsâtına müteallik memleket için tesis ve teşkillerinde gerek birlik ve gerek kadrolar üzerinde harekât sahalarının husûsîyetleri, coğrâfî durum göz önüne alınarak, ihtiyaçlarının teminini aksatmamak esaslarıyla yapılacak tasarrufların bildirilmesi...

7) Yukarıda arz edilen işlerden birçoğu mevcut seferberlik hazırlıklarını değiştireceğinden, bu işler üzerinde evvel emirde tetkikler yapılması ve bu tetkiklerin neticesine göre yeniden yaptırılacak seferberlik hazırlıklarını müteakip mer'îyyet mevkiine konulması pek mühimdir.

İçinde bulunduğumuz durum dolayısıyla, her an yapılması göz önünde tutulan herhangi [bir] seferberlikte karışıklığa meydan vermemek üzere, elde mevcut seferberlik hazırlıkları bozulmamalıdır. Yalnız ilk hatlarda istihdâm olunacak birlikler lehine silâh, malzeme vâsıtalarından istifâde edilmek üzere, listeye dâhil birliklerden yapılacak tasarruflar (silâh, malzeme, vâsıtalar), evvel emirde Trakya ve Şark bölgesinde ilk hatlarda bulunan birliklere en yeni ve sağlamlar verilmek sûretiyle ikmâl edilecektir.

Listeye dâhil bulunan birlikler için muaddel kuruluş ve seferberlik hazırlıkları yapılıncaya kadar, bu birliklerin silâh, vâsıta ve malzemesi noksan tutulabilir. Kol ve katarların tertip ve teşkilinde, memleketin coğrâfî ve iklim durumu göz önünde tutularak, bir taraftan, seferde ikmâl işlerinin yolunda cereyan ettirilmesi hususları temin olunurken, diğer taraftan, tasarruf imkânları nazarı dikkate alınmalıdır.

8) Yukarıda arz edilen esaslar dâhilinde silâh ve malzemeye âid tevzî ve tevzin işleri yapılırken, yeni bir seferberlik hazırlıkları icâb ettirecek husûsat üzerinde Genelkurmay [Başkanlığı] ile müştereken çalışacak alâkalılara bir an evvel bu mesâîye başlamaları için emir buyurulmasını saygılarımla arz ederim.

Genelkurmay Başkanı
Mareşal Fevzi Çakmak'

(...)

1940 [yılı] sonlarında, İngilizler, Kuzey Afrika'da İtalyanları kesin bir yenilgiye uğratmışlar ve bizim Genelkurmay [Başkanlığı]'nın isteği üzerine, ele geçirdikleri İtalyan silâh ve cephânelerinden, bize 150 orta makinalı tüfek ile 550.000 mermisini, ayrıca 50 hafif makinalı ve 1.000 piyâde tüfeği göndermişler, yine bu ganimetten -cephânesiyle birlikte- daha başka bir takım tank ve toplar göndermeye söz vermişlerdir.

→

1941 [yılının] Şubat ayında [ise], İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Anthony Eden ile [İngiliz] Genelkurmay Başkanı Sir John Dill ve bir kurmay heyeti, *Türkiye'ye gelerek, bizim Genelkurmay [Başkanlığı] yetkililerimizle görüş*müşlerdir.

Kendilerinden öncelikle, [Üçüncü Ordu Müfettişi Orgeneral Kâzım] Orbay heyetinin verdiği ayrıntılı listeden teslimi geciken malzemenin bir an önce yollanması istenmiş, ayrıca yeni bir takım silâhlarla araç ve gereçler talep edilmiştir.

Bunlardan başka, Trakya'nın savunulması için (Çakmak Hattı), engelleme malzemesi gönderilmesi üzerinde de anlaşmaya varılmıştır.

Üç bölüm hâlinde düzenlediğimiz ihtiyaç listesi ve her bir isteğimiz hakkında İngilizlerin söyledikleri aşağıda özetlenmiştir:

Malzemenin Cinsi	Sipâriş Toplamı	Şimdiye Kadar Gelen veyâ Gemilere Yüklenen	Türkiye'nin Henüz Beklediği
13.9 mm'lik tanksavar tüfeği [ve] 1.000'er [adet] mermisi	1.638 [adet] 1.638.000 [adet] Bu tüfek ve cephânelerinin nakliyatına yeniden başlanacaktır.	500 [adet] 125.620 [adet]	1.138 [adet] 1.512.880 [adet]
7.7 mm 'lik hafif silâh cephânesi	30.000.000[adet] Her ay Hindistan'dan gönderiliyor. Şubat [ayın]da tamamlanacak.	24.000.000 [adet]	6.000.000 [adet]
7.9 mm'lik Vickers ağır makinalı tüfek	1.500 [adet] Belçika'dan alınıyordu. Orası çöktüğü için verilmesi [artık] imkânsızdır.	750 [adet]	750 [adet]
7.9 mm'lik piyâde tüfeği [ve] 1.000'er [adet] mermisi	75.000 [adet] 75.000.000 [adet] Fransa'ya sipâriş edilmişti. ABD'den istemeniz tavsiye edilir.	?	?

→

Eğer takımı	25.000 [adet]	21.250 [adet]	10.000 [adet]
	Stoktan 2.500 [adedi] temin edilebilir.		
9.4 cm'lik uçaksavar topu [ve] 1.000'er [adet] mermisi	132 [adet]	76 [adet]	68 [adet]
	Ayda dört [adet] top verilmektedir.		
	132.000 [adet]	76.000 [adet]	68.000 [adet]
	Ayda 4.000 tâne verilmektedir.		
Dinleme âleti ile 150 cm'lik ışıldak	99 [adet]	28 [adet]	77 [adet]
	Ayda dört tâne verilmektedir.		
7.5 cm'lik Vickers uçaksavar *topu cephânesi*	68.000 [adet]	6.000 [adet]	62.000 [adet]
	Kısa süre içinde haftada 5.000 atımlık gönderilmeye başlanacaktır.		
150 ve 190 cm'lik karbonu (Çift:—)	?	?	172.000 [adet]
	Gönderilen ışıldaklar için yeterli karbon verilmiştir. Gerekiyorsa, ayda 25.000 [adet] tek karbon sağlanabilir.		
9.4 cm'lik uçaksavar topları için kamyon	45 [adet]	9-6 [adet] (1.5 tonluk)	30 [adet]
	Şubat [ayı] içinde 30 tâne dört tekerlekli Amerikan kamyonu verilebilir.		
Aynı toplar için arâzi otomobili	99 [adet]	99 [adet]	99 [adet]
	Bunların hepsi yüklenmektedir.		
Tâmir otomobili	50 [adet]	1 [adet]	49 [adet]
	Tâdil edilmiş türden 10 tâne verilmiştir. Şubat [ayı]ndan itibâren ayda iki tâne gönderilecektir.		
Benzin sarnıç kamyonları	60 [adet]		60 [adet]
	(Özel Sözleşme) Şubat [ayın]da [itibâren] haftada dört tâne gönderilecek[tir].		

Motor dış lastikleri	4.500 [adet] Sağlanmıştır. Boyutları bildirilirse, fazlası da verilebilir.	4.500 [adet]	2.500 [adet]
Benzin varili	4.000 [adet] 1.000 [adet] fazla yapılmaktadır. Orta Doğu'dan 1.000 tâne daha satın alınabilir.	1.000 [adet]	4.000 [adet]
Kamyon	500 [adet] Yeni sipâriştir. Haziran [ayın]dan itibâren ayda 100 tâne sağlanması umuluyor.	-	500 [adet]
Motorsiklet kombinezonu	200 [adet] Mart [ayın]dan itibâren ayda 10 tâne verilecektir.	100 [adet]	200 [adet]
Telemprimör	26 [adet] Altı ay süre ile sağlayamayız. ABD'den daha ağır bir türü tedârik edilebilir.		26 [adet]
Köprü dubası takımları	2 [adet] Gemiye yükletilmiştir (60 metrelik).	2 [adet]	2 [adet]
Köprü dubası traktörü	40 [adet] Gemiye yükletilmiştir.	20 [adet]	?
Kompresör	20 [adet]		20 [adet]
Kompresör kamyonu	20 [adet]		20 [adet]
Warsop kaya matkabı	15 [adet] Hâlen yok... Piyasadan alınması için Türk Hükümeti'ne yardım edilmiştir. Haziran *[ayın]da gönderilmesi umuluyor.*	-	15 [adet]
Elektrik jeneratörü	20 [adet] Ayrıntı alın[a]madı. 20 tâne 40 Kw'lık takım gönderilebilir.	-	20 [adet]
Mihanikî testere	40 [adet] Şubat ayında haftada üç tâne gönderilecektir.	-	40 [adet]
Avadanlık takımları	40 [takım] Ayda üç takım verilecektir.	-	40 [takım]

→

Patlatıcı	200 [adet] Bütün ayrıntıları ile tamam...	200 [adet]	200 [adet]
Galvanometre	400 [adet] Ayrıntı istendi. Henüz cevap alınamadı.	-	400 [adet]
Detanatör	100.000 [adet]	-	100.000 [adet]
Sigorta (Fuse)	100 km. Bunlar iki ay içinde verilebilecektir.	-	100 km.
Elektrik E 1, Mar II sigortası	100 km. Ayda 10 mil (16 km) verilecektir.	10 mil	100 km.
İstihkâm tipi kazma (Saplarıyla)	10.000 [adet]	-	10.000 [adet]
İstihkâm tipi kürek	10.000 [adet] Bu sipâriş alınmamıştır. 10.000'er [adet] mâdenci kazması ve küreği hemen verilebilir. Gerisi sipâriş edilebilir.	-	10.000 [adet]
İstihkâm tipi balta	-	-	5.000 [adet]
İstihkâm tipi satır	- Sipârişleri alınmamıştır. Sağlanabilir.	-	5.000 [adet]
Taşıyıcılarla birlikte siper âletleri	60.000 [adet] 60.000 adedi Türkiye tarafından Dublin'e sipâriş edildi. İngiltere'den istenen 30.000 adedi Mart [ayın]da gönderilecektir.	-	?
Köprücü malzemesi	3 [takım] Eski takımlar derhâl verilebilir.	-	3 [takım]
V marka takımlar	4 [takım] Nisan [ayın]dan itibâren ayda bir takım verilebilir.	2 [takım]	2 [takım]
6, 10, 15 [ve] 20 mm Çapında	Toplam 17.000 ton Türkiye, bu sipâriş için Birleşik Krallık Ticâret Komisyonu'na başvurmalıdır.		

Demir Çubuk ve Kirişler			
Keçe Ayakkabı	11.640 çift İkmâl Nezâreti'nce sipâriş edildi (Krallık Hava Kuvvetleri Tipi)		50.000 [çift]
Fotin	300.000 çift Geri kalanı Hindistan'dan gelecek.	160.000 [çift]	200.000 [çift]
Matara	300.000 [adet] Piyasadan bekleniyor.	190.000 [adet]	300.000 [adet]
Nal	95.000 takım	50.000 [takım]	95.000 [takım]
Mıhı	110.000.000 adet Bunlar da piyasadan sağlanacaktır.	945.000 Libre	110.000.000 [adet]
Fransızlara Sipârişten Devir:			
25 mm'lik tanksavar topu	810 [adet] Elimizde mevcûdu yoktur.		
25 mm'lik tanksavar topu cephânesi	145.000 [adet] Eşdeğerleri ABD'ye sipâriş edilebilir.		
1924-1928 modeli hafif makinalı tüfek	9.000 [adet]		
1924-1928 modeli hafif makinalı tüfek cephânesi	92.000.000 atım		
82 mm Brant havanı	300 [adet]		

82 mm Brant havanı cephânesi	200.000 [adet]
82 mm Brant havanı semeri	980 [adet]
3.5 tonluk kamyon	406 [adet]
Araba	432 [adet]
Arâzi otomobili	300 [adet]
25 mm'lik uçaksavar topu (cephânesiyle birlikte)	260 [adet] Bu madde, Hava Nezâreti'ne âiddir. Hava ihtiyaç listesine geçirilecektir.

Unutmamak için, 1941 [yılının] Şubat [ay]ında İngilizlere verilen yeni ihtiyaç listesinden bâzı maddeleri seçmekle yetinelim:

15.000.000 atım 77 mm'lik hafif silâh cephânesi (ayda 3.000.000 [atım] verilecek); 3.000 tâne çiftli subay, 8.000 tâne de erbaş dürbünü (Şubat [ayın]da 75 tâne verilecek [ve] kullanılmış dürbünler araştırılacak); 100'er fişeği ile 50.000 tâne 9 mm'lik tabanca (ayda 100'er tâne verebilecekler); 1.000'er mermisi ile 7.9 mm'lik 75.000 [adet] piyâde tüfeği (yokmuş); 6.000'er mermisi ile 20 mm'lik 100 [adet] uçaksavar[topu] (yokmuş); 75 ton vazelin; 10 ton ince yağlama yağı; 10.000 [adet] benzin varili; 150.000 ton benzin ([İngilizler], "Ticârî ihtiyaçtır. Kendiniz Dolar bulup, piyasadan sağlayın" diyorlar"); 2.3 tonluk 500 [adet] kamyon ve 300 [adet] motorsiklet; 100 tâne üçer tonluk benzin *sarnıcı*; 10.000 km *ağır sahra* kablosu; 7.000 [adet] sahra telefonu ([İngilizler, "]ABD'den isteyin[" diyorlar]; çeşitli telsiz cihazları; dikenli-dikensiz bronz, galvanizli demir teller; 500.000 [adet] kum torbası (İngilizler, ["]Hindistan'dan satın aldığınız 1.000.000 [adet kum] torba[sına] dâhildir["] diyorlar); kompresörler; 500.000 tâne matara; 500.000 tâne yemek kabı; 1.000.000 çift ayakkabı ([İngilizler], "Mısır'dan isteyin" diyorlar); 500.000 takım nal; 20.000 takım mıh; 800 ton işlenmiş meşin ve kösele; 10.000 [adet] gasele; iç ve dış lastikler; karyola; çadır; ambulans; binek ve çeki hayvanları...

→

Trakya bölgesindeki müstahkem mevkiiler ve seyyar Ordu ihtiyâcı için talep edilen malzeme listesi ve bu isteklerimize karşı İngilizlerin cevapları şunlardır:

Beherinde 2:4 kg TNT bulunan otomatik tank lağımı, yarısı seyyar Ordu, yarısı Mühtahkem Mevkii için, toplam 900.000 tâne...

Mısır'dan 10.000 tâne gönderilecek... Gerisi ısmarlanırsa, yapılabilir...

2 metre uzunluğunda demir kazıklar, M[ü]st[ahkem] M[e]v[kii] için 950.000 tâne...

Mısır'dan 50.000, sonra da İngiltere'den 500.000 tâne [daha] yollanacak...

Yine M[ü]st[ahkem] M[e]v[kii] için 800.000 tâne orta boy (1.75 m) ve 250.000 tâne kısa boy (1 m) demir kazık...

Mısır'dan 8.000 tâne orta boy, 30.000 tâne de kısa boy [demir kazık] gönderilecek... Orta boy [demir kazık] yerine kısalardan istenirse, İngiltere'den toplam 500.000 tâne [kısa boy demir kazık daha] yollanabilir.

50'şer kg'lık kangallar hâlinde 3:4 mm çapında galvanizli düz tel... 50.000'i seyyar Ordu, 30.000'i M[ü]st[ahkem] M[e]v[kii] için toplam 80.000 kangal...

İstenirse, bunun yerine, zırhlı otolara karşı, 50.000 kangal Oannert tel mâniâsı verilebilir.

25 kg'lık kangallar hâlinde galvanizli dikenli tel... 55.000'i seyyar Ordu, 15.000'i M[ü]st[ahkem] M[e]v[kii] için toplam 70.000 kangal...

20.000 kangal Mısır'dan, 400 ton [kangal] da İngiltere'den gönderilecek...

1.5 mm çapında galvanizli bağ teli, yarı yarıya kullanılmak üzere 20 ton... İngiltere'den gönderilecek...

1.500.000'u seyyar Ordu, 200.000'i de M[ü]st[ahkem] M[e]v[kii] için 1.700.000 tâne kum torbası... Mısır'dan 1.500.000 tâne [kum torbası] gönderilecek...

M[ü]st[ahkem] M[e]v[kii] için normal profil ray veyâ I kesitli potrel, 52.000 adet... (Bu isteğe ne karşılık verildiği belli değildir). (...)

Sonuç olarak, "Şu 1941 Yılında" hava ve deniz birlikleri hâriç, barıştakinin üç katına çıkan 1.300.000 kişilik Türk Ordusu, 14 Kolordu ve İstanbul Komutanlığı'na bağlı, 41 piyâde [tümeni], üç süvâri tümeni, yedi Müstahkem Mevkii ve biri zırhlı olmak üzere beş bağımsız tugaydan meydana gelmekteydi:

Ordu	Bölge	Kolordu	Tümen	Süvari Tümeni	Müstahkem Mevkii	Tugay
	A Trakya	X.	46.	2.		26. Kırklareli
		XX.	23., 24., 33. ve 52.			
1.	B Çatalca	IV.	8., 22., 28. ve 64.		Çatalca	
		III.	1., 61., 46. ve 62.			
	C İstanbul	İstanbul Komutanlığı ve Karadeniz Boğazı	11.		Karadeniz Boğazı	Karadeniz Boğazı
	A Çanakkale Boğazı ve Marmara Bölgesi	II.	4., 69., 32. ve 66.		Demirkapı	72.
2.	B Ege ve Akdeniz Sâhileri	XII.	70., 71. ve 63.		İzmir	Antalya
		IX.	9., 3. ve 29.	1.	Erzurum	
3.		VIII.	12. ve 15.			
		VII.	2., 10. ve 53.			
		XVIII.	48., 51. ve 67.		Kars	

→

A				
Kocaeli	VI.	7., 41. ve 17.		
Başbuğluk Emrinde				
B				
Süriye	XVII.	20. ve 39.	14.	68."[1]

Hilmi Uran, anılarında, 1940 yılında Türk Ordusu'nun durumunu şöyle tasvir ediyor:

"Zannederim, harb içinde hiçbir vakit tam manâsıyla ve gönül rahatlığı ile kendimizi harbe hazır hissetmedik.

Meselâ, ilkin Çakmak Hattı adını verdiğimiz ve tâ Kırklareli'nden ve Edirne'den geçerek, harbi hudutta karşılayacak olan geniş bir müdâfaa sistemi tesis ve kabul ettik.

Sonra, buna takâtimizin yetmeyeceğini anlayarak, müdâfaa hattını Çatalca dar sahasına kadar çektik.

Daha sonra [Mart 1941 olmalı] Rumeli'nin ve hattâ İstanbul'un müdâfaa edilemeyeceği telkini ile, harbi Boğazlar'ın Anadolu yakasında kabul etmeyi düşündük.

Bunun için de, Balıkesir'den Çanakkale Boğazı'nı olduğu gibi, İzmit'in gerisinde de kuvvetli bir birlik tahşit ederek, Şile ve Kandıra sâhillerini de kontrol altında tuttuk."[2]

Emekli Orgeneral Haydar Sükan, İkinci Dünyâ Savaşı yıllarında Genelkurmay Başkanlığı İstihbârat Şûbesi'nde, Harb Akademisi öğretmenliğinde ve "orta emir-komuta kademesinde" değişik görevlerde bulunmuştu.

Sükan, Türk Ordusu hakkında şu bilgileri veriyor:

Türk Ordusu, 1940 yılında, Genelkurmay Başkanlığı'na bağlı tek bir emir-komuta zinciri içindeydi. Kara Kuvvetleri, 43 piyâde, 4 süvâri, biri henüz kurulmakta olan 2 zırhlı ve bir dağ tümeninden, yâni toplam 50 tümen ve bağlı birliklerden oluşuyordu.

"Aslında bir deri, bir kemikten oluşan canlı varlıklar görünümündeki bu Ordu, hareket ve manevra niteliğinden yoksun bulunuyordu.

Silâh, araç ve gereçleri, yok denecek derecede az ve modern savaşın

---

1 Mete Tunçay, "İkinci Dünyâ Savaşı'nın Başlarında (1939-1941) Türk Ordusu", **Târih ve Toplum**, Sayı: 35, (Kasım 1986), s. 34-41.

2 Uran, **age**, s. 359.

→

gerisinin çok gerisinde kalmış eski tiplerden müteşekkil idi.

Örneğin, piyâdelerin piyâde tüfekleri 1898 modeli Mavser (Mauser) idi.

Ordu, bütünüyle bir silâh müzesi hâlindeydi.

Ordunun büyük kısmı Trakya'da idi. Buradaki kuvvetlerin lojistik destek durumlarının beslenme konusunda ne kadar kötü olduğunu şu iki örnek kanıtlayabilir: Birincisi, yiyecek ve hayvan yemi kıtlığından atların ve katırların birbirlerinin kuyruklarını yemeye çalıştıkları... İkincisi, 1943 yılında Çekmeceler bölgesinde yapılan askerî bir manevrada, Kolordu ikmâl yollarını at arabaları ve deve kolları teşkil etmekte idi."[3]

Dündar Seyhan da, anılarında, şunları anlatıyor:

"Garp cephesinde sükûnet var... Garp cephesinde sükûnet devâm ettikçe, bizde de telâş ve endişe artıyordu.

Harbin teknik ve taktiğinde yeni bir çığır açılmıştı. Biz henüz Birinci Dünyâ Savaşı'nın kâidelerini öğrenmeye çalışıyorduk. Elimizdeki silâhlar o devirden kalma, teknik o devrin tekniği, taktik öylesine... Kafalara dank ediyor hâlimiz... (...)

Daha o günkü dar görüşümüzle, Türk Ordusu'nun başındaki Mareşalin, yıllarca nasıl büyük bir gaflet içinde, Türk Silâhlı Kuvvetleri'ni, Millî Mücâdele'yi yaptığı zamandan da daha ihmâl edilmiş bir durumda bıraktığını idrâk etmemeye imkân yoktu. (...)

1940 yılında Türk Ordusu'nun perişân hâli de açık bir gerçekti. Yapılacak iş [bir şey] yoktu. Elde ne varsa, onunla idâre edecektik. Açığımızı da, o zaman da, sonra da, elhak hiç bozulmayan moral gücümüz ile kapatacaktık.. (...)

24'lük toplarımız vardı. Birinci Dünyâ Harbi'nde Verdün Muhasarası'nda kullanılmış... 48 tondu ağırlığı... İki parça hâlinde çekilirdi. Namluya ve kundağa ikişer tâne onar tonluk traktör koşardık. Tekerlek tabanı yarım metre genişliğinde demirdendi. İkinci Dünyâ Harbi'nin yıldırım tâbiyesi karşısında pek iftihar edilecek bir silâh sayılmazdı tabiî... İşin kötülüğü [kötüsü], kışladan dışarıya da çıkaramıyorduk bir türlü... Toplarımızın üzerinde yürüyeceği sağlam zeminli bir yola ihtiyaç vardı. (...)

Ordu Kumandanı, almış yanına Ordu Topçu Komutanı'nı... Binmiş arâzi binek otomobiline... Trakya'nın İhsâniye Köyü'nün güneyinde bir sırta dayamış bastonunu... 'Buraya mevziye girecek o toplar' demiş... Emri aldık. Keşfe gittik. Tayakadın denilen köye kadar yol vardı. Topları zar zor oraya kadar çekebilirdik. Sonra, Tayakadın'dan İnsâniye'ye yol yapılacaktı. Yol bitin-

3 Aytul, "Türkiye'yi Titreten Yıllar", (Haydar Sükan'ın Mektubu), **Milliyet**, (31.5.1979).

ce de mevzilerimize girecektik. Arnavutköy asfaltında bir parmak iz bırakarak, o sene Tayakadın Köyü'ne muvaffakiyetle girdik. (...)

O zaman birliklerin mevcûdu bir hayli kalabalıktı. Erat sınıf sınıf silâh altına alınıyor, ha babam kıt'alara sevk ediliyordu. Gıdâya pek aldıran yoktu. Bizim erin alışık olduğu gıdâ... Sabahleyin bulgur çorbası, öğleyin bulgur pilavı, akşam bulgur aşı... (...)

Azametli toplarımızı köyün dışında (Tayakadın Köyü, Terkos Gölü'nün güneyinde, İstanbul'un burnunun dibinde sayılır) her batarya için ayırdığımız tâlimhânelere koyduk. Lüzûmunda hiçbiri atış yapacak durumda değildi. Topların mevzilenmeleri günlerce süren hazırlığı icâb ettiriyordu. (...) Mermilerimizi de yanımıza almamıştık. Kullanamayacak olduktan sonra, almak neye yarardı ki... Mermilerimiz Bakırköy'de metruk bir fabrikada duruyordu. Beheri 164 kiloluk dana gibi şeylerdi. Taşıyacak vâsıtamız da yoktu ya... (Zâten) taşısak (da) köyde koyacak yer bulamazdık. (...)

Tayakadın'da kış bizim için, civârımızdaki kıt'alara nazaran, bir hayli rahat geçti denebilir. Komşu kıt'aların çoğu, bir uçları en yakın köylerde, büyük kısımları çadırlar içerisinde, yokluk ve bitkinlikle kışı savuşturmaya savaştılar. (...)

Ordu olarak biz henüz pek sıkıntı çekmiyorduk. Tayın mutlaka çıkıyor, bir müteahhit bir sığır kesiyor, asker istihkâkı mutlaka kazana giriyordu. Devlet, herşeye rağmen, askerini doyuruyordu. O sene kıtlık kendini hayvan yeminde göstermeye başladı. (...)

(Söz konusu Tayakadın-İhsâniye yolu yapılamadığından, bir sonraki kışı da aynı köyde geçirdikten sonra) tabur, gelecek yaz gidebildi. (...) 24 parçadan ibâret 12 topumuzu İhsâniye'ye çektiğimiz zaman, o sene yapılmış olan şose, hilafsız olarak, sapanla sürülmüş tarlaya dönmüştü. Ne olmuşsa olmuştu... Biz de nihâyet 'menzili maksuda', iki sene sonra da olsa, ulaşabilmiştik ya..."[4]

Gotthard Jaeschke, bir incelemesinde, Türk Kara Kuvvetleri'nin, Ankara, Konya ve Erzincan merkezli, üç Ordu grubundan, yâni 12 Kolordu ve bağlı birliklerden oluştuğunu belirtiyor. Ordu barış döneminde 150.000 askerden oluşuyordu.

Jaeschke, incelemesinde, Türk Deniz ve Hava Kuvvetleri hakkında da ayrıntılı bilgiler ve 1937 yılına âid bâzı rakamlar veriyor ve savaş ekonomisinin zayıflığını vurguluyor.[5]

---

4 Dündar Seyhan, **Gölgedeki Adam**, s. 9-15.

5 Jaeschke, **Türkei**, s. 56-61. Ayrıca bkz. Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Se-**

İngiliz danışmanlar da, 1939 yılının Eylül ayında Türk Hava Kuvvetleri'ni incelemişler ve raporlarında mevcut düzensizliği vurgulamışlardı.[6]

Gary Leiser, bir araştırmasında, Türk Hava Kuvvetleri hakkında şu bilgileri veriyor:

Türk Hava Kuvvetleri hayli mütevâzi boyutlardaydı.

Türk Hava Kuvvetleri'nin eğitimi, 1935 yılından önce, genellikle yabancı uzmanlar, daha ziyâde Fransızlar ve daha az sayıda olmak üzere de Almanlar ve Çekler tarafından sağlanıyordu. Ancak 1935 yılında yabancı uzmanların sözleşmeleri fesh edilecektir.

Ne var ki, Genelkurmay Başkanlığı, Türk Hava Kuvvetleri'nin, yabancı uzmanların destek ve yardımı olmaksızın, yeterince gelişemediğini fark edince, bu türden içe kapanma politikalarından vazgeçecek ve kısa bir süre sonra da, bâzı Türk pilotları, eğitim için yabancı ülkelere gönderilirken, bâzı yabancı havacılar, bu arada İngiliz Hava Kuvvetleri'nden bir grup subay da, öğretmenlik yapmak üzere, İstanbul'daki Hava Akademisi'ne dâvet edilecektir.

1938 yılına gelindiğinde, Türk Hava Kuvvetleri'nde İngiliz Hava Kuvvetleri'nin yöntemleri uygulanmaya ve Türk Hava Kuvvetleri'nde görevli Fransız subayların yerini de İngiliz uzmanlar almaya başlamıştı.

Türk Hava Kuvvetleri, doğrudan Genelkurmay Başkanlığı'na bağlıydı. Türk Hava Kuvvetleri, esas itibârıyla, kara ve deniz kuvvetlerine yardımcı bir güç olarak algılanıyordu ve bu şekilde düzenlenmişti.

Savaş başladığında, Ankara, hem Almanya'dan, hem de İngiltere ve Fransa'dan savaş uçakları alıyordu. Ankara, ilk etapta, 500 modern savaş uçağına sâhip olmak istiyordu. Ancak bu, hiçbir zaman mümkün olamayacaktır.

Türk Hava Kuvvetleri'nin olası bir Alman ya da İtalyan hava saldırısına etkin bir biçimde karşı koyma şansı hiç yoktu.

Ankara, 1939 yılının Ekim ayında, Londra'dan, 159 savaş uçağı istemişti. İngiltere ise, sâdece 80 uçak teslim edebilmişti. Ankara, 1941 yılının Ocak ayında, bu kez de, 546 savaş uçağından söz ediyordu. Buna karşılık, sâdece 36 tâne temin edebilecektir. Fransa ise, Ankara'ya, yalnızca 30 savaş uçağı verebilmişti. Türkiye, 1942 yılının sonbahar aylarında, bu kez de, Berlin'den, 72 savaş uçağı almayı başaracaktır. Türkiye, 1942-1945 yılları ara-

---

cond World War: An 'Active' Neutrality, s. 31-41; Deringil, **Denge Oyunu,** (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 30-37.

6 Önder, **age,** s. 23.

sında da, İngiltere'den 55 ve ABD'den de 96 olmak üzere, müttefiklerden toplam 151 savaş uçağı daha alacaktır.

Türk Hava Kuvvetleri'nin şiddetle yakıta ihtiyâcı vardı. Çünkü ülkede yakıt bulunmuyordu. Bu nedenle, Türk Hava Kuvvetleri, yakıt yönünden de tamâmen müttefiklere bağımlıydı. 1944 yılının ilkbahar aylarında, müttefikler, bir baskı unsuru olarak, yakıt sevkiyâtını tamâmen keseceklerdir.

Türk hava üsleri, başlıca, Balıkesir, Bandırma, Çanakkale, Akhisar ve İzmir/Çiğli'de bulunuyordu. Savaş yıllarında 38'i İngilizlerce inşâ edilmiş toplam 94 hava üssü hizmete girecektir. Bu üslerden 15 tânesi Marmara bölgesinde ve İstanbul'da, altısı da İzmir'de bulunuyordu. Eskişehir, İzmir/Gâziemir, Kütahya, Çorlu, Merzifon, Kayseri ve Diyarbakır'da da hava üsleri vardı.

Savaş çıktığında, Türk Hava Kuvvetleri'nde 470 subay vardı. Ankara, 1940 yılının yaz aylarında, 450 pilota ve 50 tâne de yedek pilota sâhipti. 1941 yılının Ocak ayında ise, bu sayı 650'ye çıkacaktır.

Savaş süresince 300 Türk pilotu İngiltere'de eğitim görecektir. Önemli bir sorun da, teknisyen sorunuydu. İngiltere'de ve Orta Doğu'daki İngiliz hava üslerinde eğitim gören Türk teknisyenlerinin yanı sıra, ABD'de eğitim gören Türk pilotları da vardı.

Ancak Türk pilotlarının eğitimi hayli eksikti. Gece uçuşlarında, kötü hava koşullarındaki uçuşlarda ve bombardımanda hayli zayıftılar.

Leiser, araştırmasında, Türk Hava Kuvvetleri'nin genel etkisinin de zayıf olduğunu belirtiyor. Ancak, Türk Hava Kuvvetleri, savaş gücü olarak, en az, Doğu Avrupa ülkelerindeki ve Orta Doğu'daki hava kuvvetleri kadar güçlüydü ya da onlardan daha da güçlü bir durumdaydı. Leiser, Türk Hava Kuvvetleri'nin, savaş yılları içinde, Danimarka, Norveç, Belçika, Hollanda ve Polonya hava kuvvetlerinin savaşın başındaki genişliğine ve gücüne ulaştığını da vurguluyor. Türk Hava Kuvvetleri, Yugoslavya ve Romanya hava kuvvetlerinden ise her zaman için daha güçlüydü. Türk Hava Kuvvetleri, savaştan sonra, Balkan ülkelerinin ve Orta Doğu'daki devletlerin hava kuvvetlerinden daha güçlü bir durumda olacaktır.[7]

Jaeschke de, bir yandan, Türkiye'nin hava gücünün zayıflığını belirtirken, diğer yandan da, olası hava saldırılarına karşı kentlerin savunulmasında alınacak pasif korunma önlemlerine ilişkin yasa, yönetmelik ve tüzüklere dikkat çekiyor ve tüm bunların kâğıt üzerinde kaldığını açıklıyordu. Ja-

---

7 Gary Leiser, "The Turkish Air Force 1939-1945: The Rise of a Minor Power", **Middle Eastern Studies**, Volume: 26, Number: 3, (July 1990), s. 383-395.

→

eschke, hava savunmasının yetersizliğini belirtiyor ve İstanbul'daki ahşap evlerin sayıca çokluğuna dikkat çekiyordu.[8]

Unutulmasın ki, Cumhuriyetin ilk yıllarında, 1924 yılında, mâlî yetersizlik nedeniyle, askerlik hizmeti iki yıldan birbuçuk yıla indirilmiş ve yalnızca 80.000 kişi askere alınarak eğitimleri sağlanabilmişti. 1936 yılında dahi Ordunun mevcûdu 120.000 kişiydi.[9]

Savaşla birlikte, hiçbir zaman resmen ilân edilmeyen seferberlik başlamış ve Ordu mevcûdu bir milyonu aşmış, hattâ savaşın ortasında birbuçuk milyona yaklaşmıştı.

Sorun, yalnızca silâh altındaki askerin beslenmesi değil, fakat aynı zamanda, askerî malzemenin durumuydu. Savaş sanâyii olmaması, Ordu ihtiyâcını büyük oranda, sınırlı ölçüde yapılabilen, askerî malzeme ve silâh ithâlâtına bağımlı kılıyordu. Diğer yandan, Ordunun donanımı iyi olmadığı gibi, ulaştırma olanakları da dardı. Orduda birbirinden farklı 28 çeşit kamyon olduğu söyleniyordu. Tüm akaryakıt tanklarının depolama kapasitesi ancak 100.000 tondu ve tam kapasite kullanılamıyordu. Savaş içinde bu stok ancak bir haftalık, hattâ daha az süre yetecek dereceye kadar düşmüştü.[10]

Aslında bu konular, o zaman için de bilinmedik değildi.[11]

Örneğin, basında şu tür haberlere rastlanıyordu:

"Pasif korunma mütahassısı Amiral Mouren, Türkiye'de yirmi gün kaldıktan sonra, Ankara, İstanbul, İzmir şehirlerini ve müdâfaa sistemlerini tetkik etmiş ve Başvekâlete [bu konuda] bir rapor vermiştir."[12]

"1939 mâlî yılı içinde vilâyet ve belediye bütçelerine pasif korunma işleri için 247.212 TL kon[ul]du."[13]

"1939'da pasif korunma işlerine 200.613 TL sarf edildi."[14]

---

8 Jaeschke, "Die Politische Entwicklung der Türkei seit Ausbruch des Krieges", **Jahrbuch für Politik und Auslandskunde 1941**, s. 254-255.

9 Felix Guse, **Die Türkei**, s. 124.

10 Aydemir, **İkinci Adam**, (Cilt: 2), s. 129-131. Ayrıca bkz. Selim Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 31-41; Selim Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 30-37.

11 Bkz. Dâhiliye Vekâleti Seferberlik Müdürü Hüsâmettin Tugaç, "Hava Taarruzları Karşısında Belediyelerin Vazifeleri", **Belediyeler Dergisi**, Yıl: V, Sayı: 55, (Mart 1940).

12 **Belediyeler Dergisi**, Yıl: VII, Sayı: 79-81, (Mart-Mayıs 1942).

13 **İstanbul Belediye Mecmuası**, Sayı: 183-184, (Ağustos-Eylül 1939).

14 **İstanbul Belediye Mecmuası**, Sayı: 183-184, (Ağustos-Eylül 1939).

→

Aslında, bütçe çizelgelerinden, pasif korunma için tahsis edilenden daha az harcama yapıldığı açıkça görülüyordu.

Basında da pasif korunmaya ilişkin geniş yayın yapılıyordu. Örneğin, Fâlih Rıfkı Atay, Ulus gazetesinde yayınlanan, "Millî Hazırlanma Devrinde Vazifelerimiz" adlı yazısında, pasif korunma konusunda herkesin bilgi sâhibi kılınmasını istiyordu.[15] Atay, alınan önlemlere uyulmasını ve her âilenin kendi bahçesine bir âile sığınağı yapmasını öneriyordu.[16]

"İstanbul'da 95.000 siper kazıldı ve bunlar 600.000 kişiliktir. [Ancak] yapılan siperlerden bir kısmının istendiği gibi olmadıkları görülmüş"tür.[17]

12 Kasım 1940 târihinden itibâren tüm kent, kasaba ve saptanacak nâhiye merkezlerinde karartma uygulamasına başlanır.[18] Ancak bu karar, 11 Aralık'ta yürürlükten kaldırılacaktır.

Sıkıyönetim İlânı

"Umûmî siyâsetin gösterdiği lüzum ve icâbları mütâlaa eden (...) İcrâ Vekilleri Heyeti, Teşkilâtı Esâsîye Kânunu'nun 86. maddesince" 20 Kasım 1940 târihinde, Edirne, İstanbul, Kırklareli, Tekirdağ, Çanakkale ve Kocaeli illerinde bir ay süreyle sıkıyönetim ilân edilmesine karar verir.

Sıkıyönetim Komutanlığı'na, Jandarma Umum Komutanlığı görevi de uhdesinde kalmak üzere, Korgeneral Ali Rızâ Artunkal getirilir.

Bu kararlar, 25 Kasım 1940 târihli TBMM toplantısında, üzerinde herhangi bir görüşme yapılmaksızın, onaylanacaktır.[19]

Fâlih Rıfkı Atay, Ulus gazetesinde, bu önlemin resmî yorumunu şöyle yapıyordu:

"Vilâyet isimleri gösteriyor ki, bu tedbir, İtalyan tecâvüzü ile emniyet bölgemize sirâyet eden harbin her türlü ihtilât ve ihtimâline karşı, bir müddetten beri [alınagelen] millî hazırlanma tedbirleri arasındadır."[20]

Bir ay süre ile ilân edilen sıkıyönetim, TBMM karârı ile, tam 15 kez uzatı-

---

15 **Ulus**, (13.3.1941).

16 **AT**, Sayı:88, (Mart 1941).

17 **Vatan**, (19.9.1940). Ayrıca bkz. Uran, **age**, s. 360.

18 **Ulus**, (19.11.1940).

19 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 2, 8. İnikat, (25.11.1940). Ayrıca bkz. Bakanlar Kurulu Karârı No: 2/14705 ve Târihi: 20.11.1940, **RG**, Sayı: 4688, (23.11.1940).

20 Fâlih Rıfkı Atay, "Birbirini Tamamlayan Tedbirler", **Ulus**, (24.11.1940).

→

lacak ve ancak çok-partili siyâsal yaşama geçtikten sonra, 22 Aralık 1947 târihinde kaldırılacaktır.[21]

TBMM'nin Sıkıyönetimi Uzatma Târihleri	Uzatma Süresi
20.12.1940	3 ay
19.03.1940	3 ay
20.06.1941	6 ay
12.12.1941	6 ay
12.06.1942	6 ay
02.12.1942	6 ay
... 06.1943	6 ay
03.12.1943	6 ay
26.06.1944	6 ay
01.12.1944	6 ay
04.06.1945	6 ay

21 Savaş yıllarında sıkıyönetim sürelerinin uzatılması için bkz. **TBMM ZC,** Devre: 6, İçtimâ: 2, Cilt: 15, 19. İnikat, (20.12.1940); **TBMM ZC,** Devre: 6, İçtimâ: 2, Cilt: 16, 29 İnikat, (19.3.1941); **TBMM ZC,** Devre: 6, İçtimâ: 2, Cilt: 19, 67. İnikat, (20.6.1941); **TBMM ZC,** Devre: 6, İçtimâ: 3, Cilt: 22, 15. İnikat, (12.11.1941); **TBMM ZC,** Devre: 6, İçtimâ: 3, Cilt: 26, 72. İnikat, (12.6.1942); **TBMM ZC,** Devre: 6, İçtimâ: 4, Cilt: 29, 12. İnikat, (2.12.1942); **TBMM ZC,** Devre: 7, İçtimâ: 1, Cilt: 6, 8. İnikat, (3.12.1943); **TBMM ZC,** Devre: 7, İçtimâ: 1, Cilt: 11, 76. İnikat, (26.6.1944); **TBMM ZC,** Devre: 7, İçtimâ: 2, Cilt: 14, 7. İnikat, (1.12.1944); **TBMM ZC,** Devre: 7, İçtimâ: 2, Cilt: 18, 68. Birleşim, (4.6.1945).

Ayrıca bkz. Uran, **age,** s. 360-361; Jozeph Ackermann, "İkinci Dünyâ Savaşı Sırasında Türk-Alman İlişkileri", **Atatürk Konferansları 1973-1974,** s. 64-65; Zafer Üskül, "Türkiye'de Sıkıyönetim Uygulamaları Üzerine Notlar", **Toplum ve Bilim,** Sayı: 42, (Yaz 1988), s. 85-104.

3) TÜRK-ALMAN İLİŞKİLERİ

Şimdiye kadar uluslararası politikada ve Türk dış politikasında gördüğümüz siyâsî ve askerî gelişmeleri, bu kısımda, bir kez daha, ama bu kez Türk-Alman ilişkileri açısından ve özellikle de Berlin'in gözünden izlemeye çalışacağız.

Weimar Cumhuriyeti döneminde Türk-Alman ilişkileri, genel olarak çatışmadan uzak ve yer yer de hayli yakındı. Bu dönemde

siyâsal ilişkilerde özellikle vurgulanmaya ihtiyaç gösteren bir anlaşmazlık konusu da yoktu. Tam aksine, iki ülke arasında dış politikada belirli benzerlikler, yakınlıklar ve paralellikler vardı.

Türkiye ile Almanya arasındaki diplomatik ilişkiler en kısa zamanda yeniden kurulmuş ve iki ülke arasında belirli bir yakınlaşma gözle görülür hâle gelmişti.

Almanya, Ankara'nın başkent ilân edilmesine karşı, diğer Batılı devletlerin aksine, olumlu bir tavır almış ve bu konuda Türk Hükûmeti'ne diplomatik alanda destek vermekten de kaçınmamıştı.

Yine bu dönemde Türkiye, Sovyetler Birliği ve Almanya arasında uyumlu olmasına çalışılan bir birliktelikten söz etmek de mümkündür.

Ancak bu uyumlu birliktelik, zaman zaman, dozu yükselmeyen çatışmalara da sahne oluyordu.

Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girişi sorununda, Almanya, Türkiye'nin Cemiyet'e üye olmasını desteklerken, Sovyetler Birliği, Türkiye'nin Cemiyet'in dışında kalmasını tercih ediyordu. Ancak Almanya, bu gibi hassas konularda belirgin bir tutum almaktan kaçınmaya çalışıyordu.

Türk dış politikasının en önemli sorunlarından olan Musul sorununda ise, Almanya, Türkiye'ye karşı İngiltere'nin yanında tavır almaktan özenle kaçınmış ve bu konuda Türkiye ile İngiltere arasında dengeli bir politika izlemeye çalışmıştı.

İtalya'nın Türkiye üzerindeki tehditlerine ve baskılarına karşı, Berlin, Türkiye'yi tedirgin edebilecek her türlü görüntü ve hareketten uzak durmak istemişti.

Dönemin siyâsal ilişkileri çatışmalardan tamâmen uzaktı.

Kültürel ilişkilerdeki yakınlığın derecesi ise daha da yüksekti.

Türkiye'de görev alan Alman uzmanlar ile Almanya'ya gönderilen Türk görevliler ve öğrenciler, bu dönemdeki kültürel ilişkilerin temelini oluşturuyordu.

Askerî ilişkilerde de önemli bir yakınlık vardı.

Türk Ordusu'nda görevli Alman subaylar ile Almanya'da eğitim gören Türk subaylar ve askerî öğrenciler, bu ilişkinin bir boyutunu oluştururken; bir diğer önemli boyutunu da, Türk savunma sanâyiine yönelik Alman yatırımları ile Almanya'dan askerî malzeme alımı oluşturuyordu.

Ekonomik ilişkiler de yakındı ve Türk-Alman ilişkilerinin en önemli alanını oluşturuyordu.

Türkiye'nin toplam ihrâcât ve ithâlâtında Almanya'nın artan payı ile Junkers'in ve Lufthansa'nın girişimleri bu dönemde özellikle dikkat çekiciydi. Ayrıca bu sırada Türkiye'deki demiryolu yatırımlarına yönelik Alman demiryolu malzemesi sevkiyâtı da önem taşıyordu.[165]

Ancak, Nazi dönemindeki Türk-Alman ilişkileri için daha farklı bir değerlendirme yapılmalıdır.

Siyâsal ilişkilerde, öncelikle de her iki ülkenin dış politika hedef ve yöntemlerinde, önemli farklılıklar oluşmaya başlamıştı.

Aslında Almanya'nın da, Türkiye'nin de barış antlaşmalarıyla düzenlenmiş coğrâfî sınırları konusunda bâzı talepleri vardı. Ancak Almanya'nın talepleri çok daha geniş kapsamlıydı. Türkiye ise, Lozan'da düzenlenen biçimiyle tatmin olmadığı için, bâzı konularda (Hatay ve Boğazlar üzerinde) talepte bulunuyordu.

Bu açıdan bakıldığında, her iki ülkenin de birbirlerinin dış politika hedeflerini hoşgörü ve anlayışla karşıladıkları düşünülebilir.

Fakat dış politika alanındaki bu benzerlikler nihâyet bir noktada sona eriyordu.

Çünkü, Almanya, temelde Birinci Dünyâ Savaşı'nın sonunda barış antlaşmalarıyla düzenlenmiş statükoyu kabul etmiyor ve onu eline geçen ilk fırsatta değiştirmeyi plânlıyordu. Bu bakımdan Almanya'nın temeldeki tercihi revizyonist bir dış politikaydı.

Oysa, Türkiye, aslında Lozan ile tatmiş olmuş bir ülke olarak, temelde statükonun sürmesini destekliyor ve dış politika ile ilgili taleplerini ancak ikinci derecede önemli sorunlar olarak görüyordu.

Diğer taraftan, iki ülke arasında sâdece dış politika amaçları bakımından değil, ama aynı zamanda yöntemleri bakımından da fark vardı.

Almanya, dış politikada hedeflerini gerçekleştirmek için, fiilî

---

165 Bu dönemdeki (1923-1939) Türk-Alman siyâsî, kültürel, askerî ve ekonomik ilişkileri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 1-96 ve 247-248.

durum yaratıyor, güç gösterilerinde bulunuyor, zaman zaman da askerî güç kullanıyordu. Böylece uluslararası ilişkilerde mevcut antlaşmaları kesinlikle tanımaya yanaşmadığı gibi, tek yanlı kararlar alıp, bunları uygulamayı temel ilke hâline getiriyordu.

Türkiye ise, dış politikasında, mevcut antlaşmaları kesinlikle tanımakta ve uygulamaktaydı. Türkiye, bu alanda bir rahatsızlık duysa bile, bu rahatsızlığını, devletler hukûku çerçevesinde gündeme getirerek, arzu ettiği çözümü elde etmeye çalışıyordu. Bu alanda Türkiye, tek yanlı uygulamalara kesinlikle yanaşmadığı gibi, durumu ne denli uygun bulunursa bulunsun, bu tür tek yanlı kararları ilke olarak red ediyordu.

Yâni iki ülke arasında, dış politikada tercih edilen ve uygulanan yöntem açısından da tam bir çelişki vardı.

Uluslararası politikaya 1933 yılından itibâren egemen olan ve İkinci Dünyâ Savaşı'na dek süren, revizyonist devletler grubu ile anti-revizyonist devletler grubu arasındaki iktisâdî, siyâsî, ideolojik/kültürel ve askerî mücâdele, başlangıçtan itibâren bir İngiliz-Alman rekâbeti olarak gelişecektir.

Bir Balkan, Orta Doğu ve Akdeniz devleti olarak Türkiye, elbette, bu mücâdelenin ve rekâbetin ağırlığını üzerinde duyacaktı. Bu açıdan bakıldığında, 1933-1939 yılları arasında İngiliz-Alman nüfuz mücâdelesi ve rekâbeti, Türkiye üzerinde de önemli oranda etkili olacaktır.

Bu dönemdeki Türk-Alman ilişkileri, esas olarak, bu rekâbet ve sonuçları açısından ele alınmayı gerektirir.

Türkiye'nin Batı İttifâkı'na Yönelişi ve Almanya

Adolf Hitler, daha iktidâra gelmeden yıllar önce kaleme aldığı ünlü kitabı "Mein Kampf"da ("Kavgam"), Birinci Dünyâ Savaşı'nda ülkesinin müttefiği olan Türkiye'ye, III. Reich'ın ittifaklar politikasında yalnızca ikincil bir rol, hattâ açıkça olumsuz bir rol yüklüyordu.

Hitler'e göre, Almanya'nın Türkiye gibi ülkelerle ittifak kurması, bu ülkenin savaşı kazanma imkânını zâten ortadan kaldırmıştı.

Bu görüş açısından, Türkiye, Nasyonal-Sosyalist Alman dış po-

litikasının ilgi alanının tamâmen dışında kalıyordu.[166]

Hitler'in bu yöndeki düşüncesi yalnızca kuramsal plânla sınırlı kalmayacak, fakat uygulamaya da yansıyacaktır.

Birinci Dünyâ Savaşı'ndan sonra Ankara'daki ilk Alman Büyükelçisi olan Rudolf Nadolny, 1931 yılının Kasım ayında Berlin'de bulunduğu bir sırada, 1 Şubat 1932 târihinde Cenevre'de başlaması öngörülen Silâhsızlanma Konferansı'nda Alman delegasyonuna başkanlık etmesi yolundaki öneriyi kabul ettiği için, Ankara'daki Büyükelçilik görevinden bu târihten itibâren fiilen ayrılmış olur. Çünkü, yeni görevi nedeniyle Nadolny, artık sürekli olarak Cenevre'de bulunmak zorundaydı.

Bu sûretle, Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği, Nadolny'nin Büyükelçilik'ten resmen ayrıldığı târih olan 29 Ekim 1933'e dek fiilen boş kalır.[167]

Fritz Neumark'ın, anılarında, son derece silik bir kişiliği olduğunu belirttiği, Almanya'nın Nadolny'den sonraki Ankara Büyükelcisi Frederic Hans von Rosenberg, güven mektubunu ancak 11 Aralık 1933 târihinde sunar.

Bu arada, Alman Büyükelçiliği'nin iki yıla yakın bir süre boş kalması Türk Hükümeti'nin gözünden kaçmaz.[168]

Bu dönemde Türkiye'nin İngiltere ile ilişkileri, Türk-Alman ilişkilerini doğrudan etkileyen önemli bir faktördü.

Ankara ile Moskova arasındaki yakınlık, Ankara ile Berlin arasındaki soğukluğun bir başka nedeniydi. Çünkü, Almanya'nın Sovyetler Birliği ile ilişkileri, bu sırada, bir hayli uzaktı.

---

166 Josef Ackermann, "Der Begehrte Mann am Bosporus: Europaeische Interessenkollisionen in der Türkei (1938-1941)", **Hitler, Deutschland und die Maechte**, s. 489; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 99.

167 Rudolf Nadolny, **Mein Beitrag**, s. 113 ve 141-143; Gotthard Jaeschke, "Die Türkei in den Jahren 1933-1934", **Geschichtskalender, Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen bzw. der Auslandhochschule an der Universitaet Berlin**, Jahrgang XXXVIII, Abteilung II, Westasiatische Studien, (29.10.1933), s. 120.

168 Ackermann, agm; **Hitler, Deutschland und die Maechte**, s. 490/dipnot 8; Fritz Neumark, **Boğaziçi'ne Sığınanlar**, (Türkiye ye İltica Eden İlim, Siyâset ve Sanat Adamları 1933-1953), s. 124, Gotthard Jaeschke, "Die Türkei in den Jahren 1933-1934", **Geschichtskalender, Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen bzw. der Auslandhochschule an der Universitaet Berlin**, Jahrgang XXXVIII, Abteilung II, Westasiatische Studien, (11.12.1933), s. 122.

Almanya'nın revizyonist taleplerini henüz uygulamaya koymadığı bir sırada, Türkiye, Almanya'nın benzer amaçlar güden İtalya ile paralel bir dış politika izlemesi üzerinde dikkatle duruyor, bu yakınlaşmadan tedirgin oluyor ve endişe ediyordu.

Gerçekten de, Nazi iktidârının başlangıcında, Türkiye'de Almanya'ya karşı bir tereddüt ve kuşku havası doğması için çok zaman geçmeyecektir.

Bu durum, yeni dönemde, iki ülke arasındaki ilişkilerde bâzı temel sorunların oluşmasının uzak bir ihtimâl olmadığına işâret ediyordu.[169]

Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rosenberg'in 24 Mayıs 1935 târihinde emekliye ayrılması, bu nedenle Almanya'ya geri çağrılması ve bir süre sonra Türkiye'yi terk etmesi sonucunda, Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği, aradan birbuçuk yıl geçtikten sonra, yeniden boşalır.

Almanya'nın yeni Ankara Büyükelçisi Keller, görevine 4 Eylül 1935 târihinde atanacak, 28 Ekim'de de güven mektubunu sunacaktır.[170]

Keller, 20 Kasım 1938 târihinde emekli olduktan hemen sonra, 22 Kasım'da Ankara'dan ayrılacak ve bu sûretle Alman Büyükelçiliği yeniden boşalacaktır.[171]

Bu sırada Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'ndeki en yetkili kişi olan Müsteşar Kroll, Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, bu konuya da değiniyordu.

Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nin boş kalması, elbette, Türk Hükûmeti'nin de dikkatini çekmişti.

Nitekim Kroll, raporunda, Berlin'den, Ankara'nın hatırlatmalarına, ikâzlarına ve şikâyetlerine karşılık olarak, yeni Büyükelçinin atanmasının gecikme nedeni olarak inanılabilir ve mâkûl gerekçeler bulunmasını istiyordu. Kroll, şimdiye dek bu gecikmeye ilişkin soruları, Büyükelçilik makâmı için çok değerli bir kişi arandığı şeklinde yanıtlamıştı. Ancak bu gerekçe son zamanlarda

---

169 Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 101-106 ve 248.

170 Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 105.

171 Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 133; **JK 1**, (22.11.1938), s. 66.

o denli sık kullanılmıştı ki, artık bundan sonra kullanılması olanaksız hâle gelmişti.[172]

Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği, 1939 yılının Nisan ayına kadar, tam beş ay, nedensiz olarak boş bırakılır.

Türk dış politikasında bu son dönemde meydana gelen önemli siyâsal gelişmeler anımsanacak olursa, Almanya'nın Türkiye'yi siyâsal bakımdan önemli bulmayışını ve Büyükelçiliğini boş bırakmasını anlamak çok zordu.[173]

Oysa, Türkiye, Berlin'e, Ankara Büyükelçiliği'nin boş kaldığını birkaç kez hatırlatmıştı.

Menemencioğlu, 10 Şubat 1939'da ve Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hamdi Arpag da, 30 Mart 1939'da, bu durumu, bizzat Alman Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Weizsaecker'e bildirmişlerdi. Ayrıca, Menemencioğlu, 1 Şubat 1939'da, bu durumdan şikâyetçi olduklarını bizzat Kroll'a da anlatmıştı. Alman Büyükelçiliği'nin boş kalmasından İtalya'nın Ankara Büyükelçiliği de tedirgin olmuştu.[174]

Oysa, Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği hiç boş kalmamıştı. Sırasıyla Hamdi Arpag (Nisan 1938-Haziran 1939), Hüsrev Gerede (Eylül 1939-Temmuz 1942) ve Saffet Arıkan (Temmuz 1942-Ağustos 1944) bu görevde bulunmuşlardı.

Almanya'nın Türkiye'ye siyâsal ve diplomatik alanda önem vermemesi ve Berlin'in Ankara'nın bu sıradaki en önemli dış politika girişimi olan Balkan Antantı'na karşı olumsuz tutumu, iki ülke arasındaki ilişkilerde soğukluk yaratan gelişmelerdi.

Bununla birlikte, Türkiye, Almanya'nın Versay Antlaşması'ndan kurtulma çabalarını, Almanya'nın yeniden silâhlanmasını ve zorunlu askerlik sistemini kurmasını, Ren Bölgesi'ni askerileş-

---

172 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band V, (Juni 1937-Maerz 1939), Kapitel VII, Die Türkei, (16. Juli 1937-10. Februar 1939), "Kroll'dan ADB'ye", Nr. 559, 1.2.1939, (1593/384 233); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 132. (Kısaltmalar için bkz. III. Bölüm/dipnot 11).

173 Krecker, **age**, s. 27; Ackermann, agm, **Hitler, Deutschland und die Maechte**, s. 489-495.

174 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band V, (Juni 1937-Maerz 1939), Kapitel VII, Die Türkei, (16. Juli 1937-10. Februar 1939), "Kroll'dan ADB'ye", Nr. 559, 1.2.1939, (1593/384 233); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 139; Krecker, **age**, s. 27-28/dipnot 5; Ackermann, agm, **Hitler, Deutschland und die Maechte**, s. 489-495.

tirmesini, nispeten ılımlı bir tutum içinde karşılar ve Berlin'in bu tür girişimlerine karşı doğrudan olumsuz bir tutum içine girmez.

Habeşistan'ın İtalya tarafından işgâli ve bu işgâle Almanya'nın desteği, Türk-Alman ilişkilerindeki soğukluğu artıran bir etken olur.

Montrö Antlaşması'na karşı Almanya'nın olumsuz tutumu da bu tabloya eklenmelidir.

Esas itibârıyla Münih Antlaşması'na kadar olan dönem, Türk-Alman ilişkileri için nispeten uzak ve soğuk bir dönemdir. Ancak şiddetli gerginlikler ve çatışmalar bu sırada görülmeyecektir.

Türkiye, Almanya'nın tüm Almanları tek bir devletin çatısı altında toplama amacına yönelik coğrâfî genişleme taleplerine karşı somut bir tepki göstermeyecektir. Bu tür girişimler Türkiye tarafından bir ölçüde hoşgörüyle karşılanacaktır.

Ancak, Münih Antlaşması'ndan sonraki siyâsal ve askerî gelişmeler, bu durumu hızla değiştirir.

Prag'ın işgâli ve Çekoslovakya'nın Alman işgâline girmesi, Almanya'nın Romanya'ya zorla kabul ettirdiği ticâret antlaşması ve belirleyici önemdeki İtalya'nın Arnavutluğu işgâli, Türk-Alman ilişkilerinde bir dönüm noktası oluşturur.

O zamâna kadar ilişkilerde devâm eden soğukluk, yerini şiddetli çatışmalara ve anlaşmazlıklara bırakır.[175]

Oysa, Nazi döneminde de, Türk-Alman kültürel ilişkileri hayli yoğundu. Bu dönemde çok sayıda Alman uzman Türkiye'de görev almıştı. Çok sayıda Türk öğrenci de Almanya'da eğitim görüyordu.[176]

Askerî ilişkilerde de gözle görülür bir yakınlık vardı. Türk Ordusu'nda görevli Alman subayların yanı sıra, Almanya'da eğitim gören çok sayıda Türk subayı bulunuyordu. Türk savunma sanâyiine yönelik Alman yatırımları önemli boyutlara ulaşmıştı. Diğer yandan, Türkiye, askerî malzeme ihtiyâcını büyük ölçüde Almanya'dan sağlıyordu.[177]

---

175 Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 105-128 ve 248.

176 Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 174-184.

177 Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 184-199.

Ancak bu dönemde ekonomik ilişkiler en önemli ve özellikle vurgulanması gereken alanı oluşturuyordu.

Türkiye ile Almanya arasında siyâsal ilişkilerde bir gelişme olmamasına karşın, son derece yoğun ekonomik ve ticârî ilişkiler kurulmuş ve gelişmişti.

Ancak ticârî ilişkilerde, âdetâ bir patlama noktasına varan canlanma, Hitler iktidârının kurulduğu 1933 yılından itibâren görülüyordu.

Nazi Almanyası, Türkiye'de ekonomik hegemonya kurmayı amaçlamış ve tüm girişimlerini bu amaca uygun biçimde plânlamıştı.

Bunun bir sonucu olarak, Türkiye'nin toplam ihrâcâtında Almanya'nın payı 1933 yılında % 20 iken, 1938 yılında % 44'e ulaşacaktır.[178] Türkiye'nin toplam ithâlâtında Almanya'nın payı ise, 1933 yılında % 27 iken, bu oran 1938 yılında % 48 olacaktır.[179]

---

178 Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 199-245.

Bu konuda istatistikler farklı rakamlar vermektedir.

Türkiye'nin toplam ihrâcâtında Almanya'nın payı 1933 yılında % 20, 1934 yılında % 40, 1935 yılında % 43, 1936 yılında % 52, 1937 yılında % 39 ve 1938 yılında da % 44 olmuştur. Tezel, **age**., s. 149; Jaeschke, **Türkei**, s. 48-49; Önder, **age**, s. 15.

Buna karşılık, bir başka kaynakta, 1933-1937 yılları için, aynı rakamlar, sırası ile, % 19, % 37,3, % 40,9, % 51 ve % 36,8 olarak veriliyor. Osman Zeki Torgay, "Son 10 Yıl İçinde Türkiye-Almanya Ticâreti", **10 Yıl. Almanya'da Türk Ticâret Odası**, s. 78.

Neumark, 1936, 1937 ve 1938 yılları için, sırası ile, % 45, % 36,5 ve % 43 oranlarını veriyor. Neumark, "Der Türkische Aussenhandel im Jahre 1938", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 1, (1939), s. 92-94.

Glasneck ise, 1938 yılı için, % 45,6 oranını veriyor. Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 22.

Krecker de, aynı yıl için, % 39,7 oranına işâret ediyor. Krecker, **age**, s. 23.

Jaeschke, yine aynı yıl için, % 43 rakamını verirken, bu oranın, Türk istatistiklerine göre, % 52,2 olduğunu belirtiyor. **JK 1**, (30.12.1938), s. 67.

Neumark, bir başka yazısında da, 1938 yılı için, % 47 rakamını veriyor. Neumark, "Der Türkische Aussenhandel 1939-1940", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 2.

Ayrıca bkz. Heinz Glaesner, **Das Dritte Reich und der Mittlere Osten. Politische und Wirtschaftliche Beziehungen Deutschlands zur Türkei 1933-1939, zu İran 1933-1941 und zu Afghanistan 1933-1941**, s. 46-48, 76-77, 88-89 ve 93.

179 Tezel, **age**, s. 149; Jaeschke, **Türkei**, s. 48-49; Önder, **age**, s. 15; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 199-245.

Bu konuda da istatistikler farklıdır.

Görüldüğü gibi, Türkiye, ekonomik alanda büyük ölçüde Almanya'ya bağımlı hâle gelmişti.

Gerçi Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hamdi Arpag, 5 Nisan 1938 târihinde, Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop ile yapuğı görüşmede, Türk-Alman ilişkilerinin her bakımdan dostça olduğunu vurguluyor ve Hâriciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'ın kendisinden bunu vurgulamasını özellikle talep ettiğini belirtiyordu.[180]

Ancak, Türkiye'nin Almanya'nın izlemekte olduğu dış politikaya karşı olan soğuk ve uzak tutumu 1938 yılının yaz aylarında açıkça görülüyordu.

Hâriciye Vekâleti Genel Sekreteri Nûman Menemencioğu, 1 Temmuz 1938'de, Berlin'de, Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop ile görüşür.

Bu görüşmede Türk dış politikası genel hatları ile ele alınır.

Türkiye'nin toplam ithâlâtında Almanya'nın payı 1933 yılında % 27, 1934 yılında % 36, 1935 yılında % 43, 1936 yılında % 48, 1937 yılında % 44 ve 1938 yılında da % 48 olmuştur. Tezel, **age.** s. 149; Jaeschke, **Türkei.** s. 48-49; Önder, **age.** s. 15.

Buna karşılık, bir başka kaynakta, 1933-1937 yılları için, aynı rakamlar, sırası ile, % 25,5, % 33,8, % 40, % 45,1 ve % 42,2 olarak veriliyor. Osman Zeki Torgay, "Son 10 Yıl İçinde Türkiye-Almanya Ticâreti", **10 Yıl. Almanya'da Türk Ticâret Odası.** s. 78.

Neumark, 1937 yılı için, bu oranın % 42, 1938 yılı için ise, % 47 olduğunu belirtiyor. Yine Neumark'a göre, 1938 yılında Türkiye'nin toplam ithâlâtında Almanya, Avusturya ve Çekoslovakya'nın toplam oranı % 46,3'dür. Neumark, "Der Türkische Aussenhandel im Jahre 1938", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası.** Cilt: 1, (1939).

Glasneck, 1938 yılı için, % 49,4 oranını veriyor. Glasneck, **Türkei und Afghanistan.** s. 22.

Krecker'e göre, aynı yıl için, oran % 45'dir. Krecker, **age.** s. 23.

Jaeschke de, yine 1938 yılı için, % 47 rakamını verirken, bu oranın, Türk istatistiklerine göre, % 53,8 olduğunu belirtiyor. **JK 1.** (30.12.1938), s. 67.

180 **ADAP.** Serie D: 1937-1945, Band V, (Juni 1937-Maerz 1939), Kapitel VII, Die Türkei, (16. Juli 1937-10. Februar 1939), "Ribbentrop'un Raporu", Nr. 542, 5.4.1938, (1593/384 191-193); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939),** s. 127-128; Krecker, **age.** s. 15; Jivkova, **age.** s. 150-152.

Çetin Altan'ın yıllar sonra yazdıkları, bu dönemde Türk-Alman ilişkileri hakkında gerçekçi bir fikir vermeye yarayabilir:

"Bu ifşaat bende başka bir hâtırâyı uyandırdı.

Bundan onbir yıl önce [1938 yılında], polisler, Yeni Adam'ın idâreevine gelerek, hiçbir sebep göstermeden, gazetenin yayınlanmasının bir yıl süre ile yasak edildiğini söylemişler ve dolapları, kapıları mühürleyip gitmişlerdi.

Mesele, bir zaman sonra anlaşılmıştı...

Menemencioğlu'na göre, Türkiye, özellikle Almanya ile dostluk ilişkileri kurmak ve bunu sürdürmek istiyordu. Türkiye, Almanya'ya karşı olan, ona yönelik hiçbir gruba katılmama kararındaydı. Menemencioğlu, bu arada, Türk-Alman ilişkilerinin en iyi biçimde tarafsız bir politika temelinde gelişebileceği kanısında olduğunu da belirtir.

Ribbentrop ise, Birinci Dünyâ Savaşı'ndan sonra imzâlanmış barış antlaşmalarıyla zarâra uğramış devletlerin, statükocu güçlere karşı yakın işbirliği içinde olmaları ve revizyonist amaçlarını gerçekleştirmek için birleşmeleri gerektiğine işâret eder. Ribbentrop'a göre, tarafsız bir dış politika, daha sonra iki ülke arasında yakın bir işbirliği kurulması için uygun bir temel oluşturacaktı.[181]

Menemencioğlu ile Ribbentrop arasında, 7 Temmuz'da, ikinci bir görüşme daha yapılır.

Bu görüşmede, Menemencioğlu, Ribbentrop'un ilk görüşmedeki önerisini yanıtlar.

Ribbentrop, Batılı devletlerin, İngiltere ve Fransa'nın statükocu politikalarına karşı, barış antlaşmalarında haksızlığa uğramış Almanya ve Türkiye'nin, yitirdiklerine yeniden kavuşmalarını sağ-

---

Yeni Adam, o vakitler, Nasyonal Sosyalizm aleyhinde neşriyat yapıyor ve Almanların Balkanlar'da gözü olduğunu haber veriyordu.

Alman Büyükelçisi, Dışişleri Bakanı [Hâriciye Vekili] Tevfik Rüştü Aras'a gelip, bu neşriyâtın durdurulmasını istemiş...

Büyükelçinin arzusu, Bakanlar Kurulu'na aksetmiş ve Bakanlar Kurulu'nda, 'Gazeteyi tamâmen kapatalım... Olsun bitsin...' demişler.

D zamanki İçişleri Bakanımız [Dâhiliye Vekili], kıymetli mütefekkir Şükrü Kaya, bu despotik teklifi önlemek için uzun boylu mücâdele etmiş ve [Hâriciye Vekili] Tevfik Rüştü [Aras]'ın, *'Yeni Adam kapatılmazsa, Hâriciye Vekilliği edemem' diye dayatması üzerine [de], gazetenin* bir yıl müddetle tâtiline karar verilmiş...

Arkasından da, habersizce ve sebep *gösterilmeden*, Yeni Adam'ın idâreevi mühürlenivermişti... (...)

D zamanki kabinede [Dâhiliye Vekili] Şükrü Kaya'dan başka, 'Hür devletlerde hükûmetler politikalarını gazete kapatmakla değil, memurları ile idâre ederler' diyen [de] olmamıştı." Çetin Altan. "Elemeler-Eleştirmeler' Yeni Adam'ı Celâl Bayar Hükûmeti Kapatmıştı", **Yeni Adam**, Sayı: 619, (13 Ekim 1949).

181 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band V, (Juni 1937-Maerz 1939), Kapitel VII, Die Türkei, (16. Juli 1937-10. Februar 1939), "Ribbentrop'un Raporu", Nr. 548, 7.7.1938, (96/107 729-733); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 128; Krecker, **age**, s. 14-15 ve 19-20; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 39; Jivkova, **age**, s. 150-152; **OTDP**, s. 122; **JK 1**, (7.7.1938), s. 60.

lamak amacı ile, ortak revizyonist bir politika izlemelerini önermişti.

Bu öneriye karşılık, Menemencioğlu, Türkiye'nin tarafsız bir politika izleme amacında olduğunu bir kez daha vurgular. Türkiye, temelde bir revizyon ihtiyâcında değildi. Balkan devletleri ile ittifâkı ise, sâdece Balkan Antantı ile sınırlıydı. Türkiye, kalkınabilmek için, sâdece barış istiyor ve politikasını da bu doğrultuda saptıyordu. Menemencioğlu, ülkesinin kalkınma hedeflerine varması için yüz yıllık bir barışa ihtiyâcı olduğunu da vurguluyordu.

Ancak Ribbentrop önerisinde ısrâr eder. Ribbentrop'a göre, Türkiye, 7 Mart 1936 târihinde, Alman Ordusu'nun Ren Bölgesi'ne girmesinden sonra, Almanya'nın revizyonist bir politika izleme eğiliminde olmadığını açıklamakla birlikte, Boğazlar sorununda, hattâ Almanya'nın revizyonist politikasını da temel alarak, revizyonist bir politika gütmüştü. Diğer yandan, Türk Hükümeti, hâlen Hatay konusunda tamâmen revizyonist bir politika tâkip ediyordu ve bunun kazançlarını da elde ediyordu.

Menemencioğlu, Türkiye'nin Boğazlar'ın statüsünün revizyonunda Almanya'nın dolaylı şekilde yardımcı tutumunu, yâni Ribbentrop'un açıklamasını kabul etmekle birlikte, Türkiye'nin Osmanlı Devleti'nin emperyalist politikasına geri dönmeyi arzu etmediğini de belirtir. Her türlü revizyonist politika, Türkiye'yi yeniden hiç arzu etmediği bir konuma sürükleyebilirdi. Türkiye, sınırlarında, hattâ Trakya'da bile, bir revizyon talebinde bulunmuyordu.

Ribbentrop, Almanya'nın Türkiye'nin tarafsızlık politikasını anlayışla karşıladığını ve Montrö Antlaşması konusundaki sorunun çözümünden sonra, Türk-Alman ilişkilerinin yeni bir yolda ilerlemeye devâm edeceğini belirtir. Ribbentrop'a göre, Türk-İtalyan ilişkileri nasıl bir kurala bağlanmışsa, Türk-Alman ilişkileri de aynı şekilde bir kurala bağlanmalıydı.

Ribbentrop'un, Türk-Alman tarafsızlık antlaşması imzâlanması talebine karşılık, Menemencioğlu, Türkiye'nin tarafsızlık antlaşmasını sâdece Sovyetler Birliği, Fransa ve İtalya ile, yâni komşu ülkelerle imzâladığını belirterek, Macaristan ile benzer türden bir antlaşma imzâlanmasının nedeninin ise, tamâmen duygusal ve ırksal olduğunu açıklar. İngiltere'ye gelince... Türkiye'nin İngiltc-

re ile bu konuda imzâlanmış hiçbir antlaşması bulunmuyordu. Türkiye ile Almanya arasında ortak bir sınır olmadığından, Türkiye'nin Almanya ile bir tarafsızlık antlaşması imzâlamasının yarârı da yoktu.

Menemencioğlu, bununla birlikte, Türkiye'nin Almanya'ya karşı hiçbir yükümlülük altına girmeyeceğine ilişkin güvence verebileceğine dikkat çeker. Türkiye, Almanya'ya karşı, ertesi gün Almanya ile bir askerî ittifak antlaşması imzâlayacakmış gibi bir politika izleyecekti.

Menemencioğlu, Ribbentrop'un, bu konuda iki ülke arasında bir antlaşma imzâlanması gerektiği görüşünü paylaşmaz ve tıpkı Türk-İngiliz ilişkilerinde olduğu gibi, Türk-Alman ilişkilerinde de karşılıklı olarak verilmiş tarafsızlık güvencesinin yeterli olacağını ifâde eder.

Hattâ Hâriciye Vekili Tevfik Rüştü Aras, 10 Temmuz'da, Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Keller'e, 4 Temmuz'da imzâlanan Türk-Fransız Dostluk Antlaşması'nın öneminden ve anlamından söz ederken, buna benzer bir güvence vermiş ve Türkiye'nin hiçbir zaman Almanya'ya karşı bir gruba katılmayacağını sözlü olarak ifâde etmişti. Aras, bu görüşmede, Fransa ile imzâlanan antlaşmanın içerik yönünden hiçbir şekilde alışılmış standartları aşmadığına dikkat çekmiş ve Almanya ile Türkiye'nin buna benzer bir antlaşma imzâlamasına gerek olmadığını bildirmişti.

Ribbentrop, Ankara'nın, antlaşma önerisini kesin biçimde geri çevirmesi karşısında, Türkiye ile Almanya arasında benzer bir antlaşma imzâlanmamasının Türkiye açısından garip bir durum yaratacağını iddia eder. Almanya, Türkiye'nin önde gelen bütün büyük devletlerle, bu devletlere karşı herhangi bir düşman gruba katılmayacağına ilişkin antlaşma imzâladığının, ancak böyle bir antlaşmayı kendisi ile imzâlamaktan kaçındığının farkındaydı.

Ribbentrop, Türk-Alman ilişkilerinde hızlı bir gelişmenin ancak Türkiye ile Almanya arasında bir tarafsızlık antlaşmasının imzâlanmasından sonra mümkün olabileceğini, böyle bir antlaşmanın ilişkilerde bir dönüm noktası oluşturacağını ifâde ediyordu.

Ayrıca, Ribbentrop'un, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne, Almanya ile bir tarafsızlık antlaşması imzâlamayacağına ilişkin güvence

verip vermediği yolundaki sorusunu ise, Menemencioğlu, kesin bir tavırla, olumsuz biçimde yanıtlayacaktır.[182]

Alman Dışişleri Bakanlığı'nca 1938 yılının yaz aylarında hazırlanan Woermann imzâlı bir genelgede, Türkiye ile Fransa arasında, Hatay sorunu ile bağlantılı, dikkat çekici yakınlaşmaya ve 4 Temmuz târihli antlaşmaya işâret ediliyordu.

Hatay sorununa ilişkin güçlüklerin bu antlaşmayla bir ölçüde aşıldığına dikkat çekilen genelgede, antlaşmanın, Türk-Alman ilişkileri üzerindeki olası etkilerinden de söz ediliyordu.

Menemencioğlu, yeni antlaşmanın, Türkiye'nin geleneksel tarafsızlık politikasını değiştireceğini ve Almanya'ya karşı izlenen politikada değişime neden olacağını vurgulamıştı. Bununla birlikte, Türk-Fransız antlaşmasına benzer, bir Türk-Alman tarafsızlık antlaşmasının imzâlanmasını, Ankara, sürekli olarak red ediyordu.

Berlin'in izlenimi, Türk-Alman ilişkilerinin dinamizm kazanması konusunda gerek Türk, gerekse Alman tarafının tereddütleri olduğu yolundaydı.[183]

Türk-İngiliz Görüşmeleri ve Almanya (I)

Berlin, Türk-İngiliz görüşmelerinden haberdârdı ve bu görüşmelerin olumlu sonuçlanmasını engellemek istiyordu. Almanya'nın bu aşamada amacı, Ankara'nın Londra ve Pâris'e yakınlaşmasını engellemekti.

Almanya'nın Mart ayında Çekoslovakya'yı işgâl etmesi, Ankara'yı tedirgin eden bir başka etkendi. İngiltere'nin Ankara Büyü-

---

182 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band V, (Juni 1937-Maerz 1939), Kapitel VII, Die Türkei, (16. Juli 1937-10. Februar 1939), "Ribbentrop'un Raporu", Nr. 548, 7.7.1938, (96/107 729-733); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 128-130; Krecker, **age**, s. 14 ve 19-20; **OTDP**, s. 122; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 39; Kuneralp, **age**, (Birinci Telgraf/4 Mayıs 1939 Târihli Genelge: Batı Demokrasilerine Katılma Karârı), s. 12-27.

183 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band V, (Juni 1937-Maerz 1939), Kapitel VII, Die Türkei, (16. Juli 1937-10. Februar 1939), "Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Woermann İmzâlı Genelgesi", Nr. 550, 16.8.1938, (1593/384 223-226) ve (d. 5. Pol VII 992, 29.7.1938), (74/54 358-363); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 130-131; Jivkova, **age**, s. 152. Ayrıca bkz. Krecker, **age**, s. 22; **OTDP**, s. 121.

kelçisi K-Hugessen, Çekoslovakya'nın Almanya tarafından işgâli karşısında, Türkiye'nin tepkisinin ılımlı olduğunu ve Ankara'nın, Berlin'in bu hareketini doğrudan kendi çıkarlarına yönelmiş bir eylem olarak değerlendirmediğini belirtiyordu.[184]

Oysa, Kroll, anılarında, Menemencioğlu ile yaptığı bir görüşme sırasında, Ankara'daki endişe ve tedirginliği gözlediğini ve bu endişe ve tedirginliği yok etmeyi başaramadığını açıklıyor.[185]

Kroll, 18 Mart 1939 târihinde, Menemencioğlu ile görüşür.

Menemencioğlu, bu görüşmede, Kroll'a, Türk Hükûmeti'nin yeni gelişmelere ilişkin düşüncelerini açıklar. Türkiye'ye göre, Almanya'nın Balkanlar ile ilişkilerinde artık yeni bir dönem başlamıştı. Menemencioğlu, Türkiye'nin, Balkanlar'ın, coğrâfî ve ekonomik bir varlık olarak, Almanya'nın ekonomik hinterlandı olması ve Almanya'nın bölgeyi iktisâdî ikmâl alanı olarak kullanması için etkinlik göstereceğini açıklar. Ancak Menemencioğlu, bunu bir koşula bağlıyordu. Türkiye'nin koşulu, Almanya'nın Balkan devletlerine, kendilerine ideolojik bir grup seçmeleri yönünde baskı yapmaktan vazgeçmesiydi.

Kroll, bu konularda, Ankara'ya ne yönde yanıt verilmesi gerektiğini, raporunda, Berlin'den soruyor ve tâlimat istiyordu.[186]

Alman Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Weizsaecker, 21 Mart târihli bir raporunda, Türk-Fransız ittifak antlaşması görüşmelerinin, şimdiye dek Türkiye tarafından, Türkiye'nin bütün büyük güçlere karşı kesin ve kararlı bir biçimde tarafsızlık politikası izlediği yönünde, Almanya'ya verilen güvenceler ile çeliştiğini önemle vurguluyordu.

Nitekim Menemencioğlu, 1 ve 7 Temmuz 1938 târihli iki ayrı görüşmede, Ribbentrop'a, 6 Temmuz 1938 ve 10 Şubat 1939 târihlerinde de Weizsaecker'e karşı, bu güvenceleri gâyet açık bir biçimde dile getirmişti.

---

184 Krecker, age, s. 29.

185 Kroll, age, s. 106. Ayrıca bkz. Kuneralp, age, (Birinci Telgraf/4 Mayıs 1939 Târihli Genelge: Batı Demokrasilerine Katılma Karârı), s. 12-27.

186 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Kroll'dan ADB'ye", Nr. 32, 18.3.1939, (7634/E 545 384); Cemil Koçak, **Türk-Almen İlişkileri (1923-1939)**, s. 136.

Hattâ Weizsaecker, raporunda, 1 Temmuz târihli görüşmede, Menemencioğlu'nun, yanında Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hamdi Arpag olduğu hâlde, Türkiye'nin, Fransa'nın karşılıklı yardım antlaşması yapılması yönündeki önerisine karşı çekingen davrandığını ve bu öneriyi gelecekte de red edeceğini ifâde ettiğini hatırlatıyordu.

Weizsaecker, tüm bunların Türk Hükümeti'ne hatırlatılmasını istiyordu. Almanya, Türk Hükümeti'nin, Berlin'i son derece memnun eden bu güvencelerini gelecekte de saklı tutacağını ümit ediyordu.[187]

Kroll'un Weizsaecker'in tâlimâtını hemen yerine getirmesi üzerine, Saraçoğlu, Kroll'a, bir kez daha, Türkiye'nin, eskiden olduğu gibi, tarafsız bir politika izleyeceği yolunda, daha önce Almanya'ya verilmiş güvenceleri yineler ve ülkesinin bir büyük güç ile ittifak antlaşması imzâlayacağına ilişkin haberleri kesinlikle red eder. Ankara, gelecekte de tarafsızlık politikasından ayrılmayacak, hattâ dışarıdan bu anlamda yorumlanabilecek her türlü tutumdan da kaçınacaktı.[188]

Saraçoğlu'nun bu açıklamalarının Berlin'i bir ölçüde tatmin ettiği anlaşılıyor.

Weizsaecker, 31 Mart'ta yazdığı bir raporda, Saraçoğlu'nun son açıklamalarından Berlin'in duyduğu hoşnutluğun Türk Hükümeti'ne aktarılmasını istiyordu.[189]

Kroll, bundan birkaç gün önce, 23 Mart'ta yazdığı bir raporda, Saraçoğlu'nun kendisine anlattıklarını naklediyordu.

Saraçoğlu'nun Kroll'a aktardığına göre, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi K-Hugessen, Saraçoğlu'na, Romanya'ya olası bir Alman saldırısında Türkiye'nin tutumunun ne olacağını sorar ve

---

187 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Weizsaecker'den Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'ne", Nr. 59, 21.3.1939, (1593/384 238-39); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 136.

188 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Kroll'dan ADB'ye", Nr. 72, 23.3.1939, (1593/384 240); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 136.

189 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Weizsaecker'den Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'ne", Nr. 133, 31.3.1939, (7634/E 545 385); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 136.

Saraçoğlu da, cevâben, Türkiye'nin Balkan Antantı'dan doğan yükümlülüklerini yerine getireceğini açıklar.

Kroll ise, Saraçoğlu'ndan, bu yükümlülüklerin neler olduğunu açıklamasını ricâ eder.

Bunun üzerine, Saraçoğlu, Balkan Antantı'na göre, Romanya'nın Balkan sınırları bir Balkan devleti tarafından tecâvüze uğrarsa, Türkiye'nin, ancak ve sâdece bu durumda, Romanya'ya askerî yardımda bulunmakla yükümlü olduğunu ifâde eder. Ancak eğer Romanya, Balkan devleti olmayan bir ülkenin saldırısına uğrarsa, bu takdirde, Türkiye tarafsız kalacaktı. Saraçoğlu, bu görüşünü, sorusu üzerine, K-Hugessen'e de açıklamıştı.[190]

Kroll, 31 Mart târihli raporunda, aynı konuda bilgi vermeye devâm ediyordu.

18 Mart'taki İngiliz başvurusu üzerine, Ankara'nın, söz konusu başvuruyu ayrıntılı biçimde ve konuya yakınlık duyarak inceleyeceği biçiminde yanıt verdiğine ilişkin söylentilerin arttığına dikkat çeken Kroll, bunun üzerine, Menemencioğlu'ndan, Türkiye'nin yanıtını öğrendiğini haber veriyordu.

Buna göre, Ankara, gerçekten de, İngiliz başvurusunu dostça duygularla karşıladığını ve ayrıntılarıyla inceleyeceğini bildirmişti. Ancak Menemencioğlu, Kroll'a, son zamanlardaki kritik gelişmeler karşısında, Türk dış politikasının en küçük bir sapma dahi göstermediğini özellikle vurgulamıştı. Menemencioğlu, Akdeniz sorununda Türkiye ile İngiltere arasındaki dostluk derecesinin, Türkiye'nin hiçbir zaman Almanya ve İtalya'ya karşı savaşa girmesini gerektirmeyeceğini de ifâde etmişti.[191]

Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hamdi Arpag, 5 Nisan'da, Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop ile görüşür ve ona, Türk Hükûmeti'nin, Türkiye'nin İngiltere'nin Almanya'yı kuşatma çabalarına katılmadığına, bu politikaya karşı olumlu tutum almadığına ve

---

190 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Kroll'dan ADB'ye", Nr. 134, 31.3.1939, (2767/538 536); **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Kroll'dan ADB'ye", 23.3.1939, (5453/E 366 629); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 136-137.

191 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Kroll'dan ADB'ye", Nr. 134, 31.3.1939, (2767/538 536); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 137.

aksi yöndeki söylentiye dayalı haberlerin ise tamâmen gerçek dışı olduğuna ilişkin güvencesini yineler.[192]

Alman Dışişleri Bakanlığı'nca 5 Nisan'da hazırlanan Woermann imzâlı bir genelgede, Türk-İngiliz ilişkilerindeki yakınlaşmaya değiniliyor ve konuya ilişkin son bilgiler açıklanıyordu.

Berlin, İngiliz başvurusunun 18 Mart'ta Ankara'ya ulaştığını haber almıştı.

İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi K-Hugessen, İngiliz Dışişleri Bakanı Halifax'ın tâlimâtını aynı gün Saraçoğlu'na iletmişti.

Bu tâlimâtta, Romanya'nın Londra temsilcisi Tilea'nın, Halifax'a, Almanya'nın Romanya'ya ültimatom biçiminde bir öneride bulunduğunu açıkladığı bildiriliyordu. Buna göre, Almanya, Romanya'ya sınır güvencesi veriyor, fakat buna karşılık, Romanya'nın, dış ticâretinde Almanya'ya tekel sağlamasını ve Romen sanâyiinin denetimini Almanya'ya bırakmasını talep ediyordu.

Bu açıklamadan sonra, Tilea, Halifax'tan, Romanya'nın Almanya'nın önerisini red etmesi durumunda, İngiltere'nin nasıl bir tutum alacağını sormuştu. Tilea, ayrıca bu konuda Polonya ile Romanya arasında bir antlaşmaya varılması ve Balkan Antantı ülkelerinin Balkan dışı sınırları için de yükümlülükler üstlenmeleri durumunda, İngiltere'nin soruya yanıt vermesinin kolaylaşıp kolaylaşmayacağını da sormuştu.

Halifax ise, yanıtını saklı tutmuş ve böyle bir durum karşısında Türkiye'nin tutumunun ne olacağının bilinmesi gerektiğine işâret ederek, bu konuda bir açıklama yapılması gerektiğine dikkat çekmişti.

Bunun üzerine, Saraçoğlu, K-Hugessen'e, yazılı olarak yanıt vermişti. Bu yanıta göre, Türkiye, kendisine bu konuda bir soru yöneltilmesi hâlinde, soruyu ayrıntılı biçimde ve Türk-İngiliz ilişkilerini karakterize eden dostluk duyguları ile inceleyecekti. Yine açıklamaya göre, Türkiye, Balkan Antantı'ndan doğan yükümlülüklerini yerine getirmekten hiçbir biçimde çekinmeyecek ve bunda tereddüt etmeyecekti.

---

192 ADAP, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Ribbentrop'un Raporu", Nr. 151, 4.4.1939, (2767/535 847); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 136-137; Krecker, age, s. 29; Jivkova, age, s. 150-151.

Woermann imzâlı genelgede, İngiliz başvurusunun ne denli güçsüz olduğunun görüldüğü belirtiliyor ve başvurunun Balkan Antantı'na üye devletler için dahi şaşırtıcı olduğu vurgulanıyordu.[193]

Arnavutluk'un İşgâli ve Türk-Alman İlişkileri Üzerindeki Etkileri

Kroll da, anılarında, Arnavutluk'un işgâlinin Türk-Alman ilişkileri üzerindeki olumsuz etkilerini belirtiyor. Alman diplomatlar için, Türk Hükümeti'ne, İtalya'nın Arnavutluk'u işgâlini Berlin'e haber vermeksizin gerçekleştirdiğini açıklamak bir hayli zordu. Zâten Kroll'a göre, Türk Hükûmeti'nin bu açıklamadan tatmin olması da olanaksızdı. Çünkü, bu açıklama, sâdece, Almanya'nın, İtalya'yı Türkiye'ye karşı düşmanca plânlar uygulamaktan vazgeçirebilecek bir durumda olmadığını ya da Mihver ittifâkı nedeniyle, İtalya'nın plânlarına karşı koymayı olanaksız gördüğünü açıklığa kavuşturuyordu.

Nitekim Başvekil Refik Saydam, Kroll'a, Mihver ittifâkının Almanya'yı güç bir konuma sürüklediğini söylemişti. Saydam, İtalya'nın Arnavutluk'u işgâlinin, Türkiye'nin gözünde, Almanya'nın İtalya'nın yanında ve Türkiye'ye karşı bir tutum aldığını gösterdiğini de ifâde etmişti. Eğer İtalya, gerçekten de, bu eyleminden Berlin'i haberdâr etmemişse, bu, Saydam'a göre, daha da endişe verecek bir durumdu. Çünkü, bu durumda, İtalya'nın, Berlin'in konuya ilişkin görüşünü bildiği ve bu görüşü hiç göz önüne almadığı açığa çıkıyordu. Ankara, İtalya'nın Avusturya'yı ilhâkı sırasında Almanya'ya verdiği desteğe karşılık, Almanya'nın da İtalya'nın Arnavutluk'u işgâlini desteklediği görüşündeydi. Alman basınının İtalya'nın eylemini onaylaması da, bu düşüncenin doğruluğunu kanıtlayan bir gösterge olarak kabul ediliyordu.[194]

---

193 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Woermann İmzâlı Genelgesi", Nr. 160, 5.4.1939, (1625/388 436-37); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 137-138.

194 Kroll, **age**, s. 107-108; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 139.

Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop, Franz von Papen'i, İtalya'nın Arnavutluk'u işgâl ettiği 7 Nisan günü, Ankara'ya Büyükelçi olarak atar.

Goebbels'in 12 Nisan'da İstanbul'a yaptığı özel ziyâret de, muhtemelen, Papen'in atanması ile ilgiliydi. Nitekim Goebbels, 14 Nisan'da Türkiye'den ayrılacaktır.[195]

Goebbels'in Türkiye'den ayrıldığı gün, 14 Nisan'da, bir Türk heyeti, Hitler'in 50. yaşgününü kutlamak üzere, Almanya'ya gider. Heyete Nâfia Vekili Ali Fuat Cebesoy, Genelkurmay İkinci Başkanı Âsım Gündüz, Akşam gazetesinden Necmettin Sadak, Yeni Sabah gazetesinden Hüseyin Câhit Yalçın, Ulus gazetesinden Fâlih Rıfkı Atay ve Cumhuriyet gazetesinden de Nâdir Nâdi, yâni üst düzeyde bir siyâsetçi, diplomat ve emekli bir asker, yine yüksek rütbeli bir subay ve ülkenin önde gelen basın mensupları dâhildi. Heyet, 20 Nisan'da Hitler ile görüşecek ve 1 Mayıs'ta da ülkeye dönecektir.[196]

Kroll, anılarında, Türk heyetinin Berlin'i ziyâreti sırasında, heyet üyeleriyle siyasî içerikli görüşme yapılmamasından şikâyet ediyor.[197]

Oysa Kroll, tam da bu sırada, Ekim 1938-Nisan 1939 döneminde, Türk-Alman dostluk ilişkilerinin zirvede olduğunu kendi yorumu olarak yazıyor.[198]

Ancak bu dönemde Kroll'un birkaç aylık bir süre için Büyükelçiliğe vekâlet ettiğini anımsamak, Kroll'un bu saptamasının ya da iddiasının, gerçekten çok, temelsiz bir övünme olduğunu bize gösteriyor.

Yine Nisan ayı içinde Türk-Alman Havacılık Antlaşması imzâ edilecektir.

Bu sûretle Türkiye, ilk kez bir devletle bu tür bir antlaşma imzâlamış oluyor ve Alman Lufthansa uçak şirketi, Türkiye'nin ha-

---

195 **JK 1**, (12.4.1939), s. 72; **AT**, Sayı: 65, (Nisan 1939); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 139.

196 **Ulus**, (15.4.1939) ve (2.5.1939); **Cumhuriyet**, (16.4.1939) ve (21.4.1939); **JK 1**, (20.4.1939), s. 73; **AT**, Sayı: 66, (Mayıs 1939); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 139-140.

197 Kroll, **age**, s. 111.

198 Kroll, **age**, s. 106.

va trafiğinde bir tekel kuruyordu. Uçuş hattı İstanbul'a kadardı. Fakat sonradan Ankara ve Adana'yı da içine alacaktı. Öngörülen plân savaş nedeniyle gerçekleşemeyecekse de, savaş süresince Almanya ile İstanbul arasında hava trafiği sürecektir.[199]

Papen'in Ankara'ya Büyükelçi olarak resmen atanması ise, ancak 18 Nisan'da mümkün olmuştu.[200]

Papen, yıllar sonra, anılarında, Ribbentrop'un bu görevi kendisine 1938 yılının Kasım ayından itibâren tam üç kez önerdiğini, fakat kendisinin bunu iki kez red ettiğini ve nihâyet üçüncü öneriyi kabul ettiğini yazıyor. Son öneri, bizzat Ribbentrop tarafından 7 Nisan'da yapılmıştı. Papen, anılarında, "Bir subay olarak Batı Duvarı'nda görev almaktansa, yanlışlıkları düzeltmek için" öneriyi kabul ettiğini belirtiyor. Ayrıca, Türkiye'nin uzun zaman kendisini Büyükelçi olarak kabul etmediği yolundaki söylentileri de red ediyor.[201]

Oysa, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi K-Hugessen, 13 Nisan 1939 târihli raporunda, Papen'in Türk Hükümeti'nce heyecansız ve şevksiz karşılandığını yazacaktır.[202] Kroll da, anılarında, Papen'in açıklamalarını yalanlıyor ve Papen'in Ankara'ya Büyükelçi olarak atanması yönündeki önerilerin Atatürk döneminde red edildiğini açıklıyor.[203] Nitekim, Hâriciye Vekili Tevfik Rüştü Aras, 13 Nisan 1938 târihinde, Papen'in Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'ne atanacağına ilişkin söylentiye dayalı haberleri tekzib etmişti.[204]

Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Papen, İtalya'nın Arnavutluk'u

---

199 Kroll, **age**, s. 105.

200 **JK 1**, (18.4.1939), s. 72; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 43; **Keesing's**, (1939/3573); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 140.

201 Franz von Papen, **Der Wahrheit Eine Gasse**, s. 502-503 ve 511; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 139/dipnot78.

202 Ackermann, agm, **Hitler, Deutschland und die Maechte**, s. 495/dipnot 31; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 139/dipnot 78.

203 Kroll, **age**, s. 88, 130 ve 134-142; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 139/dipnot 78.

204 **JK 1**, (13.4.1938), s. 54; Jivkova, **age**, s. 213-214; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 139/dipnot 78.

işgâlinin, Türkiye'nin gözünde, bir saldırganlık, üstelik Balkanlar'a ve bizzat kendisine yönelmiş bir saldırganlığın ön adımı olduğunu biliyordu.[205]

Papen, anılarında, Büyükelçi olarak atandığı Ankara'ya gelirken, görevinin, barışı korumak ve Avrupa'da gittikçe genişleyen askerî ve politik çatışmaları yumuşatmak için elinden geleni yapmak olduğunu ve bu görüşünü Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop'a da açıkladığını yazıyor.

Ribbentrop, Papen'e, görevinin, Almanya'nın Avrupa'da bir çatışmadan ve savaştan kaçınmak için çaba harcadığına Türkiye'yi inandırmak olduğunu bildirmişti. Ayrıca, Almanya, Balkan devletlerinin ve Türkiye'nin çıkarlarının bir tehdit altında olmadığına ilişkin İtalya'dan inandırıcı kanıtlar elde etmişti.

Fakat Papen'in asıl hedefi, Türkiye'yi Almanya'ya yönelmiş bir ittifak antlaşması imzâlamaktan alıkoyarak, statükonun korunmasını sağlamaktı. Ayrıca bu politika bizzat Hitler tarafından da onaylanmıştı.[206]

Görüldüğü gibi, İtalya'nın Arnavutluğu işgâlinden sonra son derece hızlı gelişen Türk-İngiliz görüşmelerinin olumlu yönde sonuçlanmasını ve dolayısıyla da Türkiye'nin Alman karşıtı gruba katılmasını önlemek, bu sırada Alman dış politikasının ve Papen'in temel amacı olacaktır.[207]

Alman Dışişleri Bakanlığı'nca 17 Nisan'da hazırlanan bir raporda, Romanya Dışişleri Bakanı Gafencu'nun, 8-9 Nisan'da, İstanbul'da, Saraçoğlu ile yaptığı görüşmeye ilişkin bilgi veriliyordu.

Bu görüşmenin temel nedeni güvenlik sorunlarıydı.

Görüşmede, İngiliz ve Fransız savaş gemilerinin Romanya'nın savunulması için Boğazlar'dan geçiş sorununun ele alındığı belirtiliyordu.

---

205 Papen, **age**, s. 503-504; Jivkova, **age**, s. 214; Ackermann, agm, **Hitler, Deutschland und die Maechte**, s. 594; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 140.

206 Papen, **age**, s. 506; Jivkova, **age**, s. 214; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 143/dipnot 86. Ayrıca bkz. SSCB Dışişleri Bakanlığı, **Stalin-Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye (1941-1944) ve İkinci Dünyâ Savaşı Öncesi Sovyet Barış Çabaları ve Türkiye (1938-1939) (Seçmeler)**, s. 37.

207 Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 143/dipnot 86.

Ayrıca, Romanya'nın, bu vesile ile, Romanya, Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında bir pakt kurulmasını önerdiği şeklindeki haberlerin doğruluk payı Berlin açısından kuşkulu görünmüştü. Çünkü, bu haber, Bulgaristan aracılığı ile duyulmuştu ve dolayısıyla ihtiyatla karşılanmalıydı.[208]

Kroll, 13 Nisan târihli raporunda, Saraçoğlu'nun, Ankara'daki Bulgaristan temsilcisine, Gafencu'nun, gerçekten de, Romanya, Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında bir ittifak antlaşması önerdiğini açıkladığını yazıyordu. Ancak Saraçoğlu, bu önerinin tartışılmasını, konuyu karâra bağlamaya yetkili tek makâmın TBMM olduğu gerekçesi ile, red etmişti.[209]

Gafencu, 18 Nisan'da, Ribbentrop ile yaptığı görüşmede, Ribbentrop'un sorusu üzerine, Saraçoğlu ile İstanbul'da ne Boğazlar ile ilgili olarak Montrö Antlaşması'nın yorumuna ilişkin, ne de bir Türk-Sovyet paktı hakkında görüşme yaptığını açıklayacaktır. Boğazlar'dan savaş gemilerinin geçişi sorunu, görüşmelerde kesinlikle ele alınmamıştı.[210]

Türk-İngiliz Görüşmeleri ve Almanya (II)

Kroll, 18 Nisan târihli raporunda, hâlen devâm eden Türk-İngiliz görüşmeleri hakkında bilgi veriyordu.

Saraçoğlu, 13 Nisan'da, Kroll'a, İngiliz Büyükelçisi K-Hugessen'in İngiltere'nin garantiler politikasına ilişkin açıklamalarda bulunduğunu, İngiltere'nin Yunanistan'a tek yanlı garanti vereceğini açıklarken, Türkiye'den söz edilmediğini bildirmişti.

Ancak K-Hugessen, Türkiye'nin İngiltere'nin garantiler politikasından, yâni İngiltere'nin tek yanlı garanti verdiği devletler ara-

---

208 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Alman Dışişleri Bakanlığı'nın İmzâsız Raporu", Nr. 221, 17.4.1939, (33/25 818-20); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 140.

209 Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 140/*dipnot* 83.

210 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Romanya Dışişleri Bakanı Gafencu İle Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop Arasında 18 Nisan 1939 Târihinde Berlin'de Yapılan Görüşme Hakkında Schmidt'in Raporu", Nr. 227, 18.4.1939, (F 14/094-104); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 140/dipnot 83.

sına girmekten kaçınmasının, tüm dünyâda kesinlikle bir şaşkınlığa neden olacağını eklemişti.

Kroll, bu açıklamanın gerçek olduğunu ve daha 12 Nisan'da Times gazetesinin, İngiltere'nin garantiler politikasının Türkiye'yi de kapsayacak biçimde genişletilebileceğini açıkladığını yazıyordu. Zâten son zamanlarda İngiliz ve Fransız basını da aynı yönde yayın yapıyordu.

Kroll, Ankara'daki siyâsal ve diplomatik çevrelerde, hattâ bâzen Türkler arasında da, Türkiye'nin İngiltere'ye karşı aldığı tutumun hayret uyandırdığını belirtiyordu. Ayrıca, Londra'da hayal kırıklığına uğramıştı.

Oysa, Kroll'a göre, İngiltere ile yıllardan beri dostluk ilişkileri mevcut olan Türkiye'nin İngiliz politikasına kolayca katılacağına inanılıyordu. Hâlen Boğazlar'a egemen ve bu nedenle de son derece önemli stratejik bir konumda olan Türkiye'yi, Almanya'ya karşı İngiliz politikasına dâhil edebilmek için büyük çabalar harcanıyordu.

Kroll, İngiltere'nin Almanya'yı çembere alma politikasının kesin başarısında rol oynayacak olan ülkenin Türkiye olduğuna dikkat çekiyordu.

Raporda, Türk-İngiliz görüşmelerinin öncelikle Türkiye'nin Londra Büyükelçisi ve Hâriciye eski Vekili Tevfik Rüştü Aras tarafından Londra'da yürütüldüğü açıklanıyordu. K-Hugessen ise, Ankara'da, 18 Mart ve 12 Nisan târihli İngiliz başvuruları ile yetinmiş ve görüşmelerin alanını bunlarla sınırlamıştı.

Kroll, Ankara üzerindeki İngiliz baskısının güçlü ve sürekli olduğunu belirttikten sonra, kalıcı olduğunu da vurguluyordu.

Menemencioğlu, 18 Nisan'da, Kroll'a, konuya ilişkin bilgi vermişti.

Menemencioğlu, Kroll'a, Türkiye'nin, Londra'ya, tek yanlı garanti ile yetinmek istemediğini açıkladığını belirtmişti. Ankara, İngiltere'nin tek yanlı bir garanti açıklaması karşılığında, Almanya ile dostluk ve İtalya ile dürüst ilişkilerini riske atma düşüncesinde değildi.

Kroll ise, Almanya'nın Çekoslovakya'yı ve İtalya'nın da Arnavutluğu işgâlinin Türkiye'nin karârını etkileyeceği görüşündeydi. Nitekim her iki eylem karşısında da Türk basını olumsuz yönde

yayın yapmıştı. Olumsuz tutumun öncelikle İtalya'nın eylemine karşı yoğunlaştığı görülüyordu. Ayrıca, Türk Hükümeti'nin tutumu da son derece soğuktu.

Bununla birlikte, Kroll, Ankara'nın, Avrupa'daki gruplaşmalara karşı, tarafsızlık politikasını mümkün olduğunca uzun süre devâm ettirmenin, Türkiye'nin çıkarına olduğunu düşündüğünü haber veriyordu.

Kroll, aynı hafta içinde, Saraçoğlu ve Menemencioğlu ile yaptığı çok sayıda görüşmede, Berlin'in, Türkiye'nin tarafsızlık politikasından ayrılarak, Alman karşıtı grubun safına geçmesini, Türkiye'nin o zamâna dek Almanya'ya verdiği ve Berlin'de memnûniyetle karşılanan güvencelerin sonu olarak göreceğini yinelemişti.

Kroll, bu tür bir kopuşun Almanya'nın siyâsal alanda karşı önlemler alması ile sonuçlanacağını da vurgulamıştı.

Kroll, raporunda, Türk dış politikasındaki kesin değişikliğin nedeninin, İtalya'nın Arnavutluğu işgâli olduğunu haber veriyordu. Ankara, İtalya'nın bu saldırısının, bir son değil, aksine, bir başlangıç olduğu görüşündeydi. İtalyan saldırısı, Türkiye'ye göre, gerçekte Ege Denizi'ne ve Balkanlar'a yönelik yeni bir saldırı hareketinin başlangıcıydı. Rodos'ta ve Ege Adaları'ndaki (12 Ada'daki) çok sayıda İtalyan askerî birliğinin mevcûdiyeti ve hâlen askerî birlik sevkiyâtının sürdüğüne ilişkin Ankara'ya ulaşan İngiliz ve Fransız kaynaklı haberler, bu görüşün daha da güçlenmesi sonucunu doğurmuştu.

Diğer yandan, Mussolini, 10 Nisan'da, Atina'daki İtalyan temsilcisine verdiği tâlimâtta, İtalya'nın, Yunanistan'ın adalar da dâhil olmak üzere toprak bütünlüğünü tamâmen ve kesinlikle dikkate alacağını Yunan Hükûmeti'ne açıklamasını istemiş, bu güvence açıklaması ve bu açıklamaya karşılık Yunanistan'ın yanıtı 12 Nisan'da İtalyan basınında da yayınlanmıştı.

Raporda, bu açıklamanın ve Türkiye'nin Ege Adaları'ndaki İtalyan askerî birliklerinin hareketleri hakkındaki haberlerin asılsızlığına ilişkin iknâ edilme çabalarının, Ankara'da etkili olduğuna işâret ediliyordu.

Ancak tüm bu gelişmelere karşın, Kroll, Türkiye'nin İtalya'nın her davranışını dikkatle izlemeye devâm ettiğini de bildiriyordu. Kroll, İtalya'nın Balkanlar'da ve Sûriye'de hâlen süren eylemleri-

nin, hiç kuşkuya yer bırakmayacak biçimde, Türkiye'yi geri dönmesi imümkün olmayacak şekilde Alman karşıtı gruba doğru sürükleyeceğinden endişe ediyordu.

Kroll, raporunda, Ankara'yı Alman karşıtı gruba katılmaktan alıkoyacak bir formül de öneriyordu.

Kroll'a göre, İtalya, tıpkı Yunanistan'a verdiğine benzer bir güvence daha vermeliydi. İtalyan güvencesi, bu kez, İtalya'nın Balkanlar'da ve Orta ve Yakın Doğu'da toprak talebi olmadığını içermeliydi.

Kroll, bu tür bir güvencenin, Türkiye'nin o zamâna dek izlediği tarafsızlık politikasını güçlendireceğini ve Ankara'nın Alman karşıtı gruba katılması için harcanan yoğun çabaların sonuç vermesini önemli oranda engelleyeceğini iddia ediyordu.[211]

Kroll, anılarında, İtalya'nın, Türk-Alman ilişkilerinin düzelmemesi, hattâ daha da olumsuz bir yöne kaymasını sağlamak için elinden geleni yaptığı yazıyor. İtalya, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile ittifak yapmasını âdetâ destekleniştı. Çünkü, Roma, bu sâyede, Berlin ile ilişkilerinin daha da güçlendiği kanısındaydı. Ayrıca, İtalya, yine bu sâyede, Almanya ile birlikte, Türkiye'ye saldırmanın daha kolay olacağını düşünüyordu.[212]

Weizsaecker, 25 Nisan târihli bir tâlimâtında, Türk dış politikasındaki son gelişmelere ilişkin bilgi veriyordu.

Buna göre, Türkiye, Mihver devletlerinin etkisinin sürekli olarak artmasına karşı, Balkan devletleri arasındaki dayanışmayı korumak ve özel olarak da Romanya ile Bulgaristan arasında bir antlaşma sağlamak amacındaydı. Hattâ bunun için İngiltere'nin desteğini dahi önermişti. Türkiye, Mihver güçlerinden, ama özellikle de İtalya'dan çekiniyor ve politikasını bu temele göre saptıyordu.

Ayrıca, Ankara, Sovyetler Birliği ile işbirliği yapmak istiyor ve Mihver devletlerini kendisinden uzak tutmak amacıyla, ülkede

---

211 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Kroll'dan ADB'ye" ("Politik Rapor: Türkiye ve İngiltere'nin [Almanya'yı] Çembere Alma Çabaları"), Nr. 226, 18.4.1939, (2767/535 861-63); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 142; Kroll, **age**, s. 110-111.

212 Kroll, **age**, s. 111.

hâlen süren askerî hazırlıklar için, İngiltere'nin desteğini talep ediyordu.

Weizsaecker'e göre, Türkiye, bir savaş hâlinde, İngiltere ile paralel bir politika izleyecekti.

Bununla birlikte, Ankara, Mihver güçleri Akdeniz'de ya da Balkanlar'da bir saldırıda bulununcaya dek, tarafsız kalmak eğilimindeydi. Türk Hükümeti, bu temel görüşler dâhilinde, İngiltere ile görüşmelerine devâm ediyordu.[213]

Papen, 26 Nisan'da İstanbul'a ve bir gün sonra da, 27 Nisan'da, Ankara'ya gelir[214] ve aynı gün Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğlu ile görüşür.

Weizsaecker'in, 28 Nisan'da, Almanya'nın Roma Büyükelçisi Mackensen'e yazdığı bir raporda, Papen'den alınan bir başka rapor zikredilerek, Papen'in, 27 Nisan'da, Saraçoğlu ile bir görüşme yaptığı açıklanıyordu.

Papen, bu görüşmede, Türkiye'nin dış politikasında ciddî ve önemli bir karar alırken, Mihver güçlerinin tüm sorunları barışçı şekilde çözme arzularını ve kendilerine karşıt grubun Mihver güçlerini çevreleme politikasına karşı tüm güçleri ile ve kararlı biçimde karşı koyacakları gerçeğini hesâba katması gerektiğini bildirmişti. Berlin, Türkiye'nin tarafsızlık politikasının her bakımdan kabul edilebilir bir politika olduğu görüşündeydi. Almanya, Türkiye'nin tarafsızlık politikasını güvence altına alacak

---

213 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Weizsaecker'in Tâlimâtı", Nr. 259, 25.4.1939, (1625/388 624-25); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 142-143.

214 **JK 1**, (18.4.1939), s. 72; **Ulus**, (26-27.4.1939); Papen, **age**, s. 506; Ackermann, agm, **Hitler, Deutschland und die Maechte**, s. 495; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 142.

Volkischer Beobacter, Papen'i, "zor zamanlarda Türk ulusunun yardımcısı" olarak tanıtıyordu. Ackermann, agm, **Hitler, Deutschland und die Maechte**, s. 495.

Nâdir Nâdi ise, Cumhuriyet gazetesinde, tam da bu sırada şunları yazıyordu:

"İstiklâl hakkı isteyen Türk milleti, öz evlâdı Atatürk'ü doğurmuştu. Aynı istek Almanya'ya Hitler'i kazandırdı. (...)

Aleyhinde yapılan propagandalara rağmen, Nasyonal Sosyalist Almanya'nın hakikî milletler için bir tehlike teşkil edeceğine inanmıyoruz." Nâdir Nâdi, "Türk-Alman Münâsebetleri", **Cumhuriyet**, (27.4.1939).

Türkiye'de Nazi örgütlenmesi ve propagandasına ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 177-179.

her türlü önlemi ve girişimi desteklemeye hazırdı. Ancak tarafsızlık politikasından her türlü sapmanın ciddî sonuçlar doğuracağı konusunda da Ankara'yı uyarıyordu.

Papen'in bu açıklamalarına karşılık, Saraçoğlu, Hitler'in Almanya'nın kalkınması yolundaki büyük çabalarını mûcize olarak nitelendirmişti. Saraçoğlu, Türkiye'nin Arnavutluğun işgâline dek tarafsızlık politikasını sürdürmeyi umduğunu, ancak işgâlin Türkiye tarafından stratejik görüş açısından değerlendirildiğini açıklamıştı. Gerçi Saraçoğlu, Türkiye'nin Arnavutluğa karşı dostluk duyguları taşımadığını, hattâ Arnavutluk Kralı'na iltica hakkı tanımadığını ve İngiltere'nin Yunanistan'a tek yanlı garanti verilmesi yönündeki arzusuna da karşılık vermediğini ifâde etmişti.

Fakat Papen, raporunda, Saraçoğlu'nun konuşmasının, İtalya'nın Akdeniz'deki plânlarına karşı Türkiye'nin duyduğu derin güvensizliği gösterdiğini yazıyordu.

Papen'in, Türkiye'nin görüşlerinin daha açık anlatılmasına ilişkin ricâsı üzerine, Saraçoğlu, Türkiye'nin Almanya'ya karşı dostça görüşler taşıdığına ilişkin güvence vermişti. Ayrıca, yazılı hâle gelmiş ya da formüle edilmiş bir öneri üzerinde ne İngiltere, ne de Sovyetler Birliği ile görüşme yapıldığını ifâde etmişti. Bu ülkelerle yapılan görüşmelerde, sâdece, İtalya ya da Almanya tek başına ya da birlikte Balkan Antantı'na karşı ya da Akdeniz'de askerî bir eylemde bulundukları takdirde, neler yapılacağına/ yapılabileceğine ilişkin incelemelerde bulunulmuştu.

Papen'in bu incelemelerin sonucunda bir açıklama yapılıp yapılmayacağını sorması üzerine, Saraçoğlu, bir yanıt vermek için zamânın henüz erken olduğunu bildirmişti.

Papen, Saraçoğlu'ndan, Türkiye'nin tarafsızlık politikasından vazgeçmesi anlamına gelebilecek ve Alman karşıtı grubun kendi yarârına kullanabileceği her türlü açıklamadan kaçınmasını özel olarak ricâ etmişti.

Papen, raporunda, İtalya'nın gelecekti tutumunun Türkiye'nin bütün kararlarında anahtar rolü oynayacağını özellikle vurguluyordu.

Papen, Türkiye'nin İtalya'ya karşı kuşkularını ortadan kaldırmak amacıyla, bir formül öneriyordu.

Aslında bu öneri, Kroll'un daha önce Berlin'e yaptığı önerinin

büyük ölçüde bir benzeriydi. Papen, bu öneriyi, Türkiye'nin endişelerini ortadan kaldırabilmek için verdiği yoğun uğraşlar sonunda formüle etmişti.

Papen'in önerisine göre, Mussolini bizzat bir açıklama yapacak olursa, Türkiye'nin İtalya hakkındaki kuşkuları yatışabilecekti.

Papen'e göre, İtalya'nın, Yunanistan'a yaptığı gibi, Türkiye'ye de bir garanti açıklaması yapması, Türkiye üzerinde etkisiz kalmayacaktı.

Diğer yandan, Papen'in, Mussolini'nin Türkiye'nin Roma Büyükelçisi ile bizzat görüşmesine ilişkin öneri ve teşviği, Türk Büyükelçisi'nin Ankara'da olması nedeniyle sonuçsuz kalmıştı.

Papen, Hitler'in yapacağı bir konuşmada, Almanya'nın Balkanlar'da sâdece ekonomik çıkarları olduğunu, Balkan devletleri arasındaki toprak sorunlarında ise barışçı çözüm olanaklarının varlığını ısrarla vurgulayıp vurgulayamayacağının sorulduğunu yazıyordu.

Papen, Ankara'nın bu sırada Potemkin ile yapacağı görüşmeleri etkilemek bakımından, önerilerinin derhâl sonuca bağlanması gerektiğine dikkat çekiyordu. Papen, görüşme sırasında, Saraçoğlu'nu etkilemeyi başardığı görüşündeydi.

Weizsaecker, raporunda, Saraçoğlu'nun, İngiltere ve Sovyetler Birliği ile süren görüşmelerde yazılı hâle gelmiş formül ve önerilerin hiçbir biçimde görüşülmediğini açıkladığını anımsatıyor ve bu açıklamanın, bu tür önerilerin görüşmeye konu olmadığı anlamına geldiğini bildiriyordu.

Ayrıca, Türkiye'nin, Yunanistan'a tek yanlı garanti verilmesi konusunda İngiliz talebine katılmadığını Berlin de doğruluyordu. Fakat Hâriciye Vekili Tevfik Rüştü Aras, Arnavutluğun işgâli üzerine, İngiltere, Fransa ve Türkiye'nin Yunanistan'a tek yanlı ortak garanti vermelerini önermişti. Yine 13 Nisan târihli bir başka raporda, Aras'ın, Halifax'a, Türkiye, İngiltere ve İtalya'nın, birbirlerinden bağımsız olarak, tek tek ve aynı zamanda, Yunanistan'ın toprak bütünlüğünü garanti eden bir açıklamada bulunmalarını önerdiği görülüyordu. Halifax, bu öneriyi inceleyeceklerini ifâde etmiş, fakat Londra, bu talebin üzerinde durmamıştı.

Weizsaecker, raporunun sonunda, Türk dış politikasının bu kritik ânını tahlil ediyordu.

Weizsaecker'e göre, Türkiye, bir yandan, diğer ülkelere, fakat özellikle de Almanya'ya karşı güttüğü tarafsız politika ile övünüyordu. Diğer yandan, tarafsızlık politikasından belli koşullar altında vazgeçmek ve hâlen İngiltere'nin yanında yer almak konusunda kararlıydı. Bu amaçla Ankara, hâlen diğer devletlerle, ama özellikle de İngiltere ile devâm eden görüşmelerini sürdürmek ve kendi açısından en iyi konumda bulunmak istiyordu. Berlin'in gözünde, bu çerçevede Türkiye'nin tarafsızlık politikası sâdece bir hayaldi.

Weizsaecker, Papen'in önerdiği biçimiyle, Mussolini'nin yapacağı bir açıklamanın Türkiye'nin endişelerini ve kuşkularını ortadan kaldırmaya yetmeyeceği gibi, asıl önemlisi, Türk dış politikasının sapmaya başladığı yönden geri dönmesine de yeterli olmayacağına Berlin'de inanıldığını yazıyordu.

İtalya'nın Balkanlar ve Akdeniz konusundaki görüşlerine karşı Türkiye'nin endişeleri ve güvensizliği, Papen'in önerdiği formülle ortadan kaldırılamayacak kadar büyüktü. Raporda, Papen'in önerisinin, kabul edilerek uygulanması hâlinde dahi, etkili olamayacağı savunuluyordu.

Bununla birlikte, Weizsaecker, Almanya'nın Roma Büyükelçisi Mackensen'den, yine de bu önerileri İtalyan Dışişleri Bakanı Ciano'ya aktarmasını istiyordu.[215]

Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop, 28 Nisan'da, Papen'e yazdığı bir raporda, Türk-İngiliz ve Türk-Sovyet görüşmeleri hakkında bilgi veriyordu.

Türk Hükûmeti, Romanya'ya bir saldırı olasılığı üzerine yapılmış 18 Mart'taki ilk İngiliz başvurusu üzerine, İngiltere'ye verdiği yanıtı Berlin'e de duyurmuştu. Türkiye, daha önce Romanya'ya tek yanlı olarak verilen İngiliz garantisini ve bununla ilgili olarak Güney Doğu Avrupa'daki İngiliz diplomatik çabalarını ve bu ça-

---

215 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Weizsaecker'den Almanya'nın Roma Büyükelçisi Mackensen'e", Nr. 286, 28.4.1939, (1625/388 654-57); **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 135, 27.4.1939, (1625/388 652-53) ve Nr. 118, 13.4.1939, (2771/536 882); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 143-145; Kroll, **age**, s. 111; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 43; Papen, **age**, s. 506; Krecker, **age**, s. 37; Jivkova, **age**, s. 214-215; Erol Ulubelen, **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, s. 285-286.

baların sonuçlarını yakından ve dikkatle izliyordu.

Saraçoğlu, Gafencu ile olan görüşmesinde, Romanya'nın desteklenmesi amacıyla, Boğazlar'dan yabancı savaş gemileri geçişi sorununu da ele almıştı. Eğer Saraçoğlu, Montrö Antlaşması'nın bu görüşmede ele alınmadığını iddia ediyorsa, bu takdirde, Saraçoğlu'nun bu açıklaması, Berlin'in gözünde, Türkiye'nin savaşa katılması durumunda Boğazlar'dan yabancı savaş gemilerinin geçişini vaad etmiş olacağı gerçeğini ortadan kaldırmıyordu.

İngiliz Hükümeti, Yunanistan ve Romanya'ya tek yanlı garanti açıklaması ile ilgili olarak Ankara'ya yeni bir öneri sunmuş ve bu öneriye Türk Hükümeti Nisan ayı ortasında hiç de red edici olmayan bir yanıt vermişti.

Ankara'nın taktiği artık açıklığa kavuşmuştu:

Türkiye'nin görüşü, Almanya ya da İtalya Balkanlar'a ya da Doğu Akdeniz'e saldırmadığı sürece, tarafsızlık politikasını korumak, aksi hâlde, tarafsızlık politikasını terk ederek, İngiltere'nin yanında tutum almaktı.

Berlin, Türkiye'nin tarafsızlık politikasını bu anlamda bir tarafsızlık hayâli ve kandırmacası olarak yorumluyordu.

Ankara, İngiltere ile sürdürdüğü görüşmelerde, Londra'yı bir İngiliz-Sovyet birlikteliği için sıkıştırıyordu. Ayrıca, Fransa ile de Hatay sorununa ilişkin bir antlaşma imzâlanmasını sağlamaya çalışıyordu. Türkiye, Balkan devletlerinin Mihver güçlerinin artan etkisine karşı dayanışma içinde bir cephe kurmalarını sağlamaya yönelik çaba da harcıyordu.

Ribbentrop, Nisan ayının başından beri Moskova'da devâm eden ve bir çatışma hâlinde Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yardımı konusunu da içeren Türk-Sovyet görüşmelerinin, Türk-İngiliz görüşmelerinin sürekli ilerlemesi nedeniyle yoğunlaştığına dikkat çekiyordu. Ankara, öncelikle Sovyetler Birliği'nden uygun koşullarda malzeme elde etmeyi amaçlamıştı.

Aynı zamanda, Bulgaristan ile Romanya arasında olumlu ilişkiler kurulmasında Türkiye'nin gösterdiği çabaların Sovyetler Birliği'nce de desteklenmesinin sağlanmasına çalışıyordu.[216]

---

216 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr.

Ribbentrop, söz konusu raporunda, Potemkin'in Ankara ziyâretine ilişkin bilgi alındığı takdirde, bu bigilerin Berlin'e iletilmesini istiyordu.

Almanya'nın Bükreş'teki temsilcisi Stelzer, 24 Nisan târihli bir raporunda, Cretziano'nun, kendisine, Potemkin'i Bükreş tren istasyonunda sâdece bir protokol görevlisinin karşıladığını bildirdiğini ve Romen Hükûmeti'nin Londra'ya Sovyetler Birliği ile hiçbir politik gruplaşmaya katılmayacağını açıkladığını yazıyordu.[217]

Kroll ise, 26 Nisan târihli bir raporunda, Menemencioğlu'nun, kendisine, Potemkin'in ziyâretine ilişkin bilgi verdiğini açıklıyordu.

Menemencioğlu'nun Kroll'a verdiği bilgilere göre, Potemkin'in Ankara ziyâreti Moskova'nın girişimi ve İngiltere'nin açık teşviki ile olmuştu. Ziyâretin amacı, hâlen sürmekte olan İngiliz-Sovyet ve Türk-İngiliz görüşmelerinin son durumu hakkında görüş alışverişinde bulunmaktı. Ankara'ya göre, Potemkin'in verdiği bilgilerin ışığında, Moskova'nın hâlâ kesin bir ittifak kurmadığı anlaşılıyordu.[218]

Papen, 18 Nisan'da, güven mektubunu İnönü'ye sunar.[219]

29 Nisan'da İnönü ile görüşen Papen, yıllar sonra, anılarında, bu görüşmeyi anlatıyor.

Papen, İnönü ile yaptığı görüşmenin uzun sürdüğünü belirtiyor.

İnönü, görüşme sırasında, İtalya'nın Arnavutluk saldırısından ve Almanya-İtalyan yakın işbirliği ve dostluğundan Türkiye'nin endişe ve kuşku duyduğunu vurgulamıştı.

Papen'in barışın korunacağına ilişkin verdiği güvence, İnönü

281, 28.4.1939, (1625/388 634-36); **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Kroll'un Raporu", 12.4.1939, (7798/E 566 118); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 145-146.

217 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Stelzer'in Telgrafı", Nr. 197, 24.4.1939, (1625/388 623); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 146.

218 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Kroll'un Raporu", Nr. 133, 26.4.1939, (2767/535 864); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 146.

219 **JK 1**, (18.4.1939), s. 72; **AT**, Sayı: 65, (Nisan 1939); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 146-147.

tarafından memnûniyetle karşılanmış, ancak İnönü, yalnızca bu tür güvencelerle yetinilemeyeceğini de açıkça belirtmişti. İtalya da bu tür sözleri sık sık yineliyordu. Fakat tutumunda herhangi bir değişiklik görülmüyordu. Arnavutluk'ta önemli sayıda İtalyan askeri bulunması, İtalya'nın bundan sonraki saldırısı için bir hazırlık olmalıydı. Çünkü, bu küçük ülkenin güvenlik açısından gerçek ihtiyâcı, ancak küçük bir polis gücü olabilirdi. İnönü, Papen'e, Almanya'nın bu tür bir politikayı desteklemek isteyip istemediğini de sormuştu.

Papen ise, Almanya'nın bu konuda İtalya'yı desteklediği yolundaki iddiaları red etmişti.

İnönü, Batılı devletlerle hâlen sürmekte olan ittifak antlaşması görüşmelerinin henüz kesinleşmediğini ve bu konuda önce bir deklarasyon ilân edileceğini açıklamıştı.

Bunun üzerine, Papen, hemen Berlin'e gitmeye ve Hitler'i, İtalya'nın tutumunu değiştirmesi ve açık bir politika izlemesi için girişimde bulunmaya sevk etmeye hazır olduğunu belirterek, kendisine süre tanınmasını istemişti.

İnönü, Papen'in önerisini kabul etmiş ve çabalarının sonucunu beklemek isteğini belirtmişti.[220]

İnönü ile görüşmesi sırasında Papen'in aldığı yanıtlar, kendi yorumunu destekler ve doğrular mâhiyetteydi.

Türkiye, İtalya'nın Arnavutluğa saldırısını, ittifak görüşmeleri için en sağlam gerekçe kabul ediyordu. Ayrıca Türkiye'nin, bu alanda bir İtalyan-Alman işbirliği olasılığından kuşkulandığını ve endişelendiğini hissettirmesi ve Saraçoğlu'nun da, Mihver devletlerinin Balkanlar ve Akdeniz bölgesinde bundan sonra yayılma amacı taşıyıp taşımadığını sorması ve sorusunun yanıtsız kalışı, Papen'i güç durumda bırakmıştı.

Ancak asıl amacı Türkiye'nin Batılı devletlerle süren ittifak görüşmelerini dondurmak, mümkünse gevşetmek olan Papen, bu aşamada ve ortamda dahi hâlâ bir çıkar yol olması gerektiğini düşünüyordu.

---

220 Papen, age, s. 506-507; Krecker, age, s. 36-37; Jivkova, age, s. 215; Glasneck, Türkei und Afghanistan, s. 43; Kroll, age, s. 107-108 ve 110-111; Cemil Koçak, Türk-Alman İlişkileri (1923-1939), s. 146-147.

İtalya'nın tutumunda hissedilir bir değişiklik sağlamak, Türkiye'nin İtalya karşısında duyduğu endişe ve kuşkuları yok edebilirdi. Bu sûretle Türkiye'nin Batılı güçlerle askerî bir ittifak kurması önlenebilirdi.[221]

Papen, Mussolini'ye, Türkiye'nin Roma Büyükelçisi'ne resmî bir açıklama yapmasını tavsiye edecektir.

Oysa Saraçoğlu, daha önce, Arnavutluğun işgâlinden sonra artık bu tür açıklamaların bir anlamı kalmadığını belirtmişti.

Berlin, Papen'in bu tavsiyesini Roma'ya aktaracaktır. Bu sırada, Papen, Hitler ve Ribbentrop'u uyarmış ve İtalya üzerine baskı yapmalarını istemişti.

Papen, İtalya'nın askerî gücünü Arnavutluk'tan çekmesini ve bir iyiniyet ifâdesi olarak da, Ege Denizi'nde Türk karasularının üç mil yakınında bulunan ve askerî yönden tamâmen önemsiz iki adayı Türkiye'ye bırakmasını öneriyordu.[222]

Papen, Ribbentrop'un İtalya ziyâreti sırasında bu konunun da görüşülmesini isteyecek ve bu konuda ısrâr edecekse de, bu alanda bir başarı sağlayamayacaktır.

Almanya'nın Roma Büyükelçisi Mackensen, 1 Mayıs târihli bir yazısında, 1 Mayıs'ta, İtalyan Dışişleri Bakanı Ciano ile görüştüğünü ve Papen'in önerilerinden kendisini haberdâr ettiğini yazıyordu.

Ciano, Papen'in önerilerini ilginç bulmuş ve Mussolini'ye iletmişti. Ancak Ciano, Mussolini'nin bu tür bir açıklama yapacağından kuşku duyuyordu. Ayrıca, bu tür bir açıklamanın, yapılsa dahi, etkili olamayacağı görüşündeydi. Ciano, aynı kuşkunun Berlin'de de vâr olduğunu Mussolini'ye söylemişti. Mussolini ise, yanıtında, belki bir başka vesile ile bu konuda bir açıklama yapmasının mümkün olabileceğine işâret etmişti. Ancak Mussolini de bu yönde bir açıklamanın Ankara üzerinde etkili olamayacağı görüşündeydi.

Alman Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Weizsaecker, 2 Mayıs'ta, Papen'e yolladığı bir raporda, Mackensen'in raporundaki

---

221 Papen, **age**, s. 507; Krecker, **age**, s. 36-37; Kroll, **age**, s. 111-112; Jiykova, **age**, s. 215-217; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 147.

222 Papen, **age**, s. 507; Krecker, **age**, s. 36-37.

haberleri Papen'e iletiyor ve Berlin'in de Ciano'nun görüş ve kuşkularını paylaştığını belirtiyordu.

Berlin'e göre, Türkiye, İngiltere ile süren görüşmelerinde ö denli ileri gitmişti ki, artık bulunduğu noktadan geri dönmesi kesinlikle mümkün değildi. Ancak, henüz bir antlaşma da imzâlanmadığından, Papen, Mihver güçlerine karşı tek yanlı dönüş yaptığından dolayı Ankara'yı uyarmalıydı.[223]

Mussolini de Papen'in önerisini red edecektir. İtalya, bu tür davranışların Türkiye'nin dış politikasını etkilemeyeceği görüşündeydi.

Papen'in çabalarının tamâmen sonuçsuz kaldığı söylenebilir.

Weizsaecker, 2 Mayıs târihli genelgesinde, Türk-İngiliz görüşmelerine değiniyordu.

Weizsaecker'e göre, Ankara, 25 Nisan'da, Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Tevfik Rüştü Aras'a, İngiliz Hükümeti'ne iletmesi için, İngiltere'nin ittifak önerisine ilişkin yanıtını vermişti.

Buna göre, Mihver güçlerinin, Almanya ile İtalya'nın, birlikte Akdeniz'e ya da Balkanlar'a saldırması durumunda, İngiltere ve Türkiye, bir ittifak antlaşması temelinde karşılıklı yükümlülükler altına gireceklerdi. İngiltere'nin ya da Türkiye'nin İtalya ile tek başına savaşa girmesi hâlinde ise, Türkiye ile İngiltere arasında işbirliği öngörülüyordu. Balkan devletlerine yönelik bir saldırı hâlinde ise, savaş Türkiye'nin güvenliğini tehdit ederse, bu takdirde, ittifak yükümlülükleri yerine getirilecekti.

Türk Hükümeti, Londra'ya, aşağıdaki koşullarda bir ittifak antlaşması imzâlamaya hazır olduğunu bildirmişti:

İngiliz-Sovyet, Türk-İngiliz ve Türk-Sovyet ittifak antlaşmalarının berâberinde getirdiği yükümlülükler birbirleri ile çatışmamalı, aksine uyum içinde olmalıydı. Bulgaristan ile Romanya arasındaki çatışmayı ortadan kaldıracak bir antlaşma yapılmalı ve bu sûretle Bulgaristan'ın tarafsızlık politikası güvence altına alınmalıydı. Ayrıca, İngiltere, Türk Ordusu'nun askerî donanımını sağla-

---

223 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Mackensen'den ADB'ye", Nr. 303, 1.5.1939, (1625/388 678-79); **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Weizsaecker'den Papen'e", Nr. 100, 2.5.1939, (1625/388 680-81); Krecker, **age**, s. 37; Papen, **age**, s. 507; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 147.

mak ve Türkiye'yi iktisâdî ve mâlî yönden desteklemek üzere harekete geçmeliydi.

Weizsaecker, raporunda, ancak bu koşullar yerine getirildiği takdirde, Türkiye ile İngiltere arasında sürekli nitelikte bir ittifak antlaşması imzâlanabileceğini ve kamuoyuna ilân edileceğini yazıyordu.

Ancak, Türk-İngiliz ittifak antlaşmasının tam ve kusursuz olup olmayacağı, Ankara'nın Moskova ile hâlen sürmekte olan görüşmelerinin sonucuna bağlıydı.[224]

Papen, 2 Mayıs'ta, Başvekil Refik Saydam ile görüşür.

Papen, bu görüşmeden edindiği izlenimlerle, raporunda, Türk-İtalyan ilişkilerinde yaşanan olumsuzlukların, Türk-İngiliz görüşmelerinde belirleyici önemde rol oynadığını yazacaktır.

Saydam, Papen'e, Mussolini'nin 1926 yılında Asya ve Afrika'da İtalyan yayılmacılığını ilân eden ünlü söylevinden sonra, 1931 yılında ve Habeşistan'ın yine İtalya tarafından işgâlinden önce, 1935 yılında, Türk askerî hazırlıklarının değerinin o günkü rayiçle 30.000.000 TL'den daha yüksek bir meblağa ulaştığını açıklamıştı. Saydam, Türkiye'nin iktisâdî ve mâlî gücünün böyle bir yükü sürekli taşıyamayacağını da vurgulamıştı.

Papen, aynı gün, Saraçoğlu ile de görüşecektir.

Saraçoğlu, Papen'e, Türk-İtalyan ilişkilerinin hâlen içinde bulunduğu durumu açıklamış ve çözümlemişti.

Saraçoğlu'na göre, Türk-İtalyan ilişkileri, Ege Denizi'ndeki adaların (12 Ada'nın) işgâlinden beri, İtalya'nın hiç de dostça olmayan tutumu nedeniyle, gittikçe daha olumsuz bir çizgi izlemişti. Ama bardağı taşıran son damla, Arnavutluğun işgâli olmuştu. İtalya, 20.000 kişilik bir askerî güçle Arnavutluğu işgâl ettiği hâlde, hâlen Arnavutluk'ta bulunan İtalyan askerlerinin sayısı 70.000'di. Hattâ Arnavutluğa ağır topçu birlikleri dahi getirilmişti. Oysa Arnavutluğun işgâli ve bölgeyi denetim altında tutmak için bütün bunlara hiç ihtiyaç yoktu. Bölgeye gereğinin üzerinde askerî güç sevk edilmişti. İtalya, Bari ve Brendizi arasında

224 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Weizsaecker'in Genelgesi", Nr. 305, 2.5.1939, (1625/388 682-84); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 147-148.

100.000 kişilik bir başka askerî güç daha toplamıştı. İtalyan basını, Balkan Paktı'nı cansız olarak nitelemeye devâm ediyordu.

Türkiye'nin Belgrad'daki temsilcisi Ali Haydar Aktay, Yugoslav Dışişleri Bakanı Cincar Markoviç'in de son Venedik ziyâretinden aynı düşünce ve duygularla döndüğünü haber vermişti. Markoviç, buna karşılık, Berlin ziyâretinden çok memnun ayrılmış ve bunu açıkça da belirtmişti.

Saraçoğlu, Papen'e, Berlin'in gerçekten de Roma'nın dizginlerini elinde tutmaya çalıştığını ve bu sûretle Türkiye'nin tarafsızlık politikasını güvence altına alınayı amaçladığını açıklamıştı. İngiltere ise, İtalya ile arasında uzun zaman devâm eden yakınlığın yeniden oluşması için çaba harcıyordu. Türk Hükümeti de, bu yönde bir gelişmenin Ankara için en elverişli durum olacağı görüşündeydi. Ayrıca, böyle bir gelişme, İngiltere'nin Türkiye'ye vaad ettiklerinin gerçekleşmesini sağlayabilirdi.

Papen'in, Türkiye'nin her türlü tek yanlı kararının, büyük bir olasılıkla, savaşa giden yolda yeni bir adım oluşturacağını ve bu nedenle Ankara'nın dikkatli olması gerektiğini belirtmesi üzerine, Saraçoğlu, o güne değin, herhangi bir antlaşma metninin ne paraf e, ne de formüle edildiğini açıklayacaktır.

Saraçoğlu, ayrıca, kişisel olarak, savaş çıkacağını tahmin etmediğini de ifâde etmişti.

Saraçoğlu, eğer Almanya bir dünyâ savaşı çıkarmayı plânlamışsa, bu takdirde, Berlin'in, öncelikle, savaşın çıkmasından yirmidört saat önce İtalya'nın savaşa katılmasını sağlaması gerektiğini belirtmişti. Saraçoğlu, bu sözleri ile, İtalya'nın hâlen Almanya'nın yanında savaşa katılmaktaki tereddüdünü ve çekingenliğini imâ etmiş olmalıydı. Çünkü, Saraçoğlu'na göre, Almanya, İtalya'nın savaşa katılmasını başka türlü güvence altına alamazdı.

Papen, Saraçoğlu'nun İtalya'yı küçümsemesi ve İtalya'nın belirsiz tutumuna işâret etmesi üzerine, derhâl ve kesinlikle İtalya'nın yanında tutum alacak ve ülkesinin müttefiğini savunacaktır.

Papen, Berlin'e yaptığı eski önerisini bu raporunda da bir kez daha yineliyordu.

Papen'e göre, İtalya'nın kendi önerisi doğrultusunda yapacağı bir açıklama, Türk-İtalyan ilişkileri üzerinde etkili olacak ve olumlu sonuç verecekti.

Papen, öncelikle, Arnavutluk'taki İtalyan askerî varlığının, bir güçlük ya da zorunluluk olmaksızın, sürekli olarak artırılmasının, Ankara üzerinde yarattığı olumsuz etkileri anımsatıyor, bu durumun devâmının Türkiye'nin İngiliz ittifâkına katılması anlamına geleceğini vurguluyor ve İtalya'nın Arnavutluk'taki askerî birliklerinin sayısının azaltılmasını öneriyordu.

Papen, aynı zamanda, bu durumun Almanya'nın Balkan Paktı ile olan ilişkilerini de gerginlikten kurtarabileceğini ileri sürüyordu. Çünkü, Türkiye, Boğazlar'a olası bir saldırının sâdece karadan, yâni Balkanlar'dan yapılabileceğini biliyor ve bu nedenle de Balkanlar'ı kendi güvenlik bölgesi olarak görüyordu.[225]

Kroll da, anılarında, Menemencioğlu'nun, kendisine, Arnavutluk'ta iki tabur jandarmanın ihtiyâca yeteceğini bildirdiğini yazıyor. Oysa Kroll, anılarında, Arnavutluğun işgâlini izleyen ay içinde bölgeye 20 tümenden fazla İtalyan askerinin sevk edildiğini belirtiyor. Ayrıca, askerî ve stratejik görüş açısından, Arnavutluk'ta güneydoğu istikâmetine doğru yeni yollar da yapılmıştı. Kroll, anılarında, tüm bu hazırlıkların, gâyet açık bir biçimde, İtalya'nın Arnavutluğu, gelecekte Boğazlar'a yönelik bir saldırı eylemi için sıçrama tahtası olarak kullanmak istediğini gösterdiğini yazıyor.[226]

Bununla birlikte, Papen'in yukarıda sözünü ettiğim çabalarının tamâmen sonuçsuz kaldığı da söylenemez.

Almanya'nın Roma Büyükelçisi Mackensen, 3 Mayıs'ta, İtalyan Dışişleri Bakanı Ciano'ya, Almanya'nın, Türk-İngiliz görüşmelerinin olumlu bir sonuca ulaştığını, ancak kesin ve nihâî adımın Türk-Sovyet görüşmelerinin sonucuna bağlı olduğunu öğrendiğini açıklıyordu.

Mackensen'in bu açıklamasından sonra, Ciano, 3 Mayıs'ta, Türkiye'nin Roma Büyükelçisi Hüseyin Râgıp Baydur ile görüşecektir.

---

225 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 315, 3.5.1939, (1625/388 685-86); Papen, **age**, s. 507; Krecker, **age**, s. 37; Glasneck, **Afghanistan und Türkei**, s. 43; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 148-149.

226 Kroll, **age**, s. 107-108; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 149.

Ciano, Baydur'a, Alman kaynaklarından aldığı bilgiyi iletliktten sonra, İtalya'nın Türkiye'ye karşı ne politik, ne ekonomik, ne de toprak talebi olduğunu, İtalya'nın Türkiye'nin tehdit ya da tehlike olarak görebileceği herhangi bir politika izlemediğini ve bu türden davranışlarda bulunmadığını belirtiyordu. Ciano, Baydur'dan, bu bilgiyi Türk Hükûmeti'ne iletmesini de talep ediyordu.[227]

Ciano'nun bu açıklaması Papen'in taleplerinin ve önerilerinin ancak bir kısmını yansıtıyordu. Doğal olarak Ankara'yı da, Papen'i de tatmin etmekten çok uzak olmalıydı.

Woermann ise, 3 Mayıs târihli bir raporunda, Türkiye'nin Balkan Antantı'nın güçlendirilmesine yönelik çabalarını açıklıyordu.

Ankara ve Londra, Dobruca sorunu ile ilgili olarak temellenen Bulgar-Romen anlaşmazlığının bir çözüme kavuşmasını sağlamak için çaba harcıyorlardı. İngiltere ve Türkiye, Sofya nezdinde bir girişimde bulunmuşlardı. Bulgaristan temsilcisi, Türkiye'nin Romanya'ya karşı kendi inisiyatifini kullandığını onaylamıştı. Nitekim Bulgaristan Başbakanı, 20-22 Mart târihlerinde Ankara'yı ziyâretinde, Bulgaristan'ın konuya ilişkin taleplerini ortaya koymuştu.

Türkiye, Balkan Antantı dolayısıyla, Bulgaristan'ın olası bir saldırısı hâlinde, Romanya'ya yardım etmekle yükümlü olduğu için, konuyla yakından ilgileniyordu. İngiltere de bu konuda Türkiye ile paralel bir politika izliyor ve Bulgaristan'ın Balkan Antantı'na katılmasını istiyordu. İngiltere'nin bir başka amacı da, Balkan Paktı'nı Alman karşıtı bir grup hâline getirmekti.

Bulgaristan ise, Güney Dobruca'yı tamâmen geri alıncaya ve Ege Denizi'ne açılıncaya, yâni genişleme talepleri kabul edilinceye dek, Balkan Paktı'na dâhil olmamakta direniyordu. Bulgaristan'ın genişleme politikası, aynı zamanda Yugoslavya'daki Bulgar azınlığın tatmin edici bir muamele görmesini sağlamaya yönelikti. Ancak Berlin, Bulgaristan'ın genişleme plân ve amaçlarını an-

---

227 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Mackensen'den ADB'ye", Nr. 317, 3.5.1939, (1625/388 690); Krecker, **age**. s. 36-37; Önder, **age**, s. 51-52; Jivkova, **age**, s. 217; Glasneck, **Afghanistan und Türkei**, s. 43; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 149-150.

cak yeterince silâhlandığı zaman uygulamaya koyabileceği görüşündeydi. Diğer yandan, Bulgaristan temsilcisi Draganoff, Türkiye'nin bilinmeyen bir nedenden dolayı, Trakya'ya askerî yığınak yaptığını da haber veriyordu.[228]

Papen, 4 Mayıs'ta, Menemencioğlu ile görüşür.

Papen, bu görüşme sonrasında hazırladığı raporda, Menemencioğlu'nun, kendisinin, yukarıda sözünü ettiğim, 3 Mayıs târihli raporunda savunduğu görüş ve önerileri onayladığını, Ciano'nun Türkiye'nin Roma Büyükelçisi Hüseyin Râgıp Baydur'a yaptığı garanti açıklamasının, aslında Berlin'in çabaları sonucunda yapıldığının Ankara'da bilindiğini, Berlin'in bu tür çabalarının olumlu karşılandığını ve bunun mevcut gerginliği ortadan kaldıracak yönde bir gelişme olduğunu söylediğini yazıyordu.

Ancak Menemencioğlu, Ribbentrop tarafından yapılan garanti açıklamalarını içerik olarak tamâmen kabul etmekle birlikte, Ciano'nun verdiği güvencenin hiçbir bakımdan Arnavutluğun işgâli öncesindeki ilişkilerin yeniden kurulmasını sağlamaya yetmeyeceğini de belirtmişti.

Menemencioğlu, Arnavutluk'ta gereğinden fazla sayıda ve ihtiyâcın üzerinde İtalyan askeri bulunduğuna bir kez daha dikkat çekmişti.

Menemencioğlu, Balkan Paktı'nın imzâlanmasından önce Türkiye, İtalya, Yunanistan ve Bulgaristan arasında bir ittifak antlaşması önerisi yapıldığının anımsatılması üzerine de, İtalya, Balkan Paktı karşısında kendi konumunun barışçı olduğunu gösterebilirse ve ancak bu takdirde Roma'nın Balkan Paktı'na karşı olumlu bir tutum aldığının görülebileceğini belirtmişti.

Papen, görüşme sırasında, Menemencioğlu'na, 4 Mayıs'ta İtalya'ya giden ve orada 6-7 Mayıs târihlerinde Ciano ile görüşen Ribbentrop'tan, İtalya'nın tutumunun bu sırada tartışılmasını ve sorunun bu görüşmede ele alınmasını talep ettiğini de açıklıyordu.

Papen, Menemencioğlu'ndan, Türk-İngiliz ittifâkının derhâl

---

228 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Woermann'ın Raporu", Nr. 320, 3.5.1939, (585/242 407-08); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 150.

açıklanmamasını, İtalya'ya hiç olmazsa bir açıklama için fırsat verilmesini ve zaman tanınmasını istiyordu.[229]

Papen, bir gün sonra, 5 Mayıs'ta kaleme aldığı bir başka raporunda da, bu kez, Türk dış politikasında son zamanlarda meydana gelen değişimin nedenlerini çözümlüyor ve daha önceki görüş ve önerilerini yineliyordu.

Papen, Ankara'daki dost diplomatik çevrelerle yaptığı görüşmelerde, Türkiye'nin Alman-Romen Ticâret Antlaşması'ndan, fakat özellikle de Arnavutluğun işgâlinden beri kendisini tehdit altında gördüğünü belirtiyor, Ankara'yı İngiltere ile bağlantı kurmak ve birlikte olmak görüşünden caydırmanın da ne denli güç bir uğraş olacağının anlaşıldığını açıklıyordu.

Papen, bu durumu sâdece İtalya'nın Balkan Paktı'na karşı olan tutumunun değiştirebileceğini ileri sürüyordu. Papen, Ribbentrop'tan, Roma ile sorunu görüşmesi talebini yineliyordu.

Papen'in önerisine göre, Bulgaristan ve Arnavutluğun Balkan Antantı'na katılmaları sağlanacak ve bu sûretle, Romanya da dâhil olmak üzere, Balkan devletleri arasındaki toprak anlaşmazlıkları ve talepleri ortadan kaldırılacaktı. Mihver devletleri, Balkan devletlerinin kendi aralarındaki güvenlik sistemini kabul edecekler, buna karşılık, Türkiye'nin de dâhil olduğu, Balkan Antantı üyeleri tarafsız bir dış politika izleyeceklerdi. Bu girişim, İtalya'nın İngiltere'ye karşı Akdeniz'deki durumunu bir hayli güçlendirecek ve İngiliz politikasının amacına ulaşmasını da engelleyebilecekti.

Papen, önerisinin Roma'da kuşku ile karşılanması ve yargılanması hâlinde dahi, bu tür bir önerinin, Türk-İngiliz görüşmelerinin kesin sonucunun alınmasını geciktireceğinden dolayı, Berlin açısından zaman kazandırıcı bir yöntem olacağına dikkat çekiyordu.[230]

---

229 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 324, 4.5.1939, (411/215 235-36); Krecker, **age**, s. 37; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 150-151.

230 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 333, 5.5.1939, (1625/388 703); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 151.

Aslında Papen'in önerisinin, yerine getirilmek istense dahi, gerçekleşebileceği çok kuşkuluydu.

Zâten Ribbentrop da, Papen'in önerisini Roma'ya iletmeyecektir.

Ayrıca, Papen'in bu önerisinin, Mihver devletleri Dışişleri Bakanları'nın bilgisi dışında yapıldığı da hatırlanmalıdır.

Papen, muhtemelen, bu gerçekleşmesi olanaksız öneriyi, bizzat raporunda da belirttiği gibi, yalnızca Türk-İngiliz görüşmelerinin hızını kesmek ve zaman kazanmak için yapmıştı.[231]

Papen, 6 Mayıs târihli bir başka raporunda da, Berlin'in, Türk-İngiliz görüşmelerinin başarısızlıkla sonuçlanmasına yönelik çaba ve girişimlerinden herhangi bir sonuç alınamadığını açıklıyordu.

Aynı gün, 6 Mayıs'ta, Türk basınında yayınlanan İngiltere ile antlaşma imzâlandığına ilişkin haberler üzerine, Menemencioğlu ile görüşen Papen,[232] Menemencioğlu'na, Berlin'e daha önce yaptığı ve yukarıda sözü edilen kapsamlı önerileri hatırlatıyordu.

Papen, önerilerinin aynı gün İtalya'da yapılan Ciano-Ribbentrop görüşmesinde ele alınacağını da bildirmişti. Papen, Menemencioğlu'ndan, en azından bu görüşmenin sonucunun beklenmesini ricâ ediyordu. Almanya, bir oldu-bitti karşısında bırakılmamalıydı.

---

231 Krecker, **age**, s. 38; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 151.

Nitekim Âsım Us, bu konuda, hâtıra notlarına şunları yazıyordu:

"Bu konuşmada von Papen, Türkiye'yi tatmin için, İtalya ile berâber beş Balkan devletinin bir antant yapmasını, bunu ayrıca Almanya'nın garanti etmesini teklif etmiş... Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğlu, bu teklife, 'Türkiye olmasından endişe ettiği bir şeyi nasıl teminât olarak kabul edebilir?' cevâbını vermiştir." Us, **age**, s. 363. Ayrıca bkz. Us, **age**, s. 364-365; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 152.

232 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 336, 6.5.1939, (1625/388 706-07); Jivkova, **age**, s. 217; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 152-153.

6 Mayıs günü Akşam ve Haber gazeteleri, Türk-İngiliz görüşmelerinde kesin antlaşmaya varıldığını açıklarlar.

"Papen, Akşam gazetesinin neşriyâtını görür görmez, elinde gazete ile Hâriciye Vekâleti'ne koşmuştur." Us, **age**, s. 363.

Us, hâtıra notlarında, söz konusu gazetelerin bir süre için kapatıldıklarını da ilâve ediyor. Us, **age**, s. 363. Ayrıca bkz. Krecker, **age**, s. 38; **JK 1**, (6.5.1939), s. 74; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 153.

Menemencioğlu, Türk-İngiliz antlaşmasının en küçük ayrıntısına dek hazırlanarak tamamlandığını, fakat ilân târihinin henüz saptanmadığını açıklayarak, Akdeniz'deki durumun ve Arnavutluğun işgâlinden sonra Boğazlar'ın tehdit edilmesinin, Ankara'ya bir seçim şansı ve fırsatı bırakmadığını vurguluyordu. Türkiye, olası bir saldırıya karşı, kendisine müttefik aramak ve bulmak zorunda bırakılmıştı. Türk-İngiliz ittifak antlaşması, sâdece Akdeniz'de İngiltere'ye ya da Türkiye'ye yapılabilecek olası bir saldırı ile sınırlıydı. Hattâ Almanya'nın dostluğunu gözetmek ve Türk-Alman ilişkilerini güçleştirmemek için, antlaşmada Balkanlar'a olası bir saldırıya ilişkin son derece hafif bir vurguda bulunulmakla yetinilmişti. Antlaşma, sâdece savunmaya, Akdeniz'deki huzursuzluğun ve istikrarsızlığın ortadan kaldırılmasına yönelikti ve bu nedenle de dünyâ barışına katkıda bulunacaktı.

Menemencioğlu'nun bu açıklamalarına karşılık, Papen, bu tür açıklamaların, Mihver devletleri tarafından, Türkiye'nin İngiliz politikasına katıldığı ve mevcut güç dengesinin bozulduğu biçiminde değerlendirileceğini belirtecek ve Menemencioğlu'ndan, Türk-İngiliz antlaşmasının kamuoyuna açıklanmamasını talep edecektir. Çünkü, bu tür bir açıklama, psikolojik yönden de olumsuz sonuçlar doğuracaktı.

Ancak Menemencioğlu, böyle bir açıklamadan kaçınmanın olanaksızlığını kesin olarak vurgulamıştı. Çünkü, 1924 Anayasası'na göre, her türlü antlaşmanın onayı TBMM'nin yetkisindeydi.

Papen, Menemencioğlu'na, Berlin'e yaptığı ve daha önce gördüğümüz önerilerin ayrıntılarından söz edecek ve önerilerinin kabûlü hâlinde, Balkanlar'da bir güvenlik sistemi oluşacağını ve İtalya ile Türkiye arasındaki her türlü çatışmanın sona ereceğini ileri sürecektir.

Menemencioğlu ise, Papen'e, Berlin'in bu konudaki girişim ve çabalarından dolayı teşekkür ediyor, fakat Ankara'nın İtalya'ya karşı duyduğu endişe, kuşku ve güvensizliği bir kez daha vurguluyordu. Dolayısıyla da, Papen'in önerileri doğrultusunda, İtalya'dan gelebilecek açıklamalara güven duyulmadığını ve duyulamayacağını belirtiyordu.

Bu güvensizlik, aslında Papen'in önerilerinin, gerçekleşse dahi, Ankara üzerinde etkisinin olmayacağını, olamayacağını açıkça gösteriyordu.

Papen, raporunun sonunda, 28 Nisan-5 Mayıs târihlerinde Ankara'yı ziyâret eden Potemkin'in girişimleri hakkında da bilgi veriyordu. Potemkin, olası bir Türk-Sovyet itifâkı için Moskova'nın onayını açıklamış olmalıydı. Türk-Sovyet ittifak antlaşmasının da hazırlandığı ve imzâlanacağı tahmin ediliyordu.

Papen, diplomatik çabaların sonuç vermemesi üzerine, Türk-İngiliz antlaşması parlamentoda açıklanmadan ve Türk basını da antlaşmanın imzâlandığını haber vermeden önce, Alman basınının bir propaganda saldırısına geçmesini öneriyor, ayrıca Almanya'nın İtalya ile paralel bir politika izlemesi gereğine işâret ediyordu. İtalyan basını da bu konuda Alman basınını izlemeli ve desteklemeliydi.

Papen, Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'nun açıklanmasının engellenemeyeceğini anlamıştı. Bunun üzerine, Saraçoğlu'na son bir öneride daha bulunacaktır. Bu, Papen'in sâdece bir gün önce, 5 Mayıs'ta, Berlin'e yaptığı önerinin aynısıydı. Papen, o denli zor durumda kalmıştı ki, Berlin'e yaptığı öneriyi, sonucunu beklemeden ve Berlin'in onayını da almaksızın, bu kez doğrudan Saraçoğlu'na yapıyordu.

Papen'in önerisine göre, daha önce de gördüğümüz gibi, Bulgaristan ile Arnavutluğun Balkan Antantı'na katılmaları sağlanacak ve bu sûretle Balkan devletleri arasındaki toprak talepleri son bulacaktı. Mihver devletleri de Balkanlar'daki güvenlik sistemini tanıyacaklardı. Buna karşılık, Balkan Antantı üyeleri tarafsız bir dış politika izleyeceklerdi.

Papen'in bu önerisinin, yerine getirilmek istense dahi, gerçekleşebileceği çok kuşkuluydu.

Zâten Papen'in önerisinin Mihver devletleri Dışişleri Bakanları'nın bilgisi dışında yapıldığı da göz önüne alınmalıdır.

Papen, muhtemelen, bu gerçekleşmesi olanaksız öneriyi, sâdece Türk-İngiliz görüşmelerinin hızını kesmek ve zaman kazanmak için yapmıştı.

Papen, Menemencioğlu'ndan da, yakın gelecekte gerçekleşecek

Alman-İtalyan görüşmelerinin sonucunu beklemesini ricâ ediyordu.[233]

Alman Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Weizsaecker, 9 Mayıs'ta, Papen'e yazdığı bir raporda, Ribbentrop ile Ciano arasında gerçekleşen görüşmenin sonucunun Ribbentrop'un Berlin'e dönmesiyle, yâni ancak birkaç gün sonra açıklığa kavuşabileceğini haber veriyordu.

Raporda, Papen'den, Balkan sorunu karşısında Almanya ile İtalya arasında bir görüş ayrılığı olduğu izlenimini yaratabilecek konuşmalar yapmaktan kaçınması talep ediliyordu. Berlin'in amacı, Balkan Paktı üyesi devletlerle tek tek iyi ilişkiler kurmaktı. Nitekim Yugoslavya ve Romanya ile kurulan iyi ilişkiler, bu politikanın bir başarısı ve sonucuydu. Diğer yandan da, İngiltere, Balkan Paktı'nı Alman karşıtı bir grup hâline getirerek, bundan kendi politikası yönünde yararlanmak istiyordu. Ayrıca, Almanya, Bulgaristan'ın Balkan Paktı'na katılmasını da desteklemiyordu.[234]

İtalya'nın Arnavutluğu işgâlinden hemen sonra başlayan Türk-İngiliz görüşmelerinin kesintiye uğratılması ve Ankara'nın geleneksel tarafsızlık politikasına devâm etmesinin sağlanması, Papen'in temel amacıydı. Ancak Papen bu konuda başarılı olamamıştı.

Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu ve Almanya

Papen'in çabaları ve girişimleri sonuç vermeyecek ve Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu 12 Mayıs'ta açıklanacaktır.

Bu açıklama, Türk-İngiliz görüşmelerinin olumlu bir sonuca ulaşmaması için çaba harcayan Papen'in diplomatik ve siyâsî girişimlerinin başarısız kaldığını gösteriyordu.

---

233 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 336, 6.5.1939, (1625/388 706-07); Krecker, **age**, s. 38; Jivkova, **age**, s. 217; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 152-153.

234 **ADAP**, Serie D: 1937-1945- Band VI, (Maerz bis August 1939), "Weizsaecker'den Papen'e", Nr. 347, 9.5.1939, (1625/388 721-22); Cemil Koçak, **Türk Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 153.

Bununla birlikte, Berlin'in deklarasyona karşı tepkisi beklenenden daha yumuşak olacaktır.

Berlin, deklarasyonun İngiltere'nin Almanya'yı çevirme/çevreleme politikasına Türkiye'nin de katılması anlamına geldiğini ileri sürüyordu.

Türk basınında da Almanya'ya karşı ılımlı bir tutum vardı ve asıl suçlanan ülke İtalya idi.

Gerçi Papen, bir Türk-İngiliz deklarasyonunu önlemekte başarısız kalmıştı. Fakat bu, henüz kesin bir ittifak antlaşması değildi ve kesin antlaşmaya kadar, bundan böyle Papen'in amacı, Türkiye ile İngiltere arasında bir ittifak antlaşmasının imzâlanmasını engellemek ya da en azından içereceği yükümlülükleri azaltmak yönünde olacaktır.

Berlin, bu son fırsatı kaçırmamak, mümkünse değerlendirebilmek için, sert bir tepkide bulunmaktan kaçınmıştı.[235]

Papen, Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'nun yayınlandığının ertesi günü, 13 Mayıs'ta, Saraçoğlu ile görüşür.

Görüşme sonunda, Papen'in izlenimi, Türk-İngiliz ittifâkının birkaç hafta içinde imzâlanmasının kesin olarak istenildiği yönündeydi.

Papen'e göre, bu süre, Türkiye'nin antlaşmanın ayrıntılarının biçimlenmesinde ne kadar yol aldığının, bu konuda ne denli ileri gittiğinin ve Türk-Alman ilişkilerinin hâlen içinde bulunduğu durumun düzeltilmesinin mümkün olup olmadığının anlaşılması için yeterliydi.

Papen, raporunda, 12 Mayıs tarihli açıklamanın Türk dış politikasının temelini oluşturduğunu ve bu politikanın, ancak İtalyan tehdidinin yarattığı koşulların değişmesi ile yön değiştirebileceğini ileri sürüyordu.

Ayrıca, Türkiye'nin üstleneceği yükümlülükler konusunda gâyet itinâlı ve dikkatli davrandığını, özellikle saldırının tanımı konusunda bu tutumunu sürdürdüğünü ve bu tutumun görüşmelerin ilerlemesinde zorluklar yarattığını da belirten Papen, Türki-

---

235 Krecker, age, s. 40-41; Papen, age, s. 506-509; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 40-44; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 154-155.

ye'nin, esas itibârıyla, Ankara'nın Boğazlar için hiçbir zaman Sovyet askerî yardımını istememiş olması nedeniyle, İngiltere'ye bağlanmaktan çekindiğine dikkat çekiyordu.

Türk basını, dış politikadaki bu kesin dönüşümün tüm suçunu İtalya'ya yüklüyor, Almanya'dan ise tek kelime olsun söz etmiyordu.

Papen, yeni talimatlar almak ve görüşmelerde bulunmak için, Berlin'e gitmek üzere, 15 Mayıs'ta, Ankara'dan ayrılacaktır.[236]

Papen, İtalyan tehdidinin Ankara'da yarattığı kuşku ve endişeleri ortadan kaldırabilmek için, daha önceki raporlarında ortaya koyduğu, fakat olumlu bir sonuç alamadığı görüş ve önerilerini yeniden gündeme getirir.

Papen, Berlin'de bulunduğu sırada, 20 Mayıs'ta kaleme aldığı bir raporunda, Weizsaecker'e, 21 Mayıs'ta gerçekleşecek olan Ciano-Ribbentrop görüşmesinde kendisince ele alınması gereken konuları da sıralar.

Papen, "Türkiye'nin ve Mihver'in Askerî-Politik Durumu" adlı raporuna ekli memorandumda, Türkiye'nin 12 Mayıs tarihli deklarasyon ile o güne kadar izlediği tarafsızlık politikasından ayrılarak, İngiliz grubuna katıldığını ve bu grupla ittifak kurduğunu anımsatıyor, nihâyet bu adımın, Doğu Akdeniz'deki güç dengesinde önemli bir değişim anlamına geldiğini belirtiyordu.

Papen, bu yeni durum karşısında, Mihver devletlerinin, yâni Almanya ve İtalya'nın, işbirliği içinde, ortak ve birlikte önlemler almasının gereğini vurguluyor, söz konusu önlemlerin başarısının ise, iki ülke arasındaki koordinasyonun derecesine bağlı olduğunu ileri sürüyordu. Ayrıca yeni oluşum, Mihver devletlerinin sıkı işbirliği ve ortak davranışı açısından da önemli bir denek taşı olacaktı. Türkiye, İngiltere ile antlaşma imzâlamak için görüşmelerde bulunan ve imzâlayacağı bu ittifak sonucunda da, olası bir çatışma hâlinde, savaşa katılabilecek bir ülkeydi.

Papen'e göre, sorun, Mihver devletlerinin Türkiye ile çatışması hâlinde, yapılması gereken değerlendirmedeydi.

---

236 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 374, 13.5.1939, (1625/388 736); Jivkova, **age**, s. 225; **Keesing's**, (1939/3573); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 154.

Papen, Türkiye'nin tarafsızlık politikasını İtalyan tehdidi nedeniyle terk etmek zorunda kaldığı yolunda eski iddiasını yineliyordu

Aslında Arnavutluğun işgâli ve bölgenin askerî açıdan tahkimâtı, yâni bölgenin bir köprübaşı hâline getirilmesi, Mihver devletleri açısından son derece değerli ve önemliydi. Çünkü, Balkan devletlerinin tarafsızlık politikalarının devâmı, ancak bu sâyede, her zaman için ve her şartta güvence altına alınmış oluyordu. Yunanistan'daki İngiliz üssünün yapımına da, yine bu sâyede, alınmış karşı önlemlerle yanıt verilmişti.

Ege Adaları'nın (12 Ada'nın) askerî yönden güçlendirilmesi/tahkimâtı ve elde tutulması da, daha sonra Selânik'e yapılabilecek olası bir askerî harekâtın desteklenmesini sağlayabilecekti. Yine bu şekilde, İngiltere Karadeniz'den, Sovyetler Birliği ise Akdeniz'den uzak tutuluyordu.

Papen'e göre, bu harekât, özellikle hâli hazırdaki askerî tahkimat takviye edilmez ve güçlendirilmezse, son derece ümit vericiydi. Ayrıca, Ege Adaları'nın kuzey limanlarının tahkimâtı da gerekecekti. Çünkü, Yugoslavya ve Romanya'nın tarafsızlığının sağlanması ancak buna bağlıydı ve tahkimat olmaması hâlinde, Sovyetler Birliği, Çatalca hattının kuzeyinde âdetâ istediği ölçüde güçlü askerî kuvvetler oluşturabilecekti.

Askerî uzmanların görüşüne göre, İngiltere'ye karşı savaş kararı, Ege Adaları'nın tahkimâtını gerektirmeyeceği gibi, İtalyan donanmasının Doğu Akdeniz'de egemenlik mücâdelesini kazanması ve İngiliz donanmasını bu bölgeden uzaklaştırmayı başarması hâlinde, böyle bir tahkimâta zâten artık gerek de kalmayacaktı.

Papen'e göre, İngiltere'yi yenebilmek için, bu ülkenin can alıcı noktası sayılabilecek olan Hindistan'da onunla karşılaşmak gerekiyordu. Bunun için Mihver güçleri, Hindistan'a giden yolu, yâni Suriye-Filistin-Musul yolunu ele geçirmeliydi. Oysa, Türkiye İngiltere'nin yanında savaşa katılırsa, askerî güçlerinin asıl önemli kısmını, bu yolu savunmak için, Tarsus'un güneyinde tutmak zorunda kalacaktı.

Askerî değerlendirmelerin siyâsî yansımaları ise, söz konusu memorandumda şöyle öngörülüyordu:

Papen'e göre, eğer Almanya'nın olası bir çatışmada, daha savaşın başında, son derece elverişsiz bir askerî-siyâsî konumda kal-

ması istenmiyorsa, Mihver devletleri, Türkiye'yi yeniden eski tarafsızlık politikasına geri döndürmek için ortak bir politika izlemeliydiler. Ankara, İngiltere ile bir askerî ittifak antlaşması imzâlamadığı sürece, Berlin'in bu ittifâkın içeriğini ve süresini sınırlaması mümkün görünüyordu.

Papen, bu olanağı değerlendirebilmek ve gerçekleştirebilmek için eski önerisini bir kez daha yineliyor ve İtalya'nın, bu arada Almanya'nın da Türkiye'ye güvence vermesini istiyordu.

Herhangi bir tehdit olmadığına ilişkin verilecek güvence, Ankara'nın gözünde, ittifak politikasına devâm etmek için bir neden bırakmayacaktı. Aslında zâten Türkiye'nin şikâyetleri, temelde İtalya'nın Arnavutluk ve Ege Adaları'ndaki askerî tahkimâtına yönelikti.

Papen, memorandumda, bu tahkimâtın, özellikle de Ege Denizi'ndeki tahkimâtın askerî bakımdan önemini tartışıyor ve söz konusu önemi azaltmaya çalışıyordu.

Bu durumda, Papen'e göre, İtalya'nın Arnavutluk'taki askerî gücüne ilişkin Türkiye ile bir anlaşmaya varması gerekiyordu.

Papen, zâten herhangi bir çatışma durumunda, Arnavutluğa gereken askerî gücün her zaman hızla sevk edilebileceğini, dolayısıyla da bölgede Türkiye'yi tedirgin edecek kadar yüksek sayıda askerî güç bulundurmanın anlamsızlığını vurguluyordu.

Diğer yandan, Ankara'nın talep ettiği görüşmelerin kabûlü ile, Ege Adaları'na ilişkin bir anlaşmaya varılmalıydı.

Hattâ Papen, Ege Denizi'nde bulunan, Türk sâhillerine yakın ve İtalya için askerî yönden tamâmen önemsiz adalar üzerinde bir anlaşma sağlanmasını öneriyordu. Papen, İtalya'nın askerî yönden önemsiz bir ya da iki adayı Türkiye'ye bırakmasının olumlu bir davranış olacağı görüşünü ileri sürüyordu. Buna karşılık, Türkiye de Trakya'da bulunan askerî güçlerinin sayısını olağan zamanlardaki, barış dönemindeki seviyeye indirebilirdi.

Papen, Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'nda, diğer güçlerle de benzer antlaşmalar imzâlanmasına imkân tanındığını anımsatarak, Türkiye ile İtalya arasında bir saldırmazlık paktı imzâlanmasını ve bu paktın gerektiğinde Almanya tarafından da garanti edilmesini öneriyordu. Bu öneri mutlaka değerlendirilmeli ve denenmeliydi.

Bu sûretle hem İtalya'nın iyiniyeti belgelenecek, hem de Türk kamuoyunu etkilemek mümkün olacaktı. Bu sâyede, Türkiye'nin tehlikeli bir konumda gereksiz yere bulunduğu anlaşılmış olacaktı. Hattâ sâdece bu moral etki dahi, Türk-İngiliz ittifak antlaşmasının imzâ aşamasında Ankara'nın yükümlülüklerini ve sorumluluklarını sınırlamaya yeterli olacaktı.

Papen'e göre, bu tür iyiniyet girişimlerinin ve önerilerinin Türk dış politikasında bir değişiklik yaratmaması, yâni Ankara'nın bu yöndeki talepleri kabul etmemesi, Mihver güçlerinin önerilerine kayıtsız kalması hâlinde ise, bu tutum, Almanya'nın yeni önlemler almasını hem kolaylaştıracak, hem de haklı kılacaktı.

Papen, memorandumunda, Mihver devletlerinin Türkiye politikasının başarısızlıkla sonuçlanması hâlinde, meydana gelebilecek gelişmeleri de çözümlüyordu.

Bu takdirde, Papen'e göre, öncelikle Almanya'nın yirmi yıllık çaba ve faaliyeti tamâmen boşa gitmiş olacaktı. Türk-Alman ilişkilerindeki kesin kopuş, bütün alanlarda kendini gösterecekti. Türkiye'de Almanya'nın güçlü konumu ortadan kalkarken, doğacak boşluğu İngiltere ile Fransa dolduracaktı.

Ayrıca, Almanya'nın Türkiye'nin hinterlandı olan ülkelerle, yâni İran, Irak ve Arap dünyâsının geri kalan kısmı ile olan ilişkileri de bu kopuştan fazlasıyla ve önemli oranda zarar görecekti.

Papen, Türkiye'nin önemini sâdece Akdeniz ve Balkanlar açısından değil, fakat Almanya'nın Orta Doğu ile olan ilişkileri açısından da vurguluyordu.[237]

Kroll da, 19 Mayıs'ta, Menemencioğlu ile görüşecektir.

Menemencioğlu, Kroll'a, Çekoslovakya'nın işgâline kadar Almanya'nın izlediği dış politikayı anlayışla karşıladıklarını, fakat Nasyonal Sosyalizm'in bâzı noktalarını hâlâ anlayamadıklarını belirtiyordu. "Hayat Alanı" formülünün ne anlama geldiği bilin-

237 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den Weizsaecker'e", **Nr. 413, 20.5.1939, (96/107 820-25); Krecker, age.** s. 40-41; **Papen, age.** s. 507-508; **Glasneck, Türkei und Afghanistan**, s. 43; Jivkova, **age.** s. 225; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 154-156.

miyordu ve Türkiye bu formülden hiç hoşlanmamıştı. Ancak yine de dış politikadaki ana endişe kaynağı İtalya idi.

Kroll, Menemencioğlu'na verdiği yanıtta, eğer ittifak antlaşmasından kaçınma olanağı yoksa, bu takdirde, yükümlülükleri hiç olmazsa Doğu Akdeniz ile sınırlamayı öneriyordu. Kroll, Balkanlar'ın antlaşmanın tamâmen dışında kalmasını istiyor ve bir Türk-Alman Saldırmazlık Paktı imzâlanmasını gündeme getiriyordu.[238]

Oysa, Ribbentrop ile Ciano arasında 6-7 Mayıs târihlerinde yapılan görüşme, Papen'in önerdiği biçimiyle sonuçlanmamıştı.

Tam aksine, 12 Mayıs'ta açıklanacak Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu dikkate alınarak, Mihver güçlerinin birlikte izleyecekleri politika ayrıntılı olarak tartışılmış ve Almanya ile İtalya'nın ortak önlemler alması kararlaştırılmıştı.[239]

Bununla birlikte, Papen, Berlin'de bulunduğu sırada, kendi görüş ve önerileri doğrultusunda yeni girişimlerde bulunmaktan da kaçınmayacaktır.

Tam bu sırada, 22 Mayıs 1939 târihinde imzâlanan Alman-İtalyan İttifak Antlaşması (Çelik Pakt) nedeniyle düzenlenen törende, Papen, bizzat Ciano'ya, Türkiye ile İtalya arasında yakınlaşma gereğinden söz ediyordu.

Papen'in eski görüş ve önerilerini bir kez daha yinelemesi, bu kez, gerek Ciano'dan ve gerekse Ribbentrop'tan sert tepki görecektir.[240]

Berlin, Roma'nın bu konudaki politikasını tam ve kesin olarak destekliyordu. Üstelik aralarında Çelik Pakt imzâlanmıştı. Bu son gelişme, Alman-İtalyan işbirliğinden çekinen Türkiye'nin endişe ve kuşkularının yerinde olduğunu gösteriyordu.

Almanya'nın Balkan Antantı'nı etkisiz hâle getirmeye ve Balkan Paktı'nın diğer ülkelerini aracı olarak kullanarak Türkiye üzerin-

---

238 Kroll, age, s. 115; Ulubelen, age, s. 290-291; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 156.

239 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Ribbentrop ile Ciano Arasında 6-7 Mayıs 1939 Târihinde İtalya'da Yapılan Görüşme Hakkında İmzâsız Rapor", Nr. 341, 18.5.1939, (F 10/307 311); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 156.

240 Krecker, age, s. 40-41; Papen, age, s. 508-509; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 43-44; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 157.

de baskı kurmaya yönelik politikasının, Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'nun ilânından sonra yeni bir güç ve atılım kazandığı görülecektir.

Berlin, Türkiye'nin Balkan Antantı'nın güçlendirilmesine yönelik çaba ve faaliyetlerini, İngiliz politikasının devâmı olarak niteliyor ve Ankara'yı *bu nedenle* suçluyordu.

Gafencu, 21 Mayıs'ta, Yugoslavya Dışişleri Bakanı Markoviç ile yaptığı görüşmede, Türk-İngiliz ittifak antlaşmasının sâdece Akdeniz ile sınırlı kalması ve Balkanlar'ı içermemesi gerektiğini açıklıyordu. Romanya, antlaşmanın savunmaya dönük içeriğinin dahi Balkan ülkelerinden destek görmeyeceğini açıklamıştı. Ayrıca Gafencu, Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'nun kınanmasını da onaylamıştı.[241]

Markoviç ile Ribbentrop ve Hitler arasında 5 Haziran'da gerçekleşen bir görüşmede ise, Markoviç, Gafencu'nun, Ankara'yı ziyâretinde, Türk-İngiliz ittifak antlaşmasını tamâmen red ettiğini açıkladığını bildiriyordu.

Ribbentrop'un Ankara'nın eski tarafsızlık politikasına geri dönebileceği konusunda kuşkularını dile getirmesi üzerine de, Markoviç, Yugoslavya'nın Balkan Antantı'nın tarafsız bir politika izlemesi için elinden geleni yapacağını, aksi hâlde, Türkiye'nin Balkan Antantı'nın dışında kalması için çaba harcayacağını ifâde etmişti.[242]

Gafencu'nun 11-14 Haziran târihlerinde Ankara'yı ziyâretinden önce, Almanya'nın Bükreş Büyükelçisi'ne tâlimat veren Weizsaecker, Almanya'nın, bu kritik dönemde, Türk dış politikasını, Ankara'nın İngiliz politikasına kayışını endişe ile izlediğini yineliyor, Türkiye'nin bu davranışını İtalya faktörü ile açıklamaya çalıştığını, ancak İtalya'ya yönelik her davranışın Almanya'ya da yönelik olduğunu anımsatıyordu.

---

241 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Almanya'nın Budapeşte Büyükelçisi Fabricius'tan ADB'ye", Nr. 428, 23.5.1939, (2767/535 884); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 157.

242 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Ribbentrop'un Raporu", Nr. 474, 7.6.1939, (F 13/375-79); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 157.

Weizsaecker, Türkiye'nin en önemli Balkan ülkesi olarak alacağı tutumun hayli etkili olacağını ifâde ediyordu. Eğer Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan, Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'nu kınar ve ona katılmadıklarını tüm açıklığı ile ortaya koyarlarsa, bu takdirde, İngiliz politikasının Ankara üzerindeki etkisinin azaltılabileceğini ileri sürüyordu.

Weizsaecker'e göre, Gafencu'ya Berlin'in görüş, düşünce ve önerileri iletilmeli ve Gafencu'dan, Ankara'yı ziyâreti sırasında, son gelişmelerden hoşnut kalınmadığını anlatması istenmeliydi. Ayrıca, Weizsaecker'in tâlimâtında, Romanya'nın bu konuda alacağı tutumun Alman-Romen ilişkileri açısından taşıdığı önem de vurgulamıyordu.[243]

Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hamdi Arpag, 5 Haziran'da, Weizsaecker ile yaptığı görüşmede, Türk ve Alman basını arasındaki tartışma ve polemiklerin rahatsız edici atmosferinden şikâyet ediyordu.

Arpag'ın iki ülke basınının ülkeler arası ilişkileri olumsuz yönde etkilediği yolundaki şikâyet ve açıklamalarına karşılık, Weizsaecker, Menemencioğlu'nun, Türkiye'nin hiçbir zaman Almanya'ya karşı bir gruba katılmayacağına ilişkin güvencesini anımsatıyordu.

Arpag da, bunun üzerine, İtalya'nın tutumundan şikâyetle, Türk dış politikasının temel özelliklerini yineliyor ve Türk-İtalyan ve Türk-Alman ilişkilerindeki önemli farklılığa dikkat çekmeye çalışıyordu. Türkiye'nin gözünde iki ülke, Almanya ve İtalya arasında önemli bir fark vardı.

Ancak Arpag'ın Almanya ile İtalya arasında farklılık olduğu yolundaki bu açıklaması, Weizsaecker tarafından sert tepki ile karşılanacaktır. Ayrıca Berlin, Türkiye'nin İtalya'dan çekinmesi ve kuşkulanması için bir neden de görmüyordu.

Arpag, görüşmenin sonunda, Türk-İngiliz ittifak antlaşmasının dar kapsamlı olacağını ve Türkiye'nin İngiliz politikasının bir aracı hâline gelmeyeceğini vurgulayacaktır.

---

243 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Weizsaecker'den Almanya'nın Bükreş Büyükelçisi'ne", Nr. 488, 7.6.1939, (1625/388 837-38); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 157.

Weizsaecker ise, görüşme sırasında, Arpag'ın Türk-İngiliz görüşmelerinde hâlâ bir manevra olanağı olduğuna inandığı izlenimini edinmişti.[244]

Papen, Berlin'den döndükten sonra, 5 Haziran'da, Saraçoğlu ile birbuçuk saat süren bir görüşme yapacaktır.

Papen, bu görüşmede, muhtemelen, Berlin'in kendisine verdiği talimatları Ankara'ya aktarmıştı.

Türkiye'nin izlediği dış politika karşısında Alman Hükûmeti'nin üzüntülerini açıklayan Papen, bu politikanın, gerek Türkiye'nin varlığı, gerekse Türk-Alman ilişkileri açısından doğurduğu büyük tehlikeleri ve riskleri vurgulamaya çalışıyordu.

Papen, o zamâna kadar sürdürdüğü çabalarının bir ürünü sayılabilecek olan, Mussolini'nin, Hitler ve Ribbentrop'a, İtalya'nın Türkiye'ye karşı hiçbir biçimde düşmanca görüşler taşımadığı yolunda verdiği güvenceyi ve bu açıklamanın Ciano tarafından, kısa bir süre önce, Türkiye'nin Roma Büyükelçisi Hüseyin Râgıp Baydur'a yinelendiğini anımsatıyordu. Mussolini, İtalyan yayılmasının Afrika'daki gelişmesini gözledikten sonra, Türkiye konusunun artık anlamsız kaldığını açıklamıştı.

Papen'in bu açıklamaları karşısında, Saraçoğlu, İtalya'nın tutumundan ve Almanya'nın İtalya'nın Türkiye'ye karşı düşmanca bir eylemden çekindiği konusunda Türk Hûkûmeti'ni iknâ etme çabalarından kuşku duyulmadığını, ancak Jön Türklere (İttihat ve Terakki iktidârına) dostluk ve yakınlık gösteren Kayzer Almanya-sı'nın da, bir müttefiğinin (Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun) Bosna'yı, bir diğerinin (İtalya'nın) ise Trablusgarb'ı işgâl etmesine engel olamadığını anımsatıyordu.

Saraçoğlu ile görüşmesinde, Papen, Türkiye'nin yeni dış politikasının çok önemli sorunlar oluşturduğunu, Türkiye'nin, İngiltere'nin Almanya'yı çevirme/çevreleme politikasına dâhil olduğundan beri, otomatik olarak her çatışmaya dâhil olabileceğine dikkat çekiyordu. Almanya, Batılı güçlerin barış cephesi adını verdiği bu grubun, gerçekte Almanya'yı Avrupa haritasından silmek

---

244 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Weizsaecker'in Raporu", Nr. 472, 5.6.1939, (1593/384 291-92); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 157-158.

için uygulanan İngiliz politikasının bir parçası olduğu görüşündeydi. Amaç, Almanya'ya saldırmaktı.

Papen, Türkiye'nin bu gruba katılmasının Batılı güçlerin savaşa katılma olasılığını yükseltip yükseltmediğini sorarak, savaş başladıktan sonra artık bu soruyu sormanın zâten çok geç ve gereksiz olacağını bildiriyordu.

Papen, Türkiye'nin İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin çıkarları için savaşmak zorunda kalacağını da ileri sürüyordu. Papen'in iddiasına göre, bir savaş hâlinde, eninde sonunda, bu iki devletten biri Boğazlara sâhip olacaktı.

Oysa Berlin, Türkiye'yi eski bir dost olarak muhafaza etmek istiyordu. Türkiye, Berlin'e göre, aslında Batılı güçlerce istismâr ediliyor ve Batılı devletlerin kendi amaçları için kullanılıyordu. Eğer Ankara, İngiltere ile olan ittifâkında, gerçek çıkarlarına uygun biçimde davranmasını sağlayacak bâzı güvenceler elde etmeyi başaramazsa, bu takdirde, Berlin'in Türkiye'yi eski dostu olarak görmesi artık olanaksız olacaktı.

Papen, Almanya'nın Türkiye'ye karşı aldığı tavrı da açıklıyordu.

Papen'e göre, Türk-İngiliz ittifak antlaşması kesin olarak imzâlanıncaya dek, Berlin, Ankara ile ilişkilerini, eskiden olduğu gibi, hiçbir değişiklik yapmadan sürdürecekti. Ancak antlaşmanın kesin olarak imzâlanmasından sonra, Berlin, Türkiye'ye karşı politikasını yeniden düzenleyecekti.

Yâni, aslında Almanya, sert tepkisini göstermek için, Türk-İngiliz ittifâkının kesin olarak imzâlanmasını bekliyordu.

Saraçoğlu ise, izlenen dış politikanın yarattığı sorumluluğun bilincinde olduğunu ifâde edecek ve ayrıca Papen'e, Türkiye'nin Almanya'ya karşı hiçbir önlem almayacağına ilişkin güvencesini bir kez daha yineleyecektir.

Papen, Saraçoğlu'ndan, en kısa zamanda İnönü ile görüşmesinin sağlanmasını da ricâ etmişti.

Papen, bu süretle, Hitler'in ciddî endişelerini ve kuşkularını İnönü'ye iletme fırsatını bulacaktı.

Papen, daha önce, emekli Orgeneral Ali Fuat Cebesoy ile yaptığı görüşmede, izlenen dış politikaya karşı, askerî kesimde güçlü bir muhalefet olduğu yolundaki izleniminin doğrulandığını ve

bunun da Almanya'nın izlemesi gereken tutumun doğruluğunun bir kanıtı olduğunu ileri sürüyordu.

Diğer yandan, Dâhiliye Vekili Fâik Öztrak da, iki ülke arasında hiç de uygun olmayan basın polemiğinin önlenmesini talep etmişti.[245]

Berlin'in tepkisinin zamanla sertleşmeye başladığı anlaşılıyor.

Ribbentrop, Haziran ayının ilk haftasında, Alman Dışişleri Bakanlığı mensuplarının bundan sonra artık Türk temsilcileriyle görüşmeyeceklerine ilişkin tâlimat verecektir.

Herhangi bir randevu talebinde bulunulduğunda, randevu kesin olarak red edilmeyecek, fakat talep mutlaka sürüncemede bırakılacak, yâni belirli bir târih saptanması engellenecekti.[246]

Papen, 7 Haziran'da, Menemencioğlu ile görüşür. Papen, bu görüşmenin sonucunda, raporunda, Türkiye'nin Almanya'ya zarârı dokunabilecek her türlü davranıştan uzak kalacağı yolunda bir izlenim edindiğini yazıyordu.

Nitekim Menemencioğlu, Papen'e, ülkesinin bu tutumunun Almanya'ya duyulan yakınlığı gösterdiğini vurgulamıştı.

Bununla birlikte, Menemencioğlu, daha görüşmenin başında, Türkiye'nin Hitler Almanyası'ndan duyduğu endişeyi de dile getirmişti.

Menemencioğlu, Türkiye'nin Orta Avrupa'da güçlü bir Almanya'ya ihtiyâcı olduğu ve bunun Sovyetler Birliği'nin yayılmacı eğilimlerini durduracağı kanısındaydı.

Ancak Mihver güçlerinin izlediği politika, özellikle de saldırgan politika ve Alman-İtalyan işbirliği, Ankara'da endişe ve tedirginlik yaratıyordu. Türkiye, Mihver devletlerinin, ama özellikle de İtalya'nın kendisine yönelik olası bir saldırısına karşı güvenlik arayışı içindeydi.

---

245 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den AOB'ye", Nr. 475, 5.6.1939, (1625/388 828-30); Kroll, **age**, s. 113-114; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 158-159.

246 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Schmidt'in Raporu", Nr. 483, 6.6.1939, (96/107 864); Krecker, **age**, s. 43; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 159.

Menemencioğlu, ayrıca, Türkiye'nin sâdece Akdeniz bölgesini kapsayan bir ittifâka katıldığını anımsatıyor ve Polonya ve İngiltere ile Almanya arasındaki olası bir savaşta, savaş Orta Avrupa ile sınırlı kaldığı sürece, Ankara'nın, ittifak bağına rağmen, tarafsız kalabileceğini açıklıyordu.

Papen, raporunda, Menemencioğlu'nun Akdeniz'de bir İngiliz-İtalyan çatışmasına ihtimâl vermediğini, bu konuya ilgisiz kaldığını özellikle vurguluyordu.

Menemencioğlu, diğer yandan da, Türk basınında Almanya'ya yönelik sert kampanya ve saldırılara derhâl son verilmesi için tâlimat verdiğini de bildirmişti.[247]

Papen, İnönü ile aynı gün, 7 Haziran'da yaptığı görüşmede ise, özellikle Türk-Alman yakınlığının yeniden sağlanmasını arzuladığını anlatıyor ve Hitler'in İnönü'ye candan selâmlarını iletiyordu.

Papen, Türk dış politikasının İngiltere tarafından istismâr edildiği yolundaki Alman iddialarını bu görüşmede de yinelemişti.

İnönü ise, Papen'in bu açıklamalarına karşılık, Türkiye'nin Orta Avrupa'da güçlü ve bağımsız bir Almanya'ya ihtiyâcı olduğunu, bu nedenle de Almanya'nın konumunu zayıflatacak bir tutum almayacağını belirtiyordu.

Papen, iki ülke arasındaki ilişkilerden söz ederken, Berlin'in barışçı çabalarını belirtiyor ve dostluk ortamının yeniden sağlanmasının ancak Türkiye'nin ittifak yükümlülüklerinin genişliğine ve süresine bağlı olduğunu bir kez daha ifâde ediyordu. Ancak ittifak antlaşması imzâlanıncaya dek, ilişkilerde belirsizlik ve kararsızlık sürecekti.

İnönü, sorunların çözümünde, Almanya'nın barışçı yöntemler kullanacağına inandığını açıklıyor ve Papen'den, bu görüşünün Ribbentrop'a iletilmesini ricâ ediyordu.

Papen ise, raporunda, Ankara'nın İtalya'nın tutumundan kaynaklanan kuşku ve endişelerinin azaldığını, Türkiye'nin İngiliz it-

---

247 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 489, 7.6.1939, (1625/388 834-35); Papen, **age**, s. 509-510; Krecker, **age**, s. 44; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 159-160.

tifâkının doğurduğu tehlikeyi anladığını ve eğer sinirli bir atmosfer yaratılmazsa, Almanya'nın Türkiye'nin ittifâk antlaşmasını sınırlandırma çabalarının hâlâ bir şansı olduğunu kişisel izlenimi olarak yazıyordu.[248]

Papen, 8 Haziran târihli bir başka raporunda da, Berlin'i etkilemek amacı ile olsa gerek, Berlin'den döndükten sonra, Ankara'da İnönü, Saraçoğlu ve Menemencioğlu ile yaptığı tüm görüşmeleri bir kez daha anlatıyordu.

Papen'in raporunda yazdığına göre, Papen, tüm bu görüşmelerde, Berlin'de kendisine iletilen tâlimatlar doğrultusunda, Almanya'nın resmî görüşlerini bir kez daha ayrıntıları ile açıklamıştı. Ayrıca, Berlin'in Türk basını konusundaki şikâyetlerini de gündeme getirmişti.

Papen, Türk-İngiliz ittifak antlaşmasının kısa süreli olması, Ankara'ya gerektiğinde manevra ve geri çekilme imkânı tanıması, Türkiye'nin saldırı kavramını kendi özgür irâdesi ve karârı ile tanımlamasını sağlaması, ittifak yükümlülüklerinin sâdece Türkiye'nin çıkarlarının tehdit edilmesi hâlinde işlerlik kazanmasını öngörmesi ve antlaşmada Balkanlar'a yönelik bir atıfta bulunulmaması hâlinde, Türk-Alman ilişkilerinin yeniden düzenlenebileceğini her görüşmede vurgulamıştı.

İnönü ile Saraçoğlu, Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerini, eskiden olduğu gibi, yine yakın tutmak istediklerini ifâde etmişlerdi.

Saraçoğlu ile Menemencioğlu ise, Türk basınında Alman karşıtı propaganda yayınlarının son bulacağına ilişkin güvence vermişlerdi.

Görüşme sırasında, Papen'in sorusu üzerine, Menemencioğlu, İngiltere ve Polonya ile Almanya arasındaki olası bir savaşta, savaş Akdeniz'e inmedikçe ve Türkiye'nin Balkan müttefiklerine bir saldırı olmadığı sürece, ülkesinin tarafsız kalmayaca devam edeceğini, bir çatışmaya katılmayacağını belirtmişti.

Menemencioğlu, olası bir çatışmanın bölgesel nitelikte ve Ku-

---

248 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 489, 7.6.1939, (1625/388 834-35); Krecker, age, s. 25 ve 44; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 160.

zey Avrupa ile sınırlı tutulmasının mümkün olacağı görüşündeydi.

Papen, raporunda, Türk-İngiliz ittifak antlaşmasında, Balkanlar'ın tamâmen yükümlülük dışında bırakıldığı kanısında olduğunu yazıyordu. Akdeniz'i içine almayan bir çatışma hâlinde ise, Türkiye'nin İngiltere'nin yanında tutum alması, Papen'e göre, mümkün değildi.

Papen, Mihver devletlerinin, Türkiye'den, Boğazlar'ın bekçisi olarak, tarafsız kalmasını beklediklerini ifâde etmişti.

Saraçoğlu ise, Moskova'yı ziyâretinde, Sovyetler Birliği'nin de ittifâka katılmasını sağlamaya çalışacağını açıklamıştı.

Papen, Berlin'e, Ankara'ya karşı daha hoşgörülü ve iyiniyetli davranılmasını tavsiye ediyordu.[249]

Berlin'in Türk dış politikasına karşı soğuk ve eleştirel yaklaşımı, 8 Haziran'da gerçekleşen Ribbentrop-Hamdi Arpag görüşmesinde kendini bir kez daha belli edecektir.

Bu görüşme sırasında, Ribbentrop, Türkiye ile Almanya arasında politik bakımdan bir ayrılık olmadığını belirtiyor, Berlin-Roma ittifak antlaşmasından (Çelik Pakt'tan) sonra, Türk-Alman ilişkilerinin daha da gelişeceğini umduğunu açıklıyordu.

Ribbentrop, Roma ile Ankara arasında vâr olduğu bilinen sorunları İtalya'da Mussolini ile görüştüğünü ve Mussolini'nin, kendisine, İtalya'nın Türkiye'den hiçbir talebi olmadığını açıkladığını bildiriyordu. Ribbentrop, bu açıklamanın Ankara'ya da iletildiğini biliyordu.

Diğer yandan, Almanya, Boğazlar'ın tahkimâtı için Türk Hükûmeti'nden gelen talepleri her zaman olumlu karşılamıştı.

Ribbentrop, Dışişleri Bakanlığı görevine atandığından bu yana, Hitler'in tavsiyesi üzerine, Türkiye ile Almanya arasında dostluk ilişkilerinin egemen olması için açık ve somut bir politika izlediğini savunuyordu.

Ribbentrop, buna örnek olarak, İtalya'da Ciano ile Türk-İtalyan ilişkileri üzerine yaptığı görüşmeleri ve bu görüşmeler üzeri-

---

249 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 495, 8.6.1939, (1625/388 931-38); Ackermann, agm, **Hitler, Deutschland und die Maechte**, s. 495; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 160-161.

ne, Ciano'nun Türkiye'nin Roma Büyükelçisi Hüseyin Râgıp Baydur'a yaptığı dostça açıklamaları ve verdiği güvenceleri gösteriyordu.

Ribbentrop'a göre, Almanya'nın Ankara'ya karşı gösterdiği iyiniyetin bir başka belirtisi de, Türkiye'ye gönderilen Alman uzmanlardı.[250]

Ribbentrop'un şikâyetçi olduğu bir başka konu daha vardı.

Almanya, Montrö Antlaşması'na karşı sert bir tutum almaktan kaçınarak, Boğazlar sorununun çözümünün büsbütün güçleşmesini önlemişti. Oysa, konuya ilişkin görüşmeler devâm etmesine karşın, henüz iki ülke arasında Almanya'nın taleplerini göz önüne alan bir anlaşmaya varılamamıştı. Almanya, hâlâ, Türkiye ile, Montrö Antlaşması'na benzer bir antlaşma imzâlamak istiyordu.[251]

Ribbentrop, ayrıca Türk basınında Almanya'ya karşı devâm eden saldırgan tutuma da dikkat çekmiş ve bu konudaki şikâyetlerini yinelemişti.

Ribbentrop'a göre, Hâriciye Vekâleti, daha önce de ortaya konulan bu tür Alman şikâyetlerine karşı önlem alınacağını açıklamışsa da, alınan önlemler her zaman geçici süreler için olmuş ve basının Almanya'ya yönelik saldırıları ancak geçici sürelerle durdurulmuştu. Oysa Alman basını, tüm bu saldırılara rağmen, Türkiye'ye karşı dostça yayınını sürdürüyordu.

Ribbentrop, Türkiye'nin İngiltere ile ittifâkının saldırgan bir politika anlamına geldiğini ve Ankara'nın, bu süretle, Almanya'yı çevirmeye/çevrelemeye yönelik İngiliz politikasına katıldığını ileri sürüyordu.

Avrupa başkentlerinin diplomatik çevrelerinde, bu karâra, önce Arnavutluğun işgâlinin ve ikinci olarak da Çekoslovakya konusunda saldırgan Alman tutumunun neden olduğu iddia edilmişti. Bu konuda bir başka önemli etken olarak da, yeni Alman-Romen

250 Bu dönemde Türkiye'ye gelen Alman uzmanlar ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 174-176.

251 Bu dönemde Almanya'nın Montrö Antlaşması'na ve Boğazlar sorununa karşı olan siyâsî tutumu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 112-124.

Ticâret Antlaşması'nın Almanya tarafından Romanya'ya zorla kabul ettirilmesi gösterilmişti.

Diğer yandan, Ribbentrop, Türk-İngiliz görüşmeleri sırasında ortaya çıkan söylentiler karşısında, Ankara'nın, Papen'e, Türkiye'nin tarafsızlık politikasından ayrılmama niyetinde olduğunu bildirdiğini ve daha sonra da bizzat kendisine benzer yönde güvenceler verildiğini anımsatıyordu. Hattâ bu görüşmeler sırasında dahi, Türkiye'nin Almanya'ya karşı düşmanca bir tutum almadığı defâlarca ifâde edilmişti. Almanya ve İtalya, Ribbentrop'a göre, Türkiye ile dostça ilişkiler sürdürmek istiyorlardı.

Hamdi Arpag'ın sorusu üzerine, Ribbentrop, Türk-Alman ilişkilerinin gelecekte alacağı biçime ilişkin bir açıklamada bulunamayacağını da vurgulayacaktır. Berlin'in Ankara'ya karşı alacağı tutum, öncelikle, Ankara'nın İngiliz ittifâkına ve Berlin'e karşı alacağı tutuma bağlıydı. Eğer Ankara, Türk basınında da belirtildiği gibi, Almanya'ya karşı saldırgan bir politika izlemeye devâm ederse, bu takdirde, Berlin'in tepkisi de benzer biçimde sert olacaktı. Ancak Almanya da, Ribbentrop da, elbette bu tür bir gelişmeden üzüntü duyacaklardı. Çünkü Ribbentrop, gerçekte, Türk-Alman ilişkilerinin yakınlaşmasından yanaydı.

Arpag da, Ribbentrop'un iki ülke arasındaki ilişkilerde yakınlık sağlanması gerektiği yolundaki görüşüne katılıyordu. Arpag'a göre, böyle bir gelişme, iki ülkenin de yarârına olacaktı.

Ancak Arpag Türk dış politikasını savunmaktan da geri durmuyordu.

Arnavutluğun işgâli ve Almanya'nın "Hayat Alanı" ("Lebensraum") formülü, Ankara için tamâmen yeni bir durum yaratmıştı.

Diğer yandan, İtalya'nın Ege Adaları'nı (12 Ada'yı) tahkim etmesi de ilişkilerde kuşku ve rahatsızlık yaratan önemli bir etkendi.

Ayrıca Ankara, Boğazlar sorununun çözümünde Almanya'nın taleplerine karşı iyiniyetli davranmıştı. Boğazlar sorunu (Montrö Antlaşması) konusunda gerçekleştirilen Türk-Alman görüşmelerinden bir sonuç alınamamasının asıl nedeni, Türkiye'nin tutumu değil, fakat Montrö Antlaşması'na göre, Ankara'nın bu konuda tek yanlı karar alabilecek ve uygulayabilecek gücünün bulunmamasıydı. Almanya'nın da Montrö Antlaşması'na dâhil olabilmesi,

ancak antlaşmanın diğer taraflarının onay vermeleri hâlinde mümkündü.

Görüldüğü gibi, bu konuda, gerek Almanya, gerekse Türkiye, eski görüşlerini bir kez daha yineliyorlardı.

Arpag, Türk basını konusunda Ribbentrop'un önerilerini geri çevirecektir.

Arpag'a göre, Türk basını tamâmen özgürdü. Ülkede basın özgürlüğü vardı ve sansür yoktu. Bu nedenle de, Türk basınının Türk Hükümeti'nin görüşlerini yansıttığı yolundaki izlenim doğru değildi. Zâten Türk basın organlarında yayınlanan Almanya aleyhindeki yazılar da çok azdı. Ancak, Arpag'a göre, Alman basının tutumu her bakımdan memnûniyet vericiydi. Diğer yandan, Türk basınında ve Türkiye'de, Hitler her zaman olumlu biçimde anılıyordu.

Ribbentrop, Arpag'ın açıklamalarından tatmin olmadığını açıkça ifâde edecektir.

Ribbentrop, Türk basınında Almanya'ya karşı bir tutum değişikliği görülmediği takdirde, Alman basınının da Türkiye'ye karşı saldırıya geçeceğini açıklamaktan çekinmiyordu. Bu gelişmeyi önlemek olanaksızdı. Bu takdirde, Alman kamuoyu, Türk-Alman ilişkilerinin son iki yıldaki gelişimini ayrıntılarıyla öğrenmiş olacaktı.

Arpag ise, Ankara'nın gerçek endişe kaynağının Akdeniz'in güvenliği olduğunu yineleyerek, Türkiye'nin yalnızca bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü korumayı hedeflediğini vurguluyordu.

Bâzı iç politika gelişmeleri sonucunda, Türkiye'de tanınan basın özgürlüğünün, Alman Hükümeti'nde Türk basınının Almanya'ya karşı saldırgan olduğu yolunda bir izlenim uyandırmaması gerektiğini de sözlerine ekleyen Arpag'a göre, basın polemiklerinden kaçınmak en uygun yöntemdi.

Arpag, Türk-İngiliz ittifâkının sâdece savunmaya ve Akdeniz'de bir güvenlik bölgesi oluşturmaya yönelik karakterini bir kez daha ortaya koymaya çalışıyordu.[252]

---

252 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Hamdi Arpag İle Ribbentrop Arasında 8 Haziran 1939 Târihinde Yapılan Görüşme Hakkında İmzâsız Rapor", Nr. 496, 8.6.1939, (F 6/0346-51); Ackermann, agm, **Hitler, Deutschland und die Maechte**, s. 495; Krec-

Almanya'nın Türk-İngiliz ittifâkını Romanya aracılığıyla etkileme ve engelleme politikasının ise, ancak kısmen başarılı olduğu anlaşılıyor.

Papen, 12 Haziran'da, o sırada Ankara'yı ziyâret etmekte olan Gafencu ile görüşür.

Gafencu, Türkiye'nin Alman-Romen Ticâret Antlaşması'nı olumsuz karşılamasının Bükreş'te yarattığı hoşnutsuzluğu Türk Hükümeti'ne iletmişti.

Gafencu, Papen'e, Arnavutluğun işgâlinin Mihver devletleri açısından bedelinin Türkiye olduğunu ifâde etmekten de çekinmemişti.

Gafencu, Türk Hükümeti ile yaptığı görüşmelerde, Balkan Paktı'nın Türk-İngiliz ittifâkına dâhil olmaması için elinden gelen çabayı harcamıştı. Ayrıca, Ankara'da, bu alanda Gafencu'ya anlayış gösterinişti. Nitekim Gafencu, Papen'e, Türk-İngiliz ittifak antlaşmasının Balkanlar ile ilgili altıncı maddesinin artık göz önüne alınmayacağı kanısında olduğunu açıklamıştı.

Diğer yandan, Gafencu, Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu'nun 12 Mayıs târihli Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'na benzemeyeceği görüşündeydi. Ancak Gafencu'nun çabalarının, Balkanlar ile ilgili maddenin Türk-İngiliz ittifak antlaşmasından tamâmen çıkarılmasını sağlamaya yetip yetmeyeceği bilinmiyordu.

Papen, raporunda, Gafencu'nun Ankara'da Berlin'in taleplerine uygun davrandığını özellikle vurguluyordu.[253]

---

ker, age, s. 20 ve 43; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 161-163.

Oysa, hatırlanacağı gibi, Ribbentrop, tam bu sırada, 6 Haziran'da, artık hiçbir Türk temsilci ile görüşülmemesi gerektiğine ilişkin tâlimat vermişti.

Weizsaecker'e, 9 Haziran'da (1625/388 855-56) iletilen bir notta, Ribbentrop'un, Papen'e yazdığı bir raporda, Arpag ile yaptığı görüşme hakkında bilgi verdiği ve görüşmede son derece sert ifâdeler kullanıldığına dikkat çektiği haber veriliyordu.

Papen'in 12 Haziran'da Saraçoğlu ile yaptığı görüşme, aslında Ribbentrop-Arpag görüşmesinin bir yankısıydı. Bu görüşmede Saraçoğlu, özellikle Berlin'in Türk-Alman ilişkilerinin geleceği konusunda ne düşündüğünü öğrenmeye çalışmıştı. Papen, kişisel izlenimi olarak, Ankara'nın son gelişmelerden dolayı kendisini rahatsız hissettiğini yazıyordu. **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 512, 12.6.1939, (1625/388 875); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 163.

253 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 513, 12.6.1939, (1625/388 872-73); Krecker, age, s. 45-50; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 163.

Almanya'nın Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu karşısındaki tepkisi, iktisâdî ve askerî ilişkilerde daha sert olacaktır.

Nazi Almanyası'nın askerî alanda Türkiye'ye karşı izlediği politika çok yönlüydü.

Öncelikle Türk Ordusu'nda görevli Alman subaylar, gerek askerî eğitim alanında, gerekse Ordu çevrelerinde Alman nüfûzunun etkinlik kazanmasına çalışıyorlardı. Bu süretle, dış politikada karar alma sürecini etkilediği ya da etkileyeceği düşünülen üst düzey Ordu kademesinin politik yönden, en azından Alman karşıtı bir tutum almaması, mümkünse Alman yanlısı bir tutum içine girmesi için çaba harcıyorlardı.

Diğer yandan, askerî malzemeye şiddetle ihtiyaç duyan Türk Ordusu'nun bu talebi mümkün olduğunca karşılanmaya çalışılarak, Türk Ordusu'nun Alman askerî sanâyiine bağımlı kılınması da, Berlin'in bir başka amacıydı.

Bununla birlikte, her iki politikanın da amacı aynıydı.

Berlin'in amacı, Türkiye'nin askerî alanda da Alman etkisine girmesini ve dış politikasını buna göre düzenlemek zorunda kalmasını sağlamaktı.[254]

Papen, bir raporunda, Türk Ordusu'nun ve donanmasının, Alman uzmanlar tarafından ve Alman askerî eğitim yöntemlerine göre yetiştirildiğini yazıyordu.[255]

Alman sivil danışmanlarının yanı sıra askerî danışmanları da Türkiye'ye gelmişti.

Alman askerî danışmanları, daha çok, Versay Antlaşması gereğince, Almanya'da işsiz kalmış ve 1925 yılından beri İstanbul'da Yıldız Harb Akademisi'nde öğretmenlik yapan subaylardı. Alman subaylar Türk Ordusu'nun eğitiminde görev almışlardı.

Genelkurmay Başkanlığı ise, Alman Piyâde Generali Mittelberger tarafından düzenlenmişti.

Mittelberger, 1942 yılında; Türk Ordusu'nun Alman askerî yöntemlerine göre eğitilmiş olduğunu ve Türk Ordusu'nda Al-

---

254 Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 184.

255 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den Weizsaecker'e", Nr. 413, 20.5.1939, (96/107 820-25); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 185.

man askerî literatürünün büyük bir ilgi ile izlendiğini, İstanbul'daki Yıldız Harb Akademisi'nin ise tamâmen Alman askerî ilkelerine ve deneyimlerine göre hareket ettiğini belirtiyordu.

Genelkurmay Başkanlığı'nın haberalma (istihbârat) servisi de, Hâriciye Vekâleti'nin talebi üzerine, Birinci Dünyâ Savaşı'nda Alman askerî gizli haberalma (istihbârat) servisinin yöneticisi olan General Nicolai tarafından düzenlenmişti.

1936 yılından beri Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nde Askerî Ataşe olarak görevli olan General Hans Rohde de askerî konularla ilgileniyordu.

Diğer yandan, Türk Hava ve Deniz Kuvvetleri, tamâmen İngiliz subayları tarafından eğitiliyordu.

Dikkat edildiği takdirde, Türk Ordusu'nun eğitiminde Almanya ile İngiltere arasında denge kurulduğu hemen görülür.

Aslında bu ilgi çekici denge, Osmanlı Devleti'nde II. Abdülhamid'den beri süregelen bir denge politikasının uzak bir devâmı olarak da yorumlanabilir. Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti'nde II. Abdülhamid'den itibâren Ordu Alman subayları, deniz gücü İngiliz subayları ve jandarma da Fransız subayları tarafından eğitilirdi.

Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Keller, 17 Mayıs 1938 târihinde, Weizsaecker'e yazdığı bir raporda, Alman Ordusu'nda eğitim gören Türk subaylarının sayısının hâlen 12 olduğunu, Türk Hükûmeti'nin Almanya'ya eğitim amacı ile 12 subay daha göndermek istediğini ve bu talebin Alman Savunma Bakanlığı'nca incelendiğini bildiriyordu.

Ancak Alman Silâhlı Kuvvetleri'nin yüksek komuta kademesi bu talebe karşı bir tutum almıştı. Oysa, Almanya'nın Ankara'daki Askerî Ataşesi General Rohde, Alman Silâhlı Kuvvetleri'nin bu görüşünü onaylamıyordu. Rohde'ye göre, Türk Hükümeti'nin söz konusu talebine karşı ılımlı ve olumlu bir tutum alınmalıydı. Rohde, Türk Hükümeti'nin askerî alandaki talebini kabul etmenin, Berlin'e, politik olarak başka taleplerde bulunma fırsatı yaratacağına inanıyordu. Keller de Rohde'nin görüşlerine katılıyordu.

Keller, raporunda, Türk Ordusu'nda Almanya'ya karşı son derece güçlü bir sempati olduğunu da açıklıyordu. Alman askerî gücü ve yeteneği Türk Ordusu'nda ilgi ve merakla yakından izle-

niyor ve inceleniyordu. Almanya, bu nedenle, Türk Ordu çevrelerinde güçlü bir dayanak noktasına sâhipti. Bu durum, elbette siyâsî görüşleri de yakından etkiliyordu.

Keller, raporunun sonunda, Berlin'den, Türk Hükümeti'nin askerî alandaki arzularının bu çerçevede sâdece askerî ve teknik yönden değil, fakat politik yönden de dikkate alınmasını ve bu açıdan bir kez daha değerlendirilmesini istiyordu.

Keller, Türk Hükümeti'nin askerî alandaki taleplerinin karşılanmasının, Türkiye'nin gelecekte Alman karşıtı bir gruba katılmasının önlenmesinde etkin bir rol oynayacağına işâret ediyor ve bir çatışma hâlinde, Ankara'nın ihtiyatlı bir tutum içine girmesine katkıda bulunacağını vurguluyordu.

Keller, Türk dış politikasının temelinin, son ana dek karar verme özgürlüğüne sâhip olmak üzerine kurulduğunu ve Hâriciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'ın da belirttiği gibi, Türkiye'nin, İngiltere ile olan yakın ilişkilerine karşın, karar alanındaki bağımsızlığını koruduğunu açıklıyordu. Keller, Türkiye'nin karar özgürlüğünü zedeleyen türden gizli bir askerî antlaşma imzâlamayacağı görüşündeydi.

Keller, Türkiye'nin taleplerinin karşılanması karşılığında, Türkiye'nin subaylarını eğitim amacı ile başka ülkelere, özellikle de Sovyetler Birliği'ne göndermemesi ve hâlen İstanbul'da Yıldız Harb Akademisi'nde görev yapan Alman Askerî (Kara ve Deniz) Heyeti'ne iş güvencesi sağlaması gerektiğini yazıyordu.

Büyükelçi, Alman askerî kanadının bu konudaki görüşünün kesinleşmesinden önce, Rohde'nin, Mayıs ayında, Alman Savunma Bakanlığı'na kişisel bir rapor vereceğini de belirtiyordu.

Keller, Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan da, Türk Hükümeti'ne verilecek yanıtın olumlu olması için müdahalede bulunulmasını talep ediyordu.

Nitekim Weizsaecker, 14 Haziran'da yazdığı bir yazıda, Alman askerî makamlarının Keller ile Rohde'nin görüşlerinden etkilendiklerini ve Alman Ordusu'nda eğitim gören Türk subaylarının sayısının 12'den 24'e yükseltilmesinin kabul edildiğini bildirecektir.

Weizsaecker, Rohde'den, bu talebin yerine getirilmesi karşılığında, mümkünse, Ankara'nın Türk Ordusu'ndaki Alman askerî

eğitiminin etkinliği husûsunda güvence vermesini istiyordu.[256]

Türkiye ile Almanya arasındaki yakın ekonomik ilişkiler, askerî alanda da, silâh ticâreti alanında da kendisini gösteriyordu.

Türkiye ile Almanya arasındaki silâh ticâreti, iki ülke arasındaki askerî ilişkilerin çok önemli bir boyutunu oluşturuyordu.[257]

Berlin, Alman silâh sanâyiinin donattığı bir ordunun Almanya'ya mutlak olarak bağımlı kalacağını elbette biliyor ve hesâp ediyordu.

Almanya'da daha 1935 yılında devlet tekeli olarak kurulan "Savaş Malzemesi İhraç Derneği"nin 1937 yılında 88 silâh şirketi üyesi vardı ve askerî malzemelerin satışı siyâsal baskı aracı olarak kullanılıyordu.[258]

Alman Dışişleri Bakanlığı'nda görevli Mackensen, 23 Eylül 1937 târihinde, Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hamdi Arpag ile yaptığı görüşmeden sonra kaleme aldığı raporunda, Türk Hükümeti'nin uzun zamandan beri değişik Alman firmalarından, özellikle de Krupp'tan askerî malzeme satın aldığını, ulaşımın ve sevkiyâtın şimdiye dek deniz yoluyla Akdeniz'den sağlandığını, fakat Akdeniz'deki son gelişmeler nedeniyle (Akdeniz'de bu sırada

---

256 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band V, (Juni 1937-Maerz 1939), Kapitel VII, Die Türkei, (16. Juli 1937-10. Februar 1939), "Keller'den Weizsaecker'e", Nr. 544, 17.5.1938, (2789/547 354-356); **Cemil Koçak, Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 187-188.

Diğer yandan, Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi'nin 19 Mayıs 1939 târihli bir *raporunda*, *Alman Ordusu'nda* eğitim gören Türk subaylarının sayısı 13 olarak görülüyordu. Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 28; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 188.

Goering, Ankara'nın, Türk Hava Akademisi *ile Türk Hava Kuvvetleri'nin bünyesinde uçucu* subay yetiştirilmesi için Alman Hava Kuvvetleri'nin yardımcı olması yolundaki önerisini red *edecektir. Glasneck, Goering'in, Deniz Kuvvetleri'nin yanı sıra*, bu sahada da İngiliz subaylarının rekâbetinden çekindiğini ve Ankara'nın önerisini bu nedenle red ettiğini belirtiyor. *Glasneck*, **Türkei und Afghanistan**, *s. 28*; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 188.

Hâriciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'ın, *17 Şubat 1938 târihinde, onbin tonluk bir kruvazör yapımı* önerisi, Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi'nin olumlu görüşüne karşın, Alman Donanma Komutanlığı *ile Alman Ekonomi Bakanlığı tarafından* red edilecektir. Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 26; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 189-190.

257 Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 188-199.

258 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 25-27; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 188.

kimliği belirsiz gibi görünen, ancak aslında İtalya'ya âid olduğu bilinen bâzı denizaltıların İspanya İç Savaşı'nda Cumhuriyetçi Hükümete silâh taşıdığından kuşku duyulan gemileri batırması söz konusu ediliyordu), ulaşım yolunun değiştirilmesinin zorunlu hâle geldiğini belirtiyordu. Bu nedenle, ulaşım, bir süredir kara yoluyla yapılıyordu. Ancak Romanya'nın Köstence limanından itibâren ulaşım yeniden deniz yoluyla yapılıyor ve bu nedenle de sevkiyat için Türk gemilerine ihtiyaç duyuluyordu.

Bu sırada, Türkiye'nin Almanya'ya sipâriş ettiği ve satın aldığı orta kalibre dört topçu bataryasının, 25 vagona yerleştirilmiş hâlde, Bremen'den Köstence limanına nakledilmekte olduğu, konuyla ilgili olarak Çekoslovak ve Romen Hükûmetleri'nden transit geçiş izni alındığı raporda belirtiliyordu. Ankara, Alman demiryolları idâresinin sevkiyat sırasında her türlü kolaylığı sağlamasını ve sevkiyâtı hızlandırmasını ricâ etmişti. Türk Hükümeti, topçu bataryasının bir an önce Türkiye'ye varmasına çok önem veriyordu. Ayrıca Arpag, Alman Hükûmeti'nin, sevkiyâtın hızlandırılması için, Krupp firmasına baskı yapmasını da istiyordu.[259]

Alman Dışişleri Bakanlığı'nın 13 Aralık 1938 târihli bir raporu, Türkiye'ye silâh satışının 91.000.000 Alman Markı'na (Reich Mark) (RM) ulaştığını gösteriyordu.

Ünlü Alman firması Krupp, 1936-1937 yıllarında imzâladığı antlaşmalarla, 15 cm'lik toplar, hafif topçu malzemeleri, römorklar ve özellikle de denizaltı satışlarıyla ön sırada yer alıyordu.

Ancak Çanakkale Boğazı istihkâmlarına 30,5 cm'lik İngiliz Vickers-Armstrong ve Çekoslovak Skoda topları yerleştirilmişti.

Alman sanâyii tank konusunda da üstünlük sağlayamamıştı. Türk Hükûmeti, Alman önerilerinin yanı sıra, Fransız, İngiliz, Çekoslovak ve İtalyan önerilerini de kabul ediyordu.[260]

---

259 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band V, (Juni 1937-Maerz 1939), Kapitel VII, Die Türkei, (16. Juli 1937-10. Februar 1939), "Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Görevli Mackensen'in Raporu", Nr. 538, 23.9.1937, (395/212 602-603); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 189.

Mackensen, 26 Ekim'de, Arpag'ın talebi üzerine, Krupp üzerine baskı yapıldığını da bildirecektir. Glasneck, ***Türkei und Afghanistan***, s. 26; Cemil Koçak, ***Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)***, s. 189-190.

260 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 25-27; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 190.

Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Başkan Yardımcısı Clodius, 1938 yılı sonunda, Türkiye'ye, on yıl süreli, 40.000.000 Alman Markı (RM) değerinde kredi açılmasına karar verecek ve söz konusu kredi antlaşması imzâlanacaktır.

Ancak Goering, Türkiye'nin dış politikada bu sırada aldığı tutum nedeniyle, antlaşmayı biraz geç onaylamıştı.

Antlaşmaya göre, Türkiye'ye askerî malzemenin yanı sıra, 60 adet Messerschmidt-109 tipi avcı uçağı ve 8 adet Heinkel-111 tipi savaş uçağı verilecekti. Antlaşmaya 17 adet 15 cm'lik Krupp topu, 12 adet 21 cm'lik Skoda topu ile 12 torpido da dâhildi. Sipârişin toplamı 120.000.000 Alman Markı (RM) değerindeydi.

Ancak antlaşma ile Türkiye'ye verilmesi öngörülen tanklar ve uçaklar, 1939 yılının Eylül ayından önce teslim edilemeyecektir.

Diğer yandan, Alman sanâyii, Türk cephâne ve silâh fabrikalarının yapımına da katılıyordu.[261]

Menemencioğlu, 7 Temmuz 1938 târihinde, Ribbentrop'a, Almanya'nın Türkiye'ye, Türkiye'yi İngiltere'den bağımsız kılacak olan askerî malzeme sevkiyâtına devâm etmesinin mümkün olup olmadığını soracaktır.[262]

Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Başkan Yardımcısı Cloduis da, 8 Ağustos'ta kaleme aldığı bir raporunda, Türk Hükûmeti'nin yeni Türk-Alman Ticâret Antlaşması süresince (31 Ağustos 1938-31 Ağustos 1939), askerî malzeme ve silâh sevkiyâtının düzenli olarak sürmesine özel bir önem verdiğini yazıyordu.

Türk Hükûmeti, ayrıca, askerî malzemelerin söz konusu ticâret antlaşması süresince, takas karşılığında sevkini de istiyordu. Ankara, bu konuda bir açıklama yapılmasını da talep etmişti.

Almanya'nın, Türkiye'ye sattığı askerî malzeme karşılığında, satış fiyatının pek az bir kısmını döviz olarak aldığını belirten

---

261 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 25-27.

Nazi döneminde Türk-Alman askerî ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 184-199.

262 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band V, (Juni 1937-Maerz 1939), Kapitel VII, Die Türkei, (16. Juli 1937-10. Februar 1939), "Ribbentrop'un Raporu", Nr. 548, 7.7.1938, (96/107 729-733); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 190.

Cloduis, raporunda, Alman firmalarının, politik, askerî ve ekonomik nedenlerle, Türkiye'ye askerî malzeme satmaya istekli olduklarını açıklıyordu.

Almanya, Türkiye'nin istediği açıklamayı yapmış ve Berlin, yeni Türk-Alman Ticâret Antlaşması süresince, askerî malzeme sevkiyâtının antlaşma hükümlerine göre süreceğini bildirmişti.[263]

Menemencioğlu, 1939 yılının başlarında, bu kez Weizsaecker'e, Krupp gibi Alman firmalarının Türkiye'ye teslim ettikleri savaş ve ticâret gemilerinin materyal ve yapı bakımından eksik olduğunu, sözleşme koşullarına uymadığını bildirecektir. Menemencioğlu, ayrıca, sipârişlerin sevk sürelerinde uzamalar olmasından da şikâyetçi olmuştu.[264]

Aslında Menemencioğlu'nun şikâyetleri büyük ölçüde haklıydı.

Almanya, son siyâsal gelişmeleri, yâni Türkiye'nin bu sıralarda Alman karşıtı gruba bir hayli yakınlaşmasını göz önüne alarak, söz konusu Alman silâhlarının bir süre sonra kendisine karşı kullanılabileceği endişe ve kuşkusu içinde, Türkiye'ye askerî malzeme sevkiyâtını hissedilir ölçüde yavaşlatmış, hattâ bâzı silâhların sevkini de tamâmen yasaklamıştı.

Oysa bu silâhlar ve askerî malzeme için Türk Hükûmeti o zamâna dek bâzı ödemelerde bulunmuştu. Ayrıca, Alman Hükûmeti ve ilgili Alman firmaları, sipârişlerin zamânında karşılanacağına ilişkin güvence vermişler ve Alman firmaları, bu konuda bâzı mâlî yükümlülükler altına da girmişlerdi.

Ancak Berlin, Türkiye'ye bir çeşit silâh ambargosu uygulayarak, Ankara'nın Batılı ülkelere yakınlaşmasını engellemek istiyordu.

---

263 "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Başkan Yardımcısı Cloduis'un 30 Haziran-25 Temmuz 1938 Târihlerinde Berlin'de Yapılan Türk-Alman Ekonomi Görüşmelerine İlişkin Raporu", (Berlin, 8.8.1938, W. W. III 6033, D 532 791-532 795), **Auswaertiges Amt (AA)** (Alman Dışişleri Bakanlığı/Bonn), Ha Pol, Cloduis, Türkei, Bd. I; **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Başkan Yardımcısı Cloduis'un Raporu", Nr. 549, 8.8.1939, (2725/532 791-795); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 197.

264 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band V, (Juni 1937-Maerz 1939), Kapitel VII, Die Türkei, (16. Juli 1937-10. Februar 1939), "Alman Dışişleri Bakanlığı Kültür Dâiresi Yöneticisi Gaus'un Raporu", Nr. 558, 20.1.1939, (96/107.755); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 190.

Papen, Türkiye'nin askerî malzeme sevkiyâtına ilişkin sipârişinin, 1 Mayıs 1939 târihi itibâri ile, 124.529.000 Alman Markı'nı (RM) bulduğunu, daha önce Alman Hükümeti'nce verilen ve artık geri alınamaz nitelikte olan garantiler nedeniyle, Almanya'nın mâlî kaybının 70.468.000 Alman Markı (RM) olduğunu bildiriyordu.

Papen, raporunda, doğrudan askerî malzeme niteliğinde olmayan, ancak örneğin, Gölcük Askerî Limanı, top fabrikası, tank tesisleri ve kimya ürünleri fabrikası gibi askerî kuruluşların donanımını ilgilendiren sevkiyat antlaşmalarına da değiniyor ve söz konusu sevk garantilerinin hâlen bilinmediğini haber veriyordu.[265]

Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'nun açıklanmasına pek az bir zaman kala, proje değeri 30.000.000 Alman Markı (RM) olan, Gölcük Askerî Limanı'nın yapımı, 21 Nisan'da, Krupp öncülüğünde Gutehoffnungshütte, Philipp Holzmann AG, Siemens-Bau-Union ve Julius Berger Tiefbau AG'den oluşan bir Alman konsorsiyumuna veriliyordu.[266]

Antlaşma, 12 Mayıs'ta, yâni Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'nun açıklandığı gün imzâlanacaktır.[267]

Yapıma, antlaşma gereğince, 12 Ağustos'ta başlanacaktı.

Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Yöneticisi Wiehl, antlaşmanın yürürlükte kalmasının Alman firmalarının lehine olacağı kanısındaydı.

---

265 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den Weizsaecker'e", Nr. 413, 20.5.1939, (96/107 820-25); **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Dâiresi'nde Görevli Ripken'in Türkiye İle Almanya Arasındaki Ekonomik Zorluklara İlişkin 24 Mayıs Târihli Raporu", Nr. 435, 24.5.1939, (2950/576 520-25); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 190-191.

266 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den Weizsaecker'e", Nr. 413, 20.5.1939, (96/107 820-25); **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Kroll'un Raporu", Nr. 127, 22.4.1939, (8452/E 595 144); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 191.

Jaeschke, projenin değerinin 16.600.000 TL. olduğunu açıklıyor. **JK 1**, (12.5.1939), s. 74. Ayrıca bkz. Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 27; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 191.

267 Krecker, age, s. 41-42; Jaeschke, **Türkei**, s. 61; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 191.

Wiehl, Ağustos ayı başlarında kaleme aldığı bir raporunda, Papen'in, yapımın en az dört yıl süreceğini haber verdiğini de bildiriyordu.

Ancak Almanya'nın Türkiye'ye askerî malzeme sevkiyâtını durdurması, bu karârı ve projeyi etkileyecekti.

Wiehl, 7 Ağustos târihli raporunda, projenin gerçekleşmesi konusunda kesin bir karâra varmanın güçlüğüne işâret etmekle birlikte, gerektiğinde projenin tamamlanmasının mümkün olduğu sonucuna varıyordu.[268]

Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'nun açıklanmasına çok az bir süre kala, Berlin'in Türkiye'ye askerî malzeme ve silâh sevkiyâtı konusunda daha sert bir tutum içine girdiği görülecektir.

Oysa, bundan çok kısa bir süre önce, daha 16 Nisan'da, Almanya'da yapımı tamamlanan Saldıray denizaltısı Kiel'den İstanbul'a gönderilmişti.[269]

Nitekim Saldıray denizaltısının devir teslim töreni 5 Haziran'da yapılacaktır.[270]

Goering, 3 Mayıs'ta, Weizsaecker'e, Almanya'nın Türkiye'ye en modern cinsten altı adet 24 cm'lik top sevk etme yükümlülüğü altına girdiğini anımsattıktan sonra, topların yapımının tamamlandığının Ankara'ya bildirilmesi için tâlimat veriyordu.

Ancak Goering, mevcut politik ve askerî gelişmeler nedeniyle, Türkiye'ye ağır topların sevkinin söz konusu olamayacağını da bildiriyordu.

Hitler de aynı görüşteydi.

Weizsaecker'den durumu Ankara'ya iletmesi ve bu konuda mâkûl bir gerekçe sunması isteniyordu.[271]

---

268 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Alman İktisat Politikası Dâiresi *Yöneticisi Wiehl'in Raporu*", Nr. 782, 7.8.1939, (96/107 927-35); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 191.

269 **JK 1**, (16.4.1939), s. 72; **Ulus**, (12 ve 17.4.1939); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 192.

270 **JK 1**, (5.6.1939), s. 77; **Ulus**, (6.6.1939); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 192.

271 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "*Weizsaecker'in Raporu*", Nr. 321, 3.5.1939, (2185/472 230); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 191-192.

Ribbentrop, 7 Mayıs'ta, Türkiye'nin Almanya'ya sipâriş ettiği tüm askerî malzeme sevkiyâtının dış politika sorunları nedeniyle durdurulmasını emreder.

Hitler de, 14 Mayıs'ta, en önemli satış antlaşmalarının gereklerinin yerine getirilmesini yasaklar.[272]

Hitler'in emri, Kiel'de Krupp'un Germania tezgâhlarında yapılan üç denizaltıyı, 17 adet 15 cm'lik Krupp topunu, 12 adet 21 cm'lik Skoda topu ile Çanakkale Boğazı istihkâmlarında kullanılmak üzere sipâriş edilmiş olan 24 cm'lik Skoda obüslerini, 12 adet torpidoyu, 60 adet Messerschmidt-109 avcı uçağını ve 8 adet de Heinkel-111 savaş uçağını kapsıyordu. Söz konusu sipârişin toplam değeri 120.000.000 Alman Markı'nı (RM) buluyordu.[273]

Alman Dışişleri Bakanlığı'nca Türkiye ile Almanya arasındaki ekonomik sorunlara ilişkin olarak hazırlanan 24 Mayıs târihli bir raporda, Ribbentrop'un, dış politika nedenleriyle, Türkiye'ye askerî malzeme sevkiyâtının durdurulması yolunda tâlimat verdiği anınsatılıyor ve bu tâlimat üzerine Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Başkan Yardımcısı Clodius'un bir görüşme programı hazırladığı açıklanıyordu.

İktisat Vekâleti'nin temsilcisi, Clodius'a, Türkiye ile Almanya arasında imzâlanmış ve hâlen geçerli olan antlaşmanın tek yanlı olarak fesh edilmesinin uygun bir davranış olmayacağını ve bunun Ankara tarafından da olumlu karşılanmayacağını anlatmıştı.

Zâten antlaşmanın gerekleri de tam anlamı ile yerine getirilmemişti. Skoda tezgâhlarında yapılmış 12 adet torpido, tamâmen hazır olmalarına karşın, henüz Türkiye'ye sevk edilmemişti. Oysa

---

272 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi'nde Görevli Ripken'in Türkiye İle Almanya Arasındaki Ekonomik Zorluklara İlişkin 24 Mayıs Târihli Raporu", Nr. 435, 24.5.1939, (2950/576 520-25); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 192; Önder, **age**, s. 38 ve 103; Krecker, **age**, s. 41-42; Glasneck, **Türkei und Afghanisten**, s. 44-45.

273 Krecker, **age**, s. 41-42; Glasneck, **Türkei und Afghanisten**, s. 24-25; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 192.

Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Başkan Yardımcısı Clodius'un 10 Mayıs 1939 târihli bir raporuna göre, söz konusu sevkiyâtın yapılmaması, Alman firmaları için 76.000.000 Alman Markı (RM) ve Skoda için ise, 3.200.000 İngiliz Sterlini ödeme yükümlülüğü anlamına geliyordu. Krecker, **age**, s. 42; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 192.

bu torpidolar, Türkiye tarafından sipâriş edilmiş ve satın alınmışlardı.

İktisat Vekâleti, Alman firmalarının antlaşma hükümlerini yerine getirmemesi karşısında kayıtsız kalınamayacağını da belirtmişti.

Raporda, Almanya'nın bu tutumunun, gelecekteki Türk-Alman iktisâdî görüşmeleri üzerinde olumsuz etkileri olacağı ve nihâyet İngiliz propagandasının etkisini artırmasına neden olabileceği belirtiliyordu.

Berlin'in antlaşmalara bağlılığı konusunda kuşku yaratmaması gerektiği vurgulanan raporda, İktisat Vekâleti'nin Türkiye tarafından sipâriş edilerek satın alınmış ve yapımı tamamlanmış askerî malzemenin derhâl sevkini talep ettiği bildiriliyordu.

Ayrıca raporda, Alman firmalarınca sevkiyatta gecikmenin gerekçesi olarak gösterilen bâzı genel nitelikteki güçlüklerin aslında birer bahane olduğunun Türklerce bilindiği açıklanıyordu.

Clodius, Skoda tezgâhlarında yapılan obüslerin devralımı ile görevli olan ve bu nedenle Almanya'ya gelen Türk subaylarının, Alman Silâhlı Kuvvetleri Başkumandanlığı'nın (OKW), sipâriş edilen askerî malzemenin Türkiye'ye sevk edilmemesine ilişkin emrini ve sevkiyâtın gecikmesine karşı da, söz konusu malzemeye Alman Ordusu'nda ihtiyaç olduğu biçiminde ortaya koydukları gerekçenin aslında bir bahane olduğunu bildiklerini yazıyordu.

Türk subayları, bu gelişme üzerine, durumu Ankara'ya haber vermişler ve sevkiyâta kısa süre içinde başlanmadığı takdirde, Almanya'dan derhâl ayrılmak üzere, emrinde bulundukları kuruluştan tâlimat istemişlerdi.

Clodius, Türk subaylarının protesto şeklinde Almanya'dan gerçekten ayrılmaları durumunda, Türkiye'nin Almanya'ya verdiği tüm sipârişlerin fesh edilebileceğine işâret ediyordu.

Ancak Cloduis, bâzı Alman yetkililerin itirâzına rağmen, sevkiyâtın durdurulması kararının aslâ tartışılamayacağını da vurguluyordu. Zâten bu karar, sâdece ağır toplar ve uçaklar gibi önemli askerî malzemeleri içeriyordu. Daha önemsiz nitelikteki askerî malzemelerin sevki devâm ediyordu.

Clodius, Hitler, Ribbentrop ve Keitel'in Türkiye'ye askerî malzeme sevkini yasakladıklarını, bu karârın Alman Silâhlı Kuvvetle-

ri Başkumandanlığı'nca (OKW) bilindiği hâlde, Alman Dışişleri Bakanlığı'nca bilinmediğini belirtiyor ve söz konusu yasaklama kararının dört parça 24 cm'lik Skoda obüslerini, 12 adet torpidoyu, iki adet denizaltı topunu ve on uçağı kapsadığını açıklıyordu.

Antlaşmaya göre, sevkiyâtın Haziran ayı sonunda yapılması gerekiyordu.

Bu kararın Alman yetkililer arasında yeniden tartışılması sonucunda, dört parça 24 cm'lik obüsün sevk edilmemesine, daha az askerî öneme sâhip 12 adet torpido ile iki adet denizaltı topunun sevk edilme olanağı olup olmadığının Alman Silâhlı Kuvvetleri Başkumandanlığı'nca (OKW) yeniden incelemesine ve Alman Savunma Bakanlığı'nın da yapımı daha Haziran ayında tamamlanmış olan uçaklardan bâzılarının sevk olanağını incelemesine karar verilmişti.

Almanya'nın Temmuz ayı başında başlayacak olan Türk-Alman ekonomik görüşmeleri için zaman kazanmayı plânladığı, rapordan anlaşılıyordu.[274]

Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Başkan Yardımcısı Clodius, 30 Mayıs târihli bir raporunda, askerî malzeme ve silâh sevkiyâtı sorununa da değiniyordu.

Rapora göre, ağır silâhlar dışında, Türkiye'ye askerî malzeme sevkiyâtı sürecekti.

Hitler'in 14 Mayıs târihli tâlimâtı üzerine sevki durdurulan 24 cm'lik Skoda topları ise, gelecekte de teslim edilmeyecekti.

8 Haziran'da teslimine başlanması gereken 19 adet 15 cm'lik topların sevkiyâtı için yapımcı Krupp'a tâlimat verilmişti.

Clodius, raporunda, bâzı Alman yetkililerin açıklamalarının göz önüne alınması hâlinde, askerî uçaklardan bâzılarının teslim edilebileceğini yazıyordu.

Nihâyet bu alanda tüm ilişkilerin koparılmamasına özen gösterilmeli ve gelecekteki tüm olasılıklar göz önüne alınarak, Almanya için açık bir kapı bırakılmalıydı.

---

274 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi'nde Görevli Ripken'in Türkiye İle Almanya Arasındaki Ekonomik Zorluklara İlişkin 24 Mayıs Târihli Raporu", Nr. 435, 24.5.1939, (2950/576 520-25) ile 17.5.1939 Târihli ve (96/107 826-27) Sayılı Rapor; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 192-193.

Bu arada, sevk edilmeyen askerî malzeme nedeni ile zarâra uğrayan Alman firmalarının söz konusu zararlarını Alman Hükümeti üstlenecekti.

Cloduis, raporunda, Türk Hükûmeti'nin Türk-Alman ilişkilerinin daha fazla zarar görmemesi için, sevkiyat antlaşmasına uyulmamasından doğan bâzı özel hukuk sorunlarını, yâni bu durumda Alman firmaları için doğan mâlî yükümlülükleri, bir talep olarak ortaya koymayabileceğinden söz ediyor, ancak böyle bir tutumun çok az bir olasılık olduğunu da belirtiyordu.[275]

Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hamdi Arpag, 27 Mayıs'ta, Alman Dışişleri Bakanlığı'na verdiği bir nota ile, Kiel'de Deutsche Werke tarafından yapılan ve hâlen yapımı bitmiş torpidoların ve Krupp ile Skoda tezgâhlarında yapılan topların Türkiye'ye sevkinin engellenmesini protesto ediyordu.[276]

Türkiye'ye askerî malzeme ve silâh sevkinin durdurulması, 5 Haziran'da Weizsaecker ile Arpag arasında geçen görüşmede bir kez daha ele alınacaktır.

Bu görüşme sırasında Arpag, Skoda tezgâhlarında yapılan topların ve Kiel'de Deutsche Werke tezgâhlarında yapılan torpidoların sevk edilmediğinden şikâyet etmiş ve Berlin'e 27 Mayıs'taki notanın benzeri bir başka nota daha vermişti.

Arpag, bu durumun alt düzeydeki Alman makamlarının bâzı yanlış anlamalarından doğduğu kanısındaydı. Aksi hâlde, konunun açıklığa kavuşturulması gerekecekti. Çünkü Türkiye, sipârişler için çok önceki bir târihte ödemede bulunmuştu.

Arpag'ın şikâyetlerine karşı, Weizsaecker, konuya ilişkin ayrıntılı bilgi almadan bir açıklama yapamayacağını belirtmekle yetinecektir.[277]

---

275 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Başkan Yardımcısı Cloduis'un Raporu", Nr. 454, 30.5.1939, (7996/E 575 626-28); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 193-194.

276 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Başkan Yardımcısı Clodius'un Raporu", Nr. 454, 30.5.1939, (7996/E 575 626-28); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 192.

277 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Weizsaecker'in Raporu", Nr. 472, 5.6.1939, (1593/384 291-92); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 193-194.

Papen, tam bu sırada, Saraçoğlu ile yaptığı bir görüşmede, Saraçoğlu'nun sevkiyâtı durdurulan Skoda topları ile torpidoları gündeme getirdiğini, kendisinin ise, ayrıntılar hakkında herhangi bir bilgi vermediğini, fakat torpidolar konusundaki zorlukların yakında ortadan kalkacağına inandığını belirttiğini açıklıyordu.

Saraçoğlu, sevkiyâtın kesilmesi durumunda, Ankara'nın hammadde sevkini ve Almanya'ya olan ödemelerini durduracağını vurgulamıştı.[278]

İnönü, 7 Haziran'da, Papen'e, Skoda toplarının sevkinin gecikmesinden dolayı Türk basınına henüz bir açıklama yapılmadığını bildirmiş ve 1914 yılında Osmanlı Devleti'nin savaşa giriş kararında, Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den satın aldığı ve ödemede bulunduğu iki dretnotu Londra'nın teslim etmemesinin önemli rol oynadığına dikkat çekmişti. Türk kamuoyu bu olayı hâlâ unutmamıştı.[279]

Papen, İnönü ile yaptığı bu görüşmeden sonra, 8 Haziran'da, Berlin'den, Türkiye'ye birkaç uçak sevkinin mümkün olup olmadığını soracaktır.

Papen, İnönü'nün konuya verdiği önem üzerine, İnönü've sevk konusunda söz vermek istediğini belirtiyordu.

Clodius, 10 Haziran'da, Papen'e verdiği yanıtta birkaç uçak sevkinin doğru bir tutum olacağı konusunda Papen'in görüşlerine katıldığını açıklıyordu.[280]

Papen, İnönü'ye, Türk-Alman ilişkilerinde hâlen süren kriz dönemi sona erdiğinde, askerî malzeme sevkiyâtının yeniden başlayacağını ve Almanya'nın yükümlülüklerini yerine getireceğini ifâde etmişti.

---

278 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 475, 5.6.1939, (1625/388 828-30); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 194.

279 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 489, 7.6.1939, (1625/388 834-35); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 194-195.

280 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'in Raporu", Nr. 186, 8.6.1939, (2950/576 526) ve "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Başkan Yardımcısı Clodius'un Telgrafı", 10.6.1939, (2950/576 527); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 194-195.

Ancak, Papen'in ifâdesi ile, bu, Türk dış politikasının alacağı yöne bağlıydı.[281]

Saraçoğlu da, 12 Haziran târihli bir görüşmede, Papen'e, Skoda toplarının hâlâ niçin sevk edilmediğine ilişkin soruya Berlin'den bir yanıt gelip gelmediğini soruyordu.[282]

Clodius da, 23 Haziran'da, bir Türk temsilci ile yaptığı görüşmede, askerî malzeme sevkiyâtına ilişkin sorunlar hakkında bilgisi olmadığını, Türk Hükûmeti'nin şikâyetlerini ilgili yüksek Alman makamlarına ilettiğini, fakat bu makamlar tarafından söz konusu şikâyetlere ilişkin incelemenin henüz tamamlanmadığını ifâde ediyordu.

Fakat Clodius, raporunda, Türk Hükûmeti'nin Skoda ve Krupp toplarının sevk edilmemesinin gerçek nedenlerini bildiğini anımsatıyor ve Berlin'in artık herhangi bir açıklama yapmaktan kaçınmasının mümkün olmadığını bildiriyordu. Clodius'a göre, nihâyet, kendisinin Haziran ayı sonundaki Bükreş ve Sofya ziyâretleri gerekçe gösterilerek, yanıt süresinin uzatılması mümkün olabilecekti.[283]

Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Yöneticisi Wiehl, Ağustos ayı başlarında kaleme aldığı bir raporunda, Türkiye'ye askerî malzeme sevkiyâtını da yakından inceliyordu.

Wiehl, raporunda, Krupp tarafından imâl edilen Atılay, Yıldıray, Saldıray ve Batıray adlı dört denizaltıdan ilkinin, yâni Saldıray'ın Türkiye'ye sevk edildiğini, ikincisinin, yâni Batıray'ın Kiel'de tamamlandığını ve sevke hazır olduğunu, üçüncü ve dördüncü denizaltı olan Yıldıray ve Atılay adlı denizaltıların ise yapımının hâlen İstanbul'da sürdüğünü, Yıldıray'ın % 85 ve Atılay'ın da % 65 oranında tamamlandığını haber veriyordu.

---

281 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 495, 8.6.1939, (1625/388 931-38); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 195.

282 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 512, 12.6.1939, (1625/388 875); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 195.

283 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Başkan Yardımcısı Cloduis'un Raporu", Nr. 565, 24.6.1939, (1593/384 314-15); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 195.

Wiehl, İstanbul'da yapımı devâm eden ve önemli kısmı biten iki denizaltının İngilizlerin yardımıyla Türkler tarafından herhangi bir güçlükle karşılaşılmaksızın tamamlanması olasılığına da dikkat çekiyordu.

Almanya için sevk garantisini yerine getirmemenin cezâsı ise, yaklaşık olarak 20.000.000 Alman Markı (RM) idi ve bu cezâ, antlaşmaya göre, Dresdner Bank'ın İstanbul Şûbesi'ne döviz olarak ödenmek zorundaydı.

Türkiye'ye 20 adet 15 cm'lik Krupp topu (ki, sâdece üçü sevk edilmişti), 12 adet 21 cm'lik Skoda topu, altı adet 24 cm'lik Skoda obüsü (ki, sâdece ikisi sevk edilmişti), beş modern askerî uçak, 60 adet Messerschmidt-109 ve sekiz adet Heinkel-111 uçağı verilmesi gerekiyordu.

Fakat söz konusu sevkiyat, yukarıda da belirttiğim gibi, bizzat Hitler'in emri ile durdurulmuştu.

Hafif toplar, hafif topçu malzemesi, optik araçlar ve traktörler de sevk antlaşmasına dâhildi. Tüm antlaşmanın değeri yaklaşık olarak 120.000.000 Alman Markı (RM) idi.

Antlaşmaya göre, Almanya, yaklaşık olarak 45.000.000 Alman Markı (RM) garanti vermişti ve bu garantinin 25.000.000 Alman Markı (RM) döviz olarak ödenmek zorundaydı.

Sevkiyâtın yapılmaması hâlinde, Alman firmalarının zarârının büyük olacağına dikkat çekilen raporda, Alman firmalarının bu büyük değerdeki satış olanağını tamâmen yitirecekleri ve ayrıca sevk yükümlülüğüne uymamalarından dolayı da cezâ ödeyecekleri vurgulanıyordu.

Raporda, Alman firmalarının bu konudaki olası zararlarının 44.953.000 Alman Markı (RM) ve 932.600 İngiliz Sterlini olacağı ve buna yaklaşık 7.600.000 Alman Markı (RM) ve 700.000 İngiliz Sterlini eklenmesi gerektiği belirtiliyordu.

Wiehl, Türkiye satılmayan askerî malzemenin başka ülkelere satışının mümkün olduğunu, fakat standart farklılığı nedeniyle, bu malzemenin Alman Ordusu'nda ancak kısmen kullanılabileceğini açıklıyordu.

Wiehl, Alman Hükûmeti'nin, sevkiyat yükümlülüklerine uyulmamasından dolayı zarâra girecek olan Alman firmalarını dikkate almasını istiyordu. Ayrıca cezâ ödemeleri dövizle olacağından ve

hâlen içinde bulunulan döviz buhrânı göz önüne alındığında, bu ödemeler Almanya için taşınamaz bir yük olacaktı.

Dolayısıyla Wiehl, Berlin'den Ankara ile yeni bir antlaşmaya varılmasını istiyor ve yukarıda sıralanan sorunların çözüme kavuşturulması gerektiğini bildiriyordu.

Wiehl, bulunacak çözüm yolunun, garantilerin ortadan kaldırılması, yâni Ankara'nın sevkiyat yükümlülüklerinin yerine getirilmemesinden doğan cezâlı ödeme talebinde bulunma hakkının ortadan kaldırılması olacağını vurguluyordu.

Wiehl, Ribbentrop ve Weizsaecker'e sunduğu raporda, İstanbul'da hâlen yapımı süren denizaltılara âid motorların birkaç gün önce Almanya'da gemiye yüklendiğini ve 17 Ağustos'ta İstanbul'a geleceğini, dolayısıyla motorların teslimine ilişkin olarak kendisine tâlimat verilmesini istiyordu.

Wiehl, raporunun sonunda, Türkiye'ye askerî malzeme sevkiyâtının söz konusu dahi olamayacağını bir kez daha yineliyordu.

Alman Ekonomi Bakanlığı da, politik nedenlerle, askerî malzeme sevkiyâtının dar ölçülerle sınırlandırılması gerektiği görüşündeydi.[284]

Alman Silâhlı Kuvvetleri Başkumandanlığı (OKW), Hitler'in, 22 Temmuz 1939 târihinde, hâlen Kiel'de bulunan Batıray denizaltısının Türkiye'ye teslim edilmemesini emrettiğini açıklayacaktır.[285]

Berlin'in sertleşen tutumu nedeniyle, Krupp'un Kiel'deki Germania tezgâhlarında yapımı tamamlanan Batıray denizaltısı, 31 Ağustos'ta denize indirilmesine karşın, Türkiye'ye verilmeyecektir.[286]

Atılay ve Yıldıray denizaltıları da İstanbul'da Haliç'teki tezgâhlarda Alman uzmanlarca yapılıyordu.

---

284 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Yöneticisi Wiehl'in Raporu", Nr. 782, 7.8.1939, (96/107 927-35); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 195-196.

285 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 46.

286 **Ulus**, (29.3.1939).

"Batıray denizaltısını Almanya vermiyor", **Ulus**, (31.8.1939); **JK 1**, (31.8.1939), s. 82.

Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Yöneticisi Wiehl'in yukarıda gördüğümüz raporunda da belirtildiği gibi, Yıldıray'ın motorları Almanya'dan İstanbul'a gelmekte olan bir gemiden yolda indirilecek ve Almanya'ya geri götürülecektir.

Oysa İnönü, Atılay'ın İstanbul'da kızağa konuluş törenine katılmış[287] ve Atılay 19 Mayıs'ta yine İstanbul'da denize indirilmişti.[288]

Papen ise, bu sırada hâlen sürmekte olan Türk-İngiliz görüşmelerini etkilemek amacı ile, Türk temsilcilerle yapacağı görüşmelerde, askerî malzeme sevkiyâtına ilişkin sorunlarda bir esneklik payı bırakmaya yetkili olabilmek için Berlin'in kendisine tâlimat vermesini istiyordu.

Ayrıca, Danimarka'daki Alman Deniz Ataşesi Marwitz, hâlen İstanbul'da yapımı devâm eden Atılay denizaltısı için sipâriş edilen motorların Türkiye'ye teslim edilmeyeceğini haber vermişti.

Marwitz, yapımı süren Atılay denizaltısının zâten dokuz aydan önce tamamlanmasına olanak olmadığı görüşündeydi. Bu nedenle, Marwitz'e göre, Almanya'nın Atılay denizaltısının motorlarını Türkiye'ye teslim etmemesi, Ankara açısından askerî bakımdan şimdilik olumsuz bir sonuç doğurmayacaktı.

Bununla birlikte, Papen, raporunda, yapımı yarı yarıya tamamlanmış olan Atılay denizaltısının çalışmasına olanak tanınmaması hâlinde, bu durumun Ankara'da tepki uyandıracağını vurguluyordu.[289]

Papen, 14 Ağustos tarihinde kaleme aldığı bir başka raporunda, Berlin'e, İstanbul'da yapımı tamamlanan Yıldıray denizaltısının 28 Ağustos'ta kızaktan alınarak denize indirileceğini ve bu vesile ile düzenlenecek törene İnönü'nün de katılma olasılığı bulunduğunu haber veriyordu.

Papen, törenin politik yönden değerlendirilmesi gerektiği kanısındaydı ve Berlin'e de bunu tavsiye ediyordu.

---

287 **JK 1**, (14.8.1937), s. 46.

288 **JK 1**, (19.5.1939), s. 75; **Ulus**, (20.5.1939).

289 **ADAP**, *Serie D: 1937-1945, Band VII, (9. August bis 3. September 1939)*, "Papen'den ADB'ye", Nr. 45, 13.8.1939, (96/107 941-42); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 197.

Papen, törenin Alman propaganda amaçları doğrultusunda kullanılmasını, bunun için de, Atılay denizaltısının yoldan geri çevrilmiş olan motorlarının 18 Ağustos'ta Türkiye'ye gelecek olan Norburg şilebi ile teslim edilmesi gerektiğini belirtiyordu.

Almanya'nın Ankara'daki Deniz Ataşesi de, Türk donanmasının savaş gücünün artmasının Almanya açısından politik yönden bir zarâra yol açmayacağı görüşündeydi.

Papen, talebinin kabul edilmesi hâlinde, Atılay denizaltısının motorlarının 18 Ağustos'tan önce teslimi için Berlin'in gereken tâlimâtı acele vermesini istiyordu.[290]

Weizsaecker, İstanbul'da yapımı hâlen devâm eden Atılay ve Yıldıray denizaltılarının tamamlandıkları zaman Türkiye'ye teslim edileceklerini açıklayacaktır.

Weizsaecker'e göre, zâten denizaltıların yapım çalışmaları için malzeme sevkiyâtı da engellenmemişti. Atılay denizaltısının tamamlanma oranı hâlen % 70 idi.

Atılay denizaltısının motorlarının, Papen'in yukarıda belirttiğim raporunda sözünü ettiği gibi, 18 Ağustos'ta İstanbul'da olması önerisinin gerçekleşmesi ise mümkün olmamıştı. Motorlar, Almanya'dan gemiye yüklenmiş ve yola çıkarılmışsa da, yolda durdurulmuş ve 9 Ağustos'ta da İtalya'da bir limanda indirilmişti.

Weizsaecker, Almanya'nın Ankara'daki Deniz Ataşesi'nin görüşlerine dayanarak, Türkiye'nin Atılay denizaltısının yapımını kendi olanakları ile ancak iki yılda tamamlayabileceğini yazıyordu.[291]

Bu sırada Hitler, Keitel ile yaptığı bir görüşme sonunda, askerî malzeme ve silâh sevkiyâtı konusunda Türkiye ile yeni bir antlaşma imzâlanmasını önermişti.[292]

---

290 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VII, (9. August bis 3. September 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 52, 14.8.1939, (2950/576 544); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 198.

291 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VII, (9. August bis 3. September 1939), "Weizsaecker'in Raporu", Nr. 80, 16.8.1939, (2950/576 545-46); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 198.

292 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VII, (9. August bis 3. September 1939), "Weizsaecker'in Raporu", Nr. 80, 16.8.1939, (2950/576 545-46); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 198-199.

Weizsaecker, Ağustos ayı ortalarında, Türk-Alman Kredi Anlaşması'nın 60.000.000 Alman Markı (RM) değerindeki askerî malzeme sevkiyâtına ilişkin kısmının hiçbir biçimde onaylanmayacağını bildirecektir.[293]

Papen, Ağustos ayı sonlarında, Türk dış politikasında Alman karşıtı rota değişimi sona erecek olursa, askerî malzeme sevkiyâtı sorununun Almanya tarafından daha hoşgörülü bir biçimde yeniden gözden geçirilebileceğini ifâde ediyordu.[294]

Papen'in bu görüşü, aslında Almanya'nın Türkiye üzerindeki siyâsî, ekonomik ve askerî baskısının derecesini ortaya koyduğu gibi, aynı zamanda siyâsî, ekonomik ve askerî baskıların nasıl bir arada ve karşılıklı olarak uygulandığını da gösteriyordu.

Nitekim Papen, 28 Ağustos'ta, Hâriciye Vekâleti'ne yazdığı bir yazıda, Alman Hükümeti'nin, askerî malzeme sevkiyâtı sorununun askıda kalmasında kararlı olduğunu bildiriyordu.[295]

Berlin'in bu tutumuna karşı Ankara'nın da sessiz ve tepkisiz kalmadığı görülecektir.

Nitekim bizzat İnönü, 28 Ağustos'ta, politik durumun elverişsizliği nedeniyle, Yıldıray denizaltısının denize indirilme törenine katılmaz.[296]

Türkiye'nin Batı ittifâkı yolunda önemli adımlar atması karşısında Almanya'nın tepkisi ekonomik ilişkilerde de sertleşme şeklinde görülecektir.

Berlin, dış ticâretini geliştirirken, ekonomik yakınlaşmanın doğuracağı siyâsî sonuçları da göz önünde tutuyordu.

Ekonomik nüfûzun kolayca siyâsî nüfuz hâline dönüşeceğini hesâp eden Almanya, askerî hedeflerini bu plâna göre düzenliyordu.

---

293 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VII, (9. August bis 3. September 1939), "Weizsaecker'in Raporu", Nr. 80, 16.8.1939, (2950/576 545-46); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 199.

294 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VII, (9. August bis 3. September 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 393, 28.8.1939, (1594/384 346-49); Cemil Koçak, **Türk-Almen İlişkileri (1923-1939)**, s. 199.

295 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VII, (9. August bis 3. September 1939), "Papen'den Hâriciye Vekâleti'ne", Nr. 406, 28.8.1939, (8342/E 590 163-64), (Aslı Fransızcadır); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 199.

296 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 44-46; **Ulus**, (29.8.1939).

Kısacası, Almanya'nın siyâsî ve askerî yayılma amacına, dış ticâret politikasının da hizmet etmesi bekleniyordu.

Dış ticâret, Alman dış politikasında önemli bir işleve sâhipti.[297]

Nitekim Kroll, 18 Nisan 1939 târihli bir raporunda, Türkiye'nin İngiliz blokuna katılmasını engelleyen önemli faktörlerden birisinin de, Almanya'nın ekonomik etkisi olduğunu vurguluyordu.[298]

Berlin, Türkiye'nin dış politikasını etkileyebilmek amacı ile, yukarıda daha önce adı geçen Türk-Alman Kredi Antlaşması'nı da gündeme getirmekten kaçınmayacaktır.

Türk-Alman Kredi Antlaşması, 16 Ocak 1939 târihinde Berlin'de imzâlanmıştı ve 150.000.000 Alman Markı (RM) değerindeydi.[299]

---

297 1933-1939 yılları arasında Türk-Alman ekonomik ilişkileri hakkında, Almanya'nın Türkiye'de ekonomik hegemonya kurma çabalarına ve Türk-Alman Ticâret Antlaşmaları'na ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 199-245.

298 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Kroll'dan ADB'ye", Nr. 226, 18.4.1939, (2767/535 861-63); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 225.

299 **JK 1**, (16.1.1939), s. 68; **OTDP**, s. 122-123; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 38; Krecker, **age**, s. 43; Önder, **age**, s. 15 ve 37; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 238.

Türk-Alman ticârî ilişkilerinin siyâsî ilişkiler üzerinde önemli etkileri vardı.

İngiltere'nin, 1939 yılının Mayıs ayında, Türkiye'ye açtığı önemli tutardaki kredi, Almanya'nın tepkisine yol açmıştı.

Kısa bir süre sonra, Kroll, Menemencioğlu ile yaptığı bir görüşmede, konuyu gündeme getirmiş ve kredi antlaşmasının, Türkiye'nin, siyâsî ilişkilerden sonra ekonomik alanda da tarafsızlığını terk ettiği anlamına gelip gelmediğini sormuştu.

Menemencioğlu, Kroll'un bu sorusunu, bir Alman kredisi için de görüşmelere hazır oldukları biçiminde yanıtlayınca, aradan kısa bir zaman geçtikten sonra, iki ülke arasında bir kredi antlaşması imzâlanması için görüşmelere başlanmıştı.

Görüşmeler zor geçecek ve ancak uzun zamanda ilerleme sağlanabilecektir.

Görüşmelerin sonuna yaklaşıldığı bir sırada, Alman Tarım Bakanı Funk'un, 1938 yılı sonunda, Türkiye'yı ziyâreti vesilesi ile, görüşmelerde üzerinde anlaşma sağlanamayan küçük pürüzler de hâlledilecek ve böylece gizli sürmüş görüşmelerde sonuca ulaşılacaktır. Kroll, **age**, s. 101-103; Jivkova, **age**, s. 159-162; **OTDP**, s. 122-123; **Keesing's**, (1938/3280).

Funk'un diğer bir önerisi de, Türkiye ile Almanya arasında bir ittifak antlaşması imzâlanması yönündeydi.

Ancak bu öneri red edilecektir.

Buna karşılık, 25 Temmuz 1938 târihinde, 31 Ağustos 1939 târihine dek geçerli olacak Türk-Alman Ticâret Antlaşması imzâlanacaktır.

Türkiye, antlaşmanın yürürlüğe girmesi için gerekli olan nota değişimi konusunda kısa zamanda ileri adım atacak ve kredi antlaşması 9 Mayıs'ta TBMM tarafından onaylanacaktır.[300]

Oysa, Alman Dışişleri Bakanlığı'nca 24 Mayıs'ta hazırlanan bir raporda, kredi antlaşmasının yürürlüğe girmesinin politik açıdan olanaksız olduğu vurgulanıyordu.[301]

Gerçekten de, Alman Hükümeti, Mayıs ayında, Türk-Alman Kredi Antlaşması'nın geçerli hâle gelebilmesi için gerekli olan nota değişimini artık amacsız bulduğunu açıklayacak, Ankara ise, bu açıklamayı bir süre yanıtsız bırakmayı tercih edecektir.

Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hamdi Arpag, Türk-Alman Kredi Antlaşması'nın yürürlüğe girmesi ile ilgili olarak Clodius ile görüşür.

Clodius, bu görüşme sırasında, Arpag'ın sorusu üzerine, görüşmeler için Ankara'ya bir Alman heyeti gönderilmesinin hâli hazırda mümkün görülmediğini ve ayrıca kendisinin de böyle bir heyetin yollanmaması görüşünde olduğunu bildiriyordu.[302]

Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Yöneticisi Wichl, 7 Ağustos tarihli raporunda, Türkiye'nin 16 Ocak 1939 tarihli Türk-Alman Kredi Antlaşması'nın yürürlüğe girmesini istediğini haber veriyordu.

Kredi antlaşmasına göre, Türkiye'ye 60.000.000 Alman Markı (RM) değerinde askerî malzeme ve 90.000.000 Alman Markı

Menemencioğlu, bu tür ticâret antlaşmalarının Batılı devletlerin Türkiye üzerinde artan etkinliklerine karşı bir denge oluşturacağını ifâde ediyordu.

Glasneck, bu tutumu şöyle değerlendiriyor: "Türkiye, (...) bu tür antlaşmaları (...) siyâsal nedenlerle de hoş karşılıyordu." Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 38.

Türk-Alman Kredi Antlaşması'na ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 232-239.

300 **AT**, Sayı: 66, (Mayıs 1939); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 238.

301 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi'nde Görevli Ripken'in Türkiye İle Almanya Arasındaki Ekonomik Zorluklara İlişkin 24 Mayıs Târihli Raporu", Nr. 435, 24.5.1939, (2950/576 520-25), ile 17.5.1939 Târihli ve (96/107 826-27) Sayılı Rapor; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 238.

302 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Başkan Yardımcısı Clodius'un Raporu", Nr. 454, 30.5.1939, (7996/E 575 626-28); Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 45; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 239.

(RM) değerinde de sanâyiye yönelik malzeme sevkiyâtı mümkün olacaktı. Kredi karşılığında ödeme, Almanya'ya mal ihrâcı şeklinde gerçekleştirilecekti.

Kredi antlaşmasının yürürlüğe girebilmesi için Almanya'nın kararı bekleniyordu. Çünkü Türk parlamentosu antlaşmayı Mayıs ayında onaylamıştı.

Kredi antlaşmasının yürürlüğe girmesi, Türk-Alman dış ticâretinin genişletilmesi anlamına geliyordu. Çünkü Alman sanâyi malları Türkiye'ye, Türkiye'nin Almanya'ya hammmadde sevkiyâtına karşılık olarak sevk ediliyordu.

Oysa, İngiltere ile yaptığı antlaşmadan sonra, Türkiye'nin Almanya'ya karşı olan bu yükümlülüğünü sürdürüp sürdürmeyeceği henüz belirsizdi.

Wiehl, Türk-Alman Kredi Antlaşması'nın kesinlikle onaylanmaması gerektiği görüşündeydi.[303]

Gerçekten de, siyâsî ve askerî gelişmeler karşısında, Alman kredisi hiçbir zaman gerçekleşmeyecektir.

Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Yöneticisi Wiehl de, ekonomik ilişkilerle askerî ilişkiler arasında yakın bir bağ kuruyor ve bir raporunda, askerî malzeme ve silâh sevkiyâtına ilişkin sorunlardan doğan Alman yükümlülükleri Türkiye tarafından af edilinceye dek, ekonomik ilişkilerde de bir devamlılık ya da sınırlama sorusuna verilecek yanıtın geciktirilmesini öneriyordu.

Wiehl'e göre, Türkiye'nin Almanya'dan ve Alman firmalarından olan alacaklarından vazgeçmesi için Türk-Alman ticârî ilişkileri sürüncemede bırakılacak ve bir koz olarak kullanılacaktı.[304]

Weizsaecker ise, 16 Ağustos târihli raporunda, Wiehl'in 7 ve 14 Ağustos târihli raporlarını değerlendiriyordu.

---

303 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Yöneticisi Wiehl'in Raporu", Nr. 782, 7.8.1939, (96/107 927-35); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 195-239.

304 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Yöneticisi Wiehl'in Raporu", **Nr. 782, 7.8.1939, (96/107 927-35)**; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 197.

Weizsaecker, askerî malzeme sevkiyâtının durdurulmasından doğan Alman yükümlülüklerinin af edilmesi yolunda tatmin edici bir antlaşma yapılması hâlinde, 31 Ağustos'ta sona erecek olan 25 Temmuz 1938 târihli Türk-Alman Ticâret Antlaşması'nın süresinin uzatılmasını kabul ediyordu.

Bu sûretle Weizsaecker de, ekonomik ilişkilerle askerî ilişkiler arasındaki yakın bağı vurgulamış oluyordu.

Askerî ilişkiler, ekonomik ilişkilerin düzenlenmesi yolunda bir baskı aracı olarak kullanılıyordu.

Raporda, Türkiye'nin Krupp ve Skoda topları ile Messerschmidt ve Heinkel uçaklarının sevkiyâtına ilişkin Alman garantileri ile yükümlülüklerinden ve lehine doğmuş tazminat taleplerinden vazgeçmesi isteniyordu.

Berlin, ancak bu talebi kabul edildiği takdirde, Türkiye ile yeni bir ticâret antlaşması imzâlamaya hazırdı.[305]

Ribbentrop da Weizsaecker'in öneri ve değerlendirmelerine katılıyordu.[306]

Görüldüğü gibi, Berlin, süresi 31 Ağustos 1939 târihinde sona erecek olan Türk-Alman Ticâret Antlaşması'nı yenilemeyerek ve görüşmeleri uzatmak sûreti ile, Ankara üzerinde, bir yandan, askerî malzeme sevkiyâtını durdurarak, diğer yandan da, Türkiye üzerindeki ekonomik hegemonya ve nüfûzunu kullanarak, baskı kurmaya çalışıyordu.

Weizsaecker, Türk-Alman Kredi Antlaşması'nın 90.000.000 Alman Markı (RM) değerindeki sanâyî malzemesi sevkiyâtına ilişkin kısmının onaylanması için Almanya'nın artık herhangi bir istek duymadığını da açıklıyordu.

Weizsaecker, buna karşılık, sanâyî malzemesi sevkiyâtına ilişkin olarak, Türk Hükûmeti'ne her durum için, özellikle de Gölcük askerî limanının yapımı için, ayrı kredi önerilebileceğini ya

---

305 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VII, (9. August bis 3. September 1939), "Weizsaecker'in Raporu", Nr. 80, 16.8.1939, (2950/576 545-46); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 198.

306 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VII, (9. August bis 3. September 1939), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Yöneticisi Wiehl'den Papen'e", Nr. 109, 18.8.1939, (8342/E 590 167/1); Cemil Koçak, ***Türk-Alman İlişkileri* (1923-1939)**, s. 198-199.

da vaad edilebileceğini belirtiyordu.[307]

Hatırlanmalıdır ki, Alman Dışişleri Bakanlığı raporlarına göre, Almanya, Türkiye'deki sanâyî tesislerinin % 80'ini Alman malzemesi kullanarak ve Alman uzmanların katkılarıyla kurmuştu.[308]

Alman sanâyi yatırımlarıyla birlikte, Ordu da dâhil olmak üzere, resmî ve yarı-resmî kuruluşlarda çalışan Alman uzmanların sayısı da artmıştı.

Alman uzmanların, danışmanların, mühendislerin ve teknikerlerin sayısı, Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Yöneticisi Wiehl'in 1939 yılının Ağustos ayında kaleme almış olduğu bir rapora göre, ikibinin üzerindeydi. Uzmanlar, demiryollarında, köprülerde, elektrik santrallarında, büyük sanâyi tesislerinin ve malzemelerinin montajında çalışıyorlardı.[309]

Alman Dışişleri Bakanlığı, önce Türkiye ile tüm ticârî ilişkileri kesmeyi düşünürse de, krom ithâlâtı nedeniyle, bu görüşten vazgeçer.

Gerçi Türkiye, Almanya'nın çok önemli bir ticâret ortağı olarak, olası bir ticârî kesintiden dolaysız bir biçimde zarar görürdü.

Fakat Almanya da kroma ihtiyaç duyuyordu.

Türkiye'nin Almanya'ya sattığı kromun değeri 1925 yılında 5.000 Alman Markı (RM) iken, 1929'da 35.000 Alman Markı (RM), 1937'de 3.437.000 Alman Markı (RM) ve 1938 yılında da 3.048.000 Alman Markı (RM) olmuştu.

Bu son değer, Türkiye'nin Almanya'nın krom ihtiyâcını % 52 oranında karşıladığı anlamına geliyordu.

1939 yılında ise bu oran % 60'ın üzerine çıkmıştı.

---

307 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VII, (9. August bis 3. September 1939), "Weizsaecker'in Raporu", Nr. 80, 16.8.1939, (2950/576 545-46); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 199.

308 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Yöneticisi Wiehl'in Raporu", Nr. 782, 7.8.1939, (96/107 927-35); Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 24; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 205.

309 Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 176.

Türkiye'de görevli Alman uzmanlara ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 174-176.

1939 yılında Türkiye, Almanya'ya 115.000 ton civârında krom ihrâç etmişti.[310]

Türk-Alman dış ticâreti konusunda üzerinde önemle durulması gereken bir diğer nokta da, Türkiye'nin 1938 yılında Almanya'ya ihrâç ettiği malların % 30 oranında savaş sanâyii için hayâtî önemde hammaddelerden oluşmasıydı.

Bu mallar, başta krom olmak üzere, kereste, deri hammaddeleri, gıdâ maddeleri, yün, moher ve pamuktu. 1939 yılının ilk sekiz ayında bu oran % 35'e yaklaşmıştı.

Dünyâ krom üretiminin % 17'sini karşılayan Türkiye'nin elinde, savaş sanâyii için çok gerekli ve önemli bir mâden bulunuyordu.[311]

Nitekim Papen, Haziran ayı başlarında kaleme aldığı bir raporunda, Türkiye'nin krom sevkiyâtını, askerî malzeme ve silâh sevkiyâtına karşı bir koz olarak elinde tuttuğuna ve kullandığına işâret ediyordu.[312]

Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Başkan Yardımcısı Clodius da, 10 Mayıs târihinde, Türkiye'ye karşı alınabilecek ekonomik önlemlere ilişkin olarak hazırladığı raporunda, bu sırada hâlen sürmekte olan Türk-Alman ekonomik görüşmelerine değiniyor ve Türkiye'den ithâl edilen mallar arasında sâdece kromu hayâtî önemde bir madde olarak değerlendiriyordu.

Clodius, Türk-Alman ticârî ilişkilerinde meydana gelebilecek

---

310 Krecker, **age**, s. 41-44; Jaeschke, **Türkei**, s. 56; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 22; Ackermann, agm, **Hitler, Deutschland und die Maechte**, s. 492; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 224.

Krecker, daha farklı olarak, 1936 ve 1937 yıllarında Almanya'nın krom ihtiyâcının yarısının, 1938 yılında ise üçte birinin Türkiye'den karşılandığını açıklıyor. Krecker, **age**, s. 42.

Glasneck'e göre ise, Krupp, Türkiye'nin krom üretiminin yarısını satın alıyordu. Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 22/dipnot 34.

Jaeschke'nin verdiği bilgilerin ışığında, Türkiye'nin krom üretimi, 1926 yılında 7.000 ton, 1933 yılında 75.000 ton ve 1937 yılında da 193.000 tondu. Jaeschke, **Türkei**, s. 45.

311 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 22; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 225.

312 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 475, 5.6.1939, (1625/388 828-30); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 194.

bir daralmanın Ankara'yı Berlin'den çok daha fazla sarsacağını ve bunun sonucunun Türk ekonomisi için çok ağır olacağını vurguluyordu. Çünkü Almanya, krom dışında, Türkiye'den ithâl ettiği tüm malları diğer ülkelerden sağlama imkânına sâhipti.

Buna karşılık, Türkiye, kendi ihraç ürünlerini Almanya'nın dışında üçüncü ülkelere çok zor satabilecekti. Ayrıca Türkiye'nin bu nedenle silâhlanma programı da aksayacaktı. Böyle bir durumda, Ankara'nın Berlin'den boşalacak yeri Londra'nın doldurması için girişimde bulunacağına işâret eden Clodius, Londra'nın da Türkiye'yi Almanya'nın pazarı olmaktan kurtarmak isteyeceğini vurguluyordu.

Ancak, Clodius'a göre, bu aşamada Türkiye'ye askerî malzeme sevkiyâtının kesintiye uğratılması yeterli bir önlemdi ve yeni bir ticâret antlaşması imzâlanması için yapılacak görüşmelerde Berlin'in konuyu sürüncemede bırakmasını mümkün kılacaktı.[313]

Türk ve Alman Hükûmetleri, 1939 yılının Mayıs ayı içinde, Türk-Alman Ticâret Antlaşması'nın bir yıl daha uzatılıp uzatılmayacağına karar vereceklerdi. Antlaşmanın uzatılması için karşılıklı bildirim yeterli görülmüştü. Bu konuda yapılacak görüşmeler için Clodius Ankara'ya gelmişti.

Ancak Alman Dışişleri Bakanlığı'nca konuya ilişkin olarak hazırlanan bir raporda, politik koşulların tarafların biraraya gelerek görüşmelere başlamaları için uygun olmadığına dikkat çekiliyordu. Antlaşmanın kısa bir süre daha uzatılması, ancak politik durumda olumlu yönde gelişmeler olduğu takdirde mümkün olabilecekti. Ancak bu durumda da hükûmetler arası görüşmelere ancak Eylül ayında Ankara'da başlanması söz konusuydu.[314]

Alman Hükûmeti, 24 Mayıs'ta, 31 Ağustos'ta süresi sona erecek

---

313 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi'nde Görevli Ripken'in Türkiye İle Almanya Arasındaki Ekonomik Zorluklara İlişkin 24 Mayıs Târihli Raporu", Nr. 435, 24.5.1939, (2950/576 520-25); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 225.

314 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi'nde Görevli Ripken'in Türkiye İle Almanya Arasındaki Ekonomik Zorluklara İlişkin 24 Mayıs Târihli Raporu", Nr. 435, 24.5.1939, (2950/576 520-25); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 225-226.

olan Türk-Alman Ticâret Antlaşması'nın uzatılması yolundaki Türk-Alman görüşmelerinin kesilmesini kararlaştıracaktır.[315]

Nitekim Alman Dışişleri Bakanlığı'nca 24 Mayıs 1939 târihinde hazırlanan bir raporda da, Türkiye'ye ticârî eşyâ sevkiyâtına değiniliyor ve Alman Dışişleri Bakanlığı'nın onayı olmaksızın Türkiye ile yeni bir ticâret antlaşması imzâlanmayacağına dikkat çekiliyordu.[316]

Clodius da, 30 Mayıs târihli raporunda, Türkiye'ye karşı iktisâdî alanda alınacak önlemleri söz konusu ediyordu.

Clodius, bu sırada Berlin'de bulunan Papen'e, Türkiye'ye olağan ticârî eşyâ sevkiyâtının devâm etmesini önermişti.

Clodius, raporunda, Türkiye'nin Almanya için en çok önem taşıyan ihraç mallarını yılın son aylarında sevk ettiğini anımsatıyordu. 25 Temmuz 1938 târihli Türk-Alman Ticâret Antlaşması'nın 31 Ağustos 1939 târihinde sona ereceğini de anımsatan Clodius, antlaşmaya göre, Mayıs ayında her iki tarafın antlaşmayı bir yıl daha uzatıp uzatmama karârı vereceklerine dikkat çekiyordu. Ankara ile Berlin arasında uzun zamandır süren görüşmeler sonunda, iki ülke heyetleri arasında hâlen geçerli ticâret antlaşmasının süresinin uzatılmasına ilişkin görüşmelere Haziran ayı başında Ankara'da başlanması kararlaştırılmıştı.

Ancak Clodius'a göre, Berlin, Türk Hükûmeti'ne, bu aşamada görüşmelere başlamanın anlamlı olmayacağını ve amaçsız kalacağını bildirmeliydi.

Clodius, Türk Hükümeti'nin sonbahar aylarına dek, Berlin'in hâlen geçerli ticâret antlaşmasını değiştirmeksizin ya da sâdece bâzı küçük ve önemsiz değişikliklerle uzatıp uzatmayacağı konusunda bilinmezlik içinde kalacağını haber veriyordu.

---

315 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi'nde Görevli Ripken'in Türkiye İle Almanya Arasındaki Ekonomik Zorluklara İlişkin 24 Mayıs Târihli Raporu", Nr. 435, 24.5.1939, (2950/576 520-25); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 225-226.

316 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi'nde Görevli Ripken'in Türkiye İle Almanya Arasındaki Ekonomik Zorluklara İlişkin 24 Mayıs Târihli Raporu", Nr. 435, 24.5.1939, (2950/576 520-25); Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 45; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 225-226.

Antlaşmanın 31 Ağustos'ta sona ermesinden itibâren, antlaşmanın yenilenmemesi hâlinde, Türkiye ile Almanya arasında mal alış verişi için bir temel kalmayacaktı. Bu da, pratikte iki ülke arasında her türlü ticâretin kesilmesi anlamına gelecekti.

Ancak bu konuda kesin bir karâra varmak için, Clodius, raporunda, Berlin açısından daha iki ya da üç ay süre bulunduğunu vurguluyordu.

Clodius, bu koşullarda, Papen'in Türk Hükümeti ile görüşmelerde bulunması için görevlendirilmesini Berlin'e tavsiye ediyordu.[317]

Almanya'nın ekonomik alandaki bu tür tehditleri Türkiye tarafından yanıtsız bırakılmayacaktır.

Ankara da kendi elindeki önemli kozları gündeme getirir.

Weizsaecker, 5 Haziran'da, Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hamdi Arpag ile yaptığı görüşmede, Türkiye'nin Almanya'ya krom ihrâcını durdurduğu yolundaki haberlerin doğruluk derecesini soruyordu.

Arpag, bu soruya verdiği yanıtta, konunun ayrıntılarını bilmediğini bildirmekle yetinecektir.[318]

Menemencioğlu ise, Haziran ayının ilk haftasında, Papen'e, Türkiye'nin Almanya'ya krom sevkiyâtında kısıntıya gideceğini ifâde ediyordu.[319]

Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Başkan Yardımcısı Clodius, 24 Haziran'da kaleme aldığı raporunda, Arpag'ın kendisini sık sık, hattâ günde dört ya da beş kez arayarak görüşmek istediğini, kendisinin ise bu talebe, ancak Weizsaecker'in onayı ile, nihâyet olumlu yanıt verdiğini açıklıyordu.

---

317 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Başkan Yardımcısı Clodius'un Raporu", Nr. 454, 30.5.1939, (7996/E 575 626-28); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 226.

318 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Weizsaecker'in Raporu", Nr. 472, 5.6.1939, (1593/384 291-92); Krecker, age, s. 42; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 226.

319 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 495, 8.6.1939, (1625/388 931-38); Krecker, **age**, s. 42; Ackermann, agm, **Hitler, Deutschland und die Maechte**, s. 495; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 227.

Bununla birlikte, Arpag'ın rahatsızlığı nedeniyle, görüşme ancak 23 Haziran'da ve dolaylı biçimde gerçekleşebilmişti.

Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden bir görevli ile görüşen Clodius, görüşme sırasında askerî malzeme sevkiyâtının durdurulmasından ve Türk-Alman ekonomik görüşmelerinin başlamamasından doğan sorunların gündeme geldiğini belirtiyordu.

Türk temsilci, Arpag'ın Clodius'a yaptığı birçok ziyâretin ve Büyükelçiliğin şimdiye dek verdiği üç notanın yanıtsız kalmasından şikâyet etmişti. Büyükelçilik birçok kez telefon etmesine karşın, Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan bir yanıt elde edememişti. Türk tarafı sevkiyat sorunu üzerinde önemle duruyordu. Türkiye, Türk-Alman ekonomik görüşmelerinin derhâl başlamasını talep ediyor,

Clodius ise, Türk-Alman Ticâret Antlaşması'nın 31 Ağustos'a dek süreceğinden hareketle, görüşmelere başlamak için henüz yeterli zamânın olduğunu belirtiyordu. Clodius, bu sûretle, Almanya'nın bu konuda aceleci olmadığını da belli ediyordu. Alman Hükûmeti, görüşmelere ne zaman başlanabileceği konusunda henüz bir karara varmamıştı.

Clodius, Türk temsilciden, Almanya'nın hâlen görüşmelerin ertelenmesi gerektiği görüşünde olduğunu Türk Hükûmeti'ne haber vermesini istemişti. Clodius, Türkiye'nin krom ihrâcâtında son zamanlarda bâzı gerekçelerle kısıntıya gitme amacında olduğu yolundaki haberlerin Berlin'de şaşkınlık yarattığına işâret etmişti.

Türk temsilci ise, bu konuda Almanya'nın şikâyetinin bir yanlış anlamadan ileri geldiğini belirtmiş ve hâlen ihrâcâtın artık yeniden ve tamâmen serbest olduğunu vurgulamıştı.[320]

Gerçekten de, Ribbentrop'un tâlimâtı ile, Türk Hükûmeti'nin soruları ve şikâyetleri Alman Hükûmeti'nce sürüncemede bırakılıyordu.

Saraçoğlu ise, 8 Temmuz'da, TBMM'de yaptığı bir açıklamada, şöyle diyordu:

---

320 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Başkan Yardımcısı Clodius'un Raporu", Nr. 565, 24.6.1939, (1593/384 314-15); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 227.

"Almanya ile ilk günlerde bir tereddüt ve bir kararsızlık belirdi. Fakat yavaş yavaş bu tereddüt zâil oldu ve işler normal yola girmeye başladı. Bugün tek bir iş müstesnâ, iki tarafın da birbirlerinden bir şikâyeti yoktur. Bu tek işin de yakın âtide müsbet olarak hâlledileceğini ümit ediyorum."[321]

Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Yöneticisi Wiehl, 7 Ağustos'ta kaleme aldığı bir raporda, Türkiye'nin Almanya'ya karşı aldığı politik yönün, ekonomik alanda hangi ölçülerde yanıtlanması gerektiği sorusunun ayrıntılı bir biçimde incelenmesi neticesinde, Türkiye ile ekonomik ilişkilerin sınırlandırılması gerektiğini belirtiyordu.

Hâlen 31 Ağustos târihine dek yürürlükte olan Türk-Alman Ticâret Antlaşması'na göre devâm eden Türk-Alman dış ticâreti, son yıllarda hızla gelişmişti. 1933 yılından beri yaklaşık olarak dört kat artmış ve hâlen karşılıklı olarak yılda 150.000.000 Alman Markı (RM)'nın üzerine çıkmıştı. Aslında dış ticâretin daha da geliştirilmesi için her iki tarafın da görüşleri olumluydu.

Wiehl, raporunda, Türk-Alman dış ticâretini de çözümlüyor ve Almanya'nın Türkiye'den ithâlâtını üç grupta değerlendiriyordu.

Buna göre, Almanya'nın Türkiye'den yaptığı tüm ithâlâtın % 29'unu kapsayan birinci grupta, 32.600.000 Alman Markı (RM) değerinde ve Almanya için son derece hayâtî önemde hammaddeler yer alıyordu. İkinci grupta, yine önemli, fakat gerektiğinde başka ülkelerden de sağlanabilecek mallar bulunuyordu. Bu malların Almanya'nın Türkiye'den yaptığı toplam ithâlât içindeki payı % 43 olup, değeri de 48.900.000 Alman Markı (RM) idi. Üçüncü grupta ise, önemsiz ithâlât malları vardı. Bu grubun tüm ithâlât içindeki payı % 28 olup, değeri de 32.100.000 Alman Markı (RM) idi.

Birinci grup ithâl mallar arasında, krom, yem, tahta, deri ve tekstil hammaddeleri ile özellikle yün, moher ve pamuk bulunuyordu. Almanya'nın bu grup mallarla ilgili ithâlâtında 1939 yılında, 1938 yılı ithâlâtına oranla, yükselme görülmüştü. Bu grup

321 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: Fevkâlâde, Cilt: 4, 38. İnikat, (8.7.1939).

malların Türkiye'nin Almanya'ya toplam ihrâcâtı içindeki oranı ise, yaklaş ‹ olarak % 30-35 idi.

Ancak bu grup içindeki hammaddeler arasında savaş sanâyii için son derece gerekli olan krom en ön sırada yer alıyordu. Ayrıca, Türk-Alman Ticâret Antlaşması'nın yürürlüğe girmesinden sonra, Almanya'nın Türkiye'den krom ithâlâtı yaklaşık olarak iki kat artmıştı. Bu da, Almanya'nın krom ihtiyâcının yarısından fazlasının Türkiye'den karşılandığı anlamına geliyordu.

Wiehl'e göre, Türkiye'den hammadde sevkiyâtının kesilmesi hâlinde, Almanya ağır zarâra uğrayacak ve Alman ekonomisi bu duruma tahammül edemeyecekti.

Diğer yandan, ikinci ve üçüncü grup ithâl mallar için aynı durum söz konusu değildi. Bu grup malların ithâlâtında olası bir kesintinin Almanya'ya pek bir zarârı dokunmayacaktı. Almanya'nın Türkiye'den toplam ithâlâtının yaklaşık olarak % 70'i Almanya için hayâtî önemde olmayan mallardı.

Ancak, diğer yandan, Türkiye için Almanya en büyük pazar durumundaydı. Türkiye'nin toplam ihrâcâtının % 50'den fazlası Almanya'ya yapılıyordu. Bu açıdan, Almanya gibi bir pazarın kaybı Türkiye için çok güç bir durum yaratacaktı. Üstelik Almanya, Türk ihraç malları için dünyâ piyasa fiyatlarının üzerinde ödemede bulunuyordu. Bu da, Türkiye açısından Alman pazarını büsbütün değerli kılıyordu.

Wiehl, raporunda, gerçi Türkiye'nin yeni siyâsî müttefikleri İngiltere ve Fransa'nın Alman pazarından doğan kaybı bir süre için alım destekleri, krediler ve borç uygulamaları ile kapatabileceklerini, fakat bu uygulamanın, doğal ekonomik temelden çok uzak kalacağından, sürekli olmasının mümkün olamayacağını belirtiyordu.

Bu nedenle, Wiehl, Ankara'nın gerçek çıkarının, hâlen süren, fakat süresinin bitimine artık neredeyse birkaç gün kalmış olan Türk-Alman Ticâret Antlaşması'nın uzatılması doğrultusunda olduğunu savunuyordu. Türkiye, genel olarak Türk-Alman dış ticâretinin gelişmesinden ve artmasından yanaydı. Berlin ise, öncelikle Almanya için hayâtî önemde olan hammadde sevkiyâtının devâmını, daha sonra da Türkiye'nin ihrâcâtının karşılanmasını istiyordu.

Wiehl, raporunda, iktisâdî ilişkilerle siyâsî ilişkiler arasındaki yakın bağa da dikkat çekiyordu.

Wiehl, Papen'in, Türkiye'nin politik rotasının Türk-Alman ekonomik ilişkilerini de yakından etkilediğini ve bu ilişkilere zarar verdiğini belirttiğini haber veriyordu.

Papen, Wiehl'in raporunda sözü edilen ve üçüncü grupta yer alan Türk ihraç mallarının alımında sınırlamaya gidilmesini, fakat bu sınırlamanın da bir tokat gibi vurucu olmamasına dikkat edilmesini, diğer yandan da, Türk ihraç mallarına otomatik olarak yüksek fiyat verme politikasına artık bir son verilmesini talep ediyordu.

Papen'e göre, Berlin'in alacağı önlemlerin dozu iyi ayarlanmalıydı. Çünkü Almanya'nın ekonomik alanda Türkiye'ye karşı alacağı sert önlemler, sâdece Almanya'nın düşmanlarına yarayacak ve Türkiye'nin bu nedenle Alman karşıtı grupta yer almasına neden olacaktı. Aynı zamanda İngiltere'nin, Almanya'nın Balkanlar'da ve Güneydoğu Avrupa ülkelerinde iktisâdî ve siyâsî talepleri olduğu yolunda Alman karşıtı propagandasına da vesile teşkil edecekti.

Papen, Berlin'e, Türk-Alman Ticâret Antlaşması'nın uzatılmasını ve askerî malzeme sevkiyâtı ile ilgili sorunun da bir anlaşma ile çözümünü tavsiye ediyordu.

Alman Ekonomi Bakanlığı da Papen'in önerilerine katılmıştı. Türkiye'nin politik tutumundaki değişimin ekonomik alanda da getireceği sancılar Alman Ekonomi Bakanlığı'nca göz önüne alınıyordu. Türk-Alman iktisâdî ilişkilerinin sınırlandırılmasını önerenlerin, Almanya'nın çıkarlarını da göz önüne almaları gerektiği Alman Ekonomi Bakanlığı'nca anımsatılıyor ve ekonomik alanda ilişkilerin kesilmesinin Türkiye'yi İngiltere'nin yanına iteceği görüşü doğrulanıyordu. Alman Ekonomi Bakanlığı da, Türk-Alman Ticâret Antlaşması'nın uzatılmasını ve Türkiye'den hammadde ithâlâtının, özellikle de krom ithâlâtının kesilmemesini tavsiye ediyordu.

Bununla birlikte, yine Alman Ekonomi Bakanlığı, Türkiye'nin antlaşmalardan doğan garanti ve cezâlı ödeme taleplerinden vazgeçmesi için önlem alınmasını da istiyordu.

Alman Ekonomi Bakanlığı, Türk-Alman Ticâret Antlaşması'nın

yenilenmesi ya da uzatılması konusunda görüşmelere derhâl başlanmasını, ancak Alman tarafının görüşlerini sunmamasını, önce Türk tarafının görüşlerinin ortaya çıkmasının beklenmesini tavsiye ediyordu.

Wiehl, raporunda, Almanya'nın Türkiye'den sağlanan kromdan vazgeçemeyeceğini, Türkiye'den krom sevkiyâtının kesilmesi durumunda, Almanya'nın konumunun zayıflayacağını belirtiyordu. Ayrıca, raporda, eğer Almanya Türkiye'ye askerî malzeme sevkiyâtına devâm etmez, Türk-Alman Kredi Antlaşması'nı onaylamaz ve aynı zamanda da Almanya için hayâtî önemi olmayan Türk ihraç mallarına geniş bir kısıtlama uygularsa, bu takdirde, Türkiye'nin de Almanya'ya artık hammadde sevk etmesinin beklenemeyeceği vurgulanıyordu.

Wiehl de, Almanya'nın hâlen içinde bulunduğu döviz sıkıntısını göz önünde bulundurarak, Almanya'nın sevk yükümlülüklerine uymamaktan doğan mâlî yükümlülüklerinin ortadan kaldırılması için Türkiye ile bir anlaşmaya varılmasını zorunlu görüyordu.

Wiehl, raporunda, askerî malzeme sevkiyâtı sorunlarının tatmin edici bir biçimde çözülmesi koşulu ile, Türk-Alman Ticâret Antlaşması'nın uzatılmasını öneriyordu.

Bununla birlikte, Wiehl, raporunda, Almanya için hiçbir şekilde hayâtî önemde olmadığını bildirdiği Türk ihraç mallarının üçüncü grubu için bir sınırlama getirilmesinin mümkün olduğuna dikkat çekiyordu. Ancak Wiehl'e göre, Türkiye'den hammadde ithâlâtı, bu nedenle kesilme tehlikesi ile karşı karşıya kalmamalıydı.[322]

Almanya'nın askerî ve ekonomik baskılarına karşılık, Almanya'ya krom ihrâcı azaltılacak ve yavaşlatılacaktır.[323]

Menemencioğlu, 19 Ağustos'ta, bu konuda Kroll ile görüşüyor

---

322 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Yöneticisi Wiehl'in Raporu", Nr. 782, 7.8.1939, (96/107 927-35); Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 20 ve 45; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 230.

323 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 45-48; Kroll, **age**, s. 114-115; Önder, **age**, s. 39 ve 104-105; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 230.

ve askerî malzeme sevkiyâtının durdurulmasına karşılık, krom sevkiyâtının durdurulabileceğini bildiriyordu.

Kroll ise, Almanya'nın krom söz konusu olmaksızın, Türk-Alman Ticâret Antlaşması'nı uzatmayacağını ifâde ediyordu.

Görüşme sonunda, bu konudaki Alman önerilerinin görüşmelere temel oluşturması konusunda anlaşmaya varılacaktır. Kroll, Almanya'nın önerilerini yazılı olarak iletecekti.[324]

Saraçoğlu, çok kısa bir süre sonra, Papen ile yaptığı bir görüşmede, ekonomik ilişkilerdeki sorunların çözümünü amaçlayan ve Berlin tarafından Türk Hükûmeti'ne resmen iletilen 21 Ağustos târihli Alman önerilerinin ültimatom niteliğinde olduğunu ve bu nedenle Türk Hükûmeti'nin söz konusu önerileri red etmek zorunda kaldığını açıklıyordu. Türk Hükûmeti'nin özel kişilerle yapılan antlaşmaları fesh etmeye yetkisi yoktu. Diğer yandan, Türkiye, tarım ürünleri ihrâcının gereğinde Almanya dışındaki ülkelere yapılması için çaba harcamaya hazırdı.

Papen, raporunda, Türk Hükûmeti'nin Türk-Alman ekonomik ilişkilerini düzenlemek, bu amaçla Almanya ile anlaşmak ve bu sâyede içinde bulunduğu iktisâdî güçlüklerden kurtulmak istediği izlenimini edindiğini yazıyordu. Türkiye, bu uzlaşma için, Türk-Alman Ticâret Antlaşması'nın dört hafta içinde uzatılmasını şart koşmuştu. Saraçoğlu, Alman Hükûmeti'nin derhâl bir karar vermesini istiyordu.[325]

Papen, 28 Ağustos'ta, Hâriciye Vekâleti'ne yazdığı bir yazıda, 24 Ağustos'ta Saraçoğlu ile yapılan görüşme temelinde, Alman Hükûmeti'nin Türk-Alman Ticâret Antlaşması'nı 30 Eylül 1939 târihine dek, yâni bir ay süre ile uzatmayı kabul etiğini ve Türk Hükûmeti'ne bunu önerdiğini açıklıyordu. Ancak Türk Hükûmeti Berlin'in bu önerisini red edecektir.[326]

---

324 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VII, (9. August bis 3. September 1939), "Kroll'dan ADB'ye", Nr. 141, 20.8.1939, (96/107 949); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 230.

325 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VII, (9. August bis 3. September 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 247, 24.8.1939, (96/107 951-52); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 230.

326 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VII, (9. August bis 3. September 1939), "Papen'den Hâriciye Vekâleti'ne", Nr. 406, 28.8.1939, (8342/E 590 163-164) (Aslı Fransızcadır); **ADAP**, Serie D: 1937-

Türk-Alman Ticâret Antlaşması, yenilenmediği ve uzatılmadığı için, 31 Ağustos 1939 târihinde sona erecektir.[327]

Savaşın başladığı gün, 1 Eylül'de, Türkiye ile Almanya arasındaki ticâret tamâmen duracaktır.[328]

Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu, Hatay Sorunu ve Almanya

Almanya, kendisinin Versay Antlaşması'ndan kurtulma sürecinin, Hatay konusunda Türkiye için bir örnek oluşturduğunu ve bu alanda ona destek sağladığını savunuyordu.[329]

Hatay, Berlin açısından tek başına önemli bir sorun değildi.

1945, Band VII, (9. August bis 3. September 1939), "Papen'in Raporu"; Nr. 288, 12.9.1939, (8342/E 590 159); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 230. Ayrıca bkz. **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Weizsaecker'in Raporu", Nr. 146, 27.9.1939, (96/108022 St. S. Nr. 763); Krecker, age, s. 74-75.

327 **JK 1**, (31.8.1939), s. 82; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 230.

328 Türk-Alman dış ticâretinin boyutlarına ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 239-245.

Türk-Alman dış ticâretinin kesilmesi olumsuz etkilerini kısa zamanda gösterecektir.

Ekonomisi büyük ölçüde Almanya'ya bağımlı bir tarım ülkesi olan Türkiye'nin ihraç ürünleri artık ne Almanya, ne de İngiltere tarafından satın alınıyordu. Türkiye'nin ihraç malları limanlarda birikmeye başlamıştı.

Böylece dış ticâret çevrelerinde hükûmetin izlediği dış politika eleştirilmeye başlanacak ve Almanya ile ticârî bağların en kısa zamanda yeniden kurulması ve güçlendirilmesi istenecektir. Önder, age, s. 39 ve 104-105.

Menemencioğlu, Almanya'nın Türkiye'ye karşı izlediği ekonomik baskı politikasını K-Hugessen'in dikkatine sunuyor ve Almanya'nın ekonomik baskılarından şikâyet ediyordu.

Menemencioğlu'na göre, Türkiye, Batılı ülkelerle ile daha yakın ticârî ilişkiler kurmalıydı. Önder, age, s. 103-104.

329 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 33, 97-98, 129-131 ve 146.

Yunus Nâdi, Alman basınının Türkiye'nin Hatay konusundaki talebini haklı bulurken, bunu, Türkiye'nin dış politikasındaki revizyonist amaçlarına bir örnek olarak göstermesinden şikâyetçi oluyor ve Alman basınının Türkiye'nin revizyonist talepleri olduğuna ilişkin iddialarını şiddetle red ediyordu. Yunus Nâdi, "Dâvâmızda Revizyon Yoktur", **Cumhuriyet**, (19 İkinciteşrin 1936); **AT**, Sayı: 36, (İkinciteşrin 1936); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 172.

Almanya için Hatay sorunu, ancak Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile olan ittifâkını olumlu ya da olumsuz yönde etkilemesi bakımından önem taşıyordu.

Nitekim Alman Hükümeti, Fransa'nın Hatay'ı Türkiye'ye bırakmak istemediğini bildiğinden, Türk-Fransız, dolayısıyla da Türk-İngiliz görüşmelerinin sonuçsuz kalmasında rol oynayacağı görüşüyle, Hatay'ın Türkiye'ye bırakılmasını önce desteklemişti.

Bu sıralarda Berlin, Türkiye'nin doğal yayılmasının ne Balkanlar'da, ne Ege'de, ne de kuzeydoğuda olduğunu, fakat tek yayılma yolunun güneye doğru, Irak ve Musul'a doğru olması gerektiğini savunuyordu.

Hattâ Almanya, bu konuda Türkiye'ye engel oluşturan devletler olarak İngiltere ve Fransa'yı gösteriyordu.

Ancak, Hatay'ın Türkiye'ye katılmasından sonradır ki, Berlin'in politikası değişecektir.

Bu kez Berlin, Arap devletlerine karşı, Türkiye'nin yayılmacı politikasını kınayacak, bu politikanın Batılı ülkeler olan İngiltere ve Fransa tarafından da desteklendiğini vurgulayarak, Arap ülkelerinde Arap milliyetçiliğini destekleyici yönde propaganda çalışmalarında bulunacak, Arap ülkelerini her türlü yayılmacı politikaya karşı uyarırken, diğer yandan da, İngiltere ve Fransa'ya karşı Arap milliyetçiliğinin Almanya'yı desteklemesini sağlamaya çalışarak, bölgede etkinliğini artırmaya çabalayacaktır.

Alman basını, Hatay'ın Türkiye'ye terkini, İngiltere ile Fransa'nın Türkiye'yi kazanmak için Arap dünyâsından alıp Ankara'ya verdikleri bir armağan olarak yorumlamıştı.[330]

Kroll, 15 Mart 1939 târihinde yazdığı bir raporda, Fransa'nın, Hatay sorunu ile ilgili olarak, Türkiye ile görüşmelerde bulunduğunu haber veriyordu. Kroll, Fransa'nın, Hatay'ın Türkiye'ye katılmasına karşılık, Türkiye ile bir ittifak antlaşması imzâlamak istediğini de bildiriyordu. Ancak Türkiye'nin tutumu bu konuda henüz çekingen ve tereddütlüydü. Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Massigli, Ankara'daki diplomatik çevrelere yaptığı açıklamada, Alman Hükûmeti'nin, Türkiye'nin o güne dek büyük devletlere

330 Glasneck, Türkei und Afghanistan, s. 8-9.

karşı izlediği tarafsızlık politikasını terk etmesi hâlinde, Sûriye'ye karşı olan İtalyan yayılmacı politikasını destekleyeceğini Türk Hükûmeti'ne bildirdiğini belirtmişti.[331] Hatırlanacağı gibi, Türkiye, aylar önce, Alman Hükûmeti'nin bir Türk-Alman tarafsızlık paktı imzâlanması önerisini red etmişti.[332]

Weizsaecker'in, 21 Mart'ta, Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'ne gönderdiği rapor, Alman tarafının, Hatay sorunu ile ilgili olarak başlayan Türk-Fransız görüşmelerinden duyduğu tedirginliği yansıtıyordu.

Weizsaecker, Hatay'ın Türkiye'ye katılması karşılığında, Türkiye ile Fransa arasında bir ittifak antlaşması imzâlanmasına ilişkin görüşmelerin devâm ettiğini haber veriyor ve bu gelişmenin Berlin'i hayli rahatsız ettiğini açıklıyordu.[333]

Saraçoğlu da, Kroll'a, konuya ilişkin bâzı açıklamalarda bulunmuştu. Saraçoğlu, Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Massigli'ye, önce kişisel düzeyde, Hatay'ın Türkiye'ye katılmasına ilişkin görüşmelere başlanmasını önerdiğini ve bu önerisinin kabûlü ile de görüşmelere başlandığını bildirmişti. Fransa'nın Ankara'ya bir antlaşma önerdiği doğruydu. Fransa, *bunun karşılığında*, Hatay sorununun çözümünü kabul ediyordu. Ancak bu konuda yapılan görüşmelerde ayrıntılara inilmediği gibi, görüşmelerin sonucu da henüz belirsizdi.[334]

Woermann, Haziran ayı başında Papen'e yazdığı bir raporda, Hatay konusunda devâm eden Türk-Fransız görüşmelerinde yeni güçlüklerin ortaya çıktığını bildiriyordu.[335]

---

331 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Kroll'dan ADB'ye", Nr. 3, 15.3.1939, (7481); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 172-173.

332 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band V, (Juni 1937-Maerz 1939), Kapitel VII, Die Türkei, (16. Juli 1937-10. Februar 1939), "Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Woermann İmzâlı Genelgesi", Nr. 550, 16.8.1938, (1593/384 223-226); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 172-173.

333 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Weizsaecker'den Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'ne", Nr. 59, 21.3.1939, (1593/384 238-39); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 173.

334 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Kroll'dan ADB'ye", Nr. 72, 23.3.1939, (1593/384 240); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 173.

335 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 495, 8.6.1939, (1625/388 931-38); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 173.

Ribbentrop da, 8 Haziran'da, Berlin'de, Hamdi Arpag ile yaptığı görüşmede, Türkiye'nin dış politika değişikliğine dikkat çekerek, bu değişikliği kınıyordu.[336]

Papen, 12 Haziran'da, Irak'ın Ankara Büyükelçiliği'nde görevli Memduh Zeki'nin, kendisine, Irak Hükûmeti'nin, Hatay'ın Sûriye'den alınarak Türkiye'ye terk edilmesine karşı olduğunu bildirdiğini haber veriyordu. Irak Hükûmeti, bu durumu onaylamayacaktı. Papen, Berlin'den, bu bölgedeki Hıristiyan ve Arap çıkarlarının Batılı ülkeler tarafından gözden çıkarılmasına ve satılmasına karşı Alman propaganda faaliyetlerinin sertleştirilmesini ve güçlendirilmesini istiyordu.[337]

Papen, Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu'nun açıklanmasından sâdece on gün önce, 13 Haziran'da kaleme aldığı raporunda, 12 Haziran'da, Menemencioğlu'na, ortak bildirinin Balkanlar'ı kesinlikle içermemesi gerektiğini bir kez daha vurguladığını bildiriyordu. Almanya, Türkiye'nin İngiltere ile imzâlayacağı ittifak antlaşmasında Balkanlar'ın ve Balkan Antantı'nın içerilmemesi yolundaki talebinin kabul edilip edilmediğini göz önüne alarak tutumunu saptayacaktı.

Menemencioğlu, Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu'nun 12 Mayıs târihli Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu ile aynı tonda olacağını ifâde etmişti. Bununla birlikte, TBMM Başkanı'nca yapılacak açıklamada, Balkan Paktı'nın özgün işlevi de vurgulanacaktı. Menemencioğlu, Papen'e, Berlin'in taleplerinin dikkate alınacağını da söylemişti.

Papen, raporunda, bu sınırlamanın, bir ay önceki durumla kıyaslandığı takdirde, kesin bir Alman başarısı olduğunu savunuyordu.[338]

---

336 Krecker, **age**, s. 43.

Tuhaf olan nokta, bizzat Ribbentrop'un, 6 Haziran'da, artık hiçbir Türk temsilci ile görüşülmemesi gerektiği yolunda tâlimat vermesine karşın, aradan sâdece iki gün geçtikten sonra, Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi ile bir görüşme yapmasıdır. (Bkz. III. Bölüm/dipnot 246).

337 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 518, 13.6.1939, (1625/388 882); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 173.

338 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 518, 13.6.1939, (1625/388 882); Papen, age, s. 117; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 163-164.

Papen'in bu raporu Weizsaecker'i tatmin etmemiş görünüyor.

Weizsaecker, Papen'e, 16 Haziran'da verdiği tâlimâtta, Menemencioğlu'nun açıklamalarına kuşkuyla yaklaştığını açıkça belli ediyordu.

Weizsaecker, Türkiye eğer gerçekten Balkanlar'ı ittifak antlaşmasına dâhil etmeme görüşündeyse, nasıl olup da Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu'nun 12 Mayıs târihli Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'nun aynısı olabileceğini soruyor ve Balkan Antantı'nın özgün işlevinden sâdece TBMM Başkanı'nın açıklamasında söz edilmesinin dahi Berlin açısından farklı bir anlam taşımayacağını bildiriyordu.

Weizsaecker, tâlimâtında, Papen'den, Menemencioğlu'nun açıklamalarının ve verdiği güvencelerin güvenilirliği ve doğruluğu konusunda kuşkulu davranmasını istiyordu. Berlin, Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'nun Balkanlar ile ilgili altıncı maddesinin bundan sonraki açıklamalarda ve imzâlanacak ittifak antlaşmasında yer almaması durumunda ve ancak bu takdirde, bu tutumun, Türkiye'nin Balkan Paktı devletlerinin Mihver devletlerine yönelik çevirme eylemine hizmet eden Batı ittifâkına katılmalarını sağlama yönündeki çabalarından vazgeçmesi anlamına geldiğini kabul edecekti.

Weizsaecker, Türkiye'nin ittifak antlaşmasında yer alan ve Balkanlar ile ilgili altıncı maddenin geleceğini saptarken, Gafencu'nun, yukarıda gördüğümüz çabalarının da bu konuda Berlin açısından olumlu yönde rol oynayacağını belirtiyordu.

Weizsaecker'in görüş açısına göre, Türkiye, hâli hazırdaki politikasında ısrâr etiği takdirde, Balkan Paktı üyelerinin tepkilerini de göze almak zorunda kalacaktı. Dolayısıyla da, tutumunu buna göre yeniden saptamak zorundaydı.

Weizsaecker, Papen'den de, Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu'nda, 12 Mayıs târihli Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'nun Balkanlar ile ilgili altıncı maddesinin yer almaması için Berlin'in görüşleri doğrultusunda hareket etmesini ve girişimlerde bulunmasını talep ediyordu.[339]

---

339 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Weizsaecker'den Papen'e", Nr. 533, 16.6.1939, (1625/388 884-85); Jivkova, **age**, s. 229; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri**

Türk basınında, Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'nun açıklanmasından sonra, Almanya'ya karşı hayli sert ve suçlayıcı yazılar görülüyordu. Örneğin, Hüseyin Câhit Yalçın, Yeni Sabah gazetesinde, "Alman Gazetelerinin Mütâlaaları" adlı yazısında, "Türk devlet adamlarını İngilizlerle ittifâka Almanlar sevk etmişlerdir. (...) Biz umûmî harbe Almanların yanında girmekle kendimizi ne Almanlara sattık, ne de ilelebet onların hizmetkârı olmayı taahhüt ettik." diyordu.[340]

Papen, 22 Haziran târihli, yâni Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu'nun açıklanmasından bir gün önceki raporunda, Weizsaecker'in tâlimâtlarını yerine getirdiğini açıklıyordu.

Ancak tüm ısrarlı girişimlerine karşın, Menemencioğlu, aynı ısrarlı tutumla, Türk Hükûmeti'nin politikasını savunmuştu. Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu'nda da Balkanlar ile ilgili hüküm ayni şekilde yer alacaktı. Çünkü, Türkiye'nin asıl güvenlik bölgesi Balkanlar'dı. Balkanlar'da bir çatışma çıkması durumunda, Türkiye'nin Balkan Paktı'ndan doğan yükümlülüklerini yerine getirmesi söz konusu olabilecekti. Balkanlar, Türkiye'nin güvenliği ile yakından ilgiliydi.

Menemencioğlu, Türkiye'nin, ayrıca Akdeniz'de, hattâ Doğu Akdeniz'de dahi çıkabilecek bir çatışmaya katılacağını ifâde etmişti. Akdeniz'in güvenliği Türkiye için son derece önemliydi. Ankara, Akdeniz'de ne tam bir İngiliz, ne de tam bir İtalyan hegemonyası istiyordu. Ayrıca, Kuzey Avrupa'da çıkabilecek olası bir çatışmada, Türkiye'nin yükümlülükleri tamâmen farklı olacaktı. Yunanistan'a bir İtalyan saldırısı hâlinde ise, alınacak tutum henüz kesin olarak saptanmamıştı. Yugoslavya ya da Romanya'ya bir saldırı olduğu takdirde, eğer Bulgaristan saldırıya katılmazsa, Balkan Paktı Türkiye açısından bir yükümlülük getirmeyecekti. Yâni böyle bir durumda Türkiye çatışmaya katılmayacaktı.

(1923-1939), s. 164. Ayrıca bkz. **JK 1**, (10 ve 15.5.1939), s. 74-75.

340 Hüseyin Câhit Yalçın, "Alman Gazetelerinin Mütâlaaları", **Yeni Sabah**, (15.5.1939); **AT**, Sayı: 66, (Mayıs 1939).

Ayrıca bkz. Hüseyin Câhit Yalçın, "Alman Hiddeti", **Yeni Sabah**, (6.6.1939); Muhittin Birgen, "Hatâda ısrar", **Son Posta**, (16.6.1939); Sabiha Zekeriyâ Sertel, "Bir Alman Gazetesinin Suâllerine Cevaplar", **Tan**, (6.6.1939); **AT**, Sayı: 67, (Haziran 1939). Ayrıca bkz. Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 164.

Ancak Menemencioğlu'na göre bir başka olasılık daha vardı. Eğer Romanya Karadeniz kıyısından saldırıya uğrayacak olursa, bu durumda, Türkiye'nin güvenlik bölgesine girilmiş olacaktı. Türkiye'nin böyle bir gelişme karşısında, bir önceki olasılığın aksine, ilgisiz kalması olanaksızdı. Ankara, Balkan devletlerinin, sâdece Kuzey Avrupa'yı kapsayan bir çatışma hâlinde, tamâmen tarafsız kalmalarının mümkün olduğu görüşündeydi. Bu nedenle Türkiye, Balkan Paktı'nın Batılı güçlerce Mihver devletlerine karşı kullanılmasını onaylamıyordu. Nitekim Ankara, hâlen devâm eden Türk-İngiliz görüşmelerinde, Romanya ile ilgili olarak, Türkiye'nin yükümlülüklerinin kesin olarak belirlenmesi için çaba harcıyor ve bu nedenle de görüşmeler tartışmalı bir şekilde sürüyordu.

Menemencioğlu, görüşmeler sırasında, Türkiye'nin olası bir savaşa katılmasının sâdece savunmaya yönelik olabileceğini de vurgulamıştı.

Diğer yandan, Menemencioğlu, Gafencu'nun, Ankara'da, Berlin'in düşündüğü ve iddia ettiği gibi davranmadığını, görüşmelerde Türkiye'nin askerî ittifâkının ele alınmadığını savunmuştu.

Papen, Menemencioğlu'nun açıklamalarının, Berlin'in tâlimâtı yönünde, doğruluk ve güvenirlik payının kuşkulu olduğunu ifâde ediyor, Türkiye'nin politikasının, tüm iyiniyetlere karşın, ülkeyi bir çatışmaya sürükleyebileceğini söylüyordu.

Menemencioğlu ise, İngiltere'nin sürüncemede kalan sorunların barışçı yollardan çözümü için sonbahar aylarında Almanya'ya karşı olumlu bir yaklaşımda bulunacağı görüşündeydi.[341]

Papen, yine 22 Haziran târihli bir başka raporunda da, Hatay konusundaki Türk-Fransız görüşmelerinde yeni güçlüklerin ortaya çıktığını ve bu nedenle de, Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu'nun açıklanma târihinin henüz belirsizliğini koruduğunu iddia ediyordu.[342]

---

341 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 556, 22.6.1939, (1625/388 923-24); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 165.

342 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 559, 22.6.1939, (1625/388 923-24); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 173.

Berlin'in, Gafencu'nun tutumunun Türkiye üzerinde etkin olacağını düşündüğü ve bu konudaki ümidini sürdürdüğü anlaşılıyor.

Almanya'nın Bükreş Büyükelçisi Fabricius, 23 Haziran'da, Ankara'yı ziyâretinden sonra, Gafencu ile yaptığı görüşmeyi rapor ediyordu. Gafencu, Fabricius'a, Türkiye'yi ziyârcti sırasında, Ankara'dan, Türkiye'nin İngiltere ile imzâlayacağı ittifak antlaşmasında Balkanlar'ın söz konusu edilmeyeceğine ilişkin kesin güvence aldığını söylemişti. Gafencu'nun açıklamasına göre, ittifak antlaşması sâdece Doğu Akdeniz ile sınırlı kalacaktı. Balkan Paktı'nın birlik olarak korunmasının önemine ve gereğine işâret eden Gafencu, Yunanistan ile Romanya'nın da bu görüşü paylaştıklarını açıklamıştı. Gafencu'ya göre, Ankara ziyâreti başarılı olmuştu. Bununla birlikte, Gafencu, Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu'nda, tıpkı 12 Mayıs târihli Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'nun altıncı maddesinde olduğu gibi, Balkanlar ile ilgili olarak yine danışma formülüne yer verilmiş olmasından endişe ediyordu. Oysa belirttiğine göre, bizzat Saraçoğlu'na bir mektup yazarak, bu konuda onu uyarmıştı.[343]

Nitekim Alman Dışişleri Bakanlığı'nın 24 Haziran târihli ve Woermann imzâlı bir genelgesinde, Gafencu'nun Ankara ziyâretine değiniliyordu. Gafencu, Saraçoğlu'na, Balkan Paktı'na artık yeni üye kabul edilmemesi gerektiğini belirtmişti. Ayrıca, Gafencu'ya göre, Balkan Paktı'nın büyük güçlere karşı bir güvenlik sistemi olarak hizmet etmesi de doğru değildi. Gafencu, Saraçoğlu'ndan, Türk-İngiliz ittifâkında, 12 Mayıs târihli Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'nun aksine, Balkanlar ile ilgili altıncı maddenin kesinlikle yer almamasını, hattâ Balkanlar'ın güvenliğinden dahi söz edilmemesini talep etmişti. Diğer yandan, Ankara ve Roma, Bulgaristan'ın toprak taleplerine karşı olmakla birlikte, bu ülkenin Balkan Paktı'na katılmasını destekliyorlardı.[344]

---

343 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Almanya'nın Bükreş Büyükelçisi Fabricius'tan ADB'ye", Nr. 561, 24.6.1939, (2767/585 912); Jivkova, **age**, s. 226-227; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 165-166.

344 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Woermann İmzâlı Genelgesi", Nr. 563, 24.6.1939, (1625/388 929-30); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 166.

Fabricius, 25 Haziran'da kaleme aldığı raporunda ise, Saraçoğlu'nun, Gafencu'ya, muhtemel Türk-İngiliz ittifak antlaşmasında Balkanlar ile Balkanlar'ın güvenliğinden söz edilmeyeceğine ilişkin güvence verdiğini bildiriyordu. Hattâ Saraçoğlu, Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu'ndan Balkanlar ile ilgili altıncı maddenin de çıkarılacağını ve bu konuda bir yükümlülük altına girilmeyeceğini bildirmişti. Ayrıca, Türk Hükûmeti, Ankara'yı ziyâreti sırasında, Gafencu'ya, bir Karadeniz Paktı imzâlanmasını önermiş, ancak bu öneri kesinlikle red edilmişti. Gafencu, Ankara'yı ziyâretinden sonra, Saraçoğlu'na bir mektup yazarak, Romanya ile Yunanistan'ın Türk-İngiliz ittifâkının Balkanlar'ı da kapsamasından memnun olmayacaklarını bir kez daha vurgulamıştı.[345]

Papen, 5 Temmuz târihli raporunda ise, Hatay konusundaki anlaşmazlığın, Türk-Fransız antlaşmasını olanaksız kıldığını haber veriyordu.[346]

Fabricius, 13 Temmuz târihli raporunda da, Gafencu ile görüşmesi sırasında, Romanya'nın, İngiltere'nin tek yanlı garanti açıklamasından memnun olduğu izlenimini edindiğini bildiriyordu.[347]

Papen, 28 Temmuz târihli raporunda, Irak Hükûmeti'nin, Hatay'ın Türkiye'ye katılması konusunda onay vermediğini, fakat bu alanda suskunluğunu koruduğunu bildiriyordu. Bununla birlikte, Papen, İngiliz kaynaklarından, Irak'ın, Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını tanımadığını Türk Hâriciye Vekâleti'ne resmen ilettiğini de öğrenmişti.[348]

---

345 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Almanya'nın Bükreş Büyükelçisi Fabricius'tan ADB'ye", Nr. 567, 25.6.1939, (1625/388 944-45); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 166.

346 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 616, 5.7.1939, (2767/535 916-17); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 174.

347 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Almanya'nın Bükreş Büyükelçisi Fabricius'tan ADB'ye", Nr. 662, 13.7.1939, (1625/389 097); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 166.

348 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 730, 28.7.1939, (2767/533 941); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 174.

Türk-Sovyet Görüşmeleri ve Almanya

Almanya, Türkiye'nin Batı ittifâkına katılmasını önlemek amacı ile, Ankara üzerinde, dolaylı yoldan, Sovyetler Birliği üzerinden de baskı kurmaya çalışacaktır. Amaç, Batılı ülkelerle sürmekte olan ittifak görüşmelerinin kesilmesini sağlamaktı.[349]

Papen, 2 Eylül'de, Alman Dışişleri Bakanlığı'na, Türkiye ile ilgili bir radyo ve basın kampanyası başlatılmasını öneriyordu. Amaç, İtalya'nın Türkiye için bir tehdit oluşturmadığını savunmaktı.[350]

Papen, 5 Eylül'de de, Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Terentiev'e, Türkiye'nin tarafsız kalmasını sağlamak için, Moskova'nın da Ankara üzerinde baskı yapması gerektiğini belirtiyordu. Papen'e göre, Türk-İngiliz İttifak Antlaşması Boğazlar'ın müttefik savaş gemilerine açılması konusunda bir hüküm içerirse, bu takdirde, böyle bir gelişme, Moskova'nın da çıkarlarına aykırı olacaktı.[351]

Almanya'nın Moskova Büyükelçisi Schulenburg, 5 Eylül'de, Molotov ile yaptığı görüşmede, Türkiye'nin tarafsızlığının korunması konusunda Moskova'nın da etkide bulunmasını istiyordu. Schulenburg, Türkiye'nin Boğazlar rejimini korumasının Sovyet çıkarlarına aykırı olduğunu özellikle belirtiyordu.

Molotov ise, Sovyetler Birliği'nin Türkiye üzerinde hatırı sayılır bir etkisi olduğunu ve bu etkiyi Berlin'in arzusu doğrultusunda kullanacağını açıklayacaktır. Molotov, ayrıca, Türkiye ile aralarında bir saldırmazlık paktı olduğunu hatırlatıyor, bir ittifak antlaşması için de görüşmelerin hâlen devâm ettiğini, ancak söz konusu görüşmelerden henüz bir sonuç alınamadığını belirtiyordu.[352]

---

349 Önder, age, s. 28-29; Krecker, age, s. 56-62.

350 Önder, age, s. 28-29; Krecker, age, s. 56-62.

351 Önder, age, s. 28-29; Krecker, age, s. 56-62.

352 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Almanya'nın Moskova Büyükelçiliği'nden ADB'ye", Nr. 6, 5.9.1939, (103/111 576).

Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Terentiev, ertesi gün, İnönü ile yaptığı görüşmede, Sovyetler Birliği'nin, olası bir Türk-İngiliz antlaşmasının Türk-Sovyet ilişkilerine zarar vereceği kanısında olduğunu açıklayacaktır. Terentiev'in bu açıklaması, bir gün önce gerçekleşen Molotov-Schulenburg görüşmesinin somut bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Nitekim Moskova, 5 Eylül'de, hâlen süren Türk-Sovyet görüşmelerinde Almanya'nın talepleri doğrultusunda etkide bulunacağını açıklamıştı.

Berlin, olası bir Türk-Sovyet antlaşmasını, antlaşma ancak kendi talepleri doğrultusunda gerçekleştiği takdirde, olumlu karşılıyordu. Çünkü, bu süretle, Türkiye, Batı ittifâkından tamâmen ayrılacak ve belki de siyâsal açıdan Mihver devletlerine yaklaşacaktı. Türk-Sovyet antlaşması olmasa bile, Türkiye, muhtemelen değişik siyâsî ve askerî güçler arasında tarafsızlığını sürdürecekti.

Nitekim Başvekil Refik Saydam, 11 Eylül'de, Türkiye'nin savaş dışı kalma arzusunu açıklarken, Türkiye ile Almanya arasında bir siyâsal düşünce ayrılığı bulunmadığını da vurguluyordu.

Ancak Almanya, doğal olarak, Türk dış politikasının temel ilkelerine karşıydı. Berlin, Batılı devletlere yakınlaşma sağlayabilecek bir Türk-Sovyet antlaşmasına da tamâmen karşıydı. Zâten Boğazlar'dan geçecek müttefik savaş gemileri Sovyetler Birliği'nin güvenliğini tehdit edebilirdi. Sovyet dış politikası ile Alman dış politikası, bu anlamda çakışıyordu.

Stalin ise, Schulenburg'a, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne bir ittifak antlaşması önerdiğini açıklıyordu. Ankara'nın önerdiği biçimiyle ittifak antlaşması Balkanlar ile Boğazlar'ı da kapsıyordu. Ayrıca Türkiye, görüşmeler sırasında, ittifak antlaşmasında Sovyetler Birliği'ne karşı yer alması beklenen askerî yükümlülüklerinin İngiltere ve Fransa'yı karşısına alacak şekilde olmamasında direniyordu. Moskova ise, Türkiye'nin ileri sürdüğü bu çekinceyi olumlu karşılamıyordu ve Almanya'ya karşı olduğu açıkça belli olan bir pakta katılmaya da hiç istekli değildi.

Stalin, Schulenburg'a, bu konuda Berlin'in de görüşlerini öğrenmek istediğini bildiriyordu. Stalin'e göre, üzerinde uzlaşma sağlanabilecek bir formül bulunarak, Türkiye ile bir ittifak antlaşması imzâlanması en iyi çözüm yolu olacaktı. Bu takdirde, Türkiye mutlaka tarafsız kalacak ve bu pakt Türkiye'yi Batı ülkelerin-

den ayıracaktı. Söz konusu paktın imzâlanması, Türkiye'yi Batılı devletlerden ayıran bir çengel işlevi görecekti.[353]

Weizsaecker, Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile bir ittifak antlaşması imzâlaması, fakat antlaşmanın Almanya, İtalya ve Bulgaristan'a karşı olmaması gerektiği kanısındaydı. Ayrıca, yine Weizsaecker'e göre, Moskova da bu devletlere karşı bir yükümlülük altına girmemeliydi.[354]

Ribbentrop ise, olası bir Türk-Sovyet ittifak antlaşmasını şöyle değerlendiriyordu:

Berlin, olası bir Türk-Sovyet ittifak antlaşmasında Moskova'nın Almanya'ya karşı çekince koymasını sağlamalıydı. Aksi takdirde, Türk-Sovyet ittifâkı, çok yakında imzâlanması beklenen Alman-Sovyet antlaşması ile çatışmış olacaktı. Zâten muhtemel Alman-Sovyet antlaşması, Sovyetler Birliği'nin Almanya'ya karşı bir üçüncü güçle ittifâkını da önlüyordu. Alman-Sovyet antlaşmasına bu konuda bir çekince konulsa bile, Türk-Sovyet antlaşması siyâsal bakımdan düşündürücü olacaktı. Böyle bir antlaşma, Türkiye'nin hayli sıkışık durumda olan dış politikasına hafifletici yönde etkide bulunacaktı. Bu sûretle Türkiye önemli ölçüde rahatlayacaktı. Zâten Sovyetler Birliği'nin, Almanya ile ilgili olarak, Türk-Sovyet antlaşmasına çekince koyması, antlaşmanın İtalya ve Bulgaristan'ı karşısına aldığı anlamına gelirdi ki, bu iki ülkenin müttefiği ve dostu olarak Almanya, böyle bir durumu aslâ arzu edemezdi.

Bu şartlar altında, hem Berlin'in, hem de Moskova'nın yarârına olacak en iyi çözüm yolu, Türkiye'yi baskı altına almak ve tehdit de ederek, Ankara'nın Batılı ülkelerden uzaklaşmasını sağlamaktı. Böyle bir ortamda Türkiye, Alman-Sovyet işbirliğine yakınlaşmak zorunda kalacaktı. Bunun için de Türkiye'nin Batılı devletlerle kesin bir antlaşma yapmasını engellemek ve tarafsız kalmasını sağlamak gerekiyordu. Sovyetler Birliği, sâdece savunma amacına

353 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Schulenburg'dan ADB'ye", Nr. 81, 17.9.1939, (103/111 596).

354 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Weizsaecker'in Raporu", Nr. 91, 18.9.1939, (103/111 597).

yönelik de olsa, olası Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifak Antlaşması'nı hoş karşılamayacağını açıkça ifâde etmeliydi. Bu takdirde, Moskova'nın Ankara üzerindeki baskısı, aynı zamanda Alman-Sovyet yakınlaşmasının devâmını da sağlayacaktı.

Ayrıca, 1925 târihli Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması hâlen geçerliydi ve bu antlaşmaya dayanarak, Türkiye'nin üçüncü bir güçle ittifak kurmasına karşı çıkmak da mümkündü. Çünkü, Üçlü İttifak Antlaşması Sovyetler Birliği'ne de yönelik olacaktı. Mevcut koşullarda Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile yapacağı askerî işbirliği, Sovyetler Birliği'nin güvenliğini de kesinlikle sarsacaktı.[355]

Ribbentrop, Schulenburg'a verdiği tâlimatta, Saraçoğlu'nun Üçlü İttifak Antlaşması hakkında Stalin'e yanlış bilgi verdiğini ileri sürüyordu. Ribbentrop, Saraçoğlu'nun, tarafsız devletlerin temsilcilerine, Montrö Antlaşması'nın Boğazlar'dan ticâret gemileri içinde askerî malzeme ve asker geçirilmesine engel teşkil etmediğini, hattâ buna izin verdiğini söylediğini belirtiyordu. Ribbentrop, Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile mutlaka bir antlaşma imzâlaması ve bu antlaşmaya İngiltere ve Fransa'nın Boğazlar'dan askerî malzeme ve asker geçirmesini kesinlikle engelleyen hükümler koydurması gerektiği kanısındaydı.[356]

Ribbentrop, yine Schulenburg'a verdiği bir başka tâlimâtında da, Üçlü İttifak Antlaşması'nın mutlaka önlenmesi gerektiğini, bunun için de Sovyetler Birliği'nin Türkiye üzerinde baskı kurmasının kaçınılmaz bir gereklilik olduğunu belirtiyordu. Aksi takdirde, Üçlü İttifak Antlaşması'nın imzâsını engellemek imkânsızdı.

Ayrıca, Ribbentrop'a göre, Üçlü İttifak Antlaşması'na engel ol-

---

355 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Ribbentrop'tan Schulenburg'a", Nr. 116, 21.9.1939, (103/111 599-602).

Almanya'nın Moskova Büyükelçisi Schulenburg, 23 Eylül târihli 417 numaralı telgrafında (103/111 618), Molotov'un Türkiye ile antlaşma imzâlanmasına karşı yakınlık duymadıklarını söylediğini açıklıyordu. Ancak, Molotov'un açıklamasına göre, Türk-Sovyet görüşmeleri sürecek ve gelişmeler hakkında Berlin'e de bilgi verilecekti.

356 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Ribbentrop'tan Schulenburg'a", Nr. 167, 29.9.1939, (103/111 654).

mak Sovyetler Birliği'nin de çıkarınaydı. Bu nedenle Almanya, Sovyet Hükümeti'nden, Türkiye üzerinde bu doğrultuda baskı kurmasını ricâ ediyordu. Gerek Almanya, gerekse Sovyetler Birliği için en iyi çözüm yolu, Üçlü İttifak Antlaşması'nın imzâlanmaması ve Türkiye'nin tarafsız konumunu korumasıydı. Bu durum, 1925 târihli Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması ile sağlanabilirdi. Yapılması gereken, söz konusu antlaşmanın mevcut koşullarda yeniden onaylanmasıydı.[357]

Berlin'in bu talepleri Molotov tarafından yanıtlanacaktır. Molotov, Üçlü İttifak Antlaşması'nın önlenmesinin artık çok zor olduğunu belirtecek, bununla birlikte, Moskova'nın Ankara üzerindeki baskısının devâm edeceğini açıklayacaktır. Moskova da, Türkiye'nin tarafsız kalmasını istiyordu.[358]

Ribbentrop'un Üçlü İttifak Antlaşması'nın imzâlanmasına engel olmak için harcadığı çabalar son ana dek sürecektir.

Ribbentrop, Schulenburg'a verdiği bir başka tâlimatta da, Berlin'e ulaşan son haberlere göre, Üçlü İttifak Antlaşması'nın artık imzâlanmak üzere olduğunu bildiriyor, bu nedenle Schulenburg'dan derhâl Molotov ile görüşmesini ve antlaşmanın engellenmemesi hâlinde Alman Hükümeti'nin bu durumdan üzüntü duyacağını açıklamasını istiyordu. Türkiye'nin siyâsal gerçeklerden ayrılması üzücü olacaktı. Eğer bir Türk-Sovyet antlaşması kaçınılmaz ise, bu antlaşma, hiçbir şekilde Almanya'ya karşı dolaylı ya da dolaysız bir hüküm taşımamalı ve bu tür bir çekince antlaşmada açıkça belirtilmeliydi. Aksi takdirde, Türk-Sovyet antlaşması hiç imzâlanmamalıydı. Çünkü, bu durumda, Alman-Sovyet antlaşması ağır ve önemli bir darbe yemiş olacaktı.[359]

---

357 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Ribbentrop'tan Schulenburg'a", Nr. 175, 2.10.1939, (103/111 659-60).

Ribbentrop, Papen'e gönderdiği 352 numaralı telgrafta (103-111 660), Üçlü İttifak Antlaşması'nın engellenmesi için Papen'in de elinden geleni yapmasını ricâ ediyordu. Ribbentrop, Moskova'nın Ankara üzerindeki baskısının da Papen'e yardımcı olacağını ilâve ediyordu. Berlin, Üçlü İttifak Antlaşması'nı hiç de hoş karşılamayacaktı.

358 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Schulenburg'dan ADB'ye", Nr. 183, 3.10.1939, (96/108 036).

359 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Ribbentrop'tan Schulenburg'a", Nr. 211, 7.10.1939, (103/111 680-81).

Molotov, Schulenburg'a verdiği yanıtta, Saraçoğlu ile 1 Ekim'den beri görüşme yapılmadığını, bununla birlikte Türkiye ile bir antlaşmadan kaçınmanın da güç olduğunu belirtiyordu. Ancak ne olursa olsun, Molotov, Almanya'nın çıkarlarının ve Alman-Sovyet antlaşmasının güvence altında kalacağını da vurguluyordu. Molotov, diğer yandan da, Moskova'nın Ankara'nın *tarafsız kalmasını* istediğini ve Boğazlar'ın da kapalı kalmasını arzu ettiğini yineliyordu.[360]

Gerçekten de Türk-Sovyet görüşmelerinin son günlerinde dahi, Moskova ile Berlin arasındaki haberleşme sürecek ve Berlin görüşmelerden her an haberdâr edilecektir.[361]

Schulenburg, Berlin'e gönderdiği 14 Ekim târihli ve 534 numaralı telgrafta (103/111 714), Molotov'un, 12 Ekim târihli görüşmede, kendisine, Türk-Sovyet görüşmelerinde henüz bir ilerleme sağlanamadığını söylediğini yazıyordu. Molotov, görüşmeler sırasında, Türk tarafına, Türkiye ile bir antlaşma imzâlamak için, antlaşmaya Almanya'ya karşı bir çekince koymak istediklerini söylemişti. Molotov'un ifâdesine göre, Ankara, Moskova'nın bu talebine karşı bir tutum almamış, fakat bu öneriden hoşnut da kalmamıştı.

Schulenburg, raporunda, Saraçoğlu'nun Moskova'dan ayrıldığı sırada, görüşmelerden henüz bir sonuç ahnamadığını açıklıyordu. Schulenburg, Ankara'nın bu aşamadan sonra alacağı siyâsal tutumun tamâmen belirsiz olduğunu da vurguluyordu. Schulenburg'a göre, Saraçoğlu'nun Moskova'dan ayrılmadan önce aldığı tutuma bakılarak bu konuda bir şey söylemek ya da bu tutumdan bir şey anlamak mümkün değildi. Türkiye, bundan sonra, muhtemelen sorunu yeniden görüşecek ve nihâyet bir karâra varacaktı.[362]

---

360 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis *18. Maerz 1940*), "Schulenburg'dan ADB'ye", Nr. 219, 9.10.1939, (103/111 684).

361 Türk-Sovyet görüşmelerinin hâlâ devâm ettiğine, fakat henüz bir sonuca ulaşılamadığına ilişkin haber için bkz. **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Woermann'dan Schulenburg'a", Nr. 250, 13.10.1939, (363/204 402).

362 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Schulenburg'dan ADB'ye", Nr. 268, 17.10.1939, (103/111 726).

Hitler ise, Türk-Sovyet görüşmelerinin sonunda, Türkiye'nin Batılı devletlere yakınlaşma politikasına artık son vereceğini düşünüyordu.

Oysa gelişmeler tam aksi bir sonuç doğuracaktır.

Ancak Hitler'in bu görüşünün tamâmen temelsiz ya da nedensiz olduğu da söylenemez. Nitekim, Papen, bir raporunda, Türkiye'nin izlediği dış politika nedeniyle, Ordu da dâhil olmak üzere, siyâsal çevrelerde eleştiri ve güvensizliğin arttığını yazıyordu. Papen'e göre, Moskova ile ilişkilerin sertleşmesi İnönü'nün durumunu dahi tehlikeye sokmuştu.[363]

Üçlü İttifak Antlaşması ve Almanya

Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu'nda Balkanlar ile ilgili bir hükmün yer almaması için çaba harcayan, fakat bu çabalarında başarılı olamayan Papen, bundan sonraki girişimlerini Türk-İngiliz-Fransız ittifak antlaşmasının içeriğini dar tutmak için yoğunlaştıracaktır.

Papen, 5 Temmuz târihli raporunda, Türk-İngiliz ittifak görüşmeleri ile ilgili yeni gelişmeleri bildiriyordu.

Papen'e göre, İngiltere, Türkiye'nin, Romanya'nın Balkan hâricî sınırları için de garanti vermesini istiyordu. Buna karşılık, İngiltere, Trakya sınırı için Türkiye'ye garanti verecekti. İngiltere, aynı talebi, Yunanistan sınırı için de gündeme getiriyordu. Papen, Menemencioğlu'na karşı da, ilk fırsatta, Berlin'in, Balkan devletlerini kapsayan garantilere karşı, sert tepkisini dile getireceğini bildiriyordu.[364]

Papen, 5 Temmuz târihli raporunda, Menemencioğlu ile görüşmesini haber veriyordu.

Menemencioğlu, İngiliz ittifâkının on gün içinde imzâlanacağını söylemişti. Buna göre, İngiltere'nin Akdeniz'de katılacağı bir savaşta, Türkiye zorunlu olarak savaşa girecekti. Ancak Türkiye

---

363 Önder, **age**, s. 31; Krecker, **age**, s. 54-55.

364 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 590, 30.6.1939, (1625/389 093); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 167.

için Balkan Paktı'ndan doğan yükümlülükler antlaşmanın dışında tutulmuştu.

Bu kez Papen, Türkiye'nin Romanya'nın sınırları konusunda garanti vereceğine ilişkin bir önceki raporunda verdiği haberin temelsiz olduğunu yazıyordu. Ankara, sâdece kendi sınırlarının güvenliğini düşünüyordu. Ayrıca, Berlin'i hoşnutsuz kılacak her türlü davranıştan da ısrarla kaçınmaya çalışıyordu.

Fakat Papen, raporunda, bir başka olasılığa dikkat çekiyordu. Eğer Romanya'ya saldırılır ve İngiltere de Romanya'yı desteklerse, bu takdirde, Türkiye de ittifak antlaşmasını göz önüne almaya başlayacaktı.

Papen'in, Balkanlar'a saldırılmadığı ve Balkan ülkeleri tarafsız kaldığı sürece, İngiltere'nin Yunanistan'daki liman ve üslere askerî birlik yerleştirmesi hâlinde, Türkiye'nin ittifak yükümlülüklerinin gündeme gelip gelmeyeceğine ilişkin sorusuna karşılık, Menemencioğlu, böyle bir gelişmenin nasıl olsa hiçbir zaman olmayacağını söylemekle yetinmişti.

Potemkin'in ziyâreti sırasında bir ittifak antlaşması imzâlanması için başlayan Türk-Sovyet görüşmelerinde ise, resmî düzeyde henüz bir ilerleme sağlanamamıştı. Ancak dörtlü paktın (Türk-Sovyet-İngiliz-Fransız antlaşmasının) aynı zamanda imzâlanması için görüşbirliğine varılmıştı.

Diğer yandan, Ankara, İngiliz paktının imzâlanması için Moskova'da devâm eden Türk-Sovyet görüşmelerinin sonucunu bekliyordu.

Papen, Türk-Fransız ve İngiliz-Sovyet ittifak antlaşmalarının aynı kapsamda olacağını haber veriyordu.[365]

Papen, Temmuz ayı sonunda, çabalarının ve girişimlerinin nihâyet olumlu ve başarılı bir sonuca ulaştığına ilişkin hayli iyimser bir rapor hazırlayacaktır.

Papen, raporunda, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile ayrı ayrı değil, fakat birlikte, üçlü pakt biçiminde bir antlaşma imzâlayacağını haber veriyordu. Papen'e göre, bu durum, Berlin açısından

365 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 616, 5.7.1939, (2767/535 916-17); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 167.

bir avantaj oluşturacaktı. Çünkü Ankara, antlaşma yükümlülüklerinin saptanmasında, iki ayrı güce karşı, daha geniş bir manevra alanına sâhip olacaktı.

Bu karar, Papen'e göre, Menemencioğlu'nun sâyesinde ve Saraçoğlu'na rağmen alınmıştı. Papen'e göre, Saraçoğlu dış politika konularında deneyimsizdi.

Papen, raporunda, emekli General Ali Fuat Cebesoy ile olan görüşmesini de anlatıyordu. Papen, Cebesoy'dan, Ordunun, Türkiye'nin ittifak yükümlülüklerini azaltmak ve ittifâkın gerektiğinde Türkiye'nin kesinlikle tarafsız kalmasını mümkün kılacak şekilde düzenlenmesini sağlamak için, etkide bulunmasını talep etmişti.[366]

Kroll, 19 Ağustos'ta, Menemencioğlu ile görüşür ve Türk-Alman ilişkilerinin hâlen içinde bulunduğu kritik ve buhranlı dönemden kurtulması için Almanya'nın önerilerini yineler.[367]

Kroll, 20 Ağustos târihli raporunda, Türk-İngiliz ittifak görüşmelerinin ayrıntılarına ilişkin yeni haberler iletiyordu. İtalyan Askeri Ataşesi, Kroll'a, Moskova'da hâlen devâm eden askerî görüşmeler sırasında, Sovyetler Birliği'nin, İngiliz kaynaklarından, İngiliz donanmasının, Boğazlar'ın savunması için, İzmir/Çeşme'de deniz üssü elde ettiğini öğrendiğini açıklamıştı. Oysa Kroll'a göre, Moskova da Boğazlar'ın savunması sorununa en az İngiltere kadar, hattâ muhtemelen ondan daha fazla ilgi duyuyor ve dolayısıyla da Boğazlar'da alınacak savunma önlemlerine katılmaya büyük önem ve değer veriyordu. Kroll, raporunda, Moskova'nın Boğazlar ile ilgili bu görüşünün, hâlen Moskova'da devâm eden askerî görüşmelere katılan Türkiye'nin Moskova Askeri Ataşesi Yarbay Türkmen tarafından Ankara'ya da iletilmiş olması gerektiğini belirtiyordu.[368]

---

366 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VI, (Maerz bis August 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 730, 28.7.1939, (2767/535 941); Glasneck, Türkei und Afghanistan, s. 44; Cemil Koçak, **Türk-Alman ilişkileri (1923-1939)**, s. 167-168.

367 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VII, (9. August bis 3. September 1939), "Kroll'dan ADB'ye", Nr. 141, 20.8.1939, (96/107 949); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 168.

368 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VII, (9. August bis 3. September 1939), "Kroll'dan ADB'ye", Nr. 137, 20.8.1939, (1625/389 181); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 168.

Hitler, 22 Ağustos'ta, Alman kurmay subaylarının önünde, "Kemâl'in ölümünden beri Türkiye kararsız ve zayıf [kişiler] tarafından yönetiliyor" diyordu.[369]

Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı'nın 23 Ağustos'ta imzâlanması, Berlin açısından Türkiye'nin Batı itifâkından ayrılması için yeni bir baskı fırsatı yaratacaktır.

Moskova'da, 23/24 Ağustos gecesi, Stalin, Molotov ve Ribbentrop arasında gerçekleşen görüşmede, Türkiye'ye de değiniliyordu.

Stalin'in, Almanya'nın Türkiye'den ne beklediğine ilişkin sorusunu, Ribbentrop, Almanya'nın Türkiye ile dostluk ilişkileri kurmak istediği ve bunu sağlamak için de elinden gelen çabayı gösterdiği şeklinde yanıtlıyordu.

Stalin, Türkiye'nin Almanya'yı çevirme politikasına katılan ilk ülkelerden biri olduğuna dikkat çektikten sonra, Almanya'nın Ankara'ya karşı tutumunu anlayışla karşıladığını ifâde etmişti.

Stalin ile Ribbentrop, Sovyetler Birliği'nin Ankara'nın tereddütlü politikasından dolayı kötü deneyimlere sâhip olduğu konusunda görüşbirliğine varmışlardı. Moskova, Ankara'nın bu politikasından şikâyetçi olmuştu.

Ribbentrop'un, İngiltere'nin Türkiye'de Alman karşıtı propagandayı teşvik etmek için 5 milyon İngiliz Sterlin'i dağıttığı yolundaki iddiası, Stalin tarafından, Türk politikacıların İngilizlerce 5 milyon İngiliz Sterlin'inden de yüksek bir meblağa satın alındıkları iddiası ile yanıtlanmıştı.[370]

Papen, Alman-Sovyet Saldırmazlık Antlaşması'nın imzâlanmasından sâdece bir gün sonra, 24 Ağustos'ta, Saraçaoğlu ile yaptığı görüşmede, yeni durumu ve bu durumun yol açabileceği sonuçları gündeme getiriyordu. Papen, bu görüşmede, Türkiye'nin taraf seçtiğini ve hâlen yanlış tarafta bulunduğunu vurguluyordu.

---

369 Ackermann, agm, **Hitler, Deutschland und die Maechte**, s. 495-496; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 168.

370 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VII, (9. August bis 3. September 1939), "Stalin, Molotov ve Ribbentrop Arasında 23/24 Ağustos [1939] Gecesi Moskova'da Yapılan Görüşme Hakkında Rapor", Nr. 213, 24.8.1939, (F 11/0019-30); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 168.

Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı'nın imzâlanması, Mihver devletlerinin İngiltere tarafından çevrilmesini artık olanaksız kılmış ve Avrupa'daki güç dengesini Mihver güçleri lehine değiştirmişti. Bu dönüşüm, Ankara'yı düşündürmeliydi. Papen'e göre, Ankara, eski tarafsızlık politikasına geri dönmek isteyip istemediğini yeniden düşünmeliydi.[371]

Papen, 26 Ağustos'ta, İnönü ile de aynı konuda görüşecektir.

Yeni gelişmelerin Türkiye'nin dış politikasında bir rota değişimini yakın hâle getirdiği görüşünde olan Papen, raporunda, İnönü'nün Alman-Sovyet antlaşmasından çok etkilenmiş olduğunu ve kendisine, Türkiye'nin sâdece kendi çıkarları ile ilgilendiğini açıkladığını haber veriyordu.

İnönü, Papen'e, Türkiye'nin Balkanlar ile Akdeniz'e saldırılmadığı sürece tarafsız kalabileceği ümidinde olduğunu ifâde etmişti. Ancak İnönü, olası bir çatışmanın Akdeniz'den uzak kalmasını mümkün görmüyordu. İnönü'ye göre, müttefiklerle Mihver devletleri arasında artık gözle görülür bir gelecekte çıkacağı anlaşılan savaş, Türkiye'nin tarafsız kalmasına olanak tanımayacaktı. Zâten Türkiye, yükümlülüklerini yerine getirmekten de kaçınmayacaktı.

Papen'in, Türkiye'nin kesinlikle tarafsız kalması yolundaki ısrarlı çabalarına karşılık, İnönü, Ankara'nın Akdeniz'de daha sonra geri dönülemeyecek bir ittifâka girmeyi düşünmediğini açıklamıştı. Ayrıca, İnönü, Türkiye'nin Balkan sorunu ile ilgili olarak, sâdece Balkan Paktı'ndan doğan yükümlülüklerini kabul ettiğini bildirmişti. Macaristan'ın Ankara Büyükelçisi de, Papen'e, Saraçoğlu'nun, İngiliz ve Fransız Büyükelçileri'ne, Türkiye'nin daha önce verdiği söze sâdık kalacağı yolunda güvence verdiğini söylemişti. İnönü, sorunların kesin çözümünde, ülkesinin Almanya'nın taleplerini desteklediğini, İngiltere'nin de sorunları görüşmeler yoluyla ve barışçı yöntemlerle çözmeyi amaçladığını bildiğini ifâde etmişti.[372]

---

371 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VII, (9. August bis 3. September 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 247, 24.8.1939, (96/107 951-52); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 169. Ayrıca bkz. **JK 1**, (24.8.1939), s. 82.

372 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VII, (9. August bis 3. September 1939), "Papen'den ADB'ye",

Hatırlanmalıdır ki, Papen, 16 Ağustos'ta Berlin'e gitmiş ve bu arada 20 Ağustos'ta bizzat Hitler ile de görüşmüştü.[373]

Papen, 28 Ağustos tarihli raporunda da bir durum değerlendirmesi yapıyordu.

Raporunda, Saraçoğlu ve İnönü ile yaptığı son görüşmelere değinen Papen, İnönü'nün Berlin'in açıklamalarından etkilendiğini yazıyordu. Gerçi İnönü, İngiltere ve Fransa'nın Polonya'da Almanya ile çatışması hâlinde, İtalya'nın tarafsız kalacağı görüşünde değildi. İnönü'ye göre, İtalya, Almanya'nın müttefiği olarak değil, yalnızca kendi çıkarları için savaşa katılacaktı. Sonuç olarak, Türkiye'nin Akdeniz'deki güvenliği tehlikeye girecek ve bu bölgedeki tüm çıkarları zedenlenmiş olacaktı. İnönü, böyle bir durumda, Türkiye'nin üstlendiği yükümlülüklerden kaçınamayacağını özellikle vurgulamıştı.

Papen, İnönü'den, barışçı çözüm yollarının bulunması ve uygulanması için tüm etkisini kullanmasını istemişti. İnönü, bu konuda Londra üzerinde etkide bulunmaya çalışacağını açıklamıştı.

Papen, raporunda, Türk basınının önde gelen kişilerine de bir mesaj gönderdiğini yazıyordu. Türk basını, Papen'e göre, Türk Hükûmeti'nin politik tereddüdünü yansıtıyordu.

Papen'in bu sırada Türkiye'nin yeni Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede ile de görüştüğü ve onu Berlin'in görüşleri doğrultusunda etkilemeye çalıştığı anlaşılıyor.

Hüsrev Gerede, 1 Ağustos'ta Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'ne atanmıştı.

Gerede, 4 Eylül'de Berlin'e gelecek ve 27 Eylül'de de Hitler'e güven mektubunu sunacaktır.

Papen, Gerede'den, Türk-Alman ilişkilerinin düzenlenmesinde Türk Hükûmeti nezdindeki etkinliğini kullanmasını istemişti.

Ancak savaşın artık çok yaklaştığı raporda da görülüyordu. Türkiye'de bir savaş olasılığına karşı her türlü önlem alınmaya başlanmıştı. Papen, gerektiğinde, Alman kolonisine dâhil kadın

---

Nr. 342, 27.8.1939, (1625/389 210-11); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 169. Ayrıca bkz. **JK 1**, (26.8.1939), s. 82.

373 Papen, **age**, s. 511; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 169.

ve çocukların ve bir kısım Alman vatandaşlarının en kısa zamanda Bulgaristan üzerinden Almanya'ya gemiyle yola çıkmaları için yeterli zaman kalacağı umudundaydı.[374]

Saraçoğlu da, Macaristan'ın Ankara Büyükelçisi'ne, İnönü'nün görüşleri doğrultusunda açıklamalarda bulunmuştu. Saraçoğlu, İtalya savaş katıldığı takdirde, Türkiye'nin kendi çıkarları doğrultusunda davranacağını ifâde etmişti. Papen, raporunda, bu açıklamayı, Ankara'nın savaş dışı kalma yolundaki niyeti olarak yorumluyordu. Saraçoğlu, İtalya'nın tarafsız kalacağına hiç ihtimâl vermiyordu. Diğer yandan, yine Saraçoğlu'na göre, Almanya'nın İtalya'nın yardımına ihtiyâcı vardı. Çünkü, İngiltere, Polonya'ya yardım edebilmek için, batı sınırında Almanya'ya bütün gücüyle saldırmaya kararlıydı. Zâten Batılı devletler, tarafsız kalması için, İtalya'dan kabul edemeyeceği taleplerde bulunuyorlardı. Moskova'nın tutumu ise hâlen tamâmen belirsizdi. Saraçoğlu, Almanya ile Sovyetler Birliği'nin Polonya'nın ve Boğazlar'ın taksimi konusunda anlaştıklarını tahmin ediyordu.

Ordu Müfettişi Orgeneral Fahrettin Altay, Papen'e, Ordu çevrelerinde Almanya'nın Moskova'yı Türkiye'ye karşı tamâmen serbest bıraktığına ihtimâl verilmediğini haber vermişti. Türk Ordu çevreleri, Türkiye'nin sâdece saldırıya uğradığı takdirde savaşacağına, bunun dışında hiçbir koşulda savaşmayacağına inanıyorlardı.

Papen, tam bu sırada, Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Âsım Gündüz ile de görüşmüştü. Henüz bir seferberlik hazırlığı da yapılmamıştı.

Papen, Ankara'nın tarafsızlığının sağlanması için tüm faktörlerin kullanılmaya devâm edileceğini haber veriyordu.[375]

Papen, yine bu sıralarda, Türkiye'nin Batı ittifâkına engel olmak için, Harb Akademisi Komutanı Orgeneral Ali Fuat Erden ve

---

374 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VII, (9. August bis 3. September 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 393, 28.8.1939, (1594/384 346-49); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 169-170. Ayrıca bkz. **JK 1**, (27.9.1939), s. 84; **AT**, Sayı: 70, (Eylül 1939); Ulubelen, **age**, s. 301-302.

375 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VII, (9. August bis 3. September 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 448, 30.8.1939, (96/107 961); Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 44; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 170.

Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Âsım Gündüz ile de görüşmelerde bulunacak ve bu sûretle, Türk Ordusu'nun üst yönetimi üzerinde etkili olmaya çalışacaktır.[376]

Woermann, 30 Ağustos'ta, Almanya'nın Moskova Büyükelçisi Schulenburg'a yazdığı raporda, Türk-Sovyet görüşmelerine ilişkin bilgi veriyor ve Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Ali Haydar Aktay'a, 27 Ağustos'ta, Ankara ile Moskova arasında ikili bir pakt imzâlanması için ciddî çaba göstermesi yolunda tâlimat verildiğini açıklıyordu. Terentiev de, kısa bir süre önce, Ankara'da, bir pakt imzâlanması için, Türk Hükümeti ile görüşmelerde bulunmuştu. Berlin, 1925 târihli Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'ndan daha farklı olacağı sanılan bu paktın içeriği konusunda, Schulenburg'dan bilgi istiyordu.[377]

Almanya'nın Polonya'ya saldırdığı 1 Eylül günü, Weizsaecker, Almanya'nın Moskova Büyükelçisi Schulenburg'a yazdığı raporda, Türkiye'nin, İngiltere ile Fransa katılsa dahi, çatışma Doğu Akdeniz'e yayılıncaya ya da Romanya ile Yunanistan'a herhangi bir saldırı oluncaya dek, tarafsız kalacağını tahmin ettiğini açıklıyordu. Bu tahmin, Akdeniz bölgesi için, ancak İtalya'nın savaşa katılmaması hâlinde geçerliydi. Weizsaecker, Romanya ile Yunanistan'a ve Türkiye'ye yönelik bir saldırıya ise ihtimâl vermiyordu.

Weizsaecker, Schulenburg'dan, Türkiye'nin, herhangi bir çatışma hâlinde, kesinlikle tarafsız kalmasını sağlamak üzere, Sovyet Hükümeti'nden, Ankara üzerinde baskı yaparak etkide bulunmasını ricâ etmesini istiyordu. Papen'in de raporlarında belirttiği gibi, Ankara, Moskova'nın tutumuna son derece önem veriyordu.[378]

Schulenburg ise, 2 Eylül târihli raporunda, Berlin'in tâlimâtı üzerine görüştüğü Molotov'un, kendisine, Sovyet Hükûmeti'nin

---

376 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 44.

377 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VII, (9. August bis 3. September 1939), "Woermann'dan Almanya'nın Moskova Büyükelçisi Schulenburg'e", Nr. 465, 30.8.1939, (2722/532 724); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 170-171.

378 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VII, (9. August bis 3. September 1939), "Weizsaecker'den Almanya'nın Moskova Büyükelçisi Schulenburg'a", Nr. 516, 1.9.1939, (370/207 871); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 171.

Türk Hükümeti ile gerçekten bir pakt imzâsı için görüşmelerde bulunduğunu ve görüş alış verişinin hâlen devâm ettiğini bildirdiğini haber veriyordu. Molotov, Stalin ile görüştükten sonra, Schulenburg'a, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında sâdece bir saldırmazlık paktı olduğunu ve iki ülke arasındaki ilişkilerin de yakın olduğunu söylemişti. Molotov, Moskova'nın, Berlin'in talepleri doğrultusunda, Türkiye'nin tarafsız kalması için çaba harcayacağını ve bu yönde etkide bulunacağını da açıklamıştı. Ayrıca, Moskova, Berlin'in Türkiye'nin tereddütlü politikasına ilişkin görüşlerini de paylaşıyordu.[379]

Bu arada, savaşın başlamasıyla birlikte, Avrupa'da öğrenim gören Türk öğrenciler de ülkelerine dönmeye başlayacaklardır. Türkiye'ye dönen öğrencilerin çoğu Almanya'dan geliyordu.[380]

Papen, 2 Eylül'de, Saraçoğlu ile bir kez daha görüşür ve bir gün önce Avrupa'da başlayan savaş hakkında Berlin'in resmî görüşlerini Ankara'ya iletir.

Saraçoğlu ise, Papen ile yaptığı görüşmede, Türkiye'nin tarafsız kalmasını arzu ettiğini, fakat İtalya'nın savaşa katılmasından da endişe duyduğunu açıklıyordu. Bununla birlikte, Roma'nın İtalya'nın bir askerî eylemde bulunmayacağına ilişkin 1 Eylül târihli açıklaması, Ankara'da olumlu karşılanmıştı. Ancak, Papen,

---

379 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VII, (9. August bis 3. September 1939), "Almanya'nın Moskova Büyükelçisi Schulenburg'dan ADB'ye", Nr. 551, 2.9.1939, (103/111 568); Krecker, **age**, s. 56; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 171.

380 Avrupa'da öğrenim gören 400 Türk öğrenci ülkelerine dönmüştü. **Ulus**, (5.9.1939). 600 öğrencinin daha dönmesi bekleniyordu. **Ulus**, (5.9.1939). Bu arada, devlet hesâbına Avrupa'da öğrenim gören tüm Türk öğrencilerin Türkiye'ye döndüğü görülüyordu. Bu öğrencilerin sayısı 240 idi. Söz konusu öğrencilerin 94'ü Almanya'dan gelmişti. **Ulus**, (14.9.1939). Savaşın ilk haftasında Almanya'dan Türkiye'ye dönen Türk öğrencilerin sayısı 400 civârındaydı. **Cumhuriyet**, (1-6.9.1939).

Yabancı ülkelerde öğrenim gören Türk öğrencilerin % 80'i Almanya'da bulunuyordu. 1937-1938 öğretim yılında, yabancı ülkelerde devlet hesâbına öğrenim gören Türk öğrencilerin sayısı, 230'u erkek ve 43'ü de kız olmak üzere, 273 idi. Bu öğrencilerin yüzden fazlası Almanya'da bulunuyordu. Glasneck, **Methoden der Deutsch-Faschistischen Propagandatatigkeit in der Türkei Vor und Waehrend des Zweiten Weltkrieges**, s. 29; Jaeschke, **Türkei**, s. 35-36.

Almanya'da öğrenim gören Türk öğrencilere ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 181-182.

yine de, Türk-İtalyan ilişkilerinin düzeltilmesi gerektiğini belirtiyordu.

Saraçoğlu, Papen'den, Hitler'in talepleri ve önerileri doğrultusunda, bir mütâreke olasılığı olup olmadığını da sormuştu.

Papen, bu soruya yanıt vermenin güç olduğunu, ancak Hitler'in Polonya sorununun çözümünde genel bir savaştan kaçınmak istediğini açıklamıştı.

Papen, 2 Eylül'de, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi K-Hugessen'in İnönü'ye İngiltere Kralı'nın bir mesajını ilettiğini ve mesajda iki ülke arasındaki sıkı dostluk ilişkilerinden söz edildiğini haber veriyordu. Ancak, Papen'e göre, bu mesaj, Türk-İngiliz ittifâkı için henüz bir kanıt oluşturmuyordu. Papen, raporunda, K-Hugessen'in, İnönü'ye, Ankara'da biraz da kuşku ile bakılan İngiliz-İtalyan görüşmelerine ilişkin açıklamalarda bulunduğunu ve bu konuda bilgi verdiğini savunuyordu.[381]

Papen'in amacı, ilkbahar ve yaz aylarında arka arkaya imzâlanan ortak deklarasyonların bir ittifak antlaşmasına dönüşmesini önlemekti. Bunun için de, Papen, Türkiye'nin İtalya karşısında duyduğu endişeyi azaltmak gerektiğine inanıyordu. İtalya, Almanya'nın baskısı ile, Türkiye'ye karşı olan tutumunu yumuşatabilirdi. Aslında bu politika, hatırlanacağı gibi, Papen'in daha önce Berlin'e benimsetemediği bir politikaydı.

Diğer yandan, Papen'in bu yöndeki çabaları, Alman-İtalyan dostluğunu ve işbirliğini bozabilirdi. En azından Berlin bu görüşteydi ve bu nedenle de Ribbentrop, Papen'i, İtalya'ya karşı olan diplomatik tutumundan dolayı kınayacaktır. Ribbentrop, Papen'i, Türk-İtalyan ilişkileri konusunda Türk yöneticileri ile tartışmaya girmemesi gerektiği yolunda uyarıyor ve Alman-İtalyan dostluğunun tartışma konusu yapılmaması gerektiğini hatırlatıyordu.[382]

Papen, Ribbentrop'un bu tür uyarı ve hatırlatmalarına karşın, Türk-İtalyan ilişkilerini düzeltmek amacı ile, İtalya'nın Ege Deni-

---

381 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band VII, (9. August bis 3. September 1939), "Papen'den ADB'ye", Nr. 553, 2.9.1939, (96/107 967-68); Krecker, age, s. 56; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 171-172.

382 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 16, 6.9.1939, (96/107 974).

zi'nde Anadolu kıyılarının üç mil yakınında bulunan ve boş olan üç adayı Türkiye'ye vermesini isteyecek ve bu görüşünü Saraçoğlu'na da açıklayacaktır. Papen, Ankara'nın, bu süretle, İtalya'dan çekinerek, Batı ittifâkına katılmasının anlamsız bir yön değişikliği olacağını anlayacağını düşünüyordu. Papen, İtalya'nın Ankara Büyükelçisi'nin, Türkiye'nin İtalya'dan duyduğu endişeyi ortadan kaldırmak konusunda kendisine hiç yardımcı olmadığından da yakınıyordu. İtalyan Büyükelçisi ise, Papen'in bu çabalarını kuşku ile karşılıyordu.[383]

Almanya, Üçlü İttifak Antlaşması'na engel olmak için, bir yandan, Türkiye üzerinde ekonomik ve siyâsal baskılar uygularken, diğer yandan da, eline geçen son fırsatı kaçırmamak için, bâzı konularda ılımlı davranıyordu.

Papen, Eylül ayı ortalarında, Ribbentrop'a yazdığı bir raporda, Türk dış politikasını şöyle çözümlüyordu:

Türkiye, İngiltere'nin önderliğinde ve müttefiklerin yanında Almanya'nın çevrilme hareketine katılmıştı. Çünkü bu ittifâka Sovyetler Birliği'nin de katılacağını ümit ediyordu. Oysa, Alman-Sovyet antlaşması, Ankara'nın tüm bu hayallerini yıkmıştı. İtalya her ne kadar henüz savaşa katılmadıysa da, Türkiye, İtalya'nın savaşa katılıp katılmayacağından emin değildi ve ayrıca, eğer katılırsa, ne zaman katılacağını da bilmiyordu. Diğer yandan, Ankara, Alman-Sovyet antlaşmasına ilişkin yeterli bilgiye sâhip değildi ve bu nedenle de endişe ve kuşku içindeydi. Türkiye'nin, savaşın başından beri, Üçlü İttifak Antlaşması'nda yer alan "Sovyet Çekincesi" gerekçesine dayanarak, savaş dışı tutumunu sürdürmesi, aslında bu nedenden kaynaklanıyordu. Türk-İtalyan ilişkileri ise hâlen son derece olumsuzdu. Almanya'nın hedefi, güçlü, bağımsız ve tarafsız bir Türkiye idi. Oysa İtalya, Almanya'nın bu politikasını desteklemiyordu. Arnavutluğun işgâli, Türk-İtalyan ilişkilerini daha da olumsuz bir konuma sürüklemişti. Ancak, Almanya, İtalya ve Sovyetler Birliği, birlikte, Türkiye'nin egemenliği ve toprak bütünlüğü konusunda güvence verirlerse, bu şartlar altın-

383 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Papen'den ADB'ye", Nr. 28, 8.9.1939, (96/107 977).

da ve ancak bu takdirde, Türkiye'nin güvenliğini Batı ittifâkında aramasına artık gerek kalmayacaktı. Bu durumda, Türkiye, yeniden tarafsız dış politikasına dönecek ve Batı ülkeleri ile olan bağlarını koparacaktı. Papen'e göre, en Batı yanlısı Türk Hükûmeti bile böyle bir öneriyi red edemezdi.

Papen, raporunda, Türk basınındaki Alman aleyhtârı havaya da dikkat çekiyordu. Türk basınında yayınlanan Türk-Alman Saldırmazlık Antlaşması'nın imzâlandığı yolundaki bâzı haberler, Türk Hükûmeti'nce derhâl tekzib edilmişti. Papen, Berlin'den, bir kez daha, İtalya'nın kendi görüşlerini ne ölçüde desteklediğini soruyordu. Papen, Almanya'nın Türkiye'de yalnızca ekonomik çıkarları olduğuna dikkat çekiyor ve İtalya'nın Akdeniz'deki çıkarlarının korunması gerektiğini de vurguluyordu.[384]

Papen'in bu çabaları Alman Dışişleri Bakanlığı'nca da hoş karşılanmıyordu. Weizsaecker, İtalya'nın Berlin Büyükelçisi ile görüştüğünü ve İtalya'nın Türk dış politikasını "sâkin" olarak değerlendirdiğini belirtiyordu.[385]

Papen, 20 Eylül'de kaleme aldığı bir raporunda da, Saraçoğlu'nun, CHP Meclis Grubu'nda yaptığı bir konuşmada, savunmaya yönelik olarak nitelendirdiği Üçlü İttifak Antlaşması'nın imzâlanmaya hazır olduğunu ve görüşmelerin sürdüğünü açıkladığını bildiriyordu. Ali Fuat Cebesoy, Papen'in güvendiği bir kişiye, antlaşma hükümlerinin, 12 Mayıs târihli deklarasyona kıyasla, daraltıldığını söylemişti. Cebesoy'un açıklamasına göre, Türkiye, Akdeniz'de İngiltere, Fransa ve İtalya'nın katılacağı olası bir savaşta, tarafsız kalacaktı. Türkiye, ancak kendisine bir saldırı olduğu takdirde savaşa katılacaktı.

Diğer yandan, Weizsaecker, Berlin'e ulaşan haberlere dayanarak, Üçlü İttifak Antlaşması'nın yakın zamanda imzâlanacağının anlaşıldığını ve ittifâkın yalnızca Türkiye'ye bir saldırı olduğu takdirde yürürlüğe gireceğini açıklıyordu. Aslında bu hükûm

---

384 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Papen'den Ribbentrop'a", Nr. 69, 14.9.1939, (F 11/302-04).

385 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Weizsaecker'in Raporu", Nr. 72, 15.9.1939, (96/107 989 St. S. Nr. 717).

Berlin'in isteğine uygundu. Berlin'e göre, Türkiye, bu hükmü kabul etmekle, bu konuda verebileceği son tâvizi de vermiş oluyordu. Ancak Berlin'in bir talebi daha vardı. Berlin'e göre, Türkiye, Sovyetler Birliği'ne, Boğazlar'ın ve topraklarının müttefikler tarafından kullanılmayacağına ilişkin söz vermeliydi. Bu güvence, hem Sovyetler Birliği'nin, hem de Almanya'nın çıkarına olacaktı.[386]

Hitler, 1 Ağustos'ta Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'ne atanan ve savaşın başlamasından hemen sonra, 4 Eylül'de Berlin'e gelerek, 27 Eylül'de kendisi ile görüşen Hüsrev Gerede'ye, sanki Türk-İngiliz ve Türk-Fransız Ortak Deklarasyonları ve yakın bir gelecekte de bu üç ülke arasında bir ittifak antlaşması imzâlanması olasılığı hiç yokmuş gibi, Türk-Alman ilişkilerinden dostça söz ediyordu. Hitler, bu görüşmede, Almanya ile Türkiye'nin dünyâ görüşleri arasındaki paralelliğe dikkat çekiyor ve Almanya ile Türkiye arasındaki "ekonomik ve siyâsal iyi ilişkileri ve iyi alış verişi" vurguluyordu.

Üçlü İttifak Antlaşması'nın imzâlanmasına sâdece bir hafta kala, Papen, Saydam ve Saraçoğlu ile bir kez daha görüşür.

Papen, bu görüşmelerde de, uzun uzun, Türkiye'nin tarafsız kalmasının ve tarafsız bir dış politika izlemesinin yararlarına ilişkin Berlin'in resmî görüş ve önerilerini yineler.

Ancak Papen'in görüş ve önerileri, bu kez de yine uzun ve resmî Türk görüşleri ile geri çevrilir.

Bunun üzerine, Papen, Berlin'in, Türkiye'nin imzâlamaya hazırlandığı Üçlü İttifak Antlaşması'nı, Almanya'nın tüm barış çabalarına karşı, açık bir sabotaj olarak değerlendireceğini açıklar. Oysa Almanya, Papen'in ifâdesi ile, Türkiye'den tam tersi bir tutum bekliyordu. Berlin'e göre, Ankara'nın izlediği dış politika Türkiye'nin de çıkarlarına aykırıydı.

Saydam ise, Papen'in Alman-Sovyet işbirliği hakkındaki açıkla-

---

386 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Weizsaecker'in Raporu"; Nr. 126, 23.9.1939, (103/111 603 St. S. Nr. 753).

Papen'in Hâriciye Vekâleti'nin Besarabya sorunu ile ilgili tutumu konusundaki raporu için bkz. **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Papen'den ADB'ye", Nr. 105, 20.9.1939, (96/107 997-98).

malarını dikkatle dinleyecek ve Türkiye'nin sâdece barış istediğini belirtecektir. Ancak Saydam, Berlin'in arzu ettiği yönde bir dış politika değişikliğini, Saraçoğlu'nun Moskova'dan dönüşünden sonra hükûmette yapacakları bir durum değerlendirmesi sonunda saptayacaklarını da vurgulamıştı. Saydam, ayrıca, Hitler'in de şikâyetçi olduğu gibi, Türk basınında görülen Alman aleyhtârı havanın giderilebilmesi için Başvekâlet'te bir komisyon kurulduğunu da açıklamıştı.[387]

Berlin'de de Papen'in çabalarına paralel benzer yönde bâzı girişimlerde bulunuluyordu.

Ribbentrop, 5 Ekim'de, Türkiye'nin yeni Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede'yi ilk kez resmen kabul eder.

Görüşme önce kişisel plânda geçer. Gerede, daha önce de Almanya'da bulunduğunu, Almanya'da evlendiğini ve Almancayı iyi bildiğini anlatır. Gerede, görevini, Türk-Alman ilişkilerini daha da yakınlaştırma ve daha sağlam biçimde temellendirme olarak gördüğünü belirtir.

Ribbentrop ise, Türkiye'nin Üçlü İttifak Antlaşması'nı imzâlamak üzere olduğunu ve Türk-Alman ilişkilerinin son zamanlarda bundan olumsuz yönde etkilendiğini bildirir. Ribbentrop, Türkiye'nin Batı ittifâkına katılmak istediğini duyduğunda çok şaşırdığını, çünkü Türkiye'nin daha önceki Berlin Büyükelçisi'nin kendisine bu konuda herhangi bir bilgi vermemiş olduğunu üzüntü ile anladığını, antlaşma ile ilgili haberleri ancak basından öğrendiğini bildiriyor ve Üçlü İttifak Antlaşması'nın temelde İtalya'ya yönelik olduğunu, bununla birlikte, Almanya'ya da karşı olan bu antlaşmaya Türkiye'nin niçin katılma gereği duyduğunu anlayamadığını belirtiyordu.

Ribbentrop, daha açık konuşmak istediğini belirterek, antlaşmanın aslında İtalya'ya yönelik olduğunu bildiğini, ancak İtalya'da Mussolini ile birçok kez Türk-İtalyan ilişkileri üzerine konuştuğunu açıklıyor ve İtalya'nın hiçbir zaman Türkiye'ye ilgi duymadığını ve Türkiye'ye yönelik bir saldırı amacı taşımadığını

---

387 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Papen'den ADB'ye", Nr. 189, 4.10.1939, (96/108 037-38).

ve Almanya'nın da, tıpkı İtalya gibi, Türkiye'den bir talebi olmadığını vurguluyordu.

Ribbentrop, Batılı ülkelerin iddialarının hayal olduğunu belirtiyor ve Polonya'daki Alman askerî başarısını vurgulayarak, Alman Ordusu'nun kazandığı askerî zaferleri de betimledikten sonra, Almanya ile Sovyetler Birliği arasındaki yakın askerî ve siyâsî işbirliğinin altını çiziyordu. Gerek Almanya, gerekse Sovyetler Birliği, sistemleri farklı olmakla birlikte, birbirlerinin sistemlerine saygı gösteriyorlar ve birbirleriyle dostâne bir ilişki içinde bulunuyorlardı.

Ribbentrop'a göre, Türkiye ile Almanya arasında da yakın ve dostâne ilişkiler kurmak mümkündü. Bunun Birinci Dünyâ Savaşı'ndaki Türk-Alman silâh arkadaşlığı gibi târihsel temelleri de vardı.

Gerede, Ribbentrop'un bu açıklamalarına karşılık, Türk basınındaki Alman aleyhtârı havanın değişmesi için Türk Hükümeti'ne başvurduğunu belirtecek ve Türk ve Alman halkının dostluğundan söz edecektir.

Gerede, son gelişmelerden haberi olmadığını, fakat Türkiye'nin Almanya'ya karşı bir girişimde bulunmayacağını bildiğini, bu konuda derhâl güvence vermeye hazır olduğunu ve bunu sağlamak için de tüm gücünü kullanacağını belirtiyordu.

Gerede'ye göre, Türkiye de Almanya ile dost olmak ve dostça ilişkiler temelinde birlikte çalışmak istiyordu.[388]

10 Ekim 1939 târihinde imzâlanan üçlü ittifak Antlaşması, Mihver devletleri tarafından sert tepki ile karşılanacaktır.

Gerçi İtalya, Üçlü ittifak Antlaşması'nı, uzun zamandır süren fiilî durumun hukûkî bir ifâdesi olarak değerlendirdiği için, bir protesto hareketinde bulunmamıştı. Ancak Alman basını, yorumlarında, Fransa tarafından Türkiye'ye bırakılan Hatay topraklarına işâret ediyor ve Türkiye'nin güney sınırında yayılma amacı taşıdığını ileri sürerek, ilk bakışta Süriye'yi, ama daha genel plânda ise tüm Arap Orta Doğu'sunu uyarıyordu.[389]

---

388 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Protokol Şefleri'nin Raporu", (aynı ciltte).

389 Glasneck, **Methoden der Deutsch-Faschistischen Propagandataetigkeit in der Türkei Vor und Waehrend des Zweiten Weltkrieges**, s. 8-9.

Diğer yandan, Berlin, İtalya'nın Üçlü İttifak Antlaşması karşısındaki bu pasif tutumundan da rahatsız olmuşa benziyordu.

Weizsaecker, İtalya'nın Berlin Büyükelçisi ile yaptığı bir görüşmede, Üçlü İttifak Antlaşması'nın öncelikle İtalya'ya yönelik olduğunu özellikle vurguluyordu. Weizsaecker, ayrıca, Üçlü İttifak Antlaşması'nın İngiliz savaş gemilerinin Boğazlar'dan Karadeniz'e geçişine izin vereceği konusunda kuşkuları olduğunu da açıklıyordu.[390]

Hitler, 29 Ekim'de, Türk Hükûmeti'ne, Cumhuriyet Bayramı münâsebeti ile, herhangi bir kutlama mesajı göndermez.

Buna karşılık, Kasım ayında da, Hâriciye Vekâleti, Münih'te Hitler'e yapılan bir suikast girişiminde üzüntülerini Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede aracılığı ile ve sâdece sözlü olarak bildirir.[391]

Ribbentrop, Papen'e yazdığı bir raporda, Gerede'nin, İnönü'nün Hitler'e geçmiş olsun dileğini iletmek amacı ile, kendisini ziyâret ettiğini yazıyordu.

Ribbentrop, bu görüşmede de, bir kez daha, Gerede'ye, Türkiye'nin Almanya'ya karşı bir cepheye katıldığını açıklamıştı. Ribbentrop, Gerede'nin Üçlü İttifak Antlaşması'nın Almanya'ya karşı olmadığını ileri sürmesi üzerine de, Gerede'nin düşüncelerini anlamanın mümkün olmadığını belirtmişti. Aksine, Ribbentrop'a göre, Türk dış politikası, Almanya'ya karşı yönelmiş izlenimini uyandırıyordu. Ribbentrop, bu iddiasına örnek olarak da, Ankara'nın, Saraçoğlu'nun Moskova'da Sovyetler Birliği'ne önerdiği pakta, İngiltere ve Fransa ile çatışmamak üzere çekince koymak istemesini gösteriyordu. Oysa, Türkiye, Sovyetler Birliği'nin aynı şekilde Almanya'ya karşı bir çekince koymak istemesine itirâz etmişti. Eğer bu iddia doğru ise, Türkiye, Sovyetler Birliği ile yalnızca Almanya'ya karşı bir ittifak antlaşması imzâlamak istemişti.

Ribbentrop'a göre, Türkiye, Alman aleyhtârı bir yolda ilerliyordu. Türkiye, Almanya'ya karşı aktif bir dış politika izliyordu ve

---

390 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Weizsaecker'in Raporu", Nr. 287, 21.10.1939, (96/108 074 St. S. Nr. 836).

391 **Krecker, age.** s. 67; **Barutçu, age.** s. 26.

Türk dış politikası, İngiliz dış politikasının bir kopyasıydı. Ayrıca, Papen'in gösterdiği tüm çabalara karşın, Türk dış politikasında bir anlayış farkı görmek de mümkün olamamıştı.

Ribbentrop'un bu sert suçlamalarını, Gerede, Berlin'e ulaşan haberlerin doğru olmadığına inandığını belirterek yanıtlayacaktır.

Bunun üzerine, Ribbentrop, görüşmenin sonuna doğru, sözlerini biraz yumuşatacak ve Gerede'nin yeni görevine Türk-Alman ilişkilerinin olumlu yönde gelişmesini sağlamak için iyi niyetle ve iyi dileklerle başladığını bildiğini, ancak Türk-Alman ilişkilerinde hâlen devâm eden olumsuz koşulların Gerede'nin görevine engel oluşturduğunu belirtecektir.[392]

Papen, Üçlü İttifak Antlaşması'nın imzâlanmasından hemen sonra, yeni tâlimatlar almak üzere, Berlin'e gider. Weizsaecker, Papen'e yeni tâlimatlar verilmesini istiyordu.[393]

1939 yılının sonlarına doğru Türk-Alman ilişkilerindeki soğuma doruk noktasına ulaşır. Almanya'nın Türkiye'deki siyâsal etkisi azalır, Türkiye'deki faaliyetleri tedricen azaltılır ve yıl sonunda da en düşük düzeye iner.

İngiltere ve Fransa ile Almanya arasında, Türkiye üzerinde, siyâsal, ekonomik ve askerî alanlarda olduğu gibi, gerek kültürel, gerekse ideolojik propaganda alanında da rekâbet ve egemenlik mücâdelesi devâm ediyordu. Propaganda ve ideolojik mücâdelenin temel hedefi, nüfûsun geniş kesimlerine seslenmekten çok, basın, aydınlar, mebuslar, subaylar, yüksek bürokratlar, parti yöneticileri, sanâyi ve ticâret çevreleri ile işadamları ve yönetici mevkiideki sorumlu kişiler gibi, kamuoyunun etkin kesimlerini etkilemek ve kendi yanına çekebilmekti.

Türkiye'de müttefik propagandasına hizmet eden Do You Speak English?, Parade, Images ve Realite gibi yayın organlarının ya-

---

392 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 347, 11.11.1939, (1625/389 275-77); **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Papen'den ADB'ye", Nr. 366, 17.11.1939, (96/108 112-13).

393 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Weizsaecker'in Raporu", Nr. 288, 21.10.1939, (2185/472 247 St. S. Nr. 837). Ayrıca bkz. Ataöv, **age**, s. 64-65.

nı sıra, Batılı ülkelerin haber ajansları, Türk basınının ve özellikle de Anadolu Ajansı'nın haber ihtiyâcını % 50 ilâ 70 oranında karşılıyorlardı. Bunun yanı sıra, Deutsche Nachrichten Büro (DNB)'den % 20-25 ve Reuter'den de % 50 oranında haber alınıyordu. ABD'nin savaşa katılmasından sonra United Press de önem kazanacaktır.

Diğer yandan, Fransızca yayınlanan Beyoğlu ve İstanbul, Türkçe yayınlanan Yeni Dünyâ ve Goebbels'in Propaganda Bakanlığı tarafından yayınlanan ve Almanca, İngilizce, Fransızca ve Türkçe yayın yapan resmî yayın organı Signal gibi dergiler ve Almanca yayınlanan günlük gazete Türkische Post, Alman propaganda organlarıydılar.

Türkische Post, genellikle Berlin'in resmî tutumunu yansıtıyor ve Deutsche Bank tarafından finanse ediliyordu. İstanbul'daki Alman kitabevleri, Deutsche Allgemeine Zeitung ve Volkische Beobachter gibi gazeteleri serbestçe satıyorlardı. Türkiye'de altı Alman haber ajansı faaliyet gösteriyordu. Bunlar arasında en önemlileri, Deutsche Nachricten Büro (DNB) ile Transcontinent Press (Alman Haber Ajansları Birliği) idi. Transcontinent Press (Alman Haber Ajansları Birliği)'nin Müdürü Fritz Fiala idi. Alman haber ajansları, günde dört haber bülteni yayınlıyorlar ve bunları İstanbul ve Ankara basınına dağıtıyorlardı.

İstanbul'da basılan ve Almanca yayın yapan tek günlük gazete Türkische Post ise, Birinci Dünyâ Savaşı'ndan sonra, Almanya'nın ilk Ankara Büyükelçisi olan Nudolf Nadolny tarafından kurulmuştu. Türkische Post'un yöneticisi daha ileriki bir târihte emekli General Ali İhsan Sâbis olacaktır.[394]

Ancak nüfûsun önemli bir kesiminin okuma-yazma bilmediği Türkiye'de basın ve yayın yolu ile propagandanın etkisinin hayli sınırlı kalacağı açıktı. Bu tür propagandadan etkilenebilecek ke-

---

394 Glasneck, **Methoden der Oeutsch-Faschistischen Propagandataetigkeit in der Türkei Vor und Waehrend des Zweiten Weltkrieges**, s. 10-12 ve 16; Edward Weisband, **İkinci Dünyâ Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası**, s. 76.

İstanbul'da 1926 yılından beri Almanca olarak yayınlanan günlük gazete Türkische Post hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 44-45.

simler hayli dardı. Gerek müttefik, gerekse Mihver devletlerinin propagandalarının seslenebileceği alan hayli sınırlıydı.

Diğer yandan, savaş sırasında, Alman radyo istasyonları, günde yedi kez, onbeşer dakikalık, propaganda amaçlı Türkçe yayın yapıyorlardı. Bu programlardan dört tânesini Berlin, diğerlerini Bükreş, Sofya ve Tiran radyoları yayınlıyordu. Programlar, içerik olarak, haber, müzik ve eğlence programları niteliğindeydi ve yayın kaliteleri ve güçleri genellikle iyi olduğundan dinlenebiliyorlardı.

İtalyan ve Alman radyo istasyonları, 21 Kasım 1939 târihinden itibâren Türkçe yayınlarına başlamışlardı. Londra Radyosu ise, 20 Kasım 1939 târihinde Türkçe yayına başlamıştı. ABD'nin Türkçe radyo yayını da, NBC kanalı ile, 21 Aralık 1941 târihinde başlayacaktır.

Tıpkı basın yolu ile propaganda da olduğu gibi, radyo ile yapılan propagandanın da seslenebileceği alan son derece dardı.[395]

---

395 Uygur Kocabaşoğlu, Türkiye'de radyo yayıncılığı üzerine yaptığı araştırmasında, bu konuda şu bilgileri veriyor:

"1938 yılında tüm yurttaki alıcıların % 70.2'si üç büyük kentimizde toplanmıştır. Bu üç büyük kentimizdeki alıcıların toplam alıcı sayısına oranı ise şöyledir: İstanbul % 48.8, Ankara % 14.6, İzmir % 6.8... Öte yandan, radyo alıcıları geniş ölçüde meskenlerde (...) bireysel yararlanmaya ayrılmış durumdadır. Meskenlerdeki alıcıların oranı 1938'de % 98.70 iken, 1939'da % 92.49'dur.

Yıl	Radyo Sayısı	Nufûsa Oranla 1.000 Kişiye Düşen Radyo Sayısı
1936	10.640	
1937	22.800	
1938	33.753	
1939	56.076	
1940	78.237	
1941	91.216	
1942	105.219	
1943	134.769	
1944	155.984	
1945	176.262	

Basın yolu ile olsun, radyo yolu ile olsun, Alman ya da daha geniş bir bakışla Mihver ve müttefik devletlerin propagandalarının nispeten dar bir hedefe yöneldiği görülüyordu. Propagandaların hedefi, nüfûsun tümü değil, aksine nüfûsun belirli ve etkin bir grubuydu. Çünkü Türkiye'de basının tirajının düşük ve radyo alıcı cihazı sayısının da son derece az olması, bu alandaki propagandanın gücünü büyük ölçüde azaltıyordu. Propagandaya hedef olanlar ise, ülkenin dış politikasına yön verebileceği düşünülen ya da hiç olmazsa bu konuda etkili olabilecek bâzı gruplardı. Konuya bu açıdan yaklaşıldığı takdirde, propaganda hedeflerinin gerçekçi olarak saptandığı kabul edilebilir.

Burada bir kez daha vurgulanması gereken önemli nokta, Alman propaganda hedeflerinin dar bir saha içinde seçilmiş olduğudur. Gerek basın, gerekse radyo ile yapılan propagandanın, alanının dar olduğu gibi, gücünün de önemli olmadığı söylenebilir. Türkiye'de görülen Alman/Nazi propagandası, diğer tarafsız ülkelerde görülen resmî Alman/Nazi propagandasından daha fazla değildi.

Rosenberg, Nazi Partisi (NSDAP) içinde bir dış ilişkiler birimi oluşturmuştu. Bu birimin amacı, yabancı ülkelerde, özellikle de

---

1945 yılında bile tüm alıcıların % 53.6'sı İstanbul, Ankara ve İzmir'de bulunmaktadır. (...) Radyo sâhiplerinin meslekleri [ise şöyledir] [1945 yılında]: % 41.23'ü genel hizmetler ve serbest meslek (memur, subay dâhil), % 31.47'si ticârî meslekler... (...)

Radyo alıcılarının başlıca üç ülkeden -ABD, Almanya ve İngiltere['den]- ithâl edildiği ve İkinci Dünyâ Savaşı'na giden yıllarda Alman malı alıcıların piyasaya egemen olduğu görülmektedir." Uygur Kocabaşoğlu, **Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna**, s. 142, 145-147, 207-209.

Radyo istatistikleri için bkz. Cemâl Kutay, ***Ulus***, (15.1.1939). Radyo yolu ile propaganda konusunda daha genel bilgiler için bkz. Glasneck, **Methoden der Deutsch-Faschistischen Propagandataetigkeit in der Türkei Vor und Waehrend des Zweiten Weltkrieges**, s. 16-17; Jaeschke, **Türkei**, s. 37-38.

Yabancı radyo istasyonlarının umûma açık yerlerde topluca dinlenmemesine ilişkin 7 Temmuz 1940 târihli ve tavsiye niteliğindeki CHP genelgesi için bkz. Jaeschke, "Die Politische Entwicklung der Türkei Seit Ausbruch des Krieges", **Jahrbuch für Politik und Auslandskunde 1941**, s. 241.

Genel ve yüzeysel bir gözlemim de bu istatistiklere uygun düşüyor. Savaşın başlaması ile birlikte radyo alıcı cihazı ilânları basında daha fazla yer almaya başlayacaktır. En önemli radyo alıcı cihazı reklâmları, Blaupunkt, RCA, Körting, OPTA, AGA, Baltic, General Electric ve Marelli'ye âid idi.

Balkanlar'da, Orta ve Yakın Doğu'da Nazi propagandası yapmaktı. Nazi Partisi'nin Yabancı Ülkeler Organizasyonu'nun (Auslandsorganisation=AO) da, bu alanda etkinliği vardı ve bu birim, örgütlenme ve propaganda konularında Alman Dışişleri Bakanlığı ile yakın ilişkiler içindeydi. Bu birimin üyeleri, yabancı ülkelerdeki Alman kulüplerinde Nazi örgütleri oluşturmaya çalışıyorlar ve Nazi propagandası yapıyorlardı. Üyeler, bu tür yerleri, örgütlenmek, propaganda ve casusluk amacıyla kullanıyorlardı.[396]

1932 yılında Nazi Partisi'nin yabancı ülkelerde oluşturduğu örgütlerden onbir tânesi de Türkiye'de bulunuyordu.[397]

Nazi Partisi'nin Yabancı Ülkeler Organizasyonu'nun (AO) Türkiye'deki üye sayısı ise şöyleydi:

Nazi Partisi'nin iktidâra gelmesinden önce üye sayısı 22 ve Türkiye konuya ilişkin sıralamada 44. ülke iken, Nazi Partisi'nin iktidâra gelmesinden sonra üye sayısı artmış ve bu dönemde üye sayısı 216 olmuştu. Bu kez Türkiye sıralamada 46. ülkeydi. 30 Haziran 1937 târihine gelindiğinde ise, üye sayısı toplamı 238 idi ve Türkiye sıralamada 29. ülke olmuştu.[398]

1933-1937 yılları arasında Nazi Partisi'nin Yabancı Ülkeler Organizasyonu'nun (AO) ülke ve mahallî grup yöneticilerini gösteren bir listede, söz konusu örgütün yöneticisinin Hans Sachsenberg ve İstanbul'daki mahallî grup yöneticisinin ise Riener olduğu görülüyordu.[399]

1 Mayıs 1935 târihi itibârıyla Nazi Partisi'nin Yabancı Ülkeler Organizasyonu'nun (AO) İstanbul'daki yetkili ismi ise R. Gross'du.[400]

Nazi Partisi'nin 1937 yılında yabancı ülkelerdeki en önemli propaganda gazetelerinden biri de, İstanbul'da yayınlanan Türkische Post idi.

İstanbul'daki Alman kulüpleri, Teutonia ile 1933 yılından önce

---

396 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 5; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 177.

397 Jacobsen, **age**, s. 650; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 177.

398 Jacobsen, **age**, s. 661-664; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 177.

399 Jacobsen, **age**, s. 652; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 177.

400 Jacobsen, **age**, s. 668-669; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 177.

kurulmuş olan Alemannia ve Deutsche Ausflugsverein idi. Teutonia'nın Başkanı, 1938 yılında, Deutsche Bank'ın İstanbul Müdürü olan Weidtmann idi. Bu sırada Alman kolonisinin önde gelen kişisi olarak Reederei Müdürü Meves'in adı geçiyordu. Glasneck de, Nazi Partisi'nin Yabancı Ülkeler Organizasyonu'nun (AO) İstanbul mahallî grup yöneticisi olarak Meves'in adını veriyor.[401]

Aynı târihte Türkiye'de 1.300 Alman vatandaşı bulunuyordu ki, bu sayı ile Türkiye, konuyla ilgili sıralamada sekizinci sıradaydı.[402]

Kroll, 1938 yılı başında hazırladığı bir raporda, Nazi Partisi'nin Türkiye'deki çalışmalarına ve faaliyetlerine değiniyordu.

Kroll, raporunda, Türk Hükûmeti'nin yabancı ülkelerde diplomatik temsilcilikler bulundurmak dışında, ülke dışında yaşayan vatandaşlarıyla ilişki kurmak için, yurt içinde ve dışında merkezler oluşturmaya ilgi göstermediğini, bunun tek istisnâsının ise, Hatay'da yapılacak seçimler dolayısıyla, burada bir Halkevi açılmasına çalışılması olduğunu vurguluyordu.

Türk yasalarına göre, yabancıların Türkiye'de siyâsal birliklere ya da ırkçı nitelikteki kuruluşlara girmeleri yasaktı. Türklerin ve yabancıların, Türkiye'de yabancı ülkelerin kostüm, kıyâfet, nişan ve işâretlerini taşımaları da yine yasaktı. Söz konusu yasa eski târihliydi. Kroll, yabancı kişi ve grupların bu yöndeki girişimlerinin ve faaliyetlerinin Türk polisince yakından ve dikkatle izlendiğini, bu yöndeki hareketlerin sert tepki yarattığını ve resmî makamlar nezdinde olumsuz değerlendirildiğini yazıyordu. Raporda, bu tutumun, komünist partisine karşı da, faşist partisine karşı da aynı ölçüde geçerli olduğu, yıllar önce Sovyet asıllı Türk

---

401 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 32; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 177.

Kroll'un, ileride ele alacağım, 18 Ocak 1939 târihli bir raporu da Glasneck'i doğruluyor.

402 Jacobsen, **age**, s. 664-668; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 178.

Glasneck, Berlin'in, Türkiye'deki Alman uzman ve görevlileri propaganda ve casusluk amaçları doğrultusunda kullandığını belirtiyor. Glasneck, **Methoden der Deutsch-Faschistischen Propagandataetigkeit in der Türkei Vor und Waehrend des Zweiten Weltkrieges**, s. 26. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 174-176.

Tatarlarının kurmuş oldukları birliğin de kapatılmış olduğu haber veriliyordu.

Kroll, İtalyan Faşist Partisi'nin de ("Fascio") yıllardır yurt dışında yaşayan İtalyanların birliği için mücâdele ettiğini ve Türkiye'de de örgütlenmeye çalıştığını, ancak bu tür girişimlerin kabul edilmediğini belirtiyordu. Nitekim birkaç yıl önce İzmir'de İtalyan Başkonsolosluğu'nda, Casa d'Italia aracılığı ile, belirli çevrelerde ve sâdece bu çevrelere yönelik propaganda filmleri gösterilmek istenmişse de, İzmir Vâlisi bu faaliyeti önlemişti. Raporda, Vâlinin bu girişimi önlemek için, gerekçe olarak söz konusu kuruluşun bu tür dâvetler veremeyeceğini gösterdiği belirtiliyordu. Buna karşılık, aynı kuruluşun İstanbul'da bir şûbesi bulunduğunu haber veren Kroll, bu şûbeye her isteyenin, hattâ Türklerin dahi serbestçe girebildiğini bildiriyordu.

Kroll, bu çerçevede, Nazi Partisi'nin Türkiye'de oluşacak mahallî bölge gruplarının kuruluşuna özellikle İstanbul'dan başlanmasının düşünebileceğini ifâde ediyordu. Nazi Partisi'nin İstanbul'daki mahallî bölge gruplarının eski yönetici H. Guckes, bir Alman kulübü olan Teutonia'da Nazi Partisi'nin toplantılarını serbestçe düzenliyordu. Bu toplantı ve törenler sırasında, Nazi bayrakları, sembolleri ve üniformaları da serbestçe asılıyor, takılıyor ve giyiliyordu. Bu serbestlik olanağı, o zamanki mahallî grup yöneticisinin Türk polisi ile olan yakın ve iyi ilişkilerinin bir sonucuydu.

Kroll, raporunda, Türk yasalarına göre yasak olan bu tür toplantı ve törenlerin uzun zamandan beri sâdece Dâhiliye Vekâleti'nce değil, fakat Hâriciye Vekâleti'nce de bilindiğini yazıyordu. Kroll, bu tür toplantılara karşı yasal bakımdan harekete geçilebileceğine ve Alman kuruluşlarının kapatılabileceğine dikkat çektikten sonra, İstanbul'da hâlen grup yöneticisi olan Nazi Partisi üyesi Meves'in bu tür toplantılara artık bir son verdiğini ve bayrak, sembol ve üniforma taşınan bu çeşit kutlama ve törenlerin artık sâdece İstanbul'daki Alman Başkonsolosluğu'nda düzenlendiğini haber veriyordu. Yine aynı şekilde Ankara'daki benzer toplantılar da artık sâdece Alman Büyükelçiliği'nde düzenleniyordu. Çünkü Ankara'da Türk yasalarının uygulanmasına itinâ gösteriliyordu. Yine İzmir'de mahallî grup yöneticilerinin düzenledikleri

aynı türdeki toplantılar, Vâlinin onayı ile, sâdece İzmir'deki Alman Başkonsolosluğu'nda yapılıyordu.

Kroll, raporunda sözünü ettiği Alman faaliyetlerine karşı Türk Hükûmeti'nde bir tutum değişikliği beklenmediğini de haber veriyordu.[403]

Ancak Türkiye'de görülen Alman/Nazi propagandasına karşı Tan gazetesinde siyâsî/ideolojik bir mücâdele açılmıştı. Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu'nun imzâlanmasından sonra Tan gazetesinin Alman/Nazi propagandası aleyhindeki kampanyası hız kazanacaktır.

> "İki sene evvel üniversite gençliğini avlamak için Divanyolu'nda açılan Alman istihbârat bürosunu kapattıran Tan'ın neşriyâtı olmuştur."[404]

Tan gazetesi, Türkische Post ile Beyoğlu gazetelerinde görülen Alman/Nazi propagandasına karşı Türk Hükûmeti'nin dikkatini çekmeye çalışıyordu.[405]

---

403 **ADAP**, Serie D: 1937-1945, Band V, (Juni 1937-Maerz 1939), Kapitel VII, Die Türkei, (16. Juli 1937 - 10 Februar 1939), "Kroll'dan ADB'ye", Nr. 539, 18.1.1938, (3890/E 048 804-808); Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 178-179.

Kroll, yabancı siyâsî grupların Türkiye'de ciddî politik etkinliklerinin olmadığını, bu tür grupların polis gözetiminde olduğunu yazıyor ve buna örnek olarak da Fransız Union Française'yi veriyordu. Glasneck, **Methoden der Deutsch-Faschistischen Propagandataetigkeit in der Türkei Vor und Waehrend des Zweiten Weltkrieges**, s. 32-33; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 178-179.

Neumark da, anılarında, kendilerinin de, diğer yabancılar gibi, sürekli polis gözetiminde olduklarını yazıyor. Neumark, **age.** s. 115-122; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 178-179.

Alman Teutonia Kulübü, İstanbul'da 1847 yılında kurulmuştu. Yine İstanbul'daki Alemannia ve Deutsche Ausflugsverein ise 1933 yılında kurulmuşlardı. Glasneck, **Methoden der Deutsch-Faschistischen Propagandataetigkeit in der Türkei Vor und Waehrend des Zweiten Weltkrieges**, s. 31-33.

Glasneck de, Teutonia Klübü'ndeki siyâsal amaçlı toplantıların Dâhiliye ve Hâriciye Vekâletleri'nce bilindiğini belirtiyor. Yine Glasneck'e göre, İstanbul'daki Alman Başkonsolosluğu ile bu kulüpler arasında yakın ilişkiler bulunuyordu. Glasneck, **Methoden der Deutsch-Faschistischen Propagandataetigkeit in der Türkei Vor und Waehrend des Zweiten Weltkrieges**, s. 31-33.

404 Zekeriyâ Sertel, "Tan'ın Kazandığı Büyük Dâvâ", **Tan**, (15.5.1939).

405 **Tan**, (2.8.1939).

Tan gazetesinin bir başka haberi ise şöyleydi: "Tan'ı Almanya'ya Sokmuyorlar"[406]

Tan gazetesinde bu sırada sık sık Zekeriyâ Sertel imzâlı ve Alman aleyhtârı yazılar yayınlanıyordu.[407]

Tan gazetesinin Alman/Nazi aleyhtârı mücâdelesi Berlin'in karşı atağı ile sonuçlanacak ve Alman firmalarınca Tan gazetesine verilen ilân ve reklâmlar kesilecektir. Bayer firması, gazeteye reklâm vermekten vazgeçen Alman firmalarından sâdece bir tânesiydi.[408] Hattâ gazetenin satın alınması dahi teklif edilmişti. Tan gazetesi, gazetenin Deutsche Orient Bank tarafından satın alınmak istendiğini açıklıyordu.[409] Bununla birlikte, Tan gazetesinin gazete üzerindeki baskı iddiaları, gerek Bayer firması, gerekse Deutsche Nachrichten Büro (DNB) tarafından tekzib edilecektir.[410]

Alman firmaları, Tan gazetesinin yanı sıra, Alman malı fotoğraf makinalarının Akbaba mizah dergisine verilen ilân ve reklâmlarını da kesmişlerdi. Alman firmalarının gerek Tan gazetesi, gerekse Akbaba dergisi üzerindeki söz konusu ekonomik/mâlî baskıları, Akşam, Son Telgraf ve Yeni Sabah gazeteleri tarafından sert bir biçimde protesto edilecek, ancak Cumhuriyet gazetesi bu protestoya katılmayacaktır.[411]

Tan gazetesi, Nazi Partisi'nin Yabancı Ülkeler Organizasyonu'nu (AO) hakkında da geniş bilgiler yayınlıyordu:

> "Ankara, İstanbul ve İzmir'de mahallî gruplar vardır ve bunlar memleket grubu şefinin emri altında çalışırlar. (...) Bütün bu gruplar, 'Landesgruppenleiter' adını taşıyan memleket grubuna bağlıdırlar. Bütün teşkilât, memleket grubu emrinde çalışır. Memleket grubunun şefi 'L' isminde (...) bir Almandır. Bu şefin emri altında çalışan muavinlerden bir kısmı, hükûmet hesâbına çalışan ve Türkiye bütçesinden maaş alan Almanlardır. Meselâ, Ankara'daki şef muavini, Türk mekteplerinin birinde Almanca hocasıdır.

406 Tan, (2.8.1939).

407 Tan, (20.11.1939).

408 Tan, (25.11.1939).

409 Tan, (25.11.1939).

410 Tan, (9.12.1939).

411 Tan, (22.11.1939).

Bu bekçilerin vazifeleri şunlardır: Nazizme karşı sempati gösteren Türk unsurlarını etrâfına toplamak, onlara bütün Alman neşriyâtını vermek ve ayrıca bu Türk unsurların kitap, mecmua ve gazete çıkarmalarına yardım etmek... Yahudi düşmanı neşriyâtı para ile himâye etmek, yerli Nazileri merkezle temâsa geçirmek, bunlarla görüşmeler neticesinde memleket hakkında öğrendiklerini rapor hâlinde merkeze bildirmek... İstanbul, Ankara ve İzmir'de ecnebi dilinde kitap, gazete ve mecmua satan yerlerde dolaşarak, Türk ve ecnebi bütün okuyucuların ne gibi eserler okuduklarını ve temâyüllerini tesbit etmek ve buralarda Nazizme sempatik kimseler elde etmek... (...)

İstanbul'daki teşkilât daha geniştir. Faaliyet tarzı daha mütenevvidir. İstanbul'da propaganda ve istihbârat işleri ile meşgûl olan müesseseler şunlardır: Tötonya [Teutonia] Kulübü, Alman Kilisesi, DNB [Deutsche Nachrichten Büro] Ajansı, Türkische Post gazetesi, bar ve birahâneler... Tötonya [Teutonia] Kulübü, Alman mahallî teşkilâtının merkezidir. Alman ve Nazi dostları olan Türkler burada verilen müsâmerelere, balolara, eğlencelere dâvet olunur[lar]. Türk muhitlerine girmek husûsunda burada tesis edilen dostluklardan istifâde edilir."[412]

Tan gazetesine göre, Alman/Nazi propagandasının hedefi, Tan gazetesini Alman düşmanı olarak göstermek ve Türk Hükûmeti'nce kapatılmasını sağlamaktı.[413]

"Almanlar, Türk-Sovyet Dostluğunu Bozmak İçin Uğraşıyorlar."[414]

"Türkiye'deki Alman Propagandasının Gizli Faaliyeti: DNB [Deutsche Nachrichten Büro] Alman Ajansı'nın Mümessili Brel, Alman Propaganda Servisinin İstanbul ve Türkiye Ajanıdır. Gizli teşkilâtın bütün mensupları Brel'in emri altında çalışırlar."[415]

"Alman propaganda servisinin taktiği, Türk matbuatını susturmak ve sonra da Sovyetler [Birliği] ile Türkiye'nin arasını açmaktır."[416]

Zekeriyâ Sertel, yine Tan gazetesinde yayınlanan, "Dâhilde Yabancı Propagandaya Set Çekmeliyiz" adlı makâlesinde şunları yazıyordu:

---

412 **Tan**, (10-11.12.1939).

413 **Tan**, (21.11.1939).

414 **Tan**, (8.12.1939).

415 **Tan**, (9.12.1939).

416 Zekeriyâ Sertel, *"Alman Propagandasının Hedefi Nedir?"*, **Tan**, (9.12.1939).

"Alman propagandasının Türkiye'deki hedefi ikidir: Biri, münevverler arasında Nazi rejimini yaymak; ikincisi [ise], Türkiye'nin müttefikler ve dostları ile arasını bozmak..."[417]

Zekeriyâ Sertel, yine aynı makâlesinde, Almanya tarafından yayınlanan Beyaz Kitap'ın Türkiye'de kütüphânelere ücretsiz dağıtıldığını, Alman tüccarların mal stokladığını ve Almanya ile mevcut bir ticâret antlaşması ve İngiltere'nin de Türkiye ile ticâreti geliştirmek gibi bir amacı olmadığından, bundan sonra Türkiye'ye artık mal gelmeyeceği ve bu nedenle de fiyatların yükseleceği yolunda propaganda yaptıklarını açıklıyordu.[418]

Tan gazetesinin bu dönemde Türkiye'deki Alman/Nazi propagandası hakkında verdiği bilgiler, görüldüğü gibi, daha sonra bu konuda yazılanları doğrulayacaktır.

Eğitim alanındaki Alman etkisi sâdece Almanya'da öğrenim gören Türk öğrencilerle sınırlı değildi. 1868 yılında kurulmuş olan İstanbul'daki Alman Okulu'nun 1937-1938 öğretim yılında toplam 642 öğrencisinden yalnızca 150 tânesi Alman'dı. Diğer öğrenciler Türk'tü. Okulun bu târihte Birinci Müdürü olan Johannes Porth, aynı zamanda, Deutsche Orient Bank'ın Müdürü ve Dresdner Bank'ın da İstanbul temsilcisiydi. İstanbul'daki Alman Okulu'nun Alman öğretmen kadrosu yirmi kişiydi ve bunların onsekiz tânesi Nazi örgütünde çalışıyordu. Ankara'da Alman Büyükelçiliği'ndeki görevlilerin çocukları için 1934 yılının Mayıs ayında açılmış ikinci bir Alman Okulu daha vardı.[419]

Saraçoğlu, bu sıralarda, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi K-Hugessen'e, Alman Hükûmeti Almanya'da bulunan Türk öğrencilere karşı sert tutumundan vazgeçmediği takdirde, Ankara'nın da Alman öğretim kadrosunu, danışmanları, uzmanları ve görevlileri

---

417 Zekeriyâ Sertel, "Dâhilde Yabancı Propagandaya Set Çekmeliyiz", **Tan**, (12.12.1939).

418 Zekeriyâ Sertel, "Dâhilde Yabancı Propagandaya Set Çekmeliyiz", **Tan**, (12.12.1939).

419 Glasneck, **Methoden der Deutsch-Faschistischen Propagandataetigkeit in der Türkei Vor und Waehrend des Zweiten Weltkriegas**, s. 21-22.

Alman Okulları'na ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 180-181.

ülkeden uzaklaştıracağını açıklıyordu.[420] Neumark da, anılarında, savaşın çıkışı ile birlikte, Türk Hükûmeti'nin resmî kuruluşlarda görevli Alman uzmanları görevlerinden uzaklaştırdığını yazıyor.[421] Türk Ordusu'nda görevli son Alman askerî danışmanı da 1939 yılının sonlarında görevinden ayrılacaktır. Sanâyi kuruluşlarında görevli Alman uzmanların sayısı azalırken, İngiliz ve Fransız uzmanların sayısında artış olacaktır.[422]

Alman/Nazi propagandasının Ordu içine de sızdığı anlaşılıyor. Askerî Cezâ Kânunu'nda yapılan bir değişiklikle, "son senelerde devletimizin siyâsî, hukûkî ve iktisâdî nizamlarını ve Teşkilâtı Esâsîye Kânunu ile muayyen olan ana vasıflarını bozmak maksadı ile bilhassa yabancı rejimler lehine Ordu içerisinde sistematik olarak hâriçten propagandalar yapılmakta olduğu" görüldüğünden, söz konusu cezâlar artırılacaktır.[423]

1939 yılının son günlerinde Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan bir haber, Türk-Alman ilişkilerinde yaşanan gerginliği bütün açıklığı ile ortaya çıkarıyordu:

> " 'Asılsız Haberler'
> 'Türkiye'deki Alman [Büyük]elçisi'nin Değiştirilmesi İçin Hükûmetimizin Teşebbüste Bulunduğu [Haberi] Doğru Değil'.

---

420 1933 Üniversite Reformu sırasında, Nazi Almanyası'ndan daha çok Yahudi oldukları için ya da siyâsal nedenlerle ayrılmak zorunda kalan ve sayıları, asistanlar, okutmanlar ve yardımcı bilimsel personel dışında, 100 civârında olan Alman mülteci üniversite öğretim üyeleri, Türk yüksek öğretiminin yeniden düzenlenmesinde görev almışlardı. Bkz. Horst Widmann, **Exil und Bildungshilfe**, (Die Deutschesprachlige Akademische Emigration in die Türkei nach 1933). Almanya'dan Türkiye'ye gelen mülteci üniversite öğretim üyeleri hakkındaki bu araştırma, içerdiği bilgi, malzeme ve kaynaklar açısından çok değerlidir. Kitabın Türkçe çevirisi için bkz. **Atatürk Üniversite Reformu.** Bu alanda nispeten yeni bir kitap için ayrıca bkz. **Biographisches Handbuch der Deustchsprachigen Emigration nach 1933.**

Glasneck, Berlin'in, mülteci Alman üniversite öğretim üyelerini ve Türkiye'de görevli Alman vatandaşlarını Alman Hükûmeti'ne bilgi ve rapor vermeye zorladığını, Türk basınına rüşvet dağıtmak için de girişimlerde bulunduğunu ve basın mensuplarını satın almaya çalıştığını belirtiyor. Glasneck, **Methoden der Deutsch-Faschistischen Propagandataetigkeit in der Türkei Vor und Waehrend des Zweiten Weltkrieges**, s. 15.

421 Neumark, **age**, s. 210.

422 Krecker, **age**, s. 74-75.

423 **Cumhuriyet**, (4.5.1939).

'Bundan başka, son günlerde, bilhassa memleketimizden Almanya'ya bir takım mecmua ve risâlelerin gönderildiği görülmüştür. Bunlar, Türkiye'deki bâzı adreslere gelmiş olan Almanca mecmua ve broşürlerdir ki, alıcıları tarafından bu yolda hiçbir sipâriş ve talep vâki olmadığı gibi, üzerlerindeki bantların dahi yırtılmasına lüzum görülmeden iâde edilmektedir[ler]. Bu müneselâkâtın iâdesi sırasında hemen müştereken kullanılan adres, Türkiye'yi tanımamış olanlara ince bir ihtar mâhiyetinde telâkki ediliyor. Adres şudur: Herrn Goebbels-Berlin'"[424]

Türkiye'de Alman etkisinin silinmesi yolunda bir başka gelişmeye, 1940 yılının hemen başında rastlanacaktır ve bu gelişme, Türkische Post gazetesi ile ilgilidir.

Tan gazetesinin Türkische Post gazetesinin matbaasında bir takım Alman/Nazi propaganda broşürlerinin basıldığı yolunda yayınlar yapması üzerine, gazetede ve matbaada arama yapan polis, Tan gazetesinin iddialarını haklı çıkaran bâzı kanıtlar bulacak ve Türkische Post gazetesinin sâhibi ve Universum Matbaası sorumlu müdürü Muzaffer Toydemir, çıkarıldığı mahkemede, Alman/Nazi propaganda broşürlerinin kendi matbaasında basıldığını kabul edecektir. Bunun üzerine, Toydemir, matbaasında basılan broşürlerin üzerinde matbaanın adının bulunmadığı ve basılan broşürlerden Savcılığa iki nüsha gönderilmediği gerekçesi ile, 45 TL. para cezâsına mahkûm olacaktır.[425]

Türkische Post gazetesi, bundan çok kısa bir süre sonra, 1940 yılının Mart ayı sonunda, "memleketin siyâsî menfaatlerine aykırı neşriyâtından dolayı Vekiller Heyeti karârı ile" kapatılacaktır.[426]

Nâdir Nâdi, Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan, "Türkiye'de Türk Sesi" adlı yazısında, hükûmetin bu tutumunu destekliyor, ancak diğer yabancı devlet ve rejim propagandası yapan gazete ve dergilerin de bundan sonra aynı şekilde kapatılacağını üstü örtülü bir biçimde belirtiyordu.[427]

---

424 **Cumhuriyet**, (11.12.1939).

425 **Tan**, (13.1.1940); **Cumhuriyet**, (13.1.1940).

426 **Tan**, (30.3.1940).

427 **Cumhuriyet**, (1.4.1940).

Türk basınında yayınlanan İtalyan aleyhtârı yazılara karşı, Roma da, gereken girişimlerde bulunmaktan elbette çekinmiyordu.

Yine aynı gün basında rastlanan bir başka haberden de, İzmit eski mebusu Sırrı Bellioğlu'nun tutuklandığını öğrenmek mümkündür. Bellioğlu, asker ve sivil kişilere hükûmetin dış politikasını eleştiren mektuplar gönderdiği gerekçesi ile, Divânı Harb'de yargılanacaktır.

Görüldüğü gibi, Türkiye'de Alman etkisi, 1939 yılının ortalarından itibâren tedricen azalmaya başlamış ve yıl sonunda Türkiye ile Almanya arasındaki siyâsal ilişkilerde önemli ölçüde bir kopma meydana gelmişti.

Bütün bu olumsuz siyâsî gelişmelere karşın, Almanya, 1939 yılında, Türk-Alman iktisâdî ilişkileri son dört aydır kesilmiş olduğu hâlde, Türk dış ticâretinde daha önce sâhip olduğu ilk sırayı koruyacaktır.

1939 yılının ticâret istatistiklerine göre, Türkiye'nin toplam ihrâcâtında Almanya ile Çekoslovakya'nın payı % 42 idi. Türkiye'nin toplam ithâlâtında Almanya'nın payı % 50 ve ihrâcâtındaki payı ise % 37 idi.[428] Görüldüğü gibi, Almanya, Türkiye'nin tüm ihrâcâtının yarısını alıyordu.

Almanya, 1940 yılı sonuna dek, Türkiye'nin en büyük ticâret ortağı olmaya devâm edecektir.

Bu oranlar o kadar yüksekti ki, Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğ-

---

Çetin Altan, bu konuda, şu bilgileri veriyor:

"Vatan gazetesi başyazarı Ahmet Emin Yalman ile Zafer gazetesi başyazarı Mümtaz Fâik Fenik'in bir münâkaşa yüzünden araları açılıverdi.

Yalman, Fenik'i, kalemşorlukla, insanı arkadan vurmakla ithâm etti ve 'Seni yerime geçecek *bir gazeteci olarak görüyordum. Hayal kırıklığına uğradım. Yazık...*' şeklinde birşeyler yazdı.

Bunun üzerine, Mümtaz Fâik [Fenik], üç sütun çapında makâlelerle, gazetecilik hayâtını anlatmaya başladı.

Bu otobiyografide bir cümle dikkatimi çekti.

Mümtaz Fâik Fenik, Radyo Gazetesi'ni ilk defâ kendisinin kurduğunu söylüyor ve 'Bir akşam, radyoda, İtalyanların Toronto limanının bombalandığını anlatırken, 'Şu mahçup İtalyan *donanması nerededir?*' dediği için, Radyo Gazetesi'nden uzaklaştırıldığını yazıyordu.

İtalyan Büyükelçisi, o *zamanki* Başbakan rahmetli Refik Saydam'a şikâyet etmişmiş..." Çetin Altan, "Elemeler-Eleştirmeler: Yeni Adam'ı Celâl Bayar Hükûmeti Kapatmıştı", **Yeni Adam**, Sayı: 619, (13 Ekim 1949). Ayrıca bkz. **Zafer**, (29.9.1949).

428 Neumark, "Der Türkische Aussenhandel 1939-1940", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 2, s. 323-324.

lu, 14 Şubat 1940 târihinde, "tekelleşmiş hâle gelen dış ticâretin dış politikaya yön verme tehdit ve tehlikesi"nden söz etmek zorunda kalacaktı.[429]

Gerçekten de, Almanya'nın bu denli büyük ölçüde ekonomik ve ticârî egemenliği altına girmek, hiç kuşkusuz, Türk dış politikasının hareket imkânlarını daraltıyordu. Bunu zâten bilen Türk yöneticiler de, İngiltere ve Fransa ile kurulan yakın siyâsal ilişkileri, aynı ülkelerle hızla kurulacak ekonomik ilişkilerle pekiştirmek istemişlerdi.

"Garip Savaş" Döneminde Türk-Alman İlişkileri

Savaşın başlaması ile birlikte, tüm Türk basını, ortak bir tutum içinde, yakın bir zamanda gerçekleşecek muhtemel bir müttefik zaferi beklentisi içinde, Almanya ile İtalya aleyhine yazılar ve haberler yayınlamaya başlayacaktır. Polonya'nın kısa zamanda hiç umulmadık ve beklenmedik bir şekilde uğradığı askerî yenilgi karşısındaki hayret, batı cephesinde haftalar sürecek bir müttefik saldırısı beklentisi ve ümidi ile dengeleniyordu. Basın, Alman basınına yanıt vermekte serbest bırakılmış izlenimini uyandırıyordu.

Almanya, Sovyetler Birliği ile imzâlamış olduğu ticâret antlaşması dolayısıyla, Türkiye'den hammadde ithâlâtının kesilmesinden doğan açığı rahatça kapatabiliyordu. Oysa Türkiye, bu konuda Almanya gibi bir imkâna sâhip değildi ve ihrâç edilmek üzere hazırlanan tarım ürünleri elinde kalmıştı. Berlin ise, Türkiye ile yeni bir ticâret antlaşması imzâlamayı daha çok siyâsal nedenlerle istiyordu.

---

429 **Weisband, age,** s. 108.

Nitekim, Ticâret Vekili Cezmi Erçin de, aynı durumu şöyle özetliyordu:

"1938 senesinde 145.000.000 [Türk] Lira[sı] etrâfında olan ihrâcâtımızın 119.000.000 [Türk] Lirası'nı *kliringli* memleketlerle ihrâcat teşkil eder ki, [bunun] umûmî ihrâcâtımıza nazaran nispeti % 82.2'dir. (...)

İthâlâtımıza gelince... [Kliringli memleketlerden *ithâlât*], *umûmî ithâlâtın* % 82.4'ü[nü] teşkil eder."

Erçin, "serbest döviz ile münâsebâta" hız verilmesinin esas amaç olduğunu belirtiyordu. **TBMMZC,** Devre: 6, İçtimâ: Fevkâlâde, Cilt: 4, 38. İnikat, (8.7.1939).

Gerçekten de bu sırada Türk-Alman ticârî görüşmeleri sürüyordu.[430]

Wiehl, Papen'e yazdığı bir raporda, Berlin'e, Türkiye ile Almanya arasındaki ticârî ilişkilerin kesilmesinden sonra, Türkiye'nin dış ticâretini Almanya'dan İngiltere'ye çevirmekte yetersiz kaldığı ve Türk ekonomisinin büyük ve önemli güçlüklerle karşılaştığı yolunda haberler ulaştığını belirtiyordu.

Wiehl, raporunda, Almanya ile ticâretin kesilmesinin bâzı siyâsal sonuçlarına da dikkat çekiyor ve Türk ticâret erbâbının, özellikle de Almanya ile ticârî ilişki içinde bulunanların durumu eleştirdiklerini belirtiyordu. Wiehl'e göre, Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik güçlükler artarsa, bu durum, Türkiye'nin yakında yeniden Almanya'ya yakınlaşacağı anlamına gelebilirdi. Bu takdirde, Berlin, taleplerini "diktatörce" sunma fırsat ve imkânına sâhip olacaktı. Almanya'nın Türkiye'ye mal sevkiyâtını durdurması Türk ekonomisini yeterince güç durumda bırakabilirse, bu takdirde, Berlin, bu sâyede, krom sorununu yeniden gündeme getirmeyi başarabilir ve bu konuda Ankara ile görüşme imkânına sâhip olabilirdi.[431]

Papen ise, Türkiye ile Almanya arasındaki ilişkilerin olumlu yönde düzeltilebilmesi için, işe ekonomik ilişkilerin düzeltilmesinden başlamak gerektiği kanısındaydı. Papen'e göre, bu yol hem yararlı, hem de zorunluydu.[432] Almanya, denizaltı motorları gibi askerî malzemeyi Türkiye'ye sevk etmiyordu. Bizzat Hitler, ancak savaş sanâyii için önemli hammadde karşılığında bu konuda yeni bir karâra varılabileceğini söylemişti. Bununla birlikte, Berlin, ticârî görüşmelerin devâmından yanaydı.[433]

---

430 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Wiehl'den Papen'e", Nr. 330, 7.11.1939, (8342/E 590 139-43).

431 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Wiehl'den Papen'e", Nr. 333, 8.11.1939, (4531/144 250-61).

432 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Papen'den ADB'ye", Nr. 339, 9.11.1939, (2121/462 425).

433 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Wiehl'den Papen'e", Nr. 351, 11.11.1939, (4533/E 144 275).

Berlin'e göre, Türkiye'nin ileride Almanya'nın yanında savaşa katılması, ancak ekonomik bakımdan Batılı ülkelerden bağımsız olması ile mümkündü. Ayrıca Almanya, savaşın ilerleyen dönemlerinde kroma olan ihtiyâcının artacağını da hesâp ediyordu. Ancak Türk-Alman Ticâret Antlaşması'nın imzâlanmasına ilişkin görüşmelerden bir sonuç alınamayacaktır. Türkiye, krom üretiminin tamâmını 1943 yılı başına kadar müttefik devletlere, yâni İngiltere ve Fransa'ya satmak için müttefiklerle antlaşma yapmıştı. Almanya ise, krom söz konusu olmaksızın, yeni bir ticâret antlaşması imzâlamaya yanaşmıyordu.

"Garip Savaş" dönemindeki Türk-Alman ilişkileri, ticârî ve siyâsî görüşmelerin içiçe geçtiği karmaşık bir alandı.

Papen, Üçlü İttifak Antlaşması'nın imzâlanmasından hemen sonra Berlin'e dönmüştü. Papen, Berlin'e döndükten hemen sonra, Ribbentrop'un tâlimâtı üzerine, Türk Hükûmeti'ne, Berlin'in resmî görüşlerini açıklamakla görevlendirilecektir.

Ribbentrop, tâlimâtında, durumu şöyle çözümlüyordu:

12 Mayıs târihli Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu Almanya tarafından sert tepki ile karşılanmıştı. Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hamdi Arpag ile yapılan görüşme sırasında bu konu üzerinde önemle durulmuş ve Berlin'in tutumu bütün açıklığı ile belirtilmişti.

Ankara, Berlin'in bu tür ikâzlarına rağmen, Üçlü İttifak Antlaşması'na katılmıştı. Antlaşma, Berlin'in gözünde, İngiltere ve Fransa'nın Almanya'yı çevirme/çevreleme politikasına katılma anlamına geliyordu. Türkiye, kendisini Batılı ülkelere teslim etmiş ve onlarla aynı pota içinde erimişti. Ankara, savaş başladığından beri tarafsız bir konumdaydı. Ama Batı ittifâkına da yakındı. Berlin'e göre, Türkiye, Üçlü İttifak Antlaşması'nı imzâlamakla savaşın hâli hazırdaki durumunda ciddî bir adım atmıştı. Çünkü, Türkiye gibi bir gücün, barış zamânında bir ittifâka katılması ile, savaş zamânında, hele savaşan taraflardan birinin yanında bir ittifâka katılması arasında önemli bir fark vardı.

Batı ittifâkı içinde Türkiye, artık savaşan taraflardan birinin yanında bâzı yükümlülükler altında bulunuyordu. Almanya'nın sürekli uyarılarına rağmen, Türkiye, antlaşma hükümlerine uyarak, ittifâkı fiilen geçerli kılarsa, bu takdirde, Alman Hükûmeti, bunu,

hâli hazırda devâm eden savaşta düşman devletlerin yanında tutum alan bir ülkeye karşı harekete geçmek için yeterli bir neden olarak görecekti. Bu takdirde Türkiye, Almanya'nın düşmanlarının yanında yer almış olacaktı. Almanya, ittifak antlaşması pratik sonuçlarını verdiğinde, karşı önlemlerini alma hakkını saklı tutuyordu.

Ribbentrop, Papen'den, Berlin'in bu açıklamalarına karşılık Türk Hükümeti'nin tepkisinin ne olduğunun derhâl bildirilmesini istiyordu.[434]

Ankara'nın Berlin'in bu nota benzeri sert uyarılarına yanıtı, herhâlde Berlin'in beklediğinden çok daha yumuşak olacaktır.

Saraçoğlu, Papen'in Üçlü İttifak Antlaşması'nı eleştirmesini önce suskunlukla karşılamış ve daha sonra da ittifak antlaşmasının haklılığını Türkiye'nin resmî dış politika gerekçeleri ile temellendirmeye çalışmıştı. Saraçoğlu'na göre, Üçlü İttifak Antlaşması, Türkiye'nin güvenliği ve savunması için gerekliydi ve Almanya'ya değil, fakat İtalya'ya yönelikti. İtalya ise, Üçlü İttifak Antlaşması'nı resmen protesto bile etmemişti. Saraçoğlu, Papen'in gelecekteki Türk-Alman işbirliğinden ve dostluğundan kuşku ile söz etmesi üzerine de, Batılı devletlerin Türkiye üzerindeki yoğun ve aşırı baskılarından şikâyetçi olacaktır.

Papen, görüşme sırasında, Sovyet Büyükelçisi'nin, kendisine, müttefik savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçmesi hâlinde, Boğazlar'ı bombalayabileceklerini söylediğini de açıklayacaktır.[435]

Saraçoğlu, bir başka görüşmede de, Papen'e, Türk-Alman ticârî ilişkilerinin olumlu yönde düzeltilmesini istediklerini bildiriyordu.

Papen de, bunun üzerine, Ticâret Vekili ile görüşecektir.

Saraçoğlu ile bir saat süren bu görüşmesinden sonra, Papen, Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporda, Türk Hükümeti'nin, Berlin'in son protestolarından etkilendiği ve Türk-Alman

---

434 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 324, 3.11.1939, (8488/E 596 864-65).

435 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Papen'den ADB'ye", Nr. 338, 9.11.1939, (1625/389 265-66).

siyâsî ilişkilerinin düzeltilmesini istediği izlenimini edindiğini belirtiyordu.

Saraçoğlu, savaşın hâli hazırdaki durumunda güçlü bir Almanya'nın varlığının Türkiye'nin çıkarına olduğunu ifâde etmişti.

Saraçoğlu'nun ifâde ettiği bu görüşü, daha önce de, 7 Haziran târihli İnönü-Papen görüşmesinde, İnönü de Papen'e açıklamıştı.

Saraçoğlu, Üçlü İttifak Antlaşması'nın, yalnızca Türkiye bir saldırıya uğradığı takdirde geçerlilik kazanacağını da vurgulanmıştı.[436]

Bu sırada sıklaşan Saraçoğlu-Papen görüşmelerinin birinde, Papen, Alman Hükümeti'nin Türk-Alman iktisâdî ilişkilerinin geliştirilmesine hazır olduğunu ve Berlin'in Türk-Alman Ticâret Antlaşması'nın imzâlanmasını istediğini bildiriyordu. Ancak Türkiye, İngiltere'nin baskısı ile, Almanya'ya krom vermekten hâlâ kaçınıyordu. Berlin açısından bu durum, dostça ve tarafsız bir davranış olarak kabul edilemezdi. Eğer Türkiye kabul ederse, Almanya, krom karşılığında, dövizle ödemede bulunabilir ya da askerî malzeme ve silâh verebilirdi.

Papen, Ankara'nın, önce Ticâret Vekâleti ile bir ticâret antlaşması imzâlanması ve daha sonra da krom sorununun görüşmeler yolu ile bir çözüme kavuşturulması yolundaki önerisini red ediyordu. Buna karşın, daha önce kesilmiş olan Türk-Alman ticârî görüşmelerine derhâl yeniden başlanması konusunda bir uzlaşmaya da varılacaktır.[437]

Aslında Ankara ile Berlin arasında ticâret antlaşması konusunda bir uzlaşmaya varılmasını Almanya da istiyordu. Türk-Alman ekonomik ilişkileri konusunda Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi tarafından hazırlanan bir raporda, Türkiye'nin ekonomik bakımdan daha fazla baskı altında tutulması görüşü red ediliyor ve bu tür baskıların ülkeyi İngiltere'nin eline teslim edeceğinden çekiniliyordu.[438]

---

436 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Papen'den ADB'ye", Nr. 366, 17.11.1939, (96/108 112-13).

437 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Bend: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Papen'den ADB'ye", Nr. 390, 27.11.1939, (96/108 123-24).

438 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis

Ancak Ribbentrop, Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi'nin bu yöndeki görüşüne katılmıyordu. Ribbentrop, ekonomik ilişkilerde daha sert davranılması gerektiğini savunuyordu. Ribbentrop, Almanya'ya krom sevkiyâtına başlanmadan, Türk-Alman Ticâret Antlaşması görüşmelerine başlanmaması gerektiği görüşündeydi ve Papen'e verdiği tâlimatta da, Ticâret Vekâleti ile görüşmelere devâm edilmemesi gerektiğini bildiriyordu.[439]

Papen ise, Ribbentrop ile aynı görüşte değildi. Papen, 1940 yılının Ocak ayında yazdığı bir raporda, Ticâret Vekâleti ile bir uzlaşma ve anlaşmaya varıldığını belirtiyor ve bu anlaşmaya uyulmasının çok önemli olduğunu, çünkü ekonomik ilişkilerin olumlu yönde gelişmesinin siyâsal ilişkilerin de düzelmesini sağlayacağını bir kez daha hatırlatıyordu.[440]

Berlin de, 1940 yılı başlarında, Ticâret Vekâleti ile varılan anlaşmayı onaylamaya hazırlanıyordu. Türkiye'nin istek listesi onaylanmıştı ve diğer listelerin Berlin'e ulaşması bekleniyordu. Ancak krom sorunu önemini hâlâ koruyordu.[441]

Bununla birlikte, 24 Ocak 1940 târihinde, Türkiye ile Almanya arasında, 7.500.000 TL (15.000.000 Alman Markı (RM)) değerinde bir mal alış veriş listesi kabul edilecektir. Bu, miktar bakımından hayli dar kapsamlı geçici bir antlaşmaydı.

Türk-Alman Ticâret Antlaşması görüşmeleri ise, 1940 yılı başlarında hâlâ sürüyordu.

Papen, Mart ayında, Saraçoğlu ile yaptığı bir görüşmeden sonra kaleme aldığı raporunda, Ankara'nın Türk-Alman iktisâdî ilişkilerinde de olumlu yönde bir gelişme arzusu içinde olduğunu ve

---

18. Maerz 1940), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi'nin İmzâsız Raporu", Nr. 390, Kasım 1939, (2121/462 413-20).

439 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 408, 1.12.1939, (96/108 128-29).

440 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Papen'den ADB'ye", Nr. 512, 6.1.1940, (4531/E 144 250-51).

441 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Wiehl'den Papen'e", Nr. 516, 9.1.1940, (8493/E 597 005-06); **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Papen'den ADB'ye", Nr. 625, 21.2.1940, (2153/469 326-28).

bu konuda bir anlaşmaya varılmasını istediğini yazıyordu. Papen, ayrıca, Batılı ülkelerin Ankara üzerindeki baskılarına karşın, Türkiye'den krom sağlayabilmek için, Ankara'ya krom karşılığında ağır silâhlar verilmesini öneriyordu.[442]

Weizsaecker, Papen'e yazdığı bir raporda, Türkiye ile Almanya arasında ekonomik konuları kapsayan bir antlaşma imzâlamak için en üst düzeyde görüşmeler yapılmasını istiyor ve bu sırada siyâsal ilişkilerin de olumlu yönde gelişmesi gerektiğine dikkat çekiyordu. Ancak Weizsaecker, krom sevkiyâtı ve Türkiye'nin savaş dışı kalması karşılığında, Ankara'ya ağır silâhlar sevk edilmesi yolundaki Papen'in önerisini red ediyordu. Weizsaecker'e göre, Türkiye'ye bu çerçevede üç gemi yollamak mümkündü. Ancak bizzat Hitler'in emri ile, bu üç geminin değeri karşılığında kromun Türkiye'den Almanya'ya sevk edilmesi gerekiyordu.[443]

Berlin, Mart ayı sonunda, görüşmelerin hâlâ yeterince hızlı gitmemesinden şikâyet ediyordu ve Ankara'nın güçlük çıkardığı kanısındaydı. Bu konuda Gerede'ye de gerekli uyarılar yapılmıştı.[444]

"Garip Savaş" döneminde Almanya'nın amacı, batı cephesinde Fransa'ya olası bir saldırı sırasında ve İtalya'nın savaşa katılması hâlinde, Üçlü İttifak Antlaşması'nı imzâlamış olan Türkiye'nin tutumunu saptamaktı.

Papen, 1 Mart târihli bir raporunda, Hâriciye Vekili Genel Sekreteri Nûman Menemencioğlu'nun, Başvekil Refik Saydam'ın 29 Şubat'ta radyoda yaptığı ve Türkiye'nin ancak bir saldırıya uğradığı takdirde savaşacağını vurguladığı konuşmasını, Türk dış politikasının temeli olarak sunduğunu önemle belirtiyordu. Mene-

---

442 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Papen'den ADB'ye", Nr. 674, 14.3.1940, (265/172 206-07).

443 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erstar Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Weizsaecker'den Papen'e", Nr. 680, 17.3.1940, (265/172 208-09); **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Yöneticisi Clodius'un Raporu", Nr. 681, 17.3.1940, (4531/E 144 245).

444 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band IX, (Zweiter Band: 18. Maerz bis 22. Juni 1940), "Ripken'in Raporu", Nr. 30, 30.3.1940, (265/172 220-22).

mencioğlu, Papen'e, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'nın baskılarına karşı koyacağını da söylemişti.[445]

Berlin, Türkiye'nin savaşa katılmasını önlemek için, Üçlü İttifak Antlaşması'nda yer alan iki numaralı protokolün ("Sovyet Çekincesi"nin) kullanılması ve bunun için de Moskova'nın Ankara üzerindeki baskısının yeniden gündeme getirilmesi gerektiği görüşündeydi. Alman Hükûmeti, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden çekindiğini biliyordu.[446]

Papen, 3 Mayıs'ta, Menemencioğlu'na, İtalya'nın savaşa katılması, ancak Türkiye'nin çıkarı olan bölgelere, yâni Balkanlar'a saldırmaması hâlinde, Türkiye'nin savaş dışı tutumunundevâm edip etmeyeceğini soracaktır. Menemencioğlu da, Papen'in bu sorusunu, böyle bir durumda savaşa katılmayı zâten düşünmedikleri ve savaşa katılmamayı kararlaştırmış oldukları şeklinde yanıtlayacaktır.[447]

Papen, Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı 6 Mayıs târihli raporunda, İtalya'nın savaşa katılması hâlinde, Türkiye'nin savaş dışı kalacağının anlaşıldığını bildiriyordu.

Papen'e göre, Türkiye, İtalya Balkanlar'a ya da bizzat kendisine saldırmadığı sürece, Üçlü İttifak Antlaşması'nın yükümlülüklerine uymayacak ve savaşa katılmayacaktı. Bu durumda Türkiye, olsa olsa, Batılı ülkelerin mâlî ve askerî yardımlarına karşılık, müttefik savaş gemilerine Ege Denizi'nde kömür ihtiyaçları için yararlanabilecekleri bâzı limanlar tahsis edebilirdi.

Türkiye, ayrıca, Roma'dan bâzı güvenceler de bekliyordu. İtalya, Türkiye'ye saldırmaksızın, Balkanlar dışında başka bir yere saldırırsa, bu takdirde, Türkiye, yalnızca ittifak antlaşması gereğince, Batılı ülkelerle bâzı danışmalarda bulunacak, fakat savaşa katılmayacaktı. Hattâ Terentiev de, Türkiye'nin, söz konusu ko-

---

445 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band VIII, (Erster Band: 4. September 1939 bis 18. Maerz 1940), "Papen'den ADB'ye", Nr. 595, 5.2.1940, (265/172 174).

446 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band IX, (Zweiter Band: 18. Maerz bis 22. Juni 1940), "Weizsaecker'den Papen'e", Nr. 10, 24.3.1940, (425/217 876-77).

447 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band IX, (Zweiter Band: 18. Maerz bis 22. Juni 1940), "Papen'in Raporu", (265/172 257), (aynı ciltte).

şullar altında, savaş dışı tutumunu desteklemek gerektiğini belirtmişti. Müttefiklerin Türkiye'nin savaşa katılmasını sağlama yönündeki baskılarına karşılık, Moskova ile Berlin'in Türkiye üzerindeki ortak baskıları, Ankara'yı savaştan uzak tutmaya yetecek bir güçtü. Papen'e göre, Sovyetler Birliği, ayrıca, olası bir Türk-İtalyan savaşında, savaş Balkanlar'a ve Karadeniz'e yayılmadığı sürece, tarafsız kalacak ve savaşa katılmayacaktı.[448]

Papen, batı cephesinde Alman Ordusu'nun saldırısı başladıktan sonra, 17 Mayıs'ta kaleme aldığı raporunda, İtalya'nın savaşa katılması hâlinde, Ankara'nın muhtemel politikasını şöyle değerlendiriyordu:

Alman Ordusu'nun batı cephesindeki askerî başarıları arttıkça, Türk yöneticilerinin de savaştan uzak kalma yolundaki görüşleri ağırlık kazanacaktı.

Ancak, Ege Denizi'ndeki İtalyan adaları endişe ve kuşku kaynağı olmaya devâm ediyordu. İtalya'nın savaşa katılması, aslında hâli hazırdaki koşullarda, Türkiye'nin tarafsız kalmasını kesinlikle sağlayabilirdi. Ancak Türkiye, Ege Adaları'ndan kendisine bir saldırı olmayacağı konusunda emin olmalıydı. Bu tür bir güvence sağlanabildiği takdirde, Ankara, müttefiklere Ege bölgesinde hava ve deniz üsleri de vermeyebilirdi. Ancak Ankara'nın bu konuda izleyeceği politika henüz kesinlik kazanmamıştı. İtalya'nın Türkiye'ye yönelik bir güvence açıklamasından kaçınıyor olması, hele Balkanlar'a yönelik askerî bir harekâtı, Türkiye'nin tedirginliğini büyük ölçüde artıracaktı. Buna karşılık, İtalya, Alman-İtalyan ortak baskısının Türkiye'yi savaş dışı tutmaya yeteceği kanısındaydı. Zâten Roma, İtalya'nın Türkiye'ye yönelik bir güvence açıklamasının, Türk-İtalyan ilişkilerine ciddî bir etkisi olmayacağı gösündeydi. İtalya'ya göre, Ankara, Roma'yı yeryüzündeki tek düşmanı olarak görmeye devâm ediyordu ve eğer çıkarları gerektirirse, İtalya'ya derhâl saldırmakta da tereddüt etmeyecekti.

Almanya'nın en büyük kozu ise, Sovyetler Birliği'nin, Türkiye'nin savaşa katılmasını önlemek için, Ankara üzerindeki baskı-

448 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band IX, (Zweiter Band: 18. Maerz bis 22. Juni 1940), "Papen'den ADB'ye", Nr. 200, 6.5.1940, (265/172 261-62).

sıydı. Hâli hazırda Türkiye'nin kesin tarafsızlığı ancak Moskova'nın baskısı ile sağlanabilirdi. Diğer yandan, son zamanlarda, Türk-Sovyet ilişkilerinde bir iyileşme belirtisi de görülüyordu. Nitekim, her iki ülkenin Askerî Ataşeleri, Kafkasya'da bir saldırı hazırlığı olup olmadığını denetlemek üzere, karşılıklı olarak, Kafkaslar'da bir denetleme gezisine çıkacaklardı. Ancak, Ankara ile Moskova arasında görülen yakınlaşma, Berlin'in çıkarlarına tamâmen ters düşüyordu. Papen'e göre, Türk yöneticiler, Moskova'dan artık eskisi kadar çekinmiyorlardı. Bu nedenle de, Almanya, Ankara üzerindeki Sovyet baskısını yeniden sağlamaya çalışmalı ve eğer bu konuda başarılı olamazsa, Türkiye üzerindeki baskıyı tek başına sürdürmeye devâm etmeliydi.[449]

Fransa'nın Yenilgisi, Bakû Plânı'nın Açıklanması ve Etkileri

Alman Ordusu'nun batı cephesindeki saldırısı ve arka arkaya gelen başarı haberleri, Türkiye'de derin bir hayret ve şaşkınlık uyandıracaktır.

Almanya'nın askerî gücü ve başarısı, Avrupa'nın diğer tarafsız devletlerinde de Alman etkisinin önemli ölçüde artmasına neden olacaktır.

1940 yılının yazında Fransa'nın yenilgisi ve Almanya ile mütâreke imzâlaması, birçok devletin dış politikasında önemli değişiklikler yaratacaktır.

İngiltere'nin eski müttefiği Portekiz, bu gelişmeler karşısında, siyâsî rotasını değiştirecek ve yalnızca Almanya'ya sattığı volfram mâdenini kısa bir süre önce İngiltere'ye de yarı yarıya ve eşit biçimde satmaya başlamış iken, Salazar, Temmuz ayından itibâren, Almanya'ya yakınlaşmaya başlayacaktır. Tam bu sırada İspanya ile bir ittifak antlaşması imzâlamak da Lizbon'un gündemindeydi. Nitekim, Portekiz, İspanya ile, 30 Temmuz 1940'da, 17 Mart 1939 târihli dostluk antlaşmasına ek bir protokol imzâlayacaktır.

---

449 ADAP, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band IX, (Zweiter Band: 18. Maerz bis 22. Juni 1940), "Papen'den ADB'ye", Nr. 265, 17.5.1940, (2281/481 338-41).

Bu sûretle, Portekiz, İngiliz etkisinden ayrılarak, İspanya'nın dolaylı etkisi altında, Mihver devletlerinin etki alanına giriyordu. Ancak Salazar, Almanya'ya tamâmen bağlanmaktan da kaçınacak ve İngiltere ile ilişkisini de sürdürecektir. İspanya ise, İngiliz-Alman rekâbetinden mümkün olduğu ölçüde yararlanmaya çalışacaktır.

Fransız Ordusu'nun yenilgisinin ve Fransa'nın parçalanmasının etkisi, Orta ve Güney Doğu Avrupa'da ve Balkanlar'da daha geniş olacak ve Fransa'nın çöküşü, Mısır, Irak ve Sûriye gibi Orta Doğu ülkeleri'nde Alman etkisinin önemli ölçüde güçlenmesi ve Arap milliyetçiliğinin yeniden gündeme gelmesi ile sonuçlanacaktır.[450]

Papen, 20 Mayıs 1940 târihli bir raporunda, Alman askerî başarısının bizzat İnönü'yü de etkilediğini yazıyordu. Hâriciye Vekâleti, daha 24 Mayıs'ta, savaşın başından beri ilk kez, diğer taraflsız devletlerle birlikte, Alman Büyükelçiliği onuruna, bir dâvet vermişti. Papen, Ankara'daki hava değişimini hemen saptanıştı. Bu sırada, Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede de, Berlin'de, Weizsaecker'e, ittifak yükümlülüklerinin, bir mâcerâya sürüklenmemesi için, Türkiye'ye yeterli imkân tanıdığını vurguluyordu.[451]

Almanya'nın Roma Büyükelçisi Mackensen de, İtalyan Hükûmeti'nin, olası bir Akdeniz savaşında, Türkiye'nin savaşa katılmayacağı görüşünde olduğunu açıklıyordu. Roma'ya göre, Alman askerî başarısı, Türkiye'nin tarafsız bir konumda kalması için yeterliydi. İtalya, Türkiye'ye saldırmazlık güvencesi vermek istemiyordu. Zâten Mussolini de Türkiye'ye karşı savaşmak niyetinde değildi.[452]

Nitekim Ribbentrop da aynı görüşteydi. Ribbentrop, 31 Mayıs'ta, Mackensen'e verdiği yanıtta, Türkiye üzerinde ortak bir Al-

---

450 Hillgruber, age, s. 67-69, 138-140 ve 142-143.

451 Krecker, age, s. 81-82.

452 ADAP, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band IX, (Zweiter Band: 18. Maerz bis 22. Juni 1940), "Almanya'nın Roma Büyükelçisi Mackensen'den ADB'ye", Nr. 324, 27.5.1940, (B 14/B 001 698).

man-İtalyan baskısının gereksiz olduğunu ve Türkiye'nin, savaşın yeni gelişmeleri karşısında, zâten savaştan uzak kalacağını yazıyordu.[453]

Papen, 3 Haziran'da, İnönü ile yaptığı ve tam bir saat süren görüşmede, Fransa ve Kuzey Avrupa savaşı ile ilgili askerî ve siyâsî durumu anlatır.

Papen, raporunda, İnönü'nün bu açıklamalarından bir hayli etkilendiğini yazıyordu. Yine Papen'e göre, İnönü, İtalya'nın saldırgan tutumundan dolayı çok tedirgin olmuş görünüyordu ve Papen'den, İtalya'nın amacının ne olduğunun açıklanmasını istemişti. Papen ise, bu konuda herhangi bir açıklamada bulunmaktan kaçınmıştı. Papen, yalnızca, Alman Hükûmeti'nin, İtalya ve Almanya'nın Balkanlar'da barış istediğini belirtmiş ve bu iki ülkenin Türkiye ile dayanışma içinde olduğuna ilişkin güvence vermişti. Ancak İtalya, Akdeniz'de kendi bölgesel çıkarları için savaşırsa, bu takdirde, bu, Türkiye'nin gözünde, bir tehlike olarak görülmemeliydi. Çünkü savaş, Papen'e göre, Orta ve Yakın Doğu'ya yayılmayacaktı. Ama eğer savaşın hemen bitmesi isteniyorsa, bu takdirde, Türkiye, Avrupa'nın yeni düzeni çerçevesinde, Almanya'ya karşı izlediği dış politikada köklü bir değişiklik yapmalıydı.

Papen'e göre, İnönü, Almanya'ya karşı dostluk politikası izlemekten yana görünüyordu ve Alman askerî başarılarının sonucunun bir barış olanağı doğurduğunu belirtmişti. Papen, İnönü ile yaptığı bu görüşmeden sonra, İtalya savaşa katıldığı takdirde, Türkiye'nin savaşa katılmayacağını ve tarafsız kalmaya devâm edeceğini kişisel izlenimi olarak belirtiyordu.[454]

Menemencioğlu, Papen ile yaptığı görüşmede, İtalya'nın savaşa katılması hâlinde, Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerini kesmesinin olası sonuçlarının neler olabileceğini soruyor ve bunun üzerine de, Papen, bu tür bir davranışın mutlaka Almanya ile savaş anla-

---

453 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band IX, (Zweiter Band: 18. Maerz bis 22. Juni 1940), "Almanya'nın Roma Büyükelçisi Mackensen'den ADB'ye", Nr. 324, 27.5.1940, (B 14/B 001 898). Bkz. Ribbentrop'un 31 Mayıs târihli (B 14/B 001 927) sayılı yanıt yazısı (aynı ciltte).

454 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band IX, (Zweiter Band: 18. Maerz bis 22. Juni 1940), "Papen'den ADB'ye", Nr. 375, 3.6.1940, (2153/469 355-56).

ının geleceğini bildiriyordu. Papen'in yaptığı açıklamaya göre, aynı durumda, İtalya ile ilişkilerin kesilmesi de, Türk-İtalyan savaşı anlamına gelecekti.

Diğer yandan, Papen, Türk-Sovyet ilişkilerinin düzelmeye devâm ettiğini açıklıyordu. Papen, raporunda, Moskova'nın Türkiye'ye askerî malzeme sevkiyâtına başladığına ilişkin haberler alındığını da bildiriyordu. İstanbul'daki İngiliz Başkonsolosu da, tüm İngiliz vatandaşlarının üç gün içinde İstanbul'dan ayrılarak İç Anadolu'nun güvenli yerlerine taşınmalarını tavsiye etmişti. Yine alınan haberlere göre, İtalya'nın savaşa katıldığı gün Türkiye'de seferberlik ilân edilecekti.[455]

Papen, söz konusu raporunda, Menemencioğlu'nun, İtalya'nın savaşa katılması hâlinde, Türkiye'nin tarafsız kalmaya devâm etmesinin kararlaştırıldığını açıkladığını da belirtiyordu.[456]

Kroll ise, üç gün sonra, Hâriciye Vekâleti'nden bunun tam aksi bir yanıt alacaktır. Hâriciye Vekâleti'ne göre, İtalya savaşa katılırsa, Türkiye, müttefiklere Ege Denizi'nde bâzı askerî kolaylıklar sağlayacaktı. Buna karşılık, Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Âsım Gündüz, ertesi gün, Alman Askerî Ataşesi General Rohde'ye yaptığı açıklamada, İtalya Balkanlar'dan uzak durduğu sürece, Türkiye'nin savaş dışında kalmak istediğini belirtecektir. Gerede de, Berlin'de, Üçlü İttifak Antlaşması'nın savunmaya yönelik olduğunu vurguluyordu. Nitekim Saydam da, 2 Haziran'da yaptığı radyo konuşmasında, Üçlü İttifak Antlaşması'ndan hiç söz etmemişti.[457]

İtalya'nın savaşa katılması hâlinde Türkiye'nin alacağı tutum, Berlin açısından bir miktar belirsizliğini korurken, Papen, bu sırada dahi, İtalya'nın Türkiye'ye güvence vermesi için çaba harcamaktan geri kalmıyordu. Ancak Papen'in çabaları bu kez de sonuç vermeyecektir. Berlin ve Roma, Ankara'nın savaşa katılmasına neden olabilecek bir sonuç yaratılmasından çekiniyorlar ve bu

455 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band IX, (Zweiter Band: 18. Maerz bis 22. Juni 1940), "Papen'den ADB'ye", Nr. 383, 4.6.1940, (265/172 301-02).

456 Krecker, **age**, s. 83.

457 Krecker, **age**, s. 83.

nedenle de, Moskova'nın, Türkiye'nin savaş dışı kalması için, Ankara üzerinde baskı kurmasını istiyorlardı.

İtalya'nın 10 Haziran'da İngiltere ve Fransa'ya savaş ilân etmesi karşısında, Türkiye'nin savaşa katılmaması, Mihver güçlerinin önemli bir başarısı olarak değerlendirilmelidir. Bizzat Papen de, Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporlarda, bu kez "parti"nin kazanıldığını ve Fransa'nın yenilgisinden sonra Üçlü İttifak Antlaşması'nın artık ortadan kalktığını belirtiyordu.[458]

Papen, 13 Haziran tarihli bir başka raporunda da, Türk Hükûmeti'nin, Üçlü İttifak Antlaşması'na bağlı kalmayı, fakat İtalya'nın savaşa katılmasına rağmen, savaşa katılmamayı kararlaştırdığını güvenilir bir kaynaktan öğrendiğini açıklıyordu.[459]

Papen, yine bu sırada, Fransa'nın yenilgisini tasvir eden Alman propaganda filmi "Batı'da Zafer"i, Alman Büyükelçiliği'nde, yüksek mevki sâhibi Türk misâfirleri önünde de göstermişti.[460] Papen, bir raporunda, Türk asker dostlarının filmden çok etkilendiklerini de belirtiyordu.[461]

Papen, ertesi gün kaleme aldığı 14 Haziran tarihli raporunda da, Türk Hükûmeti'nin savaş dışı tutumu konusundaki resmî açıklamasını iletiyordu. İtalya'nın savaşa katılmasını takiben ve İngiliz ve Fransız Büyükelçileri'nin ricâları üzerine, Türk Hükûmeti, durumu incelemiş ve hâli hazırda Türkiye'nin savaşa katılmasının büyük bir olasılıkla Sovyetler Birliği ile çatışma anlamına geleceği gerekçesi ile, Üçlü İttifak Antlaşması'nın iki numaralı protokolünü ("Sovyet Çekincesi"ni) uygulayarak, savaş dışı kalmaya karar vermişti.[462]

---

458 Krecker, **age**, s. 89.

459 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band IX, (Zweiter Band: 18. Maerz bis 22. Juni 1940), "Papen'den ADB'ye", Nr. 424, 13.6.1940, (265/172 311).

460 Krecker, **age**, s. 89; Glasneck, **Methoden der Deutsch-Faschistischen Propagandataetigkeit in der Türkei Vor und Waehrend des Zweiten Weltkrieges**, s. 18.

461 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band IX, (Zweiter Band: 18. Maerz bis 22. Juni 1940), "Papen'den ADB'ye", Nr. 424, 13.6.1940, (265/172 311).

462 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band IX, (Zweiter Band: 18. Maerz bis 22. Juni 1940), "Papen'den ADB'ye", Nr. 431, 14.6.1940, (265/172 316).

Papen, iki gün sonra kaleme aldığı bir başka raporunda, Türk Hükûmeti'nin TBMM'de yapılan oylamada da başarılı olduğunu bildiriyordu. Papen'e göre, Fransa'nın yenilgisinden sonra, Üçlü İttifak Antlaşması'nın artık pratik bir değeri kalmamıştı ve hattâ fiilen ortadan kalktığı bile söylenebilirdi. Ayrıca, Ankara'daki egemen görüş de bu doğrultudaydı. Bizzat İnönü, İngiliz ve Fransız Büyükelçileri'ne bu yönde görüş bildirmişti.[463]

Almanya'nın üst üste kazandığı askerî zaferler, Türk-Alman ilişkilerinde hissedilir bir yumuşamaya neden olurken, diğer yandan da, Türk-Alman Ticâret Antlaşması için ağır aksak süren görüşmelerin canlanmasına da neden olacaktır.

Fransa'nın askerî yenilgisinin etkileri, kendisini çok geçmeden Türk-Alman ticârî ilişkilerinde de gösterecektir. Bu dönemde yeni bir ticâret antlaşması imzâlanmasa da, nihâyet Temmuz ayı içinde birer nota teatisi ile fiilen yürürlüğe giren mal alış veriş listeleri, bir yandan, Türk ve Alman Hükûmetleri, diğer yandan da, Alman Dışişleri Bakanlığı ile Papen arasındaki tartışma ve çekişmeleri bir uzlaşma ile sonuçlandıracaktır.

Papen, Almanya'nın batı cephesindeki saldırısı başladığında, Türk-Alman Ticâret Antlaşması'nın artık kısa bir süre içinde imzâlanmasını bekliyordu. Hattâ Almanya, böyle bir antlaşmaya karşılık, artık Türkiye'ye silâh vermeye bile hazırdı.[464] Papen, bu konuda bizzat İnönü ile de görüşmüş ve Türk-Alman Ticâret Antlaşması'nın imzâlanabilmesi için aracılık etmesini ricâ etmişti.[465] Papen'in bu başvurusu üzerine, İnönü, Türk-Alman Ticâret Antlaşması'nın imzâlanması için Menemencioğlu'na tâlimat verecektir. Ancak krom konusu antlaşma dışında kalacaktı.[466] Papen,

---

463 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band IX, (Zweiter Band: 18. Maerz bis 22. Juni 1940), "Papen'den ADB'ye", Nr. 464, 17.6.1940, (265/172 322).

464 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band IX, (Zweiter Band: 18. Maerz bis 22. Juni 1940), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Yöneticisi Clodius'un Raporu", Nr. 264, 17.5.1940, (4531/E 144 240).

465 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band IX, (Zweiter Band: 18. Maerz bis 22. Juni 1940), "Papen'den ADB'ye", Nr. 375, 3.6.1940, (2153/469 355-56).

466 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band IX, (Zweiter Band: 18. Maerz bis 22. Juni 1940), "Papen'den ADB'ye", Nr. 383, 4.6.1940, (265/172 301-02).

nihâyet Haziran ayı ortalarında, Berlin'e, antlaşmanın hazırlandığını ve imzâya hazır olduğunu bildiriyordu. Papen, antlaşmanın imzâlanması için Berlin'in onayını bekliyordu.[467]

Bu sırada, 12 Haziran 1940 târihinde, Almanya ile Türkiye arasında, bir nota teâtisi ile, karşılıklı olmak üzere, toplam 21.000.000 TL (42.000.000 Alman Markı (RM)) değerinde mal alış verişi yapılması kararlaştırılır. Krom ve askerî malzeme antlaşmaya dâhil değildi. Ayrıca Türkiye, askerî malzeme satışı konusunda Almanya'dan güvence de istemeyecekti. Antlaşmanın İtalya'nın savaşa katılmasından ve Türkiye'nin de henüz savaş dışı tutumunu açıklamasından önce kararlaştırılmış olması dikkat çekiciydi. Papen, bunu, Türkiye'nin Mihver güçlerine karşı olumlu bir yaklaşımı olarak değerlendirecektir.

Türk-Alman Ticâret Antlaşması ise, ancak Temmuz ayı içinde, 25 Temmuz 1940 târihinde imzâlanabilecektir.[468] Antlaşmaya göre, Türkiye, Almanya'dan hammadde karşılığında sanâyi ürünleri ithâl edecekti.[469]

Almanya'nın Türkiye karşısında ekonomik alanda kazandığı bu başarı gerçekten de son derece önemliydi. Ancak, Türk-Alman Ticâret Antlaşması'na karşın, Almanya, Türk dış ticâretindeki eski konumunu yeniden elde edemeyecektir.

1940 yılında Türkiye'nin toplam ihrâcâtı içinde Almanya'nın payı % 8.7 ve ithâlâtında ise % 11.7 idi. Aynı yıl Türkiye'nin toplam ihrâcâtında İngiltere'nin payı ise % 10.3 ve ithâlâtındaki payı da % 14 idi. Bu durumda, Almanya, Türk dış ticâretinde sâhip olduğu yeri, yıllar sonra, İngiltere'ye bırakıyordu.[470]

Türk-Alman Ticâret Antlaşması'nı Türk basını da olumlu karşılayacaktır.

---

467 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band IX, (Zweiter Band: 18. Maerz bis 22. Juni 1940), "Papen'den ADB'ye", Nr. 434, 14.6.1940, (2153/469 359-63).

468 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band X, (Dritter Band: 23. Juni bis 31. August 1940), "Papen'den ADB'ye", Nr. 213, 23.7.1940, (9906/E 693 965).

469 Krecker, age, s. 79-80; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 58.

470 Önder, age, s. 41-42 ve 106-107. Ayrıca bkz. Neumark, "Der Türkische Aussenhandel 1939-1940", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 2, s. 326-328; **Keesing's**, (1940/4181).

Örneğin, Zekeriyâ Sertel, Tan gazetesinde, şöyle yazıyordu:

> "Almanlarla yaptığımız yeni ticâret antlaşması bir ihtiyâcın ifâdesidir. Tamâmen normal şartlar altında yapılmıştır ve normal şartlar içerisinde seyrini tâkip etmesi temenniye şâyandır."[471]

Nâdir Nâdi de, Cumhuriyet gazetesinde, "Yeni Muahedenin Sebep ve Neticeleri" adlı makâlesinde, antlaşmayı olumlu karşılıyordu.[472]

Aslan Tûfan da, İktisâdî Yürüyüş dergisinde yazdığı, "Almanya İle Ticâret Mukâvelesi" adlı makâlesinde, Almanya ile ticârî ilişkilerin kopmasının piyasayı olumsuz yönde etkilediğini ve bu nedenle de fiyatların yükseldiğini belirtiyordu.[473]

Ancak Cumhuriyet gazetesi, basında egemen olan itinâlı dil konusunda genel tutumdan bir hayli sapmış görünüyordu. Nâdir Nâdi, Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan, "Alman Birliği Karşısında Avrupa" adlı makâlesinde şunları yazıyordu:

> "Dünyâ realiteyi olduğu gibi görmeye mecburdur. (...)
> Bugün Avrupa'da bir Alman kudreti yaşıyor. (...)
> Avrupa devletleri, realiteyi olduğu gibi görmeli ve yollarını ona göre tâyin etmelidirler.
> Realite karşısında nikbin bulunmak da şarttır."[474]

Nâdir Nâdi'nin bu yazısı sert tepki uyandıracaktır. Nâdir Nâdi, anılarında, bizzat Başvekil Refik Saydam'ın Yunus Nâdi'ye telefon ettiğini ve serzenişte bulunduğunu yazıyor.[475] Nâdir Nâdi'nin makâlesi, Tan gazetesinde, "Memlekette Asabiyet ve Nefret Uyandıran Yazı" olarak nitelendirilir.[476] Yazı, diğer basın organlarınca da eleştirilir. Bu eleştiriler, bizzat Nâdir Nâdi tarafından, "Tek Devlet

---

471 Zekeriyâ Sertel, "Almanya İle Yaptığımız Ticâret Antlaşması", **Tan**, (27.7.1940).

472 Nâdi, **age**, s. 114-116.

473 Aslan Tûfan, "Almanya İle Ticâret Mukâvelesi", **İktisâdi Yürüyüş**, Cilt: 2, Sayı: 14, (1 Temmuz 1940).

474 Nâdir Nâdi, "Alman Birliği Karşısında Avrupa", **Cumhuriyet**, (30.7.1940).

475 Nâdi, **age**, s. 119.

476 **Tan**, (1.8.1940).

Türk basınının dış politika alanında tek sesli olma *zorunluluğuna iyi bir örnek*, Fâlih Rıfkı Atay'ın, Ulus gazetesinde yayınlanan, "Dış Politika Yazılarına Dikkat Edelim" adlı makâlesiydi.

Hegemonyası Bir Hayaldir", "Hüseyin Câhit Yalçın'a" ve "Atatürk Gençliğinin Kudreti" adlı yazılar ile yanıtlanır.[477] Nâdir Nâdi'nin Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan bu son yazısı üzerine, gazete, hükümetçe, Matbuat Kânunu'na dayanılarak, aynı gün kapatılacak ve tam üç ay kapalı kalacaktır. Gazetenin kapatılma nedeni, İnönü'nün bizzat tâlimat vermesiydi. Hükümet, gazetenin Almanya'dan para aldığını ileri sürüyordu.[478]

Papen de, tam bu sırada kaleme aldığı bir raporunda, Nâdir Nâdi ile görüştüğünü ve Nâdi'nin, daha sonra, Cumhuriyet gazetesinde, Almanya lehine iyimser bir yazı yazdığını belirtiyordu. Papen, raporunda, Türk basınının Türk-Alman Ticâret Antlaşması'nı olumlu karşıladığını belirtiyor ve antlaşmayı, Türkiye ile Almanya ve Mihver güçleri arasında yakın bir işbirliği kurulması yolunda ileri bir adım olarak değerlendiriyordu.[479]

Papen'in raporu, batı cephesindeki Alman askerî zaferinden sonra, askerî gücün, siyâsal/diplomatik ve ekonomik ilişkileri ne ölçüde doğrudan ve yakından etkilediğini açıkça gösteriyordu. Bu aşamada, Almanya'ya karşı tutumda bir yumuşama belirmişti. Gerçi İtalya, hâlâ en tehlikeli düşman kategorisindeydi. Ama Almanya artık farklı değerlendiriliyordu. Almanya'ya karşı soğuk ve sert politika artık terk edilmeye başlanmıştı. İlişkilerde belli belirsiz bir yumuşama ve yakınlaşma görülmeye başlıyordu.

Bakû Plânı'nın Açıklanması ve Etkileri

Berlin, 3 Temmuz'da, Fransa'da ele geçirilen bâzı gizli belgeleri açıklar. Bu belgeler arasında, Türkiye'yi de yakından ilgilendiren, Bakû Plânı ile ilgili belgeler de bulunuyordu.[480]

Atay, bu makâlesinde, İstanbul basınının dış politika yazılarındaki tartışmalara dikkat çekiyor ve şöyle yazıyordu: "Hayır... Memlekette ahenk bozukluğu hissini verecek falsolardan büyük bir itinâ ile kaçınmak lâzımdır." Fâlih Rıfkı Atay, "Dış Politika Yazılarına Dikkat Edelim", **Ulus**, (2.7.1940). Ayrıca bkz. Fâlih Rıfkı Atay, "Büyük Dikkat Üzeri Olalım", **Ulus**, (4.7.1940).

477 **Cumhuriyet**, (31.7.1940) ve (3 ve 8.8.1940).

478 Us, age, s. 458.

479 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band X, (Dritter Band: 23. Juni bis 31. August 1940), "Papen'den ADB'ye", Nr. 213, 23.7.1940, (9906/E 693 965).

480 Krecker, **age**, s. 90-95; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 58-59; Önder, **age**, 61-64; Us,

. Aslında, daha önce de gördüğümüz gibi, Saraçoğlu'nun bu konuda Massigli'ye söyledikleri açık değildi ve daha ziyâde yoruma elverişliydi. Ancak Berlin'in açıkladığı belgeler Ankara'yı da suçlamaya yönelikti. Nihâyet Saraçoğlu'nun plânı görmezlikten gelerek üstü kapalı olarak kabul ettiği yorumuna son derece uygundu.

Söz konusu gizli belgeleri açıklamakla, Berlin, bir yandan, Batılı devletlerle Sovyetler Birliği'nin, diğer yandan da, zâten soğuk olan Türk-Sovyet ilişkilerinin tamâmen koparılmasını amaçlamıştı. Almanya bunu kolayca başaracaktır. Sovyet basını, gizli belgelerin açıklanmasının ardından, derhâl Bakü Plânı'nı ve tabiî bu arada Türkiye'yi sert biçimde eleştirecek ve Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Terentiev de Moskova'ya geri çağrılacaktır.

Diğer yandan, Türk basınında da Almanya aleyhine bir hava doğmuştu. Çünkü Türk Hükümeti, Berlin'in açıkladığı gizli belgelerin tahrif edilmiş olduğunu ileri sürüyordu. Nitekim, Başvekil Refik Saydam da, 12 Temmuz'da, TBMM'de yaptığı bir açıklamada, belgelerin tahrif edilmemesi gerektiğini vurgulayacaktır.[481]

Oysa, Papen, daha 1 Temmuz târihli raporunda, Türk-Sovyet ilişkilerinin düzeltilmesi için Berlin'in katkıda bulunması gerektiğini belirtiyordu. Papen'in bu önerisi Ribbentrop tarafından kesin olarak red edilecektir.

Molotov da, 1 Ağustos'ta, Yüksek Sovyet'in yedinci toplantısında yaptığı bir konuşmada, Berlin tarafından açıklanan gizli belgelerin Türkiye'nin izlediği politikaya ışık tuttuğunu belirtiyor ve Mart ve Nisan aylarında meydana gelen ve bâzı yabancı uçakların Sovyet hava sahasını ihlâl etmesi ile sonuçlanan olayları yeniden anımsatıyordu. Bu uçaklardan bir tânesi Türkiye'den geliyordu ve Moskova, bu hareketi daha o zaman protesto etmişti. Molotov, açıklanan gizli belgelerin ışığında, bu uçağın amacının artık ne olduğunun açıklığa kavuştuğunu da belirtiyordu.

---

age, s. 455-457; **Savaş Yılları**, s. 94-95; Ataöv, **age**, s. 75-78; Erkin, **age**, s. 164; Barutçu, **age**, s. 130-142; Jaeschke, "Die Politische Entwicklung der Türkei seit Ausbruch des Krieges", **Jahrbuch für Politik und Auslandskunde 1941**, s. 238-239.

481 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 1, Cilt: 13, 73. İnikat, (12.7.1940). Ayrıca bkz. **Keesing's**, (1940/4142).

Massigli, 5 Temmuz'da, Saraçoğlu'na bir mektup yazar. Amacı, olayı aydınlığa çıkarmaktır. Massigli, mektubunda, Bakû Plânı için Saraçoğlu'nun rızâsının hiçbir zaman alınmamış olduğunu açıklıyordu. Massigli, Bakû petrol bölgesinin Fransız uçakları tarafından havadan bombalanması için Türk hava sahasının kullanılması konusunda ne Saraçoğlu, ne de bir başkası ile görüştüğünü ileri sürüyordu. Berlin tarafından açıklanan belgeler, olsa olsa, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın tesâdüfen elde ettiği bilgileri ve bâzı kişisel varsayımları içeriyordu.

Massigli'nin Ankara'yı temize çıkarmaya çalışan bu zayıf reddi, olayın daha da büyümesine neden olacaktır.

Alman Haber Ajansı/Deutsche Nachrichten Büro (DNB), 7 Temmuz'da, Massigli'yi yalancılıkla suçluyor ve açıklanan gizli belgelerin, Saraçoğlu'nun Türk hava sahasındaki uçuşları onayladığını ve Massigli'nin de Ankara'nın bu resmî açıklamasını Pâris'e rapor ettiğini kanıtladığını ileri sürüyordu.

Aslında Massigli'nin bu konuda Saraçoğlu ile görüşmüş olduğu bir gerçekti. Ancak Saraçoğlu'nun açıklamasının Ankara'nın Bakû Plânı'na resmî düzeyde onay verdiği şeklinde değerlendirilmesi ve bunun Pâris'e bu şekilde sunulması, tamâmen Massigli'nin kişisel izlenimi ve yorumuydu. Saraçoğlu'nun sözlerinden Ankara'nın Bakû Plânı'na onay verdiği sonucunu çıkarmak tamâmen ve yalnızca bir yorum sorunuydu.

Saraçoğlu ise, bir yandan, Berlin tarafından açıklanan gizli belgelerin asıllarını Moskova'ya iletiyor, diğer yandan da, Massigli'nin tekzibini vurgulamaya çalışıyordu. Ancak, Ankara'nın bu konuda gösterdiği diplomatik çabaların bir yarârı olmayacaktır. Almanya'nın açıkladığı gizli belgeler, Sovyetler Birliği'ni Türkiye'nin askerî plânları konusunda ciddî ve derin endişe ve kuşkuya düşürmüştü ve bu endişenin giderilmesi mümkün değildi. Berlin'in amaçlarından bir tânesi gerçekleşecek ve bu olayın sonucunda, Türk-Sovyet ilişkileri ciddî olarak hasar görecektir.

Ancak, açıklanan belgelerin tahrif edildiğini ileri süren Ankara'nın Berlin ile ilişkilerinde de sertleşme görülüyordu. Tam bu sırada, Alman Haber Ajansı/Deutsche Nachrichten Büro (DNB), Türk-Alman ilişkilerinin daha fazla sertleşmesini önlemek amacı ile olacak, açıklanan gizli belgelerin tercümesi sırasında, tercüme

bürosunda yapılmış bir tercüme hatâsını itirâf edecektir. Yanlışlık, "savunma savaşı"nın "saldırı savaşı" şeklinde tercüme edilmesiydi. Bu yanlış, tabiî derhâl Moskova'ya iletilecek, fakat, beklenebileceği gibi, herhangi bir etkisi olmayacaktır.

Berlin, Fransız gizli belgelerini açıklamakla ilk amacına ulaşmıştı.

Sovyetler Birliği'nin Batılı ülkeler ve Türkiye ile ilişkileri, bu gelişme üzerine, daha da gerginleşmişti.

Ancak Almanya'nın Bakû Plânı'nı açıklamakla Türkiye'nin iç politikası ile ilgili ikinci ve önemli bir amacı daha vardı.

Ribbentrop, Bakû Plânı'na ilişkin gizli Fransız belgelerinin açıklanması ile, Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğlu'nun değiştirilmesi olasılığını da hesâp etmişti.

Nihâyet Saraçoğlu, Üçlü İttifak Antlaşması'nın mimârı olan bir Hâriciye Vekili olarak Berlin'in gözünde tam bir "Anglofil"di.

Saraçoğlu'nun değiştirilmesi ile Alman yanlısı yeni bir Hâriciye Vekili beklenebilir ve bu değişim, Türkiye'nin Almanya'ya yakınlaşmasını sağlayabilirdi.

Ribbentrop'a göre, Saraçoğlu değişmeden Türk-Alman ilişkilerinde zâten bir gelişme beklenemezdi.

Tam bu sırada Ankara'da da bir hükûmet değişikliği söylentisi zâten son derece yaygındı.

Nitekim, Papen, daha Temmuz ayı başında yazdığı bir raporda, Besarabya'nın işgâli ve Romanya'nın Mihver güçlerine katılarak müttefikler için kaybından sonra, "Saraçoğlu Kliği"nin İnönü'nün gözünden düştüğünü bildiriyordu. Papen'e göre, Saraçoğlu'nun amacı, Türk-İngiliz-Sovyet ilişkilerini sürdürmek için İnönü'yü de kendi yanına çekebilmekti. Ancak Saraçoğlu'nun bu politikası, Berlin'in Beyaz Kitabı, yâni Bakû Plânı ile ilgili gizli Fransız belgelerini açıklaması ile, artık sona ermişti. Saraçoğlu tarafından izlenen dış politikaya uzun zamandır muhalefet eden bir hükûmet üyesi, Papen'e, yakında bir hükûmet değişikliği olacağını ve Rauf Orbay'ın Başvekâlet'e geleceğini açıklamıştı.

Nitekim Âsım Us da, tam bu sırada, hâtıra notlarına şunları yazıyordu:

> "Alman Sefiri Von Papen'in Türkiye'de Alman taraftârı bir hükûmeti iktidâra getirmek teşebbüsleri, Saraçoğlu'na karşı hücumlar, millî bünyede bir gedik açmak içindir.

Von Papen'in, bâzı Türklere, 'Bu hükûmet, Türk-İngiliz-Fransız ittifâkını imzâ eden hükûmettir. Onunla anlaşılamaz. Başka bir hükûmet olmalı...' demesi, maksadını göstermeye kâfi geliyor.

Partice verilen karar bunu tezâhür ettirmelidir. Yarın Meclis'in aleni celsesinde bu mesele konuşulacak... Sonra itimat karârı verilecek... Partide tam bir fikir birliği vardır."[482]

Yine bu sırada, Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nden Berlin'e yazılan bir raporda da, İnönü'nün Haziran ayı sonunda bir hükûmet değişikliğine karar verdiği ve Hâriciye Vekâleti'ne de Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede'nin getirileceği bildiriliyordu.[483]

Fâik Ahmet Barutçu da, anılarında, bu raporu doğruluyor. Barutçu'ya göre, CHP Meclis Grubu'nda Saraçoğlu'nun istifâsı konusunda önemli bir ağırlık vardı ve TBMM üyelerinin de Hâriciye Vekili Saraçoğlu'nun değiştirilmesinden yana oldukları anlaşılıyordu. Barutçu'nun yazdığına göre, hattâ Başvekil Refik Saydam'ın üzerinde bile spekülasyonlar yapılıyordu. Fransa'nın yenilgisinin Üçlü İttifak Antlaşması'nın sonu anlamına geldiği şeklindeki yorumlar hâkimdi ve ittifâkın "cenâze töreni" yapılmıştı. Ama yine de hükümete ittifakla güvenoyu verilecektir.[484]

Papen, Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı 16 Temmuz târihli raporunda, İngiltere'nin, anavatan düşmediği sürece, tarafsız ve savaş dışı kalan bir Türkiye'nin Orta ve Yakın Doğu'daki konumunu güvenlik içinde tuttuğuna inandığını belirtiyordu. Bu nedenle, Papen'e göre, İngiltere, Türkiye'nin izlediği dış politikayı dikkatle tâkip ediyordu ve bu konuda önemli fedâkârlıklar göstermeye de hazırdı.

Papen, raporunda, TBMM'de Üçlü İttifak Antlaşması'na karşı olan grubun hızla büyüdüğünü bildiriyordu. Papen, bu grubun, Almanya ile imzâlanan ticâret antlaşmasının, Türkiye'nin Mihver

---

482 Us, **age**, s. 456-457. Ayrıca bkz. Barutçu, **age**, s. 106; Önder, **age**, s. 63-64; Kroll, **age**, s. 119.

483 Krecker, **age**, s. 96.

484 Barutçu, **age**, s. 114-116, 118-119 ve 127-128. Ayrıca bkz. **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band X, (Dritter Band: 23. Juni bis 31. August 1940), Nr. 148, 10.7.1940, (3741/E 017 951); **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band X, (Dritter Band: 23. Juni bis 31. August 1940), "Papen'den ADB'ye", (Siyâsî Rapor), Nr. 179, 16.7.1940, (2361/488 078-83).

güçlerine yakınlaşmasını sağlayacak bir köprü işlevi gördüğüne inandığını da açıklıyordu. Papen, bu gruba, Saraçoğlu'nun izlediği dış politikayı eleştiriyor ve Bakû Plânı'ndan Saraçoğlu ve kliğinin sorumlu olduğunu ileri sürüyordu. Papen, Saraçoğlu kliğinin görevden alınması gerektiğini de önemle vurguluyordu.

Papen'e göre, İnönü, bir yandan, izlenen dış politikadan tüm hükümeti sorumlu tutuyor, diğer yandan da, dışarıdan gelen baskılar sonucunda Vekil değiştirmenin Osmanlı Devleti dönemine geri dönmek anlamına geleceğinden çekinerek, böyle bir değişiklikten kaçınıyordu. Papen'e göre, Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğlu'nun görevden alınmasına ülkedeki psikolojik ortam engel oluyordu.[485]

Papen, birkaç gün sonra kaleme aldığı bir başka raporda da, Alman Beyaz Kitabı'nın açıklanmasından sonra, Türkiye'nin izlediği dış politikada Berlin'in beklentilerine uygun bir rota değişikliği olmadığını saptıyordu. Papen'e göre, Türk dış politikasında Berlin'in istediği ve beklediği yönde bir rota değişikliğini, yâni Türkiye'nin Mihver güçlerine yakınlaşmasını sağlamak için başka yöntemler denenmeliydi. Papen, Türkiye'ye, Mihver güçlerine katılması karşılığında, Ege Denizi'nde bâzı adaların verilmesinin gerekli olduğu görüşündeydi. Yine Papen'e göre, Sovyet tehdidi sürdüğü sürece, Orta ve Yakın Doğu'daki olası bir savaşta, Türkiye, İngiltere'ye deniz ve hava üsleri vermekten de çekinecekti.[486]

Papen, hemen birkaç gün sonra, Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir başka raporunda da, İnönü'nün Haziran ayı sonunda hükümette bir değişiklik yapmayı düşündüğünü yineliyor ve olası Hâriciye Vekili olarak da Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede'nin adını veriyordu. Papen, Gerede ile Hâriciye Vekâleti arasındaki düşünce ve görüş farkına da dikkat çekiyordu. Nitekim, Gerede de, Berlin'de, Alman Hükûmeti'ne yaptığı açıklamada, Hâriciye Vekilliği'ne gelmek istediğinden söz etmişti.

---

485 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band X, (Dritter Band: 23. *Juni bis* 31. *August* 1940), "Papen'den ADB'ye", (Siyâsî Rapor), Nr. 179, 16.7.1940, (2361/488 078-83).

486 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band X, (Dritter Band: 23. Juni bis 31. August 1940), "Papen'den ADB'ye", (Siyâsî Rapor), Nr. 198, 20.7.1940, (2361/488 084-85).

Papen, İnönü'nün hükümette bir değişiklik yapmayı plânladığını, fakat bu sırada böyle bir değişikliğin beklenilmemesi gerektiğini bildiriyordu. Ancak Papen, Gerede'nin, hâlâ hükümette radikal bir değişiklik yapılacağı ve bu sûretle Türkiye'nin Mihver yanlısı bir dış politika izlemeye başlayacağı yönünde ümit ve beklenti içinde olduğunu da açıklıyordu.[487]

Oysa, İnönü, Papen ile yaptığı bir görüşmede, Almanya'nın, Fransız gizli belgelerini açıklamakla, Türk-Sovyet ilişkilerini bozmaya ve Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğlu'nu düşürmeye çalıştığı için, Berlin'e üzüntülerini bildirecektir.[488]

Papen, anılarında, Fransız gizli belgelerinin açıklanması ve bu sûretle Saraçoğlu'nun düşürülmesi plânın Ribbentrop'a âid olduğunu belirtiyor. Oysa, Papen, bu plânı yanlış bulmuştu ve Ribbentrop ile aynı görüşte değildi.[489]

Ancak Papen'in Ribbentrop'un plânı konusundaki tutumu anılarında anlattığı şekilde olmamıştır. Papen, Berlin tarafından ifşâ edilen Fransız gizli belgelerini gerçekten de ancak açıklandıktan sonra öğrenmişti. Ancak Ribbentrop'un Türk Hükümeti'nde değişiklik yapılması ve bu sûretle özellikle Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğlu'nun değiştirilmesi yönündeki plânına Papen de katılmış ve Ribbentrop'un plânı ve Berlin'in tâlimatları yönünde girişimlerde bulunmuştu. Papen'in anıları ile Alman Dışişleri Bakanlığı'nın arşiv belgelerinin bu konuda çakışmaması ilgi çekicidir.[490]

Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğlu, Berlin'in gözünde İngiliz ve müttefik yanlısıydı.

Oysa, aynı Saraçoğlu, Londra'nın gözünde Alman yanlısı olarak değerlendiriliyordu.

Almanya, Saraçoğlu'nu, Türk-Alman ilişkilerinin geliştirilmesi

---

487 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band X, (Dritter Band: 23. Juni bis 31. August, 1940), "Papen'den ADB'ye", Nr. 179, 23.7.1940, (265/172 367-69).

Gerede de, anılarında, tam bu dönemde, izlenmesi gereken dış politika nedeniyle, Ankara ile *anlaşmazlığa* düştüğünü açıklıyor. "50. Yıldönümünde İkinci Dünyâ Savaşı. Hitler Nezdindeki Türkiye Büyükelçisi Hüsrev Gerede'nin Savaş Anıları", **Günaydın**, (8. Bölüm), (10.9.1989).

488 Önder, **age**, s. 63.

489 Papen, **age**, s. 524.

490 Krecker, **age**, s. 94-95.

yolunda önemli bir engel olarak görüyordu. Berlin'e göre, Türk-Alman ilişkilerinde olumlu yönde bir değişim, ancak Saraçoğlu'nun Hâriciye Vekilliği'nden ayrılmasından sonra mümkün olabilirdi.

Buna karşılık, Londra, Türkiye'nin müttefikler yanında savaşa katılmamasının bütün sorumluluğunu Saraçoğlu'na yüklüyor ve Saraçoğlu'nun Hâriciye Vekilliği görevinden ayrılması ile birlikte Türkiye'nin müttefikler safında savaşa katılabileceğini hesâp ediyordu.

Diğer yandan, savaşın bu kritik aşamasında, Berlin'in ve Londra'nın, İnönü ile Saraçoğlu'nun dış politikada farklı görüş ve düşüncelere sâhip oldukları yolundaki varsayımları hiç de doğru değildi. Aksine, İnönü, kendi çizdiği dış politikayı izleyen Saraçoğlu'nu elbette destekliyordu. Hassas ve itinâlı bir dengeye dayanan Türk dış politikasının bu noktada Saraçoğlu'nun kişiliğinde belirmesi gerçekten de ilgi çekicidir.

Nitekim, Berlin'in Saraçoğlu'nun düşürülmesi yönündeki siyâsî çaba ve faaliyetleri sonuçsuz kalacak ve hükûmette bir değişiklik yapılmayacaktır.

Türkiye'de Alman etkisi 1940 yılının ortalarında inişli çıkışlıydı.

Bu durumu, basındaki bâzı haberlerden de izlemek mümkündü:

> "İzmir'de yakalanan bir câsusun evinde mühim evrak ve vesikalar bulundu. (...) Bundan bir müddet evvel memnû mıntıkada fotoğraf çekerken yakalanan Alman askerî muharriri Hermann'ın İstanbul'daki evinde yapılan araştırmalarda mühim evrak ve fotoğraflar yakalandı."[491]

> "Türklük aleyhine neşriyat yaptığı için memleketimize ithâli men edilen Volkişer Beobahter [Volkischer Beobachter] gazetesini İstanbul'a getirerek sattıkları için Alman kütüphânesi sâhipleri aleyhine İstanbul Cezâ Müddeiumûmîliği tahkikâta başlamıştır."[492]

Burada belirtmek gerekir ki, Cumhuriyet Savcısı'nın bu konuda dâvâ açabilmesi için, mevzuat gereğince, hükûmetten izin al-

491 Ulus, (7.5.1940).

492 Ulus, (29.5.1940).

ması zorunluydu ve hükûmet de bu izni vermişti.[493]

> "İstanbul'da İki Câsusun Dâvâsı Dün Başladı...
> Açıkgöz gazetesi sâhibi Mehmet İhsan Yazgan ve Rızâ Çandarlı, yabancı bir devletten câsûsluk hesâbı ile ve yabancı [bir] Sefâret'ten gizli para ve haber alarak yazmaktan mahkemelerine [dün] başlandı. Mahkeme gizli yapılacaktır."[494]

Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede, 18 Haziran'da, Weizsaecker'e, geleneksel Türk-Alman dostluğundan söz ediyordu, ama Volkischer Beobachter gazetesini satan Alman Kitabevi sâhibi Kalis, gazetenin ırkçı yayınından dolayı, 21 Ağustos'ta tutuklanıyordu.

Bu gelişme üzerine, Papen, Alman Dışişleri Bakanlığı'na, Berlin'de önde gelen Türklerin tutuklanmalarını ve zencilere bağlanmış bir şekilde Berlin'in ana caddelerinde dolaştırılmalarını önerecektir.

Papen'in bu önerisi, gerçi Berlin tarafından kabul edilmeyecektir, ama bu, aralarında bir öğrenci ile bir Türk-Alman ticâret şirketinin üyesinin de bulunduğu beş Türkün tutuklanmasını da önleyemeyecektir. Ayrıca, Almanya, Alman işgâli altında bulunan Fransa ve Belçika'da öğrenim gören ve Türkiye'ye geri çağrılan Türk öğrencilere çıkış izni vermeyecek ve öğrenciler zorla Almanya'da tutulacaklardır.[495]

Berlin'in açıkladığı Fransız gizli belgeleri, Türk-Alman ilişkilerinde yeni bir gerginliğe neden olmuştu. Fakat bu gelişme, 1940 yılının Ağustos ayında, İnönü'nün Hitler'e, Avrupa'da barışın sağlanması için, kendisini aracı olarak önermesini önleyemeyecektir.[496]

Başvekil Refik Saydam, Polonya savaşından hemen sonra, Papen'e, Almanya'nın barış önerisinde bulunacağı konusunda ümitli olduğunu açıklamıştı.

---

493 **Tan,** (28.5.1940).

494 **Ulus,** (15.6.1940).

495 Bu konuda ayrıca bkz. "50. Yıldönümünde İkinci Dünyâ Savaşı. Hitler Nezdindeki Türkiye Büyükelçisi Hüsrev Gerede'nin Savaş Anıları", **Günaydın,** (6. Bölüm), (8.9.1989).

496 Krecker, **age,** s. 95-100; Glasneck, **Türkei und Afghanistan,** s. 59.

16 Ağustos târihli İnönü-Papen görüşmesinde, İnönü, sürpriz bir şekilde, barış için aracılık önerecektir. İnönü, Papen'e, Berlin'in Londra ile bir uzlaşma imkânı olup olmadığını sormuş ve bu konuda kendi aracılığını önermişti.

Ancak Papen, anılarında, hayli şaşırtıcı bir şekilde, İnönü'nün bu önerisinden hiç söz etmiyor. Çünkü, Papen, İnönü'nün bu önerisini Berlin'e iletmeye bile gerek görmemişti.

Bu süretle, İnönü'nün Berlin ile Londra arasında barış sağlanması için yaptığı aracılık önerisi hiçbir sonuca ulaşamayacaktır.[497]

Papen, İnönü ile yaptığı ve söz konusu görüşmeye ilişkin raporunda, görüşme sırasında Saraçoğlu'nun da hazır bulunduğunu açıklıyordu.

İnönü, kararlarını henüz saklı tutuyordu, ancak tutumunda herhangi bir değişiklik de olmamıştı. İnönü, Balkanlar'da bir anlaşmaya varılması için çaba harcayan Hitler'e teşekkür etmişti. Ancak İtalya'nın saldırgan tutumu onu endişelendirmeye devâm ediyordu.

Papen ise, İngiltere'nin çökmekte olduğu bir sırada, Türkiye'nin hâlâ İngiltere'nin yanında yer almasının anlamsız olduğunu bildirmişti. Papen, İnönü'ye, Berlin'in yayınladığı Beyaz Kitabı da hatırlatmış, fakat, bunun üzerine, İnönü'den sert bir yanıt almıştı.

İnönü, Almanya'nın Saraçoğlu'nu düşürmek ve Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne karşı savaşa katılmasını sağlamak için çaba harcadığını söylemiş ve bu konuda Papen'i de suçlamıştı.

Papen ise, İnönü'nün bu suçlamalarını red ederek, İnönü'nün Türk dış politikasından sorumlu tek kişi olduğunu bildiğini söylemişti. Bu nedenle de kimin Hâriciye Vekili olduğu ya da olacağı hiç önemli değildi. Ama, Papen'e göre, Berlin'in Türkiye'ye karşı izlediği dostluk politikasının Ankara tarafından devamlı geri çevrildiği de belli oluyordu.

İnönü, Papen'e, nihâyet bir barış imkânı olup olmadığını da sormuştu. İnönü'ye göre, İngiltere barış istiyordu. Eğer Almanya arzu ederse, Türkiye, İngiltere'nin bu konudaki görüşünü öğrenmek için girişimde bulunabilirdi.

---

497 Krecker, age, s. 99.

İnönü'nün bu sorusuna karşılık, Papen'in yanıtı, karârın silâhlar tarafından verileceği şeklinde olacaktır.[498]

Diğer yandan, Almanya, Eylül ayında, Türkiye'ye yönelik bir saldırı plânı hazırlamıştı. Amaç, İngiltere'nin Akdeniz'deki güvenliğini sarsmak, Libya'dan Mısır'a doğru ilerlerken, Sûriye üzerinden de Türkiye'yi işgâl etmekti. Bir yandan da, Türkiye'ye Balkanlar'dan, Bulgaristan üzerinden bir saldırı plânlanmıştı. Ancak bu plânlardan, henüz hazırlık safhasında olan Barbarossa Harekâtı'nı, yâni Sovyet Birliği'ne saldırıyı geciktireceği düşüncesi ile, vazgeçilecektir.[499]

Oysa, Türkiye'nin işgâli Alman Genelkurmayı tarafından en ince ayrıntısına kadar plânlanmıştı:

> "Çok Gizli...
>
> Feld Mareşal List'e Özel...
>
> Türkiye'nin İşgâli ve İstanbul'da İşgâl Komutanlığı'nın Kurulması Konusu...
>
> Dosyanın İçeriği:
>
> 1) Türk hava alanlarına ilişkin krokiler, plânlar, arâzi durumu ve ulaşım yollarını belirleyen haritalar, krokiler...
>
> 2) Türkiye'nin Avrupa topraklarına ilişkin 1/500.000 ölçeğinde bir harita...
>
> Bu haritada başlıca yollar gösterilmiştir.
>
> 3) İstanbul'un 1/15.000 ölçeğinde coğrâfî ve askerî plânı...
>
> 4) Türkiye'nin askerî hedeflerini belirleyen 1/100.000 ölçeğinde harita...
>
> 5) İzmit Körfezi'nin 1/100.000 ölçeğinde haritası...
>
> Bu bilgiler, 1939 yılının Kasım ayına dek Genelkurmay Başkanlığı'nda danışman olarak görevli olan Piyâde Generali Mittelberger tarafından derlenmişti.
>
> Dosyada Türkiye hakkında çok ayrıntılı bilgiler yer almaktaydı. O derece ayrıntılı ki, İstanbul'un işgâlinde Almanlar Beyoğlu'ndaki Pera Palas ve Tokatlıyan otellerinde karargâh kuracaklardı."[500]

---

498 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band X, (Dritter Band: 23. Juni bis 31. August 1940), "Papen'den ADB'ye", Nr. 349, 16.8.1940, (265/172 386-88).

499 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 59-60.

500 Turhan Aytul, "Türkiye'yi Titreten Yıllar", **Milliyet**, (22.4.1979); Yakın Târihimiz, **Milliyet**, (Fasikül: 1).

Görüldüğü gibi, bu dönemde, Türk-Alman ilişkileri, henüz net bir görünüm kazanamamıştı. İlişkilerde daha çok inişler ve çıkışlar egemendi.

Alman Ordusu'nun Balkanlar'a İnişi ve Sonuçları

İtalya'nın Yunanistan'a saldırısından hemen sonra, Papen, Saraçoğlu'na, Almanya'nın Roma'nın saldırı plânından tamâmen habersiz olduğunu iletiyordu. Gerçekten de İtalya'nın Yunanistan'a saldırısı Berlin'in bilgisi dışında gerçekleşmişti. Bu, bir gerçekti. Ancak Almanya'nın İtalya'nın müttefiği olduğu da bir gerçekti. Dolayısıyla da Balkanlar'ın çok kısa bir sürede Mihver güçlerinin denetimine girmesine şaşmamak gerekiyordu.

Romanya, 23 Kasım 1940'da, Mihver güçlerine katılma karşılığında, Güney Dobruca'yı Bulgaristan'a ve bir kısım arâzisini de Macaristan'a bırakarak, sınır garantisi elde edecektir. Zâten Alman Ordusu, bu târihten çok daha önce Romanya'ya girmişti.

Mihver güçlerinin Balkanlar'ı tehdit etmesi, İngiltere'nin Balkanlar'da bir savunma hattı oluşturulması gerektiği yolundaki düşüncesini yeniden gündeme getirecektir. Churchill'in ümidi, Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya'nın askerî bir pakt içinde yer almasıydı. Eğer Almanya Türkiye'yi Ege Denizi'nden de çevrelemeyi başarabilirse, bu takdirde, Orta ve Yakın Doğu'ya inen köprü, yâni Türkiye, kendiliğinden ya da Berlin'in siyâsî ve askerî baskıları sonucunda düşebilirdi. Gerçi İngiltere, Türkiye'ye askerî yardımda da bulunacağına ilişkin güvence veriyordu. Fakat Mihver güçlerinin Balkanlar'daki etkisinin hızla yayıldığı bir sırada, Londra'nın öngördüğü biçimiyle, bu türden bir askerî pakt plânının gerçekleşme şansı herhâlde pek azdı. Nitekim Ankara, İngiltere'nin bu önerisine hiç ilgi göstermeyecektir. Ayrıca, Londra'nın Ankara'ya ciddî ölçüde bir askerî yardımda bulunabileceği de çok kuşkulu görünüyordu.[501]

501 Krecker, age, s. 120-121.

1940 yılının sonlarına doğru Türk-Alman ilişkilerinde bir yakınlaşma denemesi başlayacaktır.[502]

Papen, Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, İnönü ile yaptığı bir görüşmede, İnönü'nün, 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı dolayısıyla, Hitler'in gönderdiği iyi dilek mesajına teşekkür ettiğini bildiriyordu. Papen'e göre, Saraçoğlu da artık bir barış umudunun kalmadığını açıklamış ve Sûriye'den ya da Batı Trakya'dan Türkiye'ye yönelik bir tehdit söz konusu olmadıkça, Ankara'nın yeni bir adım atmayacağını açıklamıştı. Papen, raporunda, Saraçoğlu'nun, Mihver devletlerinin talebi hâlinde, Türkiye'nin şerefli bir barış sağlanması için elinden geleni yapmaya hazır olduğunu söylediğini de yazıyordu.[503]

Papen, Berlin'de, bizzat Gerede'nin dâveti üzerine, Gerede ile de görüşür.

Gerede, bu görüşmede, Türk-Alman ilişkilerinin olumlu yönde geliştirilmesi için girişimde bulunmuş ve ortamın buna uygun olduğuna dikkat çekmişti.

Papen ise, Türkiye'nin bundan sonra Mihver güçlerine daha yakın bir politika izlemesini ve Avrupa'nın yeni düzenine katkıda bulunmasını talep etmişti.

Gerede de, bunun, Avrupa'nın yeni düzeninde Türkiye'ye düşen rolün ne olduğuna ve Mihver güçlerinin bu konudaki görüşlerinin kesin olarak belirlenmesine bağlı olduğunu belirtmişti. Gerede, ayrıca, Almanya'nın dostluk politikasının yanı sıra, İtalya'nın tutumuna da dikkat çekmişti. Gerede, Sûriye konusunda Almanya ile Türkiye arasında gizli görüşmelerin yapılmasının yararlarından da söz etmişti.

Papen, görüşme ile ilgili olarak kaleme aldığı raporunda, Gerede'nin, Ankara'nın tâlimâtı üzerine, kendisi ile görüştüğü ve Ankara'nın da artık Türk-Alman ilişkilerini geliştirme arzusunda olduğu izlenimini edindiğini yazacaktır.[504]

---

502 Krecker, **age**, s. 123-125; **Savaş Yılları**, s. 32-34.

503 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XI.1, (Viertel Band/Erster Halbband: 1. September bis 13. November 1940), "Papen'den ADB'ye", Nr. 254, 30.10.1940, (265/172 448).

504 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XI.1, (Viertel Band/Erster Halbband: 1.

Gerede, Berlin'de, bizzat Ribbentrop ile de görüşecek ve bu görüşmede, Ribbentrop, Hitler'in Türkiye ile daha yakın ilişkiler kurulması yolundaki dileğinin bizzat İnönü'ye iletilmesini isteyecektir.

Gerede ise, Papen'e, Ankara'ya dönüşünde, Hitler'den İnönü'ye özel bir mesaj getirmesinin yerinde olacağını tavsiye edecek ve İnönü'nün Türk dış politikasından tek başına sorumlu olduğunu bir kez daha hatırlatacaktır.[505]

Diğer yandan, Kroll, 20 Kasım târihli bir raporunda, Ankara'da uzun zamandan beri sâkin görünen siyâsî havanın birdenbire sertleştiğini yazıyordu.

Papen'in Ankara'ya dönüşünden sonra verdiği ve ültimatomu andıran demecinden sonra, Ankara'da Almanya'nın Balkanlar'daki savaşa katılacağı yolundaki endişe ve kuşkular yeniden güçlenmişti. Kroll'a göre, Türkiye, Almanya'nın bu tür ültimatomlarını kabul etmektense, mutlaka savaşmayı tercih edecekti. Almanya ile Bulgaristan'ın birlikte Yunanistan'a saldıracakları yönündeki görüşler Ankara'da ağırlık kazanıyordu. Ayrıca, Sovyet tehdidi de, zâten vâr olan sinirli ve gergin havayı daha da ağırlaştırıyordu. Hattâ İngiliz ittifâkının en harâretli savunucusu olan Ahmet Şükrü Esmer bile, artık Almanya ile iyi ilişkiler kurulmasına artık itirâz etmiyordu. Esmer'in itirâz ettiği tek nokta, İtalya ile aynı dış politika hedeflerinin izlenmesiydi.[506]

Papen, Kasım ayının sonlarında, Saraçoğlu ile yaptığı bir görüşmede, görüşmeye sinirli bir atmosferin egemen olduğuna dikkat çekiyor ve Türkiye'de bâzı askerî önlemler alındığını haber veriyordu. Papen'e göre, Ankara, Bulgaristan'ın, Yunanistan'a saldırmasından endişe ediyordu. Türk Hükümeti'ne göre, Almanya, İtalya'nın Balkanlar'da yitirdiği prestijini yeniden kazanmasını sağlamak için, mutlaka elinden geleni yapacaktı.

September bis 13. November 1940), "Papen'in Berlin'deki Raporu", Nr. 297, 6.11.1940, (265/172 474-75).

505 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XI,1, (Viertel Band/Erstar Halbband: 1. September bis 13. November 1940), "Papen'den Ribbentrop'a", Nr. 314, 11.11.1940, (265/172 845).

506 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XI.2, (Viertel Band/Zweiter Halbband: 13. November 1940 bis 31. Januar 1941), "Kroll'dan ADB'ye", Nr. 363, 20.11.1940, (265/172 495).

Saraçoğlu, Almanya'nın müdahalesinin, Bulgaristan'ın, Almanya'nın desteğinde, Yunanistan'a saldırması şeklinde olacağını düşünüyordu.

Papen, bu görüşmede, Saraçoğlu'na, bir kez daha, Mihver güçlerinin Türkiye'nin toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığına sonuna kadar saygı göstereceklerine ilişkin güvence verecektir.[507]

Nüman Menemencioğlu da, Papen'e, Saraçoğlu ile aynı görüşte olduğunu açıklıyordu. Türkiye, hâli hazırda, Berlin'in vereceği kararı endişe ile bekliyordu. Menemencioğlu, Almanya'nın, İtalya'ya yardım etmek için, muhtemelen, Balkan savaşına müdahale edeceğini belirtiyor, ayrıca Bulgaristan ve Yugoslavya'dan geçen Alman Ordusu'nun Yunanistan'a saldıracağını tahmin ediyordu.

Papen ise, Menemencioğlu'na, tahminlerinin yanlış olduğunu söylemekle yetinecek, ancak Menemencioğlu'nu iknâ edemeyecektir.

Menemencioğlu'na göre, savaşın hâli hazırdaki durumunda, Almanya'nın Balkanlar'a müdahalesi kaçınılmazdı.

Ayrıca Papen, 1940 yılında gerçekleşen Alman-Sovyet görüşmelerinde Boğazlar'dan hiç söz edilmediğini de belirtiyordu.

Menemencioğlu ise, Türkiye'nin güvenliğinin ne ölçüde sağlandığının henüz belli olmadığını vurguluyordu.[508]

Papen, bu sırada, İnönü ve Saraçoğlu ile bir kez daha görüşür.

Papen, İnönü'nün, Almanya'nın, İtalya'ya yardım etmek için, Balkanlar'da savaşa katılmasından ve Bulgaristan'ı da Yunanistan'a saldırtmasından endişe ettiğini açıklıyordu. Papen'e göre, İnönü, Almanya'nın tutumuna güvenmiyor ve İngiltere'nin Yunanistan'a askerî yardımının, Almanya'nın Balkanlar'da savaşa katılmasını gerektirmeyecek derecede düşük olduğuna inanıyordu. İtalya'nın Türkiye'ye verdiği güvencelere ise hiç kimse güvenmi-

507 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XI.2, (Viertel Band/Zweiter Halbband: 13. November 1940 bis 31. Januar 1941), "Papen'den ADB'ye", Nr. 386, 22.11.1940, (265/172 498-99).

508 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XI.2, (Viertel Band/Zweiter Halbband: 13. November 1940 bis 31. Januar 1941), "Papen'den ADB'ye", Nr. 396, 25.11.1940, (265/172 508-09).

yordu. İnönü, Papen'e göre, Almanya'nın Balkanlar'a inmesinden ve bu amaçla Bulgaristan'ı desteklemesinden endişe ve kuşku duyuyordu.[509]

Papen, Saraçoğlu ile yaptığı görüşmede ise, Türk-Sovyet ilişkilerinde olumlu yönde bir gelişmenin Berlin'den geçmek zorunda olduğunu önemle vurguluyordu. Berlin'e göre, Almanya'ya yakınlaşan Türkiye, Sovyetler Birliği ile ilişkilerini de düzeltme fırsatını yakalamış olacaktı.

Papen, Menemencioğlu ile yaptığı görüşmede, Türkiye'nin Almanya'nın Balkanlar'da ilerlemesi olasılığı karşısında duyduğu endişeyi gidermeye çalışmıştı.

Bu arada, Ankara'nın, Almanya'ya yakınlaşmayı önleyen tek engelin İtalya olduğu ve Roma'nın söz ve güvencelerine hiçbir zaman güvenilemeyeceği yolundaki açıklamaları, artık Almanya ile Türkiye arasında hiçbir sorun kalmadığı anlamına gelmese de, Papen tarafından, Türkiye'nin Almanya ile yakın ilişkiler kurmaya hazır olduğunun belirtisi olarak yorumlanıyordu.

Saraçoğlu ise, Avrupa'nın yeni düzeninde Türkiye'ye düşen rolün ne olduğunun açıklığa kavuşturulmasında direniyordu.

Papen de, buna karşılık, Berlin'in eski güvencelerini yinelemekle yetiniyordu.

Tam bu sırada, İnönü, tereddüt içinde, Saraçoğlu'na, Papen ile görüşmelere başlamasını söyleyecektir. İnönü'nün tâlimâtı üzerine başlayan Türk-Alman görüşmelerinin amacı, iki ülke arasındaki ilişkilerin bir an önce düzeltilmesiydi. Ankara, görüşmelerin gizli tutulmasında ısrâr etmişti. Türkiye, öncelikle ekonomik sorunların gündeme alınmasında da ısrarlı olacaktır.

Papen de Ankara'nın bu görüşüne katılıyordu. Çünkü, Papen'e göre, bu sâyede, ileride siyâsî konularda da bir anlaşmaya varmak mümkün olabilirdi. Papen, raporunda, Ankara'nın görüşmeler sırasında çekingen bir tutum içinde olduğunu haber veriyordu. Türkiye, kesin güvenceler arıyor, Almanya ise, örneğin bir Boğaz-

509 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XI.2, (Viertel Band/Zweiter Halbband: 13. November 1940 bis 31. Januar 1941), "Papen'den ADB'ye", Nr. 422, 29.11.1940, (265/172 517-20).

lar sorununu ele almaktan kaçınıyordu.[510]

Bu sırada Almanya'nın Balkan politikası da açıklığa kavuşmaya başlamıştı. Ribbentrop, Papen'e verdiği bir tâlimatta, İngiltere'nin Yunanistan'da yalnızca askerî tahkimat kurmasının bile, Almanya'nın Yunanistan'a karşı Balkanlar'da savaşa katılmasına neden olacağının açıklanmasını istiyordu. Almanya'nın Yunanistan'a karşı savaşa katılması için İngiltere'nin Yunanistan topraklarında bir askerî cephe oluşturması beklenemezdi ve zâten buna gerek de yoktu. İngiltere, Balkanlar'da Almanya'yı tehdit eden bir konum alırsa, Almanya da derhâl savaşa katılacaktı.[511]

Saraçoğlu ile Papen, nihâyet Aralık ayı başlarında, Türkiye ile Almanya arasında bir antlaşmaya varılabilmesi için gereken koşullar konusunda bir uzlaşmaya varacaklardır.

Ankara ile Berlin arasında bir antlaşmaya varılabilmesi için Berlin'in ortaya koyduğu koşullar şöyleydi:

Türkiye, Avrupa'nın yeni düzenine aktif olarak katılacağını açıklayacaktı. Bu, özellikle Balkanlar ve Orta ve Yakın Doğu'daki sorunlar için söz konusu olacaktı. Mihver güçleri, Avrupa'nın yeni düzeni konusundaki görüşmelere Türkiye'yi de dâhil edeceklerdi. Türkiye, Almanya ve İtalya'ya karşı savaşa katılmayacaktı.

Diğer yandan, Türkiye'nin savunmaya yönelik olarak İngiltere'ye karşı olan yükümlülüklerine ise dokunulmayacaktı. Bu yükümlülükler geçerli olacaktı ve Mihver devletleri de Türkiye saldırmayacaktı.

Saraçoğlu, bu son hükmün Ege Adaları ve Sûriye'yi de kapsamasını ve Almanya'nın Montrö Antlaşması'na katılmasını istiyordu.

Türkiye, aslında, bu görüşmeler sırasında, Almanya'nın ciddî bir antlaşma için gerekli gerçek koşullarını öğrenmek ve Berlin'in geleceğe yönelik plânları hakkında bilgi sâhibi olmak istiyordu.

---

510 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XI.2, (Viertel Band/Zweiter Halbband: 13. November 1940 bis 31. Januar 1941), "Papen'den ADB'ye", Nr. 436, 2.12.1940, (265/172 524-26).

511 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XI.2, (Viertel Band/Zweiter Halbband: 13. November 1940 bis 31. Januar 1941), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 443, 3.12.1940, (265/172 530).

Ancak görüşmeler, Ribbentrop'un tâlimâtı üzerine, önce yavaşlatılacak ve daha sonra da tamâmen kesilecektir.[512]

Ribbentrop, Papen'den, Ankara ile yapılan görüşmelerde ihtiyatlı davranmasını istiyordu. Ribbentrop'a göre, Papen, tartışmalar sırasında hep geri durmalıydı. Yazılı bir belge vermemeli, gerekirse ancak Berlin'in onayı ile vermeliydi. Ayrıca, Ribbentrop, Papen'in üzerinde uzlaşıldığını belirttiği antlaşma noktalarını da olumlu bulmamıştı. Berlin, bu tür bir antlaşma için zamânın henüz erken olduğu görüşündeydi. Papen, Boğazlar konusunda da herhangi bir girişimde bulunmamalı ve bu konuda bir tartışmaya girmemeliydi.[513]

Papen ise, Ribbentrop'un tâlimâtının ertesi günü, Alman Dışişleri Bakanlığı'na göndermek üzere kaleme aldığı raporunda, Ankara'ya, Almanya'nın Türkiye'ye saldırmayacağına ilişkin güvence verdiğini belirtiyordu. Ancak bu güvence yazılı olarak değil, fakat sözlü olarak verilmişti.

Saraçoğlu ise, sözlü güvencelerin yazılı hâle getirilmesini istemişti. Hattâ Türkiye, bu konuda bir antlaşma yapılmasını tercih ediyordu.

Papen, Ribbentrop'un tâlimâtına karşın, görüşmelerin devâmına imkân olduğunu belirtiyordu.

Papen'e göre, görüşmelerin mâkûl ve kabul edilebilir bir gerekçe olmadan kesilmesi, Türkiye'yi müttefiklerin yanına itmek anlamına gelecekti.[514]

Menemencioğlu ise, Papen'e, Türk-Alman görüşmelerinin devâmının, aslında, hâlen devâm eden Türk-Bulgar görüşmelerinin sonucuna bağlı olduğunu açıklıyordu. Ankara, bir formül arıyordu.[515]

---

512 Önder, **age**, s. 77-78; Krecker, **age**, s. 127-128; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 64.

513 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XI.2, (Viertel Band/Zweiter Halbband: 13. November 1940 bis 31. Januar 1941), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 454, 5.12.1940, (265/172 531).

514 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XI.2, (Viertel Band/Zweiter Halbband: 13. November 1940 bis 31. Januar 1941), "Papen'den ADB'ye", Nr. 459, 6.12.1940, (265/172 532).

515 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XI.2, (Viertel Band/Zweiter Halbband: 13. November 1940 bis 31. Januar 1941), "Papen'den ADB'ye", Nr. 515, 14.12.1940, (265/172 537).

Ancak Ribbentrop da kendi politikasında ısrâr ediyordu.

Ribbentrop'a göre, Türk-Alman görüşmelerine devâm edilmeli, ancak somut bir madde ya da sorun hakkında ileri bir adım atılmamalıydı. Antlaşmanın somut bir hâle getirilmesi ve maddelerin formüle edilmesi için zaman henüz uygun değildi.

Berlin, öncelikle Sovyetler Birliği ile devâm eden görüşmelerden kesin bir sonuç almak istiyordu. Berlin açısından İtalya'nın görüşleri de tabiatı ile önem taşıyordu. Ancak bu aşamalardan geçtikten sonra Türkiye ile ilişkilerde somut bir adım atma imkânı olabilirdi.[516]

Papen ise, Saraçoğlu'nun ne olursa olsun görüşmelerin şimdilik devâm etmesinden memnun olduğunu yazıyordu.[517]

Berlin'in Türk-Alman görüşmelerinde zaman kazanmaya yönelik oyalayıcı bir tutum içinde olduğu hemen görülüyordu.

Diğer yandan, İngiliz Doğu Orduları Komutanı başkanlığında yüksek düzeyde askerî bir heyet, Mihver güçlerinin bir saldırı olasılığına karşı, 31 Ekim'de, Ankara'da, İnönü ile görüşüyordu.

Almanya'nın Balkanlar'da etkisini artırması, İngiltere'nin Balkan Paktı önerisini yeniden gündeme getirmişti.

Almanya, Romanya'dan sonra, Bulgaristan'ı da yanına çekmek istiyordu. Ancak Bulgaristan da, Mihver güçlerine katılmak için, Türkiye'nin tutumundan emin olmak istiyordu. Yâni, Bulgaristan'ın Mihver güçlerine katılması konusunda Ankara'nın alacağı tutum, Sofya açısından belirleyici olacaktı. Bulgaristan, ancak Türkiye'nin tutumu ılımlı olduğu takdirde, Mihver güçlerine katılacaktı. Almanya, Türkiye'ye, Balkanlar'daki askerî gücünün yalnızca Yunanistan'a karşı olduğu ve Türkiye için bir tehlike ya da tehdit oluşturmadığı konusunda güvence veriyordu.

Papen, Balkanlar'daki askerî hazırlıkların Ankara'da sinirli ve gergin bir hava yarattığına işâret ediyordu. Ankara, Balkanlar'a

---

516 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XI.2, (Viertel Band/Zweiter Halbband: 13. November 1940 bis 31. Januar 1941), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 548, 21.12.1940, (265/172 533).

517 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XI.2, (Viertel Band/Zweiter Halbband: 13. November 1940 bis 31. Januar 1941), "Papen'den ADB'ye", Nr. 559, 24.12.1940, (265/172 542).

her an bir saldırı bekliyordu. Ancak Papen, yine de, yeterli diplomatik çaba ile, Türkiye'yi savaştan uzak tutmanın mümkün olduğunu vurguluyordu.

Papen'e göre, Berlin'in sâdece sözlü güvencesi bu konuda yeterli olamazdı. Almanya, Alman Ordusu'nun Türk sınırına elli kilometreden fazla yaklaşmayacağına ilişkin söz verir ve bunun bir güvenlik alanı olduğunu belirtirse, bu takdirde, Türkiye de İngiltere'nin Yunanistan'a yaptığı askerî yardım sırasında topraklarından askerî malzeme sevkiyâtına izin vermeyebilirdi.

Bununla birlikte, Papen, raporunda, Türkiye'nin alacağı kesin tutumun tamâmen Sovyetler Birliği'nin tutumuna bağlı olacağını da vurguluyordu.[518]

Papen, Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı 15 Ocak târihli raporunda da, Alman Ordusu'nun Bulgaristan'a girmesi hâlinde, Türkiye'nin savaşa katılmayacağını bildiriyordu. Ankara, Sofya'ya savaş ilân etmeyecekti. Zâten Berlin, Ankara'ya, Ankara'nın, Sofya'ya savaş ilân etmesi hâlinde, Alman Ordusu ile de savaşmak zorunda kalacağını üstü kapalı olarak bildirmişti. Ancak Berlin, Almanya'nın Bulgaristan'a girmek gibi bir amacının olmadığını da sürekli olarak yineliyordu.[519]

Ribbentrop, aynı gün, Papen'e verdiği tâlimatta, Türkiye'nin, Almanya'nın Balkanlar'a inişi sırasında, savaşa müdahale ettiği takdirde, derhâl Alman Ordusu'nun saldırısına uğrayacağının ve Balkanlar'dan ebediyen atılacağının Ankara tarafından bilinmesi gerektiğini belirtiyordu. Papen, Ocak ayı sonunda, Ankara'ya, Almanya'nın İngiliz baskısına daha fazla tahammül edemeyeceğini bildirecek ve Türkiye buna tepki gösterirse, devlet olarak ortadan silinebileceğini bildirecekti.

Ribbentrop, Papen'in Ankara'yı tehdit etmesini, fakat Almanya'nın Türkiye'ye saldırmak istemediğini de bildirmesini istiyordu. Berlin, Türk sınırı için güvence vermeye de hazırdı.[520]

---

518 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XI.2, (Viertel Band/Zweiter Halbband: 13. November 1940 bis 31. Januar 1941), "Papen'den AOB'ye", Nr. 634, 10.1.1941, (265/172 553-54).

519 Önder, age, s. 78-79; Savaş Yılları, s. 42-57.

520 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XI.2, (Viertel Band/Zweiter Halbband: 13. November 1940 bis 31. Januar 1941), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 659, 15.1.1941, (265/172 564-65).

Diğer yandan, Berlin ile Moskova arasında Bulgaristan üzerindeki egemenlik mücâdelesi de devâm ediyordu.

İngiltere, Yunanistan'a bir Alman saldırısı olasılığına karşı, bu ülkede hava üsleri kurmayı daha Ocak ayında istemişti. Londra, Yunanistan'daki hava üslerinden Romanya petrol bölgesini rahatça bombalayabilirdi. Ancak bu plânın Berlin'i tahrik edebileceğini düşünen Atina, öneriyi benimsememiş ve Yugoslavya da Londra'nın plânına rızâ göstermemişti.

İngiltere, Balkanlar'ı tehdit eden bu gelişmeler üzerine, Türkiye'den bir an önce savaşa katılmasını bekleyecektir. Alman Ordusu Yugoslavya ve Bulgaristan'a girerse, bu takdirde, İngiltere, Türkiye'den, Almanya'ya karşı savaşa katılmasını bekliyordu. İngiltere, Türkiye'nin İtalya'ya karşı savaşa katılmasının, üstelik Balkan Paktı'nın kurulmasına da katkıda bulunacağını düşünüyordu. Hattâ Yunanistan ve Yugoslavya'nın kararlı tutumları Almanya'yı yolundan çevirebilirdi.[521]

Türkiye de, Alman Ordusu'nun Romanya'da toplanmasından dolayı tedirgindi ve Saraçoğlu, Berlin'in bu hareketinin nedenlerini, 4 Ocak'ta, bizzat Papen'den soruyordu. Papen'in açıklamaları yeterince iknâ edici olmamış olmalı ki, Türkiye, bunun üzerine, Trakya'da 28 tümen asker toplayacaktır. Başvekil Refik Saydam da, Yunanistan'ın Ankara Büyükelçisi'ne, Bulgaristan'ın Yunanistan'a saldırması hâlinde, Ankara'nın Atina'ya yardım edeceğini belirtiyordu. K-Hugessen de, Saydam'dan bu tür bilgiler alıyordu.[522] Oysa Türkiye, askerî bakımdan henüz yeterince teçhiz edilmemişti. Çünkü İngiltere'nin askerî gücü bunu karşılamaya elverişli değildi. Bu nedenle de öncelikle Türk Ordusu'nun modern silâhlarla teçhiz edilmesi gerekiyordu.

Saraçoğlu da, 9 Ocak'ta, K-Hugessen'e, gayri resmî olarak, Türkiye'nin belirli koşullarda savaşa katılacağını açıklayacaktır.

Saraçoğlu'nun açıkladığı bu koşullar şunlardı:

Bulgaristan Yunanistan'a saldırırsa veyâ Almanya ile Bulgaristan birlikte Türkiye'ye saldırırlarsa veyâ Almanya, İtalya ve Sov-

---

521 Önder, **age**, s. 80.

522 Krecker, **age**, s. 130.

yetler Birliği birlikte Türkiye'ye saldırırlarsa veyâ Almanya Bulgaristan üzerinden Yunanistan'a saldırırsa ya da Selânik'e bir saldırı olursa, Türkiye savaşa katılacaktı.[523]

K-Hugessen, 12 Ocak'ta, Saraçoğlu ile görüşecek ve İngiltere'nin savaşın bu aşamasındaki taleplerini Ankara'ya bildirecektir.

Londra, Ankara'nın İtalya'ya savaş ilân etmesini ve Yugoslavya ile birlikte ya da tek başına Alman Ordusu'nun Bulgaristan ya da Yugoslavya'dan geçmesini savaş nedeni olarak kabul edeceğini açıklamasını istiyordu.

K-Hugessen, 16 Ocak'ta, Saraçoğlu ile yeniden görüşür.

İngiltere'nin talepleri artık baskı biçimine dönüşmüştü.

Ankara'nın alacağı tutum, Mihver güçlerine katılmak için hazırlık yapan Sofya tarafından da merakla bekleniyordu. Bu sırada, Türk-Bulgar ilişkilerini yumuşatmak amacı ile, iki devlet arasında görüşmelere başlanmıştı ve bu durum Londra tarafından hiç de hoş karşılanmamıştı.[524]

Saraçoğlu, 19 Ocak'ta, K-Hugessen'e, Ankara'nın Londra ile aynı görüşte olduğunu, ancak Türkiye'nin savaşa katılması için bir neden olmadığını, ayrıca bunun bir yarârının da olmayacağını söylüyordu.

Papen'in Berlin'in tehditlerini sık sık yinelemesinin bu kararda hiç kuşkusuz önemli bir etkisi vardı.

K-Hugessen ise, Türkiye ile Yugoslavya arasında, Bulgaristan'ı da içine alacak, bir işbirliği öneriyordu. Ancak İngiltere de Bulgaristan'ın böyle bir işbirliğini kabul etmesinin son derece zayıf bir ihtimâl olduğunu biliyordu. Londra, Alman Ordusu'nun Bulgaristan'dan geçmesi hâlinde, Türkiye'nin Bulgaristan'a savaş ilân edeceğini açıklamasını istiyor ve bu konuda ısrâr ediyordu.

Saraçoğlu ise, Türk Ordusu'nun yetersiz askerî donanımı ile savaşamayacağını ve bu nedenle de Ankara'nın savaşa katılmayacağını açıkça vurguluyordu. Saraçoğlu'na göre, Türkiye'nin yeterli ölçüde askerî yardım almadan savaşa katılması mümkün değil-

523 Önder, **age**, s. 81-82; **Savaş Yılları**, s. 38-39.

524 Önder, **age**, s. 82-83; Krecker, **age**, s. 131-132.

di. Ayrıca, Ankara, Moskova'nın da kesin tutumunu öğrenmek istiyordu ve bu, Türkiye'nin önemli ikinci isteğiydi.

Nitekim, tam bu sırada, Sovyetler Birliği'nin Bulgaristan'a bir ittifak antlaşması önerdiği ve karşılığında da Trakya'da Bulgaristan lehine sınır değişikliğini kabul ettiği yolundaki söylentiye dayalı haberler, bizzat Bulgaristan tarafından Türkiye'ye resmî düzeyde açıklanmış ve bu sûretle doğrulanmıştı. Bunun üzerine, Ankara, Moskova'dan resmî bir yanıt almaya çalışacak, fakat herhangi bir sonuç elde edemeyecektir. Ancak bu söylenti dahi, Türkiye için Moskova'nın alacağı tutumun belirsizliğinin bir kanıtıydı.

Saraçoğlu, bu haberi K-Hugessen'e iletirken, Türkiye'nin savaşa katılması hâlinde, Sovyetler Birliği'nin de saldırısına uğrama olasılığını göze alması gerektiğini vurguluyor ve Londra'nın bu konuya dikkatini çekmeye çalışıyordu. Nitekim İngiltere de, Türk-Sovyet ilişkilerinde ciddî bir düzelme sağlanmasına katkıda bulunmak zorunda olduğunu bu sûretle anlayacaktır. Gerçi Sovyetler Birliği, İngiltere'ye, Türkiye savaşa katıldığı takdirde, Türkiye'ye saldırmayacağına ilişkin güvence vermeye hazırdı. Fakat Türkiye'ye bu tür resmî bir açıklama yapılmayacaktır.[525]

İngiliz askerî heyeti, 22 Ocak'ta, Saraçoğlu ile, Türkiye'nin savaşa katılması ve Almanya'nın Balkanlar'daki ilerlemesinin durdurulması konularında görüşmeler yaparsa da, sonuçta yine bir ilerleme sağlanamaz.[526]

Türkiye, önce İtalya'ya, daha sonra da, Balkanlar'a inmesini önlemek amacı ile, Almanya'ya ve gerektiğinde de Bulgaristan'a savaş ilân etmesini isteyen ve bu konuda Ankara üzerinde ısrarlı bir baskı kuran İngiltere'ye iki temel gerekçe ile karşı çıkıyordu.

İlk olarak, İngiltere, daha önce taahhüt ettiği gibi, Türk Ordusu'nu modern silâhlarla donatmamıştı ve donanım hâlâ çok eksikti. Londra'nın Ankara'ya askerî yardımı son derece yetersiz kalmıştı. Dolayısıyla da Türk Ordusu'nun bir saldırı savaşında bulunabileceği son derece kuşkuluydu.

---

525 Önder, **age**, s. 83-84; **Savaş Yılları**, s. 38-39.

526 **Savaş Yılları**, s. 39-42; **Keesing's**, (1941/4420).

Ayrıca, bir savaş ânında, Moskova'nın tutumunun da ne olacağı tamâmen belirsizdi ve Türkiye bu konuda aslâ riske giremezdi.

İkinci olarak, Mihver devletlerinin askerî güçleri karşısında, Türkiye, Alman Ordusu'nun Bulgaristan'dan geçmesini sâdece tehdit yolu ile önleyebilecek güce aslâ sâhip değildi. Aksine, Türkiye'nin saldırı savaşı yapamayacak bir Ordu ile savaşa katılması, Mihver güçlerinin işine yarayacaktı. Almanya, mevcut askerî gücü ile, Balkanlar'a inebilir ve Türkiye, İngiltere'nin yetersiz askerî yardımı ile, bunu engelleyemezdi. Zâten Yunanistan ve Yugoslavya da İngiltere'nin yeni Balkan Paktı plânından uzak duruyorlardı ve işi sürüncemede bırakmayı tercih ediyorlardı.

Ancak İngiltere de ısrâr ediyordu.

Churchill, 31 Ocak'ta, İnönü'ye özel bir mektup yazacaktır.

Churchill, mektubunda, Almanya'nın Bulgaristan'daki güçlü konumu göz önüne alındığı takdirde, Berlin'in Türkiye'yi, askerî baskı ile, hareketsizliğe sevk edip, Yunanistan ve Ege Adaları'nı işgâl edebileceğine işâret ediyordu. Bu takdirde, Akdeniz'deki İngiliz deniz kuvvetleri ile Orta Doğu ve Türkiye tehlikeye girecekti. Çünkü, Boğazlar'ın denetimi, Ege Adaları dolayısıyla, Almanya'nın eline geçecekti.

Churchill, Türkiye'de hava alanları inşâ etmek istiyordu. Bu sûretle Romanya petrolleri havadan bombalanabilecek ve Türkiye'nin savunulması mümkün olacaktı. Ayrıca, Almanya'nın Yunanistan'a havadan indirme yapması da önlenecekti. Churchill, bu amaçla, on uçak filosu ile yüz uçaksavar topunun ve gerekli askerî personelin Türkiye'ye sevkini öneriyordu.[527]

Saraçoğlu, Churchill'in mektubuna bir yanıt almak üzere kendisini ziyâret eden K-Hugessen'e, Londra'nın taleplerinin kabul edilmeyeceği kanısında olduğunu söyleyecektir.

Bunun üzerine, K-Hugessen, 6 Şubat'ta, İnönü ile aynı konuyu görüşür. İnönü de, K-Hugessen'e, Churchill'in taleplerinin kabul edilemeyeceğini, ülkesinin savaşa katılmasının bir yarârı olmayacağını, Türkiye savaşa katılmadan da yabancı askerî güçlerin ül-

527 Önder, **age**, s. 84-85; Krecker, **age**, s. 120-121; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 65; **Savaş Yılları**, s. 42-43; **OTDP**, s. 158-159.

kesinde bulunmasına izin verilemeyeceğini, ayrıca bu talebin Üçlü İttifak Antlaşması'na da aykırı olduğunu söyleyecek ve daha sonra da, İngiltere'nin Türkiye'ye sevk etmesi gereken askerî malzemenin yeterli ölçülerde ve hızlı ulaşmamasından şikâyet edecektir.

Glasneck ise, bir Alman ajanının, raporunda, İnönü'nün Londra'dan bir milyon asker ve bin uçak istediğini yazdığını belirtiyor.[528]

Bu arada, Churchill'in mektubunu Ankara'ya ulaştıran Amerikalı Albay Donavan da, Ankara'da, ABD Başkanı Roosevelt'in özel temsilcisi sıfatı ile. bâzı görüşmelerde bulunmuştu. Donavan, İngiltere'nin Balkan Plânı'nı desteklemiş ve ABD'nin mücâdele edenlere yardım edeceğini açıklamıştı. Nitekim Roosevelt de, 14 Şubat'ta, Başvekil Refik Saydam'a gönderdiği mesajda, Almanya'ya karşı direnmek gerektiğini belirtiyordu. Saydam ise, ABD'nin Ankara Büyükelçisi'ne, Türkiye'nin müttefiklere bağlı olduğunu, fakat Türk Ordusu'nun, yeterli askerî malzeme yardımı almadan, bir saldırı savaşında bulunamayacağını, ancak savunma hâlinde kalabileceğini açıklıyordu.

Almanya'nın, Sovyetler Birliği'ne karşın, Bulgaristan'da etkisini artırması ve konumunu güçlendirmesi, Moskova'yı da tedirgin ediyordu. Moskova, Bulgaristan'a girmemesi için, Berlin'i uyarıyor ve baskı yapıyordu.[529] Moskova, Sofya'ya bir ittifak antlaşması önermiş ve bunun için de, Türkiye ile Bulgaristan arasındaki çatışmadan yararlanmak istemişti. Sovyetler Birliği, Sofya ile bir ittifak antlaşması imzâlamak için, Bulgaristan'a, Trakya'da sınır değişikliği de önermişti.

Bu aşamada, Türkiye, üç büyük gücün, Almanya'nın, İngiltere'nin ve Sovyetler Birliği'nin baskısını üzerinde hissediyordu.

İngiltere, Türkiye'ye askerî malzeme sevkiyâtını, bu malzemeye bizzat kendisinin ihtiyâcı olduğu gerekçesi ile, durdurmaya bile teşebbüs etmişti. Londra'nın asıl amacı, olası bir Alman işgâline karşı, Yunanistan'ı savunmaktı. Ancak İngiltere'nin, Yunanistan'ı

528 Glasneck, Türkei und Afghanistan, s. 65. Ayrıca bkz. Papen, age, s. 534.

529 Savaş Yılları, s. 47-57.

savunabilmesi için, Ankara'ya ihtiyâcı vardı.

Türk-Bulgar görüşmeleri, Türkiye'nin talebi üzerine, 1940 yılının Kasım ayında başlamıştı. Hitler de bu görüşmeleri desteklemişti. Bulgaristan ise, Mihver güçlerine katılmadan önce, Türkiye ile mutlaka anlaşmak istiyordu. Türk-Bulgar görüşmelerine 1941 yılının Ocak ayında resmen başlanacaktır.

İngiltere ise, Türkiye ile Bulgaristan arasında imzâlanacak bir antlaşmada, Bulgaristan'ın ve Türkiye'nin yabancı askerî birlikleri ülkelerine sokmamaları konusunda güvence vermelerini ya da Bulgaristan yabancı askerî birliklerin ülkesine girmesine izin verirse, bu takdirde, Türkiye'nin bu hareketi savaş nedeni olarak kabul edeceğine ilişkin bir hüküm bulunmasını istiyor ve bunun için girişimlerde bulunuyordu. Oysa Türkiye, özellikle bir savaş nedeni yaratmamak için görüşmelere başlamıştı. Londra, Türk Hükûmeti'nin gayri resmî olarak yaptığı açıklamaları resmî hâle getirmediği sürece, Ankara'nın verdiği güvencelere güvenilemeyeceği kanısındaydı.

Tam bu sırada, İngiltere'nin itirazları arasında süren Türk-Bulgar görüşmeleri tamamlanacak ve Türk-Bulgar Ortak Beyannâmesi 17 Şubat 1941 târihinde yayınlanacaktır.

Beyannâmede, 13 Ocak 1940 târihli beyannâmeye atıfta bulunuluyor ve iki ülke arasındaki dostluk ve iyi komşuluk esasları yineleniyordu. Ayrıca, iki ülke, karşılıklı olarak, saldırmazlık güvencesi veriyor, ancak Sofya, ülkesinden yabancı askerî birliklerin geçmeyeceği konusunda bir yükümlülük altına girmiyordu.

Türk-Bulgar Ortak Beyannâmesi, İngiltere'nin siyâsî baskılarına karşın, Mihver güçlerinin yeni ve önemli bir başarısıydı.[530]

Ankara, Türk-Bulgar Ortak Beyannâmesi'ni, Londra'ya karşı, şöyle savunmaya çalışıyordu:

Ankara'ya göre, bu beyannâme sâyesinde, o zamâna dek Türkiye'den her zaman çekinmiş olan Bulgaristan'ın, artık Türk Ordusu'nun tehdidi gerekçesi ile, Alman Ordusu'nu ülkesine dâvet etme gerekçesi ortadan kalkmış ve yine bu sâyede, Alman Ordu-

530 Önder, age, s. 90-96; Krecker, age, s. 132-133; **OTDP**, s. 159; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 67; **Savaş Yılları**, s. 45; Bilge, age, s. 155; **Keesing's**, (1941/4461 ve 4485).

su'nun Bulgaristan'a girmesi engellenmişti. Ayrıca, beyannâme Balkanlar'da barışa hizmet edecekti.

Oysa Londra, beyannâmenin Üçlü İttifak Antlaşması'nın üçüncü maddesine aykırı olduğu kanısındaydı ve ittifak antlaşması gereğince, savaş Bulgaristan veyâ Yunanistan sınırına vardığında, Ankara'nın İngiltere'ye yardım etmesi gerektiğini ileri sürüyordu.

Saraçoğlu ise, Türkiye'nin, eskiden olduğu gibi, ittifak antlaşmasına sâdık olduğunu açıklıyordu. Ankara'ya göre, Türk dış politikası değişmemişti.

Oysa, beyannâme ile, Türkiye, Alman Ordusu'nun Bulgaristan'a girişini ve Yunanistan'a saldırmasını bir anlamda onaylamış oluyordu ve Mihver güçlerinin bunun farkına varmaması mümkün değildi. Bu sûretle, Türkiye, Bulgaristan'ın Mihver güçlerine katılması ve yabancı askerî güçlere geçit vermesi hâlinde de, savaşa katılmayacağını açıklamış oluyordu.

Nitekim Papen, 17 Şubat târihli bir raporunda, Türk Hükûmeti'nin, Alman Ordusu'nun Bulgaristan'dan geçmesi hâlinde dahi, savaştan uzak kalmak istediğini yazıyordu. Ankara'daki İngiliz Askerî Ataşesi ise, bu sûretle, hem İngiltere'nin, hem de Yunanistan'ın yalnız kaldığını belirtiyordu.

Ankara ise, ittifak antlaşmasına sadâkatini belirtmekten geri kalmıyor ve Türk basını da hem beyannâmeyi, hem de müttefikleri alkışlamaktan kaçınmıyordu.

Papen, 20 Şubat'ta, Saraçoğlu ile yaptığı bir görüşmede, Saraçoğlu'nun, Türk-Bulgar Ortak Beyannâmesi'nin olağanüstü derecede yeterli bir belge olduğunu söylediğini belirtiyordu. Ayrıca Saraçoğlu, ortak beyannâmenin dünyâda da önemli etkileri olacağı kanısındaydı. Bu konuda Alman basınında yayınlanan yazılardan memnundu ve Londra'nın sert eleştirilerine de önem vermiyordu. Papen'e göre, Saraçoğlu, Türk-Bulgar Ortak Beyannâmesi'nin İngiltere'nin baskılarına karşı iyi bir silâh olduğuna inanıyordu.

Saraçoğlu, İngiltere'nin Yunanistan'a askerî yardımda bulunmayacağı görüşündeydi. Fakat eğer Almanya, Yunanistan'a askerî bir müdahalede bulunursa, bu takdirde, İngiltere'nin, bu kez, Selânik civârında bir savunma cephesi oluşturulması için Yunanistan'a önemli oranda askerî yardımda bulunabileceği kanısındaydı. Bu

nedenle de, Papen'in raporunda yazdığına göre, Saraçoğlu, Almanya'nın İtalya'ya olası yardımının Arnavutluk üzerinden olmasını tercih ediyordu.[531]

Saraçoğlu, 24 Şubat'ta, Ulus gazetesine verdiği bir demeçte, Türk-Bulgar Ortak Beyannâmesi'ne ilişkin açıklamalarda bulunurken, ilk kez, Türkiye'nin güvenlik alanı ile kendi toprakları arasında anlamlı bir ayrım yapıyor ve Türkiye'nin kendi topraklarını savunmak için ve yalnızca bunun için savaşacağını, güvenlik bölgesindeki savaşa ise karışmayacağını açıklıyordu.

Papen, tam bu sırada, Londra'nın Ankara üzerindeki baskısının sürdüğünü belirtiyordu. Türkiye, İngiltere ile ittifak antlaşmasını savaşa katılmadan sürdürmek istiyordu. Hattâ, Papen'e göre, Türk-Bulgar Ortak Beyannâmesi'nden sonra ve bu açıklama temelinde, yakında bir Türk-Alman Saldırmazlık Antlaşması dahi beklenebilirdi. Papen'in bu konuda hayli iyimser olduğu görülüyordu.[532]

Ancak Churchill de Balkan Paktı plânından hemen vazgeçmeyecektir.

İngiliz Dışişleri Bakanı Eden ve Genelkurmay Başkanı Dill'in, 26-28 Şubat 1941 târihleri arasında, Ankara'yı ziyâret etmeleri ve Başvekil Refik Saydam, Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğlu ve Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ile görüşmeleri de zâten bunu gösteriyordu. Londra, Alman Ordusu'nun Bulgaristan üzerinden Yunanistan'a saldırması hâlinde, Türkiye'nin Almanya'ya savaş ilân etmesini istiyordu.

Ankara'nın yanıtı ise farklıydı. Ankara'ya göre, Almanya, Boğazlar'ı ele geçirmek için, Türkiye'ye saldırabilirdi ve bu arada, Moskova'nın tutumunun ne olacağı konusunda en küçük bir açıklık dahi yoktu. Türk Ordusu ise, sâdece savunma savaşı yapabilirdi. Bununla birlikte, görüşmelerden sonra yayınlanan ortak bildiride, müttefikler arası dayanışma vurgulanıyordu.

---

531 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.1, (Fünfter Band/Erster Halbband: 1. Februar bis 5. April 1941), "Papen'den ADB'ye", Nr. 67, 20.2.1941, (265/172 620).

532 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.1, (Fünfter Band/Erster Halbband: 1. Februar bis 5. April 1941), "Papen'den ADB'ye", Nr. 80, 24.2.1941, (265/172 626).

Ancak sonuçta, İngiltere'nin plânları uygulanmamış oluyor ve Türkiye, savaşa katılmayı bir kez daha red ediyordu.

Eden ve Dill, Ankara'dan sonra, Atina ve Belgrad'ı da ziyâret edecekler, ancak bu görüşmelerden de somut bir sonuç elde edemeyeceklerdir. Bu sırada, ABD de, Londra'nın girişimlerini destekliyordu.

Türkiye ise, Bulgaristan ile olası bir savaşın Moskova'yı da Sofya'nın yanına çekmesinden endişe ediyordu. Bu nedenle de, Ankara'ya göre, Mihver güçleri ile bir savaş, Sovyetler Birliği ile de bir çatışmayı gündeme getirebilirdi.[533]

Papen, 26 Şubat târihli bir raporunda, Eden ve Dill'in Ankara'yı ziyâretinden bir gün önce, tesâdüfen ve şansın da yardımı ile, akşam Alman Büyükelçiliği'nde, aralarında Saydam, Saraçoğlu ve Cebesoy'un da bulunduğu, Türkiye'nin önde gelen bir grup yöneticisi ile Mihver devletlerinin temsilcilerinin de katıldığı bir dâvet verdiğini belirtiyordu. Papen, dâvetlilere, Ankara üzerindeki İngiliz baskısına karşılık, Alman Ordusu'nun batı cephesindeki askerî başarılarını ve zaferini tasvir eden "Batıda Zafer" adlı Alman propaganda filmini izletmişti. Papen, raporunda, filmin etkisinin çok güçlü olduğunu belirtiyordu.

Saydam ve Cebesoy, Papen'e, Almanya'nın Balkan politikasının Türkiye'yi savaşa katılmaya mecbur edebileceğini açıklarken, Saraçoğlu, Eden'in ziyâreti sırasında, Sofya'nın herhangi bir harekette bulunmamasını Papen'den ricâ ediyordu. Saraçoğlu, Papen'e, Türk-İngiliz görüşmelerine ilişkin bilgi vermeyi de taahhüt etmişti. Ayrıca, Saraçoğlu, Almanya'nın, Türk-İngiliz görüşmeleri tamamlanmadan ve Londra'nın karârı kesinleşmeden önce, harekete geçmemesini istiyordu.

Papen de, Berlin'den, Eden'in ziyâreti sırasında Almanya'nın harekete geçerek Londra'ya koz vermemesini ve dâvette "Batıda Zafer" filminin gösterilmesinin gerçek amacının açıklanmamasını

533 Önder, **age**, s. 85-86; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 65; Papen, **age**, s. 535; Bilge, **age**, s. 156-158. Ayrıca bkz. Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 119-120; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 136-140.

talep ediyordu.[534]

Ankara'nın endişe ve kuşkularını yakından bilen Londra, Türk-Sovyet ilişkilerinde ciddî ve somut bir düzelme sağlanması ve Moskova'nın Türkiye'ye saldırmayacağı yolunda bir açıklama yapması için, 1940 yılı sonu ve 1941 yılı başlarındaki diplomatik çabalarından bir sonuç alamamıştı. Bu durum, Türkiye'nin savaş dışı kalma yolundaki ısrarlı tutumunu, en azından Ankara'nın gözünde, haklı kılıyor ve Ankara'nın endişe ve kuşkularının hiç de temelsiz ve nedensiz olmadığını açıkça gösteriyordu.

Görüldüğü gibi, Almanya'nın askerî ve siyâsî gücü Balkanlar'da yakından hissediliyor ve bunun sonucunda da, Mihver güçlerine yeni katılımlar bekleniyordu.

İngiltere'nin bu aşamada temel amacı, Almanya'nın Bulgaristan'a girmesini ve buradan da Yunanistan'a ve belki de Türkiye'ye saldırmasını önlemek, bu süretle, Akdeniz'in, Ege Denizi'nin ve Orta ve Yakın Doğu'nun güvenliğini korumak için, İtalya'nın savaşa katıldığı sırada ve yine İtalya'nın Yunanistan'a saldırısında savaşa katılmamış olan ve bunu Üçlü İttifak Antlaşması'nın iki numaralı protokolü ("Sovyet Çekicesi") ile temellendirmiş olan Türkiye'nin, mutlaka en kısa zamanda, mümkünse Yunanistan ve Yugoslavya ile birlikte, savaşa katılmasını sağlamaktı. İngiltere'nin bu konudaki ısrârı sürecek ve Türkiye'nin savaşa katılması yolundaki isteği 1941 yılı başlarında artacaktır.[535]

Oysa, hiçbir Balkan devleti, İngiltere'nin önerdiği şekli ile, bir Balkan Paktı kurulmasına yanaşmıyordu. Bu tür bir girişimin Berlin'i kışkırtacağı düşünülüyor ve Mihver güçlerine karşı açıkça askerî bir tutum alınaktan kaçınılıyordu. Türkiye de, müttefiklerin yetersiz askerî yardımı dolayısı ile, bir saldırı savaşına giremeyecek durumda olan Ordusu ile, savaştan doğal olarak uzak duruyordu.

---

534 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.1, (Fünfter Band/Erster Halbband: 1. Februar bis 5. April 1941), "Papen'den ADB'ye", Nr. 87, 26.2.1941, (265/172 631). Ayrıca bkz. Kuneralp, **age**, (Dördüncü Telgraf: 1 Mart 1941 Târihli Genelge/İngiliz Hâriciye Nâzırı Eden İle Genelkurmay Başkanı Sir John Dill'in Ankara'daki Temasları), s. 46-50.

535 Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 117-118; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 133-134.

Aslında Türkiye, savaşın hemen başında katıldığı Batı ittifâkı içinde, tabiatı ile, öncelikle kendi güvenliğini sağlamak istemişti. Türkiye'nin savaşa katılmakla kazanacağı/kazanabileceği herhangi bir şey yoktu. Ankara'nın bir toprak talebi de bulunmuyordu. Dolayısıyla, Türkiye, savaşa katılmakta bir çıkarı olmadığına inanıyordu. Gerçi Ankara, özellikle İtalya'ya karşı güvenlik bölgesi olarak gördüğü Balkanlar'da barışın korunmasında hassas davranıyordu. Balkanlar'a yönelik bir saldırının, er ya da geç, kendisine yöneleceğinin bilincindeydi. Ancak, Türkiye, esas itibâri ile, kendi topraklarına doğrudan bir saldırı olmadıkça, yâni kendisine saldırılmadıkça, savaşa katılmanın anlamsız bir davranış olacağının farkındaydı. Türkiye, silâhlı bir savunma hattının gerisinde, kendi topraklarını korumak için ve yalnızca bunun için savaşa girmeye kararlıydı.

Savaşın gidişâtı, Mihver güçlerinin arka arkaya kazandıkları askerî zaferler, Fransa'nın yenilgisi ve İtalya'nın savaşa girmesi, Türk dış politikasında önemli sorunlar yaratmıştı. Müttefiklerin Ankara'nın savaşa katılması yönündeki talepleri, her zaman, Üçlü İttifak Antlaşması'nın iki numaralı protokolü, yâni "Sovyet Çekincesi" gerekçe gösterilerek, red edilmişti. Bu durum, İngiltere tarafından bir ölçüde hoş görülmüştü. Bu, tabiatı ile, zorâki bir hoşgörüydü. Çünkü, 1940 yılının ikinci yarısında, İngiltere, artık sâdece kendi adasının güvenliğini sağlamaya çalışıyor ve Orta ve Yakın Doğu'da da vâr olma mücâdelesi veriyordu.

Mihver güçlerinin, 1940 yılı sonu ve 1941 yılı başlarında, Balkanlar'da ilerlemeleri, Türkiye'nin durumunu daha da güçleştirmişti. Türkiye'nin güvenlik bölgesi olan Balkanlar, Alman işgâline girmişti ya da girmek üzereydi. O zamâna dek tamâmen müttefiklerin yanında olan Türkiye, Almanya ile ilişkilerini artık düzeltmesi gerektiğini düşünüyordu. Moskova'nın tutumu ise hâlâ belirgin değildi ve Ankara, kuzey komşusundan dolayı tedirgindi. Türkiye, olası bir savaşta, iki ateş arasında kalmaktan endişe ediyordu. Berlin ise, saldırı plânlarına Türkiye'yi de dâhil etmişti. Türkiye, bir yandan, üzerinde olası bir Alman saldırısı tehdidini hissediyordu (ki, böyle bir saldırı, hiç kuşkusuz, Bulgaristan üzerinden olacaktı), diğer yandan da, İngiltere'nin baskısı altında bulunuyordu.

Londra, Ankara'nın savaşa katılması yolunda ısrâr ediyor ve baskılarını yoğunlaştırıyordu. Londra'ya göre, Balkanlar'ın, Anadolu'nun, Akdeniz'in ve Orta ve Yakın Doğu'nun güvenliği tehlikedeydi. Alman Ordusu'nun Yunanistan ve Ege Denizi'ne inmesi kaçınılmazdı. İtalyan saldırısı Yunanistan tarafından geri püskültüldüğü sürece, tehlike bu denli yakın değildi ve Ankara, savaş dışı durumunu sürdürmek konusunda Londra'nın onayını almakta bu denli güçlük çekmemişti. Ancak Almanya'nın Balkanlar'daki savaşa müdahale etme ihtimâli belirince, durum tamâmen değişmişti.

Türkiye, 1941 yılı başlarından itibâren, Mihver güçlerini kışkırtmaktan kaçınmak zorundaydı. Bunun için de, Mihver devletlerinin yayılmakta olduğu kendi güvenlik bölgesi olan Balkanlar'ı artık farklı bir gözle değerlendiriyordu. O zamâna dek, Balkanlar'da olası bir savaşta, savaşa katılacağını açıklamış olduğu hâlde, Ankara, savaşın bu aşamasında, artık savaş dışı tutumunu bozmayacağını belirtiyordu.

Ankara, yeni politikasını üç gerekçe ile temellendirmeye çalışıyordu:

İlk gerekçe, Üçlü İttifak Antlaşması'nın iki numaralı protokolü, yâni geleneksel "Sovyet Çekincesi"ydi. Ankara, Moskova'nın tutumu belirginlik kazanmadığı sürece, savaşa katıldığı takdirde, Sovyetler Birliği ile çatışma olasılığı görüşünü muhafaza ediyordu.

İkinci gerekçe, müttefik askerî yardımının yetersizliğiydi. Bu nedenle, Türk Ordusu, Alman Ordusu ile, Bulgaristan topraklarında savaşacak durumda değildi.

Üçüncü gerekçe ise, Ankara'nın Berlin ve Sofya'ya savaş ilân etmesi hâlinde, Türk Ordusu'nun yeterince güçlü olmaması nedeni ile, belki de Orta ve Yakın Doğu'ya giden yegâne kısa yolun düşman eline geçmesi ihtimâliydi. Aksi hâlde, yâni Türkiye savaşa katılmadığı ve Mihver güçleri de Türkiye'ye saldırmadığı sürece, Orta ve Yakın Doğu yolu güven içinde kalacaktı. Bu nedenle de, Mihver devletlerini tahrik edebilecek her türlü davranıştan kaçınmak gerekiyordu.

Türkiye, aslında, Üçlü İttifak Antlaşması'na bağlı olduğunu açıklıyordu. Ama Türkiye'nin, Alman Ordusu'nun Bulgaristan'a

girmesi ve hattâ Yunanistan'a saldırması hâlinde dahi, savaşa katılmayacağını açıkça belirtmesi, Mihver güçlerinin yeni ve çok önemli siyâsî bir başarısıydı. Elbette, bu siyâsî başarının ardında, askerî güçler ve askerî güç dengeleri yatıyordu. Türkiye, Almanya'nın askerî gücü karşısında, Berlin ile ilişkilerini yakınlaştırmaya gayret ediyordu. Bu da, doğal olarak, İngiliz ittifâkından uzaklaşmak anlamına geliyordu.

O zamâna dek, Üçlü İttifak Antlaşması'na sâdık kalarak, 1940 yılı sonlarında, Almanya ile ilişkilerini yumuşatmaya çalışan Türkiye, Mihver devletlerinin dolaysız saldırı tehdidi altında, İngiltere'nin baskılarına karşı koyabilmek için, Almanya ile Sovyetler Birliği'nin yakın işbirliğini gerekçe gösteriyor ve bu süretle, savaştan uzak kalmaya çalışıyordu.

İngiltere ise, yeterli askerî destek sağlamadan, Ankara üzerinde daha fazla ısrâr etmenin, belki de Türkiye'yi karşı cephenin yanına itebileceği endişe ve kuşkusu içinde, Türkiye'nin savaş dışı tutumunu, istemeye istemeye de olsa, onaylamak zorunda kalmıştı.[536]

Savaşın bu döneminde, Almanya'nın Türkiye politikası ise, Alman Ordusu'nun Balkanlar'a inişi sırasında, Ankara'yı yalnız bırakma ve savaşa katılmasını engellemekti.

Berlin, 1940 yılının Eylül ayında, savaş plânlarını yeniden gözden geçiriyordu. Alman Ordusu için olası üç yoldan biri bizzat Hitler tarafından seçilecekti. Birinci olasılık, Alman Ordusu'nun, Sovyetler Birliği'ne saldırarak, Kafkaslar üzerinden, Basra Körfezi'ne inmesiydi. İkinci olasılık, Rommel'in Ordusunun, Kuzey Afrika'daki çöl savaşları sonucunda, Mısır'dan Sûriye'ye kadar gelebilmesiydi. Üçüncü ve son olasılık ise, Alman Ordusu'nun Anadolu üzerinden Yakın Doğu'ya inmesiydi.

Ribbentrop, tam bu sıralarda, Papen'den, Türkiye'nin Batılı devletlerden ayrılması ve Mihver güçlerine yakınlaşması, hattâ bağlanması için çalışmalar yapmasını istiyordu. Ayrıca, Berlin, Alman Ordusu'nun, Bulgaristan üzerinden olduğu gibi, Türkiye

536 Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 117-120; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 133-140.

üzerinden de geçişinin sağlanmasını talep ediyordu. Ankara, Berlin'in bu talebini kabul etmezse, bu takdirde, zor kullanılacaktı. Ancak Berlin, Türkiye'nin bu plândan haberdâr olmamasını da istiyordu. İtalya ise, Almanya'nın Türkiye'ye saldırı plânından memnundu. Çünkü, Kuzey Afrika'da 1940 yılının sonbahar aylarında başlayan İngiliz-İtalyan savaşı, bu sıralarda, İngiliz Ordusu'nun zaferi ile devâm ediyordu ve İngiliz Ordusu Habeşistan'a girmek üzereydi.

Hitler, gerek Kuzey Afrika savaşı nedeni ile, gerekse Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne karşı tasarladığı saldırının gecikmemesi için, Türkiye'ye saldırı plânından vazgeçecektir. Ancak, olası bir Alman-Yunan savaşında Ankara'nın alacağı tutum, Berlin'in Türkiye'ye saldırı karârında belirleyici olacaktı. Bu arada, 1941 yılının Şubat ayında dahi, Almanya'nın Türkiye'ye saldırı plânı hâlâ gündemdeydi. Bu plânda, Anadolu'nun yol açısından fakirliği ve coğrâfî engeller, özellikle de Boğazlar ve Toroslar vurgulanıyordu.[537]

Bu dönem, Türk-Alman ilişkilerinde olağanüstü bir canlanma ve yakınlaşma dönemi olacaktır.

Aslında Almanya, Bulgaristan harekâtında, Türkiye'nin alacağı tutumu bilmek, Türkiye ise, Almanya'nın saldırı plânlarına hedef olup olmadığından emin olmak istiyordu.

Papen, bu sırada kaleme aldığı bir raporunda, Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Âsım Gündüz'ün, Türkiye'nin güvenlik içinde bulunduğundan emin olduğunu ve Türk Hükümeti'ne, Türk kamuoyuna ve İngiltere'ye karşı mahçup olmaması imkânı tanındığı sürece, Ankara'nın tutumunun değişmeyeceğini söylediğini yazıyordu. Türkiye'nin Bükreş temsilcisi de, Romanya Başbakanı Antonescu'ya, İnönü'nün, Alman Ordusu Bulgaristan'a girse dahi, Türkiye'nin savaşa katılmayacağını söylediğini açıkla-

---

537 Önder, **age.** s. 108-109; Krecker, **age.** s. 134-137; Papen, **age.** s. 532-533; Glasneck, **Türkei und Afghanistan.** s. 66-67. Ayrıca bkz. Atilâ Türk, "Nazi-Hitler Ordularının Türkiye'yi İşgâl Hazırlıkları 1941", **Toplumsal Tarih,** Sayı: 4, (Nisan 1994), s. 7-14; Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality,** s. 120-121; Deringil, **Denge Oyunu.** (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 143.

mıştı. Ancak Papen, Ankara'dan kesin bir yanıt almaktan yanaydı ve Berlin'in, bu konuda, Moskova aracılığı ile, Türkiye üzerinde baskıda bulunması imkânına işâret ediyordu.[538]

Almanya, bir yandan, Alınan Ordusu'nun Bulgaristan'a girmesi hâlinde, Ankara'nın Sofya'ya savaş ilân etmesini önlemek için, askerî önlemler alıyor, diğer yandan da, aynı amaçla, diplomatik çabalarını yoğunlaştırıyordu. Berlin, Şubat ayında gerçekleşen Türk-İngiliz görüşmelerinde Ankara'nın aldığı tutumu ve ayrıca Türk Ordusu'nun durumunu yakından biliyordu.

Bu arada, Almanya'nın Ankara'daki Askerî Ataşesi General Rohde, daha 7 Şubat'ta, Berlin'e, Hitler'in, İnönü'ye kişisel bir mektup yazarak, Bulgaristan'ı işgâl etmesi beklenen Alman Ordusu'nun Türk sınırından elli kilometre uzakta duracağına ilişkin güvence vermesini tavsiye etmişti. Aslında aynı öneriyi, daha önce de gördüğümüz gibi, henüz 10 Ocak'ta, Papen de Alman Dışişleri Bakanlığı'na yapmıştı.[539]

Bulgaristan'ın Ankara temsilcisi, 27 Şubat'ta, Türk Hükümeti'ne, sert bir tonda, Sofya'mn Mihver devletlerine katılacağını ve Bulgaristan'ın, 1 Mart'ta, Berlin askerî harekâtın Ankara'ya yönelik olmadığına ilişkin güvence verdikten sonra, Alman Ordusu'nun topraklarından geçişine izin vereceğini açıklayacaktır.

Nitekim Ribbentrop da, aynı gün, yine 27 Şubat'ta, Papen'e verdiği bir tâlimatta, Bulgaristan'ın 1 Mart'ta Mihver devletlerine katılacağını ve Alman Ordusu'nun da aynı târihte Bulgaristan'a gireceğini haber veriyordu. Ribbentrop, Papen'den, Türkiye'nin bu gelişme karşısında tepki göstermesi hâlinde, Ankara'yı savaşla tehdit etmesini istiyordu. Bizzat Hitler, Alman Ordusu'nun Bulgaristan harekâtının yalnızca İngiltere'ye karşı olduğunu ve Türkiye'yi hedef almadığını açıklıyor ve bu konuda güvence veriyordu. Ribbentrop, Papen'den, 1 Mart akşamı bizzat Saraçoğlu ile görüşmesini ve ona Hitler'den İnönü'ye yazılmış özel bir mektubun yolda olduğunu açıklamasını istiyordu. Papen, bu konuda başka

538 Krecker, age, s. 134-137.

539 Glasneck, Türkei und Afghanistan, s. 67; Papen, age, s. 533

bir açıklamada bulunmamalı ve herhangi bir tartışmaya da girmemeliydi.[540]

Papen, Ribbentrop'un tâlimâtını yerine getirdikten sonra, Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Saraçoğlu'nun Berlin'in açıklamalarından memnun kaldığını haber veriyordu. Papen'e göre, Saraçoğlu, Sofya'nın da aynı şekilde hareket etmesini bekliyor ve Bulgaristan'ın Ankara Büyükelçisi'nin, bu hareketin Türk-Bulgar Saldırmazlık Paktı'na aykırı olmadığını belirttiğini açıklıyordu.

Saraçoğlu, Papen'e, Sofya'nın Ankara'ya ilettiği ve Berlin'in açıklamalarına yakın notasının da dostça kabul edildiğini belirtmişti.

Diğer yandan, Papen, raporunda, İngiliz Dışişleri Bakanı Eden'in Ankara ziyâretinin sonuçsuz kaldığını da bildiriyordu. Papen'e göre, bu sırada devâm eden Türk-İngiliz görüşmelerinde, İngiltere, Türkiye'nin izlediği dış politikayı onaylamak zorunda kalmıştı. Ayrıca, Türkiye'nin Yunanistan'a yapılan İngiliz askerî yardımına aracılık etmesi de, Papen'e göre, olası değildi.[541]

Sofya, Berlin'in verdiği güvencelere ve Alman Ordusu'nun Bulgaristan'a girmesi hâlinde, Ankara'nın hareketsiz ve sessiz kalacağı anlamına gelen Türk-Bulgar Ortak Beyannâmesi'ne dayanarak, 1 Mart 1941 târihinde, Mihver güçlerine katılacaktır.

Hitler, 28 Şubat'ta, İnönü'ye kişisel bir mektup yazacak ve Alman Ordusu'nun Bulgaristan harekâtının Türkiye'ye yönelik olmadığına ilişkin güvence verecektir.

Papen, Hitler'in İnönü'ye yazdığı söz konusu kişisel mektubu, Alman Ordusu 2 Mart'ta Bulgaristan'a girmeye başladıktan sonra, 4 Mart'ta, bizzat İnönü'ye sunacaktır.[542]

---

540 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.1, (Fünfter Band/Erster Halbband: 1. Februar bis 5. April 1941), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 102, 27.2.1941, (265/172 638-40).

541 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.1, (Fünfter Band/Erster Halbband: 1. Februar bis 5. April 1941), "Papen'den ADB'ye", Nr. 119, 2.3.1941, (265/172 651).

542 Önder, **age**, s. 86; Krecker, **age**, s. 138-141; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 67; **OTDP**, s. 161; **Savaş Yılları**, s. 96-100; Papen, **age**, s. 535; Kroll, **age**, s. 122-133; Jaeschke, "Türkei", ***Jahrbuch der Weltpolitik 1942***, s. 673.

Hitler'in İnönü'ye yazdığı mektubun Almanca metni için bkz. Krecker, **age**, s. 259-260; **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.1, (Fünfter Band/Erster Halbband: 1. Februar

Mektubun İnönü'ye geç bir tarihte verilmesinin nedeni, bu süre içinde, Alman Ordusu'nun harekâtı sırasında, Ankara'nın ilk tepkisinin ne olacağının beklenmek istenmesiydi. Alman Ordusu'nun Bulgaristan'a girişi karşısında, Ankara'nın tepkisiz ve hareketsiz kalacağı, 3 Mart'ta, kesinlikle belli olmuştu.[543]

Hitler, İnönü'ye yazdığı özel mektupta, Almanya'nın İngiltere'ye karşı niçin savaştığını açıklıyor, İngiltere'nin Yunanistan'ı tehdit etmesi karşısında, Bulgaristan'da güvenlik önlemleri alınması için, Bulgar Hükümeti'nin Alman Ordusu'nun Bulgaristan'a girmesini istediğini, ancak Sofya'nın bunun kesinlikle Türkiye'ye yönelik bir hareket/harekât olmadığına ilişkin güvence verdiğini belirtiyor ve Almanya'nın bu hareketinin Türkiye'nin toprak bütünlüğüne ve siyâsî bağımsızlığına yönelik olmadığını vurguluyordu.

Hitler, mektubunda, ayrıca, Birinci Dünyâ Savaşı'ndaki Türk-Alman silâh arkadaşlığının anılarından da söz ediyor ve Almanya tarafından kurulacak olan Avrupa'nın yeni düzeninin Türkiye'nin çıkarlarına aykırı olmayacağı konusunda güvence veriyordu. Aksine, Hitler'e göre, Almanya ile Türkiye arasında tam bir çıkar birliği vardı ve bundan dolayı da, iki ülkenin birbirlerine yakınlaşmaları, hem Türkiye'nin, hem de Mihver devletlerinin yarârına olacaktı.

Hitler, mektubunda, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilere de değiniyor ve iki ülkenin ne hâli hazırda, ne de gelecekte karşı karşıya gelmesi için bir neden gördüğünü vurguluyordu. Hitler, zâten Alman Ordusu'nun gerektiğinde Romanya ve Bulgaristan'dan çekileceğini de açıklıyordu. Hâli hazırda Bulgaristan'a giren Alman Ordusu'na ise, Hitler, bizzat, herhangi bir yanlış anlaşılma tehlikesine karşı, Türk sınırına yaklaşılmaması konusunda kesin emir vermişti.

Papen, Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, bu sırada İnönü ile yaptığı bir görüşmeyi anlatıyor ve İnönü'nün Hitler'in mektubuna teşekkür ettiğini haber veriyordu. Ancak İnö-

---

bis 5. April 1941), "Hitler'den İnönü'ye Mektup", Nr. 113, 1.3.1941, (F11/0308-10). Mektubun Türkçe metni için bkz. **Gizli Belgeler**, s. 137-140.

543 Bkz. Kuneralp, **age**, (Beşinci Telgraf: 6 Mart 1941 Târihli Genelge/Hitler'in Mesajı), s. 51-56.

nü'nün bâzı soruları vardı ve bu sorulara bizzat Hitler'in yanıt vermesini istiyordu. İnönü, Alman Ordusu'nun Türk sınırından uzak durmasına çok önem veriyordu. Ankara, Berlin ile bir çatışmaya girmemek için elinden geleni yapıyordu. Sofya'nın seferberlik ilân etmesi ise İnönü'yü endişelendirmişti. Çünkü, İnönü'ye göre, bu tür bir davranışın hedefi yalnızca Türkiye olabilirdi. İnönü, Berlin Atina'ya saldırırsa, bundan üzüntü duyacağını da belirtmişti. Papen'in, Türk-Alman ilişkilerinin geliştirilmesinin istendiği ve mevcut koşullar altında bunun mümkün olduğuna ilişkin açıklaması, İnönü tarafından suskun bir biçimde onaylanmıştı. Papen, Almanya'nın Yunanistan'a savaş ilân edip etmemesinin ise, tamâmen İngiltere'nin tutumuna bağlı olduğunu bir kez daha vurguluyordu.[544]

Saraçoğlu, 8 Mart'ta, Papen'e, Berlin'in aynı güvenceyi Türk-Yunan sınırı için de verip veremeyeceğini soracak ve bir süre sonra, bu konuda da, Berlin'den olumlu bir yanıt alacaktır.[545]

Papen, Saraçoğlu'nun da Hitler'in mektubundan memnun olduğunu belirtiyordu. Türk-Alman ilişkilerinde gerçekleştirilecek temelli bir değişiklik fikri de olumlu karşılanmıştı. Saraçoğlu, ayrıca, Papen'in Türk basınına ilişkin şikâyetleri ile de yakından ilgileneceğini açıklamıştı. Saraçoğlu, Berlin'in aynı güvenceyi Türk-Yunan sınırı için de verip veremeyeceğini sorarken, Alman Ordusu'nun Yunanistan'a gireceği varsayımından hareket ediyordu. Ama aslında sorun, daha çok, İstanbul-Sofya demiryolu hattı ile ilgiliydi. Bu hat, hem Yunanistan, hem de Bulgaristan sınırından geçiyordu. Ankara, hattın teknik yönetiminin, kesin bir düzenleme yapılıncaya dek, kendisine bırakılmasını istiyordu.[546]

Ribbentrop ise, hemen ertesi gün, Papen'e verdiği bir tâlimatta, Türk basınında ve radyosunda görülen Alman aleyhtârı yayınlara dikkat çekiyor ve bu koşullarda iki ülke arasında dostça ilişkiler kurulmasının mümkün olmadığına işâret ediyordu. Ribbentrop,

---

544 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.1, (Fünfter Band/Erster Halbband: 1. Februar bis 5. April 1941), "Papen'den ADB'ye", Nr. 122, 4.3.1941, (265/172 660-61).

545 Önder, **age**, s. 89-97; **Savaş Yılları**, s. 96-97.

546 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.1, (Fünfter Band/Erster Halbband: 1. Februar bis 5. April 1941), "Papen'den ADB'ye", Nr. 137, 8.3.1941, (265/172 669).

Papen'den, bu durumun derhâl Saraçoğlu'na açıklanmasını istiyordu. Ayrıca, Berlin'de Türkiye'deki basın organlarının Londra tarafından satın alındığına inanılıyordu. Ribbentrop da buna inanıyordu. Bunun için Ribbentrop, Papen'e, Türk basınında ve radyosunda etkili olabilmek ve önemli kişileri etkileyebilmek için, derhâl birkaç milyon değerinde döviz vermeye hazır olduğunu bildiriyordu.[547]

Papen de, kısa bir süre sonra, Türk basınında artık Almanya karşıtı yazı, haber, makâle ve yorum yayınlanmadığını, çünkü Türk Hükûmeti'nin duruma el koyduğunu haber verecektir.[548]

Saraçoğlu'nun, Berlin'in Türk-Yunan sınırı için de güvence verip veremeyeceğine ilişkin sorusu, aradan tam bir ay geçtikten sonra, bizzat Ribbentrop tarafından yanıtlanacaktır. Ribbentrop, Almanya'nın Yunanistan'a girmesi hâlinde, Alman Ordusu'nun Türk-Yunan sınırından uzak duracağına ilişkin güvence veriyordu. Askerî nedenlerle olan zorunlu yaklaşmalar da asgarî seviyede tutulacaktı. Alman Ordusu'na bu konuda kesin emir verilmişti. Ribbentrop, Papen'den, bunu Ankara'ya iletmesini istiyordu. Ribbentrop, ayrıca, bâzı istenmeyen kazâlardan korunabilmek için, Türk Hükûmeti'nin de Türk Ordusu'na aynı yönde emir vermesini tavsiye ediyordu.[549]

Papen, Berlin'in güvencesini derhâl Saraçoğlu'na iletecektir. Papen, raporunda, Saraçoğlu'nun Berlin'in verdiği güvenceden memnun kaldığını da belirtiyordu. Bu sâyede, Edirne'nin önünde boş bir arâzi kalacaktı. Papen, Türkiye'yi Avrupa'ya bağlayan yegâne demiryolu hattı olan İstanbul-Sofya demiryolu hattının idâresinin Ankara'ya bırakılmasını öneriyordu. Papen'e göre, böyle bir jestin siyâsal etkisi çok önemli olacaktı.[550]

---

547 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.1, (Fünfter Band/Erster Halbband: 1. Februar bis 5. April 1941), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 142, 9.3.1941, (265/172 671-72).

548 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.1, (Fünfter Band/Erster Halbband: 1. Februar bis 5. April 1941), "Papen'den Ribbentrop'a", Nr. 154, 11.3.1941, (265/488 433-37).

549 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.1, (Fünfter Band/Erster Halbband: 1. Februar bis 5. April 1941), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 268, 5.4.1941, (3883/E 048 156-57).

550 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.1, (Fünfter Band/Erster Halbband: 1. Februar bis 5. April 1941), "Papen'den ADB'ye", Nr. 269, 5.4.1941, (265/172 734).

Papen, tam bu sırada, Türk dış politikasını şöyle değerlendiriyordu:

Son gelişmeler, Ankara'yı yeni bir karar aşamasına getirmişti. Ankara'da Hitler'in İnönü'ye yazdığı kişisel mektubunda verdiği güvencelere inanılıyordu. Saraçoğlu, Mihver güçlerinin İngiltere'ye karşı savaşın kesin sonucunu yaz aylarında alacaklarını umduğunu söylemişti. Nihâyet ABD'nin İngiltere'ye askerî yardımının kesilip kesilmeyeceği ve Mihver devletlerinin muhtemel zaferinin ilân edilip edilmeyeceği yaz aylarında belli olacaktı. Papen'e göre, Türkiye, o zamâna kadar hiçbir tarafa kesin olarak yanaşmayacaktı. Türkiye'nin temel amacı, savaşın kesin sonucu belli olmadığı sürece, bu politikasını gerçekleştirmekti.[551]

İnönü, Hitler'in mektubunu 12 Mart'ta yanıtlayacaktır.

İnönü'nün Hitler'e yazdığı kişisel mektup, Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede tarafından, 17 Mart'ta, Hitler'e iletilir.[552]

İnönü, mektubunda, öncelikle, olası bir saldırı karşısında, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü koruma karârını vurguluyor ve Ankara'nın Balkanlar'ın savaş dışı kalması yolundaki isteğinin Berlin tarafından da paylaşıldığına inandığını belirtiyordu.

İnönü, iki ordunun karşı karşıya getirilmesi felâketinden kesinlikle kaçınılacağından emin olduğunu, Hitler'in Alman Ordusu'na verdiği Türk sınırından uzak durulmasına ilişkin emirden memnun kaldığını ve Türk Ordusu'nun da buna uyacağını açıklıyordu.

İnönü, mektubunda, Üçlü İttifak Antlaşması'nın sâdece savunma amacı taşıdığını, Türkiye'nin bir zamanlar birlikte savaştığı Alman Ordusu ile savaşmaktan sonuna kadar kaçınacağını ve

---

551 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.1, (Fünfter Band/Erster Halbband: 1. Februar bis 5. April 1941), "Papen'den Ribbentrop'a", Nr. 154, 11.3.1941, (265/488 433-37).

552 Krecker, **age**, s. 139-141; **Savaş Yılları**, s. 97-99.

İnönü'nün Hitler'e yazdığı mektubun tam metni için bkz. **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.1, (Fünfter Band/Erster Halbband: 1. Februar bis 5. April 1941), "İnönü'den Hitler'e Mektup", Nr. 161, 13.3.1941, (F 11/0315-20). Mektubun Türkçe metni için bkz. **Gizli Belgeler**, s. 142-146. Ayrıca bkz. Kuneralp, **age**, (Altıncı Telgraf: 20 Mart 1941 Târihli Genelge/Cumhurbaşkanının Hitler'e Verdiği Cevap), s. 57-64.

böyle bir şanssızlık ve felâkete aslâ yer verilmeyeceği inancını dile getiriyordu.

İnönü, ayrıca, Alman Ordusu'nun durumunda bir değişiklik olmadığı sürece ve karşı taraf zorlamadıkça, Ankara'nın tutumunu değiştirmeyeceğini de özellikle vurguluyordu.

Türk-Alman ilişkilerinde görülen bu yakınlaşma, Hitler ile İnönü arasındaki karşılıklı mektuplaşmanın Türk basınında da yayınlanması ile, daha da yaygınlık kazanacaktır.

Bununla birlikte, ilişkilerde bâzı küçük aksaklıklar da olmuyor değildi.

Örneğin, tam İnönü-Hitler mektuplaşması sırasında, Alman Ordusu'nun Bulgaristan'a girmesi üzerine, Sofya'dan ayrılan İngiliz Büyükelçiliği mensupları, 11 Mart'ta, trenle Sofya'dan İstanbul'a gelmişler ve eşyâları ile birlikte, güvenlik altında Pera Palas Oteli'ne gitmişler ve bu sırada İngiliz Büyükelçisi Rendall ile eşi ve diğer Büyükelçilik mensupları oteldeki odalarına çıkarlarken, eşyâları arasında bulunan bir bavula daha önce yerleştirilmiş bir bombanın patlaması sonucunda, ikisi polis, dört kişi ölmüştü. Daha sonra bombanın bulunduğu bavulun sâhipsiz olduğu anlaşılacaktır. Ertesi gün, olayı fotoğrafları ile birlikte yayınlayan on gazete ise kapatılacaktır.[553] Otelin dışında bulunan bomba ise, patlamadan, etkisiz hâle getirilmişti. Londra, bombanın Bulgar ajanlarınca yerleştirildiğini ileri sürüyor ve Türk basınında da Sofya hakkında kuşkulu yazılar yayınlanıyordu.[554] Örneğin, Hüseyin Câhit Yalçın, olaydan doğrudan Sofya'nın sorumlu olduğunu ileri sürüyor ve Savcılığın da bombaların Bulgaristan'da yerleştirildiğini açıkladığını haber veriyordu.[555]

Hitler, 17 Mart'ta, yanında Ribbentrop da olduğu hâlde, Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede ile görüşür.

Hitler, önce, İnönü'nün yanıt mektubundan ve kendisine verdiği yanıttan memnun olduğunu açıklıyor ve bu mektuplaşmaya

---

553 **Ulus**, (12-13.3.1941).

554 **Tan**, (12.3.1941). Ayrıca bkz. Us, **age**, s. 463.

555 **Haber**, (15.3.1941).

olağanüstü değer verdiğini belirterek, Almanya'nın Balkanlar'da toprak talebinin bulunmadığını ve Balkanlar'da savaşmak istemediğini bir kez daha tekrâr ediyordu. Hitler, Yunanistan ile savaştan İtalya'nın tek başına sorumlu olduğuna dikkat çekiyordu.

Hitler, Türkiye ile ortak savaş anılarına sâhip olduklarını, ancak Türkiye'nin güçlü olmasını sâdece bu nedenden dolayı istemediklerini, ama aynı zamanda, Bolşevizme karşı güçlü bir Türkiye'nin yanında olduklarını belirtiyor ve İnönü ile mektuplaşmalarının hemen ardından, Türkiye ile Almanya arasında sıkı bir yakınlığın oluşturulmasını istediklerini açıklıyordu. Ayrıca, Hitler'e göre, güçlü bir Almanya da Türkiye'nin çıkarlarına uygundu. Çünkü, Moskova, Boğazlar üzerinde hak talep ediyordu ve Almanya, bu nedenle, Sovyetler Birliği ile çatışmaya dahi girebilirdi. Berlin, Boğazlar'ın Ankara'nın denetiminde kalmasından yanaydı. Almanya, aynı zamanda, Türkiye'den hiçbir talepte bulunmuyor ve Ankara'nın dostluğuna büyük önem veriyordu.[556]

Papen de, tam bu sırada, Türk yöneticilerine, Moskova'nın Boğazlar'daki hak talebine ilişkin îmâlarda bulunuyordu. Berlin'in, Moskova'nın 1940 yılının Kasım ayında açıklığa kavuşan Boğazlar'a ilişkin talebini, Ankara'ya, tam da bu sırada iletmesinin nedeni, muhtemelen, Almanya'nın, Londra'nın aracılığı ile başlayan, Türk-Sovyet görüşmelerinden ve daha 9 Mart'ta hazır olan Türk-Sovyet Ortak Deklarasyonu'ndan haberdâr olması ve bu görüşmeler sırasında Ankara ile Moskova arasında başlayan yakınlaşmaya engel olmak istemesiydi.

Nitekim, Papen, Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Hitler-Gerede görüşmesinde ele alınan Sovyet tehdidinin, Ankara'da yarattığı olumsuz tepkileri anlatıyordu. Papen, İnönü ve Saraçoğlu ile yaptığı görüşmelerde, 1940 yılının Kasım ayında Hitler-Molotov görüşmesi sırasında, Boğazlar konusunun tartışılmasının ve Boğazlar üzerinde pazarlık yapılmasının, Ankara'nın Moskova hakkındaki kuşkularını ve endişelerini artırdığı izlenimini edinmişti. Ancak Berlin'in bu haberi uzun bir süre Anka-

556 **Staatsmaenner und Diplomaten bei Hitler**, s. 476-481; **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.1, (Fünfter Band/Erster Halbband: 1. Februar bis 5. April 1941), "Elçi Schmidt'in Raporu", Nr. 177, 18.3.1941, (F 7/0159-70); **Savaş Yılları**, s. 99-100.

ra'dan gizlemesi, Ankara'da Almanya hakkında da kuşkular uyandırmıştı. Ama, Papen'e göre, yine de, Türk-Alman ilişkilerinde dostâne bir yakınlaşma doğmuştu. Boğazlar üzerindeki Sovyet talebi Ankara'da heyecan uyandırırken, Hitler-İnönü mektuplaşmasından sonra, Türk-Alman ilişkilerinde temelli bir değişiklik görülüyordu.[557] Papen, diğer yandan da, Menemencioğlu'nun Almanya'dan hâlâ kuşku duyduğunu haber veriyordu.[558]

Alman Ordusu'nun Bulgaristan'a girmesi üzerine, İngiltere, Türkiye'yi, savaşa katılması için, son kez iknâ etmeye çalışacaktır. Londra'nın çabaları ile, Türk-Sovyet görüşmeleri başlamış ve iki ülke arasında bir yumuşama görülmüştü. Artık Türkiye, Sovyetler Birliği'ni gerekçe göstererek, savaşa katılmaktan kaçınamazdı.

Saraçoğlu ile Eden, 18-19 Mart târihlerinde, Kıbrıs'ta, bir kez daha görüşürler.

Eden, bu kez, Yugoslavya'nın Almanya'nın baskısı altında olduğunu belirterek, Almanya Yunanistan'a saldırır ve Yugoslavya da Almanya'ya savaş ilân ederse, bu takdirde, Türkiye'nin de savaşa katılmasını istiyordu. Aslında Eden'in bu talebi, Londra'nın Balkan Paktı plânının yeniden, fakat farklı bir şekilde gündeme gelmesiydi. Eden, Ankara'nın bu türden bir mesajı Belgrad'a iletmesini istiyordu.

Saraçoğlu ise, Eden'in bu önerisini, önerinin Yugoslavya tarafından kabul edilmesinin çok kuşkulu olduğunu belirterek, red edecektir.

Papen, bir raporunda, Eden'in, önerisinin kabûlü hâlinde, Türkiye'ye bir milyon asker vaad ettiğini belirtiyorsa da, Papen'in bu haberinin temelsiz olması çok muhtemeldir.[559]

---

557 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.1, (Fünfter Band/Erster Halbband: 1. Februar bis 5. April 1941), "Papen'den ADB'ye", Nr. 220, 27.3.1941, (265/172 714-15).

558 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.1, (Fünfter Band/Erster Halbband: 1. Februar bis 5. April 1941), "Papen'in Raporu", Nr. 231, 28.3.1941, (3613/E 027 034-37).

559 Önder, ***age***, s. 86-87; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 67-68; **Savaş Yılları**, s. 100. Ayrıca bkz. Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 119-120; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 138.

Saraçoğlu, Londra'nın, Ankara'nın savaşa katılması yolundaki talebini yeniden ve bir kez daha red ederken, Türk Ordusu'nun yetersizliğine dikkat çekiyordu.

Diğer yandan, bu sırada hazırlanan Türk-Sovyet Ortak Deklarasyonu, Türkiye'nin Moskova'nın tutumuna ilişkin kuşku ve endişelerini de bütünüyle ortadan kaldıramamıştı. Türkiye, ancak bir saldırıya uğradığı takdirde savaşa katılabilirdi.

Türk-Sovyet Ortak Deklarasyonu 25 Mart'ta açıklanır.

Esâsen bu deklarasyonun hazırlanmasında Londra önemli rol oynamıştı. Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında böyle bir yakınlaşmayı önleyememek ise, Berlin açısından önemli bir siyâsî başarısızlık anlamına geliyordu.

Sovyetler Birliği, Almanya ile ilişkilerinin gittikçe sertleşmesi ve Almanya'nın Balkanlar'da egemenlik kurma yolunda adımlar atması nedeni ile, Türkiye ile gergin olan ilişkilerini yumuşatmak istemişti. Aksi hâlde, Türkiye'nin, bu denli ağır siyâsî ve askerî baskılar altında, Almanya'ya yakınlaşması dahi gündeme gelebilirdi.

Türk-Sovyet Ortak Deklarasyonu'nda, iki ülkeden birinin saldırıya uğraması hâlinde, diğer ülkenin tarafsız kalacağı vurgulanıyordu.[560]

Türkiye, Türk-Sovyet Ortak Deklarasyonu'nun açıklanmasından sonra, dış politikasını saptamakta daha geniş bir hareket serbestisine sâhip olacaktır.

Bu sûretle, Ankara, Mihver devletlerinin gücü sâyesinde, Londra'nın baskılarına karşı koyabiliyordu. Çünkü, İngiltere, Ankara üzerinde daha fazla baskı kurmanın ve ısrâr etmenin riskini ve olası tehlikelerini tahmin edebiliyor ve öngörebiliyordu. Bu takdirde, böyle bir baskı, kolayca, Türkiye'nin İngiltere'den uzaklaşması ve Almanya'ya yakınlaşması sonucunu doğurabilirdi.

Ankara, yine bu sûretle, Sovyetler Birliği ile ilişkilerinde de rahatlamıştı. Moskova da, Türkiye'nin Mihver güçlerine kaymasını önlemek için, Ankara'yı rahat ettirmek zorunda olduğunu anlamıştı.

---

560 Önder, age, s. 94-100; Krecker, age, s. 141-146; Bilge, age, s. 159-160; Keesing's, (1941/4523).

●ysa, Türk-Sovyet yakınlaşmasını sağlamakta ve Türk-Sovyet Ortak Deklarasyonu'nun açıklanmasında, İngiltere'nin temel amacı, bu sûretle, Türkiye'nin, savaşa katılmamak için, sürekli olarak ortaya sürdüğü "Sovyet Çekincesi" gerekçesini ya da kozunu artık Ankara'nın elinden alabilmekti.

Ancak Türkiye aynı görüşte değildi. Ankara, Türk-Sovyet Ortak Deklarasyonu'nun bu türden bir güvence anlamına geldiğini kabul etmiyordu. Ankara, deklarasyon gibi bir güvence ile yetinip, riske giremezdi.

Türk-Sovyet Ortak Deklarasyonu'nun açıklandığı gün, 25 Mart'ta, Yugoslavya da, Mihver güçlerine katıldığını açıklayacaktır. Böylece, Romanya ve Bulgaristan'dan sonra, Yugoslavya, Mihver devletlerine katılan üçüncü Balkan ülkesi oluyordu.

Ancak sâdece iki gün sonra, 27 Mart'ta, Yugoslavya'da, bir darbe ile, Mihver yanlısı yönetim devrilecek ve bunun üzerine, İngiltere de, Balkanlar'da bir savunma cephesi oluşturma yolundaki bu önemli ve belki de son fırsatı değerlendirebilmek amacı ile, derhâl Ankara'ya başvuracaktır. İngiltere, kısa bir süre önce, Saraçoğlu ile Eden arasında Kıbrıs'ta yapılan görüşmede de ele alındığı gibi, Ankara'nın benzer türde bir mesajı derhâl Belgrad'a iletmesini istiyordu. Londra'ya göre, bunun için zaman son derece uygundu.

Ayrıca, Churchill de, İnönü'ye, aynı konuda, kişisel bir mektup yazmıştı. Churchill, mektubunda, Alman saldırısının Türkiye'ye de yönelebileceğini vurguluyor ve Balkanlar'da ortak bir cephenin hemen oluşturulmasını istiyordu. Ayrıca, Churchill'in görüşüne göre, söz konusu ortak cephe, Almanya'yı, Balkanlar'daki savaştan caydırıp, Sovyetler Birliği'ne karşı savaş açmaya da yöneltebilirdi.

Ne var ki, Churchill, bütün çabalarına karşın, Balkanlar'da, Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında, ortak bir savunma cephesi kurulmasını sağlayamayacaktır.

Bu aşamada, Londra'nın elinde yalnızca tek bir imkân kalıyordu. Bu da, Almanya'nın saldırması hâlinde, Üçlü İttifak Antlaşması'nın üçüncü maddesi gereğince, Türkiye'nin İngiltere'ye yardım etmek zorunda olmasıydı. Ancak İngiltere, bu konudaki baskı politikasında artık çok dikkatli olmak ve temkinli davranmak

zorundaydı. Çünkü, Mart ayı başlarında gerçekleşen Hitler-İnönü mektuplaşması ile birlikte, Türk-Alman ilişkilerinde o zamâna dek görülmemiş bir yakınlaşma dönemi başlamıştı ve Türkiye, Mihver güçlerinin ağır askerî ve siyâsî baskıları ve tehdidi altında, kolaylıkla saf değiştirebilirdi. Zâten, bu sırada, Alman propagandası da bunu amaçlıyordu.

Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması

Türk-Alman ilişkilerinde olağanüstü bir yakınlaşma dönemi başlarken, Türkiye, İngiltere'ye karşı, Üçlü İttifak Antlaşması'ndan doğan yükümlülüklerini temelde aslâ yadsımıyor, fakat savaşın hâli hazırdaki aşamasında, bir müttefik olarak, kendisine düşen görevin, Mihver devletlerine karşı savaşa katılmadan, savaş dışı tutumunu sürdürerek ve sâdece kendisine saldırıldığı takdirde savaşa katılmayı söz konusu ederek, Orta ve Yakın Doğu'ya inen en kısa yolu Mihver güçlerine kapatmak olduğunu belirtiyordu.

Londra, Ankara'nın bu savunma gerekçesini hoş karşılamak zorundaydı. Çünkü, İngiltere, tamâmen yalnız kaldığı bir sırada, Türkiye'yi askerî ve siyâsî olarak savunmak, Türkiye'nin Mihver devletlerine karşı gücünü azaltmamak ve ona destek olmak sûreti ile, Ankara'nın tamâmen Mihver güçlerinin etkisi altına girmesini ancak önleyebilirdi. Bu durumda, Ankara'nın Üçlü İttifak Antlaşması'ndan tamâmen kopmamasını sağlamak ve Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerini denetleyebilmek, Londra'nın bu aşamadaki çıkarlarına denk düşüyordu.[561]

Berlin, Türk Hükümeti'nin Balkanlar'daki savaşa müdahale etmeyeceğini biliyordu. Berlin, Alman Ordusu'nun harekâtının Türkiye'ye yönelik olmadığını bir kere daha anımsatmak ve bu konuda daha önce verilmiş olan güvenceyi de yinelemiş olmak için, tam da bu sırada, Ankara'ya başvurur. Papen, Saraçoğlu'nun Mart ayı başında sorduğu soruyu, 5 Nisan'da yanıtlar. Papen, Al-

561 Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 120-122; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 141-145.

man Ordusu'nun Yunanistan'a girmesi hâlinde, tıpkı Bulgaristan harekâtında olduğu gibi, Türk sınırından uzak kalacağını açıklıyordu. Hitler, bir kazâ olmaması için, gerekli emirleri vermişti.[562]

Papen, Ribbentrop'un tâlimâtı üzerine, söz konusu güvenceyi Ankara'ya iletmişti. Berlin'in güvencesi, ertesi gün, bir kez daha yinelenecektir. Ribbentrop, 6 Nisan'da, Papen'e verdiği tâlimatta, aynı gün Saraçoğlu ile görüşmesini ve Alman Ordusu'nun Yunanistan ve Yugoslavya'ya gireceğini açıklamasını istiyordu. Papen, bu konuda Alman Hükümeti'nin resmî gerekçelerini Ankara'ya aktaracaktı. Ancak, Berlin, Türk-Yunan sınırına âzamî dikkat gösterecekti. Berlin'in resmî açıklamasına göre, Almanya, Balkanlar'da siyâsî bir amaç peşinde koşmuyordu. Berlin'in Balkanlar'da bir toprak talebi de yoktu. Papen, gerçekten de, aynı gün, Saraçoğlu ile bir görüşme yapacaktır.[563]

Alman Ordusu Türkiye'nin Balkan sınırlarına vardığında, Berlin'in bu tür güvencelerine karşın, Türkiye, bâzı askerî önlemler almaktan kaçınmayacaktır. Bu önlemler, esas itibâri ile, Almanya'nın, 6 Nisan sabahı, Yugoslavya ve Yunanistan'a savaş ilânı ve bu ülkeleri işgâle başlaması ile paralellik gösterir. Aynı gün, İtalya da, Yugoslavya'ya savaş ilân etmişti. Balkanlar'daki savaş süresince Türkiye'de alınan askerî önlemler artırılacaktır.

Fâlih Rıfkı Atay, Ulus gazetesinde yayınlanan, "Balkanlar'da Harb Mesüliyeti" adlı makâlesinde, Balkan devletlerinin Mihver güçleri tarafından tek tek işgâl edilmelerine değiniyor ve Avrupa'da "bitaraf" kalmanın artık mümkün olmadığını belirtiyordu.[564]

Önce Trakya'da bulunan askerî birlikler Anadolu yakasına nakledilir. Türkiye'yi Avrupa'ya bağlayan ve Meriç nehri üzerindeki tüm köprüler havaya uçurulur. İngiliz askerî uzmanlar, Anadolu'da savunma hatları oluşturmaya ve hava alanları inşaasına başlarlar.

---

562 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.1, (Fünfter Band/Erster Halbband: 1. Februar bis 5. April 1941), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 268, 5.4.1941, (3883/E 048 156-57).

563 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 285, 6.4.1941, (3883/E 048 151-52).

564 Fâlih Rıfkı Atay, "Balkanlar'da Harb Mesüliyeti", **Ulus**, (4.4.1941).

Bu arada, Trakya ve İstanbul'daki sivil halkın boşaltılmasına çalışılıyordu:

"Örfi İdâre Komutanlığı'nın Tebliği...

İstanbul, Kırklareli, Edirne, Tekirdağ [ve] Çanakkale'den isteyen vatandaşlar meccânen Anadolu'ya nakledîliyor[lar]. İstanbul'dan Anadolu'ya geçmek isteyenler Kaymakamlık'tan beyannâme alıyor[lar]."[565]

"İstanbul Vilâyeti'nin Tebliği...

1) İstanbul'da oturan ve başka hiçbir işi ve gücü olmayıp da, aldığı tekâüt maaşı ile geçinen, seferde de hizmet deruhte etmeyecek olan askerî, mülkî tekâütler ile eytam ve erâmilin âileleri ile, Trakya, İstanbul, İzmir, Erzurum [ve] Ankara hâriç olmak üzere, istedikleri yerlerin iskele ve istasyonlarına kadar, devlete âid vapur ve trenlerle, mütesâviyen nüfus başına elli kiloya kadar sandık ve denk eşyâsı ile birlikte, nakillerinin yapılması muvafık görülmüştür. İstanbul mal sandıkları'ndan maaş alanlar, tekâüt, eytam ve erâmil maaşı alanlar, bu maaşlarını gittikleri yerlerden almaya devâm edeceklerdir.

2) İstanbul'da oturup da, İzmir, Ankara [ve] Erzurum hâriç olmak üzere, Anadolu'da bulunan akrâbâları nezdine âileleri ile birlikte gitmek arzusunu izhâr edenlerin yâhut kendileri kalıp da âilesini göndermek isteyenlerin, istedikleri yerin iskele ve istasyonlarına kadar, devlete âid vapur ve trenler ile, nüfus başına mütesâviyen elli kiloya kadar sandık ve denk eşyâları ile, meccânen nakilleri temin edilmiştir."[566]

"İstanbul ve Trakya'dan Anadolu'ya Geçmek İsteyen Talebe[ler]...

Arzu eden öğrencilerin Anadolu'daki okullara kolayca nakilleri sağlanmaktadır."[567]

Sivil halkın boşaltılması Haziran ayı sonuna kadar sürecektir.[568] Sevkiyat, deniz ve kara yolu ile yapılıyordu.[569]

Gemi ile sevkiyatta bâzı sorunlarla karşılaşılacaktır. Örneğin, basında, gemi ile sevk için, 460 yolcu bileti kesildiği hâlde, ilk seferde, sâdece 28 yolcunun, ikinci seferde ise, 1.738 bilet kesildiği hâlde, sâdece 397 yolcunun yola çıktığı haber veriliyordu. Yine

---

565 **Ulus**, (11.4.1941).

566 **Ulus**, (10.4.1941).

567 **Ulus**, (13.4.1941).

568 *"İstanbul'dan Yola Çıkan Kâfileler"*, **Ulus**, *(6.5.1941)*; **AT**, *Sayı: 91, (Haziran 1941)*.

569 **Ulus**, (7.5.1941).

basında, bir başka gemi için kesilen 1.225 yolcu biletine karşılık, sâdece 343 ve yine kesilen 945 bilete karşılık da, sâdece 263 yolcunun yola çıktığı açıklanıyordu. Bir başka gemide de, 1.000 bilet kesildiği hâlde, sâdece 250 ve 460 bilet kesildiği hâlde, yalnızca 27 yolcu yola çıkmıştı. Sonuçta, üç gemi dolusu yolcuya bilet kesildiği hâlde, bir gemiyi ancak dolduracak kadar yolcu, üç gemiye dağılarak sevk edilebilmişti.[570]

Bu garip olayın altında yatan nedeni de, yine bir başka gazete haberinden öğrenmek mümkündür:

> "Bâzı safdiller arasında, [Anadolu'ya] gidenlerin güyâ üç seneden evvel avdetlerine müsaade edilmeyeceği gibi bir takım yalan şâiyalar çıkarılmıştır."[571]

Trakya ve İstanbul'da yaşayan sivil halkın alelacele boşaltılmak istenmesini, Fâlih Rıfkı Atay, Ulus gazetesinde, resmî açıdan şöyle değerlendiriyordu:

> "Maksat, bir harb tehlikesi karşısında, Trakya, İstanbul ve civar halkının hayat ve emniyetini korumak, önünde ve arkasında askerî kıtalar bulunan bir müdâfaa bölgesinde iâşe zorluklarının mümkün mertebe önüne geçmektir. Âilelerini emin bir yere yollamak, resmî vazife veyâ husûsî iş güç sâhibi olanların tam bir huzur ile çalışmalarını temin eder."[572]

Bu arada, Ulus gazetesi, Trakya ve İstanbul'un boşaltılması karşısında, Berlin'in tepkisini de şöyle yorumluyordu:

> "İstanbul'un Tahliyesi Karşısında Bir Alman Mütâlaası..
> Berlin (13) AA:
> DNB [Deutsche Nachrichten Büro] Bildiriyor:
> Alman Hâriciye Nezâreti'nin [Alman Dışişleri Bakanlığı'nın] bir sözcüsü, (...) İstanbul'un tahliyesine Türk Hükûmeti tarafından haklı bir se-

---

570 **Tan**, (6.5.1941); **Cumhuriyet**, (2-3 ve 6.5.1941).

571 **Cumhuriyet**, (3.5.1941).

572 Fâlih Rıfkı Atay, "Trakya ve İstanbul Hakkında Tedbir", **Ulus**, (12.4.1941). Ayrıca bkz. Âsım Us, "Anadolu'ya Göç Etmenin Mânâsı ve Hedefleri", **Vakit**, (11.4.1941); Yunus Nâdi, "Bir Tedbir Etrâfında", **Cumhuriyet**, (12.4.1941).

Fâlih Rıfkı Atay, bir başka yazısında da, pasif korunma önlemleri üzerinde duruyor ve her âilenin evinin bahçesine bir âile sığınağı kazmasını istiyordu. Fâlih Rıfkı Atay, "Millî Hazırlanma Devrinde Vazifelerimiz", **Ulus**, (13.3.1941).

beple karar verilmiş olduğunu bildirmiş ve bu tedbirin, hiçbir sûrette Almanya ile alâkası bulunmadığına ve binnetice Almanya'nın bundan endişe duymamakta olduğunu ilâve etmiştir."[573]

"Türk Hudûdundaki Bulgar ve Alman Askerleri...
Berlin (13) AA:
Bir Husûsî Muhabir Bildiriyor:
İyi haber alan Berlin mahfillerinde, Bulgar kıtalarının, Türk hudûdundan çok büyük bir mesâfeye geri çekileceği temin edilmektedir. Trakya'da bulunan Alman kıtalarının da, bu misâli tâkip etmeleri ve Türk hudûduna yaklaşmamaları gayri vârid değildir."[574]

Diğer yandan, basında, yabancı propaganda ve haberlere karşı uyanıklık bildirilerinin yayınlanması haftalarca sürecektir.[575] Hattâ, "tüm ecnebi mürebbiyeler, Dâhiliye Vekâleti Emniyet Müdürlüğü'nden gelen [bir] emirle yurt dışına çıkarılıyor"du.[576]

Âsım Us'un hâtıra notları, tam bu sırada, Trakya'da halk arasında panik yaşandığını ve bunun önüne geçilemediğini gösteriyor: "Trakya'da panik başlamış... Bâzı kimseler, yok pahasına mallarını satarak, kaçıyorlarmış..."[577]

Kroll ise, anılarında, Trakya'da yaşanan bu paniğin doğal olduğunu, çünkü Bulgaristan'da bulunan Alman askerlerine Almanca-Türkçe sözlükler dağıtıldığının bilindiğini belirtiyor.[578]

Yugoslavya ve Yunanistan, Nisan ayı sonunda Alman Ordusu tarafından tamâmen işgâl edilecektir.

Alman Ordusu, Yugoslavya ve Yunanistan sınırını geçtiğinde, İngiliz ve Amerikan Büyükelçileri, Saraçoğlu'nu ziyâret ediyorlar ve kendisinin Büyükelçilere daha önce verdiği sözü hatırlatıyorlardı. Saraçoğlu, daha önceki görüşmeleri sırasında, Yunanistan'a, Bulgaristan üzerinden, bir Alman saldırısı olduğu takdirde, Türkiye'nin savaşa katılabileceğini söz konusu ülke Büyükelçilerine

573 **Ulus**, (14.4.1941).

574 **Ulus**, (12.4.1941).

575 **Cumhuriyet**, (12.4.1941); **Tan**, (15-25.4.1941).

576 **Tan**, (1.1.1941).

577 **Us, age**, s. 467.

578 **Kroll, age**, s. 121-122. Ayrıca bkz. **Barutçu, age**, s. 174-175 ve 182.

açıklamıştı. Alman saldırısının hemen akabinde, Yugoslavya'nın Ankara Büyükelçisi de, Türk Hükûmeti'ne resmî bir başvuruda bulunacak ve Ankara'nın Balkan Antantı'ndan doğan yükümlülüklerini yerine getirmesini isteyecektir. Gerçekten de, Türkiye, Balkan Paktı gereğince, Almanya ile birlikte, Bulgaristan'ın, yâni bir Balkan devletinin saldırısına uğrayan Yugoslavya'ya yardım etmek zorundaydı. Antlaşma metni son derece açıktı ve Türkiye'nin, herhangi bir gerekçe ile, savaşın dışında kalmasını engelliyordu.

Ankara, bu aşamada, savaşa katılmaya yine yanaşmayacak ve hattâ müttefikler lehine herhangi bir sempati açıklamasından dahi kaçınacaktır.

Ankara'nın bu tutumu, İngiltere ile ABD tarafından da onaylanacaktır. Gerçi bu onay içten değildi. Ancak Orta ve Yakın Doğu yolunun en azından kapalı kalması, savaşın hâli hazırdaki aşamasında, bir Balkan yenilgisine tercih ediliyordu. Bu durumda, Türkiye'nin, antlaşmalardan doğan yükümlülüklerini yerine getirmeksizin, savaş dışı tutumunu sürdürmesi, aslında müttefiklerin lehineydi. Zâten müttefiklerin, Mihver güçlerine karşı, Türkiye'ye etkili bir askerî yardımda bulunmaları da söz konusu değildi.[579]

ABD, 11 Mart 1941 târihinde, Kirâlama ve Ödünç Verme Kânunu'nu kabul etmişti. Hem İngiltere, hem de ABD, Türkiye'nin Mihver güçlerinin askerî ve siyâsî baskılarına karşı direnebilmesi için, etkili bir müttefik askerî yardımının zorunlu koşul olduğunu unutmamışlardı.[580] Nitekim, bir İngiliz askerî heyeti, savunma konularında görüşmeler yapmak üzere, 3 Nisan'da, Ankara'ya gelecektir.[581]

Alman askerî gücü, çok kısa bir süre içinde, Makedonya ve Kuzey Yunanistan'ı geçerek, Türk-Yunan sınırına yaklaşacak, ancak sınıra varmadan, daha önce Berlin'in Ankara'ya verdiği güvencelere uygun bir şekilde, duracaktır.

---

579 Önder, **age**, s. 89-90; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 68.

580 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 69.

581 **Keesing's**, (1941/4539).

Papen de, bu sırada, Türkiye'ye daha ciddî ve somut güvenceler verilmesi gerektiğini düşünüyordu. Papen'e göre, bu takdirde, Alman Ordusu'nun Balkan harekâtı sırasında, Türkiye'nin tutumunu değiştirmesi kesinlikle söz konusu olmayacaktı. Ancak, Papen, Alman Ordusu'nun Türkiye'ye yaklaştığı tam da bu sırada, Ankara'da, "Acaba sırada Türkiye mi var?" sorusunun endişe ile sorulduğunu haber veriyordu.[582]

Almanya'nın bu sıradaki temel amacı, Türkiye'nin aktif bir tutum içine girmesini önlemekti. Nitekim, Ribbentrop, Alman Ordusu'nun Balkanlar'da saldırıya geçmesinden hemen sonra, 8 Nisan'da, Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede'ye, Moskova'nın Boğazlar ve Türkiye üzerindeki taleplerini yineliyor ve Almanya ile dostluk ilişkileri kurulması yolundaki dileğini ifâde ediyordu. Berlin, Ribbentrop'un ifâdesine göre, Sovyet egemenliğine karşı Türkiye'nin yanında olacaktı. Ribbentrop, Gerede ile yaptığı görüşmede, Türk-Yunan sınırı konusunda Türk Hükümeti'ne verdiği güvenceleri bir kez daha yineliyordu. Hitler, Boğazlar'ın Türkiye'nin egemenliğinde kalmasında kesin kararlıydı ve Hitler'in bu görüşü yakında Ankara'ya yazılı olarak da bildirilecekti.[583]

Papen de, 16 Nisan'da, Saraçoğlu'na, Ribbentrop'un görüşlerini bir kez daha yineleyecektir. Almanya, Türkiye'nin endişe ve kuşkularını tamâmen giderebilmek amacı ile, Türk-Bulgar ve Türk-Yunan sınırında bir iyiniyet jesti yapmaya çalışıyordu. Hatırlanacağı gibi, Meriç nehri üzerindeki demiryolu köprüleri, Edirne ile Uzunköprü'de, Türkiye tarafından havaya uçurulmuştu. Berlin, Yunanistan topraklarından geçen İstanbul-Sofya demiryolu hattının yönetimini geçici olarak üzerine alması için, Ankara'ya ricâda bulunuyordu. Papen, buna benzer bir öneriyi, hatırlanacağı gibi,

582 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Papen'den Weizsaecker'e", Nr. 295, 8.4.1941, (124/123 064-67). Ayrıca bkz. Türk, agm, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 4, (Nisan 1994), s. 7-14.

583 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 303, 10.4.1941, (262/172 748-50). Ayrıca bkz. "50. Yıldönümünde İkinci Dünyâ Savaşı. Hitler Nezdindeki Türkiye Büyükelçisi Hüsrev Gerede'nin Savaş Anıları", **Günaydın**, (10. Bölüm), (12.9.1989).

zâten daha 8 Mart'ta, Berlin'e yapmıştı. Bu önerinin asıl nedeni, demiryolu hattının Edirne'nin yakınında Yunanistan toprakları üzerinden Türk topraklarına geçiyor olması gibi teknik bir sorundu. Ayrıca, Batı Trakya'nın kuzeydoğu kesimi Edirne'nin hemen önünde yer alıyordu ve Türkiye açısından bu bölgenin askerî yönden stratejik önemi vardı.[584]

Berlin, Sofya'nın itirazlarına karşın, Türkiye'nin Bulgaristan'dan da emin olması için, Yunanistan topraklarına giren Bulgar Ordusu'nun Türk sınırına yaklaşmasını önlediği gibi, Bulgaristan'ın Yunanistan'daki işgâl sahası ile Türk sınırı arasında açık bir koridor kalmasını da sağlayacaktır.

Ankara, kısa bir süre sonra, Berlin'in dikkatini, Trakya'da Yunan vatandaşlarına yönelik Bulgar tecâvüz ve sertlik politikasına çekiyor ve Berlin'den, aynı uygulamanın bölgedeki Türk azınlığa karşı da yapılmamasının sağlanmasını ricâ ediyordu.[585]

İstanbul-Sofya demiryolu hattının Yunanistan topraklarında kalan kısmının idâresi sorunu, Ankara ile Berlin arasında aylarca sürecek görüşmelere neden olacaktır. Ankara, Edirne yakınlarında Yunanistan topraklarından da geçen tren hattından Berlin'in askerî amaçlarla yararlanmasına karşıydı. Ayrıca, Ankara, Meriç nehri üzerinde havaya uçurulmuş demiryolu köprülerinin yeniden inşaası konusunda da güçlük çıkarıyordu. Ancak, havaya uçurulmuş bulunan demiryolu köprülerinin yeniden inşaası, hem Berlin'in, hem de Ankara'nın yarârınaydı. Çünkü, Türkiye'yi Avrupa'ya bağlayan tek demiryolu hattı buydu. Meriç nehri üzerindeki demiryolu köprülerinin havaya uçurulması sonucunda, Türkiye'nin Avrupa ile tüm bağlantısı kesilmişti. Almanya ise, demiryolu hattının Selânik'e kadar olan kısmını askerî amaçlarla kullanmak istiyordu. Ayrıca, Berlin, bu türden iyiniyet jestlerinin, bu sırada yeniden gündeme gelen Türk-Alman Ticâret Antlaşması için de uygun bir ortam yaratacağına inanıyordu. Ankara, nihâyet, demiryolu hattının yönetimini ele geçirmeyi başaracaktır.

---

584 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Ribbentrop'tan Papen'e"; Nr. 303, 10.4.1941, (265/172 748-50).

585 **Krecker, age.** s. 149.

Ancak Berlin bununla yetinmez. İstanbul-Sofya demiryolu hattının yönetiminin Ankara'ya devredilmesi, Papen'in gözünde, sâdece bir aşamaydı.

Berlin, Türkiye'nin müttefiklerden tamâmen kopup, kendi yanında yer almasını sağlamak üzere, Türkiye'ye bâzı sınır değişiklikleri de önerecektir.

Ribbentrop, 10 Nisan'da, Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede'ye, Almanya'nın eski silâh arkadaşı olan Türkiye'nin yeniden Almanya'nın yanında yer alması hâlinde, Berlin'in, Türkiye lehine bâzı sınır değişiklikleri talep edebileceğini belirtiyordu. Ribbentrop, Balkanlar'da yeni düzen kurulurken, dost bir ülke olarak, Türkiye'nin de görüşlerinin elbette alınacağını açıklıyordu. Almanya, sınır değişikliği önerileri karşısında, Türkiye'nin kendisine daha yakın davranacağını hesâp ediyordu.

Alman Ordusu, Nisan ayı ortalarında, Ege Denizi'ndeki Yunan Adaları Semâdirek, Limni ve Taşoz'u işgâl eder.

Fâik Ahmet Barutçu, anılarında, söz konusu adaların işgâlinde kullanılan iki İtalyan bandıralı geminin Alman askeri ve askerî malzemesi taşıdığı hâlde, Karadeniz'den gelip, Boğazlar'ı geçerek, Ege Denizi'ne açıldığını, her tarafı kapalı olan gemilerin, Montrö Antlaşması gereğince, denetlenemediğini ve İngiltere'nin ise, gemilerin denetlenmesi için Türk Hükûmeti'ne başvurduğunu belirtiyor.[586]

Alman Ordusu, bu sûretle, Ege Denizi'nde Türk kıyılarına bir hayli yaklaşmış ve Ege Denizi ile Boğazlar'ın giriş ve çıkış trafiğininin denetimini ele geçirmişti. Türkiye, batıda karadan ve denizden kuşatılmıştı.

Türk Hükûmeti, bu yeni gelişme üzerine, Berlin'e resmî bir başvuruda bulunacak ve Almanya'nın, Atina'nın da onayını almak koşulu ile, Türkiye'ye çok yakın olan bâzı Ege Adaları'nın yönetimini, savaş süresince ve geçici olarak, Türkiye'ye bırakıp bırakamayacağını soracaktır. Nitekim, Saraçoğlu, Kroll'a, bu konuda, Midilli, Sisam ve Sakız adalarının adlarını da verecektir. Türkiye, esâsen bu adalara İtalyan askerî birliklerinin çıkarılma-

586 Barutçu, age, s. 182-188.

sından endişe ediyordu. Kroll, haftalar sonra, 6 Mayıs'ta, Saraçoğlu'na, Midilli ve Sakız adalarında sâdece Alman askerî birliklerinin bulunduğunu açıklayacaktır.[587]

Türkiye, Balkan savaşının bu son döneminde de, savaşa katılmayacak ve müttefiklerin bu alandaki baskılarına karşı koyacaktır.

Ancak Türkiye, savaş dışı tutumunu sürdürebilmek için, iki büyük gücü, İngiltere ile Almanya'yı birbirlerine karşı oynayabilme imkânına sâhip olmalıydı.

Nitekim, Menemencioğlu, 8 Nisan'da, Papen'e, ne tam bir İngiliz, ne de tam bir Alman zaferi istediklerini, çünkü Türkiye için istikrarlı bir Orta Avrupa'nın varlığının ideal olarak kaldığını açıklarken, aslında tam da Türk dış politikasının temel amacı olan savaşa katılmamak için gereken en önemli noktayı vurgulamış oluyordu.[588]

Diğer yandan, Mihver devletlerinin Balkan harekâtı sırasında ve özellikle de sonunda, müttefiklerin askerî gücü hissedilir oranda azalmıştı ve İngiltere'nin elinden gelen, sâdece Türkiye'nin Mihver güçlerine daha fazla yakınlaşmamasını sağlayabilmekti.

Oysa, Almanya, askerî alanda güçlendiği oranda, Türkiye'nin, o zamâna dek olduğu gibi, artık savaş dışı kalması ile yetinmiyor, bundan böyle müttefiklerden tamâmen kopmasını ve kendisine bağlanmasını talep ediyordu. Nisan ayı boyunca, yâni Almanya'nın Balkanlar'daki askerî harekâtı sırasında, Türkiye'nin Balkanlar'da ve Ege Denizi'nde artık komşusu olan Mihver devletleri de, Ankara üzerindeki baskılarını artırıyorlardı. Mihver güçleri, Türkiye'nin daha hızlı davranmasını ve derhâl tutum değiştirmesini isteyecek kadar sabırsızdılar.

Türk Hükümeti ise, bir saldırıya uğradığı takdirde, sonuna kadar savaşmak azmi ile, ilke olarak, Mihver devletlerinin hiçbir ta-

---

587 Krecker, age, s. 150-151.

588 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Papen'den Weizsaecker'e", Nr. 295, 8.4.1941, (124/123 064-65); Önder, age, s. 90.

lebini geri çevirmiyor, fakat kabul de etmiyor, görüşmeler yolu ile, zaman kazanmanın yollarını arıyor ve savaş dışı tutumunu sürdürmeye gayret ediyordu.

Bu arada, Fransa'nın yenilgisinden sonra, Sûriye müttefiklerce işgâl edilmişti. Irak'ta da müttefik yanlısı bir yönetim vardı. Bu durum, Türkiye'nin güney sınırlarının güven altında olduğu anlamına geliyordu. Ancak, savaş Türkiye'nin batı sınırlarına vardığında ve ülkenin batısı tamâmen Mihver güçleri tarafından sarılmak üzere bulunduğu Nisan ayında, aslında, ülkenin güney sınırlarının da hiç de güven içinde olmadığı ortaya çıkacak ve 3 Nisan'da, Irak'ta, Râşit Ali Geylâni önderliğinde, Mihver yanlısı bir hükûmet darbesi ile, yönetim değişecektir.

Irak'taki darbe, Mihver güçlerinin yeni ve çok önemli bir siyâsî başarısıydı.

Mihver devletlerinin, ama özellikle de Almanya'nın Arap Orta Doğusu'na karşı politikası, İngiliz ve Fransız egemenliği altında gelişen Arap milliyetçiliğini desteklemeye, ondan yararlanmaya ve bölgedeki İngiliz ve Fransız sömürgelerini tasfiye etmeye yönelikti. Almanya, bu toprakların egemenliğinin İtalya'ya bırakılmasını onaylamıştı. İtalya'nın potansiyel bir yeni sömürgeci devlet olduğunu, bizzat İtalya'nın tutumundan anlayan Arap milliyetçileri ise, gözlerini Berlin'e çevirmişlerdi. Arap milliyetçileri, muhtemel bir Alman askerî zaferinin, hem İngiliz-Fransız sömürgeciliğini tasfiye edeceğini, hem de Arap Orta Doğusu'na bağımsızlık kazandıracağını ümit ediyorlardı. Alman propagandası, Arap milliyetçilerinin bu son derece temelsiz ümidini ustaca kullanacaktır. Alman propagandası, esâsen, Birinci Dünyâ Savaşı'nda Osmanlı egemenliğine karşı Arap milliyetçiliğini destekleyen İngiliz politikasının aynısıydı ve İngiltere'nin o zaman kullandığı propaganda malzemesi, bu kez, Berlin tarafından, kendisine karşı kullanılıyordu. Almanya'nın amacı ise, gerçekte İngiltere'ninkinden hiç de farklı değildi. Berlin, Arap Orta Doğusu'ndaki İngiliz ve Fransız sömürgelerini kendi egemenliği altına almak istiyordu.

Irak'taki Mihver yanlısı yeni yönetim, tek başına ayakta kalamayacağını anladığı için, derhâl Berlin'den askerî yardım isteyecek ve Berlin de, bu yardım talebini tabiî hemen kabul edecektir.

Ancak sorun bu kadar basit değildi. Çok daha karmaşıktı. Orta Doğu'daki İngiliz askerî birlikleri, Irak'taki Mihver yanlısı yeni yönetimi devirmek üzere derhâl harekete geçmişlerdi. Berlin'in ise, Irak'a askerî birlik ve malzeme yollaması için tek yol, Türkiye üzerinden geçiyordu. Irak savaşı önemliydi. Çünkü, Almanya, Orta Doğu'da ilk kez bir zafer kazanmış olmanın yanı sıra, İngiltere'yi tam kalbinden de vurmuş olacaktı. Hatırlanmalıdır ki, tam bu sırada, Kuzey Afrika'da Rommel'in Ordusu da Mısır'a doğru ilerliyor ve Süveyş Kanalı'na yaklaşıyordu. Almanya, Orta Doğu'ya inmek ve bölgede egemenlik kurmak için, çok önemli bir fırsat yakalamıştı.

İşte bu dönem, 1941 yılının Nisan-Haziran ayları, Türk-Alman ilişkilerinde yaşanan en yoğun, en çetrefil, en gergin ve en karmaşık dönem olacaktır.

Irak'taki Mihver yanlısı yeni yönetime yardım etmek üzere hazırlanan Alman planı, Alman askerî birliklerinin ve malzemesinin derhâl Türkiye üzerinden naklini öngörüyordu. Türkiye, Mihver güçleri tarafından, artık sâdece batıdan değil, fakat güneyden ve hattâ Doğu Akdeniz'den de çevrilmişti. Mihver devletlerinin askerî ve siyâsî baskılarına karşı, Ankara'nın güvenebileceği yalnızca kendi gücüydü.

Türkiye, Irak ve Süriye'deki statükonun değişmemesinden yanaydı. Bu bölge Mihver güçlerinin denetimine girerse, bu takdirde, Türkiye'ye müttefik askerî yardımının ulaşabileceği karayolu bağlantısı kalmayacak ve Türkiye üzerindeki Mihver baskısı doruk noktasına ulaşacaktı.

Bu yeni askerî ve siyâsî gelişmeler üzerine, daha önce, Şubat ayında, bizzat Ribbentrop'un tâlimâtı üzerine kesilmiş olan Türk-Alman görüşmeleri yeniden başlayacaktır.[589]

Müttefik Ordusu, Orta Doğu'da, Mihver yanlısı Irak yönetimini devirmek üzere, Bağdat'a ilerlerken, yeniden başlayan Türk-Alman görüşmeleri, tabiatı ile, son derece zor geçecektir.

Aslında, Almanya, Türkiye ile bir antlaşma imzâlayabilmek

589 Önder, age. s. 109-121; Krecker, age, s. 154-164; OTDP, s. 162-163; Glasneck, Türkei und Afghanistan, s. 70-71; Papen, age, s. 538-540.

için, Şubat ayından beri, yoğun ve geniş bir diplomatik çaba içine girmişti. Papen, Türk-Bulgar Ortak Beyannâmesi'nin imzâlanmasından sonra, bu konuda hayli iyimser bir beklenti içindeydi. Mart ayı başında gerçekleşen Hitler-İnönü mektuplaşmasından sonra, Berlin, bu konuda daha da aktif bir tutum içine girecektir. Papen, Nisan ayı başında, Türkiye'nin Mihver devletlerine ilişkin kuşku ve endişelerini tamâmen dağıtmak ve giderebilmek amacı ile, bir öneriler paketi hazırlıyordu. Papen'in plânına göre, Mihver devletleri, savaş sırasında ve sonrasında, Türkiye'den bağımsızlığı ile ilgili herhangi bir talepte bulunmayacaklardı.

Ancak Irak'taki darbe ve Berlin'in Irak'taki Mihver yanlısı yönetime âcil yardım için Türk topraklarını kullanmak zorunda olması, bu girişimleri hızlandırdığı gibi, ayrıca, bir saldırmazlık antlaşmasının yanı sıra, Alman askerî birliklerinin ve malzemesinin Türkiye üzerinden transit geçiş yükümlülüğü gibi önerileri de berâberinde getirecektir.

Almanya, Türkiye üzerinden, Irak'a transit geçiş iznine karşılık, Türkiye'nin yeni toprak taleplerini, sınırlarının yeniden düzenlenmesi yolundaki isteklerini kabul etmeye hazırdı. Berlin'e göre, bu, gizli bir antlaşmanın konusu olabilirdi.

Ribbentrop, 11 Nisan'da, Papen'e, Türkiye'nin, 1915 antlaşması ile, Bulgaristan'a terk ettiği Edirne civârındaki ve önündeki toprakların ve yine Birinci Dünyâ Savaşı'ndan sonra Yunanistan'a bırakılmış olan yerlerin, Balkanlar'ın yeni düzeninde, yeniden Türkiye'ye iâde edilebileceğini bildiriyordu. Ancak Papen, bu tür önerileri Ankara'nın dikkatine sunmadan önce, Berlin'in, yalnızca Türkiye'nin bâzı toprak taleplerinin olup olmadığını öğrenmek ve eğer varsa, konunun görüşülmesini istediğini vurgulamalıydı.[590]

Ribbentrop, tam bu sırada, Papen'e, Türkiye'den Irak'a transit geçiş izninin derhâl alınması için, baskı yapıyordu.[591]

Papen de, anılarında, Berlin'in üzerindeki baskılarını vurguluyor. Ancak, Papen, anılarında, bu baskılara karşı direndiğini ve

590 Önder, **age**, s. 110; Krecker, **age**, s. 154-156; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 70-71.

591 Papen, **age**, s. 538-539.

talimatlara da uymadığını belirtiyor. Oysa, Krecker, Papen'in anılarının birçok yerinde olduğu gibi, bu noktasında da "yanlış" şeyler anlatıldığını açığa çıkarıyor. Alman Dışişleri Bakanlığı'nın arşiv belgeleri ile Papen'in anıları arasındaki çelişkiler kendisini bu noktada da hemen belli ediyor.

Papen, 15 Nisan'da, Menemencioğlu ile yaptığı bir görüşmede, Menemencioğlu'nun, kendisine, Ankara'nın, İstanbul-Sofya demiryolu hattının hiç olmazsa bir kısmının Türkiye'nin yönetimine bırakılmasını istediğini ve bunun karşılığında da, Almanya'nın Irak ve Süriye'ye istediği miktarda askerî malzemeyi Türkiye üzerinden transit geçirebileceğini açıkladığını haber veriyordu. Ancak bu görüşmede, Alman askerî birliklerinin Türkiye'den transit geçişi sorunu gündeme gelmemişti. Ankara, bu gibi taleplere, toprak bütünlüğünün dokunulmazlığı gerekçesi ile, karşı çıkıyordu.

Diğer yandan, Berlin'in taleplerine karşı Ankara'nın gösterdiği direnç, Papen'e göre, Alman askerî gücünün Türkiye'den zor kullanılarak geçirilmesi sonucunu doğurabilirdi. Ancak bu takdirde, Türkiye, güney sınırından müttefik askerî yardımı sağlayabilirdi. Berlin'in baskılarına karşı, Türkiye'nin direncinin ve kararlılığının bir göstergesi de, 23 Nisan'da, Türk hava sahasına izinsiz giren bir Alman savaş uçağının uçaksavar ateşi açılarak düşürülmesiydi.

Londra, Türk-Alman görüşmelerine ilişkin ayrıntılı bilgileri bizzat Türk Hükümeti'nden almasına karşın, Ankara'nın, Berlin'in baskıları karşısında, yumuşamasından çekiniyordu. İngiltere, doğal olarak, Türkiye ile Almanya arasında bir antlaşma imzâlanmasına kesin olarak karşıydı. İngiltere, Almanya'nın, Orta Doğu'ya inişte, Türkiye'den transit geçiş izni elde edebileceği kanısındaydı. Bu sûretle, İngiliz imparatorluğunun kalbine giden yolda, Berlin'in önünde yegâne engel olan Türkiye, siyâsî bir mücâdele sonucunda, yenilgiye uğramış/uğratılmış olacaktı. Ankara'nın Berlin'e yakınlaşması, İngiltere tarafından derhâl protesto edilecektir. Londra, bu yakınlaşmayı engelleyebilmek için, Türkiye'ye askerî ve iktisâdî alanda gereken tüm yardımı yapmaya ve bu şekilde, Ankara'nın Berlin karşısındaki direnme gücünün artmasına katkıda bulunmaya kararlıydı. İngiltere'nin temel amacı,

Türkiye'nin Almanya'ya hiç olmazsa daha fazla yakınlaşmasını önlemekti.[592]

Türkiye ise, Almanya ile iyi ilişkiler kurmak istiyordu ve bu konuda İngiltere'nin endişe ve kuşkularını gidermek amacındaydı. Türk Hükûmeti, İngiltere'ye, Almanya ile bir antlaşma imzâlamasının Türk-İngiliz ilişkilerinin sonu olmayacağı ve Üçlü İttifak Antlaşması'na sâdık kalmaya devâm edeceği yolunda güvence vermeye çalışıyordu.

Aslında, Türk dış politikası, hiç kuşkusuz, paradoksal bir durumla karşı karşıyaydı.

Türkiye, bir yandan, eski ittifâkına sâdık kalmak ve müttefiklerle ilişkilerini sürdürmek, diğer yandan da, Almanya ile de iyi ilişkiler kurmak ve sürdürmek ve dahası, bir antlaşma imzâlamak istiyordu.

Aslında, bu, Türkiye'nin savaş sırasında izlediği dış politikanın temeliydi.

Türkiye'nin amacı, savaşan güçleri birbirlerine karşı oynamak ve bir denge politikası izleyerek, savaşa katılmaktan kaçınmaktı.

Bu politika, Türkiye'nin, üzerindeki aşırı baskı sonucunda, karşı cepheye kaymasını önlemek isteyen, her iki savaşan grup tarafından da, aslında, üstü kapalı olarak, onaylanmıştı.

Savaşın başında, müttefikler, henüz askerî ve siyâsî güçlerini yitirmedikleri sırada, Türkiye'nin savaşa katılması için ısrâr etmişlerdi.

Oysa, Mihver devletleri, askerî açıdan güçlendikçe ve Türkiye'nin sınırlarına yaklaştıkça, o zamâna dek, Sovyetler Birliği'nin belirsiz tutumunu gerekçe göstererek, savaşa katılmayı red eden Türkiye, savaşın bu yeni aşamasında da, bu kez, Mihver devletlerinin saldırı olasılığını gerekçe göstererek, savaşa katılmaktan kaçınacak ve bir müttefik olarak savaşın bu aşamasındaki rolünün, Orta ve Yakın Doğu'ya inen en kısa yolu, savaşa katılmadan, kapatmak olduğunu ileri sürecekti. Bu kez de İngiltere, artık Türkiye üzerinde baskı kurabilecek gücü kalmadığından, Türkiye'nin savaş dışı tutumu ile yetinmek zorunda kalacaktı.

---

592 Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 120-122; Deringil, **Denge Oyunu**, (*İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*), s. 141-145.

Almanya ise, o zamâna dek, Türkiye'nin savaş dışı tutumunu ya da kendi deyişi ile, tarafsızlığını onaylamakla birlikte, savaşın kendi lehindeki gidişâtı sonucunda, artık Türkiye'nin kendi yanında yer almasını isteyecekti.

Türkiye, bu kez de, müttefiklerin savaş dışı tutumunu destekleyici yöndeki açıklamalarını arkasına alarak, Mihver devletlerine karşı aynı politikayı sürdürmeye çalışacaktı. Çünkü, Mihver güçleri de, Türkiye üzerinde aşırı baskısının, ülkeyi kendilerinden tekrar uzaklaştırabileceği endişe ve kuşkusu içindeydiler.

Türkiye'nin izlediği bu denge politikasının iki temeli vardı. Birincisi, dış politikada üzerine gelebilecek aşırı baskı karşısında, karşı cepheye kayabilme imkânını veren hareket serbestisine sâhip olması ve ikincisi de, ülkesine herhangi bir saldırı hâlinde, mutlaka sonuna kadar savaşacağını gösteren ilkeli ve kararlı tutumu...

Ama Türkiye, İngiltere'nin de kuşkularını gidermek istiyordu. Nitekim, Menemencioğlu, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi K. Hugessen'e, Türk Hükûmeti'nin, ne olursa olsun, Alman askerî birliklerinin ve malzemesinin Türkiye'den transit geçişine izin vermeyeceğini vurguluyordu. Ayrıca, Mihver güçlerine katılma ya da Üçlü İttifak Antlaşması'ndan tamâmen kopma gibi talepler şiddetle red edilecekti.

Bununla birlikte, Londra, Ankara'nın güvencelerini dikkate almayacaktır. İngiltere, Türkiye'nin denge politikasını biliyordu. Ayrıca, Türkiye, mevcut koşullarda, Almanya'yı tahrik edebilecek herhangi bir hareketten de kaçınmak istiyordu.

Berlin'in Ankara'ya sunduğu toprak önerileri ya da, bir başka ifâde ile, sınır değişikliği önerileri, muhtemelen Londra tarafından da duyulmuş olacak ki, İngiliz Hükûmeti, Nisan ayı sonunda, İngiliz Ordusu tarafından Alman Ordusu'na karşı askerî açıdan artık savunulamayacak durumda olan bâzı Ege Adaları'nın, Midilli ile Sakız adasının, Atina'nın da onayı alınmak koşulu ile, Türkiye'ye bırakılmasını, Ankara'ya resmen önerecektir. Aksi hâlde, adalar zâten Alman işgâline uğrayacaktı.[593]

---

593 Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 120; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 141.

Menemencioğlu, Londra'nın bu önerisi karşısında, Türk Hükümeti'nin Berlin'e danışması gerektiğini açıklayacaktır. Türkiye, doğal olarak ve stratejik nedenlerle, adalarla yakından ilgileniyordu. Ancak bu adalar için Almanya ile bir çatışmayı da göze alamazdı.

Fâik Ahmet Barutçu da, anılarında, Londra'nın, adaların Türkiye tarafından işgâlini önerdiğini, ancak bu önerinin Ankara tarafından kabul edilmediğini, ama bir kez de Berlin'e danışıldığını açıklıyor. Barutçu'ya göre, Atina, bu konuda Ankara'ya resmen başvurmamış, ama bu arada üzüntülerini iletmişti. Barutçu, ayrıca, Atina'nın, Batı Trakya'nın da Türkiye tarafından işgâlini önerdiğini, fakat bu önerinin de Ankara tarafından yine red edildiğini belirtiyor.[594]

Nihâyet, Saraçoğlu, 30 Nisan'da, Papen'e, Türkiye'nin bu adaları, geçici bir süre için, işgâl etmek istediğini açıklayacaktır. Papen, Ankara'nın bu talebini Berlin'e bildireceğini haber vermişti. Alman Hükümeti ise, adalar konusunu, transit geçiş sorununa karşı, bir koz ya da pazarlık konusu olarak değerlendirmek amacındaydı. Bu nedenle de, Berlin, Saraçoğlu'nun önerisine hemen yanıt vermeyecektir. Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede, 9 Mayıs'ta, Ankara'nın dış politikasını tamâmen değiştireceğini ve İngiltere'nin çıkarlarına aykırı da olsa, Almanya'ya transit geçiş izni vereceğini açıklıyordu.[595] Ancak söz konusu adalar, 11 Mayıs'ta, Alman askerî birliklerince işgâl edilecektir. Hitler, daha ilerki bir târihte, 20 Temmuz'da, Mussolini'ye, ancak Türkiye'nin Mihver devletlerine yakınlaşması ve Almanya'ya transit geçiş izni vermesi hâlinde, adaları Türkiye'ye bırakacağını açıklayacaktır.[596]

Bu sırada, müttefikler Türkiye'nin izleyeceği dış politikadan emin olamadıkları için, Türkiye ile İngiltere ve ABD arasındaki ticâret de azalmıştı. Ayrıca, yine siyâsî ve askerî nedenlerle, Türkiye'ye yönelik müttefik askerî yardımı da düşük bir seviyeye inmişti. İngiltere, Türkiye'nin 1938 yılında sipâriş ettiği dört deni-

---

594 Barutçu, age, s. 183-185.

595 Önder, age, s. 112-113; Krecker, age, s. 160.

596 Önder, age, s. 113.

zaltıyı, hazır olmalarına karşın, sevk güçlüklerini öne sürerek teslim etmekten kaçınıyordu. Türkiye, bunun üzerine, denizaltıları bizzat teslim almak ve ülkeye getirmek zorunda kalacaktır. İngiltere'nin askerî yardım konusunda gösterdiği isteksizliğin nedeni, Türkiye'ye yapılan ve yapılacak müttefik askerî yardımının, bir süre sonra, kendisine karşı kullanılabileceği endişe ve kuşkusuydu.

Türk Hükümeti, içinde bulunduğu sıkıntılı durumu bir ölçüde olsun azaltabilmek amacı ile, İngiltere'ye, Londra ile Bağdat arasında bir uzlaşma barışı sağlayabilmek için, aracılık önerecektir. Bir uzlaşma barışı, Orta Doğu'da savaşı sona erdirecek ve bu suretle, Berlin'in Ankara üzerindeki baskılarını da önleyecekti. Türkiye'nin güney sınırındaki savaş sona ererse, bu takdirde, Almanya'nın Türkiye'den transit geçiş izni için gündeme gelen ısrarlı talepleri de kendiliğinden ortadan kalkacaktı. Ankara'nın aracılık önerisi Berlin tarafından olumlu karşılanacaksa da, Londra, öneriyi red edecektir. Zâten İngiliz Ordusu, bu sırada, Irak topraklarında, Bağdat'a doğru ilerliyordu.[597] Papen de, tam bu sırada, Irak Savunma Bakanı ile Ankara'da görüştüğünü, Bağdat'ın Ankara'nın aracılık önerisini olumsuz karşıladığını ve bu önerinin aslında Ankara'nın zaman kazanmasına yönelik olduğunu düşündüğünü haber veriyordu. Papen, Türkiye'nin de, aracılık önerisinde, iyimser olmadığını açıklıyordu.[598]

Papen, Berlin'den dönüşünde, 12 Mayıs'ta, Saraçoğlu ile görüşür.

Papen, Ankara'daki diplomatik temsilcilerin, Almanya'nın, Irak'a Türkiye üzerinden Alman askerî birlikleri ve malzemesini transit geçirmek için, Ankara üzerinde kurduğu ve ültimatom niteliğindeki baskılarının savaş anlamına geleceğini belirttiklerini önemle vurguluyordu. Ancak Papen, bu sırada, Türk dış politikasında Almanya lehine kesin bir dönüş olacağını da kişisel görüşü olarak bildiriyordu.

---

597 Önder, age, s. 114; Papen, age, s. 538; Leverkuehn, age, s. 160-161.

598 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Papen'den ADB'ye", Nr. 514, 13.5.1941, (2361/488 545-52).

Papen, Saraçoğlu'nun, kendisine, Almanya'nın yanında yer alan bir Türkiye'nin, Almanya'dan askerî yardım alıp alamayacağını sorduğunu ve bu soruya olumlu yanıt verdiğini raporunda belirtiyordu.

Saraçoğlu, Papen'e, Sovyetler Birliği'nin eski Çarlık politikasına geri döndüğünü ve olası bir Alman-Sovyet savaşında, Türkiye'nin kalben Almanya'nın yanında yer alacağını da iletmişti.

Ancak, Saraçoğlu'na göre, Berlin, Londra ile anlaşmalı ve savaşa artık son vermeliydi. Nitekim, Saraçoğlu'na göre, İngiltere böyle bir anlaşmaya/uzlaşmaya hazırdı. Böylece Almanya da, Sovyetler Birliği ile tek cephede savaşma imkânına sâhip olacaktı. Bu takdirde, Almanya, İngiltere ve ABD'den de destek alabilecekti.

Saraçoğlu'na göre, Almanya, batı cephesinde bir uzlaşma barışı sağlamadan, Sovyetler Birliği'ne saldırırsa, bu takdirde, savaş daha yıllarca sürebilir ve nihâyet, savaşın sonunda, Bolşevikleştirilmiş bir Avrupa oluşabilirdi.

Papen, raporunda, yakında bir Türk-Alman antlaşmasının imzâlanabileceğine de işâret ediyordu.[599]

Papen, İnönü ile yaptığı bir görüşmeden sonra, Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporda, bu görüşmeye kadar bu denli sıcak karşılanmamış olduğuna dikkat çekiyor ve Saraçoğlu ile yaptığı görüşmede ele alınan konuların bir kez daha yinelendiğini belirtiyordu.

İnönü, Almanya'nın Türkiye'ye askerî yardımda bulunup bulunamayacağını sormuş ve bu yardımın hiçbir zaman Almanya'ya karşı kullanılmayacağına ilişkin söz vermişti. İnönü, Türkiye'nin Almanya ile iyi ilişkiler kurmasının zamânının geldiğini de açıklamış ve Papen'in bir sorusu üzerine de, olası bir Alman-Sovyet savaşında, Türkiye'nin Berlin'in yanında yer alacağını söylemişti.

İnönü, Papen'in önerileri doğrultusunda, iki ülke arasında iyi ilişkiler kurulmasını ve Türk-Alman antlaşmasının yakında imzâlanmasını da dilemişti. Bu antlaşmada Türkiye'nin Almanya'ya krom sevk edeceğine ve Almanya'nın da Türkiye'ye karşı herhan-

---

599 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Papen'den ADB'ye", Nr. 514, 13.5.1941, (2361/488 545-52).

gi bir girişimde bulunmayacağına ilişkin karşılıklı güvenceler de bulunacaktı. İnönü, istendiği takdirde, bir formül bulunabileceğini önemle vurgulamıştı.[600]

Ribbentrop ise, Papen'in aksine, Türkiye ile bir antlaşma imzâlamak için zamânın *ve ortamın henüz olgunlaşmamış olduğu* görüşündeydi. Ribbentrop, Türkiye'nin âniden Mihver'e yakın bir politika izlemeye başlamasının, İnönü yönetiminin, bir darbe ile, işbaşından uzaklaştırılmasıyla sonuçlanabileceğinden endişe ediyordu. Ribbentrop, anlaşılıyor ki, Yugoslavya örneğini henüz unutmamıştı.[601]

Papen, Ankara'da, Türk-Alman dostluk ilişkilerinin devâmının istendiğini, Almanya'nın verilen güvencelere riâyet edeceğini, Boğazlar'ın Türkiye'nin egemenliğinde kalmaya devâm edeceğini, Türkiye'nin güvenliği açısından, Ankara'nın talep ettiği arâzilerin Türkiye'ye iâdesi için Berlin'in görüşmelere hazır olduğunu, Berlin'in Alman askerî birliklerinin ve malzemesinin Türkiye'den Irak'a transit geçişi için Ankara'dan aslâ izin istemeyeceğini, Almanya'nın sâdece askerî malzemelerin ticâret antlaşması hükümlerine göre Türkiye üzerinden Irak'a transit geçişini istediğini, Türkiye'den antlaşmalarla belirlenmiş yükümlülüklerini bozabilecek herhangi bir şey istenmeyeceğini ve bütün bunlara karşılık da, Türkiye ile, Ankara'nın yükümlülüklerine uygun, gizli ya da açık bir antlaşma imzâlamak istediğini belirtiyordu.

Papen, bu arada, Hitler'den İnönü'ye, maalesef, Alman Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde bulunamayan, ikinci bir özel mektup daha getirmişti.[602]

Papen, bir başka raporunda da, Alman askerî malzemesinin Türkiye üzerinden Irak'a transit geçişi için Ankara'dan alınacak izne artık kesin gözü ile bakılabileceğini ve malzeme sevkine çok yakında başlanabileceğini yazıyordu. Papen'in raporundan, Sara-

---

600 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Papen'den ADB'ye", Nr. 514, 13.5.1941, (2361/488 545-52).

601 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 522, 16.5.1941, (265/172 846).

602 Krecker, **age**, s. 156-157 ve s. 156/dipnot 13; **Savaş Yılları**, s. 104-105.

çoğlu'nun bu konuda kesin bir tutum almadığını ve öncelikle İnönü ile görüşmek istediğini öğrenmek de mümkündür.

Papen, 14 Mayıs'ta, İnönü ile görüşmüştü.

Papen, bu görüşmede, Hitler'in İnönü'ye yazdığı 10 Mayıs tarihli kişisel mektubu da söz konusu ederek, Türk-Alman Ticâret Antlaşması gereğince Irak'a yapılabilecek Alman askerî malzeme sevkiyâtı üzerinde durmuştu.[603]

Glasneck de, Saraçoğlu'nun, 13 Mayıs'ta, Alman askerî malzemesinin Türkiye üzerinden Irak'a transit geçişine onay verdiğini belirtiyor.[604]

Ribbentrop da, aynı gün, Mussolini'ye, Papen'in Alman askerî malzemesinin Türkiye üzerinden Irak'a transit geçişi sorununu çözdüğünü haber veriyordu.[605]

Buna karşılık, Ankara'nın da bir mükâfâtı olacaktı. Ribbentrop, Mussolini'ye, Edirne civârındaki arâzinin ve İzmir'in karşısındaki adaların Türkiye'ye bırakılacağını açıklıyordu.[606]

Alman Hükûmeti'nin kesin karârı ise, Türk-Alman antlaşması ile, Alman askerî malzemesinin Türkiye üzerinden Irak'a transit geçişi sorununun birlikte çözülmesi gerektiği yolundaydı. Berlin'e göre, Irak'a transit geçişi sorunu çözülmeden, Türk-Alman antlaşması da imzâ edilemezdi.[607]

Berlin'e göre, Türk-Alman antlaşması ile birlikte, aynı zamanda, Alman askerî malzemesinin Türkiye üzerinden Irak'a transit geçişi sorunu da çözülecek ve bu arada, söz konusu malzemelerin, herhangi bir kısıtlamaya uğramaksızın, Türkiye üzerinden Irak'a geçirilmesine izin verecek gizli bir antlaşma da imzâlanacaktı. Berlin, söz konusu Alman askerî malzemesinin Türkiye üzerinden Irak'a transit geçişinde, malzemelere eşlik edecek olan

---

603 Önder, **age**, s. 115; Krecker, **age**, s. 156-157; Papen, **age**, s. 540; **Savaş Yılları**, s. 105-106.

604 *Glasneck, Türkei und Afghanistan, s. 71.*

605 Krecker, **age**, s. 157.

606 Krecker, age, s. 157; SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Papen'den Ribbentrop'a", Nr. 1, 14.5.1941, s. 9. Ayrıca bkz. Barutçu, **age**, s. 198-200.

607 SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 3, 17.5.1941, s. 11.

Alınan personele Ankara'nın itiraz etmemesi gerektiğinin de imzâlanacak gizli antlaşmada uygun bir biçimde belirtilmesini istiyordu. Bu, pratikte, kamufle edilmiş belirli sayıdaki Alman askerinin Türkiye üzerinden Irak'a transit geçişinin onaylanması anlamına gelecekti.

Papen, Saraçoğlu ile yaptığı bir görüşmede, Alman askerî malzemesinin Irak'a sevkiyâtının görünüşte İran üzerinden yapılabileceğini önerdiğinde, Saraçoğlu, buna, Türkiye'nin dış dünyâya karşı güç duruma düşmesini önleyebilecek bir formül olarak, itiraz etmemişti.

Papen, Türkiye'nin olası bir Alman-Sovyet savaşında tarafsız kalması için, bir antlaşmaya ihtiyâcı olduğuna dikkat çekiyordu. Böyle bir antlaşma, Papen'e göre, Türkiye'nin Almanya'ya karşı herhangi bir girişimde bulunmamasını sağlayacaktı. Papen, "Sovyet Çekincesi"nin, olası bir Alman-Sovyet savaşında, Ankara açısından mâkûl bir gerekçe olmaktan çıkacağına da dikkat çekiyordu.[608]

Diğer yandan, Ankara, Berlin'in, Roma ile birlikte, kendisine karşı harekete geçebileceğini de hesâp ediyordu. Papen, İnönü'den, bir uzlaşma barışı sağlanması için, aracılık önerisinden vazgeçmemesini de ricâ etmişti. Papen, Ankara'nın, Alman askerî malzemesinin Türkiye üzerinden Irak'a transit geçişi için, onayını almak üzere, tüm gücünü ortaya koyuyor ve bu amaçla, Ankara'ya gelen Irak Savunma Bakanı ile de görüşmeler yapıyordu. Kroll ise, Türkiye'nin yakında Batılı devletlerden tamâmen kopacağını, hattâ istenildiği zaman Almanya'nın yanında savaşa katılabileceğini düşünüyordu.

Oysa, Türkiye, tam bu sırada, İtalya'nın özellikle Orta ve Yakın Doğu'da bir işgâl hareketine girişebileceği ve Almanya'nın desteği ile de, güneyden Türkiye'ye saldırabileceği endişesindeydi. Berlin, Türkiye üzerinde ödün vererek, Roma'yı bu bölgeye sevk edebilirdi. Gerçekten de, İtalya, bu sırada, Almanya'yı bir an önce Türkiye'ye saldırması için iknâ etmeye çalışıyordu. Çünkü, Ro-

608 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Papen'e ADB'ye", Nr. 523, 16.5.1941, (265/172 847-48).

ma, Kuzey Afrika savaşında İngiliz Ordusu karşısında kesin olarak yenilmişti ve Rommel de, İngiliz Ordusu önünde çok yavaş ilerleyebiliyordu.

Alman Hükümeti, Alman askerî malzemesinin Türkiye üzerinden Irak'a transit geçişi sorununu bir an önce çözebilmek için, Türkiye'ye Boğazlar için güvence ya da Trakya'daki İstanbul-Sofya demiryolu hattında yönetim yetkisi tanımaya ve hattâ gerekirse, Ege Adaları'nı bile vermeye hazırdı.[609] Papen ise, adaları Ankara'ya hemen önermeyeceğini haber veriyordu.[610]

Ribbentrop, Papen'e verdiği bir tâlimatta, Türk-Alman antlaşmasının bâzı gizli yönleri olması gerektiğine işâret ediyordu. Ribbentrop'a göre, Türkiye üzerinden Irak'a Alman askerî birliklerinin ve malzemesinin geçirilme imkânı koşulsuz ve sınırsız olmalıydı. Buna karşılık, Edirne'nin önündeki ve civârındaki arâzi ile Ege Denizi'ndeki bir ya da iki ada Türkiye'ye verilebilirdi. Irak'a askerî malzeme sevkiyâtı küçük değil, fakat büyük çapta olmalıydı. Ribbentrop'a göre, Türk-Alman antlaşmasında bu konuda açık bir hüküm bulunmalıydı. Ayrıca, söz konusu antlaşma, Ankara'nın Londra'ya karşı savunabileceği bir antlaşma olmalıydı. Ribbentrop, Papen'den, Ankara ile derhâl bir antlaşma imzâlamak için girişimlerde bulunmasını istiyordu. Ribbentrop'a göre, önce bu konuda sözlü bir girişim olmalı ve hemen ardından da görüşmelere başlanmalıydı. Türkiye ile bir antlaşma imzâlamak için acele edilmeli ve hiç zaman yitirilmemeliydi. Diğer yandan da, Türkiye'nin İngiltere ile dış dünyâya karşı güç durumda kalmamasına da ayrıca dikkat edilmeliydi.[611]

---

609 SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, *Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri*, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 3, 17.5.1941, s. 11 ve 14-15; SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 4, 19.5.1941, s. 15; SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, *Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri*, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Papen'den Ribbentrop'a", Nr. 5, 20.5.1941, s. 16.

610 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 71.

611 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 529, 17.5.1941, (265/172 850-52).

Oysa, aynı gün, Papen'in Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, kötümser bir hava egemendi. Papen, raporunda, Türkiye üzerinden Irak'a Alman askerî birliklerinin ve malzemesinin sevkinin Türk-Alman antlaşmasına konu olmasının imkânsızlığını bildiriyordu. Ankara, böyle bir sevkiyâta, ancak müttefiklerin çıkarlarına ters düşmeyecek ölçüde izin veriyordu. Menemencioğlu da, İstanbul-Sofya demiryolu hattının Yunanistan toprakları üzerinden geçen kesiminde, Berlin'in, hattın askerî amaçlarla kullanılmasına izin verilmesi yönündeki Berlin'in önerisini kabul etmemişti. Papen, Berlin'e, hâlen Türkiye'ye karşı izlenen politikanın sürdürülmesini öneriyor ve bu durumun, Ribbentrop'un daha önce endişe ettiği şekilde, iç politikada İnönü'ye karşı bir darbe tehdidi ya da tehlikesi yaratmayacağını vurguluyordu. Papen'e göre, İnönü dikkatliydi ve Türk dış politikası tamâmen onun denetimindeydi. Sâdece bâzı generaller ve mebuslar İngiliz yanlısıydılar. Ancak, Türkiye ile Almanya arasındaki yakınlaşma devâm ettikçe, Türk-İngiliz ittifâkı anlamını yitiriyordu.[612]

Ribbentrop ise, Papen'in işâret ettiği gibi, Türk-Alman antlaşmasının, tedricen değişen havanın ve ortamın olumlu etkilerinden de yararlanılarak, imzâlanmasını istiyordu. Ancak, Ribbentrop, Türkiye üzerinden Irak'a sevk edilmesi öngörülen Alman askerî birliklerinin ve malzemesinin antlaşmada mutlaka yer alması gerektiği görüşündeydi. Ribbentrop, bu konuda bir sözlü anlaşma ya da güvence ile de yetinmenin mümkün olduğunu vurguluyordu. Ribbentrop, artık sabırsızlanıyordu. Çünkü, Irak'a sevk edilecek olan askerî malzemeler hazırdı ve sevk için bekliyordu. Ribbentrop, Ankara'nın, söz konusu sevkiyâtın, yalnızca İran ve Afganistan gibi tarafsız ülkelere ve birkaç vagon gibi küçük ölçülerde olmayacağını da bilmesini istiyordu. Aksine, Irak ve Süriye'ye sevk edilecek olan büyük ölçüde Alman askerî malzemesi Türkiye üzerinden transit geçecekti. Berlin, Ankara'nın sözlü güvencesi ile de yetinmeye hazırdı. Buna karşılık, Türkiye'ye, Edirne'nin civârındaki arâzi, Kuleli-Burgaz-Edirne hattı ve Ege Denizi'ndeki

612 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Papen'den ADB'ye", Nr. 531, 17.5.1941, (265/172 853-54).

iki ada verilebilirdi. Ancak, bu tür önerilerin Ankara'nın dikkatine sunulmasında inisiyatif Papen'de olacaktı.[613]

Berlin, bir yandan da, Türk-Sovyet ilişkilerinin yeniden soğuması için gayret gösteriyordu. Ortalıkta bir Alman-Sovyet savaşı söylentisi dolaşıyordu. Hattâ bizzat Papen, gerek İnönü'ye, gerekse Saraçoğlu'na, bâzı görüşmeler sırasında, bu olasılıktan açıkça söz etmişti.[614]

Diğer yandan da, İngiltere, 14 Mayıs'ta, Türkiye'ye verdiği bir raporda, Türk-Sovyet ilişkilerinin âcilen düzeltilmesi yolunda çaba harcanmasını istiyor ve bu konuda alınabilecek bâzı önlemler sunuyor ve formüller öneriyordu.

Bir yandan da, Türkiye ile Almanya arasında bir uzlaşma sağlanması konusunda, Türk-İngiliz görüşmeleri sürüyordu. Saraçoğlu, 17 Mayıs'ta, K-Hugessen'i bu konuda iknâ etmeye çalışıyordu.

Bu arada, Alman askerî başarılarının sürdüğü ve Alman Ordusu'nun, 20 Mayıs'ta, Girit adasını da işgâl etmeye başladığı hatırlanmalıdır.

Bu karışık ortamda, Londra'nın endişe ve kuşkuları daha da artmış olacak ki, Mayıs ayının sonlarına doğru, İngiltere ve ABD'den Türkiye'ye yapılan askerî yardım büyük ölçüde kesilecektir.

Ankara ise, Berlin ile süren antlaşma görüşmelerinin mümkün olduğunca uzaması için elinden geleni yapıyor ve bu arada, Irak'taki savaşın sona ermesini bekliyordu.

Mayıs ayının sonuna doğru, İngiltere, nihâyet, Türkiye'nin Almanya ile görüşmelerde bulunmasını kabul edecek, fakat görüşmelerden haberdâr edilmeyi de talep edecektir.

Ankara tarfından, o zamâna dek sâdece İran ve Afganistan gibi tarafsız ülkelere ve ancak sınırlı ölçülerde verilen transit geçiş izni, Almanya'nın yanı sıra, Fransız Hükûmeti'nin (Vichy Hükûme-

---

613 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 538, 19.5.1941, (265/172 855-57).

614 Ackermann, agm, **Hitler, Deutschland und die Maechte**, s. 505; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 71.

ti'nin) de baskıları sonucunda, Türkiye üzerinden Musul'a transit geçişi için, içinde askerî malzemeler de bulunan, üç trene verilecektir.[615] Londra'nın protestosuna karşılık olarak da, Ankara, sevkiyâta gerekçe olarak, 21 Ekim 1921 târihli, Türk-Fransız Antlaşması'nı gösterecektir.[616]

Papen, Ribbentrop'a yazdığı bir raporda, Saraçoğlu'nun Türk-Alman görüşmelerine ilişkin Londra'nın görüşünü beklediğini belirtiyor ve Ankara'nın zaman kazanmaya çalıştığına dikkat çekiyordu. Menemencioğlu ise, Bağdat demiryolu hattını kullanarak, Sûriye'den Irak'a doğru yola çıkan üç trenin, Türk topraklarından transit geçişine izin verildiğini açıklamıştı. Papen, İran adresinin kullanılarak, aynı tren hattından Almanya için sevkiyâta da izin verilmesini ricâ ediyordu.[617]

Diğer yandan, Ribbentrop, Papen'e verdiği bir tâlimatta, Saraçoğlu ile yapılan görüşmelerde, Türkiye'nin güney ve doğu sınırlarına ilişkin toprak önerileri konusunda, somut, ciddî ve ileri adımlar atılmamasını istiyordu. Bu konuda son derece genel ve soyut plânda kalınmalı ve görüşmelerde ilerleme sağlanmamalıydı. Coğrâfî sınır saptamalarından ise sürekli olarak kaçınılmalıydı. Çünkü, Ribbentrop'a göre, Alman-Fransız ilişkileri, Türkiye'ye Sûriye'den arâzi vermeyi imkânsız kılıyordu. Ayrıca, Ege Adaları ile Boğazlar'ın statüsü konusunda da son derece dikkatli ve itinâlı davranılmalı ve bu konularda da somut adımlar atılmasından kaçınılmalıydı.[618]

Bu arada, Ankara, birkaç tren dolusu uçak [illegible]nzininin Sûriye'ye nakli için izin vermişti. Ankara, İran ve Afganistan gibi tarafsız ülkelere, Türkiye üzerinden belirli ölçülerde askerî malzeme sevkiyâtına da izin verecektir. Ancak daha büyük ölçülerde bir sevkiyat onaylanmamıştı. Bu denli düşük ölçülerde bir sevkiyat ise, tabiî ki, Berlin'i tatmin etmekten çok uzaktı.

---

615 Krecker, age, s. 161.

616 Önder, age, s. 117.

617 ADAP, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Papen'den Ribbentrop'a", Nr. 545, 23.5.1941, (265/172 863-64).

618 ADAP, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 555, 26.5.1941, (265/172 868-69).

Papen, yeniden bir uzlaşma noktası bulabilmek için çaba harcıyordu. Ancak, Papen, 27 Mayıs târihli bir raporunda, transit geçiş sorununa ilişkin görüşmelerin tam bir çıkmaz içinde olduğunu haber verecektir. Gerçi Saraçoğlu, Papen'e, savaşan tarafların her ikisi ile de müttefik olduklarını belirtmişti. Ama Türkiye, Almanya ile yapılan görüşmeleri, ittifak yükümlülükleri gereğince, Londra'ya bildirmeye ve Londra'nın da görüşünü almaya zorunlu olduğu gerekçesi ile, görüşmeleri günlerce uzatıyordu.

Türk Hükümeti'nin izlediği bu oyalayıcı politika, nihâyet beklenen sonucu verecek ve İngiliz Ordusu, Mayıs ayı sonunda, Bağdat'a girecek ve Geylâni yönetimini devirecektir.

Râşit Ali Geylâni, karısı, kızı ve oğlu, Irak'taki Mihver yanlısı yönetimin devrilmesinden sonra, önce İran'a geçecekler ve Tahran üzerinden Türkiye'ye girerek, önce Erzurum'a[619] ve daha sonra da Toros Ekspresi ile Ankara'ya[620] ve ardından İstanbul'a geleceklerdir.[621]

Leverkuehn, Irak'taki Mihver yanlısı yönetimin devrilmesinden sonra, İstanbul'a gelen Geylâni ve diğer yöneticilerle Berlin'in yakın bağlarının sürdüğünü belirtiyor. Hattâ bu ilişkilerin sağlanması için Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nde ve İstanbul'daki Alman Başkonsolosluğu'nda yeni servislere atamalar da yapılmıştı. Leverkuehn, kendisinin de, 1942 yılının Temmuz ayında İstanbul'da görevlendirildiğini açıklıyor. Geylâni, 1941 yılının Aralık ayında, Alman ajanlarının yardımı ile, Berlin'e kaçırılacaktır.[622]

Irak'taki savaş sona erince, Berlin'in Alman askerî birliklerinin ve malzemesinin Türkiye üzerinden Irak'a transit geçişine ilişkin talebi de artık gündem dışı kalacaktır.

Gerçi Irak'ta savaş bitmişti, ama Türkiye'nin güney sınırı hâlâ rahat değildi. Çünkü, bu kez de, Haziran ayı başında, İngiliz ve

---

619 **Ulus**, (27.7.1941).

620 **Tan**, (25.7.1941).

621 **Vatan**, (28.7.1941).

622 Leverkuehn, **age**, s. 167-168.

Leverkuehn, söz konusu kaçışın heyecanlı öyküsünü de anlatıyor. Bkz. Leverkuehn, **age**, s. 167-168.

De Gaulle'e bağlı Özgür Fransız birlikleri, Mihver devletlerinin askerî ve siyâsî etkilerini Orta Doğu'dan tamâmen silebilmek amacı ile, Sûriye'yi işgâl etmeye başlamışlardı ve savaş, artık Sûriye topraklarına geçmişti. Türk Ordu birlikleri de, Mayıs ayı boyunca, Irak ve Sûriye sınırında toplanmıştı.

Bu arada, Türkiye ile Almanya arasında bir antlaşma imzâlanması için süren görüşmelerde de bâzı ilerlemeler sağlanacaktır.

Papen, 23 Mayıs'ta, Berlin'in somut önerilerini Ankara'ya iletmişti. Berlin'in önerilerine göre, Almanya, Türkiye'ye saldırmayacak ve Türkiye'ye karşı herhangi bir antlaşma imzâlamayacak, buna karşılık, Türkiye de, Almanya'nın çıkarlarına karşı olan her türlü girişimden kaçınacak ve Üçlü İttifak Antlaşması'nın kendisini Almanya ile bir çatışmaya sürüklemeyeceğini ilân edecekti. Ayrıca, taraflar ortak sorunları birlikte görüşeceklerdi.

Berlin tarafından imzâlanması öngörülen gizli protokollerden ilkine göre, Almanya, Edirne civârında Türkiye lehine sınır değişikliğini, Ege Denizi'nde Türkiye'ye yakın adaları Ankara'ya bırakmayı, Boğazlar'ın statüsünde Türkiye lehine değişiklik yapmayı ve askerî harekâtın güneyde ve doğuda Türk sınırına ulaşması hâlinde de, Türkiye'nin bu bölgelerdeki güvenlik çıkarlarını dikkate almayı kabul edecekti.

Yine Berlin tarafından imzâlanması düşünülen ikinci gizli protokole göre de, Türkiye, 27 Mayıs 1930 târihli Türk-Alman Ticâret Antlaşması'na dayanarak, Alman askerî malzemesinin Anadolu toprakları üzerinden Irak'a transit geçişine izin verecekti.[623]

Berlin, Türkiye'ye sınır değişiklikleri önerir ve yeni arâziler sunarken, bu konuda bir hayli itinâlı davranmaya çalışıyordu. Almanya, bu konuda somut bir adım atmaktan çekiniyordu. Berlin, Ankara'dan ancak istediği tâvizleri aldığı takdirde, somut, ama mümkünse, yalnızca soyut formülasyonlara gitmek istiyordu.[624]

---

623 **Savaş Yılları**, s. 112-113.

624 SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 627, 26.5.1941, s. 17; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 72.

Papen, 27 Mayıs'ta, Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Londra'nın 26 Mayıs'ta Ankara'ya ulaşan görüşünün ardından, transit geçiş sorununa ilişkin görüşmelerin ölü bir noktaya ulaştığını haber veriyordu.

Saraçoğlu, Türk-Alman antlaşmasının Türk-İngiliz ilişkilerini bozmaya yetmeyeceğine inandığını açıklamıştı. Ama Türkiye, Almanya ile imzâlayacağı antlaşma sonucunda, Üçlü İttifak Antlaşması'nı ortadan kaldırmaktan ve dış dünyâya karşı da, sözünden dönmüş görünmekten kaçınıyordu.

Menemencioğlu ise, Türk-Alman antlaşmasında Türk-İngiliz antlaşmasına aykırı düşen bir nokta bulunmamasına dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamıştı. Ankara, Türk-İngiliz ittifâkının resmen ortadan kalkmasını istemiyordu.

Papen de, Türk-Alman antlaşması için, bir antlaşma metni ile bâzı formüller öneriyordu. Papen, Berlin'e, olası bir Türk-Alman antlaşmasında yer alacak hükümlerle yetinilmesini tavsiye ediyordu. Papen'e göre, ileride daha uygun koşullar yaratılacaktı.

Saraçoğlu ise, Papen'e, olası bir Alman-Sovyet savaşında, Türkiye'nin, tarafsız olmaktan çok, Almanya'nın yanında yer alacağını açıklamıştı. Ayrıca, Almanya'ya, gerektiğinde, Boğazlar'dan askerî birlik ve malzeme geçişi için de izin verilebilecekti.[625]

Menemencioğlu da, Ankara'nın karşı önerilerini, 26 Mayıs'ta, Papen'e iletir. Ankara, Berlin'in önerdiği biçimi ile, iki numaralı protokolü kabul etmiyor ve Almanya'nın Türkiye'nin ittifak yükümlülüklerine aykırı talepleri olmadığına ve olamayacağına ilişkin yeni bir protokol imzâlanmasını öngörüyordu.

Papen ise, transit geçiş izni için, Berlin'in sözlü bir güvence ile de yetinebileceğini belirtiyordu.

Saraçoğlu, 27 Mayıs'ta, Papen ile görüşür. Saraçoğlu, bu görüşmede, Berlin'in transit geçiş talebini ve bu konuda Ankara'nın sözlü güvencesini kesinlikle red eder.[626]

---

625 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Papen'den ADB'ye", Nr. 556, 27.5.1941, (265/172 872-77).

626 ***Savaş Yılları***, s. 113.

Ribbentrop ise, Türkiye'nin Almanya'ya henüz yeterince yakın olmadığını anlanıştı. Ancak bu aşamada, Irak'taki savaş sona erdiği, Mihver yanlısı darbe yönetiminin İngiliz Ordusu tarafından devrildiği ve dolayısıyla da, Irak'a transit geçiş sorununun artık gündemden kalktığı bir dönemde, Türk-Alman görüşmeleri hızla ilerleyecektir.

Ribbentrop, Irak'taki savaşın son günlerinde dahi, Papen'e, Türkiye üzerinden Irak'a transit geçiş izni alınmaksızın, Ankara'ya toprak önerisinde bulunmaması gerektiğini belirtiyordu. Berlin, ancak Ankara'nın bu konuda olumlu ve somut tutumu karşısında, arâzi sözü vermeye hazırdı. Oysa, Ankara, Ribbentrop'a göre, hâlâ Londra'ya yakınlık duyuyordu. Ankara, bu nedenle de, Berlin'in öneri ve taleplerini sürekli olarak red ediyordu. Ribbentrop, bu sırada, Türk-Alman görüşmelerinin bir anlamı olup olmadığını dahi soruyordu. Ribbentrop, Berlin'in, Irak'a transit geçiş izni için Ankara'dan herhangi bir güvence almadan, Türkiye ile antlaşma imzâlamaya yanaşmayacağını belirtiyordu. Papen bunu Ankara'ya bildirmeliydi.[627]

Papen, Ribbentrop'un bu tâlimâtı üzerine, bizzat İnönü ile görüşecek ve Berlin'in görüş ve önerilerini bir kez daha sunacaktır. Papen, bir yandan, Ribbentrop'un tâlimatlarını yerine getirmeye çalışıyor, diğer yandan da, Ankara üzerinde daha fazla baskının, Türkiye'yi Almanya ile bir antlaşma imzâlamaktan alıkoyabileceğine işâret ediyor ve bu konuda Berlin'i uyarmaya çalışıyordu. Papen'e göre, baskı politikası tehlikeli sonuçlar doğurabilirdi. Oysa, mevcut ortamda, üzerinde anlaşılabilecek ve uzlaşılabilecek formüller bulunabilirdi ve tam bu sırada Berlin ile Ankara arasında bir antlaşma imzâlanması çok önemli bir ilerleme olacaktı. Papen, hâli hazırda bununla yetinmek ve daha sonra, aynı çizgide ilerlemek konusunda, kendisine fırsat tanınmasını istiyordu.[628]

---

627 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 565, 29.5.1941, (265/172 880-82).

628 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Papen'den ADB'ye", Nr. 566, 29.5.1941, (265/172 883-86).

Ribbentrop da, nihâyet, Irak'taki savaşın sona ermesi ile birlikte, bu katı tutumundan vazgeçecektir. Ribbentrop, 1 Haziran'da, Papen'e verdiği bir tâlimatta, Irak'taki son durumu göz önüne alarak, Türk-Alman antlaşmasında transit geçiş sorununun artık gündemden çıktığını belirtiyordu. Bu nedenle de, antlaşmada bu yönde bir hükme ve bunun karşılığında da, Almanya'nın toprak önerilerine ihtiyaç kalmamıştı. Ribbentrop, Papen'den, sâdece siyâsî bir antlaşma imzâlanması için çaba harcamasını istiyordu. Bu tür bir antlaşma, bir metin ile gizli bir protokolden oluşmalıydı.[629]

Irak'taki savaşın sona ermesi ile birlikte önemli bir sorun ortadan kalkmıştı. Ama bu kez de Sûriye'deki savaş gündemdeydi ve Türkiye'nin güney sınırlarının güvenliği Ankara'yı yakından ilgilendirmeye devâm ediyordu.

Saraçoğlu, 3 Haziran'da, Papen'e, Süriye'ye bir saldırı olması hâlinde, Türkiye'nin, stratejik nedenlerle, Bağdat demiryolu hattını ve Halep civârını işgâl edeceğini açıklayacaktır. Saraçoğlu, Ankara'nın bu konuda Berlin ile gizli görüşmelere başlamaya hazır olduğunu da belirtmişti.

Ribbentrop ise, Saraçoğlu'nun bu önerisini red edecektir.

Londra da, Türkiye'nin bölgeyi işgâlini onaylamaya hiçbir zaman yanaşmayacaktır.

Bununla birlikte, Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Âsım Gündüz, Papen'e, Türkiye'nin Sûriye'yi işgâl etmeyi düşünmediğini ve güney sınırında toplanan Türk Ordu birliklerinin Almanya'ya değil, fakat Sovyetler Birliği'ne karşı bir önlem olarak bölgede bulunduğunu açıklıyordu. Ancak Papen'in bu tutarsız gerekçe ile iknâ olduğunu düşünmek yanıltıcı olacaktır.[630]

Sûriye'deki savaş, 8 Haziran'da, İngiliz ve De Gaulle'e bağlı Özgür Fransız birlikleri ile Vichy Hükümeti'ne bağlı Fransız birlikleri arasında başlamıştı.

Irak'taki savaşta olduğu gibi, Türkiye, Sûriye'deki savaşta da,

---

629 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, *(Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband:* 6. April bis 22. Juni 1941), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 582; 1.6.1941, (265/172 896-97).

630 Önder, **age**, s. 118-119.

bir uzlaşma barışı sağlanması için bir kez daha ve yeniden kendi aracılığını önerecekse de, Londra, Ankara'nın bu önerisini bu kez de red edecektir.

Sûriye'deki savaş, Temmuz ayının ortalarına kadar sürecek ve müttefikler lehine son bulacaktır.

Bu aşamada ilginç ve dikkat çekici olan nokta, Almanya'nın ancak savaşın bitimine artık çok yakın bir süre kala, yâni Sûriye'de de savaşın müttefiklerce kazanılacağı kesinleştikten sonra, Türkiye'nin Kuzey Sûriye'yi işgâl etmesi için onay vermesidir. Oysa, artık bölgede İngiliz zaferi kaçınılmazdı ve Londra'nın onayı olmaksızın, Ankara'nın bölgeyi işgâl etmesi mümkün değildi. Berlin'in bu gerçekleşmesi mümkün olmayan önerisi, Almanya'nın Türkiye'ye siyâsî bir jest yapmasının ötesinde bir anlam taşımıyordu. Berlin, hiç kuşkusuz, bölgenin Londra'nın işgâlinde olmasındansa, Ankara'nın denetiminde bulunmasını tercih ediyordu. Ama Berlin'in de asıl tercihi, tıpkı Londra'nınki gibi, bölgenin kendi denetiminde kalmasıydı.

1941 yılının Temmuz ayı ortasında Orta ve Yakın Doğu'da İngiliz egemenliği yeniden pekişiyor ve Mihver güçlerinin bölgede askerî ve siyâsî güç kazanma yolunda ellerine geçen bu ilk ve en önemli fırsatı kaçırmaları üzerine, Türk dış politikasında bu sıradaki en önemli sorun, bu süretle, kendiliğinden ortadan kalkıyordu.

Londra, Türk-Alman antlaşması için devâm eden görüşmelere engel olabilmek için çaba harcamaya devâm ediyordu. Ancak Londra, antlaşmayı daha uzun bir süre engelleyemeyeceğini de artık anlamıştı. Bu aşamada, İngiltere, artık antlaşmanın bizzat kendisine karşı çıkmaktan vazgeçecek ve içeriğini tartışmaya başlayacaktır. Londra, sâdece, antlaşmada Alman askerî birliklerinin ve malzemesinin Türkiye üzerinden transit geçişine izin verecek bir hükmün yer almasına karşı çıkıyor ve bu tür bir maddenin antlaşmada yer almaması için çaba harcıyordu.[631]

631 Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 120-122; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 141-145.

Türk-Alman antlaşması için süren görüşmeler gerçi Haziran ayı başından itibâren hızlanmıştı. Ancak henüz bu sırada bir antlaşma imzâlanması ihtimâli ne kadar yüksekse, Türkiye'ye yönelik bir Alman saldırısı ihtimâli de yine o oranda yüksekti. Alman Ordusu'nun bundan sonra nereye yöneleceği bilinmiyordu. Kuzey Afrika'da Rommel'in ordusu bu sırada Mısır sınırına varmıştı ve savaş devâm ediyordu. Rominel'in izlediği yolda Alman Ordusu Orta Doğu'yu ele geçirebilirdi. Ancak, hem Yakın Doğu'ya inen en kısa yol, hem de Orta Doğu'da egemenliğin pekiştirilmesi açısından güvenli nirengi noktası, Anadolu topraklarıydı.

Berlin, daha doğrusu bizzat Hitler, Orta ve Yakın Doğu'ya inen yolda, Türkiye ile, daha uzun bir yol olmakla birlikte, Kafkasya-İran yolu arasında bir tercih yapacaktı. Her iki yol için de Alman savaş plânları hazırdı. Ancak Hitler, karârını ikinci yol için verecek ve Türkiye ile savaşmayacaktır.

Hitler'in karârının gerekçesi, daha ziyâde, bâzı teknik konulara dayanıyordu. Alman savaş plânlarında, öncelikle, Türkiye'nin işgâli hâlinde ortaya çıkabilecek bâzı teknik sorunlar vurgulanıyordu. Alman savaş plânlarında, Türk Ordusu'nun savunma hattının Boğazlar'ın Anadolu yakasında kurulacağı ve Boğazlar'ı geçmenin sorun yaratacağı, daha güneyde ise, Toros dağlarının doğal bir savunma hattı oluşturduğu ve bu bölgede ancak yetersiz bir karayolu ile bir demiryolu hattının bulunduğu ve Türkiye'yi işgâl etmenin zaman alacağı belirtiliyordu.[632]

Oysa, Hitler, Sovyetler Birliği ile savaşı ("Barbarossa Harekâtı"nı) aylar önce plânlamıştı ve bu savaşın er ya da geç çıkacağından emindi. Aslında, Hitler, Sovyetler Birliği'ne 1941 yılının ilkbahar aylarında saldırmayı plânlamıştı. Ancak, Berlin, İtalya'nın Balkanlar'daki askerî harekâtının başarısızlığı ve İtalyan Ordusu'nun askerî güçsüzlüğü nedeni ile, hiç beklemediği bir sırada, yeterli askerî plânlamaya bile fırsat bulamadan ve isteksizce, Balkanlar'da savaşmak zorunda kalmıştı ve bu durum, Berlin açısından, çok değerli zamânın boş yere harcanması anlamına geliyordu. Bu hiç de hesapta olmayan gecikmeye, bir de Irak ve Sûri-

632 Ayrıca bkz. Türk, agm, Toplumsal Tarih, Sayı: 4, (Nisan 1994), s. 7-14

ye'deki askerî ve siyâsî gelişmeler eklenince, Alman Ordusu açısından, son derece değerli birkaç ay yitirilmiş oluyordu.

Türkiye'ye bu aşamada saldırmak, Almanya açısından, 1941 yılında, Sovyetler Birliği'ne yapılabilecek, hazırlıkları ve plânları çoktan tamamlanmış bir saldırıyı kesinlikle önleyecek ve Moskova'ya, savaşa hazırlanması için, zaman kazandıracaktı. Bu sırada Alman Ordusu, askerî güç bakımından en üstün durumda iken savaşa girme avantajını kaçırabilirdi. Berlin açısından zaman daralmıştı ve Hitler, artık daha fazla zaman yitirmeksizin, Sovyet Birliği'ne bir an önce saldırmak istiyordu. Alman Ordusu'nun Balkanlar'daki harekâtı ve Irak ve Sûriye'deki savaşlar, belki de, Almanya'nın Türkiye ile savaşa girmesini önleyen önemli gelişmeler olmuştu.

Hitler, verdiği kararı derhâl uygulamak üzere, bir Türk-Alman Saldırmazlık Antlaşması'nın en kısa zamanda imzâlanmasını isteyecektir. Bu nedenle, Berlin, Türk-Alman antlaşmasında bâzı ödünler vermeye de râzı olacaktır. Hitler, Kafkaslar'a ulaşmak, oradan da güneye, yâni Orta ve Yakın Doğu'ya inerek, Türkiye'yi Mihver güçlerinin çemberi içine almak istiyordu. Hitler, bu sûretle, Türkiye'nin kendiliğinden Mihver güçlerine katılacağını düşünüyordu. Bu bakımdan da, ne zaman yitirmeye, ne de Türkiye ile savaşmaya gerek görmüştü.

Almanya, Sovyetler Birliği ile savaşta, öncelikle, güney sınırından, yâni Türkiye'nin tutumundan emin olmak istiyordu. Berlin açısından, Türkiye'nin bu aşamada tarafsız kalması yeterliydi.

Diğer yandan, Türkiye, olası bir Alman-Sovyet savaşında, savaşa katılmamak için, o zamâna dek, müttefiklere karşı öne sürdüğü, "Sovyet Çekincesi" gerekçesini kullanma imkânından artık mahrum kalacaktı. Bu takdirde, Türkiye, savaşa katılmaktan kaçınabilmek için, kendisine, müttefiklere karşı savunabileceği yeni bir gerekçe bulmalıydı. Ankara'nın Berlin ile imzâlayacağı bir tarafsızlık antlaşması bunu sağlayabilirdi.

Türkiye, olası bir Alman-Sovyet savaşında, Berlin'in yanında olacağını da imâ ediyordu. Saraçoğlu, bu takdirde, Türkiye'nin tutumunun Almanya'nın lehine bir tarafsızlık bir politikası olacağını ve gerektiğinde de, Alman askerî birliklerinin ve malzemesinin, ticâret gemileri içinde, Boğazlar'dan geçebileceğini belirtiyor-

du. *Menemencioğlu da, bu türden görüşleri yineliyor ve* İnönü'nün de aynı görüşte olduğunu vurguluyordu.[633]

Ribbentrop, 1 Haziran'da, Papen'e, bir antlaşma ve bir ek gizli protokol metni ile ilgili bâzı formülasyonlar iletmişti. Ribbentrop, Papen'den, gizli bir protokol ile, Ankara'ya, Ege Adaları için herhangi bir söz ya da güvence verilmemesini istiyordu. Ribbentrop, herhangi bir antlaşma metni üzerinde uzlaşılamaması hâlinde ise, Berlin'in, Alman gemilerinin Boğazlar'dan geçişine ilişkin sözlü bir açıklama ile de yetinebileceğini belirtiyordu. Aynı şekilde, Saraçoğlu'na, Ankara'nın taleplerinin dikkate alınacağına ilişkin sözlü bir açıklama yapılması yeterli olacaktı.[634]

Papen, 3 Haziran'da, bir Türk-Alman antlaşması için, Berlin'in yeni önerilerini Ankara'ya iletir. Aslında Papen'in önerileri Ribbentrop'un tâlimâtında belirtiliyordu. Berlin'in önerisine göre, iki ülke, birbirlerinin toprak bütünlüğüne saygı gösterecekler, karşı taraf aleyhinde her türlü girişimden kaçınacaklar ve ortak çıkarları için gelecekte de her konuda dostça görüşmelerde bulunacaklardı. Berlin, antlaşmanın on yıl süre ile geçerli olmasını istiyordu. Yine Berlin'in talebi, antlaşmaya ek bir gizli protokol imzâlamaktı. Gizli protokole göre, Almanya, Boğazlar'da Türkiye'nin egemenliğini tanıyacak ve bu konuda Ankara'nın taleplerini uluslararası platformda destekleyecekti. Buna karşılık, Türkiye de, Almanya'nın Boğazlar ile ilgili ihtiyaçlarını göz önüne alacaktı. Almanya da, gelecekteki barış antlaşması görüşmeleri sırasında, Edirne civârında yapılabilecek olası sınır değişikliklerinde, Türkiye'den gelebilecek arâzi taleplerini göz önünde bulunduracaktı.[635]

Papen, ertesi gün, Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, İnönü'nün Hitler'e özel bir mektup yazacağını belirtiyor ve mektuba derhâl yanıt verilmesini istiyordu.[636]

---

633 Krecker, age, s. 165.

634 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 583, 1.6.1941, (265/172 898-900).

635 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Papen'den ADB'ye", Nr. 585, 2.6.1941, (265/172 906).

636 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Papen'den ADB'ye", Nr. 586, 3.6.1941, (265/172 907-08).

Ancak Ribbentrop, Papen'e verdiği tâlimatlardan ve ilettiği önerilerden kendisi de hoşnut kalmamış olacak ki, aynı gün, yine Papen'e verdiği bir başka tâlimatta, tamâmen farklı bir siyâsî hedef gösterecektir. Ribbentrop, bu kez, Almanya'nın bir Türk-Alman antlaşmasına çok fazla ihtiyâcı varmış gibi bir havanın yaratılmasından şikâyetçiydi. Ribbentrop'a göre, Papen, bu tür bir rolden vazgeçmeliydi. Çünkü, Ribbentrop'a göre, bu antlaşmaya daha çok Ankara'nın ihtiyâcı vardı. Türkiye, bu sâyede, hem Almanya'nın güvencesine kavuşuyor, hem de Edirne civârında arâzi elde etmeyi güvence altına alıyordu. Ancak Berlin, Türkiye'ye, Kuzey Sûriye'den arâzi sözü vermeyi kesinlikle red ediyordu. Diğer yandan, Berlin'e göre, Türk-Alman antlaşmasının Türk-İngiliz antlaşmasını onaylaması kesinlikle mümkün değildi. Buna karşılık, bir Türk-Alman antlaşmasını bir Türk-İtalyan antlaşması izleyebilirdi. Ribbentrop'a göre, Papen, Ege Adaları konusunda herhangi bir görüşme yapmamalı ve bu konudan kesinlikle uzak durmalıydı. Mümkünse, bu konu hiç ele alınmamalıydı. Ribbentrop, bu arada, bir antlaşma metni için yeni formülasyonlar önermekten de geri durmuyordu.[637]

Saraçoğlu, 5 Haziran'da, Papen'e, Berlin'in önerilerinin red edildiğini açıklıyor ve Ankara'nın yeni önerilerini Berlin'in dikkatine sunuyordu. Ankara'ya göre, Türkiye, yükümlülüklerine ters düşecek bir davranışa zorlanmadığı sürece, olası bir Alman-Sovyet savaşında tarafsız kalacaktı. Menemencioğlu da, ertesi gün, 6 Haziran'da, Papen'e, Ankara'nın yeni önerilerini sunacaktır.

Berlin, Ankara'nın yeni önerilerini, Türkiye'nin üçüncü bir gücün, ama pratikte Almanya'nın olası bir saldırısına karşı, kendisini güvence altına almak istemesi şeklinde değerlendiriyordu. Berlin'e göre, Türkiye, bir yandan, olası bir Alman saldırısına karşı, Almanya ile bir antlaşma imzâlayarak, kendisini güvence altına almak, diğer yandan da, İngiltere ile ittifâkını sürdürmek ve hattâ gerekirse, Londra ile en azından dolaylı bir şekilde siyâsî ve hattâ

637 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 588, 3.6.1941, (265/172 909-12).

askerî işbirliği içinde bulunma imkânlarını da saklı tutmak istiyordu.[638]

Menemencioğlu, Türk Hükümeti'nin, Berlin'in önerilerine anlayış gösterdiğini belirtiyor ve Almanya'nın önerilerinin büyük bir kısmının kabul edildiğini açıklıyordu. Ankara, Türk-Alman dostluğundan yanaydı. Türk-Alman antlaşması da zâten bunu sağlayacaktı. Ancak, Menemencioğlu; her iki devletin de o zamâna kadar imzâladıkları antlaşmalara sâdık kalmaları gerektiğine inanıyordu. Dolayısıyla, Türk-Alman antlaşması, her iki ülkenin daha önce imzâlamış oldukları eski antlaşmalarına bir zarar vermemeli ve onlara ters düşmemeliydi.

Menemencioğlu, İnönü'nün, olası bir Alman-Sovyet savaşında, Türkiye'nin, tarafsız kalmaktan çok, Almanya'ya yakınlık duyacağını söylediğini de belirtmişti.[639]

Papen, ertesi gün, Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Genelkurmay Başkanlığı'nın, Bağdat demiryolu hattının idâresinin Ankara'da kalması yönündeki görüşlerine yer veriyordu.[640]

Hüseyin Câhit Yalçın, tam bu sırada, Yeni Sabah gazetesinde, "Türkiye İle Almanya" adlı makâlesinde, Türk-Alman antlaşmasının imzâlanmasının Berlin'in tutumuna bağlı olduğunu açıkça yazıyordu.[641]

Ankara, Türk-Alman antlaşması metninin redaksiyonunda çok titiz davranıyor ve sözcükler üzerinde önemle duruyordu.

Papen, 9 Haziran'da, Ankara'ya, Berlin'in antlaşmaya ilişkin yeni önerilerini sunar. Ancak Berlin'in önerileri ile Ankara'nın önerileri hiç uyuşmuyordu. Papen ile Saraçoğlu, 12 Haziran'da, yeniden bir araya gelirler.[642]

---

638 **Belgeler**, "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 7, 9.6.1941, s. 19; **Savaş Yılları**, s. 116; Önder, **age**, s. 122.

639 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Papen'den Ribbentrop'a", Nr. 595, 6.6.1941, (265/172 920-21).

640 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Papen'den ADB'ye", Nr. 602, 7.6.1941, (265/172 928-29).

641 Hüseyin Câhit Yalçın, "Türkiye İle Almanya", **Yeni Sabah**, (5.6.1941).

642 Krecker, **age**, s. 166-168; **Savaş Yılları**, s. 113-117.

Ribbentrop, Ankara'nın Türk-Alman antlaşması için geliştirdiği formülasyonların İngiliz ittifâkından vazgeçmemek anlamına geldiğini anlamıştı. Ribbentrop'a göre, Ankara, hem Almanya ile bir antlaşma imzâlamak ve bu sûretle, Berlin'in güvencesine kavuşmak, hem de İngiltere ile müttefik kalarak, Londra ile de, dolaylı ve dolaysız bir biçimde, askerî ve siyâsî bağlarını sürdürmek istiyordu. Ancak, yine Ribbentrop'a göre, Türkiye, İngiltere ile yalnızca bâzı danışmalarda bulunsa dahi, Almanya'nın düşmanı olacağını bilmeliydi. Hattâ Ankara ile Londra arasında yalnızca dolaysız ilişki kurmak bile Türkiye'nin Almanya'nın düşmanı olması için yeterliydi. Ribbentrop, Papen'den, Ankara'ya karşı daha sert davranmasını istiyordu. Ribbentrop'a göre, Türkiye, Almanya ile bir antlaşma imzâlamak istiyorsa, acele etmeli ve antlaşma metni için yeni formülasyonlar oluşturma ve müttefiklerle ilişkilerini sürdürme amacından da tamâmen vazgeçmeliydi.[643]

Papen ise, Ribbentrop'un görüşlerini desteklemekle birlikte, şimdilik bu tür bir antlaşma ile yetinmek gerektiği kanısındaydı. Papen'e göre, Türk-Alman antlaşması, ilk ve ileri bir adım olarak yorumlanmalı ve gelecekte koşulları daha uygun antlaşmalar için, önemli bir aşama olarak değerlendirilmeliydi. Bu arada, Berlin'in antlaşmaya ek gizli bir protokol imzâlanması yolundaki önerisi, Ankara tarafından red edilmişti. Papen'e göre, Ankara'nın bu reddi Berlin tarafından onaylanmalıydı. Çünkü, Papen, Berlin'in sınır değişikliğine ilişkin önerilerinin Türk Hükûmeti'nce zâten sözlü bir güvence olarak benimsendiğini ve bir antlaşma maddesi olarak yazılı hâle getirilmesine gerek görülmediğini açıklıyordu. Papen'e göre, sonbahar aylarında, Alman Ordusu'nun muhtemel askerî başarıları sonucunda, koşulları daha uygun bir antlaşma için zaman ve ortam oluşacaktı. Papen, Alman Dışişleri Bakanlığı'na, Ankara'nın önerileri üzerinde uzlaşılmasını tavsiye ediyordu.[644]

---

643 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 607, 9.6.1941, (265/172 933-36).

644 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Papen'den ADB'ye", Nr. 620, 12.6.1941, (265/172 447-49).

Berlin, Ankara'nın sert tutumunun yumuşamadığını görünce, görüşmelerin kesilmesi tehdidinde bulunmayı da ihmâl etmemişti. Gerçi görüşmeler sert geçiyordu, ama diğer yandan, iki ülke başkenti arasında bir uzlaşma imkânı da aranıyordu. Görüşmeler, 13 ve 14 Haziran günlerinde de sürecek ve nihâyet bir uzlaşma sağlanacaktır.[645]

Papen, 17 Haziran'da, uzlaşmanın Berlin tarafından da onaylandığını bildiriyor ve antlaşmanın derhâl imzâlanmasını istiyordu.

Saraçoğlu ise, antlaşmanın ancak ertesi gün imzâlanabileceğini, çünkü konunun önce CHP Meclis Grubu'nda görüşüleceğini belirtecektir.

Türk-Alman antlaşması artık imzâ safhasına gelmişti.[646]

Ribbentrop, antlaşmanın 18 Haziran'da imzâlanmasını istiyordu. Papen ise, antlaşma metninin son hâlini aldığını ve bu konuda bir uzlaşmaya varıldığını belirtiyor, iki ülke arasındaki iktisâdî ilişkiler konusunda da karşılıklı olarak nota teâtisinde bulunulacağını, Türkiye'de basının ve radyonun Almanya hakkında olumlu yazılar, haberler ve yorumlar yayınlayacağını haber veriyor ve antlaşmanın, Ribbentrop'un da arzu ettiği gibi, 18 Haziran'da imzâ edileceğini açıklıyordu.[647]

Aslında Almanya ile bir antlaşma imzâlamak, sâdece dış politika nedenleri ile alınmış bir karar değildi.

Daha Üçlü İttifak Antlaşması'nın imzâlanması sırasında, Türkiye'de bu antlaşmaya karşı çıkan bir grup vardı. Almanya ile siyâsal ilişkiler olumsuz yönde geliştikçe, dış ticârette meydana gelen

---

645 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 623, 13.6.1941, (265/172 252-53); **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Papen'den ADB'ye", Nr. 625, 13.6.1941, (265/172 954-55); **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Papen'den ADB'ye", Nr. 627, 12.6.1941, (265/172 964); **Belgeler**, "Papen'den ADB'ye", Nr. 9, 17.6.1941, s. 25-26.

646 **Belgeler**, "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 8, 13.6.1941, s. 23-24; Önder, **age**, s. 123; Glasneck, **Afghanistan und Türkei**, s. 73; **Savaş Yılları**, s. 117-118; Papen, **age**, s. 542.

647 **ADAP**, *Serie D*: 1937-1941, *(Die Kriegsjahre)*, Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Papen'den ADB'ye", Nr. 637, 17.6.1941, (265/172 980-81)

olumsuz gelişmeler ve daralmalar, ticâret ve iş çevrelerinde belirgin bir tepki yaratmıştı. Bu çevrelerin de ileri sürdüğü gibi, Türkiye'deki iktisâdî sıkıntıların ve sorunların Almanya ile yaşanan siyâsî krizden kaynaklandığı yönündeki Alman propagandası, bu dönemde halk üzerinde de önemli derecede etkili oluyordu.

Diğer yandan, hem Alman askerî gücünün başarıları ve etkileri, hem de eski "silâh arkadaşlığı" anıları, Ordu içinde de Alman yanlısı bir grubun doğuşunu ve güçlenişini berâberinde getirmişti. Türkiye'de bu dönemde yüksek yönetim mevkiilerinde yer alan kişiler arasında da Alman hayranlığı önemli ölçüde güçlenmiş ve yayılmıştı.

Yâni, Türkiye'de Almanya ile bir antlaşma imzâlanmasını savunan ve dikkate alınması gereken bir grup vardı. Almanya ile bir antlaşma imzâlanmasında bu grup da önemli ölçüde etkili olacaktır.[648]

Fâik Ahmet Barutçu da, anılarında, bu sıradaki siyâsî atmosferi tasvir ediyor. Barutçu'ya göre, o zamâna kadar, ateşli birer İngiliz taraftârı olan ve müttefiklerin yanında savaşa katılmayı savunan mebuslar, artık siyâsî rotalarını değiştirmişler ve Almanya'nın zaferine inanmaya başlamışlardı. Bu grup, İngiliz ittifâkına artık sâdık kalınmaması gerektiği kanısındaydı. Hattâ, Barutçu'ya göre, bu sırada hükûmet değişikliği dahi söz konusuydu. Barutçu, anılarında, bu sırada Ankara'nın elinde olası bir Alman-Sovyet savaşına ilişkin bilgi bulunduğunu, hattâ Papen'in bu konuda Ankara'ya bâzı imâlarda da bulunduğunu ve Saraçoğlu'nun da, buna karşılık, Türkiye'nin Almanya'nın yanında yer alacağını imâ ettiğini belirtiyor.[649]

Türk-Alman görüşmelerini, hatırlanacağı gibi, yakından izleyen ve bu konuda Ankara tarafından sürekli olarak haberdâr edilen Londra, Türkiye'nin, bu antlaşma ile, Almanya'nın yanına kayabileceğinden kuşku ve endişe duyuyordu.[650]

---

648 Krecker, **age**, s. 170-171.

649 Barutçu, **age**, s. 186-187, 193 ve 196-198.

650 **Savaş Yılları**, s. 118-120; Glasneck, **Afghanistan und Türkei**, s. 73-74. Ayrıca bkz. Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 120-122; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 141-145.

Türk-Alman görüşmelerinin başında, antlaşmanın imzâya hazırlanması sürecinde, Alman dış politikasının temel amacı, Türkiye'yi İngiliz ittifâkından ayırmak ve Ankara'nın kendi yanında yer almasını sağlamaktı. Oysa, Almanya, zamanla, Türkiye'nin, bu aşamada, *sâdece savaş dışı kalmasının da kendisi açısından* yeterli olacağı düşüncesiyle yetinmek zorunda kalacaktır. Bu süretle Almanya, sonunda, Türkiye'nin ittifak yükümlülüklerine sâdık kalmasını ve eski antlaşma hükümlerini saklı tutmasını onaylamak zorunda kalmıştı.

18 Haziran 1941 târihinde Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması imzâlanır.

ARA EK IV
TÜRKİYE VE ALMANYA ARASINDA 18 HAZİRAN 1941 TÂRİHİNDE İMZÂLANAN DOSTLUK VE SALDIRMAZLIK ANTLAŞMASI

Türkiye Cumhuriyeti İle Alman Reich'ı Arasında 18 Haziran 1941 Târihinde İmzâ Edilen Muahede*

Türkiye Cumhuriyeti ve Alman Reich'ı, aralarındaki münâşebetleri mütekâbil itimat ve samimî dostluk esâsına istinat ettirmek arzusu ile ve her birinin elyevm mevcut taahhütleri kaydı ihtirâzisi tahtında, bir muahede akdetmeye karar vermişler ve bu maksatla *murahhaslarını tâyin* etmişlerdir.

Şöyle ki;

Türkiye Reisicumhuru:

İzmir mebusu ve Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğlu'nu;

Almanya Reich Şansölyesi:

[Almanya'nın Ankara Büyükelçisi] Ekselâns Franz von *Papen'i* [tâyin etmiştir].

Bu murahhaslar, usûlüne muvafık bulunan salâhiyetlerini teâti ettikten sonra, âtideki ahkâmı kararlaştırmışlardır:

---

* **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 2, Cilt: 19, 69. İnikat, (25.6.1941), S. Sayısı: 233.

→

Madde 1

Türkiye Cumhuriyeti ve Alman Reich'ı, arâzilerinin mâsumiyetine ve tamâmiyeti mülkiyesine mütekâbilen riâyet ve doğrudan doğruya veyâ dolayısı ile yekdiğeri aleyhine müteveccih her türlü harekâttan tevakki etmeyi taahhüt ederler.

Madde 2

Türkiye Cumhuriyeti ve Alman Reich'ı, müşterek menfaatlerine taallûk eden bütün meselelerde, bunların hâlli için mutâbakatı temin etmek üzere, aralarında âtiyen dostâne temasta bulunmayı taahhüt ederler.

Madde 3

İmzâsı günü meriyet mevkiine girecek olan bu muahede on sene müddetle mûteberdir.

Yüksek akit taraflar, muahedenin temdidi husûsunu vakti merhununda aralarında kararlaştıracaklardır.

Bu muahede tasdik olunacak ve tasdiknâmeler sürati mümküne ile Berlin'de teâti edilecektir.

Türkçe ve Alman lisanlarında, her iki metin de aynı veçhile mûteber olmak üzere, iki nüsha olarak tanzim edilmiştir.

Ankara, 18 Haziran 1941

Ş[ükrü] Saraçoğlu Franz von Papen

İlginç olan bir başka nokta da, antlaşmanın imzâlanmasına sâdece bir gün kala, Nafıâ Vekili emekli Orgeneral Ali Fuat Cebesoy'un, "Sivilingrad-Uzunköprü hattındaki [demiryolu] köprüler[i] tâmir edilmektedir ve İstanbul ve Avrupa arasında[ki] tren seferleri yakından başlayacaktır" şeklindeki açıklamasıydı.[651]

Antlaşmaya göre, her iki devlet de mevcut yükümlülüklerini saklı tutuyorlardı. Almanya ve Türkiye, karşılıklı olarak, birbirlerinin toprak bütünlüğüne saygı göstereceklerdi. Yine her iki devlet de, doğrudan ya da dolaylı bir biçimde birbirlerine yönelik herhangi bir hareketten kaçınacaklardı (md. 1).

Ortak çıkarları ilgilendiren konular ve sorunlarda, uzlaşma ve

651 Tan, (17.6.1941).

ortak görüş temini için, dostça görüşmeler yolu tercih edilecekti (md. 2).

İmzâlandığı târihte yürürlüğe girecek olan antlaşma, on yıl süre ile geçerli olacaktı (md. 3).[652]

Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması, daha antlaşma öncesinde Almanya hakkında ılımlı ve yumuşak bir yayın başlatmış olan Türk basınında[653] olumlu karşılanacaktır.[654]

Zekeriyâ Sertel, Tan gazetesinde yayınlanan, "Muahedenin Aydınlattığı Hakikatler" adlı makâlesinde, Türkiye ile Almanya arasındaki karşılıklı güvenin yeniden oluştuğunu, o zamâna kadar ortalıkta dolaşan söylentilerin artık son bulduğunu, Almanya ile dostâne ilişkilerin süreceğini belirtiyor ve "Almanya ile dostluk münâsebetleri tesis etmiş olmamız, İngiltere ile aramızdaki sıkı ve samimî râbıta ve münâsebetlere zerre kadar halel getirmeyecektir" şeklinde yazıyordu.[655]

Zekeriyâ Sertel, bir gün sonra, yine Tan gazetesinde yayınlanan, "Türk-Alman Muahedesinin Ehemmiyeti" adlı bir başka makâlesinde ise, Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'ndan hem Türkiye'nin, hem Almanya'nın, hem de İngiltere'nin memnun olduğunu yazıyordu.[656]

Yunus Nâdi, Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan, "Siyâsetimizde Bir Değişiklik Yoktur" adlı makâlesinde, Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı şöyle değerlendiriyordu:

---

652 Önder, **age**, s. 123-124; Glasneck, **Afghanistan und Türkei**, s. 74; **OTDP**, s. 163-164; **Savaş Yılları**, s. 120/A; Papen, **age**, s. 542-543; Jaeschke, "Türkei", **Jahrbuch der Weltpolitik 1942**, s. 672. Ayrıca bkz. Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 120-122; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 141-145; Ataöv, **age**, s. 92-95.

Ayrıca bkz. **Keesing's**, (1941/4664); **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Ankara'da 18 Haziran 1941 Târihinde İmzâlanan Türk-Alman Dostluk Antlaşması", (aynı ciltte).

653 Örneğin, Zekeriyâ Sertel, Tan gazetesinde yayınlanan, "Almanya-Türkiye Münâsebetlerine Bir Bakış" adlı makâlesinde, Berlin'in, Alman askerî birliklerinin Türkiye'den transit geçişine ilişkin talepte bulunduğu yolundaki haberleri yalanlıyordu. Zekeriyâ Sertel, "Türkiye-Almanya Münâsebetlerine Bir Bakış", **Tan**, (14.6.1941).

654 **Ulus**, (19.6.1941).

655 Zekeriyâ Sertel, "Muahedenin Aydınlattığı Hakikatler", **Tan**, (20.6.1941).

656 Zekeriyâ Sertel, "Türk-Alman Muahedesinin Ehemmiyeti", **Tan**, (21.6.1941).

"İlk dikkat edilecek hakikat şudur: Türkiye, [bu] muahede ile, bir kutuptan ayrılarak, öbür kutba iltihak ediyor değildir. (...)

Hulâsa etmek istersek, bizim siyâsetimizde hiçbir değişiklik olmadığını görürüz.

İngiltere ile müttefikiz...

Almanya ile de dost...

Tek fark, realist ve tamâmen millî [hâricî] siyâsetimizin Alman dostluğunu temin etmiş olmasındaki kazançtır."[657]

Ahmet Emin Yalman ise, Vatan gazetesinde yayınlanan, "Türk-Alman Muahedesinin Mânâsı" adlı makâlesinde, şöyle yazıyordu:

"[Bu muahede], zâten tâkip ettiğimiz sulh siyâsetinin yeni bir şekilde ifâde bulması demektir.

Bu [muahede], siyâsette hiçbir nevi istikâmet değişikliğine delâlet edemez. (...)

Bu itibarla, yeni muahedenin mânâsı, zâten fiilen tâkip ettiğimiz siyâseti teyid etmekten ibârettir."[658]

Türk basını, ortak bir şekilde, tıpkı Yunus Nâdi'nin söz konusu makâlesinde gâyet açık ve net bir biçimde belirttiği gibi, Türk-Alman *Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması*'nın imzâlanmasının bir çelişki olmadığını, bunun Ankara'nın uyguladığı dış politikanın kabûlü ve Almanya ile Türkiye arasında hiçbir sorun olmadığının onayı anlamına geldiğini, Türkiye'nin İngiltere ile ittifâkının sürdüğünü, ancak Almanya ile de dost olunduğunu, antlaşmanın barışa hizmet ettiğini, hem Türkiye'nin, hem Almanya'nın, hem de İngiltere'nin yarârına olduğunu ve Türk dış politikasında da bir değişiklik olmadığını ve olmayacağını açıklıyordu.[659]

---

657 Yunus Nâdi, "Siyâsetimizde Bir Değişiklik Yoktur", **Cumhuriyet**, (20.6.1941).

658 Ahmet Emin Yalman, "Türk-Alman Muahedesinin Mânâsı", **Vatan**, (19.6.1941).

659 Fâlih Rıfkı Atay, "Almanya İle Türkiye Arasındaki Dostluk Muahedesi", **Ulus**, (19.6.1941); Necmettin Sadak, "Türk-Alman Dostluk Muahedesi Dün Ankara'da İmzâ Edildi", **Akşam**, (19.6.1941); Etem İzzet Benice, "Türk Millî Siyâsetinin Zaferi", Son Telgraf, (19.6.1941); Âsım Us, "Türk-Alman Dostluk Muahedesinin Mânâsı", **Vakit**, (20.6.1941); Ahmet Şükrü Esmer, "Türk-Alman Antlaşması", **Cumhuriyet**, (20.6.1941); Zekeriyâ Sertel, "Muahedenin Aydınlattığı Hakikatler", **Tan**, (20.6.1941); Hüseyin Câhit Yalçın, "Yeni Muahede, Türk Siyâsetinde Bir Değişikliğe Delâlet Etmez", **Yeni Sabah**, (20.6.1941); Fâlih Rıfkı Atay, "Devlet Reisleri Arasında", **Ulus**, (21.6.1941); Abidin Dâver, "Türk-Alman Muahedesi Yalnız Harbe Karşıdır", **İkdam**, (22.6.1941); **AT**, Sayı: 91, (Haziran 1941).

Türk basınında yayınlanan yorumlarda dikkat çekici olan nokta, Türk-Alman dostluğunun vurgulandığı ölçüde, Türk-İngiliz ittifâkının ve dostluk ilişkilerinin de vurgulanıyor olmasıydı.

Türk Hükûmeti ise, Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın özellikle giriş bölümüne işâret ediyor ve Türkiye'nin mevcut yükümlülüklerine halel gelmediğini vurgulamaya çalışıyordu. Aslında bu yönün vurgulanması talebi bizzat İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi K-Hugessen'den gelmişti. Hatırlanacağı gibi, Ankara'nın mevcut yükümlülükleri arasında en önemli yeri, Türk-İngiliz ittifâkı alıyordu.[660]

Saraçoğlu da, bir yandan, basına yaptığı bir açıklamada, "Türk ve Alman milletleri, bu muahede ile, yeni ve kat'i bir emniyet havası içinde, yekdiğerine bir kere daha el uzatmış oluyorlar" diyor, diğer yandan da, İngiliz ittifâkının geçerliğini koruduğuna işâret ediyordu.[661]

Fâik Ahmet Barutçu, anılarında, Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın öyküsünü anlattıktan sonra, bu aşamada, Üçlü İttifak Antlaşması'nı da şöyle değerlendiriyor:

> "Bu dostluk antlaşması [Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması] ile Türkiye, savaş dışı tutumunu değiştirip, tam tarafsız bir duruma giriyordu. (...)
>
> İngiliz antlaşması [ittifâkı], artık mânevî bir bağlantı hâlini almıştır. Onun [İngiliz ittifâkının] sâdece platonik bir niteliği kalmıştır."[662]

Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın imzâlandığının ertesi günü, 19 Haziran'da, Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede, İnönü'nün 12 Haziran târihli ve iki gün sonra Türk basınında da yayınlanacak olan[663] özel mektubunu bizzat Hitler'e sunuyordu.

---

660 Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 120-122; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 141-145.

661 **Tan**, (19.6.1941).

662 Barutçu, **age**, s. 203. Ayrıca bkz. Barutçu, **age**, s. 198-204.

663 **Tan**, (21.6.1941).

İnönü'nün Hitler'e yazdığı özel mektubun tam metni için bkz. Krecker, age, s. 261-262; **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "İnönü'den Hitler'e Mektup", (Mektubun orijinali Fransızcadır), Nr. 622, 12.6.1941, (2361/488 563-64).

İnönü, mektubunda, Türk-Alman dostluğundan söz ediyor ve Hitler'in, 4 Mayıs tarihinde İnönü'ye yazdığı özel mektupta da dile getirdiği gibi, Türkiye ile Almanya arasında bir çıkar ayrılığı olmadığı yolundaki görüşlerine katıldığını belirtiyordu.[664]

Hitler de, İnönü'nün mektubuna verdiği yanıtta, İnönü'ye yazdığı ve Türk basınında da yayınlanan[665] 19 Haziran tarihli özel mektubunda, Almanya ile Türkiye arasında kurulan dostluk ilişkisinden memnun kaldığını ve yakın bir zamanda iki ülke arasında bir de ticâret antlaşması imzâlanmasını arzu ettiğini belirtecektir.[666]

Nitekim, sâdece iki gün sonra, Türk basınında, Türk-Alman Ticâret Antlaşması görüşmelerinin yakında Ankara'da başlayacağına ilişkin haberler yayınlanacaktır.[667] Aynı gün, Saraçoğlu ile Ribbentrop arasında da dostluk ve kutlama mesajları teâti ediliyordu.[668]

Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması, sâdece Berlin tarafından değil, fakat aynı zamanda, Roma tarafından da memnunlukla karşılanmıştı. İtalya, sanki, Ankara ile bir antlaşma imzâlamış gibiydi.[669] Roma'nın tutumu gerçekten de ilginçti. Çünkü, antlaşmanın imzâlanmasından hemen sonra, İtalya, bir Türk-İtalyan antlaşması imzâlanması için harekete geçecektir. Roma, 21 Haziran'da, Türkiye'nin Roma Büyükelçisi'ne resmen başvuracak ve Ankara ile, gerekirse aynı şekilde ya da daha zengin bir içerik ile, bir antlaşma imzâlamayı önerecektir. Almanya'nın Roma Büyükelçisi de, Berlin'e yazdığı bir raporda, Roma'nın önerisinin Ankara tarafından kabul edildiğini haber veriyordu. Ancak Berlin, bu konuda ümitli değildi. Gerçekten de, Başvekil Refik

664 **ADAP**, Serie D: 1937-1941, (Die Kriegsjahre), Band XII.2, (Fünfter Band/Zweiter Halbband: 6. April bis 22. Juni 1941), "Elçi Hewel'in İnönü'nün Mektubunun Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede Tarafından Hitler'e Verilmesine İlişkin Raporu", Ek 1, 19.6.1941, (F 20/471-75).

665 **Tan**, (21.6.1941); **Vatan**, (21.6.1941).

666 **Savaş Yılları**, s. 118.

667 **Tan**, (21.6.1941); **Vatan**, (21.6.1941).

668 **Tan**, (21.6.1941); **Vatan**, (21.6.1941).

669 **Tan**, (21.6.1941).

Saydam, 1928 yılında imzâlanmış Türk-İtalyan antlaşmasının hâlen geçerli olduğuna işâret edecek ve İtalya ile ilişkilerin, zâten bu antlaşma sâyesinde, dostça olduğunu açıklayacaktır. Roma'nın önerisi, Ankara tarafından red edilecektir. Çünkü, Türkiye'nin artık bir İtalyan saldırısından kuşku ve endişesi kalmamıştı. Ankara, aynı şekilde, Sofya ve Bükreş'ten gelen benzer antlaşma önerilerini de red edecektir.[670]

Fransa'da Vichy Hükûmeti de, antlaşma hakkında olumlu görüşlere sâhipti. Örneğin, Fransız Havas-Ofi Haber Ajansı/Le Petit Journal, Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı şöyle değerlendiriyordu:

> "Türkiye, bugünkü vaziyetini tesbit etmiş ve Almanya ile umûmî harpte kendisini tabiî olarak merkezî imparatorluklar yanına sevk etmiş bulunan târihî, ananevî dostluk bağlarını yenilemiştir."[671]

Müttefikler ise, Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın Almanya'nın önemli bir siyâsî zaferi olduğunu düşünüyorlardı.

Antlaşmanın imzâlanmasından hemen sonra, 18 Haziran'da, İngiliz Genelkurmay Başkanlığı, Türkiye'ye yönelik müttefik askerî yardım malzemesi sevkiyâtına devâm etmenin artık anlamsız olduğuna karar verecek ve ABD de, Türkiye'nin tutumu karşısında, henüz başlattığı askerî malzeme yardımını durdurmayı düşünecektir. Ancak İngiliz Dışişleri Bakanlığı, bu görüşlere katılmıyordu. Çünkü, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na göre, Türkiye'nin, Mihver güçlerinin askerî ve siyâsî baskılarına karşı koyabilmesi için, asıl simdi müttefik askerî malzeme yardımına ve desteğine ihtiyâcı vardı. Türkiye'yi Almanya'nın askerî, siyâsî ve iktisâdî baskıları karşısında yalnız bırakmak, Ankara'nın Mihver güçlerine katılması anlamına gelecekti. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, bu görüş ve düşünceler ışığında, Türkiye'ye yönelik müttefik askerî yardımının devâmından, hattâ artırılmasından yanaydı. Ayrıca, ABD askerî yardımı kestiği takdirde, Ankara da, buna karşılık,

---

670 Önder, age, s. 125-126.

671 Tan, (21.6.1941).

müttefiklere krom satmayabilirdi. ABD de, bir süre sonra, İngiliz Dışişleri Bakanlağı'nın görüşlerine katılacak ve Türkiye'ye yönelik müttefik askerî malzeme yardımı yaz aylarında kesilmeden sürecektir.[672]

Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması, 25 Haziran'da, TBMM'de görüşülür ve kabul edilir.

Antlaşmanın tercihan, öncelikle ve ivedilikle görüşülmesi önerisinin kabul edilmesi üzerine, Saraçoğlu, TBMM'de yaptığı konuşmada, antlaşmanın temelinin Hitler-İnönü mektuplaşması ile atıldığını ve iki ülke arasındaki görüşmelerin bu mektuplaşma üzerine başladığını açıklar. Antlaşma, TBMM'de, 124 üyenin katılmadığı toplantıda, 302 oy ve ittifakla kabul edilir.[673]

Başvekil Refik Saydam da, TBMM'de yaptığı konuşmada, Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı şöyle değerlendiriyordu:

> "[Bu] muahede, bir devrenin âcil ihtiyâcını sun'i bir sûrette tatmine yarayacak akitlerden değildir. Tabiî ve devamlı bir vaziyetin ifâde ve tesbitini tazammun eden esaslı vesikalardan biridir."[674]

Fâik Ahmet Barutçu, anılarında, Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın TBMM'de görüşülmesi ve onaylanması sırasında söz alan kişilerin, aynı zamanda Üçlü İttifak Antlaşması'nın görüşülmesi sırasında da söz alan Ali Râna Tarhan, Mersinli Cemâl Paşa ve Feridun Fikri Düşünsel olduğunu belirtiyor ve şöyle yazıyor: "Kürsüdeki davranış ve sözleri herkesi güldürüyordu."[675] Aslında bu kişiler, TBMM'de söz almak

---

672 Önder, **age**, s. 119-120.

New York Times gazetesi, Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın, aslında, Sovyetler Birliği'ne karşı imzâlandığını belirtecek ve buna karşılık, Zekeriyâ Sertel de, Tan gazetesinde, şöyle yazacaktır: "Almanya, Türk siyâsetindeki istiklâle dâimâ hürmet etmiştir." **Tan**, (22.6.1941).

673 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 2, Cilt: 19, 69. İnikat, (25.6.1941).

Antlaşmanın onaylanmasının Türk basınındaki yankıları için bkz. Hüseyin Câhit Yalçın, "Türk-Alman Muahedesi", **Yeni Sabah**, (27.6.1941); Fâlih Rıfkı Atay, "Türk-Alman Muahedesinin Tasdiki", **Ulus**, (26.6.1941). Ayrıca bkz. **Keesing's**, (1941/4699).

674 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 2, Cilt: 20, 73. İnikat, (4.7.1941).

675 Barutçu, **age**, s. 209.

üzere, CHP Meclis Grubu İdâre Heyeti tarafından görevlendirilmişlerdi.

Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması, aslında, iki ülke arasında karşılıklı bir saldırmazlık yükümlülüğüydü. Ayrıca, söz konusu antlaşma, her iki ülkenin daha önce üstlendikleri yükümlülükleri de saklı tutuyordu.

Ancak, Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması ile ortaya çıkan durum pek de o kadar açık değildi.

Türkiye, bir yandan, İngiltere ile askerî bir ittifak içindeydi ve diğer yandan da, İngiltere'nin savaştığı Almanya ile, dostça ilişkiler içinde, bir saldırmazlık antlaşması imzâlamıştı.

Antlaşma, hiç kuşkusuz, Alman askerî ve siyâsî gücünün açık bir başarısıydı.

İngiltere, Türkiye'nin Mihver güçlerine daha fazla tâviz vermemesi ve Almanya'ya karşı zamansız bir savaşa katılmak zorunda kalmaması için, bu antlaşmayı ehveni şer saymak zorunda kalmıştı.

Türkiye ise, olası bir Alman saldırısı yükünü üzerinden atmanın rahatlığı içindeydi.

Almanya da, olası bir Alman-Sovyet savaşı sırasında, artık güney sınırından emin olabilecekti.

Aslında, Berlin, Ankara ile sürdürdüğü görüşmelerin başında, hem Alman askerî birlikleri ve malzemesi için Türkiye'den transit geçiş izni, hem de Boğazlar'da bâzı kolaylıklar talebi ile, Türkiye'yi İngiliz ittifâkından koparmayı ve tamâmen kendi yanına çekmeyi düşünmüştü.

Ancak, Ankara'nın ilkeli ve kararlı tutumu, görüşmeler sırasında yorucu ve uzun pazarlıkları gündeme getirince, Berlin, yalnızca bir saldırmazlık antlaşması ile yetinmek zorunda kalacaktır.

Berlin, bu aşamada, Türkiye'nin savaş dışı tutumunu sürdürmesini ve Mihver güçlerinin askerî, siyâsî ve iktisâdî baskıları altında, İngiliz ittifâkından uzaklaşarak, yeniden tarafsız bir konuma dönmesini yeterli görmüştü.

Diğer yandan, İngiltere'nin Avrupa'daki son müttefiki olan Türkiye'nin Almanya ile bir antlaşma imzâlaması, doğal olarak, Mihver devletleri için kayda değer bir başarı, İngiltere için ise, önemli bir kayıptı.

Hitler, Sovyetler Birliği'ne yönelik Alman saldırısını daha fazla geciktirmemek için, Berlin'in tâviz vermesine râzı olmuştu.

Hitler, hiç kuşkusuz, Alman-Sovyet savaşının daha sonraki aşamalarında, Alman Ordusu'nun olası askerî başarıları sonucunda, Türkiye'nin tarafsız konumunun Almanya'nın lehine döneceğini de hesâp ediyordu.

İngiltere ise, Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması ile, önemli ve ağır bir yenilgiye uğradığını kabul ediyor, ancak bu aşamada, daha da önemli bir yenilgiye uğramamak için çaba harcıyordu. Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nda yer alan hükme göre, Türkiye'nin yükümlülüklerinin saklı kalıyor olmasını, İngiliz diplomasisinin bir başarısı olarak değerlendirmek de mümkündür. Londra da, Ankara'nın Berlin ile anlaşmaktan başka bir seçeneği olmadığını biliyordu.[676]

Türkiye, Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması ile, dış politikasındaki hareket serbestisini genişletiyordu.

Ankara, artık hem İngiltere, hem de Almanya ile ticâret yapabilecek ve her iki ülkeden de askerî malzeme yardımı alabilecekti.

Bu sûretle, Türk dış politikasındaki siyâsî ve askerî dengeler, yeni koşullar altında da, sürebilecekti.

Ankara, bu antlaşma ile, bir cepheden gelebilecek askerî, siyâsî ve iktisâdî baskıları, diğer cepheye yakınlaşarak engelleyebilecek ve savaş içinde zaman kazanmaya devâm edebilecekti.

Türkiye, Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması ile oluşan ve hem İngiliz ittifâkına sâdık kalmak, hem de Almanya ile antlaşmak gibi, görünüşte dahi bir hayli garip dış politika tezini, müttefiklere karşı, şöyle savunuyordu:

Güçlü Alman Ordusu karşısında zayıf Türk Ordusu ile savaşa katılıp, Alman Ordusu'na Orta ve Yakın Doğu'ya inen en kısa yolu açmaktansa, bir antlaşma ile, savaştan kaçınmak ve Berlin karşısında tarafsız kalarak, Orta ve Yakın Doğu'ya inen Alman Ordusu'nun hızını Türk sınırında kesmek tercih edilmeliydi. Yâni, Ankara'ya göre, Türkiye, tarafsız kalarak, Alman Or-

676 Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 120-122; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 141-145.

dusu'nun Orta ve Yakın Doğu'ya inen en kısa yolunu kesiyor ve bu sûretle, müttefiklerin Orta Doğu ve Mısır cephesini güçlendiriyordu. Dolayısıyla, Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması, yalnızca Türkiye'yi Alman Ordusu'nun saldırısından korumakla kalmıyor, ama aynı zamanda, müttefiklerin Orta Doğu ve Afrika cephesine de olumlu yönde katkıda bulunuyordu.[677]

Ancak Ankara'nın bu türden savunma tezlerine karşı, bütün neden-sonuç ilişkileri başka türlü de kurulabilirdi.

Bir kere, Alman Ordusu için Orta ve Yakın Doğu'ya inen müstakbel yolu çizen ve Kuzey Afrika yolu, Kafkaslar-İran yolu ve Anadolu toprakları gibi üç olasılık arasından ikincisini seçen bizzat Hitler olmuştu ve Hitler savaş plânlarını hazırlarken, Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması zâten daha ortada bile yoktu. Dolayısıyla, Hitler, söz konusu antlaşma öncesinde, Yakın Doğu'ya inme ve Orta Doğu'yu ele geçirme plânlarını, Kuzey Afrika cephesinde Mısır ve Kafkaslar'da da Sovyetler Birliği ile İran üzerinden öngörmüştü. Eğer bu yollardan başarı ile geçebilirse, zâten Türkiye'yi dört bir yandan sarmış olacaktı ve bu durumda, artık Türkiye'nin kendiliğinden avucuna düşmesini bekleyecekti.

Bu yoruma göre, demek ki, Türkiye'nin gelecekte bir Alman sömürgesi olup olmayacağı, aslında, Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması ile değil, fakat savaş alanlarında, özellikle de Alman-Sovyet savaşının sonucunda belirlenecekti.[678]

677 Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 174-180.

678 Krecker, **age**, s. 174-175.

IV. BÖLÜM

Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırısından müttefik zaferlerine kadar olan dönemde Türk dış politikası (1941-1943)

Bu bölümde, savaşta Alman üstünlüğünün kesin olarak kurulduğu yeni dönemde, Türk dış politikasını, önce Berlin açısından, daha sonra da müttefiklerin gözünden anlatmaya ve değerlendirmeye çalışacağım.

1) TÜRKİYE'DE ALMAN ETKİSİNİN ARTMASI

Alman Orduları'nın, 22 Haziran 1941 sabahı, Polonya toprakları üzerinde, Alman-Sovyet ortak sınırını geçerek genel bir saldırı başlattıkları ve Almanya ile Sovyetler Birliği arasında savaşın başladığı haberi, Türkiye'nin üzerinden büyük bir yükü kaldıracaktır. Türk Hükûmeti, o zamâna dek, kendi üzerinde yapılmış bir pazarlık sonucunda olmuşmuş, olası bir Alman-Sovyet işbirliği ve antlaşmasından her zaman kuşku duymuştu. Savaş, bu kuşku ve endişeleri kendiliğinden dağıttı.

Ancak Almanya ile Sovyetler Birliği arasındaki savaş, Türkiye'nin, savaşın başından beri, savaşa katılmamak için, müttefiklere karşı kullandığı iki numaralı protokolü, "Sovyet Çekincesi" gerekçesini de artık kullanılamaz hâle getiriyordu.

Almanya'nın Türkiye'yi Savaşa Sokma Çabaları

Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırısından sâdece üç gün

önce imzâlanmış olan Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması, Alman basınında son derece olumlu değerlendiriliyordu. Örneğin, Volkischer Beobachter gazetesi, "Paktın imzâsı bizi çok memnun etmiştir. Türkiye ile münâsebetlerimizdeki buhrandan yalnız İngiltere mesûldür. İngiltere, iki eski müttefiki birbirlerine karşı harbe sürüklemek istiyordu." şeklinde yazıyordu.

İngiliz basını ise, "ehveni şer" ile yetinmenin zorunluluğuna işâret ediyordu. Times gazetesi, Almanların Türkiye'den daha çok tâviz almaya çalıştıklarını, fakat istediklerini alamadıklarını belirterek, ileride bu tâvizleri yine almak isteyeceklerine dikkat çekiyordu. Daily Herald gazetesi ise, İngiliz askerî gücünün durumuna göre, bu tâvizlerin alınıp alınamayacağını vurguluyordu.[1]

Berlin, Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı bir ön adım olarak görüyordu. Berlin'e göre, Almanya askerî zaferler kazandıkça, Türkiye, eninde sonunda mutlaka Almanya'nın yanında savaşa katılacaktı.

Alman saldırısından kısa bir süre sonra, Türkiye, savaş dışı tutumunu sürdürerek, tarafsız kalacağını açıklar.

Zâten Türkiye'nin gerek Almanya, gerekse Sovyetler Birliği ile birer dostluk ve saldırmazlık antlaşması bulunuyordu.

Bununla birlikte, hemen belirtmek gerekir ki, Türkiye, Sovyetler Birliği karşısında Alman askerî gücünün zaferini sempati ile karşılıyordu.

Fâik Ahmet Barutçu, anılarında, bu durumu şöyle anlatıyor:

> "Alman-Sovyet savaşı, ülkemizde bir bayram havası yaratmıştır. Beşyüz yıllık târihin yöneltmesi ile, bütün kalpler, Almanların zaferi için çarpmaya başlamıştır. Herkes birbirini kutluyor, 'Bayramınız kutlu olsun' diyordu. Savaş bizden uzaklaşmıştı.
>
> Öğleden sonra Meclis koridorunda rastladığımız Hâriciye Vekili [Şükrü] Saraçoğlu'na, 'Siyâsal gazânız kutlu olsun' dedim. 'Hepimizin' karşılığını verdi. (...)
>
> [İsmet İnönü:] (...) 'Nasılsınız?' diye sorunca, bu sevinçlerini, doğal bir dille, 'Çok iyiyim'diyerek belirtiyorlar. Nedenini sormaktan çekiniyorum. Çünkü hemen açılıp dökülecekler.' (...)

1 **Cumhuriyet**, (20.6.1941).

[Genelkurmay Başkanı] Mareşal [Fevzi Çakmak], gülerek, 'Savaş bir haftada bitmezse çok ayıp olacak...'"[2]

Türk basının tutumu da bu sempatiyi yansıtıyordu.

Alman saldırısından sâdece bir gün önce, Cumhuriyet gazetesinde, "Atatürk'ü Anlayan Tek Şef" adlı bir yazıda, Atatürk'ü en iyi anlayan ve anlatanın ve bunu en iyi ifâde edenin Hitler olduğundan kuşku duyulamayacağı belirtiliyordu.[3]

Alman-Sovyet savaşı ile birlikte basında askerî yorumlar da başlar. Emekli General Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet, Cumhuriyet gazetesinde, savaşın ilk günlerindeki askerî durumu şöyle yorumluyordu:

> "[Kızıl Ordu] (...) gâlip geldiği takdirde, yalnız Almanya kat'iyen mağlûp olmakla kalmaz, bütün Avrupa ve hattâ bütün Asya dahi Rus ve Bolşevik hüküm ve istilâsına uğrar. Bilakis, Sovyet Rusya mağlûp olacak olursa, onun bugün teşkil ettiği imparatorluk yıkılarak, Rus kültürü altında bulunan muhtelif milletler istiklâl bulurlar. Aynı zamanda Bolşeviklik bir hükûmet olarak ortadan kalkar."[4]

Yunus Nâdi ise, yine Cumhuriyet gazetesinde, "Türk-Alman Dostluğu" adlı makâlesinde, şöyle yazıyordu:

> **"Son iki senenin buhranlı günleri içinde, Türk-Alman dostluğuna balta vurmak isteyen bâzı propaganda unsurları, muzır faaliyetlerinde muvaffak olamamışlardır. Hükûmetimiz, Almanya ile normal münâsebetlerin** bozulmaması için, dâimâ dikkatle çalışmış, hakikî Türk matbuatı ve hakikî münevverler, Türk-Alman dostluğunu rencide edebilecek neşriyattan dâimâ sakınmış ve Türk halkı, Almanlara karşı kalbinde beslediği iyi duyguları dâimâ muhafaza etmiştir."[5]

Bu tür yazılara karşılık, daha az sayıda olmakla birlikte, daha itinâlı bir dille yazılmış makâleler de görülüyordu. Örneğin, Zekeriyâ Sertel, "Almanya'nın Şarkta gâlibiyeti, Avrupa ve Asya'da

---

2 Barutçu, **age**, s. 206-211.

3 **Cumhuriyet**, (22.6.1941).

4 Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet, "Dört Günlük Alman Taarruzunun Neticesi", **Cumhuriyet**, (26.6.1941).

5 **Cumhuriyet**, (27.6.1941).

Nazizmin hâkim olması demektir" diyordu.[6]

Türk basınında görülen Alman sempatizanlığı elbette temelsiz değildi. Büyük ölçüde yönetimin eğilimini yansıtıyordu. Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen, 22 Haziran târihli raporunda, Saraçoğlu'nun kendisine telefon ederek, iyi şanslar dilediğini belirtiyordu.[7]

Hitler, Alman saldırısının hemen başında, 1940 yılının Kasım ayında gerçekleşen Molotov-Ribbentrop görüşmesi sırasında belirginlik kazanan, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den toprak talepleri olduğunu bir propaganda malzemesi olarak açıkladığında, Türk kamuoyu ve basınının Sovyetler Birliği konusundaki kuşku ve endişelerinin haksız ve temelsiz olmadığı da ortaya çıkacaktır.

Bu açıklama, Türk basınında oldukça sert tepkilere neden olur.

Necmettin Sadak, Akşam gazetesinde, "Führer'in ifşâ ettiği hakikatler, Sovyetler [Birliği]'nin politikası bakımından hayret uyandırıcıdır" şeklinde yazıyor ve Sovyet emperyalizmini kınıyordu.[8]

Âsım Us ise, Vakit gazetesinde, "Sovyet Zimamdarlarını Söz Söylemeye Dâvet Ediyoruz" adlı makâlesinde, Moskova'nın iddialar karşısında suskun kalmasına dikkat çekiyor ve "sükûtu ikrar olarak telâkki etme"nin gerektiğine işâret ediyordu.[9]

Hüseyin Câhit Yalçın, Yeni Sabah gazetesinde, "Alman-Rus Harbinde Türk Bitaraflığı" adlı yazısında, bu konuda şunları yazıyordu:

> "Fenâ niyetleri, riyâkârlığı, düşmanlığı sâbit olan Sovyetler Birliği'ne karşı, Türkiye Cumhuriyeti, onun Almanya ile harbe tutuşmuş olduğu şu müşkül dakikasında, büyük bir dürüstlük eseri göstererek, bitaraflık ilân ediyor. Eğer harbe giren Türkiye olsaydı, anlaşılıyor ki, Sovyetler Birliği, hiç tereddüt etmeden, fırsattan istifâdeye kalkacak ve taahhütlerine rağmen, Türk topraklarına tecâvüz edecekti."[10]

---

6 **Tan**, (26.6.1941). Ayrıca bkz. Us, **age**, s. 477.

7 Krecker, **age**, s. 190.

8 **Akşam**, (24.6.1941).

9 **Vakit**, (26.6.1941).

10 **Yeni Sabah**, (26.6.1941).

Alman propagandasının Türk-Sovyet ilişkilerini daha da gerginleştirmek için açıkladığı Sovyet talepleri, 27 Haziran'da, Moskova tarafından resmen tekzib edilir. 4 Temmuz'da da, Moskova'daki Türk Büyükelçisi'ne, iddiaların gerçek olmadığı açıklanır. Ancak, iki ülke arasında üç ay önce yayınlanan ortak deklarasyona karşın, Ankara ile Moskova arasındaki soğukluk ve gerginlik daha da artar. Moskova'nın tekzibi ve yalanlamaları, Ankara üzerinde hiç etkili olmaz.[11] Örneğin, Hüseyin Câhit Yalçın, Yeni Sabah gazetesinde, "Sovyet Tekzibi" adlı yazısında, Moskova'nın yalanlamalarına inanmadığını açıklıyordu.[12] Türk basınında yayınlanan diğer yazılar da daha farklı değildi.[13]

Ancak Ankara'nın bu konuda biraz acele ettiği söylenebilir. Çünkü, Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop, Sovyet talepleri ile ilgili orijinal belgeleri, Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede'ye, ancak 19 Ağustos'ta iletecektir.[14]

Türkiye'nin Almanya ile derhâl yakınlaşmayacağının bir başka göstergesi de, yine aynı târihte, Ribbentrop'un, Hüsrev Gerede'ye, Alman Ordusu'nun birkaç hafta içinde Kızıl Ordu'yu tamâmen yenilgiye uğratacağını söylemesinin, Gerede tarafından "abartılmış" bulunmasıdır. Ribbbentrop, bu görüşmede, Türkiye'nin Almanya ile bir ittifak antlaşması imzâlamaya niyetli olmadığını da anlamıştı. Papen, Ankara'nın tutumunun savaşın gidişâtına göre belirleneceği kanısındaydı.[15] Kroll da aynı görüşteydi.[16]

Diğer yandan, Alman propagandası, yeni açıklamalarda bulunmaya devâm edecektir. Sovyet topraklarında ilerleyen Alman Ordusu, Karadeniz sâhilinde, Nikolayev'de, savaş gemileri için hazırlanmış bir tersâne bulur. Bu tesis Türkiye'ye bildirilmemişti. Oysa, Ankara ile Moskova arasında 7 Mart 1931 târihinde imzâla-

---

11 Krecker, **age**, s. 191-192; Us, **age**, s. 477.

12 **Yeni Sebeh**, (30.6.1941).

13 Abidin Dâver, "Nihâyet Tekzib Edebildiler", **İkdam**, (29.6.1941); Yunuş Nâdi, "Türkiye ve Rusya Münâsebetleri", **Cumhuriyet**, (30.6.1941).

14 Krecker, **age**, s. 193.

15 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 78.

16 Kroll, **age**, s. 123-125.

nan protokole göre, Karadeniz'de bu tür tesislerin yapımına başlanmadan altı ay önce tarafların durumu birbirlerine haber vermeleri gerekiyordu. Bu keşif, Ankara'ya, Moskova'nın niyetleri konusunda yeni bir kanıt olarak sunulur.[17]

Tam bu sırada, Moskova'nın da bir karşı propaganda atağı olur. Moskova, Alman askerî birliklerinde bulunan Türkiye'ye saldırı ve savaş plânlarını açıklar ve bunları Ankara'ya iletir.[18] Ancak bu açıklamanın Ankara üzerindeki etkisinin derecesini saptamak zordur.

Berlin, Türkiye'nin kendi yanında savaşa katılmasını sağlamak için, birkaç yönden harekete geçer. İlk olarak, Alman propaganda faaliyetlerinin Ankara'da daha etkin kılınmasına çalışılır. İkinci olarak, Alman Orduları'nın Sovyet toprakları üzerindeki askerî başarılarının ve zaferlerinin Ankara üzerindeki etkisinin görülmesi beklenir.

Nihâyet son olarak, Türkiye'nin bâzı toprak taleplerinin kabul edilmesine karar verilir.

Nitekim Papen, 14 Temmuz târihli raporunda, Ribbentrop'a, Türk Hükûmeti'ne, Almanya'nın yanında yer alması gerektiğini ve Kuzey Sûriye'deki bâzı toprak taleplerini ancak bu şekilde gerçekleştirebileceğini açıklamanın yerinde olacağını yazıyordu. Ayrıca, Türkiye'ye Ege Denizi'ndeki bâzı Yunan adalarını da önermek mümkündü. Türkiye'nin Ege Denizi'ndeki adalar konusunda daha aktif bir tutum almasını sağlamak için de, söz konusu adalarda bulunan Alman askerî birlikleri İtalyan askerî birlikleri ile yer değiştirmeliydi. Bu sûretle, Türkiye üzerinde oluşacak İtalyan tehdidi, adaların ilhâkı konusunda Ankara'yı harekete geçirebilirdi.

Diğer yandan, Hitler de bu görüşlere katılıyordu. Hitler, 20 Temmuz'da, Mussolini'ye yazdığı bir mektupta, gelecekte doğu cephesindeki muhtemel askerî başarıların Türkiye'yi Mihver güçlerine katacağını belirtiyordu. Türkiye'nin Mihver devletlerine

17 Krecker, **age**, s. 193.

18 **Ulus**, (27.7.1941).

katılması, Orta ve Yakın Doğu'ya inen Alman Ordusu'nu rahatlatacaktı.[19]

Ribbentrop da, Sovyet topraklarında hızla ilerleyen Alman Orduları'nın askerî başarılarının ve Sovyetler Birliği'nin sonbahar aylarında meydana gelmesi beklenen muhtemel askerî yenilgisinin, Türkiye'yi Mihver devletlerine katacak yönde güçlü bir etki yaratacağını düşünüyordu. Askerî başarıların etkisi daha hızlı ve daha etkin olacaktı. Ribbentrop için diplomatik girişimler ancak bu çerçevede önem taşıyordu.[20]

Hans Kroll'un da, tam bu sırada, Türkiye'ye, Edirne'nin civârını, Kuzey Sûriye, Halep ve Musul bölgesini, Ege Denizi'ndeki adalardan birkaçını ve Kafkasya'da Türkiye'nin etkinliği altında kurulacak bâzı tampon devletler önermeyi plânladığı anlaşılıyor.[21]

Türk-Alman ilişkilerindeki yakın işbirliği, kendisini, Alman-Sovyet savaşının başından itibâren hemen belli edecektir. Alman Ordusu'nun Yunanistan ve Bulgaristan'a girişi sırasında, Meriç nehrindeki köprülerin havaya uçurulmasından sonra, tahrib edilen köprülerin onarımı için başlayan görüşmeler, daha Temmuz ayında olumlu sonuçlanmıştı.

> "Yunan-Bulgar hudûdunda yıkılan köprülerin yeniden inşaası için Türk-Alman mümessilleri tarafından bir müddetten beri devâm eden müzâkereler neticelenmiş, antlaşma (...) Ankara'da (...) imzâlanmıştır. Köprüler için lâzım gelen malzeme Almanya'dan getirilecektir. Bu ay içinde köprülerin inşâ edilmesi için her türlü hazırlıkların ikmâl edileceği ve ondan sonra inşaata başlanacağı bildirilmektedir."[22]

Aynı gazete, altı ay sonraki bir başka haberinde, bâzı köprülerin yapımının tamamlandığını, diğerlerinin ise henüz sürdüğünü yazacaktır.[23]

---

19 Önder, age, s. 127-128.

20 Krecker, age, s. 192; Glasneck, Türkei und Afghanistan, s. 77-78.

21 Glasneck, Türkei und Afghanistan, s. 78.

22 Tan, (1.7.1941).

23 Tan, (27.12.1941).

Almanya'nın Türkiye'yi bir an önce kendi yanında savaşa sokma çabaları, Ankara'da sürekli bir tedirginliğe neden oluyordu. Türkiye'nin kesin tutumunu ancak Alman Orduları'nın Kafkaslar'da görülmesiyle saptayacağını bizzat Hitler de biliyordu. Hitler, Türkiye'nin, Almanya'nın savaşı kazandığı kesin olarak belli olmadan, Almanya'nın safına katılmayacağını düşünüyordu. Almanya, bir yandan, Türkiye'deki etkisini artırmaya çalışıyordu. Ama diğer yandan da, daha Temmuz ayı başında, Türkiye üzerinden Suriye'ye karşı bir saldırı plânı hazırlamıştı. Bu amaçla, Türk-Bulgar sınırındaki Alman askerî birliklerinin takviye edilmesi öngörülmüştü. Müttefik basınında da bu yöndeki haberler artıyordu. Sonbahar aylarında plânlanan muhtemel Sovyet yenilgisi ve Alman Ordusu'nun Güney Kafkasya'ya varması ile, aynı anda, hem Türkiye'den, hem de Mısır'dan Bağdat'a bir saldırı öngörülmüştü. Ancak Alman-Sovyet savaşının alacağı biçim ve ağırlık, bu plânların uygulanmasını engelleyecektir.[24]

Hitler'in Türkiye'ye ilişkin siyâsal düşünceleri bir bakıma doğru görünüyordu. Doğu cephesinden gelen ilk Alman askerî başarı haberleri, gerçekten de, Türk Hükümeti'ni etkilemişti.

Sovyetler Birliği'nin, Alman savaş gemisi "Seefalke"nin, 9 Temmuz'da, Boğazlar'dan geçerek, Karadeniz'e çıktığı yolundaki iddiası, 12 Temmuz'da, Moskova'nın resmî protestosuna neden olur. Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Haydar Aktay'ın dikkati 26 Temmuz'da aynı konuda bir kez daha çekilir. Ancak aynı olay, birkaç kez daha yinelenecektir. Moskova, İtalyan savaş gemilerinin de, Alman savaş gemileri ile birlikte, Boğazlar'dan geçtiğini ve söz konusu gemilerin sürat botları ile cep denizaltıları olduğunu belirtir. İddiaya göre, gemiler, ticârî sınıf gemiler gibi kamufle ediliyor ve silâhları gizleniyordu. Moskova'nın iddiasına göre, 1942 yılında da, birkaç Alman sürat botu ile feribotu, yine Boğazlar'dan geçerek Ege Denizi'ne açılacaktır. Türk Hükümeti ise, resmî protestolara karşı, Boğazlar'dan geçen gemilerin ticârî sınıf gemiler olduğunu açıklayacak ve Moskova'nın Montrö Antlaşması'nın ihlâl edildiği yolundaki iddialarını red edecektir.

---

24 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 76-77.

Bu ve buna benzer olaylar, gerek Sovyetler Birliği, gerekse müttefikler tarafından protesto edilir. Türk Hükûmeti ise, gemilerin savaş gemisi olmadığını, ticârî sınıf gemi olduğunu açıklar. Bu olaylar, ileride, 1946 yılındaki meşhur Sovyet notalarında belirtilecektir.[25]

Sovyetler Birliği, 1946 yılında, Ankara'ya vereceği notalarda; 1941 yılının Temmuz ayında, "Seefalke" adlı Alman sâhil muhafaza gemisinin, Boğazlar'dan geçerek, Karadeniz'e açıldığını; 1941 yılının Ağustos ayında, "Torvisio" adlı İtalyan muavin gemisinin, yine Boğazlar'dan geçerek, Karadeniz'e çıktığını; 4 Kasım 1942 târihinde, 140.000 tonluk Alman muavin savaş gemilerinin, ticârî sınıf gemi şeklinde kamufle edilerek, Boğazlar'dan Karadeniz'e açıldığını ve bu gemilerin Mihver güçlerine askerî birlik ve savaş malzemesi taşıdığını ve 1944 yılının Haziran ayında da, "Ems" tipi sekiz ve "Kriegstransport" tipi beş Alman savaş ve savaş muavin gemisinin bu kez Boğazlar'dan Ege Denizi'ne geçtiğini iddia edecektir.[26]

Boğazlar ağlar ve mayınlar ile kapatıldığından, bu tür geçişlerin ancak Türk Hükümeti'nin ve resmî makamlarının bilgisi ve izni dâhilinde mümkün olabileceğine burada dikkat çekmek isterim.[27]

İngiltere ile Sovyetler Birliği'nin, 25 Ağustos 1941 târihinde, İran'ı birlikte işgâl etmeleri, Almanya'nın yeni önerilerine neden olacaktır. Almanya, Türkiye'nin Montrö Antlaşması'nı tek yanlı olarak fesh etmesini ve ticâret gemileri de dâhil olmak üzere, Boğazlar'ın gemi trafiğine tamâmen kapatılmasını önerir. Bu, tabiatıyla, Montrö Antlaşması gereğince, ticâret gemilerini Boğazlar'dan Karadeniz'e serbestçe çıkarabilen İngiltere'ye karşı yönelmiş bir öneriydi.

Berlin, Türkiye'nin, İran'ın işgâlinden endişe duyarak, Doğu cephesinde Almanya'nın yanında savaşa katılmasını sağlamaya çalışırsa da, bunda başarılı olamaz. Oysa, Alman Dışişleri Bakan-

25 **Savaş Yılları**, s. 123-124.

26 "Sovyetler Birliği Tarafından Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti'ne 8 Ağustos 1946 Târihinde Verilen Nota", Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 414-415.

27 Glasneck, Türkei und Afghanistan, s. 79.

lığı Genel Sekreteri Weizsaecker, 25 Ağustos'ta, İran'ın müttefiklerce işgâline Türkiye'nin gösterdiği tepkiye işâret ederek, işgâlin Türkiye'nin rengini artık belli etmesi için kullanılacak iyi bir fırsat olduğunu belirtiyordu.

Gerçekten de Türkiye, İran'ın işgâlinden tedirgin olmuş, Londra ile Moskova'nın işgâl konusundaki işbirliğini sert bir biçimde eleştirmiş ve hattâ İran'ın işgâli sırasında Tahran'da bulunan Alman diplomatların Türkiye'ye geçmelerinde de kolaylıklar sağlamıştı. Gerçi müttefikler, Alman diplomatlarının Tahran'dan Türkiye'ye gelmelerine izin verilmesini hoş karşılamamışlardı. Ancak Ankara, Alman diplomatlarına gereken kolaylığı sağlamaktan da kaçınmamıştı.[28]

Ankara'daki Alman diplomatlarından Helmuth Allardt, anılarında, İran'ın işgâlinden sonra, Tahran'daki Alman Büyükelçiliği'nde görevli Alman diplomatları ile âilelerinin Türkiye'ye getirilişini bir mâcera olarak anlatıyor. Bu konuda Hâriciye Vekâleti'ne teşekkür ediyor ve Hâriciye Vekâleti'nden Şemsettin Mardin Bey'in kendisi ile birlikte seyahat ederek, kendisine yardımcı olduğunu açıklıyor.[29]

Ancak tüm bunlar, Ankara'nın rengini kesin olarak belli etmesi için, henüz yeterli sayılamazdı. Yine de, İran'ın işgâli ile birlikte, Türk askerî birliklerinin doğu sınırında toplandığı yolunda raporlar geliyordu.

İnönü, yıllar sonra, Alman-Sovyet savaşını daha 1940 yılında öngördüğünü ve bir Alman zaferine de hiçbir zaman inanmadığını vurgulayacaktır.[30]

Ulus gazetesinde 1941 yılının yaz aylarında yayınlanan bir makâlede de aynı öngörüye rastlamak mümkündür:

> **"Almanya, bu gelecek altı hafta içinde de netice elde edemezse, yalnız Rus harbini değil, bütün mücâdeleyi bile kaybedebilir."[31]**

---

28 Krecker, **age**, s. 197.

29 Allardt, **age**, s. 121-132.

30 Zehrâ Önder'in İnönü ile yaptığı mülâkâta bkz. Önder, **age**, s. 265-268.

31 Ahmet Şükrü Esmer, "Altıncı Haftanın Sonunda", **Ulus**, (3.8.1941).

İnönü, gerçekten de, muhtemel bir Alman zaferine her zaman kuşku ile bakacaktır.

Türk Hükûmeti, bu sırada, her şeyden önce, müttefiklerle Mihver güçleri arasında bir uzlaşma barışı arıyordu. Gerçekten de, İnönü'nün, bu dönemde, bir uzlaşma barışı sağlanması için, aracılık önermesi ilginçtir.[32] Ne var ki, İnönü, yıllar sonra, bu yönde bir girişimde bulunmadığını açıklayacaktır.[33] Papen ise, anılarında, bu girişimi doğruluyor.

İnönü'nün bu sırada yaptığı bir konuşma bu konuda bir ipucu olabilir. İnönü, 1 Kasım 1941 târihinde, TBMM'yi açış konuşmasında, Almanya ile ilişkiler konusunda, şöyle diyordu:

> "Almanya ile münâsebetlerimiz, Balkan hareketleri esnâsında en çetin imtihânını geçirmiştir denilebilir. O zaman bizdeki alâka ve endişeyi lâyık olduğu ehemmiyetle gören ve anlayan Alman Devleti'nin sayın reisi Hitler, bana yazdığı hususî bir mektupla, memleketimize karşı dostluğunu göstermiş ve hükûmetin tasvibi ile kendisine vermiş olduğum cevap ve bir kere daha vâkî olan mektuplaşmamız, 18 Haziran 1941 târihli Türk-Alman muahedesini vücûda getiren karşılıklı itimat havasını yaratmıştır. Bu neticeyi memnûniyetle kaydetmek isterim."[34]

Yine aynı konuşmada, İnönü, şu ilginç açıklamayı da yapıyordu:

> "Harpten doğan bin türlü felâket içinde, bütün milletlere karşı insânî vazifesini kudreti nispetinde yapmakla iftihar duyan memleketimiz, bir gün de, dünyânın beklediği ve muhtâç olduğu barışın kaynağı olabilirse, bundan duyacağım sevinç pek büyük olacaktır."[35]

İnönü'nün bu kısa cümlesi, Türkiye'nin barışın sağlanması konusunda aracılık yapmaya hazır olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Papen, daha Haziran ayının sonunda, Almanya'nın barış isteğini Türk Hükûmeti'ne iletmişti. Papen, Haziran ayında yazdığı raporlarda, Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğlu'nun İngiltere ile Al-

---

32 Önder, age, s. 131.

33 Önder, age, s. 163.

34 Kop, age, s. 96-97; Keesing's, (1941/4889).

35 Kop, age, s. 96-97; Keesing's, (1941/4889).

manya arasında barış sağlanacağı ve iki ülke arasında oluşacak işbirliği sonucunda da, Sovyetler Birliği'ne karşı birlikte savaş açılacağı konusunda ümitli olduğunu belirtiyordu. Saraçoğlu, bu tür girişimleri memnunlukla karşılamıştı.[36] Saraçoğlu, 5 Temmuz'da, Berlin'in barış önerisini İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi K-Hugessen'e de aktaracaktır. Papen, Mısır'ın Ankara Büyükelçisi'ne, Türkiye'nin barışın sağlanması için aracılık yaptığını açıklamıştı. Ancak bütün bu gelişmeler, Alman Hükümeti'nin bilgisi ve isteği dışında, tamâmen Papen'in kişisel girişimleriydi. Bu nedenle de, bu yöndeki tüm girişimler, Ribbentrop tarafından sert bir biçimde eleştirilecektir.[37]

Türk-Alman iktisâdî görüşmeleri için bu sırada Ankara'ya gelmiş olan Clodius, Ekim ayında kaleme aldığı bir raporda, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne karşı savaşta tamâmen Almanya'nın yanında yer aldığını yazıyordu. Ancak Türk Hükümeti, gerçi Sovyetler Birliği'nin savaşı kaybetmesini istiyordu, ama bunun yanı sıra, bir İngiliz-Alman uzlaşma barışını da arzu ediyordu. Nüman Menemencioğlu, Clodius'a, Almanya'nın zafer kazanacağına ve İngiltere'yi yenebileceğine inanmadığını söylemişti. Bu nedenle de, Türkiye, doğu cephesinde savaş başladığından beri, Almanya ile ilişkilerini düzeltiyor, fakat aynı zamanda, İngiltere'den de ayrılmamaya kararlı görünüyordu.[38]

Ancak bu yöndeki beklentilerin ve girişimlerin hemen sona ermediğini de belirtmek gerekir. İnönü'nün yukarıda belirttiğim konuşmasını yaptığı Kasım ayında, Hâriciye Vekâleti Genel Sekreteri Nüman Menemencioğlu, İngiltere'nin ve ABD'nin Ankara Büyükelçileri'ne, artık barıştan söz etme zamânının geldiğini açıklıyordu. Aynı târihte İspanya Hükûmeti nezdinde de bir girişimde bulunulmuştu. İspanya'nın Ankara Büyükelçisi, barışın sağlanması konusunda Türk Hükümeti'nin aktif çalışma arzusun-

36 Krecker, **age**, s. 111.

37 Önder, **age**, s. 131-132.

38 Krecker, **age**, s. 199-201.

31 Mart 1943 târihine dek geçerli olacak Türk-Alman Ticâret Antlaşması, 9 Ekim'de, Ankara'da imzâlanmıştı. **Keesing's**, (1941/4838).

dan söz ediyordu. Papen, yine İspanya'nın Ankara Büyükelçisi'nden, Menemencioğlu'nun, bu alanda, İspanyol Hükûmeti ile işbirliği yapılabileceğini belirttiğini öğrenmiş ve 12 Kasım târihli raporunda da bu durumu belirtmişti. Ancak Menemencioğlu, barışın ancak Sovyetler Birliği'nin yenilgisinden sonra yapılması gerektiğini düşünüyordu.

Menemencioğlu'nun bu görüşünün Saraçoğlu'nun yaz aylarındaki ve yukarıda belirttiğim düşüncesi ile paralellik taşıdığına dikkat edilmelidir.

Tam bu sırada, Türk yöneticilerinin bir uzlaşma barışı sağlanması konusunda aynı görüşte oldukları ve bu yönde bâzı girişimlerde bulundukları açıktır.

Yıl sonuna doğru, bir uzlaşma barışı sağlanması yönündeki girişimlere karşın, bu konuda bir ilerleme sağlanamaması karşısında, Ankara'daki iyimser beklentilerin sona erdiğini söylemek mümkündür.

Fâlih Rıfkı Atay, Ulus gazetesinde, "Avunma Devri Geçti" adlı yazısında, İngiltere ile Almanya arasında bir uzlaşmanın artık mümkün olmadığını, fakat barış fikrinin, savaşa katılmamış devletler için o zamâna dek ümit dolu ve avutucu bir fikir olduğunu açıklıyordu.[39]

Gerçekten de, bir uzlaşma barışı sağlanması yolundaki girişimler, hem Ribbentrop, hem de müttefikler tarafından red edilecek ve bu konuda somut bir sonuç elde edilemeyecektir.

Berlin, Almanya'nın kısa bir süre sonra görülmesi muhtemel askerî başarıları sonucunda, Türkiye'nin tamâmen kendi yanında yer alacağını ve artık Mihver güçleri ile müttefikler arasında bocalamaktan vazgeçeceğini düşünüyordu. Gerçekten de, Ekim ve Kasım aylarında, Alman Ordusu'nun doğu cephesindeki saldırısı başarı ile sürüyordu ve hemen hemen tüm Kırım Alman işgâli altına girmişti.

Alman askerî başarılarının doruk noktasına çıktığı 1941 yılının Aralık ayında, Papen, 22 Aralık târihli raporunda, İnönü'nün Alman askerî başarılarından memnun olduğunu belirtiyordu.

---

39 **Ulus**, (16.12.1941).

Yalnız İnönü, ilginç bir açıklama yapmış ve Türk halkının sempatisinin, yalnızca zafer günlerinde değil, fakat zor ve kötü zamanlarında da, Almanya'nın yanında olduğunun Hitler'e iletilmesini istemişti.[40]

Ancak Berlin, bu denli büyük askerî başarıların karşılığı olarak, artık Türkiye'nin savaşa girme zamânının geldiğini düşünüyor ve Ankara'nın zaman zaman Almanya için yaptığı sempati açıklamaları ile yetinmek istemiyordu. Bu tür açıklamalar, Berlin'i tatmin etmekten çok uzaktı. Unutulmasın ki, bu sırada, 1941 yılının sonlarında, Alman Orduları, Leningrad-Moskova-Stalingrad cephe hattına varmışlardı.

Almanya, doğu cephesindeki eşsiz askerî başarılarının ve zaferinin Türk Hükümeti'nin dış politikasını da etkilemesini bekliyor ve Alman askerî birliklerinin bu sûretle Türkiye üzerinden sevk ihtimâlinin gerçekleşeceğini ümit ediyordu. Böylece Berlin, Türkiye'nin Almanya'nın yanında kesin olarak saf tutmasıyla, Orta ve Yakın Doğu'ya inme plânlarını daha rahat bir şekilde gerçekleştirebilecekti. Aksi hâlde, Alman Genelkurmayı'nın Basra Körfezi'ne inme ve buradan doğrudan Mısır'a girme plânlarının gerçekleşmesi zor görünüyordu. Papen ise, Bolşevizmin yenilgisinde Türkiye'nin de çıkarı olduğu görüşüyle, bu tür bir işbirliğini ve hattâ birleşmeyi mümkün görüyordu.[41]

Almanya, artık savaşı kazandığına ve Sovyetler Birliği'nin kesin olarak yenildiğine inanıyordu. Ne var ki, Türk Hükûmeti, bu konuda hâlâ şüpheci davranıyor ve net bir tutum almaktan ısrarla kaçınıyordu.

Berlin, Türk Hükûmeti'ni, savaşı kazandığına iknâ etmek ve inandırmak için, bir gösteri yapmayı plânlar ve bir Alman basın heyetini, bu amaçla, Türkiye'ye gönderir. Alman Basın Heyeti Başkanı ve Papen, Ankara'da, 17 Kasım'da, Saraçoğlu ve Menemencioğlu ile görüşürler. Heyet başkanı Schmidt, aynı zamanda, Alman Dışişleri Bakanlığı Basın Dâiresi Başkanı'dır. Heyet, 20 Kasım'da, İstanbul'u da ziyâret eder.[42]

---

40 Önder, **age**, s. 132.

41 Önder, **age**, s. 132-133.

42 ***Ulus***, *(18.11.1941)*.

Alman Orduları'nın 1941 yılının ikinci yarısında elde ettikleri askerî zaferler ve Almanya'nın siyâsal girişimleri ile propaganda faaliyetleri, Türkiye'nin Mihver güçlerine bağlanmasına yetmeyecektir. Gerçi Türkiye'de, bir Alman zaferinin yakın olduğuna inananlar sayıca az değildi. Ancak güçleri, henüz Türkiye'nin dış politikasını belirleyecek düzeyde de değildi. Yönetim, dış politikayı savaşın gidişâtına göre saptamaktan henüz vazgeçmemişti. Bu sırada Alman askerî gücü egemendi ve bu nedenle de, Almanya'ya yakın bir politika izlenmesi doğaldı. Ancak doğu cephesinde henüz kesin bir Alman askerî zaferi görünmüyordu. O hâlde, Almanya'nın yanında kesin tavır almanın da gereği yoktu.

Belirtmek gerekir ki, savaşın Almanya'nın zaferi ile sonuçlanacağına, başta İnönü olmak üzere, Türk yöneticileri pek de inanmış görünmüyorlardı. Olası bir Alman askerî zaferinin, aslında, Türkiye'nin de siyâsal bağımsızlığının sonu anlamına geleceğinin bilincindeydiler. Türk yöneticileri, Sovyetler Birliği'nin Almanya karşısında uğradığı yenilgiye üzülmüyorlardı. Fakat savaşın sonunda Almanya'nın da yeterince yıpranmasını ve hırpalanmasını istiyorlardı. Bu arada, bir uzlaşma barışı sağlanması ümidi içindeydiler. Yenilmiş bir Kızıl Ordu, Türkiye için artık bir tehlike oluşturamazdı. Yeterince yıpranmış ve hırpalanmış bir Almanya ise, saldırı siyâsetinden vazgeçmiş hâlde iken, uzlaşmacı bir barış, Türkiye'nin bağımsızlığını ve çıkarlarını koruyabilecek tek formül gibi görünüyordu.

Türkiye, 1941 yılı sonlarında, Mihver devletleri tarafından, kuzeyden Sovyetler Birliği, batıdan Balkanlar ve Ege Denizi, güneyden Doğu Akdeniz, müttefikler tarafından ise, doğudan İran ve güneyden de Irak ve Sûriye ile çevrilmiş, savaşa henüz katılmamış bir ada durumundaydı. Savaş, Türkiye'nin bütün sınırlarında sürüyordu.

1941 yılının Aralık ayı ise, savaşın gidişâtı açısından önemli bir ay olacaktır. Alman Ordusu'nun kış acemiliği ve ilerleme hızının kesilmesi gibi doğu cephesinden gelen olumsuz haberler bile, ABD'nin savaşa girişi kadar önemli değildi. ABD'nin de savaşa girişi ile bir Alman zaferi ihtimâli hayli azalmıştı.

Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede, konu ile ilgili olarak, 12 Aralık 1941'de, Ribbentrop ile yaptığı görüşmede, Tür-

kiye'nin çatışmaların yeniden genişlemesinden duyduğu üzüntüyü ve yeni durum karşısında, eski politikasını sürdürerek, savaş dışı tutumunu koruyacağını açıklar.[43]

Papen de, 16 Aralık târihli raporunda, Saraçoğlu ile görüştüğünü ve Hâriciye Vekili'nin savaşın yeni çatışmalarla genişlemesinden duyduğu üzüntüyü vurguladığını ve hep tekrâr ettiği gibi, İngiltere ile bir uzlaşma barışı sağlanması için gösterilen çabalara dikkat çektiğini yazıyordu.

Papen, Saraçoğlu'na verdiği yanıtta, Almanya'nın İngiltere ile barış yapılması konusunda ümitli olmadığını, savaşın yalnız ABD'nin provokasyonlarının eseri olduğunu, fakat aynı zamanda, dünyâda yeni düzenin kurulması mücâdelesini zaferle tamamlamak için de savaşıldığını belirtmişti.

Saraçoğlu da, Türkiye'nin eski politikasına devâm ettiğini ve saldırıya uğradığı takdirde kararlılıkla savaşacağını sözlerine eklemişti.

Almanya'nın Türkiye politikası 1942 yılı boyunca da hiç değişmeyecektir. Amaç, 1941 yılında varılamayan hedefi, hiç olmazsa, 1942 yılında ele geçirmekti. Alman Genelkurmayı ile Ribbentrop, Türkiye'nin Almanya'ya yakınlaşma hızı ile Kızıl Ordu'nun çöküş hızı arasındaki yakın bağı biliyor ve hesâp ediyorlardı.

Papen, 1942 yılı başında, Türkiye'nin siyâsal durumunu şöyle değerlendiriyordu:

ABD ile Japonya arasındaki çatışma ve Mihver devletlerinin ABD'ye savaş ilânı, Ankara'da şaşkınlıkla karşılanmış ve hayal kırıklığına yol açmıştı. Çünkü, Türk Hükûmeti, ABD müttefik saflarında savaşa katılmadığı sürece, Mihver devletleri ile İngiltere arasında uzlaşmacı bir barışın sağlanabileceği yolundaki ümidini muhafaza etmişti. Ama artık ABD'nin de savaşa katılması ile, uzlaşmacı bir barış sağlanması için bütün kapılarını kapandığı anlaşılmıştı. Bu gelişmenin kısa vâdeli sonucu, Türkiye'nin savaş dışı tutumunu sürdürmek ve yabancı çıkarlar nedeniyle, taraflardan birinin yanında yer almamak isteğinin güçlenmesi ve yeniden vurgulanması olmuştu.

---

43 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band I, (12. Dezember 1941 bis 28. Februar 1942), "Gerede ile Ribbentrop Görüşmesi", Nr. 5, 13.12.1941, (265/173 446).

Ankara'nın içinde bulunduğu siyâsal durum hâlen resmî olarak buydu. Ancak, Papen'e göre, olası askerî ve siyâsî gelişmeler yakından incelendiğinde, Ankara'nın tutumunda nüansların vâr olduğu ya da belirmeye başladığı da görülüyordu.

İngiliz-Amerikan bloku ile Sovyetler Birliği arasındaki bağın, Türk dış politikasının temel ögelerini belirleyeceği açıktı. Türkiye, yüzyıllar öncesine uzanan târihî deneyimlerinden, Alman-Sovyet savaşının sonucu ile kendi ulusal varlığının birbirine yakından bağlı olduğunu biliyordu. İngiltere'nin Sovyetler Birliği'nin yanında yer alması ve ona yardım etmesi, Ankara'da şok etkisi yaratmıştı. Ankara'ya göre, ABD yenilmezdi ve bu nedenle de, Mihver güçleri, savaşta ancak İngiliz dünyâ imparatorluğunun parçalanmasıyla zafere ulaşabilirlerdi. Oysa, İngiliz imparatorluğunun bu türden tam ve kesin çöküşünün Türkiye'nin çıkarına olmadığı daha önceleri defâlarca belirtilmişti.

*Türkiye'nin gerçek çıkarı, Akdeniz bölgesinde güçler dengesi*nin sağlanması ve korunmasıydı. Yoksa, Mihver güçlerinin tam ve kesin bir askerî zaferinin sonunda, İtalya'nın sınırsız ölçüde güçlenmesi aslâ istenmiyordu. Böyle bir sonuç, Ankara'nın çıkarları ile çatışıyordu. Bir olasılık da, Moskova'nın yardımı ile, İngiliz-Amerikan blokunun tam ve kesin bir zaferiydi. Türkiye'ye göre, böyle bir olasılık, tam bir çözülme anlamına gelecekti. Çünkü, ABD ve İngiltere, böyle bir durumda, ne Sovyetler Birliği'nin ilerlemesini durdurabilecek güçte olabilirlerdi, ne de Avrupa'nın Bolşevikleştirilmesini engelleyebilirlerdi.

Dünyâ savaşının içinde bulunduğu bu aşamada, Türk dış politikası, hâlâ bir uzlaşma barışı arayışı içindeydi.

Taraflardan herhangi biri açısından Türkiye'nin tarafsızlığı ancak iki olasılık altında bozulabilirdi. Birinci olasılık, Mihver güçlerinin, ilkbahar aylarında, doğu cephesinde savaşı kat'i olarak kazanmaları, Kafkaslar'a dayanmaları ve Kafkaslar'dan İngiliz petrol bölgesi olan Basra Körfezi'ni tehdit etmeleri hâliydi. Ankara'ya göre, ancak bu takdirde müttefiklerin Avrupa'da savaşı kazanamayacakları kesin olarak belli olacaktı. Bu durumda, Türkiye'nin yapması gereken, askerî gücünü ve ağırlığını ortaya koyarak, bir uzlaşma sağlamaya çalışmaktı. İkinci olasılık ise, Ankara'dan kendi yanında savaşa katılmasını ya da Türkiye üzerinden askerî bir-

lik geçirmeyi zamansız olarak talep edecek olan tarafın, Türkiye'yi kaçınılmaz olarak karşı bloka iteceğiydi.

Papen, 12 Aralık 1941 tarihinde, İnönü ile yaptığı görüşmede, İnönü'nün, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin yenilgisi ile yakından ilgilendiğini ve İngiliz-Amerikan blokundan gelecek olası baskı ve propagandaların, Türkiye'yi Almanya aleyhine bir harekete sevk edemeyeceğini tekrâr tekrâr imâ ettiğini belirtiyordu. İnönü, Türkiye'nin tarafsız tutumunun hâlen İngilizlerden daha çok Mihver güçlerinin lehine olduğunu da belirtmişti. Eğer Türkiye İngiltere'nin yanında savaşa katılmış olsaydı, bu takdirde, İngiliz deniz gücü, Karadeniz'de Sovyetler Birliği'nin güney kıyılarını destekleyebilecekti. Alman-Sovyet savaşında Türkiye'nin daha aktif tutumunun ne zaman ve ne ölçüde olabileceği yolundaki bir soruyu, İnönü, konunun ciddîyetle incelenmekte olduğu şeklinde yanıtlamıştı.

Papen, ilkbahar aylarında, Alman Ordusu'nun saldırısı yeniden başladığında, Türk Ordusu'nun Sovyet sınırında yığınak yapmasını önermişti. Bu sırada Papen'in Nâfia Vekili emekli General Ali Fuat Cebesoy ile yaptığı bir görüşmeden, Genelkurmay Başkanlığı'nın öneriyi incelediğini ve benimsediğini anlamak mümkündü. Ancak bu harekât doğuda karlar erimeden mümkün değildi. Bu nedenle de, önce kışın sona ermesi gerekiyordu.

Papen, raporunun son cümlesinde, Türk dış politikasındaki nihâî karârın, tamâmen savaşın muhtemel gelişmelerine bağlı olduğunu vurguluyordu.[44]

Papen, 23 Şubat tarihli raporunda, Ordu ile yakın ilişkilerine dikkat çekiyor ve Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Âsım Gündüz ile yaptığı bir görüşmede, her iki ülke kurmaylarının ve Generallerinin karşılıklı güven içinde ve birlikte çalışmalarını önerdiğini ve önerisinin dikkate alındığını belirtiyordu. Almanya'nın Ankara'daki Askerî Ataşesi General Rohde de, bir raporun-

44 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band I, (12. Dezember 1941 bis 28. Februar 1942), "Papen'den ADB'ye", Nr. A 6/42, (Siyâsî Rapor), Nr. 97, 5.1.1942, (4929/E 261 364-69); SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Papen'den ADB'ye", No. A 6/42 Siyâsî Rapor/Gizli, Nr. 16, 5.1.1942, s. 39-44.

da, Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Âsım Gündüz'ün, Sovyetler Birliği'nin kuzey limanlarına yapılan müttefik sevkiyâtı ve İngiliz deniz harekâtı ile ilgili konularda kendilerine bilgi sağladığını bildiriyordu.[45]

Berlin, 1942 yılı başında, Türk-Sovyet ilişkilerini gerginleştirme yolundaki propaganda faaliyeti için yeni ve önemli bir fırsat daha yakalayacaktır.

24 Şubat 1942 sabahı, Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen'e, Ankara'da, bir suikast girişiminde bulunulur.

Papen ve eşi, 24 Şubat sabahı, her zamanki gibi, evlerinden Alman Büyükelçiliği'ne yürüyerek giderlerken, saat on sıralarında bir bombanın patlamasıyla yere yuvarlanırlar. Bomba hemen arkalarında patlamıştır. Ancak her ikisi de suikasttan yara almadan kurtulurlar. Fakat arkalarında bulunan ve oradan geçmekte olan bir kadın ile iki genç kız bombanın etkisi ile yaralanır.[46] Patlamanın etkisi ile civarda bulunan binâların da camları kırılmıştır. Papen, derhâl polise başvurur ve olay, Kroll'un aracılığıyla, Şükrü Saraçoğlu'na bildirilir. Olaydan hemen sonra Dâhiliye Vekili Fâik Öztrak ile Ankara Vâlisi Nevzat Tandoğan, Alman Büyükelçiliği'ne gelirler. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Özel Kalem Müdürü de bizzat İnönü'yü temsilen Büyükelçiliğe gelir. Diğer yandan, Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğlu ile Hâriciye Vekâleti Genel Sekreteri Nûman Menemencioğlu da, Büyükelçiliği bizzat ziyâret ederler.[47] Papen, olay hakkında ayrıntılı inceleme yapılmasını talep eder.[48] Olay mahallinde yapılan araştırmalar sonunda, suikastçinin, bombayı atarken, bombanın elinde patlaması sonucunda, parçalanarak öldüğü saptanır ve soruşturma hızla ilerler.

Olayla ilgili resmî açıklama ise, ancak 5 Mart'ta yapılacaktır.

---

45 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 83-84.

46 **Tan**, (25.2.1942); **Ulus**, (25.2.1942); **Keesing's**, (1942/5081).

47 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band I, (12. Dezember 1941 bis 28. Februar 1942), "Papen'den ADB'ye", Nr. 280, 24.2.1942, (61/40356).

48 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band I, (12. Dezember 1941 bis 28. Februar 1942), "Papen'den ADB'ye", Nr. 280, 24.2.1942, (61/40356).

"Von Papen'e Suikast..

Resmî Tebliğ...

1) Suikastçi [Yugoslavya'nın] Üsküp vilâyetinin Ceylan kazâsının Dobruca köyünden olup, lise tahsilini ikmâl etmiştir. Üsküp'te komünist olduktan sonra, 6 Ekim 1940'da memleketimize gelmiş ve İstanbul [Üniversitesi] Hukuk Fakültesi'ne yazılmıştır. 9 Haziran 1941'de Türk vatandaşlığına kabul edilmiştir. Adı: Ömer Tanlak [Ömer Halidoviç İsiç] [Ömer Tokat]...

2) Yakın arkadaşları da, Yugoslavya'da doğmuş ve orada komünist olduktan sonra, muhacir olarak memleketimize gelmişler ve vatandaşlığımıza girmişlerdir.

3) Ankara ve İstanbul'da [bir] yabancı devletin mensuplarına karşı suikast hazırladılar. Ecnebiler hakkında tahkikat devâm ediyor."[49]

Ulus gazetesi, Ankara'nın suikast karşısındaki tepkisini şöyle dile getirecektir:

"Bu haber yayılır yayılmaz, bütün Ankara şehrinin kalbi nefretle çarpmıştır. Ve hiç şüphesiz, bu anda, bütün Türkiye halkının kalbi de aynı nefretle çarpıyor. (...) Dünkü hâdisenin akisleri, bir yandan, Türk-Alman dostluğuna, öbür yandan Almanya'nın Türkiye'deki Büyükelçisi'ne karşı beslediğimiz saygı ve sevginin bir defâ daha tezâhür etmesine vesile olmuştur."[50]

Elde edilen ipuçlarının değerlendirilmesi sonucunda, suikast sırasında ölen kişinin Ömer Tokat adında, Yugoslavya'dan Türkiye'ye göçmen olarak gelmiş ve sonradan Türk vatandaşlığına geçmiş bir genç olduğu anlaşılır. Ömer Tokat'ın suç ortakları olarak, Abdurrahman Sayman ile Süleyman Sav adlarında iki Türk ve Sovyetler Birliği'nin İstanbul Başkonsolosluğu'nda görevli iki Sovyet vatandaşı tutuklanır. Tutuklanan Sovyet vatandaşlarından Pavlov, Sovyetler Birliği'nin İstanbul Başkonsolosluğu'nda stajyer memur olarak çalışıyordu. Tutuklanan ikinci Sovyet vatandaşı Leonid Kornilov ise, Sovyetler Birliği'nin Ticâret Mümessilliği'nde Nakliyat Müşâviriydi. Tutuklanan Türk vatandaşları Sayman ve Sav da, tıpkı Ömer Tokat gibi, Üsküplüydü ve Yugoslavya'dan

49 **Ulus**, (6.3.1942).

50 **Ulus**, (25.2.1942).

göçmen olarak Türkiye'ye gelmişlerdi. Sav, Türkiye'ye üç yıl önce gelmişti. Sayınan ise, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde öğrenciydi.[51] Pavlov, Sovyetler Birliği'nin İstanbul Başkonsolosluğu'nda, binânın etrâfı askerler ve polislerle kuşatılmış olduğu hâlde, binâdan âdetâ *zorla* dışarı çıkartılarak teslim alınmış, Kornilov ise, kaçarken Kayseri'de yakalanmıştı.[52]

Papen, 7 Mart târihli bir raporunda, bir Sovyet vatandaşının, 6 Mart'ta, Kayseri'de yakalandığını, diğerinin ise, kendisine teslim olması için tanınan sürenin 8 Mart sabahma kadar uzatılmış olduğundan, hâlen Sovyetler Birliği'nin İstanbul Başkonsolosluğu'nda bulunduğunu ve eğer teslim olmazsa, cebrî tutuklama olacağını belirtiyordu.[53] Papen, 9 Mart târihli raporunda ise, Menemencioğlu'nun, kendisine, Sovyetler Birliği'nin İstanbul Başkonsolosloğu'nun bir tabur asker tarafından kuşatıldığını ve Pavlov'un ancak bundan sonra teslim olduğunu anlattığını yazıyordu.[54]

Papen, 7 Mart'ta, Weizsaecker'e yazdığı mektupta, Sovyet vatandaşı olan sanıkların Sovyet gizli istihbârat örgütü GPU'nun [daha sonraki adı ile KGB'nin] Sovyetler Birliği'nin İstanbul Başkonsolosluğu'nda görevli elemanları olduğunun kesinlikle saptandığını belirtiyordu. Türk Hükümeti, saldırganların yakalanması için çok yardımcı olmuştu. Papen, mektubunda, Türk Hükümeti'nin saldırganların yakalanmasına çalışırken, Türk-Sovyet ilişkilerinde muhtemel bir gerginliğin oluşmasını da göze aldığını özellikle vurguluyordu. Diğer yandan, Papen'in gözlemine göre, Türk halkının önemli bir kısmı bu olayda Almanya'nın yanında yer alınıştı. Bu konuda Papen'e gelmiş çok sayıda telgraf vardı.

---

51 **Ulus**, (2.4.1942); **Keesing's**, (1942/5081).

52 Papen, **age**, s. 550-552; **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band I, (12. Dezember 1941 bis 28. Februar 1942), "Papen'den Weizsaecker'e Özel Mektup", Nr. 280, 24.2.1942, (61/40356), (126/70 456-57).

53 SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Papen'den ADB'ye", No. 355 Siyâsî Kısım VII 307 Gizli, Nr. 19, 7.3.1942, s. 52.

54 SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Papen'den ADB'ye", No. 363 Siyâsî Kısım VII 308 Gizli, Nr. 20, 9.3.1942, s. 53.

Papen, mektubunda, sanıkların yargılanmasına ilişkin ayrıntılı bilgiler de veriyordu.[55]

Papen'in, bu fırsattan yararlanarak, propaganda faaliyetlerini geniş tuttuğu da görülüyor. Papen, suikastten sonra, yoksul çocuklara yardım etmek için, bin TL. değerinde bir çeki, Çocuk Esirgeme Kurumu'na teslim edilmek üzere, Ankara Vâlisi Nevzat Tandoğan'a verecektir.[56]

Papen suikastı, Türk basınında, Almanya lehine yazıların daha sık görülmesine neden olurken, Sovyetler Birliği'ne karşı bir polemik havası da yaratılacaktır.

Çok kısa bir süre sonra suikast dâvâsı da başlayacak, Türk basını, duruşmalara geniş yer ayıracak ve uzun süren duruşmalar boyunca, basının ve dolayısıyla da kamuoyunun ilgisi, dâvâ üzerinden hiç eksik olmayacaktır.

Papen suikastı dâvâsı 1 Nisan'da başlar. Duruşmalar açık cereyan eder.[57] Sanıklar için idam cezâsı talep edilmiştir.[58] İlk duruşmada, Abdurrahman Sayman, suçunu itirâf eder ve Sovyet ajanları ile ilişki kurduğunu anlatır. Sayman şunları söyler: "Kanaatimce, maksatları, bu hâdiseyi Türklere yüklemek ve Türkleri harbe sokmaktı. Almanya aleyhine ve Ruslarla birlikte harbe sokmak..."[59] Buna karşılık, Sovyet vatandaşı sanıklar, Sayman ile Sav'ı hiç tanımadıklarını iddia ederler. Bu arada, dâvâ, Sovyetler Birliği'nin resmî haber ajansı TASS tarafından da eleştirilir. TASS Ajansı, Sovyet vatandaşı olan sanıkların, Pavlov ile Kornilov'un suçsuz olduklarını iddia eder.[60] Berlin ise, Moskova'nın bu iddi-

---

55 Papen, **age**, s. 550-552; **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band I, (12. Dezember 1941 bis 28. Februar 1942), "Papen'den Weizsaecker'e Özel Mektup", Nr. 280, 24.2.1942, (61/40 356) ve 7.3.1942, (126/70 456-57).

56 **Ulus**, (4.3.1942); **Cumhuriyet**, (4.3.1942).

57 **Ulus**, (22.3.1942).

"Papen'in dâvâsına başlanıyor. Ankara Cumhuriyet Müddei Umûmîliği, izdihamı göz önüne alarak, kart dağıtmıştır. Duruşmaya kartsız girilmeyecek..." **Ulus**, (1.4.1942).

Kamu dâvâsı ise 16 Mart'ta açılmıştı. **Tan**, (17.3.1942).

58 **Tan**, (21.5.1942).

59 **Ulus**, (2.4.1942). Ayrıca bkz. Karakuş, **İşte Ankara**, s. 36-39.

60 **Ulus**, (7.4.1942).

alarını yalanlar.[61] Dâvâ, uzun süre devâm eder. Toplam on duruşma yapılır.[62] Duruşmalar gerçekten de ilginçtir. Örneğin, Mahkeme Heyeti, Pavlov ve Kornilov için avukat tutulmasına gerek görmez. Ayrıca, Sovyet vatandaşı sanıkların Türkçe bilmemeleri de, sanıklar açısından önemli bir sorundur. Sovyetler Birliği'nden dâvâ için Türkiye'ye gelen bir hukukçunun Sovyet vatandaşı sanıklara müşâvirlik yapması talebi de, yine Mahkeme Heyeti'nce, red edilir. Türk vatandaşı sanıklar Sayman ve Sav'ın, duruşmalar sırasında, Mahkeme Heyeti'nce kendilerine sorulan sorulara yanıt vermemeleri ya da verememeleri ve sürekli olarak ilk ifâdelerini yinelemeleri de, yeni yeni sorular uyandırır. Bir yandan, zâten mevcut sorular aydınlanamazken, diğer yandan da, duruşmalar sırasında ortaya çıkan yeni sorular da, yanıtsız kalır.[63] Nihâyet 17 Haziran'da karar açıklanır. Sovyet vatandaşı sanıklar, Pavlov ile Kornilov, yirmişer yıl ve Türk vatandaşı sanıklar, Sayman ile Sav da, onar yıl hapis cezâsına mahkûm olurlar. Karar, temyize gönderilir.

Kararın kısa bir süre sonra, 16 Ekim 1942 târihinde, temyizce bozulması üzerine,[64] dâvâya yeniden bakılır[65] ve ilk duruşma 4 Kasım'da yapılır.[66]

Dâvâ, bu safhada, daha da ilginç bir hâl alacaktır. Dâvânın ilk safhasında suçunu itirâf etmiş olan Süleyman Sav, bu kez, Kornilov'un iddialarına katılır ve Ömer Tokat'ın ölmediğini, hâlen yaşadığını ve hattâ kendisini suikastten sonra Ankara'da gördüğünü iddia eder. Sav'ın iddiasına göre, suikast sırasında bombanın patlaması ile parçalanan kişi bir başkasıdır ve kendisini hiçkimse tanımamaktadır. Aslında bu iddia, ilk kez, dâvânın ilk safhasındaki

---

Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov, 7 Mart'ta Saraçoğlu ile görüşmüş ve suikastın Moskova ile ilişkisi olduğu yolundaki iddiaları red etmişti. **Keesing's**, (1942/5081).

61 ***Ulus***, (8.4.1942).

62 **Ulus**, (9, 16, 17 ve 30.4.1942), (7, 14 ve 21.5.1942) ve (4 ve 11.6.1942).

63 Karakuş, age, s. 36-40.

64 **Ulus**, (21.10.1942).

65 **Ulus**, (5.11.1942).

66 **Ulus**, (5.11.1942).

duruşmalar sırasında, Ömer Tokat'ın parçalanan kişi olmadığını iddia eden ve Ömer Tokat'ı tanıyanların verdikleri ifâdelerle, bilirkişi raporlarındaki târiflerin farklılığına işâret eden Kornilov tarafından da öne sürülmüştü. Gerçekten de, Ömer Tokat'ın özellikleri ile Ömer Tokat olduğu iddia edilen ve bombanın patlaması sonucunda parçalanan kişinin özellikleri birbirinden tamâmen farklıydı. Süleyman Sav, dâvânın bu ikinci safhasında, mahkemede daha önce verdiği ifâdeleri de red edecek ve ilk ifâdelerinin yalan olduğunu açıklayacaktır. Sav, kendisine bir tercüman tahsis edildiği takdirde, suikastın gerçek yüzünü açıklayacağını da belirtecek, ancak Mahkeme Heyeti, kendisine bir tercüman tahsis etmeyeceği gibi, Sav'ın iddialarının, yalan olduğu kanısı ile, üzerinde dahi durmayacaktır. Oysa, Süleyman Sav, Abdurrahman Sayman'ı da suçluyor ve onun açıklamalarının da uydurma olduğunu iddia ediyordu.

Dâvâ, 23 Aralık'ta sona erer. Pavlov ile Kornilov, bu kez, onaltışar yıl ve Sav ile Sayman ise, onar yıl hapis cezâsına mahkûm olurlar.[67]

Papen suikastı dâvâsı bu şekilde sona erer. Fakat olay, hiçbir zaman tam olarak açıklığa kavuşamaz ve duruşmalar sırasında sorulan sorular da hiçbir zaman yanıtlanamaz. Basit bir suikast girişiminin değişik ve çok kez yanıtsız kalan sorulara neden olması tuhaf bir durumdu ve olayın bütün yönleri ile mahkemede çözülmesi gerekiyordu. Ne var ki, olay, mahkeme sırasında çözülmeden kalacak ve Papen suikastı, bir süre sonra, aydınlanmamış yönleri ile birlikte, unutulup gidecektir.

Suikastın perde önündeki öyküsü böyleydi.

Olayın perde arkası ise tamâmen farklıydı.

Suikastın perde arkası ile ilgili bilgileri şu şekilde özetlemek mümkündür:

Papen, anılarında, suikast girişiminden Sovyet ajanlarını sorumlu tutuyor ve Moskova'nın amacının, Türkiye'nin tarafsız konumunun korunması yolundaki çabalarının hoşa gitmemesi nedeniyle, hem kendisini ortadan kaldırmak, hem de Türkiye'nin

67 Ulus, (24.12.1942).

Almanya'ya karşı savaşa katılmasını sağlamak ve bu sûretle de kolayca Boğazlar'a inmek olduğunu belirtiyor.[68]

Ancak Papen'in iddialarının tutarlı olduğu söylenemez. Birçok konuda olduğu gibi, bu kez de, Papen'in anıları ile Alman Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde bulunan belgeler arasında bir tutarsızlık ve bir çelişki söz konusudur. Arşiv belgeleri, birçok kez olduğu gibi, bu kez de, Papen'i yalanlıyor. Papen, bu sırada, yâni 1942 yılında, Türkiye'nin Almanya'nın yanında savaşa katılmasını sağlamak için çaba harcıyordu. Yoksa, anılarında iddia ettiği gibi, tarafsızlığını korumak için değil... Ayrıca, Papen'in, kendisinin bir suikast sonucunda öldürülmesi ile, bir Türk-Alman savaşının başlayacağı yolundaki iddiası da hayli zayıf görünüyor. Türk-Alman ilişkilerinin en yakın olduğu bu dönemde, böyle bir olasılık akla yakın gelmemektedir.[69]

Kroll'un, anılarında, Papen suikastı ile ilgili olarak tek bir cümle olsun yazmaması da ayrıca çok ilginçtir.

Glasneck ise, bir araştırmasında, suikastın Alman gizli güvenlik/polis örgütü Gestapo (Geheime Staats Polizei) tarafından tertip edildiğinden kuşkulanıyor ve bu görüşünü şöyle temellendirmeye çalışıyor:

> "Hitler aleyhtârî hareketle ilişkiyi sürdüren İsviçre'deki Amerikan [Büyük]elçiliği'nin İkinci Sekreteri, suikastı, Hitler'in bilgisi altında, [(Geheime Staats Polizei) Gestapo'nun yöneticisi] Himmler'in tertip ettiğini, her zaman için güvenilir olarak nitelenen Almanya'daki bir kaynaktan öğrenmişti. Papen kurbân edilecekti ve olup bitenler de Türkiye'ye karşı komünist entrikası olarak görünecekti. Bunun için, grubun önderi Wulff, komünist inançlı, Türkiye'ye sokulabilen ve her zaman için 'Moskova'ya çalışıyor' inancını veren bir Sırp ve Hırvat grubunun güvenini sağladı. ABD Hükûmeti, bu tür haberler alındığı yolunda Sovyet[ler Birliği] Dışişleri Bakanlığı'na bilgi verdi. (...) Ancak bu 'kanıt malzemesi'nin ne kadar işe yarayabildiği, 16 Mart 1942'de, Nûman Menemencioğlu ile Papen arasındaki konuşmadan ortaya çıkıyor: Nûman Menemencioğlu, bugüne kadar 'elde güvenilir malzeme bulunmadığı' için, (...) Sovyet açıkla-

68 Papen, **age**, s. 552.

69 Aksi görüş için bkz. Krecker, **age**, s. 201-203.

malarına duruşma başlayınca kadar yanıt vermemesini Papen'e salık verdi."[70]

Bu sırada Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nde görevli olan Allardt da, anılarında, Glasneck'in Papen suikastı ile ilgili yorumuna bir ölçüde katılıyor. Allardt, yalnızca Moskova'dan değil, fakat Batılı devletlerden de kuşkulanıldığını açıklıyor. Ama kuşkular, asıl Nasyonal-Sosyalist Alman İşçi Partisi (NSDAP/Nazi Partisi) üzerinde yoğunlaşacaktır. Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nde görevli Alman diplomatlar, Papen'in Nasyonal-Sosyalist Alman İşçi Partisi (NSDAP/Nazi Partisi) tarafından hiç sevilmediğini biliyorlardı. Suikast karşısında Alman diplomatların ve bu arada Allardt'ın da aklına ilk gelen, girişimden Nasyonal-Sosyalist Alman İşçi Partisi'nin (NSDAP/Nazi Partisi'nin) ve Gestapo'nun (Geheime Staats Polizei) sorumlu olduğuydu. Olay, Gestapo'nun (Geheime Staats Polizei) tertibi olarak yorumlanmıştı. Hattâ suikastı bizzat Hitler'in tertip ettirdiği bile söylenmişti.

Papen, daha sonra, bizzat Nûman Menemencioğlu'ndan şu bilgileri alacaktır:

ABD, bu konuda Moskova'yı resmen uyarmış ve Moskova'nın elinde suikast ile ilgili güçlü deliller bulunduğunu belirtmişti. Moskova'nın elinde bulunan söz konusu deliller, suikastın bizzat Gestapo (Geheime Staats Polizei) tarafından tertip edildiğini açıkça gösteriyordu. Ayrıca, Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi, bu tür bilgileri bizzat Nüman Menemencioğlu'na aktarmıştı. Ancak ABD'nin Ankara Büyükelçisi başka herhangi bir açıklamada bulunmamıştı.[71]

Mete Tunçay da, ABD'nin İsviçre'deki Maslahatgüzarı Huddle'nın, Ankara'daki suikast girişiminden iki hafta sonra, Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir mesaja dikkat çekiyor. Bu mesaj, Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın resmî yayın organı olan "Foreign Relations of the United States" (FRUS) adlı ve

---

70 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 85.

Ciano da, 24 Şubat'ta, suikastın bizzat Gestapo (Geheime Staats Polizei) tarafından tertip edildiğinden kuşkulanmıştı. Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 85.

71 Allardt, **age**, s. 75-78.

ABD'nin dış politika belgelerini içeren serinin 1942 yılına âid dördüncü cildinde yer alıyor. ABD'nin İsviçre Büyükelçiliği'nden, 12 Mart 1942 tarihinde, Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen mesajın tam metni şöyledi:

> "Elçilik, 997 sayı ve 11 Mart târihli belge ile, Berlin ile ilişkili olduğu kişilerden aşağıdaki âcil haberi almıştır:
>
> Ankara'da von Papen'e yapılan suikast girişimi, Hitler'in onayıyla, [Gestapo'nun (Geheime Staats Polizei) yöneticisi] Himmler tarafından düzenlenmiştir. Geçen Mayıs ayında Himmler, Hitler'e, von Papen'den yeni Alman devletine karşı bir yabancı saldırısı gibi görünecek biçimde 'yararlanmak' için, bir plân önermişti. Cinâyeti hazırlamak için Himmler'ce görevlendirilen grup şefi Wulff, ajanlarından, Yugoslavya'nın işgâli altındaki bölümünde bulunan komünist eğilimli bir Sırp ve Hırvat grubunun güvenini kazanmalarını istemiştir. Bu gruptan kendilerinin 'Moskova adına' hareket ettiklerine inanan bir takım kimseler, oradaki Rus diplomatları ve Konsolosluk görevlileri ile ilişki kurmaları tâlimâtıyla Türkiye'ye gönderilmişlerdir. Böylece Alman ajanları, daha sonra suikast yapılınca, Rusları işe bulaştırmayı amaçlıyordu.
>
> Yugoslavlar, Moskova'nın emri ile hareket ettiklerine içtenlikle inanmışlardır. Muhtemelen bugün bile inanmaktadırlar. Von Papen, (...) suikastın geri plânını belki hâlâ bilmemektedir. Ama Almanya'ya dönünce [kendisine] bildirilecektir. Şimdi Berlin'deki Nazi önderleri, von Papen'e suikast girişimini gerçekten Rusların örgütlediğinin Türklere inandırıcı gelmesi için, âzamî gayret göstermekteler. Böylece, Türkiye'nin Amerikan-İngiliz-Rus dostluğundan tamâmıyla ayrılıp, Alman birliklerinin Türkiye'den geçmelerine izin vermeye iknâ edilmesi işini kolaylaştırmayı umuyorlar."[72]

ABD'nin İsviçre'deki Maslahatgüzarı, söz konusu mesaja eklediği Elçilik notunda, Berlin'den bu bilgileri aktaran kişi ya da kişilerin, daha önceki çalışmalarıyla güvenilir nitelikte olduklarını kanıtladıklarını da özellikle vurguluyordu.[73]

Papen suikastı arifesinde, daha önce de aynı tipte benzer bir başka suikast olayına karıştıklarından kuşku duyulan Alman ve Bulgar ajanlarının, 1941 yılının kış aylarında İstanbul'da düzenlenmiş bir suikast ile ilgilerinin bulunmadığının resmen açıklan-

72 Günaydın, (2.3.1981).

73 Günaydın, (2.3.1981).

mış olması da ilginçtir. Bulgaristan'ın Alman işgâline girmesinden sonra, İngiltere'nin Sofya Büyükelçiliği'nde görevli İngiliz diplomatların Sofya'yı terk ederek Türkiye'ye gelişleri sırasında, diplomatların bavulları arasına yerleştirilen bombaların İstanbul'da Pela Palas otelinde patlaması ile sonuçlanan suikastte, Alman ajanlarının sorumluluğunun bulunmadığı, aynı yılın Şubat ayı başında resmen açıklanmıştı.[74] "Pela Palas suikastında 'Alman ajanlarının mesûliyetinin sâbit olup olmadığına' [ilişkin bir soruya] yetkili Türk makamlarının 'Hayır' cevâbını verdikleri Anadolu Ajansı (AA) tarafından öğrenil"mişti.[75]

Papen suikastının siyâsal amaçlı olduğu açıktır. Suikast girişiminin siyâsal amaçları konusunda basında da yazılar yer alacaktır.[76] Berlin, Papen ve Türk Hükûmeti, olaydan doğrudan doğruya Moskova'yı sorumlu tutmuşlardı. İddialara göre, Moskova, bu suikast girişimi ile, Türk-Alman ilişkilerini bozmak ve iki ülke arasında savaşa neden olmak istemişti.[77] Ribbentrop ise, suikastte İngiliz ajanlarının da yer aldığı kanısındaydı. Oysa, İngiliz belgelerinde bu iddiayı destekleyecek bir nokta bulunmadığı gibi, İngilizler de, olayın arkasında Moskova'nın yer aldığını düşünüyorlardı. Fakat Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında olası bir polemikten kaçınmak için, Londra, suikastın Berlin tarafından düzenlenmiş propaganda amaçlı bir provokasyon olduğunu ileri sürmeyi tercih edecek ve İngiltere'nin bu iddiası, Moskova tarafından da desteklenecektir.[78]

Papen suikastının somut etkisi ise, Türk-Sovyet ilişkilerinin bozulması ve buna karşılık, Türk-Alman ilişkilerinde belirgin bir yakınlaşma şeklinde görülecektir.

Olaydan bir süre önce, 22 Aralık 1941 târihinde, "Prusya Bilimler Akademisi Târihi" ile Goethe'nin 137 cilt kitabının, Alman

---

74 **Vatan**, (12.2.1942).

75 **Ulus**, (12.2.1942); **Tan**, (12.2.1942).

76 Zekeriyâ Sertel, "Bomba Hâdisesinin Muhakemesi Münâsebetiyle", **Tan**, (4.4.1942).

77 Papen, **age**, s. 551-552; Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 187; "Hitler'in Elçisi von Papen'i Ankara'da Kim Öldürmek İstedi?", **Günaydın**, (24.2.1981); "Türkiye'nin Kalbi Ankara", **Cumhuriyet**, (14. Tefrika), (23.5.1982).

78 Önder, **age**, s. 141-142; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 85.

Hükümeti tarafından, yeni yıl hediyesi olarak, kendisine takdimi sırasında,[79] İnönü'nün, Papen'e, Alman-Sovyet savaşında Türk halkının sempatisinin Almanya'nın yanında olduğunu vurgulaması,[80] aslında, 1942 yılı boyunca, Türk-Alman ilişkilerinde egemen olan havayı yansıtması bakımından gerçekçi bir değerlendirmedir ve son derece anlamlıdır.

1941-1942 kışı Alman Orduları için doğu cephesinde başarılı geçmezse de, ilkbaharla birlikte gelişen genel saldırının başarı haberleri ardı ardına gelmeye başlar. 1942 yılının ilkbahar aylarında hızla ilerlemeye devâm eden Alman Orduları, yaz aylarında da, Sivastopol da dâhil olmak üzere, Kırım yarımadasının tamâmını işgâl etmiş ve yaz aylarının sonuna doğru da, Stalingrad'ı kuşatmıştı. Ekim ayında ise, Stalingrad'ın çok büyük bir bölümü Almanların eline geçecektir. Diğer yandan, 1942 yılının Ocak ayında, Kuzey Afrika cephesinde, Orta Doğu'ya doğru ilerleyen Rommel'in ordusu genel bir saldırıya geçmiş ve Haziran ayında Mısır sınırını aşmıştı. Rommel'in komutasındaki Alman Ordusu, yaz aylarında, Haziran ve Temmuz'da, El Alamein'da İngiliz savunma hatlarına vardığında, İskenderiye'ye, yâni Süveyş Kanalı'na yüz kilometre kadar yaklaşmıştı.

1942 yılında Alman zaferi artık ufukta görünmeye başlamıştı. Alman Genelkurmayı ile Alman Dışişleri Bakanlığı, öngörülen zafere ulaşıldığı kanısındaydılar ve artık Türkiye'nin, Sovyetler Birliği'ne karşı, Mihver güçlerinin yanında savaşa katılması ya da Almanya'ya bâzı kolaylıklar sağlaması zamânının geldiğini düşünüyorlar ve Ankara'da bulunan Papen'i bu yönde sertçe uyarıyorlardı.

Papen de, Türkiye'nin bâzı toprak taleplerinin artık görüşülmesi gerektiğine inanıyordu. Papen'e göre, bunun zamânı gelmişti. Papen, bu konudaki raporlarında, Türk Hükümeti'nin Arap bölgesinin gelecekte alacağı biçime yakın ilgi gösterdiğini, bölgenin Türkiye'nin ilgi alanına girdiğine inandığını ve Türkiye'nin sorunun çözüm şeklini bilmek istediğini tekrar tekrar vurgulu-

79 Tan, (4.1.1942).

80 Krecker, age, s. 203-204.

yordu. Papen, Berlin'den, Almanya'nın Türkiye'nin bu tür taleplerini ne ölçüde ve ne zaman karşılayabileceğini soruyordu.[81]

Woermann da, daha 23 Ocak 1942 târihli bir raporunda, aynı konuya işâret ediyordu. Woermann, raporunda, Türkiye'nin Arap sorununa kayıtsız kalamayacağının doğru bir teşhis olduğunu belirtiyor ve Ankara'ya bu konuda bilgi verilmesi gerektiğini bildiriyordu. Ancak, Woermann, Ankara ile ilişki kurmanın ve görüşmelere başlamanın, değişik nedenlerle, şimdilik uygun olmadığını da vurguluyordu.[82]

Almanya'nın Arap devletlerine karşı izlediği politika tutarlı değildi. İngiltere'nin Türkiye'nin toprak taleplerini karşılayamayacağı belliydi. Berlin de, İngiltere'nin Türkiye'ye Arap bölgesinden toprak vermek istemeyeceğini biliyordu. Fakat Almanya da, bu konuda bir yükümlülük altına girmek istemiyordu. Aksine, Berlin, Arap topraklarını, Türkiye'ye karşı bir koz ya da pazarlık gücü sağlayıcı bir taktik olarak kullanmak istiyordu. Almanya'nın amacı, Türkiye'ye vaad edilen Arap toprakları karşılığında, Ankara'nın Berlin'e karşı daha dostâne, hoşgörülü ve yakın bir tarafsızlık politikası izlemesini sağlamaktı.[83]

Almanya, İngiltere'nin Türkiye'nin güney sınırlarındaki bâzı değişiklik taleplerini red ettiğini biliyordu. Berlin, Ankara'nın bu konudaki taleplerinin ancak kendisi tarafından karşılanabileceğini Türk Hükûmeti'ne duyurma eğilimindeydi. Gerçekten de, Şükrü Şaraçoğlu, Ocak ayında, Türkiye'nin Kuzey Süriye, Halep ve Bağdat demiryolu hattı üzerinde bâzı hakları olduğu konusunda, Londra'nın onayını almak üzere, harekete geçmiş ve İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi K-Hugessen'e, Ankara'nın bu yöndeki arzularını açıklamıştı.[84]

---

81 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band II, (1. Maerz bis 15. Juni 1942), "Alman Dışişleri Bakanlığı Devlet Sekreteri Woermann'ın Raporu", Nr. 33, 12.3.1942, (41/28 310-15).

82 SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Woermann'ın Mektubuyla Birlikte General Warlimont İçin Memorandum/General Warlimont'a Memorandum (2.12.1941) Gizli", Nr. 17, 23.1.1942, s. 45-48.

83 SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Woermann'ın Mektubuyla Birlikte General Warlimont İçin Memorandum/General Warlimont'a Memorandum (2.12.1941) Gizli", Nr. 17, 23.1.1942, s. 45-48.

84 Önder, **age**, s. 167-168.

Alman Hükûmeti, Türkiye'nin bu yöndeki taleplerini karşılayabileceğini Türk Hükümeti'ne resmen bildirecek[85] ancak Ankara, Berlin'in bu resmî önerisini somut olarak yanıtlamayacak ve sürüncemede bırakacaktır. Ribbentrop, Ankara'nın, Londra'dan, Sûriye sınırında kendi lehine bâzı sınır değişiklikleri isteğini, fakat taleplerinin İngiltere tarafından red edildiğinin öğrenildiğini belirterek, Berlin'in Türkiye'nin bu tür isteklerine anlayış göstereceğinin açıklanmasını istiyordu. Ribbentrop'a göre, asıl amaç, bir taktik olarak, bu konuda Türk-İngiliz ilişkilerinde soğuma yaratmaktı.[86] Aslında, Türkiye'nin İngiliz işgâli altındaki Sûriye toprakları üzerindeki hak talebinin gerçekleşmesi, fiilen ancak İngiltere'nin onayı ile mümkündü. Diğer yandan, Almanya'nın müttefiki olan Fransız Vichy Hükûmeti de, Sûriye üzerinde hak iddia ediyordu ve Ankara'nın taleplerinin doğal olarak red edilmesi gerektiği inancındaydı. Bu durumda, Almanya'nın, Türkiye'nin bu konudaki önerilerinin ya da hak taleplerinin gerçekleşmesini sağlayabileceği iddiası, pek de gerçekçi sayılamazdı.[87]

Türk dış politikasının Almanya'ya karşı giderek daha dostâne bir tutum içine gireceği, daha 1941 yılı sonunda belli olmuştu.[88] Bu eğilim yeterince güçlü olmakla birlikte, kış aylarında Mihver güçleri açısından doğu ve Kuzey Afrika cephesinde görülen bâzı zorluklar, Türkiye'nin tarafsızlığını koruma eğilimini de güçlendirmişti. Ancak bu durum, Ankara'nın Alman saflarına kaymasını ve müttefiklerin etkisinden uzaklaşmasını engellemeyecektir.

Alman Hükûmeti, Türkiye'nin, Almanya'nın yanında savaşa katılması mümkün olmasa dahi, hiç olmazsa, en kısa zamanda, Alman Ordusu'na bâzı kolaylıklar göstermesini istiyor ve bunu elde etmek için de, bir yandan, Türkiye'nin sınır değişikliği talep-

---

85 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band II, (1. Maerz bis 15. Juni 1942), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 120, 18.4.1942, (61/40 466-67).

86 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band II, (1. Maerz bis 15. Juni 1942), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 120, 18.4.1942, (61/40 466-67).

87 Önder, **age**, s. 132-133.

88 SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Woermann'ın Mektubuyla Birlikte General Warlimont İçin Memorandum/General Warlimont'a Memorandum (2.12.1941) Gizli", Nr. 17, 23.1.1942, s. 45-48.

lerini, bir taktik olarak, hoş görürken, diğer yandan da, bu sırada sürmekte olan ticâret ve silâh antlaşması görüşmelerinde daha tâvizkâr bir tutum alıyordu.

1940 yılının Temmuz ayında imzâlanmış olan Türk-Alman Ticâret Antlaşması'nın uygulanmasında bâzı sorunlarla karşılaşılmış ve iki ülke arasındaki ticâret hacmini genişletmek mümkün olamamıştı. 1941 yılının Haziran ayına dek Türkiye'nin dış ticâretinde, Almanya'nın payı, savaş öncesi payın sâdece beşte biriydi. İngiltere, 1941 yılında, Türkiye'nin dış ticâretinde Almanya'nın eski yerini, yâni birinciliği almıştı. Gerçi Almanya, 1940 yılına oranla, daha iyi bir durumda sayılırdı. Ancak Berlin açısından bunun yeterli görülmesi mümkün değildi. 18 Haziran 1941 târihli Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması ile iki devlet ekonomik ilişkilerini de karşılıklı olarak ve mümkün olduğunca geliştirmeyi kabul etmişlerdi.

Müttefiklerle karayolu bağlantısı bulunmayan, deniz yollarının ise güvensiz olduğu bir dönemde, Türkiye, dış ticâretini yeniden düzenlemek zorundaydı. İthâlât olanakları kısıtlıydı ve ihrâcât kanalları da bir ölçüde tıkalıydı. Bu nedenle, Ankara, siyâsal bir antlaşmadan hemen sonra, ticârî bir antlaşma imzâlanmasını sabırsızlıkla bekliyordu. Almanya ise, başta krom olmak üzere, savaş sanâyii için hayâtî önemdeki hammaddelere ihtiyaç duyuyordu.[89]

Berlin, bu konuda hiç zaman yitirmeyecek ve yeni bir ticâret antlaşması imzâlanması için, bir Alman heyeti, Eylül ayı başlarında, Ankara'ya gelecektir.[90] Türk-Alman ekonomik görüşmeleri, 11 Eylül 1941 târihinde başlar. Clodius'un başkanlık ettiği Alman heyeti ile görüşmeler hayli zor ve uzun geçer. Müttefikler, doğal olarak, iki ülke arasındaki bu yakınlıktan hoşnut kalmazlar. Ama asıl sorun, 8 Ocak 1942 târihinde sona erecek olan ve müttefiklere krom sevkini sağlayan ve güvence altına alan antlaşmadır. Almanya, bu aşamada, artık bu kromun kendisine sevk edilmesini ister. Oysa, müttefiklerle 8 Ocak 1940 târihinde yapılan gizli krom antlaşması gereğince, Türkiye'nin bütün krom üretiminin

89 Önder, **age**, s. 129; Krecker, **age**, s. 176-177; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 89.

90 **Tan**, (7.9.1941).

İngiltere ile Fransa'ya sevk edilmesi gerekiyordu ve zâten bu zamâna kadar da sevk edilmişti. Ancak, 1941 yılının Ağustos ayında, İngiltere'nin talebi üzerine, söz konusu antlaşma, 8 Ocak 1942 târihinden başlamak üzere, bir yıl süre ile, yâni 8 Ocak 1943 târihine dek uzatılmıştı. Bu durumda, Almanya'nın âcil krom ihtiyâcının karşılanması mümkün değildi. Oysa, Almanya, elindeki krom stoku azaldığından, Türkiye ile derhâl bir antlaşma imzâlamak istiyordu. Tabiî antlaşmanın temel ağırlığını krom oluşturmalıydı. Berlin'in, Ankara'nın müttefiklerle imzâladığı krom antlaşmasından haberi yoktu.

Nûman Menemencioğlu, Alman heyetine bu durumu şöyle açıklayacaktır: Türkiye, İngiltere ve Fransa ile imzâladığı 8 Ocak 1940 târihli antlaşma ile, yalnızca 1940 ve 1941 yıllarındaki tüm krom üretimini bu iki ülkeye satma yükümlülüğü altına girmekle kalmıyor, ama ayrıca, söz konusu antlaşmanın 8 Ocak 1942 târihinden itibâren bir yıl süre ile uzatılmasına da imkân tanıyordu. İngiltere, Türk-Alman ekonomik görüşmelerinin daha başlangıcında, 11 Eylül'de, antlaşmanın bu hükmünün uygulanmasını Ankara'dan talep etmişti. Sonuç olarak, Türkiye, müttefiki İngiltere ile imzâladığı antlaşmayı bozmadan, Almanya'ya krom satamazdı.[91]

Clodius, soruna bir çözüm bulabilmek için, antlaşmanın İngiltere ve Fransa ile yapıldığını ve bu nedenle de, Fransa'ya ayrılan krom kontenjanının, Fransa'nın yenilgisinden sonra, artık Almanya'ya sevk edilebileceğini belirtecektir. Ancak Menemencioğlu, Berlin'in bu önerisini red edecek ve Fransa'nın yenilgisinden sonra, İngiltere'nin, Fransa'nın bütün hak ve menfaatlerini korumayı üzerine aldığını açıklayacaktır.[92]

Ancak, gerek Clodius, gerekse Berlin, sorunun hemen çözülmesini istiyorlardı. Diğer yandan, Romanya'dan sevk edilecek petrol karşılığında bir miktar kromun takas edilmesi önerisi de sonuç getirmeyecektir.[93]

---

91 Önder, age, s. 129; Krecker, age, s. 177; OTDP, s. 166-167.

92 Önder, age, s. 129; Krecker, age, s. 177.

93 Krecker, age, s. 178.

Türkiye de, 28 Ağustos 1938 târihli Türk-Alman Ticâret Antlaşması'nın savaşın başından itibâren uygulanamanış bâzı hükümlerinin artık yeni ticâret antlaşması ile uygulamaya konulmasını istiyordu. Clodius, Ankara'nın bu tür taleplerinin karşılanması gerektiğini Berlin'e bildirecektir. Diğer yandan, Türk Hükümeti, Almanya'dan mâlî yardım da talep ediyordu.[94]

Menemencioğlu, 1943 yılı başından itibâren Almanya'ya yeterli miktarda krom sevk edilebileceğine dikkat çekiyor ve bu konuda söz veriyordu. Ancak Berlin, krom sevki söz konusu olmadan, görüşmelere devâm etmenin anlamsız olacağı kanısındaydı. Nitekim görüşmeler 20 Eylül'de kesilecektir.[95]

ABD ile İngiltere, Türk-Alman ekonomik görüşmelerinden memnun kalmamışlardı ve müttefiklerin Türkiye'ye yaptığı silâh ve askerî malzeme ve teçhizat sevkini koz olarak kullanarak, Ankara'yı etkilemeye çalışıyorlardı. Fakat Türkiye, mümkün olduğu kadar çok askerî malzeme ve teçhizat elde edebilmek bakımından, Almanya ile müttefikler arasında geniş bir hareket serbestîsine sâhipti ve eğer bir taraf sevki keserse, bu boşluğu, doğal olarak, diğer taraf doldurabilirdi. Nitekim, ne Almanya, ne de müttefikler, Türkiye'nin bu denge oyunu ve manevra alanı karşısında, Ankara'yı sevki tamâmıyla kesmekle tehdit edebiliyorlardı. Ayrıca, Menemencioğlu, Almanya'nın Türkiye'ye askerî malzeme sevkinin Berlin'in de yarârına olacağı konusunda Clodius'un dikkatini çekiyordu.

Almanya'nın krom sevki konusunda ısrâr etmesi ve Türkiye'nin de görüşmelerin kesilmesinden duyduğu endişe karşısında bir uzlaşma arayışı başlayacaktır.

Menemencioğlu, 29 Eylül'de, Clodius'a, Türkiye'nin, imzâladığı antlaşmalar gereğince, Almanya'ya kromı satma olanağının bulunmadığını gerekçeleri ile açıklayacak, müttefiklerin krom sevkiyâtı karşılığında, Türkiye'ye silâh sevk ettiğini ve krom bedeli-

---

94 Önder, **age**, s. 130.

Glasneck, Türkiye'nin 1938 yılında imzâlanmış olan antlaşmanın özellikle askerî malzeme sevkine ilişkin maddelerinin uygulanmasını talep ettiğini yazıyor. Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 90.

95 Önder, **age**, s. 130; Krecker, **age**, s. 178.

nin bu şekilde karşılandığını belirtecek ve nihâyet bir uzlaşma yolunun bulunması imkânından söz edecektir.[96]

Papen de, taktik olarak, görüşmelerin kesilmesine karşıydı ve Türkiye'nin, hiç olmazsa, 1942 yılı yazında ya da sonbaharında, Almanya'ya krom satabileceğini düşünüyordu. Ayrıca, Papen'e göre, krom sevkiyâtı üzerinde ısrâr etmek de anlamsızdı. Çünkü, Almanya'nın savaş için gerekli başka hammaddelere de ihtiyâcı vardı ve bunları Türkiye'den almak mümkündü. Diğer yandan, Türk-Alman Ticâret Antlaşması'nın imzâlanması, siyâsal plânda, Türk-İngiliz antlaşmasını geride bırakacak ve Türkiye'nin Mihver güçlerine yakınlaşmasında önemli bir köprü görevi görecekti.[97] Papen'in uzun dönemli bu stratejik görüşü, nihâyet Berlin tarafından da benimsenecektir.

Türk-Alman Ticâret Antlaşması, 9 Ekim 1941 târihinde imzâlanır. Antlaşma ile, iki ülke arasında 31 Mart 1943 târihine dek yapılması öngörülen dış ticâret saptanıyordu. Her iki ülke de birbirlerine 200.000.000 Alman Markı (RM) değerinde ihrâcât yapacaktı. Almanya, Türkiye'ye askerî malzeme, demir-çelik, ulaşım araçları, makina gibi sanâyi ürünleri satacak ve karşılığında çeşitli hammaddeler ve gıdâ maddeleri alacaktı.[98]

Almanya, imzâlanan ticâret antlaşması ile, yeni ve çok önemli bir başarı daha kazanmıştı. Bu sûretle, Almanya, Türkiye'nin dış ticâretinde birinci sırayı bıraktığı İngiltere'yi yeniden geçmiş ve 1941 yılı ortalarından ilişkilerin kesildiği 1944 yılının Ağustos ayına dek, Türk dış ticâretinde yeniden birinci sırayı almıştı. 1940 yılında Türkiye'nin toplam ihrâcâtında Almanya'nın payı sâdece % 8.6 iken, bu oran 1941 yılında % 21.8'e yükselecektir.[99]

---

96 Önder, **age**, s. 130.

97 Önder, **age**, s. 130-131.

98 Önder, **age**, s. 131; Krecker, **age**, s. 179; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 93.

Ayrıca bkz. Fâlih Rıfkı Atay, "Almanya İle İmzâladığımız İktisâdî Antlaşmalar", **Ulus**, (10.10.1941); Âsım Us, "Türk-Alman Ticâret Muahedesi'nin İmzâsı", **Vakit**, (10.10.1941); Yunus Nâdi, "Türk-Alman Ticâret İtilâfı", **Cumhuriyet**, (10.10.1941); Etem İzzet Benice, "Türk-Alman Ticâret Muahedesi", **Son Telgraf**, (10.10.1941); Abidin Dâver, "Türk-Alman Ticâret Antlaşması", **İkdam**, (11.10.1941).

99 Weisband, **age**, s. 105.

Berlin'in başarısı bununla da bitmiyordu. Yine aynı gün, karşılıklı bir nota değişimi ile, başka bir antlaşma daha yapılacak ve taraflar, bu antlaşma ile, gelecekteki krom sevkiyâtının koşullarını da saptayacaklardı. Antlaşmaya göre, Almanya, Türkiye'ye, 36.000.000 Alman Markı (RM) değerinde askerî malzeme ve başka mallar sevk edecek, buna karşılık, Türkiye de, Almanya'ya, 15 Ocak 1943 târihinden itibâren, 45.000 ton krom, 12.000 ton bakır, 7.000 ton pamuk ve 8.000 ton da zeytinyağı ihrâç edecekti.

Clodius'un asıl başarısı, Almanya'ya yapılması öngörülen krom sevkiyâtının denetim altına alınmasıydı. Gerçi antlaşma, bir silâh kredisi için, yeni bir antlaşma daha yapılmasını öngörüyordu. Ancak, antlaşma ile, Almanya'ya, 1 Nisan-31 Aralık 1943 târihleri arasında, daha önce sevk edilmesi öngörülmüş toplam 45.000 ton krom dışında, bir kez daha 45.000 ton krom ve 1944 yılı için de 90.000 ton krom, yâni bir yıl içinde, toplam 180.000 ton krom sevk edilmesi öngörülmüştü. Toplam 135.000 ton kromun karşılığı olarak, Almanya, Türkiye'ye askerî malzeme sevk edecekti.[100]

Savaş yıllarında Türkiye'nin krom üretimi, 1939 yılında 183.000 ton, 1940 yılında 169.800 ton, 1941 yılında 135.700 ton, 1942 yılında 116.300 ton, 1943 yılında 154.500 ton, 1944 yılında 182.100 ton ve 1945 yılında da 148.100 ton olacaktır.[101]

Antlaşma görüşmeleri ne kadar zor geçtiyse, antlaşmanın, özellikle de silâh sevki hükümlerinin uygulanmasında o derece önemli güçlükler meydana gelecektir. Ribbentrop, 1942 yılının Mayıs ayında, silâh sevkiyâtının yapılması için, Türkiye'den siyâsal tâvizler alınması gerektiği düşüncesi ile, bu yoldan da Türk Hükûmeti'ne baskı yapacak ve Alman savaş gemilerinin ve denizaltılarının Boğazlar'dan geçmesini sağlamaya çalışacaktır.[102]

Türkiye ile Almanya arasındaki dış ticâretin esas itibârıyla demiryolu ile yapılması, herşeyden önce, Meriç nehri üzerinde bulunan ve daha önce tahrip edilmiş olan köprülerin onarılmasını ve ulaşıma açılmasını gerektiriyordu. Köprülerin onarımından

100 Önder, **age**, s. 131; Krecker, **age**, s. 180-181; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 93.

101 Weisband, **age**, s. 123-124.

102 Krecker, **age**, s. 181-183.

sonra bile, ulaştırma araçlarının yetersizliğinden dolayı, 1943 yılının Ocak ayından itibâren, Alman gemileri, Türkiye'den Almanya'ya sevk edilen kromu İstanbul'dan Burgaz'a (Bulgaristan'a) taşımak zorunda kalacaklardır.[103] Türkiye ile Almanya arasındaki ulaşım da ayrı bir sorundu. Daha 1942 yılı başında, Menemencioğlu, Papen ile yaptığı bir görüşmede, bu konuda Türkiye ile Bulgaristan arasındaki anlaşmazlığı dile getiriyor ve sınırdaki demiryolu hatları konusunda antlaşmalara uyulmasını istiyordu.[104]

Türk-Alman Ticâret Antlaşması'nın imzâlanmasından sonra Türkiye ile Almanya arasında ekonomik ilişkilerde gerçek bir yakınlaşma başlayacaktır. Türk-Alman ticâretinin uzun zaman aksamasının olumsuz etkileri, Türkiye'de, hele savaş koşullarında, daha çok hissediliyordu. Bu nedenle, 28 Haziran 1942 târihinde, Alman sanâyii ve banka tekelleri Deutsche Bank, Krupp, Otto Wolff, Ferrostahl, Stahlunion ile Devlet Demir Yolları arasında, 22.000.000 Alman Markı (RM) değerinde, 15 lokomotif, 200-300 vagon, yedek parça ve diğer gerekli malzemeyi içeren bir antlaşma imzâlanır. Diğer yandan, bu alanda, özellikle de sanâyi yatırımlarında pek çok Alman firması ile sözleşmeler imzâlanacaktır.[105]

Türk-Alman Ticâret Antlaşması görüşmeleri sırasında, krom sevkiyâtı sorununun çözülebilmesi için, Türkiye'ye Almanya tarafından verilecek bir silâh kredisi de öngörülmüştü. Berlin, 1942 yılında, ekonomik ilişkileri olduğu gibi, silâh kredisi için sürdürülen antlaşma görüşmelerini de, tamâmen siyâsal amaçlarının bir parçası olarak görecek ve görüşmeleri bu amaçla sürdürecektir. Zâten Berlin, askerî başarılarının verdiği güçle, Türkiye'de ekonomik alanda yeniden birinci sırayı almıştı ve bu süretle, Türkiye'nin Mihver devletlerine katılması yolunda önemli bir adım

---

103 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 95.

104 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band I, (12. Dezember 1941 bis 28. Februar 1942), "Papen'den ADB'ye", Nr. 250, 17.2.1942, (61/40349-50).

105 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 95-96.

Ayrıca, Türkiye'nin daha önceki yıllarda benzeri Alman firmaları ile kurduğu ekonomik ilişkiler konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 55-96 ve 199-245.

attığına inanıyordu. Berlin'in gözünde, ekonomik ilişkiler ve antlaşmalar, *nihâyet siyâsal amacı olan*, Ankara'nın müttefiklerden tamâmen ve kesin olarak kopmasına/koparılmasına yarayacak birer araçtı.

Almanya, 1942 yılının Mart ayında, Türk-Alman Ticâret Antlaşması'na olan bağlılığını göstermek amacı ile ve bir iyiniyet gösterisi olarak, Türkiye'ye, kendisine gelecekte yapılması öngörülen krom sevkiyâtına karşılık, silâh sevk etmeye karar verir. Aslında bu konu, 1938 yılında Krupp firması ile sözleşmesi imzâlanan, fakat savaş başladıktan sonra Türkiye'ye sevk edilmeyen silâhlarla ilgiliydi ve Ankara, bu konuda zamânında çok hassâsiyet göstermişti. Söz konusu olan, zamânında Krupp firmasına şipâriş edilmiş, 108 parça 7.5 cm'lik sahra uçaksavar toplarından henüz sevk edilmemiş 20 tânesi ile 6.400 top mermisinin sevkiydi. Aslında zamânında Türkiye'ye sevk edilmemiş olan bu askerî malzeme, Alman Ordusu'nun stardartlarına uygun değildi ve bu nedenle de, Alman Silâhlı Kuvvetleri'nin işine yaramıyordu. Sonuçta, malzemenin Türkiye'ye sevk edilmesini Berlin de istiyordu.[106]

Papen, daha 16 Şubat 1942 târihli bir raporunda, Türkiye'nin, kredi karşılığında, askerî malzeme almak istediğini haber veriyordu.[107]

Nûman Menemencioğlu ise, Alman Ekonomi Bakanı Funk ile yapılan kredi antlaşmasının[108] yeniden hayat bulmasını önermiş ve söz konusu antlaşmada öngörülen değerde askerî malzemenin Türkiye'ye sevkini istemişti. Antlaşmaya göre, Türkiye'ye 150.000.000 Alman Markı (RM) değerinde kredi açılacaktı. Bu kredinin 90.000.000 Alman Mark'lık (RM) kısmı sivil amaçlarla, 60.000.000 Alman Mark'lık (RB) kısmı ise askerî amaçlarla kullanılacaktı. Ancak, 16 Ocak 1939 târihli bu kredi antlaşması, daha

106 SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Wiehl'den Ribbentrop'a", No. 62 Ticârî Politika Kısım Şefi *Gizli*, Nr. 21, 17.3.1942, *s*. 54-58.

107 Krecker, **age**, s. 184.

108 Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 222, 234, 236-238 ve 249.

sonraki siyâsî ve askerî gelişmeler nedeniyle, Berlin tarafından onaylanmamıştı.[109]

Bu sırada başlayan görüşmeler ise, aslında Berlin'in konuyu sürüncemede bırakmak istemesi sonucunda, uzun sürmüştü. Almanya, hâlâ, Türkiye'ye silâh sevkiyâtı karşılığında, 1942 yılında krom elde edebileceğini umuyordu. Ankara'nın silâh sevki konusundaki telepleri ise ciddî bir yankı uyandırmamıştı. Türkiye'nin bu yöndeki girişimlerinin somut bir sonuca bağlanabilmesi, ancak Papen'in, Mart ayı sonlarında, bizzat Hitler'i iknâ etmesiyle mümkün olabilecektir.[110] Hitler ile Berlin'de yaptığı görüşmeden hemen sonra Ankara'ya dönen Papen, Berlin'e yazdığı raporda, Ankara'nın Mart ayı boyunca devâm eden önerilerine karşılık, özellikle silâh sevkiyâtı konusunda yanıt verebildiğini belirtiyordu. Papen, Menemencioğlu ve Saraçoğlu ile görüştüğünü ve onlara, Ankara'nın antlaşma önerisinin ilke olarak kabul edildiğini söylediğini, fakat Berlin'e bir heyet gönderilerek, sevkiyâtın ne ölçüde yapılabileceğinin ve ne zaman başlayabileceğinin kararlaştırılması gerektiğini belirttiğini açıklıyordu.[111]

Alman Hükûmeti ve Papen, Türkiye'ye silâh sevkiyâtının Ankara'nın müttefiklerle olan ilişkisini azaltacağına ve sonunda, Türkiye'nin Mihver devletlerine katılmasına yardımcı bir etken olacağına inanıyorlardı. Ancak bu konuda bir tereddüt hâsıl olmuş olmalı ki, Berlin, silâh sevkiyâtı konusunda görüşmelere başlamayı devamlı olarak erteleyecek ya da sürüncemede bırakacaktır. Almanya, muhakkak ki, bu görüşmeleri, daha çok, Türkiye'nin Almanya'ya bâzı askerî kolaylıklar sağlamasında önemli bir etken olarak görüyordu.

Nihâyet 1 Nisan'da silâh sevkiyâtı olarak ilk aşamada toplam üç denizaltının verilebileceği saptanır. Karşılığında ise, Türkiye'ye sevk edilen denizaltı sayısının iki katı Alman denizaltısının, yâni

---

109 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band I, (12. Dezember 1941 bis 28. Februar 1942), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Yöneticisi Wiehl'in Raporu", Nr. 294, 27.2.1942, (2109/456 695-96).

110 Papen, **age**, s. 552-553.

111 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band II, (1. Maerz bis 15. Juni 1942), "Papen'den ADB'ye", Nr. 115, 6.4.1942, (61/240 462-64).

toplam altı Alman denizaltısının, Boğazlar'dan geçerek, Karadeniz'e açılması talep edilir.[112]

Hitler, doğu cephesinde Alman Orduları'nın yaz saldırısının sonucunu bekliyor ve görüşmelerin sürüncemede kalmasından memnun oluyordu. Berlin'in hesâbına göre, zaman Almanya'nın lehine işliyordu. Bu nedenle de, Mayıs ayı başlarında dahi, Türk heyetinin, silâh talebi konusunda, bâzı ayrıntılı öneriler hazırlaması ve bunları Berlin'e sunması henüz istenmiyordu.[113] Oysa, Türk Genelkurmay Başkanlığı tarafından 11 Nisan'da hazırlanan ve Almanya'dan talep edilmesi öngörülen silâh listesinde, orta büyüklükte tanklar, toplar, avcı ve bombardıman uçakları ile uçaksavar topları ve denizaltılar bulunuyordu.[114]

Bu arada Berlin, Papen'in önerisi doğrultusunda Berlin'e gidecek olan Türk heyetinin seyahatini bâzı yazışmalarla uzatıyordu.[115] Mayıs ayı sonunda ise, Türkiye'nin silâh sevkiyâtı önerileri ayrıntılı olarak belirlenecektir. Türkiye'nin silâh talebi listesinde, üçte biri modern avcı ve bombardıman uçağı olmak üzere, toplam 200 uçak, 200 adet 3.7 cm'lik uçaksavar topu ve cephânesi, 200 adet 2 cm'lik uçaksavar topu ve cephânesi, 100 adet 7.5 cm'lik tanksavar topu ve cephânesi ve 200 adet tank ve cephânesi bulunuyordu. Bunun dışında, makinalı tüfekler, askerî araçlar, önemli sayıda tâmir aracı, bu araçlar için yedek parça, optik araçlar, mayın ve askerî fabrikalar için araç ve gereç de yine bu listeye dâhildi. Hitler, Ankara'nın taleplerinin düşünüldüğünden çok da-

---

112 Krecker, **age**, s. 185.

113 Krecker, **age**, s. 186.

114 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 97.

115 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band II, (1. Maerz bis 15. Juni 1942), "Elçi Rintelen'in Raporu", Nr. 103, 1.4.1942, (1099/318 606); **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band II, (1. Maerz bis 15. Juni 1942), "Ritter'in Raporu", Nr. 107, 3.4.1942, (1099/318 591-93); **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band II, (1. Maerz bis 15. Juni 1942), "Papen'den ADB'ye", Nr. 121, 9.4.1942, (61/40 468-69); **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band II, (1. Maerz bis 15. Juni 1942), "Clodius'un Raporu", Nr. 189, 6.5.1942, (61/40 512-13/1); **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band II, (1. Maerz bis 15. Juni 1942), "Papen'den ADB'ye", Nr. 210, 15.5.1942, (61/40 526-27); **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band II, (1. Maerz bis 15. Juni 1942), "Papen'den ADB'ye", Nr. 217, 30.5.1942, (61/40 532-33).

ha geniş kapsamlı olduğunu, fakat tüm taleplerin karşılanması için çaba harcayacaklarını belirtecektir.[116]

Nûman Menemencioğlu, 5 Mayıs'ta, Papen'e, Türkiye'nin silâha ihtiyâcı olduğunu vurguluyordu.[117]

Berlin, nihâyet, Mayıs ayı ortalarında, Türkiye'ye 100.000.000 Alman Markı (RM) değerinde silâh kredisi vermeyi resmen önerecek ve Türkiye de, bu krediye karşılık, askerî birliklerini Sovyet sınırına kaydırmayı kabul edecektir.

23 Mayıs'ta da, Fâik Hozar başkanlığında bir Türk heyeti Berlin'e gider ve bir hafta sonra bizzat Hitler tarafından da kabul edilir.

Silâh kredisine ilişkin Türk-Alman görüşmeleri uzun sürer ve zorlu geçer. Berlin, silâh sevkiyâtı karşılığında, Ankara'dan, hammadde sevkinin artırılmasını ve özellikle de, sevk edilmesi öngörülen krom miktârının yükseltilmesini talep eder. Ancak bu talebin kabul edilmesi hâlinde, Türkiye'nin önerdiği silâh sevkiyâtı listesinin, hattâ bedeli 100.000.000 Alman Markı'nı (RM) geçse dahi, karşılanacağı vaad edilir.[118] Türkiye'nin talepleri bu açıdan incelenir ve Ağustos ayında, taleplerin, krom ve bakır sevkiyâtı karşılığında, kabul edileceği belirtilir. Berlin, Türkiye'nin silâh talebinin toplam 400.000.000 Alman Markı'na (RM) ulaştığını, ancak krom ve bakır sevkiyâtı karşılığında, bu talebin karşılanmaya çalışılacağını açıklıyordu.[119]

Türkiye'nin Almanya'nın karşı önerilerini kabul etmediği ve Almanya'nın da Türkiye'nin kredi talebini 100.000.000 Alman Markı (RM) ile sınırlamaya çalıştığı, ancak daha yüksek değerde bir kredinin kabul edilebilmesi için, karşılığında krom ve bakır

---

116 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band II, (1. Maerz bis 15. Juni 1942), "Schmidt'in Raporu", Nr. 256, 30.5.1942, (F 16/0248-51).

117 Önder, **age**, s. 136.

118 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band III, (16. Juni bis 30. September 1942), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Yöneticisi Wiehl'in Raporu", Nr. 282, 10.6.1942, (5183/E 304 569-70).

119 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band III, (16. Juni bis 30. September 1942), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Yöneticisi Wiehl'in Raporu", Nr. 169, 8.8.1942, (2109/456 668-71).

sevk edilmesi gerektiği konusunda ısrâr ettiği anlaşılıyor. Berlin, görüşmeleri kesmek de istemediğinden, daha ziyâde, oyalama taktiğine başvuruyordu.[120] Ribbentrop, kredi antlaşması için, Türkiye'nin, 1945 yılında da, Almanya'ya en az 50.000 ton krom sevk etmesini talep edecek, fakat talebi red edilecek ve bunun üzerine, görüşmeler yeniden uzayacaktır. Berlin, Ankara'nın krom sevkiyâtında çekingen davrandığını da hissediyordu.[121] Oysa, Eylül ayında, antlaşma metni hazırlanmıştı.

Tam bu sırada, Kuzey Afrika cephesinde Alman Ordusu'nun açık yenilgisi ve doğu cephesindeki güçlükleri, Almanya için zamânın azaldığını gösteriyordu. Bu nedenle, Almanya, antlaşma görüşmelerini daha fazla uzatmadan, kendi önerilerini geri alarak ve Ankara'nın taleplerini kabul ederek, kısa zamanda bir antlaşma imzâlanmasını gerekli görecektir.[122]

Almanya, 1945 yılında müttefiklere sevk edilecek krom miktârının, aynı yıl Almanya'ya sevk edilmesi öngörülen krom miktârından daha fazla olmayacağı yolunda Nüman Menemencioğlu tarafından verilen güvence ile yetinmek zorunda kalır. Diğer yandan, bâzı küçük ayrıntılarda da görüşbirliği sağlamak zaman almaz.

Antlaşma ile, 9 Ekim 1941 târihinde imzâ edilen Türk-Alman

---

120 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band III, (16. Juni bis 30. September 1942), "Clodius'tan Feldmark'a", Nr. 185, 13.8.1942, (61/40 733-34); **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band III, (16. Juni bis 30. September 1942), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Yöneticisi Wiehl'in Raporu", Nr. 201, 18.8.1942, (61/40 746).

121 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band III, (16. Juni bis 30. September 1942), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Yöneticisi Wiehl'den Ribbentrop'a", Nr. 274, 7.9.1942, (61/40 788); **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band III, (16. Juni bis 30. September 1942), "Clodius'un Raporu", Nr. 318, 27.9.1942, (61/40 832-35).

122 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band IV, (1. Oktober bis 31. Dezember 1942), "Papen'den ADB'ye", Nr. 34, 10.10.1942, (2109/456 650); **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band IV, (1. Oktober bis 31 Oezember 1942), "Papen'den ADB'ye", Nr. 65, 17.10.1942, (61/40 862-63); **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band IV, (1. Oktober bis 31. Dezember 1942), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Yöneticisi Wiehl'den Ribbantrop'a", Nr. 94, 24.10.1942, (61/40 468-69); **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band IV, (1. Oktober bis 31. Dezamber 1942), "Alman Dışişleri Bakanlığı İktisat Politikası Dâiresi Yöneticisi Wiehl'in Raporu", Nr. 126, 4.11.1942, (61/40 918-19); **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band IV, (1. Oktober bis 31. Dezember 1942), "Papen'den ADB'ye", Nr. 128, 4.11.1942, (61/40 916-17); **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band IV, (1. Oktober bis 31. Dezember 1942), "Rintelen'den ADB'ye", Nr. 180, 15.11.1942, (61/40 946).

Ticâret Antlaşması'nın krom sevkiyâtı ile ilgili hükümleri artık işlerlik kazanıyordu ve Berlin için de asıl önemli olan nokta buydu. Türkiye de, söz konusu askerî malzemenin tesliminin 31 Aralık 1943 târihine dek, yâni daha geç bir târihte teslim edilmesini benimsemişti. Antlaşma 1942 yılı sonuna dek uzadığından, antlaşmanın siyâsal sonuçları da değişik olacaktır. Papen, antlaşmanın, yâni Berlin'in Ankara'ya askerî malzeme sevkinin, Türkiye'nin müttefikler yanında aktif olarak savaşa katılmasına engel olacağı kanısındaydı.[123]

Türk-Alman Kredi Antlaşması, yılın son günü, yâni 31 Aralık 1942 târihinde imzâlanır.[124] Antlaşmaya göre, Almanya, Türkiye'ye, 1943 yılında, bu yılın Şubat ve Ağustos ayları arasında, 100.000.000 Alman Markı (RM) değerinde askerî malzeme sevk edecekti. Kredi antlaşması on yıllıktı ve kredi borcu, Türkiye tarafından 1943-1944 yıllarında Almanya'ya yapılacak krom sevkiyâtı ile ödenecekti. Türkiye'ye sevk edilecek askerî malzeme arasında en önemlileri, 60 adet Focke Wulff 190 tipi avcı uçağı, 32 adet III tipi tank, 35 adet VI tipi tank, 60 adet 5 cm'lik tanksavar topu ile 265 adet ağır makinalı tüfekti.

Gördüğümüz gibi, Almanya, askerî başarılarının verdiği güçle, Türkiye ile ekonomik ilişkilerinde yeni tâvizler elde etmek ve eline geçirdiği bu fırsatı değerlendirmek üzere, harekete geçmişti. Yine kolayca görülebileceği gibi, Almanya, 1942 yılının ilkbahar aylarında, hem siyâsal, hem ekonomik, hem de askerî ilişkilerde, bu her üç alanda da, aynı zamanda ve birlikte, kendisine bâzı askerî kolaylıklar sağlanması için, Ankara üzerinde baskı kuruyordu.

Yılın son günü imzâlanan bu kredi antlaşması ile, Türkiye, denge politikasını sürdürüyor ve savaşan her iki taraftan da askerî yardım almayı başarıyordu. Türkiye, bir yandan, savaş dışı tu-

---

123 Önder, **age**, s. 136-137; Krecker, **age**, s. 186-187.

124 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band IV, (1. Oktober bis 31. Dezember 1942), "Türk-Alman Ticâret Antlaşması Metni", Nr. 331, 31.12.1942, (5163/E 304 129-35); Krecker, **age**, s. 187-189; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 98-99.

Antlaşma metni ile sevk edilmesi öngörülen askerî malzemeye ilişkin ayrıntılı bilgiler, rakamlar ve tablolar için bkz. Krecker, **age**, s. 264-270.

tumunu sürdürmek için denge politikasına devâm ederken, diğer yandan da, askerî gücünü artırmak ve ülkenin savunma gücünü geliştirmek için çaba harcıyordu.

Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop, 15 Nisan 1942'de, Papen'e verdiği tâlimatta, Ankara'nın Alman Ordusu'na yardımcı olmasının sağlanması için girişimlerde bulunmasını istiyordu. Ribbentrop, öncelikle, Almanya'nın askerî malzeme sevkini kabul etmesi hâlinde, Hâriciye Vekâleti'nin ya da Genelkurmay Başkanlığı'nın, Berlin'in bu yöndeki taleplerini ne ölçüde karşılamaya hazır olduğunun saptanmasını talep ediyordu. Berlin'in talebi, bâzı Alman denizaltılarının, Boğazlar'dan gizlice geçerek, Karadeniz'e çıkmasıydı. Türkiye'nin talebi olan askerî malzeme sevkiyâtı ancak bu talebin gerçekleşmesine bağlıydı. Berlin, Türkiye'ye iki ya da üç denizaltı satmaya hazırdı. Fakat Ankara, buna karşılık, bâzı Alman denizaltılarının, Boğazlar'dan gizlice geçerek, Karadeniz'e çıkışına izin vermeliydi. Berlin'de, Papen'in önerisi üzerine, birkaç Alman sürat botunun Boğazlar'dan geçerek Karadeniz'e açılmasına karar verilmişti. Ribbentrop, Papen'in kendisine yazdığı rapora dayanarak, Papen'e verdiği tâlimatta, söz konusu sürat botlarının, taşıdıkları askerî malzemenin kamufle edilmesi hâlinde, Boğazlar'dan geçişi sırasında herhangi bir sorun çıkmayacağını belirtiyordu. Ancak bu konuda Türk Hükûmeti ile görüşmenin gerekli olup olmadığı belirsizdi. Diğer yandan, Papen, Ribbentrop'a yazdığı bir raporda, bu konuda Türk Hükûmeti ile görüşmeye gerek olmadığını bildirmişti. Papen, bu raporunda, Boğazlar'dan daha önce de bir Alman denizaltısının geçtiğini, ardından Türkiye ile bu konuda görüşmelerin devâmını istediklerini belirtiyor ve ayrıca söz konusu Alman sürat botlarından bâzılarının topluca Boğazlar'a gönderilmesini istiyordu. Ribbentrop, Papen'in bu raporunda, bâzı Alman sürat botlarının Boğazlar'dan topluca geçişi sırasında herhangi bir güçlük çıkmayacağını bildirdiğine işâret ediyordu. Ribbentrop, yine Papen'in bu raporuna dayanarak, Papen'e, dört Alman sürat botunun Boğazlar'dan geçirilmesini istediklerini bildiriyordu.[125]

---

125 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band II, (1. Maerz bis 15. Juni 1942), "Ribbentrop'tan Papen'e", Nr. 135, 15.4.1942, (61/40 476-78).

Berlin'de taleplerinin gerçekleşmesini bekleyen Ribbentrop, aslında, çok da temelsiz bir ümit içinde değildi. Nitekim, Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede, 1942 yılının Ocak ayında yazdığı bir yazıda, "Prusya militer eğitiminin rûhu, Türk insanının özüne büyük ölçüde uymaktadır" derken,[126] diğer yandan da, 17 Nisan 1942 târihinde, Weizsaecker ile yaptığı bir görüşmede, Türkiye'nin İngiltere ile müttefik, fakat Almanya ile yürekten dost olduğunu açıklıyor ve Türkiye'de herkesin, Sovyetler Birliği karşısında, bir Alman askerî zaferi için dua ettiğini söylüyordu.[127]

Papen, Ribbentrop'un bu tâlimâtı üzerine, hemen harekete geçecek ve 18 Nisan târihli raporunda da, konuyu Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Âsım Gündüz ile görüştüğünü açıklayacaktır. Âsım Gündüz, Almanya'nın önerilerini yanıtlayarak, Alman Orduları'nın doğu cephesindeki saldırısının başarıyla devâm etmesinin Türkiye'nin çıkarlarına uygun olduğunu ve bu nedenle de, Berlin'in talep ve önerilerini anlayışla karşıladıklarını belirtmişti. Ancak, Alman denizaltılarının, İngilizlerin bilgisi dışında Boğazlar'dan geçmesi/geçirilmesi teknik olarak mümkün değildi. Çünkü, Boğazlar, her iki taraftan da, mayın ve çelik ağlarla kapatılmıştı. Bu engeller, İngiliz uzmanlar tarafından kurulmuştu ve onların yardımı ile kullanılıyor, işletiliyor ve gözetleniyordu. Türkiye, daha önce İngiltere'nin aynı yöndeki ricâsını red ettikten sonra, Almanya'nın aynı konudaki talebini kabul edemezdi. Eğer Berlin'in önerisi kabul edil olursa, bu takdirde, İngiltere, bunu tarafsızlığın açık bir ihlâli olarak değerlendirecek veyâ Türkiye'ye derhâl savaş ilân edecek ya da Türkiye üzerinde uçuş izni almayı deneyecekti. Ayrıca, Alman denizaltılarının Boğazlar'dan geçmesinin Almanya'nın yarârına olup olmadığı da tartışma konusuydu ve bu soruya olumsuz yanıt verilmeliydi. Çünkü, zâten Alman Ordusu Kırım'ı işgâl edebilirse, Sovyet Donanması'nın Ka-

126 Glasneck, **Methoden der Deutsch-Faschistischen Propagandataetigkeit in der Türkei Vor und Waehrend des Zweiten Weltkrieges**, s. 7.

127 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band II, (1. Maerz bis 15. Juni 1942), "Weizsaecker İle Hüsrev Gerede Görüşmesi Hakkında Rapor", Nr. 146, 17.4.1942, (458/224 743).

radeniz'de ikmâl yapabileceği bir başka liman kalmayacaktı. Diğer limanlar, nasıl olsa, Alman Hava Kuvvetleri'nin menzili içinde olacaktı. Bu durumda, Türkiye, Alman savaş gemilerini Boğazlar'dan geçireceği gibi, Sovyet Donanması'nı da Samsun limanında enterne etmeyi kabul edecekti. Ama hâli hazırda, Ankara'ya göre, doğu cephesinde süren saldırı savaşı sırasında, Berlin için, güney sınırlarının, tarafsızlık siyâsetini koruyan bir Türkiye sâyesinde, güven içinde olduğunu görmek, savaşa katılan, fakat yardım edilmek zorunda kalınan bir Türkiye görmekten, hiç kuşkusuz, daha iyi olacaktı. Alman Orduları Kafkaslar'da görüldüğünde ise, durum tamâmen değişecekti. Gündüz, yanıtının, olumsuz bir yanıt ve Türkiye'nin iyiniyetli olmayan duygularının bir belirtisi olarak kabul edilmemesini ayrıca ricâ etmişti. Gündüz, bu yanıtın, aslında Almanya aleyhine bir durum yaratmamak için verilmiş olduğunu vurgulamıştı. Türkiye, Berlin'in güç durumda kalmamasını istiyordu. Ve unutulmamalıydı ki, Almanya'nın Türkiye'ye o zamâna kadar sevk ettiği askerî malzeme, Alman Orduları Kafkaslar'a vardığında, Almanya'nın askerî zaferi için bir garanti olacaktı.[128]

Alman Dışişleri Bakanlığı'nın arşiv belgeleri, yukarıda açıkladığım belgelerde sözü edilen Alman savaş gemileri ile denizaltılarının, Türk Hükümeti'nin bilgisi ve izni dâhilinde, Boğazlar'dan geçerek, Karadeniz'e çıktığını gösteriyor. Papen'in ve Ribbentrop'un yukarıda sözünü ettiğim raporlarını ve tâlimatlarını içeren belgeler de bunu kanıtlıyor. Alman savaş gemileri ve denizaltıları, 1941-1942 yıllarında, Montrö Antlaşması'na aykırı olarak, Boğazlar'dan geçecektir.

Bununla birlikte, aradan kısa bir zaman geçtikten sonra, Berlin'in bu yöndeki talepleri bizzat Hitler tarafından geri alınacaktır. Hitler, Alman sürat botlarının Boğazlar'dan geçirilmesi plânının tâkip edilmesine artık gerek kalmadığını belirtmişti. Sürat botları, Tuna nehri üzerinden Karadeniz'e geçirilecekti. Ribbentrop, 3 Mayıs'ta, Papen'e verdiği tâlimatta, bu konuda artık ileri bir adım

128 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band II, (1. Maerz bis 15. Juni 1942), "Papen'den ADB'ye", Nr. 151, 18.4.1942, (61/40 486-88).

atılmamasını istiyor ve yeni bir görüşmeye teşebbüs edilmemesi gerektiğini bildiriyordu.[129]

Bu sırada, Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın birinci yıldönümü münâsebetiyle, Türk basınında Almanya hakkında olumlu yazılar yayınlanıyordu:

> "Türklerin, bir yandan, İngilizlerle müttefik, öbür yandan, Almanlarla dost olmasında bir uyuşmazlık görenler, Türk millî politikasının hakikî prensip ve düsturlarını bilmeyenler olmuşlardır. (...) Yalnız kendimiz için hürriyet içinde barış istemiyoruz. Bu fâciâyı bir an önce durdurabilecek şartların, akıl ve basiret şartlarının vücut bulmasını da, kendimiz kadar, başkaları için [de] en hayırlı netice sayıyoruz."[130]

Bu yazının yayınlandığı gün, basında, Meriç nehri üzerindeki köprülerin onarımı bitmiş olacak ki, Avrupa'ya tren seferlerinin yeniden başladığına ilişkin bir haber okunuyordu.

Alman Ordusu'nun doğu cephesindeki yaz saldırısı bütün gücüyle devâm ederken, Başvekil Refik Saydam'ın Temmuz ayında ölmesi üzerine, Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğlu'nun Başvekâlet'e ve Hâriciye Vekâleti Genel Sekreteri Nûman Menemencioğlu'nun da Hâriciye Vekâleti'ne atanması, Berlin'de de dikkatle izlenir. Aslında, Saraçoğlu, Berlin'in gözünde, istenmeyen kişiydi. Çünkü, Üçlü İttifak Antlaşması, onun tarafından imzâlanmıştı ve Almanya, Saraçoğlu'nu Hâriciye Vekilliği'nden düşürmek için epey çaba harcamıştı. Ancak Alman basını, bu aşamada, atamayı yine de olumlu karşılamaya dikkat edecek ve yeni Başvekil Şükrü Saraçoğlu'nun bir yıl önce Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı imzâ ettiğini vurgulamayı tercih edecektir:

> "[Deutsche Allgemeine Zeitung], geçen sene akdedilen Türk-Alman Dostluk [ve Saldırmazlık] Antlaşması'nın onun [Hâriciye eski Vekili ve yeni Başvekil Şükrü Saraçoğlu] tarafından imzâlanmış olduğunu hatırlatmaktadır."[131]

---

129 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band II, (1. Maerz bis 15. Juni 1942), "Ritter", Nr. 180, 1.5.1942, (1099/318 550-51) ve 3.5.1942, (3862/E 044 964).

130 **Ulus**, (18.6.1942).

131 **Ulus**, (11.7.1942).

"[Berliner Lokal Anzeiger, Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nda] Şükrü Saraçoğlu'nun imzâsı bulunduğuna işâret ederek, yeni Türk Başvekili tarafından tâkip edilmiş olan siyâsetin, uzağı gören bir politikacının bütün vasıflarını taşıdığını yazmaktadır."[132]

"Ankara suikastçilerinin muhakemesi [Papen Suikastı Dâvâsı] vesilesiyle yapılan hâricî teşebbüslere Türkiye'nin karşı koymasında muvaffak olmasında, Saraçoğlu'nun mühim rolü Berlin'de belirtilmektedir."[133]

Gerçekte Hitler, Hâriciye Vekâleti'ne Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede'nin getirileceğini ümit etmişti. Ama Nûman Menemencioğlu'nun atanması da Berlin'de olumlu karşılanacaktır.[134]

Bizzat Papen, Menemencioğlu'nun Hâriciye Vekâleti'ne atanması ile ilgili olarak, Berlin'e şunları yazacaktır:

"Yıllardır Mihver devletlerinin politikasına hayırhah bir tutum takınmış [olan bu kişinin], gelecekteki gelişmeler üzerinde etkisiz kalmayacağı [bellidir]. Eklemeliyim ki, Nûman [Menemencioğlu], şimdi bizzat sorumluluk taşımaya başladıktan sonra, Sovyetler Birliği'nden askerî nitelikte haberler aktarılması konusundaki ricâlarımıza derhâl uydu ve bundan böyle de uyacaktır."[135]

Papen, İnönü ile yaptığı bir görüşmeye ilişkin, 10 Haziran târihli raporunda, İnönü'nün bu görüşmede Almanya ile olan sıkı bağlılığı vurguladığını belirtiyordu.[136]

Alman Hükûmeti, doğu cephesindeki Alman askerî başarılarını ve zaferini kanıtlamak amacıyla, tamâmen propaganda amaçlı bir dâvet plânlayacak ve bir Türk basın heyeti, doğu cephesini ziyâret etmek üzere, resmen dâvet edilecektir.

Heyete Sivas mebusu ve Akşam gazetesi başyazarı Necmettin Sadak, Çorum mebusu ve Vakit gazetesi başyazarı Âsım Us, Cum-

---

132 **Ulus**, (11.7.1942).

133 **Ulus**, (13.7.1942).

134 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 87.

135 **ADAP**, *Serie* E: 1941-1945, Band III, (16. Juni bis 30. September 1942), "Papen'den ADB'ye", Nr. 173, 9.8.1942, (61/40 729).

136 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band II, (1. Maerz bis 15. Juni 1942), "Papen'den ADB'ye", Nr. 284, 10.6.1942, (61/40 584-85).

huriyet gazetesi başyazarı Nâdir Nâdi, Türk Sözü (Adana) gazetesinden Nevzat Güven ve Matbuat Umum Müdürlüğü'nden de Selim Sarper dâhildi.[137] Heyet, 16 Temmuz akşamı, Türkiye'den ayrılmadan önce, Papen tarafından onuruna verilen dâvete ve yemeğe katılacak, daha sonra Berlin'e gidecek ve Berlin'de Goebbels tarafından da kabul edilecektir. Türk basın heyeti, daha sonra, Fransa'ya gidecek, Luxemburg'a uğrayacak ve buradan Almanya'ya geri dönecektir. Bu arada, Viyana'yı da ziyâret eden heyet, 6 Ağustos'ta, doğu cephesine gitmek üzere, Sivastopol'a hareket edecek ve Kırım'ı gezecek, dönüşte de Budapeşte ve Sofya'yı ziyâret edecektir.[138] 16 Ağustos'ta Türkiye'ye dönen heyete, gerek Almanya'da, gerekse doğu cephesinde, Alman askerî başarılarının propagandası gâyet başarılı bir şekilde yapılmıştı.[139] Nitekim, Nâdir Nâdi, Almanya gezisinin izlenimlerini, Cumhuriyet gazetesinde, "1942 Almanyası'nda" ve "Almanya 1942" adlı tefrikalarda aktarırken,[140] Âsım Us da, izlenimlerini, bir rapor hâlinde, Başvekil Şükrü Saraçoğlu'na sunacaktır.[141]

Berlin, bu tür propaganda faaliyetleri için hiçbir fırsatı kaçırmıyordu: "Alman Büyükelçiliği'nde kabul resmi: Türk Ordusu'na hizmet etmiş olan Alman subaylarından oluşan bir müze açıldı. Merâsimde Türk Ordusu mümessilleri de bulundu."[142] Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nde 28 Nisan'da da Goltz Paşa için bir tören düzenlenir.[143]

Alman/Nazi propagandasının bir parçası olarak, bütün Avrupa'yı kaplamış olan Yahudi düşmanı/anti-semitik propaganda ve uygulamalar, zaman zaman Türkiye'de de görülüyordu. Bu noktada, bu sırada Türkiye'de görülen anti-semitik uygulamalara da değinmek gerekecektir.

---

137 **Ulus**, (15.7.1942).

138 Nâdi, **age**, s. 183-219.

139 Us, **age**, s. 525-540.

140 **Cumhuriyet**, (17.8.1942).

141 Us, **age**, s. 541-549.

142 **Tan**, (29.4.1942).

143 Gotthard Jaeschke, **Die Türkei in den Jahren 1942-1951**, (Bundan sonra, kısaca, **JK'2** olarak anılacaktır), (12.3.1942), s. 4.

Başvekil Refik Saydam, 1939 yılının Ocak ayında, Yahudiler ve Yahudilikle ilgili olarak, şunları söylüyordu:

> "Yahudilerin tam vatandaşlık haklarından yararlandıkları Türkiye'de Yahudi aleyhtârı duygular yoktur. Bununla berâber, Türkiye, başka ülkelerden göçmen kabul edemez."[144]

1939 yılının Ağustos ayında, üç aydır denizlerde dolaşan, fakat kendilerini kabul edecek bir ülke bulamayan Çekoslovak Yahudileri, Panama bandıralı "Parita" gemisiyle, İzmir'e gelirler. Yolcuların gemide ayaklanmalarına, kaptan ve mürettebâtı tehdit etmelerine ve gemiye zarar vermelerine karşın, karaya çıkmalarına izin verilmez. Oysa, gemi, son olarak Rodos adasında iken, İtalyanlar tarafından limandan zorla uzaklaştırılmıştır. Türk basınında, geminin, eğer ertesi gün İzmir'den ayrılmazsa, geminin limandan zorla uzaklaştırılacağına ilişkin haberler yayınlanıyordu.[145] Gemideki yolcu sayısı ise 800 civârındaydı. Yolculardan bir kısmı, iki kayığa binerek, gizlice Finike'ye gidecekler ve buradan karaya çıkmak isterken yakalanacaklar ve zorla gemiye iâde edileceklerdir.[146] Türk basını, bu gelişmeleri şöyle haber veriyordu: "Serseri Yahudiler: İzmir'deki Yahudi vapuru dün de hareket edemedi." Bu arada, bir yandan, gemiye ekmek, su ve kömür gibi zorunlu ihtiyaç maddeleri verilirken,[147] diğer yandan da, gemide ölenler olduğu yolundaki iddiaların "asılsız" olduğu belirtilecek ve bu tür iddialar resmen tekzib edilecektir.[148] Bu arada, "Beynelmilel Yahudi Muhacerat Cemiyeti" temsilcileri İzmir'e gelirler ve gemideki Yahudiler için mâlî yardımda bulunurlar. Diğer yandan, Osmanlı Bankası da, gemideki Yahudiler için 300 TL. mâlî yardımda bulunur.[149] Gemi, birkaç gün yetecek kadar kömür, su ve yiyecek aldıktan sonra, polis motorları refâkatinde, nereye gideceğini bi-

144 **Keesing's**, (1939/3454).
145 **Ulus**, (11.8.1939).
146 **Tan**, (12.8.1939).
147 **Ulus**, (12.8.1939).
148 **Ulus**, (12.8.1939).
149 **Ulus**, (13.8.1939).

lemeden, İzmir limanından ayrılır. Türk basınında öykünün sonu şöyle ilân edilecektir: "Serseri Yahudiler nihâyet İzmir'den hareket ettiler."[150]

Yine tam bu sırada, Türk basınında aynı konuda yayınlanan bir başka haberde ise şöyle deniliyordu: "Panama bandıralı 'Noemi Julia' gemisi, Almanya'dan 1.126 Çek, Macar, Alman Yahudisi ile Ereğli'ye geldi."[151]

Bu konuda daha önemli ve o oranda da son derece trajik olan "Struma Olayı"ndan mutlaka söz edilmelidir. Romanya Yahudisi 769 kişi, Romanya'dan ve Nazi işgâlinden uzaklaşmak ve mülteci olarak Filistin'e gitmek için, Panama bandıralı "Struma" gemisiyle hareket ederler. Ancak İngiltere'nin savaş sırasında Yahudilerin Filistin'e göçünü engelleyici politikası sonucunda, Filistin'e gidemeden, 15 Aralık 1941 târihinde, İstanbul'a gelmek zorunda kalırlar. Gemi, İstanbul'da 23 Şubat 1942 târihine dek kalır. Türk Hükûmeti, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi K-Hugessen'den, Londra'nın gemideki yolculara Filistin'e göç etmek için izin verip vermeyeceğini sorar. Daha önce de aynı türde bir olay ("Salvador Olayı") yaşanmıştır. Bu türden bir olayın yinelenmemesi için gereken girişimlerde bulunulması istenir. K-Hugessen, Londra'dan tâlimat almaksızın, yolcuların Filistin'e gidebileceklerini belirtir. Oysa, İngiliz Hükûmeti aksi kanıdadır. Londra, Filistin'e mülteci akınını önlemek isteyecek ve bu olayda Türk Hükûmeti'ni yardımsız ve serbest bırakacaktır. Nitekim, Ankara, geminin Romanya'ya iâde edilmesine karar verecek, gemi zorla Karadeniz'e çıkarılacak ve 24 Şubat sabahı kimliği belirsiz denizaltılar tarafından torpillenerek batırılacaktır. Batan gemiden yalnızca bir yolcu kurtulabilecek ve bu yolcu da geminin torpillenerek batırıldığını açıklayacaktır.[152]

Struma Olayı'ndan sonra, Başvekil Refik Saydam, TBMM'de, şu açıklamayı yapar:

---

150 **Ulus**, (15.8.1939); **Tan**, (15.8.1939). Ayrıca bu konuda bkz. Nâci Sâdullah'ın röportajı: "İzmir'de Vatansız Yahudilerle Konuştuk", **Tan**, (16-18.8.1939).

151 **Ulus**, (5.9.1939).

152 **Ulus**, (25-26.2.1942); Yakın Târihimiz, **Milliyet**, (6. ve 7. fasiküller), s. 89-91 ve 99-101.

"Biz bu hususta elimizden gelen herşeyi yaptık. Maddî, mânevî en ufak mesüliyetimiz yoktur. Türkiye, başkaları tarafından arzu edilmeyen insanlara mecle olamaz. Türkiye, başkaları tarafından arzu edilmeyen insanlar için vatan hizmeti göremez. Bizim tuttuğumuz yol budur. Kendilerini bu sebepten İstanbul'da alıkoyamadık."[153]

Türkiye'de açıkça görülen anti-semitik uygulamalara bir başka örnek de, Başvekil Refik Saydam'ın, 4 Mayıs 1942'de, devletin resmî haber ajansı olan Anadolu Ajansı'nda çalışan 26 Yahudinin görevlerine son verilmesini talep etmesidir. Bu karar, hem hükûmet içinde tartışılmıştı, hem de Matbuat Umum Müdürü Selim Sarper ile Anadolu Ajansı Umum Müdürü Muvaffak Menemencioğlu arasında çatışmaya yol açmıştı. Karar, Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nce, "birçoğu düşmana sempati gösteren Yahudi elemanlarının Anadolu Ajansı'ndan temizlenmesi[nin], verilen haberlere de uygun biçimde etkide" bulunacağı şeklinde yorumlanacaktır.[154]

Başvekil Refik Saydam'ın tâlimâtı üzerine, Anadolu Ajansı'nda çalışan Yahudilerin görevlerine son verilmesi ile Struma Olayı arasında bir ilişki kurmak da mümkündür.

Ziyâ Gevher Etili, TBMM'nin 20 Nisan 1942 târihli toplantısında yaptığı konuşmada, "Ajansın son zamanlarda beynelmilel bir uzuv hâline gelmeye başladığını ve arasında garip birçok şahsiyetlerin türemiş olduğunu ve memleketin muzır addettiği bu insanların orada kalmasının câiz olmadığını" belirtiyordu.[155] Etili,

---

153 **AT**, Sayı: 101, (Nisan 1942), s. 20-22. Ayrıca bkz. Jaeschke, "Türkei", **Jahrbuch der Weltpolitik 1943**, s. 545.

Benzer bir başka gelişme için bkz. Ahmad Mahrad, "Tauziehen Zwischen Berlin und Ankara um das Schicksal Türkischer Juden im Zweiten Weltkrieg", **Hannoverische Studium über den Mittleren Osten**, s. 16-27 (Söz konusu makâlenin Türkçe özeti ve yorumu için bkz. Cemil Koçak, "İkinci Dünyâ Savaşı'nda Alman İşgâl Bölgelerinde Yaşayan Türk Yahudilerinin Âkıbeti", **Târih ve Toplum**, Sayı: 108, (Aralık 1992), s. 336-347). Ayrıca bkz. Sefâ Kaplan, "İşte Gaz Odalarındaki Türk Yahudileri", **Aktüel**, Sayı: 74, (3-9 Aralık 1992), s. 46-51; "Alman Arşiv Belgeleri: Türkiye, Bergen-Belsen'de Ölümü Bekleyen Türk Yahudileri'ne Sâhip Çıkmadı", **Aktüel**, Sayı: 74, (3-9 Aralık 1992), s. 46-51; Râsime Hazer, "Katliamda Türk-Nazi İşbirliği", **Nokta**, (12 Temmuz 1992), s. 12-33; **Cumhuriyet**, (26 Temmuz 1992).

154 Glasneck, **Methoden der Deutsch-Faschistischen Propagandataetigkeit in der Türkai Vor und Waehrend des Zweiten Wetkrieges**, s. 16.

155 **AT**, Sayı: 101, (Nisan 1942), s. 20-22. Ayrıca bkz. Jaeschke, "Türkei", **Jahrbuch der Weltpolitik 1943**, s. 545.

Anadolu Ajansı'nın siyonist propagandaya âlet olduğunu da iddia ediyordu. Başvekil Refik Saydam ise, Etili'nin bu iddialarını şöyle yanıtlayacaktır: "Anadolu Ajansı ıslâha muhtâç olabilir. İçerisinde şu veyâ bu şekilde bâzı insanlar bulunabilir. Bunların kâffesi ıslâh olunur."[156]

Benzer yönde eğilimler CHP içinde de görülüyordu. Örneğin, 1942 yılı sonlarında yapılan CHP İstanbul İl Kongresi'nde, "1940 ve 1941 kongrelerince kabul olunarak, Vilâyet İdâre Heyeti'ne tevdî edilen dilekler" arasında, Beyoğlu kazâsının şu dileğine de rastlanıyordu:

> "Türk vatandaşlığı hukûkundan istifâde edenler arasında, din ve ırk farklarını yaratacak bir teşebbüs icrâsına imkân görülememiş ve Müsevileri Türkçe konuşmaya icbâr etmeye gelince, bu hususta elde bir müeyyide mevcut olmadığından, tergip ve teşvik ile elde edilmeye çalışılan bir hâricî iş olup, kânunî müeyyide vâzına lüzum olmadığının takdiri lâzım gelmektedir. (Dâhiliye Vekâleti)"[157]

Kezâ, yine Beyoğlu kazâsının, CHP 1942 yılı İstanbul İl Kongresi'nde kabul edilen bir başka dileği de, "devlet idâresine geçen sirketlerde müstahdem azlıklara [azınlıklara] mensup kimselerin vazifelerine nihâyet verilmesi ve yerlerine alınacaklar hakkında nizamnâmenin 146. maddesinin kat'iyetle tatbiki" idi.[158]

Şükrü Saraçoğlu Hükümeti'nin kurulmasından kısa bir süre önce, Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede'nin yerine Saffet Arıkan atanmıştı. Almanya'ya olan açık sempatisini her zaman dile getirmiş olan Hüsrev Gerede'nin görevinden ayrılması, Berlin tarafından, doğal olarak, hoş karşılanmamış ve Almanya'da Türkiye'nin dış politikasında bir değişiklik olup olmayacağı konusunda bâzı endişe ve kuşkular belirmişti.

Papen, 5 Temmuz'da, Nûman Menemencioğlu ile görüştüğünü ve Menemencioğlu'nun, kendisine, Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'ndeki değişimin nedenlerini açıkladığını belirtiyor ve Türk-

---

156 **AT**, Sayı: 101, (Nisan 1942), s. 20-22. Ayrıca bkz. Jaeschke, "Türkei", **Jahrbuch der Weltpolitik 1943**, s. 545.

157 CHP İstanbul Vilâyeti, **1942 Kongresi Açılış Nutku ve 1940-1942 Çalışma Raporu**, s. 82.

158 CHP İstanbul Vilâyeti, **CHP 1942 Yılı Kongresi Zabtı**, s. 103.

Alman ilişkilerinde bir değişiklik beklenmemesi gerektiğini vurguluyordu.[159]

Papen, 11 Temmuz'da, Menemencioğlu ile bir kez daha görüştüğünü ve Menemencioğlu'nun, kendisine, son zamanlarda Sovyetler Birliği'nden kaynaklanan sınır ihlâlleri nedeniyle, Sovyet sınırında sık sık mahallî nitelikte çatışmalar meydana geldiğini bildirdiğini açıklıyordu. Papen, Menemencioğlu'na, Berlin'in, doğu cephesinde, Sovyetler Birliği'ne karşı, Türkiye'den daha aktif bir politika beklediğini belirtmişti. Papen, raporunda, Sovyetler Birliği'nin yenilgiye uğramasının Türkiye'nin çıkarına olduğunu bir kez daha belirtiyor, fakat Ankara'nın Alman askerî zaferinden henüz emin olmadığının sanıldığını da vurguluyordu.[160]

Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede, görevinden ayrılmasından önce, 13 Temmuz'da, Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop'u ziyâret eder. Ribbentrop, bu görüşmede, Gerede'nin görevinden ayrılmasından duyduğu üzüntüyü dile getirir ve Gerede'nin Türkiye ile Almanya arasındaki yakınlaşmada oynadığı rolü över. Ribbentrop, görüşme sırasında, Türkiye'nin Almanya'ya daha çok yakınlaşması gereğinden söz edecek ve bu görüşünü savaşın aldığı genel durumla temellendirmeye çalışan uzun bir konuşma yapacaktır.[161]

Hüsrev Gerede, görevinden ayrılmadan önce, bizzat Hitler tarafından da kabul edilecek ve Hitler, Gerede onuruna verilen vedâ çayında yaptığı konuşmada, Ribbentrop'un görüşlerini yineleyecek, Türkiye'ye pek değinmeksizin, Almanya'nın askerî durumunu, gücünü ve başarılarını övecek ve müttefikleri küçümseyecektir.[162]

---

159 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band III, (16. *Juni* bis 30. September 1942), "Papen'den ADB'ye", Nr. 63, 5.7.1942, (61/40643-44); **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band III, (16. Juni bis 30. September 1942), "Weizsaecker'den Papen'e", Nr. 64, 6.7.1942, (126/70 460). Ayrıca bkz. Papen, **age**, s. 557-558.

160 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band III, (16. Juni bis 30. September 1942), "Papen'den ADB'ye", Nr. 79, 11.7.1942, (61/40659-62).

161 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band III, (16. Juni bis 30. September 1942), "Elçi Schmidt'in Raporu", Nr. 87, 14.7.1942, (F 207551-67).

162 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band III, (16. Juni bis 30. September 1942), "Elçi Schmidt'in Raporu", Nr. 796, 15.7.1942, (F 20/568-76).

Türkiye'nin yeni Berlin Büyükelçisi Saffet Arıkan ise, Hitler'e güven mektubunu sunmadan önce, 17 Ağustos'da, Ribbentrop ile görüşür. Ribbentrop, Türkiye'nin eski Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede'ye yaptığı uzun konuşmanın bir benzerini Saffet Arıkan'a da da yapar. Ribbentrop, Türkiye'nin Almanya'nın yanında daha net ve açık bir tavır almasını istiyordu. Ribbentrop'a göre, Türkiye, Sovyetler Birliği'ne karşı daha sert önlemler almalı ve bir İngiliz-Alman uzlaşma barışı ümidinden de vazgeçmeliydi.[163]

Saffet Arıkan, Ribbentrop ile görüştüğü 17 Ağustos günü, Hitler tarafından da kabul edilir. Arıkan, görüşmenin başında, iyi duygularını dile getirecek, Hitler ise, buna karşılık, önce Türk-Alman siyâsî ve iktisâdî ilişkilerinden söz edecek ve daha sonra da uzun uzun mevcut askerî durumu anlatarak, Alman askerî zaferi konusunda propagandif bir konuşma yapacaktır.[164]

Alman-Sovyet savaşında Türkiye'nin Alman Ordusu'na daha aktif yardımda bulunması için Almanya'nın Türkiye üzerindeki baskılarının tamâmen sonuçsuz kaldığı da söylenemez. Ankara, Berlin'i pek tatmin etmese de, bâzı önlemler almıştı.

Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti'nde Hâriciye Vekili olan Nûman Menemencioğlu ile ilk kez 26 Ağustos günü resmen görüşebilen Papen, aynı gün kaleme aldığı raporunda, Türkiye'nin savaşı kimin kazanacağı konusunda hâlâ emin olmadığına dikkat çekiyordu. Papen ile yaptığı görüşmede, Menemencioğlu, Genelkurmay Başkanlığı'nın savaş ile ilgili ve kendisinin de katıldığı görüşlerini açıklamıştı. Genelkurmay Başkanlığı'na göre, Sovyet savunması ciddî bir stratejik hatâ yapıyordu ve Alman Orduları, bu sûretle, cephenin kuzeyinde ve merkezinde Kızıl Ordu'ya karşı kesin darbeyi indirebilecekti. Genelkurmay Başkanlığı, Stalingrad'ın, yâni cephedeki güney saldırısının, tâli önemde olduğuna dikkat çekiyor ve Alman Orduları'nın, 1942 yılı sonuna dek, Sovyetler Birliği'ni, artık belirleyici bir etken olamayacak kadar, zayıflatacağına

163 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band III, (16. Juni bis 30. September 1942), "Elçi Schmidt'in Ribbentrop-Arıkan Görüşmesi İle İlgili Raporu", Nr. 196, 17.8.1942, (F 20/354-63).

164 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band III, (16. Juni bis 30. September 1942), "Elçi Schmidt'in Hitler-Arıkan Görüşmesi İle İlgili Raporu", Nr. 197, 17.8.1942, (F 20/368-75).

inanıyordu. Bolşevizmin yenilgisi, elbette, Türkiye'nin yarârına olacaktı. Menemencioğlu, Almanya'nın, Türkiye'nin verdiği bâzı güvenceler sonucunda, Sovyetler Birliği'nin bâzı askerî birliklerini Türk sınırından çektiği yolundaki iddialarını da red etmişti. Görüşmede, Sovyet donanmasının Türkiye'de, ama Akdeniz limanları dışında, enterne edilmesi sorunu da ele alınmıştı. Almanya ile dostâne ilişkilerin devâmı arzusu da vurgulanmıştı.[165]

Türkiye, 1942 yılının yaz aylarında, Trakya'dan Sovyet sınırına 26 tümen asker kaydırır. Başvekil Şükrü Saraçoğlu ve Orgeneral Kâzım Orbay, Ağustos ve Eylül aylarında, doğu bölgesini ziyâret ederler ve buradaki askerî hazırlıkları denetlerler.[166] Bu sırada, Papen de, bir raporunda, Saraçoğlu'nun doğu bölgesini ve doğu sınırını ziyâret edeceğini haber veriyordu.[167]

Kroll da, anılarında, Kafkaslar'a varan Alman Ordusu'na ihtiyâcı olan askerî malzeme sevkinin Türkiye üzerinden yapılması yolunda izin alınabilmesi için, Ağustos ayında, Hâriciye Vekâleti ile başarılı görüşmeler sürdürüldüğünü, fakat savaşın Alman Ordusu açısından daha sonraki olumsuz gidişinin, bu görüşmelerin sonunu getirdiğini yazıyor.[168]

Türk Hükûmeti'nin, Alman askerî başarılarının ard arda geldiği 1942 yılı boyunca, hattâ 1942 yılının yaz aylarında dahi, muhtemel bir Alman zaferine inanmadığını ve bu nedenle de, Almanya'nın yanında kesin bir tutum almadığını saptamak ve belirtmek gerekir.

Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Âsım Gündüz, Almanya'nın Ankara Askerî Ataşesi General Hans Rohde'ye, Alman Genelkurmayı'nın askerî hatâlarını açıkça eleştiriyordu. Gündüz, Alman Genelkurmayı'nın, daha önce Rohde'ye haber verdiği, Ku-

---

165 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band III, (16. Juni bis 30. September 1942), "Papen'den ADB'ye", Nr. 233, 26.8.1942, (61/40 755-59); SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Papen'den ADB'ye", No. 74 Gizli, Nr. 26, 26.8.1942, s. 64-67.

166 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 88.

167 SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Papen'den ADB'ye", No. 1205 Gizli, Nr. 28, 28.8.1942, s. 72.

168 Kroll, **age**, s. 126.

zey Afrika'ya muhtemel bir müttefik çıkarmasına karşı hiçbir önlem almamış olmasına hayret etmişti. Ayrıca, doğu cephesindeki askerî harekâta ilişkin ciddî ve derin kuşkuları vardı. Gündüz'e göre, Alman Ordusu'nun, hem doğu cephesinde, hem de Mısır'da birlikte zafer kazanması mümkün değildi. Mihver güçlerinin Kuzey Afrika'yı ellerinde tutması da olanaksız görünüyordu.[169]

Yine tam sıralarda, Hâriciye Vekâleti'nde de muhtemel bir Alman zaferi görüşü zayıflamıştı.

Unutulmamalıdır ki, Alman Orduları'nın doğu cephesindeki yaz saldırısı sonuç vermemişti ve Kızıl Ordu'da bir çökme işâreti yoktu. Aksine, doğu cephesinin kuzeyinde sürmekte olan savaşta bir dengelenme ve Alman Orduları'nın saldırısında ise, bir yavaşlama, hattâ durma gözleniyordu. Rommel'in ordusu, Kasım ayında, Kuzey Afrika cephesinde yenilmişti. İngiliz Ordusu ise, Mısır sınırını yeniden geçmişti ve saldırıyı genişletiyordu. Yine Kasım ayı başlarında, Amerikan ve İngiliz askerî birlikleri, birlikte, Kuzey Afrika'ya, Tunus'a bir çıkartma yapmışlardı ve Fas ve Cezâyir'e yapılan çıkartmalar da bunu izlemişti. 1942 yılının sonbahar ve kış ayları ise, doğu cephesinde kader aylarıydı. Doğu cephesindeki en önemli savaşlar, Kasım, Aralık ve Ocak aylarında, Stalingrad civârında ve bizzat Stalingrad'da yapılıyordu.

Nüman Menemencioğlu'nun, Papen'e, Türk Hükümeti adına yaptığı açıklamada, Mihver devletleri yıkılmanın eşiğinde dahi olsalar, Türkiye'nin tarafsızlığını bozmayacağını, aksine, tarafsızlığını sonuna kadar koruyacağını belirtmesi, askerî açıdan değerlendirilecek olursa, Berlin açısından, tatmin edici olmuş olmalıdır.[170]

Bununla birlikte, 1942 yılı sonunda, Vatan gazetesinin, birinci sayfasında, Şarlo'nun (Charlie Chaplin'in) ünlü "Büyük Diktatör" filminden bir fotoğraf ile imâ yoluyla Hitler'i alaya alan bir de fıkra yayınlaması, tam üç ay kapatılmasına neden olabiliyordu. Aslında, Şarlo'nun "Büyük Diktatör" filmi, Hitler'i ve Mussolini'yi, ama genel olarak, tüm diktatörlükleri ve diktatörleri alaya alan

---

169 SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Papen'den ADB'ye", No. 717/42 Gizli, Nr. 33, 2.12.1942, s. 85-86.

170 SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Seiler'den ADB'ye", No. 35, 9.12.1942, s. 88-89.

önemli bir filmdi. Ahmet Emin Yalman, İngiliz ve Amerikan Hükûmetleri'nin dâveti üzerine bu ülkeleri ziyâret ettikten sonra, Türkiye'ye döndüğünde, gazetesinin kapatılmış olduğunu öğrenecektir. Gazetenin kapatılma nedeni, Charlie Chaplin'in, New York'ta, bir kısa dalga radyo istasyonunda yaptığı bir konuşmada, insanlar ve hayvanlar üzerine bir Nasrettin Hoca fıkrası anlatırken, Hitler ve Mussolini'yi insanlar arasına katmayışını, Vatan gazetesinin bir fotoğrafla birlikte yayınlamasıydı. Bu yayın, Papen tarafından da protesto edilmişti. Vatan gazetesi, 9 Aralık 1942 ile 7 Şubat 1943 târihleri arasında, tam üç ay boyunca kapalı kalacaktır.[171] Türk Hükümeti'nin bu sert tepkisi, Alman etkisinin önemli ölçüde sürdüğünü gösteriyordu.

Almanya, Türkiye'yi kendi yanında savaşa sokabilmek için, Ankara'yı askerî, siyâsî ve iktisâdî alanlarda etkileme çabalarını, geniş ölçüde propaganda çalışmaları ile de destekliyordu. Fransa'nın 1940 yılının Haziran ayındaki askerî yenilgisinden sonra, Türkiye'de yeniden hızla gelişmeye başlayan Alman propagadası, 18 Haziran 1941 târihli Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması ile, önemli bir ilerleme göstermiş ve 1941-1942 yıllarında tüm ülkede egemenliğini kurmuştu. Bu egemenlik o derece güçlü olmuştu ki, Türk Hükümeti, 1941 yılı sonbaharında, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi K-Hugessen'den, Türkiye'deki İngiliz propaganda çalışmalarının sınırlandırılmasını ricâ etmişti.[172]

Ribbentrop, Türk basınının Alman yanlısı bir basın hâline getirilmesi ve Türk basınında görülen Alman aleyhtârı tutumun ta-

---

171 **Vatan**, (7.12.1942); Yalman, **Turkey In My Time**; Karakuş, **age**, s. 25-26.

Emekli diplomat Selahattin Ülkümen, anılarında, bu konuda şunları yazıyor:

"Basın ve Enformasyon [Matbuat ve İstihbârat] Dâiresi'ndeki görevim, yabancı basını izlemek, aynı zamanda Film Sansür Komisyonu'na Dışişleri [Hâriciye Vekâleti'nin] temsilcisi olarak katılmaktı. Bu sıralarda Charlie Chaplin'in 'Diktatör' adlı bir filmi gelmişti. (...) Mihver devletlerinin, yâni Almanya ile İtalya'nın Ankara'daki Büyükelçileri, bu filmin Türkiye'de gösterilmemesi için Bakanlığımız [Hâriciye Vekâleti] nezdinde girişimlerde bulunmuşlardı. Görev icâbı filmin projeksiyonuna Sansür Komisyonu'nda Dışişleri [Hâriciye Vekâleti] temsilcisi olarak katıldım. (...) O zamanki siyâsî hava gereği, filmin ülkemizde gösterilmesi yasaklanmıştı." Selahattin Ülkümen, "Bilinmeyen Yönleriyle Bir Dönemin Dışişleri", **Güneş**, (1 Mayıs 1989).

172 Glasneck, **Methoden der Deutsch-Faschistischen Propagandataetigkeit in der Türkei Vor und Waehrend des Zweiten Weltkrieges**, s. 13.

mâmen ortadan kaldırılması için önlemler alınması isteğini, Türk Hükümeti'ne iletmesi için, Papen'e tâlimat vermişti. Ribbentrop, daha da önemlisi, ileride bir kez daha zikredeceğim gibi, İngiltere tarafından satın alındığını ileri sürdüğü, basında ve radyoda görevli önemli kişilere doğrudan etkide bulunmak gereğine işâret ediyor ve bu kişilere, bu amaçla, birkaç milyon değerinde dövizin derhâl sunulabileceğini bildiriyordu.[173] Alman ajanları, bu paraları, bâzı Türk gazetecilerinin, yazı işleri görevlilerinin ve hattâ gazete sâhiplerinin satın alınması için kullanacaklardı.[174] Almanya, Türk basınını ticârî alanda da baskı altına almaya çalışacaktır. Almanya, gerek ilân ve reklâm verme ya da vermeme, gerekse basının kâğıt ihtiyâcını karşılayan ülke olarak, "düşman" basına kâğıt vermeme politikası ile, amacına ulaşmak için çaba harcayacaktır.

Glasneck, Alman-Sovyet savaşının başında, Türk basının hep Alman kaynaklı haberler kullandığını iddia ediyorsa da,[175] bu, pek doğru görünmüyor. Çünkü, Matbuat Umum Müdürlüğü'nün emri ile, savaş haberleri ancak tek sütun üzerinden yazılabiliyordu ve basın, denge politikası gereğince, Berlin'in ve Moskova'nın resmî savaş tebliğlerini yan yana yayınlıyordu.

Alman Dışişleri Bakanlığı, 1941 yılının Haziran ayında, Türk basınını şöyle değerlendiriyordu:

Hükümetin ve CHP'nin resmî yayın organı olan Ulus gazetesinde, Ahmet Şükrü Esmer, devamlı müttefikler lehine yazı yazarken, aynı gazetede, Fâlih Rıfkı Atay, daha dengeli ve ılımlı yazılar yazmaya çalışıyordu. Cumhuriyet, La Republique ve Tasviri Efkâr gazeteleri "Alman dostu" olarak değerlendiriyor, buna karşılık, Tan gazetesi, sol eğilimli görülüyordu. Yeni Sabah, Haber, Tan, Son Telgraf ve Vatan gazeteleri, müttefik yanlısı olarak değerlendirilirken, Yeni Sabah ve Haber gazeteleri, Sovyet sempatizanı olarak görülüyordu.[176]

---

173 Önder, age, s. 139.

174 Glasneck, **Methoden der Deutsch - Faschistischen Propagandataetigkeit in der Türkei Vor und Waehrend des Zweiten Weltkrieges** s. 14.

175 Glasneck, **Methoden der Deutsch - Faschistischen Propagandataetigkeit in der Türkei Vor und Waehrend des Zweiten Weltkrieges** s. 14.

176 Glasneck, **Methoden der Deutsch - Faschistischen Propagandataetigkeit in der Türkei Vor und Waehrend des Zweiten Weltkrieges** s. 15-16.

Alman Hükümeti, Türk eğitim sisteminde kullanılan ders kitapları ile de yakından ilgiliydi. Almanya, 1941 yılında, Türkiye'de okutulan târih ders kitaplarından şikâyetçi olacaktır. O sırada orta okullarda okutulan târih ders kitaplarında, Birinci Dünyâ Savaşı'ndaki Türk-Alman "silâh kardeşliği"nden söz edilmiyor, aksine, Çanakkale savaşlarında bir Alman askerî önderliği olmadığı ve yine Birinci Dünyâ Savaşı'ndaki diğer cephelerde, Filistin ve Kafkas cephelerinde, Alman Generallerinin Türkiye'de yalnızca kendi ülkelerinin çıkarlarını önplâna aldıklarına ve Türk askerlerini bu amaçla cephelerde fedâ ettiklerine dikkat çekiliyordu. İlkokul dördüncü sınıf târih ders kitaplarında ise, Almanların, Birinci Dünyâ Savaşı yıllarında, Türklere diktatörce davrandıklarından söz ediliyordu.[177] Berlin, bu tür ibârelerin ders kitaplarından kaldırılması için harekete geçecektir. Diğer yandan, Maarif Vekâleti'nin tâlimâtı ile, 1941 yılında, büyük kentlerdeki Halkevleri'nde Almanca lisan kursları açılacaktır.[178]

Türkiye'de Alman propagandası, Alman istihbârat örgütleri tarafından yönlendiriliyordu. Alman istihbârat örgütlerinin Türkiye'deki faaliyetleri, Türkiye ile sınırlı değildi. Ankara ve İstanbul'daki istihbârat faaliyetleri, aynı zamanda, tüm Arap bölgesi ile de yakından ilgiliydi. Türkiye, Orta ve Yakın Doğu'daki istihbârat faaliyetlerinin ve ilişkilerinin merkeziydi.[179]

Türkiye'nin coğrâfî mevkii, askerî durumun getirdiği ve gerektirdiği sonuçlar itibârıyla, taraflara, nesnel olarak, farklı yararlar sağlıyordu.

---

177 Glasneck, **Methoden der Deutsch - Faschistischen Propagandataetigkeit in der Türkei Vor und Waehrend des Zweiten Weltkrieges**, s. 21-24.

178 Glasneck, **Methoden der Deutsch - Faschistischen *Propagandataetigkeit in* der Türkei Vor und Waehrend des Zweiten Weltkrieges**, s. 27.

179 Bu konuda geniş ve ayrıntılı bilgi için bkz. Leverkuehn, **age**; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 79-80ve 142-144.

Allardt, anılarında, Leverkuehn'un, İstanbul'daki haberalme merkezinin şefi olduğunu ve daha önce Berlin'de uzun süre avukatlık yaptığını belirtiyor. Daha da ilginç olan nokta, Leverkuehn'un, yıllar önce Rus Çarı'nın kızı olduğunu iddia eden Anestasia'nın uzun zaman Berlin'de avukatlığını yapmış olmasıdır. Allardt, **age**, s. 113.

İkinci Dünyâ Savaşı öncesinde Türkiye'de görülen Alman/Nazi propaganda faaliyetleri için bkz. Cemil Koçak, **Türk-Alman ilişkileri (1923-1939)**, s. 177-180

Türkiye, savaş dışı kaldığı sürece, güçlü Alman Orduları'na karşı, silâhlı bir set, âdetâ doğal bir engel oluşturuyor ve müttefiklerin Orta ve Yakın Doğu'daki zayıf askerî konumlarının korunmasına katkıda bulunuyordu. Müttefikler, savaşın bu aşamasında, Türkiye'nin tarafsızlığından memnundular ya da en azından, Türkiye'nin bu konumundan tatmin oluyorlardı.

Diğer yandan, Türkiye, tarafsız konumu ile, Alman-Sovyet savaşında, Mihver güçlerinin etkisi altında, Alman Ordusu'nun güney sınırını güven altında tutuyordu. Almanya, doğu cephesinde savaşırken, bu cephenin güney sınırından bir saldırı olasılığı olmadığından, bölgede askerî güç bırakmak zorunda kalmıyordu. Bununla birlikte, Berlin, Türkiye'nin, kendi yarârına, kesin bir tutum almasını, hattâ kendi yanında savaşa katılmasını istiyor ve bu yolda çaba gösteriyordu. Ne var ki, bu politika başarılı olamayacaktır.

Diğer yandan, Sovyetler Birliği, Almanya'ya karşı savaşırken, güney ve Kafkas sınırından, Almanya'nın aksine, emin değildi. Moskova, Türkiye ile ilişkilerinin zâten soğuk olması bir yana, Ankara'nın, Mihver güçlerinin etkisi ile, her an savaşa girebileceği ya da Alman Ordusu'nun Türkiye'den geçmesine izin verebileceği kuşku ve endişesi içinde, doğu cephesindeki en kritik zamanlarda dahi, güney ve Kafkas sınırında her zaman askerî birlik bulundurmak zorunda kalacaktır. Yâni, Türkiye'nin tarafsızlığı, 1942 yılı sonuna dek, doğu cephesinde, nesnel olarak, Almanya'nın lehine olacaktır. Aslında, Türk Hükûmeti de, bu nesnel gerçeği görüyordu ve bu durumu, Alman Hükûmeti'ne, resmî görüşü olarak, pek çok kez bildirmişti.

Bununla birlikte, Türk Hükûmeti, hiçbir zaman, Almanya ile tamâmen ve kesin olarak birleşme düşüncesinde de olmayacaktır. Ankara'nın temel politikası, Almanya'nın baskısını, müttefiklerle ilişkilerini bir denge unsuru olarak kullanarak, önlemeye çalışmak ve mümkünse, Berlin'in tâviz vermesini sağlamak, zaman kazanmak ve bu sûretle, savaş dışı kalmayı başarmaktı.

Bu dönemde Alman etkisinin hayli fazla olduğundan kuşku yoktur. Fakat Türkiye de elindeki tüm olanakları değerlendirmeye çahşıyor ve müttefiklerle Mihver güçleri arasında kurduğu dış politika dengelerini bozmamak için, âzamî itinâ ve dikkati gösteriyordu.

Almanya ve Tûrancı Akım (I)

Türkiye'de Türancılık, esas itibârıyla, Osmanlı'dan miras kalan bir fikir ve eylem programıydı.

Almanya, Birinci Dünyâ Savaşı'nda, Osmanlı Devleti'nin izlediği ya da izlemeye çalıştığı Tûrancı politikayı desteklediği gibi, İkinci Dünyâ Savaşı'nda da, Sovyetler Birliği'ne saldırısından sonra, Türkiye'yi savaşta kendi safına çekebilmek için, Tûrancı akımları destekleyecek, bu şekilde, Türk Hükümeti'ni Almanya'nın yanında savaşa girmesi için harekete geçirmeye çalışacak ve bu yolla da Türkiye üzerinde baskı kurmak isteyecektir.

Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Tûrancılık uzmanı Büyükelçi Hentig, Tûrancılığı, "Volga nehrinden Çin'e kadar, Rusya'nın Türk kökenli halklarını, Türkiye'nin siyâsal önderliği altında toplama" şeklinde tanımlıyordu.[180]

Almanya, bu alanda asıl propaganda ve eyleme, 18 Haziran 1941 târihinde imzâlanan Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaması'ndan sonra başlayacaktır.

Almanya'nın doğu cephesindeki askerî başarılarının sürdüğü ve Alman Ordusu'nun Sovyetler Birliği'nin önemli bir kısmını işgâl ettiği sırada, 1941 yılının Haziran ayından 1942 yılı sonuna dek olan dönemde, Berlin, Tûrancı propaganda ve eylemleri destekleyecektir.

Bu aşamada, Almanya'nın ikili bir amacı olacaktır. Berlin, bir yandan, Türk Hükûmeti'ne resmen başvuracak ve Kırım ile Kafkaslar'daki Türk kökenli halkların sorununun çözümünde resmî işbirliği önerecek, hattâ daha da ileri giderek, Türkiye'nin bu bölgelerde genişlemesini onaylayacak, diğer yandan da, gayri resmî Tûrancı örgüt ve yayın organlarını destekleyecek ve geniş bir pantürânist propaganda ile, kamuoyunu ve dolayısıyla da, Türk Hükümeti'ni etkilemeye çalışacaktır.

Ancak, Alman Hükûmeti'nin, Tûrancı eylem ve düşünceleri desteklemekteki ana hedefi, Türkiye'nin, Sovyetler Birliği'ne karşı, Almanya'nın yanında savaşa katılmasını sağlamak olacaktır.

---

180 Glasneck, Türkei und Afghanistan, s. 101/dipnot 104.

Papen, Alman-Sovyet savaşının başlamasından sâdece bir ay sonra, 25 Temmuz'da kaleme aldığı bir raporunda, Sovyetler Birliği'ne karşı elde edilen Alman askerî başarılarının, Türkiye'deki pantüranist hareketi güçlendireceğini belirtiyordu.[181] Papen'in bu öngörüsünün yanlış olduğu söylenemez.

Nitekim, gerçekten de, tam bu sırada, Tasviri Efkâr gazetesinde, M. F. Togay, "Azerbaycan Cumhuriyeti ve Azeri Türkleri" adlı yazısından sonra, Dağıstan ve Tataristan hakkında da bilgiler veriyordu.[182] Cumhuriyet gazetesinde ise, Gökgöl, Sovyetler Birliği'nde 32 milyon Türkün yaşadığını hatırlatıyordu.[183] Yine Tasviri Efkâr gazetesinde, Kandemir'in, "Enver Paşa Rusya'da" adlı bir yazı dizisi yayınlanıyordu.[184]

Papen, Berlin'den, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nde Türklerin yaşadığı bölgelerdeki çıkarlarının, İngiltere'nin değil, fakat ancak Almanya'nın yardımı ile gerçekleşebileceği propagandasının yapılmasını ve bu propagandanın somut örneklerle kanıtlanmasını istiyordu.

Papen, bu konuda, Berlin'e ayrıntılı bir de rapor sunmuştu.

Raporda, Alman askerî başarıları sonucunda, Türk Hükümet çevrelerinin, Sovyet sınırı ötesindeki ırkdaşlarının/soydaşlarının, özellikle de Azeri Türkleri'nin kaderi ve geleceği ile daha yakından ilgilenmeye başladığı belirtiliyordu. Türk Hükümet çevreleri, 1918 olaylarını yinelemek ve Bakû petrollerini ilhâk etmek eğilimindeydi. Bu amaçla, bir kısmı İkinci Abdülhamid zamânında benzer hizmetler görmüş bâzı kişilerden, bir uzmanlar komitesi oluşturulmuştu. Komitenin amacı, gerek daha önce yurt dışından gelmiş ve artık Türkiye'de yaşayan Türk kökenli göçmenler arasında, gerekse yurt dışında, özellikle de İran Azerbaycanı'nda ve Hazar Denizi'ne kadar olan bölgede, Türk nüfûsun yaşadığı bu bölgelerde, söz konusu bölgeleri Türkiye'ye ilhâk etmek için, taraftar toplamaktı. Grubun lideri, İstanbul mebusu Şükrü Yeni-

181 Krecker, **age**, s. 210.

182 **JK 1**, (4, 6 ve 10.7.1941), s. 123.

183 **Cumhuriyet**, (8.7.1941); **JK 1**, (8.7.1941), s. 123.

184 **JK 1**, (18.7.1941), s. 124.

bahça idi. Grubun diğer üyeleri ise, Enver Paşa'nın kardeşi, İslâm Ordusu eski önderlerinden ve 1918 yılında Bakü'ya giren Nûri Paşa [Nûri Killigil], Prof. Zeki Velidi (Başkır) Togan, Ahmet Câfer (Ahmet Sait Câfer) ve Türkiye'nin Kâbul Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal idi. Ancak, Memduh Şevket Esendal, devletin resmî temsilcisi olduğu için, hükûmetin verdiği tâlimâta göre bir tutum alacaktı.

Papen'in raporuna göre, Ankara'daki hükümet çevrelerinin Doğu Türkleri ile ilgili plânı, Azerbaycan hâriç tutulmak üzere, onları bağımsız görünen, ama Türklerin danışman olarak siyâsal ve kültürel açıdan egemen olacakları, doğu devletlerinde toplamaktı. Oysa, Doğu Türkleri, kendileri için bağımsız bir devlet istiyorlardı. Bu hareketin önderi ise, Mûsâvat Partisi önderi Mehmet Emin Resulzâde idi. Resulzâde, Türkiye'de yâveri Mirza Bala tarafından temsil ediliyordu. Mirza Bala, Türk Ordusu'nda görevliydi. Doğu Türkleri sorununda, Türk Hükûmeti'nin Ankara'daki ajanlarından biri de, emekli General Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet idi. Erkilet, Tatar kökenliydi.[185]

Papen'in söz konusu raporunu kaleme aldığı gün, yine 5 Ağustos'ta, bu kez de Ribbentrop'a verilen bir başka raporda, Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede'nin, Weizsaecker'e, Sovyetler Birliği'ndeki Türk kökenli komşu halkların durumunu anlattığı belirtiliyordu. Hüsrev Gerede, Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türk kökenli komşu halklar aracılığıyla, anti-Sovyet propaganda faaliyetinin yürütülebileceğine dikkat çekmişti. Gerede, daha sonra da, daha açık bir biçimde, Kafkas halklarının gelecekte tampon bir devlet içinde birleşebileceklerini söylemiş ve Hazar Denizi'nin doğusunda bağımsız bir Tûran devleti kurulabileceğini imâ etmişti. Raporda, Nâfia Vekili emekli General Ali Fuat Cebesoy'un Papen'e anlattıklarının, Gerede'nin bu konuşması ile paralellik gösterdiğine dikkat çekiliyordu. Gerede, Bakû'nun tamâmen Türkçe konuşulan bir kent olduğunu da vurgulamıştı.[186]

---

185 SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Papen'den ADB'ye", No. A 3018/41 Gizli, Nr. 10, 5.8.1942, s. 27-30.

186 SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Weizsaecker'den Ribbentrop'a", No. 494 Gizli, Nr. 11, 5.8.1942, s. 31;

Ancak, Tûrancılık konusunda bu denli açık bir tutum, ya Hüsrev Gerede'nin kendi inisiyatifinden ileri geliyordu ya da Almanya'nın bu konudaki görüşünü öğrenmek için, Ankara'nın kullandığı bir taktikti.

Çünkü, Ribbentrop'un, Türkiye'nin Hazar Denizi'nin doğusundaki ve Kafkaslar'daki çevre halkların geleceği konusundaki görüşünü sorması üzerine, Hüsrev Gerede, ülkesinin yayılma amacı taşımadığını ve ayrıca, bu politikanın, Türkiye'nin resmî politikasının temeli olduğunu da belirtmişti.[187] Toprak talebi, Türkiye'nin resmî politikası olamazdı.

Papen ise, ilk plânda, bir yandan, Türkiye'deki pantûranist çevreler ile ilişki kurmuştu, diğer yandan da, Sovyetler Birliği'nden Türkiye'ye gelmiş Türk kökenli göçmenler ile ilişkilerini geliştirmeye çalışıyordu.

İsmet İnönü ile, 28 Ağustos'ta, bir görüşme yapan Papen'in, aynı konu üzerinde durduğu zaman, İnönü'den aldığı yanıt, bu tür konularda, ancak Sovyetler Birliği'nin yenilgisi gözle görülür şekilde gerçekleştiği zaman görüşmenin mümkün olduğu ve Türkiye'nin de, ancak o zaman, bu konuları görüşmeye istekli olacağı şeklinde olacaktır.[188]

Görüldüğü gibi, Türk Hükûmeti, resmî politikada, ilke olarak, pantûranist eğilimleri red ediyor, ancak Kırım bölgesindeki ve Kafkaslar'daki Türk kökenli komşu halkların geleceği konusuna tamâmen ilgisiz kalmak da istemiyordu.

Fakat bunun gündeme gelmesi için önce Sovyetler Birliği'nin kesin askerî yenilgisi görülmeliydi.

Bu bölgede bulunan Türk kökenli nüfus ise 40 milyon civârındaydı.

Ankara, söz konusu halkların ve toprakların geleceğini belirleyebilmek için, Berlin ile görüşmek gerektiğini biliyordu. Ancak, Türk Hükûmeti, bu alanda resmî girişimlerde bulunmaya yanaş-

---

Charles Warren Hostler, **Türken und Sowjets**, Die Historische Lage und die Politische Bedeutung der Türken und der Türkvölker in der Heutigen Welt, s. 211-212; Önder, **age**, s. 146; Krecker, **age**, s. 210-211; Uğur Mumcu, **40'ların Cadı Kazanı**, s. 58.

187 Önder, **age**, s. 145; Krecker, **age**, s. 211.

188 Krecker, **age**, s. 211.

mayacaktır. Fakat, kendisini tamâmen geriye de çekmeden, bir yandan, bâzı gayri resmî kanallardan, Berlin ile ilişki kurarken, diğer yandan da, resmî plânda herhangi bir ileri adım atmadan, savaşın gidişâtını beklemeyi tercih edecektir. Türk Hükümeti, Kuzey Sûriye'deki sınır sorunlarına ilişkin olarak, nasıl İngiltere ile görüşmelere başlamak istediyse, bu kez de, muhtemel gelişmeler karşısında, son derece dikkatli ve itinâlı bir tutum içinde, doğu bölgesindeki toprak ve sınır sorunlarına ilişkin yeni olasılıkları dikkate almak ve mümkünse, bunları gerçekleştirmek, en azından, olasılıkların derecesini saptamak istiyordu.[189]

Türkiye'nin Bükreş Büyükelçisi Hamdullah Suphi Tanrıöver'in, Antonescu'ya, Sovyetler Birliği çöktüğü zaman, Türkiye'nin geleneksel ve târihsel nedenlerle, bâzı toprak talepleri olacağını söylemesi, Memduh Şevket Esendal ile Hamdullah Suphi Tanrıöver'in pantûrancı hareketi desteklediği yolunda Alman Dışişleri Bakanlığı'nın arşiv belgelerinde bulunan bilgileri de doğruluyor.

Türkiye'de, 1941 yılının ikinci yarısında, Tûrancı yayınlarda ve Türk basınında görülen pantûrancı yazılarda hissedilir ve gözle görülür bir artış olacaktır.

Örneğin, Tasviri Efkâr gazetesinde, Gâlip Kemâlî Söylemezoğlu, "Leningrad 1918" adını taşıyan anılarını yayınlamaya başlar.[190] Diğer yandan, İstanbul Sıkıyönetim Komutanı Ali Rızâ Artunkal, görevinden ayrılırken, İstanbul halkına yayınladığı bildiride, "aziz ve temiz Türk ırkı"ndan söz eder. Hüseyin Nâmık Orkun, Halkevi'nde, "Ziyâ Gökâlp ve Millî Ülkü" adında bir konferans verir.[191] Yine Tasviri Efkâr gazetesinde, Kandemir, "Enver Paşa Rusya'da" adlı yazı dizisinin sonunda, Enver Paşa'yı över.[192]

Aslında, Atatürk döneminde Tûrancı düşünce ve eylemler, hiçbir zaman hoş karşılanmamış ve bu tür yayın organları pek nâdir görülmüştü.[193]

---

189 Önder, **age**, s. 146; Krecker, **age**, s. 211; Hostler, **age**, s. 217-221.

190 **JK 1**, (21.9.1941), s. 128.

191 **JK 1**, (25.9.1941), s. 130.

192 **JK 1**, (27.12.1941), s. 137. Ayrıca bkz. Sabiha Sertel, **Roman Gibi**, s. 228-229.

193 Tûrancı düşünce ve eylemin genel ve târihsel gelişimi için bkz. (Burada yalnızca bâzı önemli Almanca kaynaklara işâret edilmiştir) Önder, **age**, s. 142-145; Krecker, **age**, s. 205-209;

Örneğin, anti-semitik eğilimli Millî İnkılâp dergisi, 1934 yılında yasaklanırken;[194] Kafkasya Almanağı adlı kitap, 9 Mayıs 1937 târihinde toplatılmıştı.[195] Yine Adsız (1931-1933) ve Orhun (1934) adını taşıyan dergiler de, bir süre yayınlandıktan sonra, kapatılmışlardı.[196] Bu arada, 1931 yılının Eylül ayında, daha önce Türkiye'ye gelmiş olan Tatar/Kırım Türklerinin önderleri, Türkiye'den sınır dışı edilmişlerdi ve yayın organları da kapatılmıştı.[197]

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, "Türk olmayı sevmek ve Türk olmayı kabul etmek, Türk milletine mensup olmanın verdiği bütün haklara mâlik olmak için kâfidir" derken ve panislâmizm gibi, pantürkizmin de, Türkiye'nin politikasının tamâmen dışında kaldığını belirtirken, aslında, Atatürk dönemi anlayışının devâm edeceğini vurgulamış oluyordu.

Ancak, İnönü döneminde, Tûrancı fikirlere karşı daha önce alınmış önlemlerde bir yumuşama da görülecektir.

1927 yılından beri İstanbul Üniversitesi'nde Türk Târihi profesörü olan ve 1932 yılında, siyâsal faaliyetleri nedeniyle, Türkiye'yi terk etmek zorunda kalan, 1917 Bolşevik İhtilâli sırasında Türkistan'ın bağımsızlık mücâdelesinin önderlerinden ve aynı zamanda da Sovyet Başkırdistan Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı olan Zeki Velidi Togan, 1938 yılının sonlarında, Almanya'dan Türkiye'ye geri döner.[198]

Bu dönemde, Tûrancı yayın organları yeni yeni görülmeye başlanır.

Rehâ Oğuz Türkkan, 1939 yılının Mayıs ayında, Bozkurt dergisini yayınlamaya başlar. Derginin yazı kadrosunu, Rehâ Oğuz Türkkan, Hüseyin Nâmık Orkun, Nihâl Adsız, Nejdet Sancar ve Abdülkadir İnan oluşturuyordu. Kapakta, derginin adının hemen

---

Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 99-101; Hostler, **age**; Edige Kırımal, **Der Nationale Kampf der Krımtürken**; Gotthard Jaeschke, **Der Turanismus der Jungtürken**; Gotthard Jaeschke, **Der Turanismus und die Kemalistische Türkei**.

194 Jaeschke, **Türkei**, s. 13/dipnot 1.

195 **JK 1**, (9.5.1937), s. 41.

196 Hostler, **age**, s. 220.

197 Krecker, **age**, s. 208.

198 Krecker, **age**, s. 209; Gotthard Jaeschke, "Die Türkische Republik und das Türkentum im Auslande", **Die Welt des Islams**, Band 23, (1941), s. 180.

altında, "Her Irkın Üstünde Türk Irkı" başlığı bulunuyordu.[199] Dergide yayınlanan bir yazıda, "Kaabiliyet bakımından, diğer bakın[lar]dan, Türk ırkı, her ırkın üstündedir" deniliyordu. Diğer yandan, Denizli mebusu ve Ulus gazetesi yazarı Necip Ali Küçüka, Bozkurt dergisinde, "Ziyâ Gökâlp'e Saldıranlar" adında, bir de makâle yazmıştı.[200] Hüseyin Nâmık Orkun'un, "Her Irkın Üstünde Türk Irkı" adlı makâlesi ise, derginin ikinci sayısında yayınlanacaktır.[201] Bununla birlikte, dergi, kısa zamanda kapatılacak ve Rehâ Oğuz Türkkan, siyâsal faaliyetlerini, Kitapsevenler Kurumu adlı bir dernek bünyesi içinde sürdürmek zorunda kalacaktır. Türkkan, bu dernekte de, ırkçı ve pantûranist faaliyetlerine devâm edecek ve daha sonra da Gurem adında gizli bir örgütlenmeye gidecektir.[202]

Yine 1939 yılının Nisan ayında, bir başka Tûrancı dergi, Kopuz dergisi yayınlanır.[203] Derginin sâhibi ve Neşriyat Müdürü Cemâl Tigin idi. Derginin yazı kadrosunu, Rızâ Nur, Fethi Tevet[oğlu], Nejdet Sancar, Abdülkadir İnan, Hüseyin Nâmık Orkun ve Emin Hekimgil oluşturuyordu. Derginin birinci sayısında, Nejdet Sancar, "Ziyâ Gökâlp'in Türkçülük Fikirleri I" adındaki yazı dizisine başlar.[204] Ancak, derginin, altıncı sayısı olan, 15 Eylül 1939 târihinden sonra yayınlanıp yayınlanmadığını saptayamadım.

Rehâ Oğuz Türkkan, yine bu sıralarda, "Irk Muhite Tâbî midir?" (1939) ve "Türkçülüğe Giriş" (1940) adlı kitaplarını yayınlar.

Bu arada, bir başka Tûrancı dergi, Ergenekon dergisi, yine Rehâ Oğuz Türkkan tarafından yayınlanır. Aslında, Ergenekon dergisi, daha önce, 1938-1939 yıllarında, toplam üç sayı yayınlanabilmişti.

---

199 **Bozkurt**, "Aylık Fikir ve Gençlik Dergisi, İlmî-Edebî-İçtimâî", Yıl: 1, Sayı: 1, (Mayıs 1939).

200 **Bozkurt**, Sayı: 1, (Mayıs 1939).

201 **Bozkurt**, Sayı: 2, (Haziran 1939).

202 Hostler, **age**, s. 219.

Nitekim Sabiha Sertel de, anılarında, bu sıralarda, Almanya'nın da yardımı ile, Türan Cemiyeti kurulduğunu yazıyor. Sabiha Sertel, **age**, s. 214-215.

203 **Kopuz**, "Aylık Millî Sanat ve Fikir Mecmuası", Cilt: 1, Sayı: 1, (15 Nisan 1939).

204 **Kopuz**, Cilt: 1, Sayı: 1, (15 Nisan 1939).

Zeki Velidi Togan, 1940 yılında, "1929-1940 Seneleri Arasında Türkistan'ın Vaziyeti" adlı kitabını yayınlar.

Yine aynı târihlerde, 1940 yılında yayın hayâtına başlayan Bozkurt dergisinin imtiyaz sâhibi İsmet Râsim ve Umûmî Neşriyat Müdürü de M. Sâmi Karayel idi. Derginin yazı kadrosunu ise, Rehâ Oğuz Türkkan, Abdülkadir İnan, Nihâl Adsız, Hüseyin Nâmık Orkun ve Nejdet Sancar oluşturuyordu. Ancak, dergi, 1940 yılının Aralık ayında, dokuzuncu sayısında, kapatılacaktır.

Küllük dergisi ise, 1 Eylül 1940 târihinde yayınlanır. Derginin imtiyaz sâhibi ve Umûmî Neşriyat Müdürü Alâettin Hakgüder idi. Küllük, daha ilk sayısında, 26 Eylül 1940 târihinde, kapatılacaktır.

Hamle dergisi de, 1 Ağustos 1940 târihinde yayınlanmaya başlar ve yayın hayâtına ancak onbir sayı devâm edebilir. Dergi, 1 Kasım 1940 târihinde kapatılır.

İstanbul'da faaliyet gösteren ve Türkistan Gençler Birliği adını taşıyan dernek, 1940 yılında, adını Türk Kültür Birliği olarak değiştirir.[205]

Türk Kültür Birliği'nce 1941 yılında düzenlenen bir toplantıda, M. Fevzi Togay, Türk kültür târihi üzerine bir konuşma yapar ve gece, "Büyük Türk Gecesi" olarak kutlanır.[206]

Türkiye'nin Budapeşte Büyükelçisi Rûşen Eşref Ünaydın, 1941 yılında, Budapeşte'de faaliyet gösteren Tûran Cemiyeti'nin yıllık toplantısında bir konuşma yapar.[207]

Yine 1941 yılında, Rehâ Oğuz Türkkan, "Dört İçtimâî Mesele" adlı kitabını yayınlar.

Bozkurt dergisi, 5 Mart 1942 târihinde, yeniden, ancak bu kez haftalık olarak yayınlanır.[208] Derginin sâhibi A. Nûrullah Barınan, Umûmi Neşriyat Müdürü ise, M. Sâmi Karayel idi. Derginin yazı kadrosu, Peyâmi Safâ, Rehâ Oğuz Türkkan, Zeki Velidi To-

---

205 **JK 1**, (21.7.1940), s. 99; Jaeschke, "Türkei", **Jahrbuch der Weltpolitik 1942**, s. 682.

206 **JK 1**, (26.4.1941), s. 116.

207 **JK 1**, (13.2.1941), s. 111.

208 **Bozkurt**, "Haftalık Türkçü Dergi".

gan, emekli General Ali İhsan Sâbis, Abdülkadir İnan ve Osman Tûran'dan oluşuyordu. Ancak, Rehâ Oğuz Türkkan, beşinci sayıdan itibâren, dergiden ayrılacaktır.[209]

Derginin ilk sayısında ise, Türkçülüğün programı yayınlanır.

Rehâ Oğuz Türkkan tarafından yazılan "Bozkurtçunun Amentüsü" adlı programda şöyle deniliyordu:

> "İdeolojimiz, (...) Bozkurt Türkçülüğü[dür]. (...)
>
> Bozkurtçular, (...) Türk ırkının ve Türk milletinin her ırktan ve her milletten üstün olduğuna [inanırlar]. (...)
>
> Bu üstünlüğün kaynağı, (...) Türk kanıdır. (...)
>
> Bu üstünlük, (...) eğer Türkün kanı, yabancı kanlarla bulanırsa [kaybolur]. (...)
>
> Bozkurtçular, (...) ırkçıdır[lar].
>
> [Onlar], temiz ve öz Türk şartı arıyorlar. (...)
>
> Türk derken, (...) (gönül, dokuz göbeği Türk isterdi) realiteleri gören Bozkurtçular, atalarının dörtte üçü Türk olan veyâ dört göbekten kanca Türkleşmiş olanları da Türk saymaktadırlar. (...)
>
> Bozkurtçular, pantürkisttir[ler]. (...)
>
> Türk devletini 65 milyonluk bir millet olarak görmek, (...) mukaddes ülküdür. (...)
>
> Bozkurtçular, savaşın, askerliğin ve kahramanlığın en yüksek hürmet mevkiine çıkartılması gerektiğine inanmışlardır."[210]

Derginin yedinci sayısında, Çığır, Millet, Bozkurt, Tanrıdağ ve Çınaraltı dergilerinin beş kardeş dergi olduğu ilân edilecektir.[211]

Diğer yandan, Yaşar Çimen'in, "Dikkat Ediniz: Karaborsacılara Bir İhtar" adlı yazısında, karaborsacılıkla ilgili olarak, doğrudan ve sâde Yahudi tüccarların suçlanıyor olması, Bozkurt dergisinin anti-semitik eğilimlerini göstermesi bakımından önemlidir.

"Türk Gecesi", İstanbul'da, 28 Mart'ta kutlanır. Bu gece, Cumhuriyet gazetesinde, "Tûran'a giden en kısa yol" olarak tanıtılacaktır.[212]

---

209 **JK2**, (12.3.1942), s. 4.

210 Rehâ Oğuz Türkkan, "Bozkurtçunun Amentüsü", **Bozkurt**, Yıl: 3, Cilt: 2, Sayı: 1, (5 Mart 1942).

211 **Bozkurt**, Yıl: 3, Cilt: 2, Sayı: 7, (2 Temmuz 1942).

212 **JK2**, (28.3.1942), s. 4.

Remzi Oğuz Arık, 1 Mayıs'ta, aylık Millet dergisini yayınlamaya başlar.[213] Derginin sâhibi Prof. Dr. Hüseyin Avni Göktürk, Umûmî Neşriyat Müdürü ise, Remzi Oğuz Arık idi.

Rızâ Nur, bundan sâdece bir hafta sonra, 8 Mayıs'ta, haftalık Tanrıdağ dergisini yayınlamaya başlayacaktır.[214] Derginin sâhibi ve Umûmî Neşriyat Müdürü Rızâ Nur idi. Derginin yazı kadrosu, Rızâ Nur, Dr. Mustafa Hakkı Akansel, Nejdet Sancar, Hüseyin Nâmık Orkun, Dr. Fethi Tevet[oğlu], Hasan Ferit Cansever, Şerif Bilgehan ve Nihâl Adsız'dan oluşuyordu.

Rızâ Nur, derginin ilk sayısında, "Türk Nasyonalizmi" adlı makâlesinde, şöyle yazıyordu:

> "Türkçülükte bir takım sınıflar husûle gelmiştir.
>
> Bunda, bâzı sebeplerle berâber, Türk irredentası da âmil olmuştur.
>
> Bu ulu ve izgi (mukaddes) dâvânın sınıfları şunlardır: Pantûranizm, Neotûranizm (Yeni Tûrancılık), Tûranizm (Türancılık), Pantürkizm [ve] Türkizm (Türkçülük)...
>
> Bunlar, pratik bir kuvvete hâiz değildir.
>
> Bugün Türkiye'de fikren üç esaslı Türk milliyetçiliği vardır: 1) Tûrancılık, 2) Türkçülük, 3) Anadoluculuk...
>
> Birinci istilâh, 'Tûrancılık', Türk, Fin, Macar gibi, bütün Tûran nesillerini çerçevesi içine alır. Fakat şunu da unutmamalı ki, asıl 'Tûran' adı, menşeindeki anavatan olan Orta Asya Türk yurdudur. Bu ıstılâh, bugün bu mânâsını kaybetmiş olup, Türkçülük ile mütenedif bir hâle gelir gibi bir evolüsyondadır.
>
> İkinci istilâh, 'Türkçülük', bütün Türkleri kadrosu içine alır. (...)
>
> Üçüncüsü, 'Anadoluculuk', pek infiratçı olup, Anadolu Türklerinden başka Türkü kabul etmez. Sâde Anadolu Türklerine münhasırdır. (...)
>
> En geç, diri, bir durmuş, igesi (hayattar) fikir varsa, ırkçı Türkçülüktür."[215]

Dr. Mustafa Hakkı Akansel, yine Tanrıdağ dergisinde yayınlanan, "Yabancı Kan ve Devletlerin Batması" adlı yazısında, şöyle diyordu:

---

213 **Millet**, "İlim, Fikir, Sanat Mecmuası"; JK 2, (21.5.1942), s. 5.

214 **Tanrıdağ**, "İlmî, Edebî, Türkçü... Bu Türklerin Dergisidir... Haftalık Türkçü Dergi".

215 **Tanrıdağ**, Cilt: 1, Sayı: 1, (8 Mayıs 1942).

"Demek ki, Gobino'nun bundan doksan sene önce, dâhiyâne bir sezişle ortaya attığı fikrin doğruluğu, bugün tıp ilminin yeni kazançları ile ispât edilmiş oldu."[216]

Dr. Fethi Tevet[oğlu] ise, "Türkçü Görüşüyle Evlenmek İşi" adlı makâlesinde, şunları yazıyordu:

"İdealist Türk genci, hâlis Türk kanı ve terbiyesi taşıyan arkadaşını seçip, kendi istek ve görüşünde evlâtlar yetiştir mi, en büyük kuvvete sâhip bulunacak demektir."[217]

Ancak, derginin yayını, Dr. Rızâ Nur'un ölümü üzerine, onsekizinci sayıda, 4 Eylül 1942 târihinde, son bulacaktır.

Diğer yandan, ilk sayısı 9 Ağustos 1941 târihinde yayınlanan, ancak otuzdördüncü sayısında, 28 Mart 1942'de, İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı'nca kapatılan Çınaraltı dergisi de, 23 Mayıs 1942 târihinde, yeniden yayınlanır.[218] derginin sâhibi ve Umûmî Neşriyat Müdürü Orhan Seyfi Orhon idi. Derginin yazı kadrosu ise, Nihâl Adsız, Ahmet Câferoğlu, Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet, Hüseyin Nâmık Orkun, Zeki Velidi Togan, Orhan Seyfi Orhon ve Peyâmi Safa'dan oluşuyordu.[219]

Ahmet Câferoğlu'nun yayınladığı Türk Amacı dergisi ise, 1942 yılının Temmuz ayı sonlarında yayınlanacaktır.[220] Türk Amacı dergisi, Türk Kültür Birliği'nce yayınlanıyordu. Sâhibi ve Umûmî Neşriyat Müdürü Ahmet Câferoğlu idi.

Bu arada, Tasviri Efkâr gazetesinde, Tûrancı idealler konusunda yazılar yayınlanıyor ve ırk birliği ve "kardeşler ile" birleşme fikri savunuluyordu.[221]

Oysa, Başvekil Şükrü Saraçoğlu, yabancı basına tam da bu sırada verdiği bir demeçte, Türkiye'nin pantûrancı politikaları ve amaçları red ettiğini belirtiyordu.[222]

---

216 **Tanrıdağ**, Cilt: 1, Sayı: 8, (Altıncay/Haziran 1942).

217 **Tanrıdağ**, Cilt: 1, Sayı: 8, (Altıncay/Haziran 1942).

218 **Çınaraltı**, "Haftalık İlim ve Sanat Mecmuası... Haftalık Türkçü, Fikir ve Sanat Mecmuası".

219 **JK2**, (23.5.1942), s. 5.

220 **JK2**, (29.7.1942), s. 7.

221 **JK2**, (7.8.1942), s. 8.

222 **JK2**, (16.8.1942), s. 8.

Türk Yurdu dergisinin ilk sayısı ise, 1 Eylül'de yayınlanır.[223] Dergi, ayda iki kez çıkıyordu ve derginin sâhibi ve Umûmî Neşriyat Müdürü, Dr. Hasan Ferit Cansever idi. Derginin yazı kadrosu ise, Fethi Tevet[oğlu], Hasan Ferit Cansever, Dr. Mustafa Hakkı Akansel ve Zeki Velidi Togan'dan oluşuyordu. Abdullah Taymas, "Türklüğe ve Türkçülüğe Dâir" adlı bir yazısında, Türkçülüğün târihi üzerinde duruyor ve Kafkasyalı Ali Bey, Hüseyinzâde, Kafkasyalı Ağaoğlu Ahmet (Ahmet Ağaoğlu), Kazanlı Akçuraoğlu Yusuf (Yusuf Akçura), Kırımlı İsmâil Mirza Gaspıralı ve Kafkasyalı Mirza Fetali Abundzâde'nin yaşam öykülerinden söz ediyordu.[224] Derginin sekizinci sayısında ise, "Biz, hümanist ya da komünist değil, fakat Müslüman Türkleriz" deniliyordu.[225]

Bu târihlerde başka Türkçü/Tûrancı yayın organları da görülüyordu. Örneğin, Karainci dergisi, 1941 yılının sonbahar aylarından beri, Zonguldak'ta, aylık olarak yayınlanıyordu.[226]

Yine Zonguldak'ta yayınlanan bir başka dergi de, A. Karauğuz tarafından aylık olarak çıkarılan, Doğu dergisiydi. Dergi yayın hayâtına, 1942 yılının Kasım ayında başlamıştı.[227] Derginin sâhibi ve Genel Yayın Çevirmeni A. Karauğuz idi. Derginin yazı kadrosu ise, Aka Gündüz, Behçet Kemâl Çağlar, Necip Fâzıl Kısakürek, Câfer Seyid Ahmet [Edige] Kırımal, Hüseyin Nâmık Orkun ve Abdülkadir İnan'dan oluşuyordu.

Ocak dergisi de, Ali Rızâ Alemdaroğlu tarafından, yine Zonguldak'ta yayınlanıyordu.

Çığır dergisi ise, on yıldır yayın hayâtındaydı.[228]

Rehâ Oğuz Türkkan da, 5 Kasım'da, Gök Börü dergisini yayınlamaya başlayacaktır.[229] Onbeş günde bir yayınlanan derginin sâhibi ve Umûmî Neşriyat Müdürü, yine Rehâ Oğuz Türkkan idi.

---

223 **Türk Yurdu**, "Türklerin Faydasına Çalışır... 15 Günlük Dergi".

224 **Türk Yurdu**, Cilt: XXVI, Sayı: 1, (1 Eylül 1942); **JK 2**, (1.9.1942), s. 9.

225 **JK 2**, (15.12.1942), s. 9.

226 **Karainci**, "Türkçü, Edebiyat ve Sanat Mecmuası".

227 **Doğu**, "Büyük Ülkü Gazetesi".

228 **Çığır**, "İlim, Fikir, Sanat Mecmuası".

229 **JK 2**, (5.11.1942), s. 9.

Ancak dergi, 20 Mayıs 1943 târihinde, onüçüncü sayısında, kapanacaktır.[230]

Bu dergilerin dışında, başka Türkçü/Tûrancı yayın organları da vardı.

Bunlar arasında, Küllük dergisi de sayılabilir. Derginin sâhibi ve Umûmî Neşriyat Müdürü, Alâettin Hakgüder idi. Küllük dergisi, 1 Eylül 1940 târihinde yayın hayâtına başlamış ve 26 Eylül 1940 târihinde kapanmıştı.

Çınar dergisinin sâhibi ve Umûmî Neşriyat Müdürü ise, Tâhir Olgaç idi. Dergi, 1941 yılının Mart ayında yayınlanmaya başlamıştı. Çınar dergisi, 1941 yılının Temmuz ayında, beşinci sayısında kapandıktan sonra, 9 Eylül 1941'de, altıncı/yedinci sayısından itibâren, yayınma yeniden başlamıştı.

Hamle dergisi ise, 1 Ağustos 1940 târihinde yayınlanmaya başlamış ve 1 Kasım 1940'da, onbirinci sayısında, kapanmıştı.

Ayrıca, Doğuş, Hareket, Oluş ve Yeni Türk dergileri de, yine bu kapsamda sayılabilir.

Tûrancı çevrelerde bir örgütlenme de görülüyordu.

Zeki Velidi Togan, 1941 yılının Temmuz ayında, Almanya'yı ziyâret ettikten sonra, Türkiye'ye dönüşünde, gizli bir örgüt kuracaktır. Örgütün amacı, Türkiye'yi, Asya'da yaşayan diğer Türklerle, bir Türk devleti içinde birleştirmek, Almanya'nın askerî zaferinden sonra, bir hükûmet darbesi yapmak ve mevcut hükûmetin yerine, pantûranist, ırkçı bir politika izleyen millî bir hükûmet kurmaktı. Rehâ Oğuz Türkkan da, daha sonra, yeni bir gizli örgüt kuracaktır.[231]

Bu dönemde, hayli ender de olsa, Tûrancı yayınların eleştirildiği de görülüyordu.[232]

Örneğin, Sabiha Sertel, "İğneli Fıçı" adlı broşüründe, anti-semitik propagandaya karşı, Tan gazetesinin eleştirel yayınlarını belirtiyordu.[233]

---

230 **JK 2**, (5.11.1942), s. 9.

231 Hostler, **age**, s. 218.

232 Bkz. Sabiha Sertel, **age**, s. 246-251.

233 Sabiha Sertel, **age**, s. 262-267.

Yine Tan gazetesi, 1942 yılı başlarında, Bozkurt dergisi ile, polemiğe girecektir.

Bozkurt dergisinin ilk sayısında, bâzı milliyetçilerin dâvâya ihânet ettikleri ve yabancı ülkelerden para aldıkları iddia edilmişti. Dergide, bu paraların, kişisel amaçlar için harcandığı ve bunu yapanların da, hükümetin ajanları olduğu iddia ediliyordu. Tan gazetesi ise, bu kişilerin adlarını Bozkurt dergisinden sormuştu. Ancak, Bozkurt dergisi, Tan gazetesinin bu sorusunu, sorunun kendi sorunları olduğu ve bu tür sorunlara da dışarıdan müdahale edilemeyeceği şeklinde yanıtlayacaktır. Tan gazetesinin, "ecnebi para ile çalışan sahte Türkçüleri[n] meydana" çıkarılmasında ısrâr etmesi sonuçsuz kalacak ve tartışma, bir sonuca ulaşamadan, kesilecektir.[234]

Tan gazetesinin sorusunu ise, Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop'tan Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Papen'e gönderilen bir tâlimâtı içeren, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın bir arşiv belgesi, bugün artık yanıtlayabilir:

> "Türkiye'deki dostlarımızı içinde bulundukları güç durumdan kurtarmak üzere, size 5 milyon altın Alman Markı (RM) iletilmesini emrettim. Bu parayı cömertçe kullanmanızı ve bana raporla durumu bildirmenizi ricâ ederim."[235]

Zâten, Papen de, aynı târihli bir telgrafla, Ribbentrop'tan, bu parayı talep etmişti.[236]

Ribbentrop, 7 Aralık 1942 târihinde, Orient Bank Müdürü Lebrecht ile görüşür ve propaganda sorunları için, 5 milyon Alman Markı'nı (RM) bu amaca tahsis eder.[237]

---

234 **Tan**, (13 ve 20.3.1942).

235 SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Ribbentrop'tan Papen'e", No. 1526 Gizli, Nr. 34, 5.12.1942, s. 87.

236 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band IV, (1. Oktober bis 31. Dezember 1942), " ... ", Nr. 285, 7.12.1942, (61/40 258-63); **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band IV, (1. Oktober bis 31. Dezember 1942), " ... ", Nr. 265, 7.12.1942, (61/40 258-63) ve Nr. 1700, (61/40 971).

237 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band IV, (1. Oktober bis 31. Dezember 1942), " ... ", Nr. 265, 7.12.1942, (61/40 258-63); **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band IV, (1. Oktober bis 31. Dezember 1942), " ... ", Nr. 265, 7.12.1942, (61/40 258-63) ve Nr. 1700, (61/40 971).

Ancak, yönetimin, bu tür yayınları hoşgörüyle karşıladığı da söylenemez.

Nitekim, Sabiha Sertel'in, bu dönemde, Tan gazetesinde yazı yazması sorun olacak ve 1942 yılındaki bu tartışmalar sırasında, Sabiha Sertel'in Tan gazetesinde yazı yazması, Matbuat Umum Müdürlüğü'nce, iki ay süreyle, yasaklanacaktır.

Gerçekten de, pantürancı çevrelerde, daha 1942 yılı başlarında oluşan görüş ayrılıkları ve çatışmalar, 1943-1944 yıllarında daha da derinleşecektir.

Bu noktada, pantüranist hareketin tek bir fikir ve eylem programından oluşmadığını saptamak gerekir.

Türk Hükûmeti'nin, bu konuda, gayri resmî plânda ileri gittiği en uç nokta, söz konusu bölge halklarının, tampon devletler kurarak, Türkiye ile yakın ilişkiler içinde olmaları gerektiği düşüncesiydi.

Türkiye'deki pantürancı çevreler ise, bu toprakların ilhâk edilmesini ve bunu sağlamak için de, Türkiye'nin Almanya'nın yanında, Sovyetler Birliği'ne karşı, derhâl savaşa katılmasını istiyorlardı.

Diğer yandan, Türkiye ve Almanya'da yaşayan Türk kökenli göçmen ya da mülteci milliyetçi önderler, Almanya ile anlaşarak, Sovyetler Birliği'nin Alman askerî işgâli altında bulunan bölgelerinde, bağımsız Türk devletleri kurulmasından yanaydılar.

Almanya'nın konuya yaklaşımı ise, tamâmen farklıydı. Almanya, Sovyetler Birliği'ne karşı savaşı daha kolay kazanabilmek ve Sovyetler Birliği'nin içten çöküşünü de sağlayabilmek amacı ile, işgâl altında tuttuğu bölgelerdeki Türk kökenli halklar arasında, tıpkı Arap bölgesinde de yaptığı gibi, milliyetçi fikirlerin propagandasını yapıyor ve bu bölgelerdeki bağımsızlık yanlısı önderlerle iyi ilişkiler kurmaya çalışıyordu. Ancak, bu bölgelerin zengin yeraltı kaynaklarını da göz önüne alan Berlin'in temel amacı, söz konusu bölgeleri, Alman sömürgesi hâline getirmekti. Bu nedenle de, Almanya, bu alanda bir yükümlülük altına girmeye yanaşmıyordu. Bu konuda kesin ve bağlayıcı karar ise, bizzat Hitler tarafından verilmişti.[238]

---

238 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 102-103.

Görüldüğü gibi, pantûranist hareket, kendi bünyesinde uyumsuz ilişkiler içinde ve Almanya'nın denetimi altında, farklı amaçlar peşindeydi.[239]

Alman Hükümeti, 1941 yılının sonbahar aylarında, Alman Orduları'nın doğu cephesindeki başarılarının daha yakından anlaşılabilmesi için, bir Türk heyetini resmen dâvet eder. "Alman Hükûmet ve Başkumandanlığı, Harb Akademisi Komutanı Korgeneral Ali Fuat Erden ile [Hüseyin] H[üsnü] Emir Erkilet'i resmen şark cephesine dâvet etti. Ve hükûmet, muvafakat ve tensip etti."[240]

Alman Dışişleri Bakanlığı'nın bu sırada elinde bulunan raporlar, zamanlamanın doğru olduğunu gösteriyordu. Nitekim, bu sırada, Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğlu, 30 Eylül 1941'de, Alman zaferinin kısa zamanda görüleceğini hesâp ediyor, İnönü ise, 6 Ekim 1941'de, Clodius'a, Alman Orduları'nun doğu cephesindeki kesin başarısının sonbahar aylarında görüleceğini umduğunu belirtiyordu.[241]

İnönü, Berlin'in dâveti üzerine, İstanbul'da bulunan Yıldız Harb Akademisi Komutanı Korgeneral Ali Fuat Erden ile, Cumhuriyet ve Son Posta gazetelerinde askerî strateji üzerine ve Alman-Sovyet savaşı hakkında yazılar yazan ve yorumlar yapan ve pantûranist hareket ile de yakın ilişkileri bulunan emekli General Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet'e, 15 Ekim-5 Kasım 1941 târihleri arasında, doğu cephesini ziyâret etmeleri için, izin verir. Erden ve Erkilet, İstanbul'dan hareket ettikten sonra, Sofya, Plevne, Ruşçuk, Bükreş, Odesa ve Nikolayef üzerinden birlikte doğu cephesini ziyâret ederler.[242] Bu arada, bizzat Hitler tarafından da kabul edilirler ve Hitler ile savaşın genel gidişi üzerinde görüşürler.

Papen, söz konusu ziyâretle ilgili olarak hazırladığı raporda, her iki Generalin de doğu cephesini ziyâretten çok memnun döndüklerini belirtiyordu.

---

239 Hostler, **age**, s. 217 ve 221.

240 **Cumhuriyet**, (16.10.1941); Mumcu, **age**, s. 38-39.

241 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 81.

242 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 81; Papen, **age**, s. 553-554; Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet, **Şark Cephesinde Gördüklerim**, s. 43-205.

Dönüşte, Ali Fuat Erden, Papen'i ziyâret ederek, kendisine, gezi ile ilgili izlenimlerini iki saat boyunca anlatmıştı.

Papen, raporunda, ziyâretçilerin özellikle kendilerine verilen geniş askerî bilgiden memnun kaldıklarını vurguluyordu. Papen, Generallerin bâzı Rus esir kamplarını da ziyâret ettiklerini ve bu kamplarda bulunan Türk kökenli bâzı esirlerle de görüştüklerini belirtiyordu. Türk kökenli esirler, Türk Generallerinden, kendilerine diğer esirlerden daha iyi davranılmasını ve kendilerine daha iyi tayın verilmesinin sağlanması için, nüfuzlarını kullanmalarını istemişlerdi. Türk kökenli esirlerin bu ricâları, ziyâretçi Türk Generalleri tarafından ilgi ile izlenmişti. Papen, bu gözlemden hareketle, Kırım harekâtından önce, bu bölgede Türk asıllı Kırım Tatarları'nın da önemli bir paya sâhip olacakları bir yönetimin kurulması gerektiği görüşünü de yineliyordu. Papen'e göre, bu, Türkiye'de güçlü bir siyâsal etki yapacaktı.

Generaller, Türkiye'ye varışlarından bir gün sonra, Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğlu ile Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın da bulunduğu bir toplantıda, bizzat Cumhurbaşkanı İnönü'ye, ziyâretleri ile ilgili bilgi vermişler ve izlenimlerini aktarmışlardı. Bu görüşme, altı saat sürmüştü. Ali Fuat Erden, İnönü'ye, Alman-Sovyet savaşının hemen hemen tamâmen bittiğini bildirmişti.[243]

Erden ve Erkilet, gerek Saraçoğlu'nu, gerekse Çakmak'ı, yakın zamanda gerçekleşecek muhtemel bir Alman zaferi konusunda iknâ etmeye çalışmışlarsa da, İnönü'nün bu konuda hiç de iknâ olmadığı görülüyordu.[244]

Emekli General Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet, doğu cephesini ziyâret ettikten sonra, Türkiye'ye dönüşünde, Cumhuriyet gazetesinde, "Şark Cephesinden İntıbâ ve Görüşler" başlığı altında, gezi izlenimlerini yazmaya başlayacak ve yazı dizisi, bir aya yakın bir süre devâm edecektir.[245]

---

243 SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Papen'den ADB'ye", No. 645/41 Gizli, Nr. 12, 10.11.1941, s. 32-34; Mumcu, age, s. 41.

244 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 81; Weisband, age, s. 33/dipnot 30.

245 **Cumhuriyet**, (11.11.1941-Aralık 1941).

Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Tûrancılık uzmanı Hentig, Erden ile Erkilet'in doğu cephesini ziyâretine, Alman refâkatçi olarak katılmıştı.

Erkilet, doğu cephesini ziyâretinden hemen sonra, 10 Kasım'da, Hentig'e yazdığı bir mektupta, Hentig'in, Almanya'nın bağımsız bir Kırım devleti için faaliyet göstermesi gerektiğini, çünkü, Almanya ile Türkiye arasında gelecekte kurulacak iyi ilişkilerin, yalnızca Almanya'nın bu konudaki karârına bağlı olduğunu belirtiyordu. Türk kamuoyu, Almanya'nın Kırım konusunda vereceği karârı ilgi ve heyecanla bekliyordu. Herkes, Erkilet'e, Berlin'in karârının ne yönde olduğunu soruyordu. Erkilet ise, Almanya'nın, bu önemli sorunda, mutlaka doğru karar vereceğini ve doğru karârın da, bağımsız ve özgür bir Türk Kırım devletinin kurulması olduğunu açıklıyordu.[246]

Hentig, Erkilet'e yazdığı mektupta, Erkilet'in 10 Kasım târihli mektubuna teşekkür ediyor ve mektubunu yanıtlıyordu. Mektuptan anlaşıldığı kadarı ile, doğu cephesini ziyâreti sırasında, Erkilet ile Hentig arasında, pantûranizm konusunda bâzı görüşmeler yapılmıştı. Ancak, Hentig, mektubunda, nedenini açıklamadan, hâli hazırda, görüşmeleri sürdürmek için, Türkiye'ye gelmekten vazgeçtiğini belirtiyordu.[247]

Erkilet, Hentig'e yazdığı 27 Kasım târihli yanıt mektubunda, Hentig'in Türklerce dost olarak görüldüğünü ve İstanbul'u ziyâretinden vazgeçmesinin yanlış bir karar olduğunu vurguluyor ve Müstecip Fâgil ile Edige Kırımal (Kemâl) [Câfer Seyid Ahmet Edige Kırımal] adlarında, Kırım'da Almanlara yardımcı olan ve aynı zamanda da Kırım Türklerine yardımcı olmakla görevlendirilen iki kişinin, kendisini, Berlin'de ziyâret edeceklerini belirtiyordu. Erkilet, mektubunda, Hentig'den, adı geçen kişilerin Kırım'a gönderilmelerini ve kendilerinden, Kırım'da, Türk-Alman ortak çıkarları için, yararlanılmasını ricâ ediyordu.[248]

---

246 SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Hentig'den Erkilet'e", Nr. 13, 17.11.1941, s. 35; Krecker, **age**, s. 214.

247 SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Hentig'den Erkilet'e", Nr. 13, 17.11.1941, s. 35.

248 SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Erkilet'ten Hentig'e", Nr. 15, 27.11.1941, s. 37-38.

Erkilet'in sözünü ettiği kişiler, gerçekten de, 3 Aralık 1941 târihinde, Berlin'de, Hentig ile görüşecekler ve Sovyetler Birliği'nin Alman askerî işgâli altında bulunan bölgelerinde Türk kökenli halklar arasında propaganda faaliyetinde bulunacaklardır.[249]

Aslında, Berlin'in gözünde Türk Generallerinin doğu cephesini ziyâreti, ikili bir amaç taşıyordu. İlk plânda, bu ziyâret, Alman askerî zaferinin gözle görülür bir propagandası olacaktı. Ancak, bu amacın, hiç olmazsa, resmî çevrelerde yeterince etkili olamadığı anlaşılıyor. İkinci olarak da, bu bölgelerde yaşayan Türk kökenli halkların gelecekleri ile ilgili olarak, Türkiye ile Almanya arasında, hiç olmazsa, gayri resmi bir ilişki kurulmasına çalışılacaktı. Bu ikinci amaca ulaşılmasında, görünüşe göre, daha çok başarı sağlanacaktır.

Aslında, pantüranizm konusunda, Türkiye ile Almanya arasında gayri resmî olarak kurulmaya çalışılan ilişkiler için önemli bir girişim, bundan tam bir ay önce, bir başka ziyâret dolayısıyla olmuştu. Zeki Velidi Togan'ın daha Temmuz ayında Berlin'i ziyâretinin hemen ardından, Enver Paşa'nın kardeşi Nüri Paşa'nın da (Nûri Killigil'in) Eylül ayında Berlin'i ziyâret etmesi anlamlıydı. Ziyâret, Papen'in Ribbentrop nezdindeki girişimlerinden sonra yapılmış ve ziyârete ilişkin olarak Türk Hükûmeti'ne de bilgi verilmişti.

Nûri Paşa (Nûri Killigil), 10 Eylül'de, Berlin'de, Weizsaecker ile yaptığı ilk resmî görüşmede, ziyâretinin, daha çok, Başvekil Refik Saydam'ın bilgisi ve önerisi ile, Türk Hükûmeti'nin konuya ilişkin görüşleri hakkında bilgi vermek amacını taşıdığını belirtirken, Türk Hükûmeti'nin bilgisi dışında ve resmî bir kimlik taşımaksızın hareket etmediğini de açıkça vurgulamış oluyordu. Nûri Paşa, Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede ile de ilişki kurmuş ve Kafkasya ile ilgili tüm konu ve sorunlarda Berlin'e danışmanlık yapmayı da önermişti.

Nûri Paşa'nın Berlin ziyâreti sırasında ortaya koyduğu program, pantüranist bir nitelik taşıyordu. Program, yayılmacılığı öngörmüyordu. Fakat sınırlarda bâzı düzeltmelerin yapılmasını içe-

249 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 108; Kırımal, **age**, s. 306/dipnot 30.

riyordu. Programa göre, söz konusu bölgelerde bağımsız devletler kurulacak, fakat bu devletlerin politikaları Türkiye tarafından saptanacaktı. Bu bölgeler, Kırım, Azerbaycan, Dağıstan, Volga nehri ile Ural dağları arasında kalan bölge, Sovyet Tataristanı'na kadar olan tüm kuzey bölgesi ve Sinkiang'ın batı tarafı da dâhil olmak üzere, Türkistan ve Hamadan'a dek, İran'ın kuzey bölgesiydi. Ayrıca, Kuzey İran'daki sınır bölgesinde, Hazar Denizi'nin güney-doğu ucundan Sovyetler Birliği sınırı boyunca mevcut sınırda ve Irak'ta Kerkük ile Musul'u da içine alan bölge ile Sûriye sınırında da yine bâzı sınır düzeltmeleri söz konusuydu. Nûri Paşa, plânının başarı ile gerçekleşebilmesinin, ancak Sovyetler Birliği'nin kesin askerî yenilgisinden sonra, Türkiye ile Almanya arasında kurulacak sıkı işbirliğine bağlı olduğunu da vurguluyordu.[250]

Woermann'ın, Atatürk'ün, Türkiye'nin ulusal bir devlet olarak kalması gerektiği yolundaki dış politika ilkesini anımsatması üzerine, Nûri Paşa, Sovyetler Birliği'nden çekindiği için, Atatürk'ün dış politikasının baştan aşağı oportünist bir politika olduğunu, Almanya'nın Sovyetler Birliği'ni çökerttiği bir durumda, artık bu gerekçenin de ortadan kalkacağını belirtecektir.

Nûri Paşa ile Papen'in de katıldıkları 18 Eylül târihli bir başka görüşmede ise, Alman Orduları tarafından işgâl edilen Sovyetler Birliği topraklarında yaşayan Türk kökenli Müslüman halkların durumu ele alınır.

Nûri Paşa, Kırım'ın yönetiminin mümkün olduğunca hızlı bir şekilde bölge halkına devredilmesini ricâ eder.

Görüşmeye konu olan ikinci önemli nokta ise, Alman Ordusu'na esir düşen Türk kökenli Müslüman Sovyet askerlerinin durumuydu.

Nûri Paşa, Alman Ordusu'na esir düşen Türk kökenli Müslüman Sovyet askerlerinin tümünün aranıp bulunmasını ve yalnız bu esirler için hazırlanmış esir kamplarında toplanmalarını talep eder. Nûri Paşa'ya göre, ileride belki de, Turancı hareket için, bu

250 Önder, age, s. 147; Krecker, age, s. 212-213; Glasneck, Türkei und Afghanistan, s. 107; Mumcu, age, s. 11-22.

esir gruplarından yararlanmak da mümkün olabilecekti. Hattâ, Alman-Sovyet savaşı sırasında, bu Türk kökenli Müslüman savaş esirlerinden kurulu bir ordu da, Kızıl Ordu'ya karşı, Alman Ordusu ile birlikte savaşabilirdi. Nûri Paşa, bu önerilerinin kabul edilmesi için etkide bulunulmasını da ricâ ediyordu. Bütün bu öneriler, elbette, ancak Almanya'nın kesin askerî zaferinden sonra gerçekleşebilirdi.

Nûri Paşa, Weizsaecker'e, Kafkaslar'ın durumunu yakından bildiğine ve orada yüzbin kişilik bir ayaklanma çıkarabileceğine ilişkin güvence vermekten de kaçınmaz. Nûri Paşa, bir soruya karşılık, Türk halkının tamâmen pantûrancı politikalara kazanılması gerektiğini ve ileride kararlaştırılabilecek bir târihte de, pantûrancı yeni bir hükümetin işbaşına gelebileceğini belirtir. Nüri Paşa, son olarak, Berlin'de, kendisi ve arkadaşları tarafından yönetilecek bir pantüranist propaganda merkezi kurulmasını da isteyecektir.[251]

Nûri Paşa'nın, Berlin'de yapılan bu görüşmelerde, Türk Hükûmeti'ni ne ölçüde temsil ettiği pek de belli değildi. Gerçi, söz konusu bölgelerde, bağımsız, fakat siyâsal açıdan Türkiye'ye bağımlı ya da Türkiye'nin denetiminde, tampon Türk devletlerinin kurulması, Türk Hükümeti'nin düşündüğü ve gayri resmî olarak da dile getirdiği bir konuydu. Fakat Alman Ordusu'nun yanında Kızıl Ordu'ya karşı savaşacak Türk kökenli Müslüman esir Sovyet askerlerinden devşirilmiş bir ordu oluşturulması düşüncesi, daha çok, Almanya'da ve Türkiye'de bulunan Türk kökenli mülteci grupların milliyetçi önderlerince savunulan bir görüştü. Ayrıca, Türkiye'de, zamânı geldiğinde, pantûranist bir hükûmet darbesi yapmak düşüncesi, elbette, yalnızca Türkiye'deki Tûrancı çevrelerin talebi olabilirdi. Tüm bunları, Nûri Paşa'nın her türlü Türkçü/Tûrancı eğilimi kaynaştırmaya çalıştığı şeklinde yorumlamak, herhâlde yanlış olmaz.

Hentig, bir başka raporunda da, doğu cephesini ziyâretinden hemen sonra, onyedi yıldır Berlin'de, Berlin Teknik Üniversite-

251 Önder, **age**, s. 147; Krecker, **age**, s. 213; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 107; Mumcu, **age**, s. 11-22.

si'nde ders veren Dr. Hârun'un, kendisini ziyâret ettiğini açıklıyordu. Rapora göre, Dr. Hârun, hâli hazırda İstanbul'da oturuyordu ve Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği ile de yakın ilişkileri vardı.

Hentig'e göre, Dr. Hârun, Türkiye'nin önde gelen yöneticileri tarafından Berlin'e gönderilmişti ve görevi de, pantûranist hareket hakkında Berlin'in görüşünü ve tutumunu öğrenmekti. Dr. Hârun, Hentig'e, Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede ile Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın mesajlarını da iletmişti. Bu mesajlarda, hem Gerede, hem de Çakmak, resmî görevleri nedeni ile, resmî plânda pantûrancı politika lehine çalışmalarının mümkün olmadığını, fakat konuyla yakından ilgilendiklerini belirtiyorlardı.

Hentig, raporunda, Çakmak'ın, Tûrancılık konusunun, Türkiye ile Almanya arasında ilişki kurmak ve işbirliği sağlamak için, bir temel oluşturacağı yolunda fikir beyân ettiğini de vurguluyordu. Hattâ Çakmak, Türkiye'nin Almanya'ya karşı bir harekete girişmeyeceğine ilişkin güvence de vermişti. Raporda, Çakmak'ın, Türk kökenli Müslüman halklara karşı Berlin'in alacağı tutumu yakından izlediği ve Türk kökenli Müslüman savaş esirlerine propaganda yapılması için yardım etmeye de hazır olduğu açıklanıyordu.[252]

Bu noktada bir sonuç çıkarmak gerekirse, öncelikle Erkilet ile Nûri Paşa (Nüri Killigil) arasında bir ilişki olduğunu saptamak gerekir. Her ikisinin de Alman Hükûmeti ile yakın ilişkileri vardı. Ayrıca, Türk Hükûmeti de, Berlin ile kurulan ilişkiler ve yapılan görüşmeler konusunda bilgi sâhibiydi.

Ancak, Berlin, pantûrancı hareket konusunda acele etmek ve acele bir karâra varmak da istemiyordu.

Woermann, Nûri Paşa'ya, Türkiye'nin pantûranist düşüncelerini ancak Almanya ile ittifak hâlinde gerçekleştirebileceğini ve bu nedenle de, pantûranist bir Türkiye'nin, zorunlu ve kaçınılmaz

252 SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Hentig'den Erdmannsdorf ve Woermann'a", No. VII 1234 Siyâsî Kısım/Gizli, Nr. 14, 24.11.1941, s. 36; Krecker, **age**, s. 213-214; Weisband, **age**, s. 309-310; Mumcu, **age**, s. 11-22 ve 59-60.

olarak, Alman yanlısı bir Türkiye olması gerektiğini vurgulamıştı. Ancak, pantûranist fikirler, aynı zamanda, Türkiye'nin Sovyetler Birliği karşısında yayılma arzularının açığa çıkması anlamına da geliyordu. Ayrıca, Türk Hükûmeti'nin hâli hazırda pantûrancı görüş ve politikalara karşı gösterdiği çekingen tutum da, Berlin tarafından dikkatle izleniyor ve değerlendiriliyordu.

Woermann, Almanya'nın, Kafkaslar'daki petrol bölgesinin, yâni Batum ve Bakü civârının Türkiye tarafından yönetilmesine rızâ göstermeyeceğini, ayrıca, yeni kurulması öngörülen bağımsız Türk devletlerinin de Türkiye'ye yakın olmalarının, İngiltere ile ABD'ye de yakın olmaları anlamına geleceğini belirtiyordu. Ancak, Alman-Sovyet savaşında Alman Ordusu'na esir düşmüş Türk kökenli Müslüman savaş esirlerinden askerî birlikler oluşturulması, Almanya'nın doğu ve İslâm politikasına uygun düşüyordu. Hazar Denizi'nin doğusunda bir devlet de kurulabilirdi. Diğer yandan, Nûri Paşa'nın bu konularda Berlin'e danışmanlık yapma önerisi de benimsenecektir.[253]

Gerçekte Berlin'in, Alman Orduları'nın askerî işgâli altında bulunan Sovyetler Birliği topraklarında yaşayan Türk kökenli Müslüman halklar ve bölgenin geleceği konusunda, henüz bu sırada oluşmuş kesin bir tutumu ve karârı yoktu ve bu nedenle de, konuyla ilgili görüşme ve girişimlerinde fazla ileri gitmek istemiyordu.

Alman Dışişleri Bakanlığı içinde de pantûranist propagandanın başarısından kuşku duyanlar vardı. Ancak, karşı görüşte olanların ağır bastığı kuşkusuzdu. Hitler, daha 16 Temmuz 1941 târihinde, Kırım ve Bakü'nun askerî bölgeler olmasını istemişti. Bu alanda somut çalışmalar yapacak olan komiteler de kuruluyordu. Ancak, bölgenin Alman Ordusu'nca askerî işgâlinden sonra, söz konusu toprakların artık "yabancı"lara verilmesi hiç düşünülmüyordu. Hele Ankara'nın pantûrancı eğilimlerini destekleyerek, bölge üzerinde bir talepte bulunmasını sağlamak, 1941 yılının sonbahar aylarında dahi, istenilen bir şey değildi. Bu konuda Hentig de aynı kanıdaydı.

---

253 Önder, **age**, s. 147-148; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 107-108; Mumcu, **age**, s. 15-17.

Hitler ve Rosenberg de, pantûranist hareketi bu bölge için tehlikeli buluyorlardı.

Rosenberg'in yöneticiliğini yaptığı Doğu Bakanlığı ile Ribbentrop'un Dışişleri Bakanlığı arasında, konunun öneminden dolayı, bir görev çatışması vardı. Her iki Bakanlık da, konunun kendi görev alanına girdiğini ileri sürüyordu. Ribbentrop, bu bölgelerde özel ve özerk bir yönetim kurulmasını plânlarken, Rosenberg, bölgenin tamâmen Almanya'nın egemenliği altında kalmasını savunuyordu. Rosenberg, ne Kırım'a bağımsızlık verilmesine yanaşıyor, ne de bunu Kafkaslar için söz konusu ediyordu. Oysa, Ribbentrop, Kırım'a bağımsızlık verilmesini ve Kafkaslar'da da özerk bir yönetim kurulmasını öneriyordu. Diğer yandan, Batum ve Bakü bölgesinin Türkiye'ye verilmesi gibi bir konu, hiç kimse tarafından kabul edilmiyor ve bu, tartışma konusu dahi yapılmıyordu. Bizzat Hitler, 16 Temmuz 1941'de, konunun Doğu Bakanlığı'nın görev alanına girdiğine karar verecek ve bu karârını kesin olarak 8 Mayıs 1942 târihinde onaylayacaktır. Ribbentrop ise, sürgünde mülteci olarak yaşayan ve Türkiye'de bulunan Tûrancı önderlerle ilişki kuracaktır.

Aslında, Hitler, Rosenberg, Keitel ve Goering, her zaman, Sovyetler Birliği'nin Alman Ordusu'nun askerî işgâli altında kalan bölgelerinin Almanya'nın egemenliğinde kalmasını plânlamışlar ve bu konudaki tüm girişimleri ve görüşmeleri bir propaganda taktiği olarak değerlendirmişlerdi.[254]

Bütün bu gelişmelere karşın, Berlin, bu konuda, gayri resmî ve gizli görüşmelerde bulunmak için, Türk Hükümeti nezdinde bâzı girişimlerde de bulunacaktır.

Papen ile Saraçoğlu arasında 1941 yılının Eylül ayında yapılan bir görüşmede, Saraçoğlu, bir kez daha, Türkiye'nin Bolşevizmin çöküşünde büyük çıkarı olduğunu, fakat Alman Ordusu'nun kesin ilerlemesine dek beklemek istediklerini belirtiyordu. Saraçoğlu, Türk halkının, ama özellikle de Türk gençliğinin milliyetçi olduğunu ve Türk Hükûmeti'nin bunu göz önüne alması gerektiği-

254 Önder, **age**, s. 148; Krecker, **age**, s. 216-218; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 102-105; *Mumcu*, **age**, s. 11-22.

ni de belirtmişti. Saraçoğlu, Kırım ve Azerbaycan'dan gelen Türklerle de bu konuda bâzı görüşmeler yapmıştı.[255]

Papen, Berlin'e, pantûrancı amaçların gerçekleştirilebilmesi için, fırsatın kaçırılmaması gerektiğini tavsiye ediyordu. Papen'e göre, Türkiye'de pantûrancı görüşler önemli bir rol oynuyordu. Nûman Menemencioğlu da, tam bu sırada, Clodius'a, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nde yaşayan 40 milyon Türkün geleceği konusunda ilgisiz kalamayacağını, fakat ülkesinin kendi sınırları dışında bir yayılma amacı da taşımadığını vurguluyordu.[256] Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede ile Ali Fuat Erden de, Papen ile yaptıkları görüşmede, esas olarak, tampon devletler kurulmasını önermişlerdi.[257]

Diğer yandan, 1941 yılı sonunda, bu konuda Ankara'daki egemen görüşe ilişkin olarak, Alman Dışişleri Bakanlığı'nca hazırlanan bir raporda, şöyle deniliyordu:

> "Atatürk'ün Türkiye'si, salt millî ilke üzerine kurulmuştur ve Jön Türkler döneminde tartışılan, Türkiye dışındaki Müslüman ya da Türklerin çıkarları ilgi uyandırmamaktadır. Türkiye, şimdiye dek bir toprak talebi de getirmemiştir. Kuzey İran Azerbaycanlıları arasındaki bir devrimci hareketten, toprak talepleri için bir gerekçe olarak ya da en azından, bir etki alanı yaratmak üzere yararlanılabileceğini gösteren kimi işâretler vardır. Ancak, esasta, Kırım, Kuzey Kafkasya ve Rus Azerbaycanı'nda, ki son ikisi bir Kafkas devletinin parçaları olarak, ve Hazar'ın doğusunda bağımsız ya da en azından bağımsız görünen Türkik devletleri oluşturmak düşüncesi savunulmaktadır."[258]

Alman Orduları, 1941 yılının Kasım ayında, Kırım'da ilerlemeye ve bölgeyi işgâl etmeye başladıklarında, Sovyet egemenliğine ve Bolşevizme karşı olan yerel milliyetçi önderler, bağımsız Kırım

---

255 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 109; Mumcu, **age**, s. 11-22.

256 Önder, **age**, s. 146; Krecker, **age**, s. 216.

257 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 110.

258 SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Woermann'ın Mektubu İle Birlikte General Warlimont İçin Memorandum", No. 17, 23.1.1942, s. 45; *SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman* Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "General Warlimont'a Memorandum", 2.12.1941, s. 46-48.

Türk devletinin kurulması için, yeniden harekete geçerler ve Alman askerî işgâline uğrayan bölgelerde silâhlanarak, Kızıl Ordu'ya karşı, mücâdele başlatırlar.

Türk kökenli Müslüman savaş esirlerinden oluşan askerî birlikler kurma fikri ise, daha 1941 yılı sonlarında uygulamaya konulur.

Alman Yüksek Komutanlığı'nın onayı ile, 1942 yılının Ocak ayında, Kırım'da, Millî Gönüllü Birliği oluşturulur. Birlik, Sivastopol'da ve başka yerlerde Alman Ordusu'na esir düşmüş olan Türk kökenli Müslüman askerlerden kurulur ve altı vurucu taburdan oluşur. Ayrıca, Türk köylerinde savunma birlikleri de oluşturulur. Fakat bu tür girişimler, Alman Genelkurmayı'nca uzun bir süre ciddîye alınmayacak, ciddîyetle takip edilmeyecek ve bu konuda önemli bir atılımda bulunulmayacaktır. Dolayısıyla da, Türk kökenli Müslüman savaş esirlerinden kurulan bu tür askerî birliklerin sayısı ve gücü az olacaktır. Bu arada, siyâsal plânda rol oynayan ve Kırım Türkleri'nin ulusal bağımsızlık ve ulusal devlet kurma haklarını savunan Millî Fırka da faaliyetlerini genişletecektir.

Ancak, bu tür askerî ve siyâsî faaliyetler, Kırım'ın bağımsızlığı konusunda Berlin'i iknâ edemeyecek ve Alman Hükûmeti, bu tür girişimlere katılmadığı gibi, bu konudaki önerileri de red edecektir.

Bununla birlikte, Berlin, bir taktik olarak, Kırım'daki milliyetçi akımları desteklemeye de devâm edecektir.

Oysa, Kırım'daki Türk milliyetçilerinin esas amacı, Almanya ile işbirliği içinde, bağımsız bir devlet kurmaktı.[259]

Ancak, Kırım Türkleri'nin milliyetçi önderleri kısa zamanda gerçeği göreceklerdir. Berlin, Kırım'ın bağımsızlığı yönündeki atılımlara karşı çıkıyor ve bu yöndeki girişimleri güçleştiriyordu. Almanya, bu alanda kendisine yapılan önerileri devamlı olarak red ediyor, bağımsızlık hareketini ve bağımsızlığı savunan yayın organlarını engelliyor ve hattâ, bağımsızlık yanlısı bâzı milliyetçi önderleri de bölge dışına çıkarıyordu. 1942-1943 yıllarında, böl-

259 Kırımal, age, s. 303-309.

gede esir düşmüş Türk kökenli Müslüman askerlerin, ama daha ziyâde, Kırımlı Türklerin çoğu, "Doğu İşçileri" olarak, Almanya'daki çalışma kamplarına gönderilmişlerdi.[260]

Kırım'ın bağımsızlığı için olduğu gibi, Veli Kayum Han ile Mustafa Çolakoğlu'nun önderliğinde, Türkistan'ın ve Musâvat Partisi önderi Mehmet Emin Resulzâde'nin önderliğinde, Azerbaycan'ın bağımsızlığı için de mücâdele veriliyordu.[261]

Nihâyet, Berlin, Nûri Paşa'nın önerisi olan, Türk kökenli Müslüman savaş esirlerinden askerî birlikler oluşturulması için harekete geçer.

Bu girişim, 1941 yılının Aralık ayında ölecek olan Türkistan'ın bağımsızlık önderlerinden Mustafa Çolakoğlu ile Veli Kayum Han tarafından da desteklenir. Hattâ, Veli Kayum Han, Alman Devlet Bakanlığı tarafından, Azerbaycan, Volga-Ural, Kafkasya ve Kırım bölgelerine, yâni Sovyetler Birliği'nin Alman Orduları'nın askerî işgâline uğramış doğu bölgelerine sorumlu komiser olarak atanır. Nûri Paşa, muhtemelen bu gelişme üzerine, Alman resmî makamlarına bir mektup yazarak, aynı konuda kendi hizmetini bir kez daha önerecektir.

Türk kökenli Müslüman savaş esirlerinin sayısı, 31 Ekim 1941 târihinde, resmen 55.000 olarak açıklanmış, ayrıca, 14 Ekim 1941 târihinde de, bu esirlerin özel kamplara alınması için emir verilmişti. Kafkaslar'dan ve Türkistan'dan gelen mültecilerin yönetiminde bir düzenlemeye gidilmişti. 22 Aralık 1941'de, Türk kökenli Müslüman savaş esirlerinin sayısı 200.000'e ulaşacaktır.

Alman Yüksek Komutanlığı, 30 Aralık 1941'de, Türk kökenli Müslüman savaş esirlerinden kurulan 162. Türk Tümeni'nin dışında, başka askerî birliklerin de kurulmasını uygun bulacaktır. Alman subayları tarafından yapılacak düzenlemeye göre, Türkmenlerden, Özbeklerden, Kazaklardan, Kırgızlardan, Kara-Kalpaklardan ve Tâciklerden bir "Türkistan Gönüllü Kıtası", Azer-

---

260 Kırımal, **age**, s. 310-314.

261 Hostler, **age**, s. 213-214.

Câfer Seydahmet Kırımal'ın, Mehmet Emin Resulzâde'nin ve Zeki Velidi Togan'ın biyografileri için bkz. Hostler, **age**, s. 255-262. Ayrıca bkz. Weisband, **age**, s. 298-300.

baycanlılardan, Dağıstanlılardan, İnguşlardan, Lezgilerden ve Çeçenlerden bir "Kafkas Müslüman Gönüllü Kıtası", bir "Gürcü Gönüllü Kıtası", bir "Ermeni Gönüllü Kıtası" ve bir de "Volga Tatar Gönüllü Kıtası" ile "Kuzey Kafkasya Gönüllü Kıtası" kurulacaktı. Gerçekten de, söz konusu askerî birlikler, 1942 yılında kurulacak ve hepsi de 162. Türk Tümeni'ne bağlı olacaklardır. Askerî birliklerin eğitimi, Alman ve Türk kökenli subaylarca yapılıyordu. Birlikler, daha sonra, 162. Türk Tümeni'nden ayrılıyor ve doğrudan Alman Ordusu'na bağlı değişik birliklere dağıtılıyorlardı. Gürcülerin ve Ermenilerin de dâhil olduğu "Türk kıtaları", 19 bağımsız tabur ve 24 bölükten oluşuyordu. Bu birlikler, Sovyet partizanları ile savaşmak için eğitim görmüşler ve bunun için emir almışlardı. Söz konusu askerî birliklerin komutasında yalnızca dört Alman subay görev almıştı. "Türkistan Kıtası" ise, 1944 yılında, sâdece dört bölükten oluşuyordu.[262]

Edige Kırımal ise, Alman Ordusu'na esir düşen Kırım Türkleri'nden toplanan asker sayısının 8 ilâ 20.000 arasında olduğunu ileri sürüyor. Ancak, Alman Ordusu'na esir düşen Türk kökenli Müslüman savaş esirlerinin toplamı 180.000 kişiydi ve bu esirlerden, SS birlikleri de dâhil olmak üzere, 162. Türk Tümeni, yâni toplam sâdece 19 tabur ve 29 bölük kurulmuştu. Bu birlikler, Stalingrad'da, Kafkaslar'da ve Kuzey İtalya'da "son erlerine kadar" savaşacaklardır. 1945 yılında ise, hâlâ, altı bölük Türk kökenli Müslüman asker Berlin'de savaşıyordu.[263] Bu tür yeni askerî birliklerin oluşturulması, 1943 yılı sonlarında, İtalya'da kurulan özel kamplarda başlamıştı ve 1944 yılı sonuna dek sürmüştü.

Alman Orduları'nın, 1942 yılında, Kafkaslar'a doğru ilerlemesi sırasında, pantüranist Alman propagandasının arttığı ve yoğunlaştığı söylenebilir.

Ribbentrop'un hazırladığı pantûranist propaganda ilkeleri, Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde bulunan 5 Şubat 1942 târihli bir raporda açıklanıyor.

---

262 Önder, age, s. 149; Krecker, age, s. 220-221; Hostler, age, s. 214-216.

263 Krecker, age, s. 270-272.

40 Özbek savaş esiri askerin, 1941 yılı sonbaharında, bizzat Hitler'e yazdıkları mektubun tam metni için bkz. Krecker, age, s. 270-272.

Ribbentrop, yabancı ülkelerdeki propaganda çalışmalarıyla ilgili olarak, bâzı ülkelerde standart tezler ve kolayca kavranabilen konular seçilmesi gerektiğini ve bu şekilde yapılan propagandanın devamlı tekrarlanmasını istiyordu.

Ribbentrop, Türkiye'de yapılacak propaganda çalışmalarında yararlanılmak ve değerlendirilmek üzere, aşağıdaki tezleri formüle etmişti:

1) Türkiye'nin doğal ekonomik ortağı, Almanya tarafından yeniden düzenlenen ya da düzenlenecek olan Avrupa idi. Savaş öncesi dönemde İngiltere ve ABD, Türk pazarında önemli alıcılar olarak görülmemişlerdi. Oysa, tam da bu sırada, tüm Türk ihraç malları Almanya tarafından satın alınabilirdi.

2) Bir Avrupa devleti olarak Türkiye, Avrupa'nın ortak kaderine hiçbir zaman kayıtsız kalamazdı.

3) Almanya, Türk Devrimi'ni, Boğazlar'ın sâhibi olarak Türkiye'yi, Türkiye'nin Avrupa'da mevcut önemli görevlerini ve Avrupa'daki konumunu koşulsuz olarak benimsiyordu.

4) Almanya, Avrupa ve Türkiye'yi yüzyıllardır süren Rus baskısından kurtarıyordu.

5) Almanya ile Türkiye arasında yüzyıllardır dostluk egemendi ve hâli hazırda aralarında bir çıkar çatışması bulunmuyordu.

Ribbentrop, bu tür ya da buna benzer propaganda formüllerinin kullanımı için, Papen'in görüşlerini de soruyordu.[264]

Papen de, Ribbentrop'a verdiği yanıtta, bu tür propaganda formüllerinin uygun olduğunu bildirecektir. Ayrıca, Papen, Türkiye'nin, Avrupa'nın yeni düzenini onayladığı takdirde, söz konusu yeni düzenin oluşumuna kendi gücü oranında katılabilmesine izin verilmesini de istiyordu.[265] Ancak, Papen'in bu önerisi, Ribbentrop tarafından red edilecektir.[266]

---

264 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band I, (12. Dezember 1941 bis 28. Februar 1942), "Schmidt'ten Papen'e", Nr. 204, 5.2.1942, (61/40 330).

265 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band I, (12. Dezember 1941 bis 28. Februar 1942), "Schmidt'ten Papen'e", Nr. 204, 5.2.1942, (61/40 330) ve 6.2.1942, (61/40 332).

266 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band I, (12. Dezember 1941 bis 28. Februar 1942), "Schmidt'ten Papen'e", Nr. 204, 5.2.1942, (61/40 330) ve 14.2.1942, (5767/E 304 503).

Papen, 1942 yılının Şubat ayında kaleme aldığı siyâsal raporunda, Nûman Menemencioğlu ile Şükrü Saraçoğlu'nun, Sovyetler Birliği'ni yenilmiş görmeyi arzu ettiklerini yazıyordu. Ayrıca, Papen, bu durumda, Türkiye'nin askerî mevzilerini yeniden gözden geçireceği görüşündeydi. Böyle bir tutum, Türkiye'nin, Kafkas seferinde, Almanya'yı destekleyeceği anlamına gelirdi.[267]

Papen, 1942 yılının ilkbahar aylarında kaleme aldığı bir raporunda ise, Şükrü Saraçoğlu'nun artık daha açık konuştuğuna dikkat çekiyordu.

Saraçoğlu, Türkiye'nin yakından ilgi gösterdiği Sovyetler Birliği'nin kenar bölgelerinin, Kırım'ın ve Kafkaslar'ın gelecekte alacağı biçim konusunda, Berlin ile daha sıkı ilişki kurulması dileğinde bulunmuştu. Papen'in, Ribbentrop'un bu soruna saygı gösterdiğini bildirmesi üzerine de, Saraçoğlu, ilk kez, bu denli açık bir biçimde, Türk Hükûmeti'nin, pantûranizın sorununun çözümünde, Almanya'ya resmî olarak destek olamayacağını, ancak, gayri resmî bir şekilde ve özel kişiler aracılığıyla, bizzat Alman Hükûmeti nezdinde ilişki kurulmasına izin vereceğini söylemişti. Söz konusu özel kişiler, resmî bir kimlik taşımaksızın, Almanya ile ilişki kuracaklardı. Saraçoğlu, ayrıca, Sovyetler Birliği'nden ayrılarak, İran ya da Irak üzerinden, Türkiye'ye gelmek isteyecek tüm Türk kökenli mültecilere, ülkeye giriş izni verilmesi için tâlimat verdiğini de açıklamıştı.

Papen, raporunda, pantûranizm ve söz konusu bölgelerin geleceği konusunda, tam da bu sırada, Türkiye ile sıkı ve güvenli bir işbirliğine gitmenin mümkün olduğunu ve ayrıca, bunun, Türk Hükümeti'nin genel siyâsal kararları üzerinde de etkisiz kalmayacağını, kendi yorumu olarak belirtiyordu.[268]

1942 yılının yaz aylarında, Nûri Paşa'nın önerilerinde bir yumuşama görülecektir. Nûri Paşa, kendisini, artık yalnızca, Sovyetler Birliği'nde Müslümanların yaşadığı bölgelerde Türkiye'nin

---

267 SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Papen'den ADB'ye", No. 71/42 Siyâsî Rapor/Gizli, Nr. 18, 16.2.1942, s. 49-51.

268 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band II, (1. Maerz bis 15. Juni 1942), "Papen'den ADB'ye", Nr. 115, 16.4.1942, (61/240 462-64).

kültürel etkilerde bulunmasını sağlamakla ve Kırım ile Kafkaslar'ın bağımsızlığı ile ilgilenmekle görevli saymaya başlamıştı.[269]

Aynı yılın sonbahar aylarında, bu konudaki bir başka girişim de, Kocaeli mebusu ve 1943 yılının Mart ayından itibâren de Millî Müdâfaa Yüksek Kurulu üyesi olan Mürsel Bakü Paşa'nın, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ile yaptığı bir görüşmeyi, Papen'e aktarmasıdır. Çakmak, bu görüşmede, Kafkaslar'daki Türk kökenli halklar sorunu ile ilgili olarak, Alman Hükümeti'nin arzu ettiği ve kendileri ile görüşmelerde bulunmak istediği sivil kişilere, Almanya'ya gidebilmeleri için, seyahat izni verilebileceğini belirtmişti. Ancak, Çakmak, Almanya'ya Türk subayları gönderilmesi konusunda henüz çekimser ve kararsızdı. Diğer yandan, Çakmak, Türk Ordusu'nda bölgeyi yakından tanıyan çok sayıda Kafkasyalı ve Azeri subay olduğunu ve eğer Alman Ordusu'nun saldırısı gelişme gösterirse, söz konusu bu Türk subaylarının da bölgeye, yâni Kafkaslar'a gönderilmelerinin sağlanacağını açıklamıştı. Çakmak, bir yandan da, Sovyetler Birliği'nin Tomsk ve Omsk yakınlarında kurduğu yeni uçak fabrikalarını ve yeni petrol kuyularının yerleri ile petrol sevk yollarını da Berlin'e haber vermişti.[270]

Bundan iki hafta sonra, Hentig, Dr. Hârun ile yaptığı görüşmeye ilişkin olarak hazırladığı bir raporda, Dr. Hârun'un, kendisine, kendisinin Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak tarafından görevlendirilmiş gizli bir ajan olduğunu iddia ettiğini yazıyordu. Çakmak, Dr. Hârun'a, Türkiye'nin savaştan kaçınmasının çok güç olduğundan söz etmiş ve Dr. Hârun ile bu konuyu sık sık tartışmıştı. Dr. Hârun da, Türkiye'nin her an savaşa katılabileceğini, bunun Türk Ordusu'nun yeterli silâh ve askerî malzemeye sâhip olmasına bağlı olduğunu belirtiyordu. Dr Hârun'a göre, Türkiye savaşa katıldığı takdirde, askerî harekât Bakü'ya doğru olacaktı. Dr. Hârun, Hentig'in dikkatini, kendi gözlemlerine dayanarak ve TBMM çevreleri ile Mareşal Fevzi Çakmak'tan öğren-

269 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 109.

270 SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Papen'den ADB'ye", No. A 2632/42, Nr. 22, 13.5.1942, s. 57.

diğine göre, Türk Hükûmeti'nin resmî açıklamalarının ve Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Papen'in raporlarının aksine, bir büyük Türkiye hareketinin yalnız mevcut olmakla kalmayıp, ama aynı zamanda, istikrâr içinde, güç ve önem kazandığına çekmişti. Dr. Hârun, Tûrancı çevrelerde sürekli olarak sözü edilen ve Sovyetler Birliği'nin daha çok kenar devletlerine âid olan toprakların ilhâk edilmesinin söz konusu olmadığını, fakat daha çok federal bir devlet kurulmasının öngörüldüğünü de belirtmişti. Dr. Hârun'a göre, Anadolu'nun yanı sıra, Kafkaslar'ı ve Volga nehrinin doğusundaki Türk kökenli halkları da kapsayan, bir federal devlet kurulması düşünülüyordu.[271]

1942 yılının Haziran ve Temmuz aylarında, Türkiye'nin Kafkas sınırında düzenlediği askerî manevralar ve Sovyet sınırında yoğunlaşan Türk askerî birlikleri, Papen ile Hentig'in yorumlarını haklı kılıyordu.[272]

Başvekil Şükrü Saraçoğlu da, 10 Ekim 1942'de, Clodius'a, pantüranizm hakkında yaptığı açıklamada, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türk kökenli 40 milyon kişinin geleceğine ilgisiz kalmasının mümkün olmadığını bir kez daha belirtiyordu. Saraçoğlu'na göre, coğrâfî nedenlerden dolayı, mevcut koşullar altında, Rus devletinin alacağı yeni düzende, bu bölgelerin Türkiye ile birleşmeleri hemen hemen hiç mümkün değildi. Fakat, belki de, bu bölgeler, Türkiye'nin güçlü kültürel etkisi altında yönetim özerkliği elde edebilirlerdi. Ama öncelikle, bu bölgelerden binlerce gencin, öğrenim görmek üzere, Türkiye'ye gelmeleri ve öğrenimleri sırasında da, o güne kadar baskı altına alınmış nüfusta bir Türk ulusal rûhu yaratmak gerekiyordu.[273]

Başvekil ve Hâriciye Vekili vekili Şükrü Saraçoğlu, tam da bu sırada, TBMM'de yaptığı bir konuşmada ise, şöyle diyordu:

---

271 SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Hentig İle Dr. Hârun Arasındaki Görüşme", No. 23, 1.6.1942, s. 58-59; Weisband, **age**, s. 310-312.

272 Krecker, **age**, s. 214.

273 Krecker, **age**, s. 215.

"Biz Türküz, Türkçüyüz ve dâimâ Türkçü kalacağız. Bizim için Türkçülük, bir kan meselesi olduğu kadar ve lâakkal o kadar, bir vicdan ve kültür meselesidir. Biz azalan ve azaltan Türkçü değil, çoğaltan Türkçüyüz ve her vakit bu istikâmette çalışacağız."[274]

Diğer yandan, Papen ile Hâriciye Vekili Nûman Menemencioğlu arasında, 26 Ağustos'ta yapılan görüşmede, Menemençioğlu, Papen'e, pantûranizın sorunu ile yakından ilgilendiklerini, fakat Türkiye'nin yayılma amacı taşımadığını, bu nedenle de, ülkesinin yalnızca siyâsal olarak, azınlıkların kültürel varlıklarının güvence altına alınmasıyla ilgilendiğini açıklıyordu. Türkiye, Bolşevizm sorununun, ancak Sovyetler Birliği'nin kesin askerî yenilgisinden sonra çözülebileceğini, "Rusya sorunu"nun ise, Sovyetler Birliği'nde yaşayan bütün halkların kendi kültürel özelliklerini muhafaza etmeleri ve bu halkların Almanya'nın yönetimi altında ve Almanya'nın yardımı ile kendi ayakları üzerinde doğrulmaları ile çözülebileceğini biliyor ve bu tür bir çözüm tarzına inanıyordu. Ayrıca, Türkiye, tarafsız kalmak zorunda olduğundan, sorunun çözümünde Almanya ile işbirliği imkânlarının kısıtlandığının da farkındaydı. Ama, buna karşın, Türkiye, bu sorun karşısında, kendi meşrû kültürel çıkarlarını da temsil etmek istiyordu. Menemencioğlu, sorunun çözüm sürecinde, yönetim ve personel konularında, kendi tavsiye ve önerilerine ihtiyaç duyulduğunda, kendisine her zaman buşvurulabileceğini de belirtmişti.[275]

Papen, ertesi gün, aynı konuda, Saraçoğlu ile de bir görüşme yapar. Saraçoğlu, bu görüşmede, Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türk azınlıklardan ve Sovyetler Birliği'nin geleceğinden söz eder. Saraçoğlu, görüşmede, Papen'in sorularını, önce bir Türk olarak ve daha sonra da Başvekil olarak yanıtladığını belirtir.

Saraçoğlu, bir Türk olarak, Sovyetler Birliği'nin yıkılmasını şiddetle arzu ediyordu. Bu, Türk halkının yüzyıllardır beklediği bir olaydı. Hitler, bunu, yâni Sovyetler Birliği'ni yıkmayı başarabilir-

274 **TBMM ZC**, Devre: 6, İçtimâ: 3, Cilt: 26, 77. İnikat, (5.8.1942).

275 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band III, (16. Juni bis 30. September 1942), "Papen'den ADB'ye", Nr. 233, 26.8.1942, (61/40 755-59); SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Papen'den ADB'ye", No. 74 Gizli, Nr. 26, 26.8.1942, s. 64-67.

se, yeni bir çağ açmış olacaktı. Saraçoğlu, hiçbir Türkün, hattâ tamâmen İngiliz yanlısı olan Hüseyin Câhit Yalçın'ın bile, bu noktada kendisinden farklı düşünemeyeceğini belirtiyordu.

Almanya, bu sorunu ancak, Rusların yarısını katlederek ve Ruslaştırılmış millî azınlık bölgelerini Rus etkisinden tamâmen kurtarıp, onları ayakları üzerinde doğrultarak ve Mihver devletlerinin müttefiki ve Slavlığın düşmanı olarak eğiterek çözebilirdi. Saraçoğlu, söz konusu bölgelerin alacağı şekil konusunda Hitler'in karârını bilmediğini de ifâde etmişti. Saraçoğlu, Papen'e, bu bölgelerde yaşayan nüfûsun büyük çoğunluğunun Türk ırkından olduğunu ve Türkiye'nin de, bu nedenle, sorunun çözümüne yakın ilgi duymasının doğal ve meşrû olduğunu belirtiyordu. Saraçoğlu'na göre, bu bölgelerde yok edilen aydınların yeniden eski güçlerini kazanabilmelerini sağlamak amacıyla, genç kuşakların eğitiminin kısmen Alman, kısmen de Türk üniversitelerinde yapılması ve bu bölgelerde yaşayan gençlerin kısmen Almanya'ya, kısmen de Türkiye'ye gönderilmeleri gerekiyordu. Ancak bu takdirde, yeni yetişen kuşak, gelecekti işbirliğinin güvencesi olabilirdi. Saraçoğlu, Hitler'in bölgeyi Almanya'nın egemenliği altına alma programını gündeme getirerek, böyle bir olasılığın düşünülmesini de eleştirmişti.

Saraçoğlu, buraya kadar bir Türk olarak konuşmuştu. Ama bundan sonra Başvekil olarak konuşacaktı. Saraçoğlu, konuşmasının bu kısmında, Sovyetler Birliği'nin çöküşünün İngiltere tarafından önerilen bir barış fırsatı yaratacağına ve bunun değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çekiyordu. Türkiye, Sovyetler Birliği'nin azınlıkları ezmesine engel olmak istiyordu. Saraçoğlu, Papen'in bir sorusu üzerine, gerekirse, Papen ile pratik sorunları gizlilik içinde görüşmeye ya da bu sorunları görüşmeye yetkili üçüncü bir kişiyi temsilci olarak göstermeye hazır olduğunu da belirtecektir.[276]

---

276 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band III, (16. Juni bis 30. September 1942), "Papen'den ADB'ye", Nr. 27, 27.8.1942, (3862/E 045 011-15); SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Papen'den ADB'ye", No. A 524/42 Gizli, Nr. 27, 27.8.1942, s. 68-71.

1942 yılının sonbahar aylarına gelindiğinde, Berlin'in sabrının artık tükendiği görülecektir.

Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan Papen'e gelen bir tâlimatta, Papen'in, pantüranizm konusunda, bundan sonra artık Ankara'da Saraçoğlu ve Menemencioğlu ile görüşme yapmaması ve konuyu kesinlikle tâkip etmemesi isteniyordu. Papen'in Türk Hükümeti ile bu konuda görüşmeler yapması ve sorunun gelişmesini sağlaması, Berlin'in çıkarları ile bağdaşmıyordu. Berlin'e göre, Türk Hükümeti ile bu konuda görüşmek şimdilik yararsızdı. Ayrıca, Ankara'nın bu konudaki taleplerini açıklamasına da fırsat verilmemeliydi. Ancak, Türkiye tutumunu değiştirip de, savaşa katılırsa ya da konumunun Almanya'nın yanında olduğunu kesin olarak belli ederse, ancak bu takdirde, Ankara ile görüşmelere yeniden başlanabilirdi. Aksi hâlde, Türk Hükümeti ile görüşülmemeli, konu üzerinde bir tartışma kesinlikle açılmamalı ve Türkiye'nin konuya ilişkin görüşleri sorulmamalıydı. Berlin, konu açılırsa, Papen'in kesinlikle ve mutlaka geri durmasını istiyordu.[277]

1942 yılında, Türkiye'de pantüranist çevrelerin faaliyetlerinde de, belirgin bir artış göze çarpıyordu. Alman Orduları Kafkaslar'a yaklaşırken, Türkiye'deki Tûrancı gruplarda da geniş bir faaliyet başlamıştı. Gerek yeni örgütlenmeler, gerekse yeni yayın organları ile, bu sırada, propaganda çalışmalarına ağırlık verildiği görülüyordu.

Türkiye'de bu dönemde görülen pantûrancı akımla ilgili olarak, bu birinci bölümün sonunda, Türk Hükümeti'nin, 1941 ve 1942 yıllarında, konuya ilişkin tutumunu değerlendirmek ve saptamak gerekir.

Alman Dışişleri Bakanlığı'nın arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarı ile, Türk Hükümeti, resmî düzeyde olmasa da, gerek Almanya ile ve gerekse Türkiye'deki pantûranist çevrelerle ve gruplarla, bu konuda bâzı gayri resmî ilişkiler kurmuştu.

---

277 **ADAP**, Serie E: 1941-1945, Band III, (16. Juni bis 30. September 1942), "Sonnleithner'den Hewel'e" ve "Sonnleithner'in Hitler'e Notu", Nr. 248, 12.9.1942, (61/40788-90); SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Ribbentrop'tan Hewel-Wehrwolf'a" ve "Ribbentrop'tan Papen'e", No. 1104 Gizli, Nr. 30, 12.9.1942, s. 79-81.

Bu gayri resmî ilişkilerin varlığına sâdece işâret etmek yeterli değildir, vurgulamak da gerekir.

Türkiye'de Türancı yayın organlarının çıkışına izin verilmişti. Bilindiği gibi, 1938 târihli Matbuat Kânunu ile, gazete ve dergilerin çıkışı ve yayını, ruhsatnâme alınması şartına bağlanarak, hükûmetin iznine ve denetimine tâbi tutulmuştu.

Ayrıca, pantûrancı çevre ve grupların siyâsî faaliyetlerine, hattâ bir takım gizli örgütlenmelerine de göz yumulmuştu.

Hükümet çevrelerinde de yandaş bulan Tûrancı hareketi denetim altında tutma düşüncesi, bu konuda temel önemde rol oynamıştır. Muhtemel bir Alman askerî zaferi sonucunda gündeme gelmesi kaçınılmaz olacak Tûran sorununu, daha önceden plânlamak ve denetim altında tutmak, hareketin, hiç olmazsa, denetim altında gelişmesini sağlamak ve beklemek, bu konuda, ana fikri oluşturmuştur.

Bu, her olasılığı göz önüne alan ve ona göre, atacağı adımı önceden plânlayan dengeli Türk dış politikasına aykırı bir tutum sayılamaz.

Türk Hükûmeti, Tûrancı hareketin gelişme potansiyelinin tamâmen savaşın gidişâtına bağlı olduğunun elbette ki bilincindeydi.

Sonuçta, Ankara'nın resmî plânda aktif olmadığı/olamadığı Tûrancılık sorununda, bir yandan, Berlin ile gayri resmî ilişkiler içinde, Almanya'nın konuyla ilgili plânları öğrenilmek ve hareket hattının buna göre saptanması istenecek, diğer yandan da, ülke içindeki Tûrancı akımlara göz yumulacak ve söz konusu akımların denetim altına alınması ve denetim altında kalabilmesi için çaba harcanacaktır.

Aslında, bu konuda Türk Hükûmeti'nin kesin karârını, Alman-Sovyet savaşının sonucu belirleyecekti.

2) TÜRKİYE'DE ALMAN ETKİSİNİN ARTMASINA KARŞI MÜTTEFİKLERİN ÇABA VE FAALİYETLERİ

Almanya'nın, 22 Haziran 1941 sabahı, Sovyetler Birliği'ne saldırısı, Türkiye'nin, kendisini hedef alan bir Alman-Sovyet işbirliği endişe ve kuşkusunu ortadan kaldırmış, fakat yepyeni bir durum yaratmıştı.

Uzun zamandır Almanya ile tek başına savaşmak zorunda kalan İngiltere, artık kendisine doğal bir müttefik bulmuştu.

Savaşın başladığı gün, Churchill'in, radyoda yaptığı bir konuşmada, Sovyetler Birliği'nin Birinci Dünyâ Savaşı'nda savaşın kazanılmasına katkıda bulunmasına karşın, karşılığında hiç pay alamamış olduğunu söylemesi, Türkiye'de yeni ve derin endişeler ve kuşkular yaratacaktır.

Türkiye üzerinde bir Alman-Sovyet işbirliği olasılığı yok olmuş, fakat, onun yerine, derhâl bir İngiliz-Sovyet işbirliği olasılığı doğmuştu.

Daha 26 Haziran'da, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi K-Hugessen ile görüşen Saraçoğlu, Sovyetler Birliği'nin payının Boğazlar'dan başka bir yerde aranmaması gerektiğini, bu payın başka bir yerde olma olasılığını göremediğini vurguluyordu.[278]

Ankara, olası bir İngiliz-Sovyet işbirliğine, ortaklığına ve ittifâkına karşı, şüpheci ve tedirgin tutumunu belli etmekte gecikmeyecektir.

Menemencioğlu da, 23 Haziran'da, K-Hugessen'e, İngiltere'nin Sovyetler Birliği ile ittifak yapmayacağını umduğunu söylüyordu.[279]

Türkiye'nin endişe ve kuşkusu temelsiz sayılmazdı.

İngiltere'nin, bir müttefik olarak, Sovyetler Birliği'ne ciddî tek yardım yolu, tıpkı Birinci Dünyâ Savaşı'nda olduğu gibi, Boğazlar'dan geçiyordu. O hâlde, İngiltere, bâzı yükümlülükleri olan bir müttefik olarak, Türkiye'den, kendisine, Boğazlar yolunun açılmasını talep edebilirdi. Bu takdirde, Almanya'nın zâten kendi yanında savaşa katılmasını istediği Türkiye, bu kez de, müttefik güçlerin, kendi yanlarında savaşa girmesi yönünde ağır baskısına mâruz kalacaktı.

Bu sırada, Alman propagandası da, fırsatı kaçırmamıştı ve İn-

---

278 Önder, age, s. 153-154; Savaş Yılları, s. 80-81; Barutçu, age, s. 221-224.

279 Önder, age, s. 153.

Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırısından üç gün sonra, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Aktay, Moskova'ya, Türkiye'nin tarafsız kalacağını resmî bir nota ile bildirmiştir. Bilge, age, s. 161.

giltere ile Sovyetler Birliği arasında gizli antlaşmalar yapıldığına ilişkin yoğun söylentiler yaymakla meşgüldü.

Türk-İngiliz ilişkilerinde gerginliğe neden olan başka konular da vardı. Londra'nın Türkiye'ye uyguladığı sert önlemler, Ankara'nın endişelerini ve kuşkularını daha da artırıyordu.

Örneğin, Alman Donanması'na katılmamak için, Beyrut Limanı'ndan kaçarak, İskenderun Limanı'na sığınan ve onbir gemiden oluşan Fransız Donanması, silâhtan tecrit edilmiş ve mürettebâtı da enterne edilmişti.[280] İngiltere'nin, Ankara'nın Fransız Donanması'nı Almanya'ya teslim edeceğinden endişe etmesi üzerine, "Antalya Limanı'nda, İngiliz tayyareleri, bir Fransız gemisini" batıracaklar, "liman tesisâtında bâzı hasarlar"a neden olacaklar ve bunun üzerine de, "hükümetimiz, İngiliz Hükümeti'ni protesto" edecektir.[281]

12 Temmuz târihli İngiliz-Sovyet ittifâkı, endişeli havayı daha da gerginleştirir.

Türkiye üzerindeki müttefik baskısı, bu târihten itibâren , daha da artar.

Oysa, Türk dış politikasının bu sıradaki temel amacı, savaşan taraflar arasında uyguladığı denge politikasını devâm ettirerek, savaş dışı tutumunu sürdürmekti.

Türkiye'nin çıkarı, Sovyetler Birliği'nin yenilmesi ve savaşın, en kısa zamanda, Alman-İngiliz uzlaşma barışı ile sona ermesiydi.

Ancak, yenilgiler de, dengeli olmalıydı.

Almanya'nın tam ve kesin bir zaferi, Kafkaslar üzerinden tehditkâr ve baskıcı bir unsur olacaktı.

Tam ve kesin bir müttefik zaferinin sonunda ise, İngiliz-Sovyet antlaşması gereğince, Türkiye'den Boğazlar sorununu gündeme getirmesi istenebilirdi.

O hâlde, savaş, Türkiye açısından, yenen ve yenilen taraflar olmadan, bir uzlaşma barışı ile sona ermeliydi.[282]

---

280 **Ulus**, (11.7.1941).

281 **Ulus**, (8.7.1941).

282 Önder, **age**, s. 153; Barutçu, **age**, s. 227-229.

Nitekim, bu sırada, İngiltere ile Almanya arasında bir uzlaşma barışı sağlanması için, Türkiye'nin somut bir girişimi de olmuştu. Saraçoğlu, Londra'nın olası bir uzlaşma barışı karşısındaki tutumunu öğrenmek amacı ile, Papen'in bilgisi ve onayı ile, 5 Temmuz'da, K-Hugessen'e, barış önerisinde bulunmuştu.[283]

Londra, bütün bu olumsuz gelişmelere karşın, Ankara'nın endişe ve kuşkularını derhâl anlayacak ve bu durumu bir fırsat sayarak, faaliyetlerini yoğunlaştıran Alman propagandasının amacına ulaşmaması için, harekete geçecektir.

İngiltere için bu aşamada önemli olan, Türkiye'nin düşman saflara katılmasının önlenmesiydi.

Nitekim, K-Hugessen'in önerisi üzerine, İngiltere, daha Haziran ayının sonunda, Türkiye üzerinde antlaşma yapma düşüncesinde olmadığını ve Türkiye'nin toprak bütünlüğüne saygı gösterdiğini açıklayacak ve bu konularda Ankara'ya güvence verecektir. Londra, aynı zamanda, bu vesile ile, Üçlü İttifâk Antlaşması'nın önemini ve anlamını bir kez daha vurguluyordu.[284]

Ancak, K-Hugessen, Londra'nın bu açıklama ile yetinmemesi gerektiği kanısındaydı ve aynı türden güvenceler içeren bir İngiliz-Sovyet ortak açıklamasının da yapılmasını istiyordu.[285]

Çünkü, bu arada, Türkiye, Almanya'ya gittikçe daha hızlı yaklaşıyordu. Nitekim, tam da bu sırada, Türkiye ile Almanya arasında iktisâdî alanda işbirliği antlaşması görüşmeleri ile Almanya'ya krom sevkiyâtı sorunu gündeme gelmişti.

Bununla birlikte, İngiltere, bu sırada, Türkiye ile mevcut olan krom sevkiyâtı antlaşmasını bir yıl süre ile uzatarak, Alman rekâbetine karşı, tüm bu olumsuz koşullara karşın, yine de bir başarı daha elde edecektir.

Türkiye, dış politikasının resmî açıklamasında, müttefiklere karşı, savaş dışı tutumunun İngiltere'nin Orta ve Yakın Doğu'daki konumunu güçlendirdiğini ve Sovyetler Birliği'nin de güney sınırlarını güvence altına aldığını savunuyordu.

---

283 Önder, **age**, s. 171.

284 Önder, **age**, s. 154.

285 Önder, **age**, s. 154.

Ama, aynı dış politika, Almanya'ya karşı ise, Alman-Sovyet savaşında, Almanya'nın güney kanadının güvence altında tutulduğu şeklinde takdim ediliyordu. Bu, nesnel olarak doğruydu. Ancak, Türkiye'nin tarafsız tutumundan, savaşan taraflardan biri lehine, vazgeçmesi, bu iddialardan yalnızca birini doğrulayacaktı.

Londra, Ankara'nın Almanya'nın yanına kayma hızından endişe ediyordu ve bu nedenle de, Türkiye'ye silâh sevkiyâtını yavaşlatmıştı. Almanya'nın, Türkiye üzerinden asker sevki ve Boğazlar'dan geçme yolundaki talepleri, İngiltere'yi, doğal olarak, telâşlandırıyordu. Ancak, K-Hugessen'in Londra'ya gönderdiği ve "Türkiye'nin aslâ bir Bulgaristan olmayacağı" yolunda güvenceler içeren raporları, bu arada, dikkati çekiyordu. Bu sırada, müttefik propagandası da, Türkiye'ye Alman saldırı plânlarını açıklıyor ve Ankara ile Berlin arasındaki ilişkilere gölge düşürmeye çalışıyordu. Fakat müttefikler, bütün bu çabalarına karşın, Türkiye'nin tutumundan yine de emin olamıyorlardı.

İngiltere'nin, müttefiki Sovyetler Birliği'ne yardım edebilmesi için kullanabileceği tek yol, Boğazlar'ın dışında, İran topraklarından geçiyordu. İran'ın İngiltere ve Sovyetler Birliği tarafından ortak işgâlinin plânlanmakta olduğu haberi, Ankara'da tedirginliğe neden olacaktır. Çünkü, bu takdirde, Türkiye'nin İran sınırı da savaşan güçler tarafından çevrilmiş olacaktı. Böylece, 1941 yılının yaz aylarında, Türkiye, gerçekten de, savaş içinde bir ada hâline gelecektir. Üstelik, Sovyetler Birliği, Kuzey İran'ı işgâl ederse, Türk-Sovyet ortak sınırı daha da genişlemiş olacaktı. Genelkurmay Başkanlığı, K-Hugessen'den, işgâlin bir ay sonra yapılmasını talep edecektir. Çünkü, o zamâna kadar, Alman-Sovyet savaşı bitebilirdi.[286]

İngiltere ve Sovyetler Birliği, Türkiye'nin kuşku ve endişelerini yatıştırabilmek amacı ile, 10 Ağustos'ta, ortak bir açıklama yapacaklardır. Bu açıklamada, her iki devlet, Boğazlar'a saldırı niyetlerinin olmadığını ve Türkiye'nin toprak bütünlüğüne saygı göstereceklerini belirtiyorlardı. Ayrıca, Türkiye, bir Avrupa devleti, yâ-

286 Önder, age, s. 156.

ni Almanya tarafından saldırıya uğrarsa, ona her türlü yardımı yapmaya hazır olduklarını da açıklıyorlardı.[287]

Türk basını, bu ortak açıklamayı ve güvenceleri, her ne kadar, olumlu karşılarsa da, Türkiye'nin kuşkularının ve endişelerinin tamâmen ortadan kalktığı da söylenemezdi. Nitekim, Tan gazetesi, 14 Ağustos'ta, hâlâ, İngiliz-Sovyet ortaklığından ve işbirliğinden, Boğazlar'ın Sovyetler Birliği'ne bırakıldığından ve İngiltere'nin bu konuda Sovyetler Birliği'ne güvence verdiğinden söz ediyordu.[288]

Nitekim, aynı kuşku ve endişeler, Roosevelt ile Churchill'in 14 Ağustos'taki Atlantik buluşması sırasında, iki lider arasında, aralarında İran ve Türkiye'nin de bulunduğu, bâzı stratejik yerlerin işgâl edilmesi gerektiğinin kararlaştırıldığı duyulduğunda daha da yoğunlaşacaktır. Bu türden bir antlaşma, Türkiye'nin müttefiklerin saldırısına mâruz kalabileceğini gösteriyordu. Bu nedenle de, Türk askerî birlikleri İran sınırında toplanacaktır. Moskova, Ankara'nın İran sınırına askerî birlik yığmasını, olası bir İngiliz-Sovyet plânına ve işbirliğine karşı, bir Türk-Alman ortak askerî girişimi olarak yorumlar.[289] İngiltere ise, Ankara'nın, kuşku ve endişeleri sonucunda, Almanya'ya daha fazla yakınlaşmasını önleyebilmek için, İran'ın, yalnızca Mihver güçlerinden önce davranılarak ve İngiliz-Sovyet çıkarlarını savunmak amacıyla, işgâl edileceğini ve daha sonra, müttefiklerin İran'dan tamâmen geri çekileceklerini belirtir. İngiltere, ayrıca, İran'daki askerî harekât sırasında, Türkiye'nin çıkarlarının zarar görmeyeceğine ilişkin güvence de veriyordu.[290] Ancak, bütün bu gelişmeler dahi, Ankara'nın mevcut kuşkularını ve endişelerini dağıtmaya yetmeyecektir. Çünkü, müttefikler, Türkiye'nin talep etmesine karşın, derhâl Almanya'nın eline geçeceği iddia ve gerekçesi ile ve Sovyetler Birliği'nin isteği üzerine, müttefik savaş plânları hakkında Ankara'ya

---

287 Önder, **age**, s. 157; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 114; **Savaş Yılları**, s. 80-81; Bilge, **age**, s. 161; **Keesing's**, (1941/4739).

288 **Tan**, (14.8.1941).

289 Önder, **age**, s. 158.

290 Önder, **age**, s. 158.

bilgi vermeye yanaşmıyorlardı ve bu türden bir kuşkulu davranış da, müttefiklerin ve özellikle de İngiltere'nin savunmalarını, Türkiye'nin gözünde, temelsiz kılıyordu.[291]

İran, 25 Ağustos'da, gerçekten de, kuzeyden Sovyetler Birliği ve güneyden de İngiltere tarafından işgâl edilmeye başlanır ve üç gün içinde, tüm İran toprakları, Kızıl Ordu ve İngiliz Orduları tarafından işgâl edilir.

Sâdâbâd Paktı gereğince ortada bir savaş nedeni yoktu. Türkiye, işgâli sert bir dille kınamakla yetinecektir.

Aslında, İran'ın işgâl edilmesi, İngiliz-Sovyet işbirliğinin gücünü de gösteriyordu. Türkiye de, Boğazlar nedeniyle ve Boğazlar'ın müttefik güçlere açılması talebi sonucunda, bir müttefik saldırısına mâruz kalabilirdi. Ayrıca, Türkiye'nin bir başka önemli kuşku ve endişesini, İnönü, İran işgâlinin hemen sonrasında, K-Hugessen'e de duyurmuştu. İnönü, K-Hugessen'e, Türkiye'nin, İran işgâline Sovyetler Birliği'nin de katılmasından duyduğu üzüntüyü aktarıyordu. Oysa, İnönü'ye göre, İngiltere, bu işgâlin üstesinden tek başına da gelebilirdi. K-Hugessen'in, Türkiye'nin, İran'da Kızıl Ordu'nun işgâli yerine, bir Alman işgâlini mi tercih edeceği yolundaki sorusunu, İnönü, İngiliz-Türk ittifâkının sürdüğü ve bunun "uzun vâdeli politika", Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın ise, "kısa vâdeli politika" olduğu şeklinde yanıtlayacaktır. İnönü'ye göre, Türkiye, Alman Orduları'nın Süveyş Kanalı'na inmesini engelleyerek, müttefiklerin dâvâsına hizmet ediyordu.[292]

1941 yılının ikinci yarısında, Türk dış politikasının amacı, savaşan iki tarafı birbirine karşı oynayarak, müttefiklerle Mihver güçleri arasında denge politikasını sürdürmekti.

İngiltere, Türkiye'nin Berlin'in baskısı altında kalmasını önlemek ve Türkiye'nin izlediği dış politikaya yardımcı olabilmek için, 1941 yılının Ekim ayında, Almanya'nın Türkiye'ye olası bir

---

291 Önder, **age**, s. 158. Ayrıca bkz. Deringil, **Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality**, s. 126-128; Deringil, **Denge Oyunu**, (İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası), s. 152-157.

292 Önder, **age**, s. 158.

saldırısında, Ankara'ya, dört piyâde tümeni, bir motorlu tugay, altmış (gerekirse 180) avcı uçağı ile uçaksavar topları göndereceğine ilişkin söz verecektir. Bu arada, İngiliz ve Türk kurmay subayları arasında bâzı askerî görüşmeler olacak, ancak bu görüşmelerden herhangi bir sonuç alınamayacaktır.[293]

ABD'nin Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'na karşı tepkisi, İngiltere'ninkinden daha sert olur. ABD, önce, Türkiye'ye silâh sevkiyâtını geçici bir süre için keser. Ancak ardından, 1941 yılının Aralık ayında, Ödünç Verme ve Kirâlama Kânunu'ndan yararlanarak, silâh sevkiyâtına yeniden başlar.[294] Bu yardım, Türk dış politikasına yeni ve geniş bir hareket serbestîsi kazandırır. Çünkü, ABD'nin silâh yardımı, bu kez, artık eskisi gibi, İngiltere'nin aracığı ile değil, fakat, kısa bir süre için de olsa, doğrudan yapılmaya başlanmıştı. Ankara, bu kez de, üzerindeki İngiliz baskısına karşılık, ABD'nin silâh sevkiyâtını, Londra'ya karşı bir koz olarak kullanma imkânına kavuşur ve bu olanaktan mümkün olduğunca yararlanmaya başlar. Ankara, ABD ile İngiltere'nin kendi aralarındaki çatışmalarından da yararlanma yoluna gider.[295] Ancak, müttefiklerin Türkiye'ye silâh sevkiyâtı ve yardımı, bu malzemelere bizzat kendilerinin ihtiyâcı olması nedeni ile, plânlanan hedeflerin çok gerisinde kalacaktır. Nitekim, bizzat İnönü, 27 Ağustos'ta, K-Hugessen'e, kendilerine söz verilen 3.000 kamyon yerine sâdece 200 kamyon geldiğini belirtiyor ve bu konuda sitem ediyordu.[296]

Türkiye'nin bu dönemde izlediği denge politikası, her ne kadar, Almanya'ya daha yakınsa da, temelde İngiltere tarafından destekleniyordu. Müttefikler, Ankara'nın Mihver güçlerine daha fazla tâviz vermesini önlemek için, Türkiye'ye karşı yumuşak bir tutum izliyorlardı. Hattâ, bu nedenle, ABD, Türkiye'ye karşı daha sert bir tutum alınması için, Londra'ya baskı yapıyordu.[297]

---

293 Önder, **age**, s. 158; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 113.

294 Halûk Ülman, **Türk-Amerikan Diplomatik Münâsebetleri**, s. 35-36; **OTDP**, s. 167-168; **Keesing's**, (1941/4925).

295 Önder, **age**, s. 163-164.

296 Önder, **age**, s. 160.

297 Önder, **age**, s. 160-163.

Türk-Sovyet ilişkileri ise, her geçen gün biraz daha gerginleşiyordu. 11 ve 22 Kasım târihlerinde, Karadeniz'de iki Türk motorunun muhtemelen Sovyet denizaltılarınca batırılması,[298] Kızıl Ordu'nun işgâli altındaki Kuzey İran'da Kürt sorununun yeniden gündeme getirilmesi ve bağımsız bir Kürt devletinin kurulması için yapılan çalışmalar, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki önemli çatışma noktalarından bâzılarını oluşturuyordu.[299]

Diğer yandan, Türkiye'nin Moskova'ya güvenebildiği takdirde ve güvenebildiği ölçüde müttefiklere yakınlaşacağının bilincinde olan İngiltere, bu amaçla, Türk-Sovyet ilişkilerinin düzelmesi ve yeniden yakınlaşması için çaba göstermekten de geri durmuyordu. Nitekim, Londra'nın bu çabaları sâyesindedir ki, 1941 yılının Kasım ayında, Moskova, Türkiye'ye yeniden petrol sevkiyâtına başlayacak ve bu tutum, Türkiye'de olumlu yankılar uyandıracaktır.[300]

Churchill, 1941 yılının Eylül ayında, Stalin'e yazdığı bir mektupta, Türkiye'nin yeterince askerî malzemeye ve silâha sâhip olduğunda, müttefiklerin yanında yer alacağına dikkat çekiyordu. Yine Churchill, bu kez de 21 Eylül'de kaleme aldığı mektubunda, Stalin'e karşı, Türkiye'ye silâh yardımının, Ankara'nın, Almanya'nın baskısına karşı direnebilmesi ve gelecekte de müttefiklerin yanında savaşa katılabilmesi için, gerekli olduğunu vurguluyordu.[301]

İnönü, 1 Kasım 1941 târihinde, TBMM'nin yeni yasama yılını açarken yaptığı konuşmada, Türk dış politikasını şöyle özetliyordu:

> "1940 yazında Fransa'nın mağlubiyeti, İngilizleri müşkül bir vaziyete uğratmış bulunurken, Türkiye'nin müdâfaa ve mâsûniyet tâkip etmiş ol-

---

298 Önder, **age**, s. 164-165; Weisband, **age**, s. 47/dipnot 56.

299 Önder, **age**, s. 165.

300 Önder, **age**, s. 165.

301 SSCB Dışişleri Bakanlığı, **Stalin-Roosevelt ve Churchill'in Gizli Yazışmalarında Türkiye (1941-1944)**, (Bundan sonra, kısaca, **Yazışmalar** olarak anılacaktır), "Churchill'den Stalin'e", Nr. 13, 19.9.1941, s. 62-63; **Yazışmalar**, "Churchill'den Stalin'e", Nr. 14, 21.9.1941, s. 64-65.

Türk-İngiliz Ticâret Antlaşması, 29 Eylül'de Ankara'da imzâlanacaktır. **Keesing's**, (1941/4838).

duğu siyâsetin bir noktasına [dahi] halel gelmedi ve Türkiye, ittifak muahedesine sadâkatini açıktan açığa söyledi. Türkiye, dünyânın en büyük devletlerinden birine karagün dostu olduğunu, o zaman bir kere daha ispât etmiştir. Aynı müdâfaa ve mâsûniyet umdelerine istinâd etmeye devâm edecek olan hâricî siyâsetimiz, taahhütlerine sadâkati, Türk milletinin şiarına tam tevâfuk eden umûmî menfaatlerimize ve beynelmilel ahlâka yegâne uygun olan bir prensip olarak tatbik edecektir. Arz etmiş olduğum bu siyâset, memleketimizin coğrâfî vaziyeti ve harbin inkişâflarından doğan husûsîyetler önünde, artık her tarafta kabul ve takdir edilmek lâzım gelen, dürüst mâhiyetini tebârüz ettirmiştir."[302]

İnönü'nün, konuşmasında, Sovyetler Birliği ile ilişkilere hiç değinmemesi, elbette, hemen dikkati çekiyordu.

İngiliz Dışişleri Bakanı Eden'in, 1941 yılının Aralık ayında, Moskova'da, Stalin ile görüşmesi, Ankara'da da merakla izlenir. Bu görüşmede, Stalin, Avrupa'nın yeniden düzenlenmesinde, Türkiye'nin, bâzı istisnâlarla, 12 Ada'yı ve Bulgaristan ile Kuzey Sûriye'den toprak alması gerektiğini belirtir. Görüşmenin içeriği Şubat ayında Ankara'da da duyulur.[303] Ancak, bu görüşmede, Türkiye'nin de ele alınıp alınmadığı ya da Türkiye'ye ilişkin bir antlaşmaya varılıp varılmadığı bilinmiyordu. Bundan hiçkimse emin değildi ve bu nedenle de, İngiltere'nin konuya ilişkin tüm iyiniyet girişimleri sonuçsuz kalmaya mahkûmdu. Ankara, Moskova'dan bir türlü emin olamıyordu. Ayrıca, Türkiye açısından, bu beklenmedik, sürpriz "mükâfât"ın ardında nelerin yattığı da anlaşılamamıştı. Bu önerinin, Türkiye'nin toprak taleplerinin, yalnızca Mihver güçleri tarafından değil, fakat, müttefikler tarafından da karşılanabileceği inancını yaratarak, Ankara'nın, sâdece bu nedenle, yâni sınır genişletme taleplerini karşılayabilmek için, Mihver saflarına katılmasına engel olabilmek gayreti ile ortaya atıldığı da düşünülebilir. Önerinin ardında yatan düşünce, Türkiye'nin bu aşamada tarafsızlığını korumasını sağlamaktı. Nitekim, İngiltere, Ankara'nın bu yöndeki taleplerini, yâni toprak talebi önerilerini, her zaman red etmişti.

---

302 Kop, **age**, s. 98.

303 Önder, **age**, s. 166-167; Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 114-115; **OTDP**, s. 168-169; **Savaş Yılları**, s. 127-130; Bilge, **age**, s. 162.

Türk dış politikasında o zamâna kadar önemli bir rol oynamayan ABD ile ilişkilerin, 1942 yılı başlarından itibâren, yakınlaşmaya başladığı görülecektir.

ABD'nin Ankara Büyükelçisi Mac Murray'ın yerine atanan Steinhardt,[304] 10 Mart 1942 târihinde, İnönü'ye güven mektubunu sunarken, İnönü, kendisine, Sovyetler Birliği'nin Orta Avrupa, Orta ve Yakın Doğu ve Boğazlar üzerindeki saldırgan ve yayılmacı amaçlarından söz ediyordu.[305]

Steinhardt'ın, 6 ve 11 Mart târihlerinde, İnönü ile Saraçoğlu'na yaptığı ziyâretlerde, kendisine, müttefik askerî yardımının yetersizliğinden söz edilecektir. Ankara'ya göre, ABD'nin Türkiye'ye sevk ettiği askerî malzemeler ve silâhlar, İngiltere üzerinden teslim edildiğinden, malzemelerin büyük bir kısmına İngilizler el koyuyorlardı. Örneğin, 50 obüs topu, çekim aracı olmaksızın teslim edilmiş ve 200 kamyondan 190'ını, İngilizler, kendi ihtiyaçları için ayırmışlardı.

Aslında, ABD de, Türkiye'ye askerî malzeme ve silâh yardımının doğrudan yapılmasını istiyordu. Ancak, İngiltere, buna karşıydı. Bu tartışmalar, 1942 yılı boyunca sürecek ve nihâyet, bir uzlaşma ile sonuçlanarak, aynı yılın yaz aylarında, "İngiliz-Amerikan Koordinasyon Komitesi" kurulacaktır. Türkiye, askerî malzeme ve silâh ihtiyâcını bu komiteye bildirecekti. Bununla birlikte, ABD, 1942 yılı sonuna doğru, Türkiye'ye doğrudan askerî malzeme ve silâh sevkiyâtına başlayacaktır. "İngiliz-Amerikan Koordinasyon Komitesi", ayrıca, Mersin ve İskenderun limanlarının genişletilmesine de katkıda bulunacaktır. Nihâyet, Türkiye'ye yapılan müttefik askerî malzeme ve silâh yardımı, bu limanlara geliyordu ve limanların kapasitesi gelen yardımların kısa zamanda boşaltılmasına elverişli değildi. Dolayısıyla, limanların kapasiteleri genişletilir, Anadolu ile yol bağlantıları yapılır ve mevcut yollar da takviye edilir. Bu çalışmalar sırasında, Türkiye'de görev-

304 **Keesing's**, (1942/5057).

305 Weisband, **age**, s. 36.

ABD'nin savaşa katılması karşısında, Ankara, 11 Aralık'ta yaptığı resmî açıklamada, tarafsızlığını ilân etmişti. **Keesing's**, (1941/4925).

li İngiliz mühendis ve teknikerlerin sayısında da, doğal olarak, bir artış görülür.[306]

ABD'nin Türkiye'ye askerî malzeme ve silâh yardımı sevkiyâtı, 1941-1945 yılları arasında, 90.000.000 Dolar'ı bulacaktır.[307] Ancak, müttefiklerin, 1942 yılında, Türkiye'ye yaptıkları askerî malzeme ve silâh yardımı, Ankara'nın talep ettiği miktârın çok altındaydı. Oysa, Türkiye, bu yardıma karşılık, ABD'ye, 1941 yılında, 80.000 ton, 1942 yılında da, 120.000 ton krom satmıştı.[308] Diğer yandan, ABD'nin, Almanya'ya krom sevkine son verilmesi ve Türkiye'de üretilen kromun tamâmının müttefiklere satılması yönünde Ankara nezdindeki girişimleri de sonuçsuz kalmıştı.

Türkiye, Alman Ordusu'nun olası bir saldırısında, İngiltere'nin Orta ve Yakın Doğu'daki askerî gücünün kendisine yardım edemeyecek ölçüde zayıf olduğunu biliyordu. İngiliz Ordusu'nun Kuzey Afrika'da ve Mısır'da Rommel'in ordusuna karşı savaşı kazanıp kazanamayacağı, 1942 yılının yaz aylarında, henüz belirsizdi. Nûman Menemencioğlu, bu durumu bildiklerini, 26 Haziran 1942'de, Steinhardt'a da anlatmıştı.[309]

Bu sırada, Türk-İngiliz askerî işbirliği de sürüyordu. Bir Türk askerî heyeti, 1942 yılının Nisan ayında, Mısır'daki İngiliz askerî birliklerini ziyâret edecektir.

Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Tevfik Rüştü Aras, aynı yılın Şubat ayında, geri çekilmiş ve yerine, İngiltere ile daha yakın bir işbirliğini savunan Rauf Orbay atanmıştı.[310] Bu atama, Türk-İngiliz ilişkilerinde önemli bir gelişme olarak görülüyordu. Ancak, bununla birlikte, Ankara, Moskova'ya karşı olan güvensizliği nedeniyle, İngiliz-Sovyet işbirliğine ve dolayısıyla da, İngiltere'ye karşı olan mesâfeli tutumunu yıl sonuna dek sürdürecektir.

İngiltere ile Sovyetler Birliği arasındaki ittifak antlaşması 26

306 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 117 ve 123. Ayrıca bkz. **Keesing's**, (1942/5165).

307 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 117.

308 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 118.

309 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 119.

310 **Keesing's**, (1941/5021).

Mayıs 1942 ve ABD ile Sovyetler Birliği arasındaki ittifak antlaşması da 11 Haziran 1942 târihinde imzâlanır.

Türk-Sovyet ilişkilerinde ise, herhangi bir düzelme görülmez. Aksine, Karadeniz sâhillerine yapılabilecek olası bir Alman çıkartmasına karşı, Trabzon ve Hopa civârında alınan askerî önlemler, 1942 yılının yaz aylarında, Moskova'da, Türkiye'ye ilişkin yeni endişeler, kuşkular ve tereddütler uyandırır. Gerçekten de, 1942 yılının Eylül ayında, Trakya'dan alınan on tümen asker, Karadeniz sâhillerine ve Kafkas sınırına yerleştirilmişti.[311] Molotov, Türkiye'nin aldığı bu askerî önlemlerin, bir saldırı hazırlığı şeklinde yorumlanabileceğine de dikkat çekmişti. Moskova, tam bu sırada, Türkiye'de gelişen pantûrancı hareketi de, doğal olarak, endişe ile izliyordu.

Türkiye de, İngiliz-Sovyet ittifak antlaşması'nda gizli bir yön olup olmadığı konusunda emin değildi. Londra'nın bu yöndeki güvenceleri, memnüniyet yaratmakla birlikte, Türkiye'nin kuşkularını, endişelerini ve tereddütlerini tamâmen ortadan kaldırmaya da yetmiyordu.

Diğer yandan, Türkiye'nin, Kuzey Afrika cephesinde Rommel'in ordusu Mısır'a girdikten sonra ve doğu cephesinde de Stalingrad savunması kırılmak üzere iken, 1 Temmuz 1942'de, Sovyetler Birliği'ne verdiği notada, iki ülke arasında 1929 yılında imzâ edilmiş olan Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın hâlen yürürlükte olduğunu bildirmesi de, bu kez, Moskova'nın kuşkularının artmasına neden oluyordu. Çünkü, Sovyetler Birliği de, Türkiye'nin askerî birliklerini Karadeniz sâhillerine ve doğu sınırına yığmasının ardında, Berlin'in baskısı sonucunda, kendisine karşı olası bir saldırı plânı olduğuna inanıyordu.

Ankara ise, Moskova'nın, Londra ile gizlice anlaşarak, Boğazlar'a inmeyi plânladığından endişe ediyordu.[312]

Karşılıklı güvensizliğin bu denli arttığı ve derinleştiği bir ortamda, İngiltere'nin Türk-Sovyet ilişkilerini düzeltme yolundaki çabaları da herhangi bir sonuç vermeyecektir.

---

311 Önder, age, s. 175.

312 Barutçu, age, s. 251-256.

Bu karşılıklı derin güvensizlik ortamında, Türkiye, bir yandan da, Kuzey Sûriye üzerindeki toprak talepleri konusunda İngiltere'yi iknâ etmeye çalışıyordu. İngiltere ise, Ankara'nın bu taleplerini red etmekten başka, bu tür taleplerin Musul'a kadar genişletilebileceğinden de endişe ediyordu. Diğer yandan, Türkiye'nin Madrit Büyükelçisi, daha da aktif bir tutum alarak, İngiltere'nin Madrit Büyükelçisi'ne, savaştan sonra, Boğazlar'ın güvenliği açısından, Ege Adaları'nın müttefiklerce işgâl edilmesine râzı olunamayacağını, adaların Türkiye'ye verilmesi gerektiğini, aksi hâlde, üzerlerinde Yunan nüfûsu da yaşıyor olsa ve nihâyet zorla da olsa, adaların Türkiye tarafından ilhâk edileceğini açıklıyordu.[313]

Churchill'in, 1942 yılının Ağustos ayı ortalarında, Moskova'yı ziyâreti ve Stalin ve Molotov ile görüşmeleri sırasında, Fransa'da ikinci bir cephenin açılması konusu gündeme gelmişse de, İngiltere, Moskova'nın bu önerisini kabul etmemişti.[314]

Bundan yaklaşık bir ay sonra, 7-10 Eylül târihleri arasında, ABD Başkanı Roosevelt'in özel temsilcisi W. Willkie, Ankara'yı ziyâret eder.[315] Ziyâretin amacı, Alman Ordusu'nun olası bir zaferinin Türkiye için doğuracağı olası sakıncalar, güçlükler ve zararlar konusunda Türk Hükümeti'ni uyarmaktı. Almanya'nın Ankara Askerî Ataşesi General Rohde, ziyâretin amacının, Türkiye'nin tarafsızlığını sürdürmesini sağlamak olduğunu düşünüyordu. Willkie, Menemencioğlu ve Saraçoğlu ile görüşürse de, İnönü, tam bu sırada, bir geziye çıktığından, İnönü ile görüşemez.[316]

Willkie'nin ziyâreti, Orta ve Yakın Doğu'da başlayan ve savaşın sonuna doğru gittikçe hızlanacak olan, İngiliz-Amerikan rekâbetinin ve nüfuz mücâdelesinin bir parçası ve önemli bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir. ABD, daha savaş yıllarında, savaştan sonra, Yakın ve Orta Doğu'da ortadan kalkması çok muhtemel olan İngiliz-Fransız nüfûzunun yerine geçme plânları ve hesapları yapıyordu. Bu alandaki İngiliz-Amerikan rekâbeti, çatışması ve

313 Önder, **age**, s. 172-173.

314 **Savaş Yılları**, s. 131; Bilge, **age**, s. 165-166.

315 **Yazışmalar**, "Roosevelt'ten Stalin'e", Nr. 36, 9.8.1942, s. 82-83; **Keesing's**, (1942/5401).

316 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 121.

çekişmesi, gözle görülür bir hâle gelmişti. Aynı rekâbet ve çatışma, Türkiye için de geçerliydi. Ankara da, savaş dışı tutumunu sürdürebilmek amacıyla, bu rekâbetten ve çatışmadan, en küçük fırsatlara varıncaya değin, yararlanmaya çalışıyor ve yararlanıyordu da... Türk Hükümeti, özellikle, askerî malzeme ve silâh sevkiyâtı ve yardımı konusunda başgösteren İngiliz-Amerikan rekâbetinden ve çatışmasından, 1942 yılı boyunca, ustaca yararlanmayı bilecektir. Diğer yandan, ABD'nin, 1941 yılındakinin aksine, artık Türkiye'ye karşı sert bir tutum almadığı, hattâ, Türkiye'ye karşı olan tutumunu, tamâmen yumuşattığı da görülüyor ve hissediliyordu. Ankara, 1942 yılı sonundan itibâren, belirginleşerek başgösteren İngiliz-Amerikan rekâbetinden ve çatışmasından ustaca yararlanacak, bu rekâbet, Türk dış politikasında yeni bir hareket serbestîsi yaratacak ve nihâyet, Türkiye, tıpkı müttefik güçlerle Mihver güçleri arasında olduğu gibi, bu noktada da, İngiltere ile ABD arasında bir denge politikası izlemeye başlayacaktır.

Willkie'nin gezisinin başarılı olamadığı anlaşılıyor.[317] Diğer yandan, bir Türk basın heyeti, aynı ay içinde, Londra'ya gidecek ve oradan da ABD'ye geçecektir.Türk basın heyetine, Ulus gazetesinden Ahmet Şükrü Esmer, Tan gazetesinden Zekeriyâ Sertel, Yeni Sabah gazetesinden Hüseyin Câhit Yalçın ve Vatan gazetesinden de Ahmet Emin Yalman ve Abidin Dâver dâhildi. Heyet üyelerinin sâdece müttefik yanlısı yazarlardan oluşuyor olması ayrıca dikkat çekiciydi. Türk basın heyeti, 1 Eylül'de, Londra'ya varır.[318] Zekeriyâ Sertel, daha gezisi sırasında, Tan gazetesinde, İngiltere izlenimlerini yayınlarken, basın heyetinin diğer üyeleri de, kendi gazetelerinde, geziyle ilgili izlenimlerini kaleme almaya başlarlar.[319] Heyet, 29 Eylül'de, İngiltere'den ayrılır ve 2 Ekim'de de, ABD'ye varır.[320] Türk basın heyeti, 7 Aralık'ta, Türkiye'ye geri dö-

---

317 Glasneck, **Türkei und Afghanistan**, s. 122-123; SSCB Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü, Alman Dışişleri Dâiresi Belgeleri, **Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, "Kroll'dan ADB'ye", No. 355 Siyâsî Kısım VII 1242 Gizli, Nr. 31, 21.9.1942, s. 82-83; Jaeschke, "Türkei", **Jahrbuch der Weltpolitik 1943**, s. 543-544.

318 **Tan**, (2.9.1942).

319 **Tan**, (6.9.1942).

320 **Tan**, (29.9.1942) ve (3.10.1942).

necektir.[321] Zekeriyâ Sertel, gezi sonrasında, İngiltere ve ABD izlenimlerini, Tan gazetesinde yayınlamaya başlar.[322] Bu ziyâret, aslında, Almanya'ya gönderilen benzer heyetlerle bir denge oluşturma amacına yönelikti.

Türkiye'nin savaşın dışında kalması 1942 yılı sonlarında daha da güç bir hâle gelir.

Berlin'in Ankara üzerindeki baskısı, 1942 yılı boyunca sürer ve ancak yıl sonunda bir miktar azalır.

Tam da bu sırada, müttefiklerin Türkiye üzerindeki baskıları artar.

Churchill, 24 Kasım'da, Stalin'e yazdığı bir mektupta, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne ve daha genel plânda da, İngiliz-Sovyet ittifâkına ve işbirliğine yönelik endişe ve kuşkularının ortadan kaldırılarak, 1943 yılının ilkbahar aylarında, müttefiklerin yanında savaşa katılması için, gayret sarf edilmesi gerektiğinden söz eder. Churchill, bu amaçla, Ankara'ya askerî malzeme ve silâh sevkiyâtının sürdüğünü belirtir. Churchill'e göre, Türkiye'nin müttefiklerin safında savaşa katılması ile, Sovyetler Birliği'nin savunması güçlenecek ve Romanya petrollerinin havadan bombalanması da mümkün olabilecekti. Ayrıca, müttefiklerin Akdeniz bölgesindeki hava ve deniz harekâtları da güçlenmiş olacaktı.[323]

Stalin de, 27 Kasım'da, Churchill'e yazdığı cevâbî mektupta, Türkiye'nin savaşa katılması gerektiği konusunda, ABD ile İngiltere'ye katıldığını açıklıyordu.[324]

1942 yılının Kasım ayında, Kızıl Ordu'nun genel bir saldırıya geçtiği ve savaşın önemli dönüm noktalarından birine daha gelindiği, Kuzey Afrika cephesinde de Rommel'in ordusunun müttefikler karşısında yenilgiye uğradığı ve İngiliz-Amerikan Ordula-

---

321 **Tan**, (8.12.1942); **Ulus**, (3.10.1942).

Seyahatin ayrıntılı öyküsü için bkz. Ahmet Emin **Yalman**, **Havalarda 5.000 Kilometre Seyahat**, (3 Cilt). Ayrıca bkz. Zekeriyâ Sertel, **Hatırladıklarım**, s. 226-232; Jaeschke, "Türkei", **Jahrbuch der Weltpolitik 1943**, s. 543.

322 **Tan**, (13.12.1942).

323 **Yazışmalar**, "Churchill'den Stalin'e", Nr. 88, 24.11.1942, s. 79-81; **Savaş Yılları**, s. 135-136.

324 **Yazışmalar**, "Stalin'den Churchill'e", Nr. 89, 27.11.1942, s. 82-83;

rı'nın birlikte Kuzey Afrika sâhillerine çıkarak, Alman ve İtalyan Orduları'nı yenilgiye uğratmaya başladıkları da hatırlanmalıdır.

Bu arada belirtilmesi gereken bir başka nokta da, Türkiye'nin, savaşan taraflar arasında bir ada konumunda olmasına ve savaş dışı tutumuna karşın, savaşın somut sorunları ile karşı karşıya kaldığıdır.[325]

---

325 Türkiye gelen ve savaşan taraflara âid olan askerî malzeme, silâh ve askerî personel derhâl enterne ediliyordu. Bu sırada savaşan taraflara âid olan ve enterne edilen uçaklar ve uçak personeli hakkında, dönemin basınını tarayarak düzenlediğim aşağıdaki tablo bu konuda fikir verici olacaktır:

Âid Olduğu Ülke	İndiği Yer	Târih	Enterne Edilen Personel
Fransa	Fethiye	15.06.1941	1
Fransa	Fethiye	29.06.1941	3
Fransa	Antalya	09.07.1941	5
Sovyetler Birliği	Zonguldak	...	3
Almanya	İmroz Adası	18.05.1941	2
Almanya	Antalya	24.05.1941	5
Almanya	Anamur	15.06.1941	4
İtalya	Kemer	12.02.1941	1
İtalya	Finike	25.05.1941	...
İtalya	Fethiye	25.05.1941	11
ABD	...	12.06.1942	...

9 Ekim 1943 târihinde İstanköy Adası'nın Alman askerî birliklerince işgâlinden sonra, adadan kaçarak, Bodrum'a gelen altı İtalyan subayı ile 25 İtalyan askeri enterne edilir. 14 Ekim'de de Küllük ve Fethiye'ye gelen yine altı İtalyan subayı ile 93 İtalyan askeri anterne edilir. 2 Ağustos 1943 târihinde ise, sekiz Amerikan uçağı Türkiye'ye iner ve enterne edilir. 15 Eylül 1943 târihinden itibâren 12 İtalyan subayı, 46 İtalyan askeri ve 13 İtalyan Türkiye'ye iltică eder ve enterne edilirler. 29 Eylül'de bu sayı 536'ya yükselir. 5 Ağustos 1943 târihinde de Türkiye'de enterne edilen Amerikalı pilot sayısı 56'ya ulaşır.

15 Mart 1942 târihinde üç yabancı savaş uçağı Milâs'ı bombalar. Milâs'a 15 bomba atılır ve uçaklardan makinalıtüfek ateşi açılır. Olayda iki kişi ölür, bir kişi de yaralanır. Evlerde de hasar meydana gelir. **Ulus**, (17.3.1942).

Olaya İngiliz savaş uçaklarının yanlışlıkla neden olabileceği ihtimâli üzerine, K-Hugessen, Hâriciye Vekâleti'ni ziyâret eder ve bu takdirde zarârın tazmin edileceğini belirtir. **Ulus**, (19.3.1942).

Diğer yandan, İngiliz ve İtalyan savaş esirlerinin karşılıklı değişimleri de yine Türkiye'de yapılıyordu.

İzmir ve Mersin'de, 8 Nisan 1942 târihinde, 129 İngiliz, 919 İtalyan, toplam 1.048 savaş esiri; 19 Nisan 1943 târihinde de 350 İngiliz, 1.212 İtalyan, toplam 1.562 savaş esiri; 9 Mayıs 1943 târihinde 600'ü İngiliz toplam 1.412 savaş esiri; 2 Haziran 1943 târihinde de 700 İngiliz, 2.079 İtalyan, toplam 2.779 savaş esiri, karşılıklı olarak değiştirilir.

Bu noktada, son olarak da, savaş sırasında Türkiye'nin deniz ulaşımında savaş nedeniyle

İnönü, 1 Kasım 1942 târihinde, TBMM'yi açış konuşmasında, Türkiye'nin 1942 yılındaki bu güç durumunu şöyle anlatıyordu:

"Bütün küreyi kaplamış olan harbin şimdiye kadar olan inkişâfı neticesi olarak, yeryüzünde bir tarafın hâkimiyetine dayanan bir siyâset yapısının kalamayacağı veyâ kurulamayacağı anlaşılmaya başlanmıştır denilebilir. (...)

Muharebe edenler arasında bir anlaşmayı bugün için ümit ettirecek hiçbir yerde hiçbir delil yoktur. (...)

Ahitlerimize, ittifaklarımıza ve dostluklarımıza sâdık kalarak ve herhangi bir devlete karşı hileli ve saklı fikirli olmaktan dikkatle sakınarak, millî emniyet siyâsetimizi tâkip edeceğiz.

Büyük Meclis takdir eder ki, gittikçe şiddetlenen düşmanlık havası içinde, hergün biraz daha sinirlenmiş taraflar ortasında, tarafsızlık politikası yürütmek, hükûmet için çok yorucu olmaktadır. (...)

Siyâsetimizdeki dürüstlüğün her tarafa âid faydalarının, bütün muhariplerce takdir edildiğini sanıyoruz. (...)

Ancak Büyük Millet Meclisi'nin ehemmiyetle dikkatini celb etmek is-

---

uğradığı zararların bir dökümünü yapmak yararlı olacaktır. Aşağıdaki tablo, dönem basınını taramak süretiyle, tarafımdan hazırlanmıştır.

GemininAdı	Olay	Tarih	Kayıp Ölü	Yaralı
Refah	Batırıldı	23.06.1941	153	
Refet	Batırıldı	26.06.1941	–	–
Kaynak	Batırıldı	05.11.1941	–	–
Yenice	Batırıldı	21.11.1941	10	–
Kaynakdere	Batırıldı	05.09.1941	–	–
Çankaya	Batırıldı	24.02.1942	–	–
Zafer	Batırıldı	26.05.1942	–	–
Duatepe	Batırıldı	19.05.1942	–	–
...	Batırıldı	16.07.1942	–	–
Hicipoğlu	Batırıldı	09.12.1942	–	–
Yılmaz	Batırıldı	27.08.1943	–	–
...	Batırıldı	22.07.1943	–	–
Gürpınar	Batırıldı	29.07.1943	–	–
Tan	Batırıldı	15.09.1943	–	–
Şemsibahri	Batırıldı	20.07.1944	3	–
Krom	Batırıldı	30.03.1944	–	–
Kanarya	Batırıldı	19.07.1944	–	–

terim ki, patladığı günden beri dünyâ harbine memleketimiz en ziyâde bugün yaklaşmıştır. (...)

Bir gün bilmediğimiz bir istikâmetten ve bilmediğimiz bahaneler altında vatanımızın taarruza mâruz kalması ihtimâlini, Büyük Millet Meclisi'nin ciddî olarak göz önünde tutması icâb eder."[326]

Müttefik çabalarının, 1941 yılından 1942 yılı sonuna dek, Türkiye'nin Almanya'ya daha fazla yakınlaşmasını ve Berlin'e siyâsî ve askerî ödünler vermesini önleme amacı taşıdığı anımsanırsa, bu çabaların sonuçsuz kaldığı söylenemez. Hattâ, müttefiklerin başarılı olduğu da belirtilmelidir. Bu dönemde, Türkiye'nin Berlin'in bütün baskılarını karşılayabildiği ve bunun da müttefiklerin çabaları sâyesinde olduğu bir gerçektir.

326 Kop, **age**, s. 133-135.

DİZİN*

A

Abdurrahim Bey 216
Abdülhamid (II) 194, 199, 406, 661
Abdülmecid 131
Abundzâde, Kafkasyalı Mirza Fetali 671
Açıkgöz 510
Adıvar, Hâlide Edib 261
Adsız, Nihâl 665, 667, 669, 670
Afganistan 231, 236, 571, 572
Ağaoğlu, Ahmet 179, 671
Ağralı, Fuat 79, 144, 207, 215
Aka, Sadri 185
Akalın, Muzaffer 189
Akansel, Mustafa Hakkı 669, 671
Akay İşletmesi 90
Akbaba 479
Akçura, Yusuf 671
Akkaya, Münir 172
Aksel, Agâh 208
Aktay, Ali Haydar 378, 482, 606, 696
Alataş, Hulûsi 79, 80, 82, 96, 145
Alemannia 476, 478
Alemdaroğlu, Ali Rızâ İnce 671
Alexander Gibb and Partners 234
Ali Şâmil Paşa 194
Allardt 608, 624, 658
Alman-İtalyan Antlaşması (Berlin-Roma Mihveri) 238
Alman-İtalyan İttifak Antlaşması (Çelik Pakt) 254, 392, 400
Alman-Sovyet Görüşmeleri 317, 318
Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı 258, 261, 268, 269, 458, 459, 465
Almanya-İtalya-Japonya Antlaşması (Üçlü Pakt) 313
Almanya-Japonya Antlaşması (Anti-Komintern Pakt) 238
Altan, Çetin 351, 484
Altay, Fahrettin 134, 142, 180, 461
Amiral Vâsıf Bey 216, 217
Anadolu Ajansı 472, 650, 651
Anayasa (1924 Anayasası) 73, 74, 81, 95, 121, 123, 124, 126, 139, 228, 384, 482
Ankara İstiklâl Mahkemesi 175, 176, 178
Ankara İtilâfnâmesi 255
Anti-semitizm 647-651, 665, 668
Antonescu 535, 664
Apak, Rahmi 173
Arap Milliyetçiliği 441, 495, 557
Arar, İsmâil 98
Arar, Âsım 109
Aras, Tevfik Rüştü 47, 53-56, 68, 79, 108, 109, 115, 121-124, 126, 128, 145-148, 149, 151, 196, 232, 244, 259, 351, 354, 362, 365, 370, 376, 407, 408, 706
Arık, Remzi Oğuz 669
Arıkan, Baha 203, 220
Arıkan, Saffet 48, 79, 144, 189-191, 348, 653
Arnavutluk 230, 231, 242-244, 246, 253, 315, 349, 360-366, 369, 370, 373, 374, 375, 377, 379, 381, 382, 384-386, 389, 390, 402, 404, 465
Arpag, Hamdi 348, 351, 357, 358, 394, 395, 400, 402-404, 408, 409, 417, 426, 433, 434, 443, 487
Artunkal, Ali Rızâ 341, 664
Askerî Cezâ Kânunu 482
Atatürk Orman Çiftliği 57-60
Atatürk'ün Cenâze Töreni 152, 154

(*) Dizinde Atatürk, İnönü, Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya, Sovyetler Birliği, Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Mihver ve Müttefikler yer almamıştır.

Atatürk'ün Hastalığı 97, 108-116, 120, 125, 129, 130, 137, 151, 180
Atatürk'ün Vasiyetnâmesi 113, 126, 127
Atay, Fâlih Rıfkı 48, 60, 75, 83, 114, 118, 120, 124, 202, 253, 257, 258, 290, 299-302, 341, 361, 501, 502, 548, 550, 611, 657
Atılay 419, 421-423
Atlantik Buluşması 700
Aydemir, Şevket Süreyyâ 48, 49, 69, 118, 119
Avcıoğlu, Doğan 282
Avusturya 238, 253, 360, 396

B

Baban(zâde), Fuat 198, 209, 210
Bakan (König), Ekrem Hamdi 193-210, 214, 223
Bakû Planı 291-294, 494-513
Bala, Mirza 662
Balkan Antantı (Balkan Paktı/Balkan Birliği) 52, 107, 230, 231, 237, 237, 240, 242, 243, 259, 260, 283, 284, 295-299, 315, 316, 319, 358-360, 369, 378-382, 385, 386, 392, 393, 404, 443-447, 456, 459, 520, 522, 531, 544, 552
Barbarossa Harekâtı 512, 579
Bardakçı, Cemâl 189
Barıman, Nûrullah 667
Barutçu, Fâik Ahmet, 305, 306, 506, 555, 563, 586, 591, 594, 600
Başar, Ahmet Hamdi 26, 43
Batıray 419, 421
Bayar, Celâl (ve Bayar Hükûmetleri) 23, 35, 37, 38, 40-47, 49, 51, 63, 65-76, 78-81, 83-100, 102, 106, 111, 114, 115, 121, 122, 124, 126-129, 132-136, 139, 141, 142, 144, 145, 147, 149-151, 155-157, 164, 165, 169, 172, 176, 181-183, 189-192, 195, 196, 198, 200, 204-206, 210, 211, 213, 215, 220-228
Bayar, Refii 220
Bayar, Turgut 220
Baydur, Hüseyin Râgıp 379-381, 395, 401
Bayer 479
Baysal, Fâik 82
Baytın, Ârif 179
Bayur, Hikmet 141, 305
Beck 263
Behiç Bey 115
Belçika 327, 339
Bele, Refet 178, 181, 301, 302, 304
Bellioğlu, Sırrı 484
Berk, Hasan Tahsin 173
Berker, Muhtar 168
Berkman, Nâki 179
Besarabya 305, 309, 505
Beyatlı, Yahya Kemâl 193, 194, 202
Beyoğlu 472
Bilge, Suat 235
Bilgehan, Şerif 669
Birleşmiş Milletler (ve Antlaşması) 54
Boğazlar 233, 234, 264,266-268, 293, 295, 305, 313, 314, 318, 344, 353, 363-365, 372, 379, 384, 396, 400-402, 449, 450, 452, 454, 457, 461, 467, 470, 488, 516-519, 529, 535, 543, 544, 553, 555, 569, 572, 574, 575, 579-581, 595, 606, 607, 623, 634, 638, 642-644, 688, 696, 697, 699-701, 708
Bohemya 239, 320
Bomonti Bira Fabrikası 58-60
Bonkowski, J. 264
Boratav, Korkut 30, 87-91
Bozcalı, Rûhi 199, 207, 208
Bozkurt, Mahmut Esat 168
Bozkurt 665-668, 673
Bozok, Sâlih 102, 104-107, 115, 121
Brassert 234
Brell 480
Bulgaristan 230, 231, 233, 234, 242, 260, 268, 275, 281, 295, 296, 298, 309, 316-318, 364, 367, 372, 376, 380-382, 385, 386, 447, 450, 461, 513, 515-517, 520-528, 530-539, 542, 544, 546, 548, 551-554, 559, 605, 606, 625, 626, 635, 699, 704

C

Câfer(oğlu), Ahmet Sait 662, 670
Caniş, İsmâil İsâ 216, 218, 219
Cansever, Hasan Ferit 669, 671
Cebesoy, Ali Fuat 181, 361, 396, 457, 466, 530, 588, 594, 616, 662
Cezâyir 655
Chaplin, Charlie (Şarlo) 655, 656
CHF/CHP Nizamnâmesi (1923/1927/1931/1935) 77, 78, 165, 166, 169, 225
CHP Umûmî Reis Vekilliği (Genel Başkan Vekilliği) 77-79, 96, 98, 154-157
CHP Genel Sekreterliği 77, 147, 149, 171, 173
CHP (Değişmez) Genel Başkanlığı 154-173
CHP Üsnomal Büyük Kurultayı 154-173
CHP Üye Sayısı 158-164
CHP Örgütü 157-164
CHP Beşinci Büyük Kurultayı 254, 296
Churchill 315, 513, 525, 526, 529, 546, 696, 700, 703, 708, 710
Ciano 371, 375, 376, 379-381, 383, 386, 388, 392, 395, 400, 401, 624
Cimcoz, Salâh 173
Clodius 410, 411, 414-419, 426, 430-434, 610, 630-632, 634, 675, 684, 691
Coşkun, Tahsin 82
Cretziano 373
Cunningham 290
Cumhurbaşkanlığı Umûmî Kâtipliği (Genel Sekreterliği) 95

Ç

Çağlar, Behçet Kemâl 671
Çakır, Hüsnü 173, 189, 215
Çakmak, Fevzi 28, 29, 112, 113, 124, 126, 127, 129, 134, 137, 140, 141, 257, 293, 299, 326, 327, 335, 336, 529, 601, 676, 681, 690
Çanakkale Savaşı 658
Çandarlı, Rızâ 510
Çap, Hamdi Emin 218
Çapın, Emin 92
Çekoslovakya 236, 238-243, 253, 320, 338, 349, 355, 356, 365, 391, 401, 408, 484
Çetinkaya, Ali 58, 65, 79, 81, 121, 144
Çığır 668, 671
Çınar 672
Çınaraltı 668, 670
Çimen, Yaşar 668
Çocuk Esirgeme Kurumu 620
Çolakoğlu, Mustafa 686

D

Damâd Ferid Paşa 198
Danimarka 236, 299, 300, 339
Dâver, Abidin 709
Day, Sırrı 82
De Gaulle 574, 577
Demokrat Parti 219
Denizbank (ve Kânunu) 87, 90-96, 179, 210-224
Denizbank Dâvâsı 210-213
Denizcilik Bankası Genel Müdürlüğü 219
Denizyolları İşletme Kânunu 89-92
Denizyolları ve Akay İşletmelere ile Fabrika ve Havuzlar Hakkında Kânun 89
Deutsche Allgemeine Zeitung 472
Deutsche Ausflugsverein 476, 478
Deutsche Bank 472, 476, 635
Deutsche Nachrichten Büro (DNB) 472, 479, 480, 504, 550
Deutsche Orient Bank 479, 481, 673
Deutsche Werke 417
Devlet Denizyolları 221, 222
Dil Kongresi 63
Dill, John 327, 529, 530
Divânı Âli 81
Do You Speak English? 471
Dobruca 295, 305, 309, 380, 513
Doğu 671
Doğuş 672

Donavan 526
Dostluk Antlaşması 230, 231
Dostluk ve Barış Antlaşması 230
Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Antlaşması 229
Dostluk, Saldırmazlık, Adlî Tesviye, Hakem ve Uzlaşma Antlaşması 230
Draganoff 381
Dresdner Bank 481
Dumlupınar Gemisi 316
Düşünsel, Feridun Fikri 594

E

Eden, Antony 327, 529, 530, 537, 544, 546, 704
Eğilmez, Câfer Tayyar Paşa 179
Eker, İsmet 168
Elbe 238
Engin, Fahri 179, 180, 301
Engineri, Şekip 301
Enver Paşa 661, 662, 664, 678
Erçin, Cezmi 179, 180, 485
Erden, Ali Fuat 461, 675-677, 684
Ereğli Şirketi 91
Ergenekon 666
Ergun, Şevki 164
Eriş, Muammer 75, 76, 95
Erkanlı, Orhan 51
Erkilet, Hüseyin Hüsnü Emir 601, 662, 670, 675-678
Erkin, Feridun Cemâl 269
Erkmen, Muhlis 173
Erten, Ali Rızâ 82, 173
Eryavuz, (Topçu) İhsan 200, 202
Erzin, Yusuf Ziyâ 213
Esat (Sagay) Bey 25, 26
Esendal, Memduh Şevket 662, 664
Esmer, Ahmet Şükrü 253, 257, 300, 301, 515, 657, 709
Estonya 268, 305
Etili, Ziyâ Gevher 650, 651
Ezine, Celâleddin 301

F

Fabrika ve Havuzlar Müdürlüğü 90
Fabricius 447, 448
Fâgil, Müstecip 677
Fas 659
Faşizm 233
Fâtih, Vâsıf 133
Fehim Paşa 194
Fenik, Mümtaz Fâik 484
Ferro Stahl 635
Fiala, Fritz 472
Filistin 309, 389
Finlandiya 236, 285, 292
Fissenger 109
Franco 170, 192, 195, 196, 200, 209
Funk 190, 425, 636

G

Gafencu 296, 297, 363, 364, 372, 393, 394, 404, 444, 446-448
Gedeleç, Kemâl 181
Gerede, Münir Hüsrev 348, 460, 467-471, 491, 495, 505, 507, 508, 510, 514, 515, 541-543, 553, 555, 563, 591, 603, 613, 643, 646, 651-653, 662, 663, 678, 681, 684
Gestapo 623-625
Geylâni, Râşit Ali 557, 573
Girit 571
Glasneck, Johannes 250, 285, 350, 351, 426, 430, 476, 478, 482, 526, 567, 623, 624, 632, 657
Goebbels 361, 472, 483, 647
Goltz Paşa 647
Gökalp, Ziyâ 664, 666
Gök Börü 671
(Gökçül) Gökçen, Sabiha 114, 115
Gökgöl 661
Göktürk, Hüseyin Avni 669
Gölcük Askerî Limanı 412, 428
Goering 408, 410, 413, 683
Gross, R. 475
Guckes 477
Gurem 666
Gutehoffnungshütte 412
Günaltay, Şemsettin 168
Gündüz, Aka 671
Gündüz, Âsım 134, 361, 461, 462, 497, 535, 577, 616, 617, 643, 644, 654
Güney, Saadullah 179, 214, 215

Güntekin, Reşat Nûri 300
Güres, Remzi 173
Güven, Nevzat 647
Güvenlik ve Dostluk Antlaşması 231

H

Habeşistan 54, 233, 237, 239, 349, 377, 535
Hakem, Âdemi Tecâvüz ve Bitaraflık (Tarafsızlık, Saldırmazlık, Uzlaşma ve Adlî Tesviye Antlaşması) 231
Hakgüder, Alaattin 667, 672
Halifax 244, 245, 359, 370
Halkevleri 100, 476, 658
Hamle 667, 672
Hareket 672
Hâriciye Vekâleti Umûmî Kâtipliği (Genel Sekreterliği) 95
Hârun, Dr. 681, 690, 691
Hasan Paşa 199
Hatay 27, 28, 52, 56, 62, 97, 109, 232, 252, 254-256, 349, 353, 355, 372, 440-443, 446, 448, 469, 476
Hayat Alanı 240, 391, 402
Hayâti Bey 195
Hekimgil, Emin 666
Hentig 660, 677-682, 690, 691
Hermann 509
Himmler 623, 625
Hindistan 327, 331, 332, 389
Hitler (Führer) 170, 241, 242, 318, 345, 346, 350, 361, 363, 369, 370, 374, 375, 393, 395-398, 400, 403, 413-416, 420, 421, 423, 455, 458, 460, 464, 467, 468, 470, 486, 491, 510, 511, 514, 515, 527, 534-539, 541-544, 546, 548, 553, 559, 563, 566, 567, 579-581, 591, 592, 594, 595, 597, 601, 602, 604, 606, 609, 612, 623-625, 637-639, 644, 652, 653, 655, 656, 674, 675, 682, 683, 687, 693
Hollanda 339
Hôzar, Fâik 639
Huddle 624
Hutzinger 290
Hüseyinzâde 671

I

Images 471
Irak 231, 292-294, 391, 441, 443, 448, 495, 557-560, 564, 567-574, 576, 577, 579, 580, 613, 679, 689

İ

İlmen, M. Hârun 92
İlter, Aziz Samih 168
İmpeks 210-224
İnan, Abdülkadir 665-668, 671
İnan, Âfet 115
İnce, Hâmit Şevket 208
İnce, Refik Şevket 305
İncedayı, Cevdet Kerim 173
İngiliz Kredisi 234
İngiliz-Amerikan Koordinasyon Komitesi 705
İpekçi, Abdi 38, 44, 49, 65, 128
İran 231, 236, 292-294, 318, 391, 568, 571-573, 597, 607, 608, 613, 661, 679, 684, 689, 699-701, 703
İrfan Ferit 117
İslâm Ordusu 662
İspanya 53, 192, 193, 195-201, 207, 494, 495, 610, 611
İspanya İç Savaşı 101, 195, 207, 409
İstanbul 472
İstanbul Elektrik Şirketi 86
İstanbul ve İzmir Limanlarının Sûreti İdâresi Hakkında Kânun 89, 90
İstanbul, İzmir ve Trabzon Limanları'nın İşletme Müdürlükleri 90
İstanköy 711
İş Bankası 35-38, 41, 42, 49, 68, 73, 75, 91-95, 99, 111, 189, 213, 215
İsveç 236
İttihat ve Terakki Cemiyeti (Jön Türkler) 31, 42, 48, 395
İzmir Suikastı 175-178
İzmir Telefon TAŞ İşletmesi 93

J

Jaeschke, Gotthard 350, 351, 412, 430

Japonya 222-236, 614
Jeannoud 293
Jivkova, Ludmilla 246
Julius Berger Tiefbau AG 412
Junkers 344

K

Kadro Dergisi 32, 33
Kâğıt Sanâyi 35, 37
Kafkasya Almanağı 665
Kafkasyalı Ali Bey 671
Kalis 510
Kanada 192, 195, 197, 207, 208
Kandemir 661, 664
Kansu, Nâfi Âtuf 82, 114, 172
Karabekir, Kâzım 132, 175-179
Karabük Demir Çelik Kombinası 234
Karacan, Ali Nâci 170
Karadeniz, Râif 218
Karainci 671
Karaosmanoğlu, Yâkup Kadri 36, 40, 46, 119, 182
Karauğuz, A. 671
Karay, Refik Hâlit 111
Karayel, M. Sâmi 667
Karpat, Kemâl 32, 86
Kasapoğlu, Şükrü 180
Kâsımgil, Neşet 218, 219
Kastamonu Konuşması 152-154
Kaya, Şükrü 47, 61, 66, 68, 79, 109-112, 118, 121-129, 140, 143-151, 203, 208
Kayzer 395
Keitel 415, 423, 683
Keller 347, 354, 406, 407
Kesebir, Şâkir 61, 75, 79, 80, 144, 189, 190
Kevkep, Mâlik 218
Kevkep, Tâhir 92, 213, 218
Kılıç, Sâlih 187
Kılıç Ali 121, 122, 198
Kılıçoğlu, Hakkı 168
Kıllıgil, Nûri (Nûri Paşa) 662, 678-682, 686, 689
Kırdar, Lütfü 184, 185, 189
Kırımal, Câfer Seyid Ahmet Edige 671, 677, 686, 687
Kısakürek, Necip Fâzıl 671
Kızıl Ordu 250, 262, 267, 601, 603, 613, 614, 653, 655, 680, 685, 701, 703, 710
Kızılay 316
Kiel 238
Kirâlama ve Ödünç Verme Kânunu 552, 702
Kiraz Hamdi Paşa 198
Kitapsevenler Kurumu 666
Knatchbull-Hugessen 244, 245, 261, 272, 274, 275, 278, 280, 286, 298, 304, 310, 312-316, 356, 357, 358, 359, 362, 364, 365, 440, 464, 479, 522-525, 562, 571, 591, 610, 628, 649, 656, 696, 698, 699, 701, 702, 711
Kocabaşoğlu, Uygur 473
Kopuz 666
Kornilov 618-622
Krecker, Lothar, 250, 299, 304, 305, 350, 351, 430, 560
Krom (ve Antlaşması) 288, 429, 430, 433, 434-436, 438, 439, 487, 489-491, 500, 565, 594, 630-635, 637, 639-641, 698, 706
Kroll 239-241, 247-249, 287, 347, 348, 356, 357, 358, 360, 361, 362, 364-367, 369, 373, 379, 391, 392, 425, 438, 439, 441, 442, 457, 476-478, 497, 515, 551, 555, 556, 568, 603, 605, 617, 623, 654
Krupp 214, 217, 234, 320, 408-411, 414, 416, 417, 419-421, 428, 635, 636
Kudüslü Abdürrezzak 60
Kuneralp, Sinan 197, 200, 201, 206
Kurdoğlu, Fâik 79, 80, 96, 145
Kurukli, Wanda 264
Kurtuluş Gemisi 316
Küçüka, Necip Ali 82, 173, 666
Küllük 667, 672
Kürt Devleti 703

L

Lebrecht 673
Leiser, Garry 338, 339

Leokatz 195
Letonya 268, 305
Leverkuehn 573, 658
Libya 512
Liman İşlerinin Hükûmetçe İdâresine Dâir Kânun 89
Limni 555
List 512
Litvanya 239, 268, 305
Litvinov 250, 257
Londra Antlaşması 234
Loraine, Percy 108
Lozan (ve Antlaşması) 39, 229, 232, 233, 283, 344
Lufthansa 344, 361

M

Macaristan 264, 353, 459, 461, 513
Machalski, Tdeusz 262, 264, 265, 309
Mackensen 368, 371, 375, 379, 408, 409, 495
Mac Murray 705
Maritimbank 221, 222
Markoviç, Cincar, 378, 393
Marwitz 422
Massigli, Réne 244, 272, 274, 275, 278, 280, 292, 293, 304, 441, 442, 503, 504
Matbuat Kânunu 75, 110, 502, 695
Matuszewski, Ignacy 263
Mefkûre Hanım 198, 199
Memel 239
Menemencioğlu, Muvaffak 300, 301, 650
Menemencioğlu, Nûman 82, 95, 240, 241, 248, 249, 288, 291, 296, 348, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 365, 366, 373, 379, 381, 383-385, 391, 392, 394, 397-399, 410, 411, 425, 426, 433, 438, 440, 443-446, 455, 457, 491, 492, 496, 497, 499, 516, 517, 519, 544, 556, 560, 562, 563, 572, 575, 581-583, 610-612, 617, 619, 623, 624, 631, 632, 635-637, 639, 540, 645, 646, 651-655, 684, 689, 692, 694, 696, 706
Menteşe, Halil 150
Mersinli Cemâl Paşa 594
Meves 476, 477
Mevhibe (İnönü) Hanım 140
Mısır 332, 333, 495, 512, 534, 558, 579, 597, 606, 610, 612, 655, 706, 707
Michel 293
Midilli 555, 556, 562
Millet 668, 669
Milletler Cemiyeti (Cemiyeti Akvam) 54, 56, 233, 241, 255, 343
Millî Fırka 685
Millî İnkılâp 665
Mimaroğlu, Reşat 179
Mittelberger 405, 512
Mittelhauser 302, 309
Molotov 250, 267, 282, 317, 318, 449, 450, 453, 454, 458, 462, 463, 503, 543, 602, 708
Montrö Antlaşması 234, 264, 283, 303, 349, 353, 364, 372, 401, 402, 452, 518, 555, 606, 607, 644
Moravya 239
Mosel 338
Moskova Antlaşması 232
Mouren 340
Musâvat Partisi 662, 686
Mussolini (Duçe) 170, 318, 366, 370, 371, 375-377, 395, 400, 468, 495, 563, 567, 604, 656
Musul 232, 343, 389, 441, 572, 605, 679, 708
Münih Antlaşması 239, 242, 267, 349
Münir Bey 193
Mürsel Bakû Paşa 690

N

Nâdi, Nâdir 112, 170, 171, 254, 300, 301, 361, 368, 483, 501, 502, 647
Nâdi, Yunus 72, 75, 95, 144, 156, 157, 214, 440, 501, 589, 590, 601
Nadolny, Rudolf 346, 472
Nasyonal-Sosyalizm 233, 237, 241, 345, 352, 391
Nazi Partisi Yabancı Ülkeler Organizasyonu (AO) 475, 476, 479

NBC 473
Neşet, Kâsım 213
Neumark, Fritz 346, 350, 351, 478, 482
Nicolai 406
Nieman 238
Noemi Julia 649
Norveç 236, 299, 300, 339
Nowakowa 264
Nur, Rızâ 179, 666, 669, 670
Nyon Antlaşması 29, 53-57, 61, 62, 102, 103, 235, 283

O

Oder 238
Okyar, Fethi 25, 78, 79, 124-126, 129, 145, 177, 179, 180, 252
Olgaç, Tâhir 672
Oluş 672
Oniki Ada (Ege Adaları) 233, 276, 366, 375, 377, 389, 390, 402, 464, 465, 493, 497, 507, 518, 525, 555, 562, 563, 569-572, 574, 581, 582, 604, 605, 704, 708
Oran, Baskın 283
Orbay, Kâzım 289, 290, 321, 317, 654
Orbay, Rauf 505, 706
Orczykowski 263
Orhon, Orhan Seyfi 670
Orhun 665
Orhun, Zihni 168
Orkun, Hüseyin Nâmık 664-667, 669-671
Osmanlı Borçları 232
Osmanlı Bankası 648
Otto Wollf 635

Ö

Ödül, Âtıf 218
Öker, Abdulmuttalip 82, 173
Ökmen, Mümtaz 172
Önder, Zehrâ 294
Öniş, Yusuf Ziyâ 91, 213, 215, 218, 219
Özalp, Kâzım 68, 69, 79, 101, 144, 191, 203-210
Özel, Şükrü Ali 173
Özkan, Mustafa Şeref 36-38, 41, 88
Öztrak, Fâik 118, 218, 397, 617

P

Palenzia, Giulio 195
Panislâmizm 665
Papagos 107
Papen, Franz 263, 266, 267, 309, 361, 362, 363, 368-371, 373-392, 395-400, 402, 404, 405, 412, 418, 419, 422-424, 430, 432, 433, 437, 439, 442-446, 448, 449, 453, 455-460, 462-467, 470, 471, 486-500, 502, 503, 505, 507, 508, 510-521, 523, 528, 528, 530, 535-541, 543, 544, 547, 548, 553, 555, 556, 559, 560, 563-577, 581-588, 602, 604, 609-628, 633, 635-639, 641-644, 646, 647, 651, 652, 654-657, 661, 662, 673, 675, 676, 678, 679, 683, 684, 688-694, 698
Papen Suikastı 617-626, 646
Parade 471
Parita 647
Pavlov 618-622
Peker, Recep 26, 43, 48, 167, 173, 305, 306
Petain (ve Hükûmeti) 308, 309
Philipp Holzmann AG 412
Polonya 236, 244, 261-268, 294, 295, 308-310, 319, 325, 339, 359, 398, 399, 460, 461, 464, 469, 485, 510, 599
Port, Johannes 481
Portekiz 494, 495
Potemkin 249, 250, 266, 296, 370, 373, 373, 385, 456
Ploesti 291

R

Rahmi Bey 216
Râsim, İsmet 667
Realite 471
Recep Zühtü 117, 198
Reederei 476
Ren 238, 348, 353

Renda, Abdülhâlik 128, 129, 139-143, 164
Rendall 542
Resulzâde, Mehmet Emin 662, 686
Reşit Gâlip 25-27
Reuter 471
Ribbentrop 241, 268, 318, 351, 352, 353, 354, 356, 358, 361-364, 371, 372, 373, 375, 381-383, 386, 388, 392, 393, 395, 397, 398, 400-404, 410, 411, 414, 415, 421, 428, 433, 443, 451-453, 458, 464, 465, 468-471, 487, 488, 490, 495, 505, 508, 515, 518-521, 534, 536, 537, 539, 540, 542, 548, 553, 555, 558, 559, 566, 567, 569, 570, 572, 576, 577, 581, 583-585, 592, 602-605, 610, 611, 613, 614, 626, 629, 634, 640, 642-644, 652, 653, 657, 662, 663, 673, 678, 683, 687-689
Riener 475
Rhein Metall 320
Rohde 406, 407, 497, 536, 616, 654, 708
Romanya 230, 231, 234, 240, 242, 244, 245, 256, 259, 260, 264, 268, 272, 277, 281, 291, 295-298, 305, 309, 318, 339, 358, 349, 357, 359, 363, 364, 367, 371-373, 376, 380, 382, 386, 389, 393, 394, 401, 402, 404, 409, 445-448, 455, 462, 505, 513, 520, 522, 525, 535, 538, 546, 631, 649, 710
Rommel 534, 558, 569, 579, 627, 655, 706, 707, 710
Rosenberg, Frederic Hans 346, 347, 474, 683
Roosevelt 526, 700, 708

S

Saadettin Bey 92
Saar 238
Sâbıs, Ali Ihsan 472, 668
Sachsenberg, Hans 475
Sâdâbâd Paktı 231, 283, 701
Sadak, Necmettin 300, 301, 361, 602, 646
Safâ, Peyâmi 667, 670
Saka, Hasan 226
Sakız 555, 556, 562
Salazar 494, 495
Saldıray 413, 419
Salvador 649
Samimî Antlaşma Misâkı 229
Sancar, Necdet 665-667, 669
Saraçoğlu, Şükrü 65, 79, 144, 147-149, 196, 244, 245, 248, 249, 260, 264-269, 293, 295, 298, 301, 303, 304, 312, 313, 316, 357, 358, 359, 363, 364, 366, 368-370, 372, 374, 375, 377, 378, 383, 385-387, 395, 396, 399, 400, 404, 418, 419, 433, 439, 443, 447, 448, 452, 454, 457, 458, 460, 461, 463-468, 470, 479, 484, 488-490, 503-509, 511, 513-520, 522-525, 528-530, 536, 537, 539-541, 544-548, 551, 553, 555, 556, 563-568, 571-573, 575, 577, 580-583, 585-588, 591, 592, 594, 600, 602, 609-613, 617, 621, 628, 637, 645, 647, 651, 653, 654, 670, 675, 676, 683, 684, 689, 691-694, 696, 698
Sarper, Selim 302, 647, 650
Satie (ve Dâvâsı) 210-224
Sav, Süleyman 618-622
Savaş Malzemesi İhraç Derneği 408
Savcı, Sâdun Gâlip 213, 218, 219
Saydam, Refik 65, 66, 80, 81, 99, 117, 118, 144, 147, 149, 164, 171-173, 227, 251, 252, 256, 272, 274, 275, 278, 280, 285, 307, 360, 377, 450, 467, 468, 484, 491, 497, 501, 503, 506, 510, 522, 526, 529, 530, 592-594, 645, 648-651, 678
Sayman, Abdurrahman 618-622
Sazak, Emin 193, 204, 205
Schmidt 612
Schulenburg 449, 450, 452, 453, 449, 462, 463

Seçim Kânunu 73
Seden, Kemâl 211, 212
Seden, Süleyman 211, 212
Seden, Şâkir 211, 212
Seefalke 606, 607
Semâdirek 555
Serbest Cumhuriyet Fırkası 26, 29, 30, 33, 124, 177
Serim, Saadettin 179
Sertel, Sabiha 200, 254, 666, 672, 674
Sertel, Zekeriyâ 200, 300, 479-481, 501, 589, 601, 709, 710
Sevencan, Ekrem 186, 187
Sevr Antlaşması 239
Seyrisefâin İdâresi (ve Müdürlüğü) 88-90
Sıkıyönetim 341, 549
Sılay, Tevfik Fikret 191, 196
Siemens 320, 412
Signal 472
Sisam 555
Siyâsî Müsteşarlıklar (ve Müsteşarlar) 81-85, 93-95
Siyonizm 651
Skoda 320, 409, 414-420, 428
Sokolnicki 264, 310
Soyak, Hasan Rızâ 26, 54, 56, 60, 61, 95, 113-116, 121, 126-128, 179, 180
Sovyet Çekincesi 281, 291, 304, 305, 308, 310, 465, 492, 498, 531-533, 546, 568, 580, 599
Sovyet-Fin Savaşı 291
Söylemezoğlu, Gâlip Kemâli 664
Stahlunion 635
Stalin 267, 268, 450, 452, 458, 463, 703, 704, 708, 710
Steinhardt 705, 706
Stelzer 373
Struma 649
Sûriye 232, 255, 264, 292, 293, 308, 309, 319, 366, 389, 442, 443, 469, 495, 512, 514, 518, 534, 557, 558, 560, 570, 572, 574, 577-580, 582, 604-606, 613, 628 629, 664, 679, 704, 708
Südetler 242
Sükan, Haydar 335
Süleyman Şefik Paşa 198
Süreyyâ (Anderiman) Bey 101

Ş

Şâhingiray, Cemâl 92, 213
Şeker Şirketi 215
Şemsettin Mardin Bey 608
Şevket Bey 300
Şimşir, Bilâl 108
Şirketi Hayriye 313

T

Takriri Sükûn Kânunu 176
Talas 292
Tan, Hasan Hayri 216, 217
Tandoğan, Nevzat 101, 118, 119, 122, 183, 184, 617, 620
Taner, Ziyâ 92, 213
Tanlak, Ömer (Ömer Tokat) 618, 621, 62
Tanrıöver, Hamdullah Suphi 664
Tanrıdağ 668, 669
Taray, Cemâl Hüsnü 263
Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması 232
Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Antlaşması 230
Tarhan, Ali Râna 65, 79, 145, 594
Târih Kongresi (İkinci) 63, 65, 66, 97, 98
Taşkent, Ziyâ 215
Taşoz 555
Taymas, Abdullah 671
Temel, Meteos, 218
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 175, 178
Terentiev 248, 249, 261, 281, 449, 450, 462, 492, 503
Teutonia 475-478, 480
Tevet(oğlu), Fethi 666, 669-671
Tınaz, Nâci 179, 180, 205, 206, 301, 323
Tigin, Cemâl 666
Tilea 359
Togan, Zeki Velidi (Başkır) 662, 665,

667, 668; 664, 671, 672, 678, 686
Togay, M. Fevzi 661, 667
Toker, Metin 51, 68, 115, 151, 181, 228
Tokgöz, Ahmet İhsan 60
Torvisio 607
Toydemir, Muzaffer 483
Transcontinent Press (Alman Haber Ajansları Birliği) 472
Tûfan, Aslan, 501
Tuksavul, Muammer 215
Tuna 238
Tunca, Cemâl 173
Tunçay, Mete 78, 79, 194, 319, 624
Tunus 655
Tûran, Osman 668
Tûrancılık 292, 660-695
Tûran Cemiyeti 666, 667
Turhal Şeker Fabrikası 42, 45
Tuzier, Ahmet Fikri 172
Türel, Ali Rızâ 82
Türk-Afgan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması 231
Türk Amacı 670
Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması 355, 392, 442, 466, 529, 580, 587-597, 600, 630, 645, 646, 656, 660, 701, 702
Türk-Alman Havacılık Antlaşması 361
Türk-Alman Kredi Antlaşması 424-427, 437, 636, 640, 641
Türk-Alman Ticâret Antlaşması 406, 407, 428, 431, 432, 434-440, 487, 490, 499, 500, 502, 554, 567, 574, 592, 610, 630, 632, 633, 635, 636, 640, 641
Türk-Bulgar Ortak Beyannâmesi 298, 527-529, 537, 559
Türk-Fransız Antlaşması 232, 260, 354, 355, 356, 357, 572
Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu 252, 256, 404, 443-448, 455, 467
Türk-İngiliz Kliring (Takas) Antlaşması 234
Türk-İngiliz Kredi Antlaşması 287
Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu 250, 251, 253, 256, 287, 289, 297, *385-387, 390, 392, 393, 394, 404,* 405, 412, 413, 443-445, 447, 466, 467, 487
Türk-İngiliz Ticâret Antlaşması 703
Türk-İngiliz-Fransız Antlaşması (Üçlü İttifak Antlaşması) 257, 268-285, 288, 290, 300, 302, 303, 307, 308, 312, 315, 452, 453, 455, 465, 467-471, 487, 488, 491, 492, 497-499, 505, 506, 526, 528, 531-534, 541, 546, 547, 561, 562, 574, 575, 585, 591, 594, 645, 698
Türk Kökenli Müslüman Esir Sovyet Askerleri (Ordusu) 674-695
Türk Kültür Birliği (Türkistan Gençler Birliği) 667, 670
Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması 292, 452, 453, 462, 707
Türk-Sovyet Görüşmeleri 266-269, 371-373, 377, 379, 385, 449, 454-456
Türk-Sovyet Ortak Deklarasyonu 543, 545, 546
Türk-Yunan Antlaşması 316
Türk Yurdu 671
Türkische Post 472, 475, 480, 483
Türkkan, Rehâ Oğuz 665-668, 671, 672
Türkmen 457
Türkmen, Halil 173

U

United Press 472
Union Française 478
Uran, Hilmi 37, 65, 68, 80, 82, 94, 144, 148, 149, 170, 191, 203, 26, 335
Uras, Esat 172
Ursavaş, Ali Sâip 168
Urul, Sedat 92, 213
Us, Âsım 67, 68, 80, 93, 94, 100, 111, 117, 125, 139-142, 145, 147, 149, 154, 174, 176, 184, 185, 190, 194, 202, 205, 207, 243, 301, 312, 383, 386, 505, 551,

602, 646, 647
Uzgören, Vedid 99, 108, 114

Ü

Ülkümen, Selahattin, 656
Ünaydın, Rüşen Eşref 109, 667
Üsküdar ve Kadıköy TAŞ 93
Üstündağ, Muhittin 183-188, 223

V

Vahdettin 131
Van Gölü İşletmesi Kânunu (ve Van Gölü İşletme İdâresi) 90, 917
Veli Kayum Han 686
Versay Antlaşması 232, 233, 236, 239, 268, 348, 405, 440
Vichy Hükûmeti 571, 572, 577, 593, 629
Vickers-Armstrong 409
Vinogradov 621
Volkische Beobachter 368, 472, 509, 600

W

Wavel 278, 290, 293
Weidtmann 476
Weizsaecker 248, 249, 348, 356, 357, 367, 368, 370, 371, 375-377, 386, 388, 393-395, 404, 406, 407, 413, 417, 421, 423, 424, 427, 428, 431, 442, 444, 445, 450, 462, 466, 470, 471, 491, 495, 607, 619, 643, 662, 678, 680
Weygand 250, 278, 289, 290, 293, 294
Wiehl 412, 413, 419-422, 426, 427, 429, 435-438, 486
Willkie, W. 708, 709
Woermann 355, 359, 360, 381, 442, 447, 462, 628, 679, 682
Wulff 623, 625

Y

Yalçın, Hüseyin Câhit 151, 176, 179, 300, 301, 361, 445, 502, 542, 583, 602, 603, 693, 709
Yalman, Ahmet Emin 71, 110, 111, 151, 221, 484, 590, 656, 709
Yargı, Salâh 82, 173
Yavuz Zırhlısı 152, 202
Yavuz-Havuz Dâvâsı 202
Yazgan, Mehmet Ali 510
Yeni Dünyâ 472
Yeni Düzen 240
Yenibahça, Şükrü 661, 662
Yeni Türk 672
Yıldıray 419, 421-424
Yıldız Harb Akademisi 405-407
Yugoslavya 228, 234, 259, 260, 297, 298, 339, 378, 380, 386, 389, 393, 394, 445, 513, 516, 522, 523, 525, 531, 544, 546, 548, 551, 552, 618, 625
Yunanistan 229, 231, 234, 244, 256, 259, 260, 268, 272, 276, 277, 281, 295-298, 312-317, 364, 366, 367, 370, 372, 381, 394, 445, 447, 448, 455, 456, 462, 513, 515, 516, 518, 520-522, 525, 526, 528, 529, 531, 533-535, 537-540, 543, 544, 548, 551, 553, 554, 559, 570, 605
Yücel, Hasan Âli 170, 173, 189, 191, 215
Yüzellilikler (ve Affı) 174, 198

Z

Zakrzewski 309
Zeki, Memduh 443
Zeiss 320